קבלת האר״י

כרך ראשון

קבלת האר״י

כרך ראשון

כתיבות האר״י ותלמידיו · עריכות עד שנת ש״פ

כרך שני

עריכות משנת ש״פ ואילך · החיבורים היסודיים

כרך שלישי

חטיבות · סוגות · בחינות · האצלות · משמעויות

ירושלים תשס״ח

קבלת האר״י

כרך ראשון

כתיבות האר״י ותלמידיו · עריכות עד שנת ש״פ

יוסף אביב״י

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

©
כל הזכויות שמורות
למכון בן־צבי, ירושלים תשס״ח

מהדורה שנייה, ירושלים תשע״א
עם תיקונים והוספות

נדפס בישראל
בסיוע
משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית,
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח
ובסיוע
קרן הזיכרון לתרבות יהודית

מסת״ב 0–118–235–965–978 ISBN

עטיפה: דוגמת כריכה מהמאה הט״ז

עריכה לשונית: דבורה אביב״י
הפקה: מיכאל גלצר
לוחות והדפסה: ארט פלוס בע״מ
כולם בירושלים

לִדְבוֹרָה
שֶׁבִּגְדֵל חַסְדָּה
עָשָׂאתְנִי עַוֶּר כְּנֶגְדָּהּ
וְאֶת רֵחַי לְצַוָּארָהּ עָנְדָה

קבלת האר״י

ראשי פרקים

הקדמה 11

כרך ראשון

ראשי פרקים 15

ראשית דבר 19

ציונים ורשימות 27

שער ראשון: מכתיבה עד עריכה

פרק א כתיבה, גניזה וגילוי 31

פרק ב העתקה ועריכה 58

שער שני: כתיבות האר״י ותלמידיו

פרק ג כתיבות: ר׳ יצחק לוריא 77

פרק ד כתיבות: ר׳ חיים ויטל 98

פרק ה כתיבות: ר׳ יוסף ן׳ טבול 146

פרק ו כתיבות: ר׳ משה יונה ותלמידים נוספים 194

פרק ז כתיבות: בעקבות האר״י 224

שער שלישי: עריכות המקובלים לדורותיהם

פרק ח עריכות: עד שנת ש״ס — ארץ ישראל ושכנותיה 259

פרק ט עריכות: עד שנת ש״ס — איטליה (א) 285

פרק י עריכות: עד שנת ש״ס — איטליה (ב) 326

פרק יא עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ — ארץ ישראל ושכנותיה 346

פרק יב עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ — איטליה 381

פרק יג עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ — אשכנז (א) 433

פרק יד עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ — אשכנז ופולין (ב) 488

כרך שני

ראשי פרקים 533

שער שלישי (המשך): עריכות המקובלים לדורותיהם

פרק טו עריכות: משנת ש״פ עד שנת ת״י — איטליה 537
פרק טז עריכות: משנת ש״פ עד שנת ת״י — אשכנז ופולין 551
פרק יז עריכות: משנת ש״פ עד שנת ת׳ — ארץ ישראל ושכנותיה 573
פרק יח עריכות: משנת ת׳ עד שנת ת״י — ארץ ישראל (א) 599
פרק יט עריכות: משנת ת׳ עד שנת ת״י — ארץ ישראל (ב) 636
פרק כ עריכות: משנת ת״י עד שנת ת״ס — ארץ ישראל ושכנותיה 673
פרק כא עריכות: משנת ת״י עד שנת ת״ס — חוץ לארץ 717
פרק כב עריכות: משנת ת״ס עד שנת תק״מ 756

שער רביעי: דרכי עריכה והעתקה

פרק כג מלאכת העריכה 795
פרק כד מלאכת ההעתקה 821

שער חמישי: החיבורים היסודיים

פרק כה החיבורים היסודיים 857

נספחות

נספח א רשימת אישים 873
נספח ב כתיבות יד לדוגמה 901
נספח ג מהדורות לדוגמה 945

הערות ארוכות 1029

כרך שלישי

ראשי פרקים 1045

שער שישי: שלוש חטיבות

פרק כו מהלך ומשמעות 1051
פרק כז משנה ראשונה ומשנה אחרונה 1078
פרק כח שלוש חטיבות 1096

שער שביעי: ארבע סוגות

פרק כט	מלאכת הכתיבה: האר״י עצמו	1109
פרק ל	מלאכת הכתיבה: תלמידי האר״י — סגנונות	1130
פרק לא	מלאכת הכתיבה: תלמידי האר״י — סוגות	1146
פרק לב	ארבע סוגות	1171

שער שמיני: מהלך ההאצלה – שתי בחינות

פרק לג	סתירות ובחינות	1183
פרק לד	מהלך האצילות על פי כתבי האר״י	1203
פרק לה	תכלית האצילות על פי כתבי האר״י	1221
פרק לו	מהלך האצילות על פי דרושי האר״י (א)	1236
פרק לז	מהלך האצילות על פי דרושי האר״י (ב)	1278
פרק לח	תכלית האצילות על פי דרושי האר״י	1301
פרק לט	תנועת האצילות	1316
פרק מ	האצלה עליונה	1333
פרק מא	עשר ספירות	1350
פרק מב	מילויי שם הוי״ה	1369
פרק מג	צמצום אור אין סוף	1384
פרק מד	תכלית הצמצום	1395

שער תשיעי: משמעות ההאצלה – שתי בחינות

פרק מה	משמעות הבחינות: מהלך ההאצלה	1401
פרק מו	משמעות הבחינות: הוספת המוחין	1411
פרק מז	מהות הבחינות	1419
פרק מח	שתי שיטות	1426
פרק מט	שתי אדרות	1444

שער עשירי: קבלת האר״י

פרק נ	קבלת האר״י	1455
	אחרית דבר	1463
	מפתחות	1477

הקדמה

מה אשיב לה׳ כל תגמולוהי עלי
כוס ישועות אשא ובשם ה׳ אקרא
נדרי לה׳ אשלם נגדה נא לכל עמו

הקבלה היא חכמת הנסתר, וקבלת האר״י היא הנסתר שבנסתר. גנוזים חיבוריה ונעלמים דרושיה, סבוכה שיטתה וחבויה משמעותה. אין להבין סודותיה בלא להכיר חיבוריה, ואין לזהות חיבוריה בלא ללמוד דרושיה. אחוזים כתביה ברעיוניה ותלויים רזיה בדרושיה, ואין לדעת מהותה ומשמעותה בלא להגיע עד חקר מקורה וראשיתה.

את גנזיה של קבלת האר״י אנו מבקשים לגלות, ואת סבכיה להתיר. תחילה נבקש את החיבורים שכתבו האר״י עצמו ותלמידיו היושבים לפניו, ואחר נשאל כיצד נערכו ונעתקו חיבורים אלו במהלך השנים ובמרחק המקומות. מכל אלה נבור את החיבורים היסודיים שבהם נמצא את דברי האר״י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם. על יסוד חיבורים אלו נתווה את מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר״י, תחילה את מהלכה של האצילות ואחר את מהלכם של הצמצום ושל ההאצלה העליונה. כל אלה יוליכונו אל משמעותה של קבלת האר״י כפי שהוא עצמו כתבה וכפי שהוא עצמו ביארה.

כל הבירורים והביאורים הללו הביאונו אל המנוחה אך לא אל הנחלה. אמנם בדקנו אלפי כתבי יד ואמנם רשמנו כאן מאות מהם בפרוטרוט, אך ודאי נעלמו מעינינו עותקים רבים נוספים של חיבורים חשובים. אמנם הזכרנו את עיקריו ואת יסודותיו של מהלך ההאצלה, אך ודאי נסתרו מאתנו פרטים חשובים נוספים בשיטת האר״י. אמנם פירשנו את משמעותה של קבלת האר״י, אך ודאי נפלאו מבינתנו חביוני סוד ותעלומות חכמה הטמונים בסתרי הדרושים.

משום כך קשה היא שעת חיתום, שעה שבה מבקש הספר לצאת מרשות היחיד לרשות הרבים ולעבור מגרסת ארעי לגרסת קבע. תקופה ארוכה עמלנו, אבל אל קצה עוד לא קרבנו. דרך ארוכה הלכנו, אבל אל סופה עוד לא הגענו.

כבר קדמנו יעקב אבינו, ועל שעה זו ועל מקום זה קרא: ׳הן עוד היום גדול, לא עת האסף המקנה, השקו הצאן ולכו רעו׳. אכן, עוד רבה המלאכה ועוד היום גדול, ועלינו ללכת ולרעות את קבלת האר״י, לברר את חיבוריה, לפרש את דרושיה ולגלות את משמעויותיה. אלא שאחר שקרא יעקב כי עוד היום גדול עשה מעשה. הוא ניגש אל הבאר, גלל את האבן והשקה את

המקנה אשר נאסף שמה. ללמדך כי גם בעוד היום גדול אפשר לשאוב מן הבאר, ואחר לשוב ולרעות את העדרים.

מעשה אבות סימן לבנים, ואף אנו, בעוד היום גדול ובטרם נאסוף את כל הצאן, נעשה מעשה. ניגש לבארו של האר״י ונשקה ממנה מים לכל העדרים אשר אספנו שמה. ובעומדנו שם נקווה ונתפלל כי נוכל להמשיך ולרעות את צאנו, לאסוף את מקנהו ולהשקות מים מבארו של האר״י לכל העדרים המשתוקקים לדעת תואר כתביו, להבין פירושיו ודרושיו ולהעמיק חקר במשמעות קבלתו.

•

כתבי האר״י לא היו נודעים כאן אלמלא נשמרו הם וצילומיהם בספרייה הלאומית שבירושלים. ספרני הספרייה הלאומית — במכון לתצלומי כתבי יד, במחלקה לכתבי יד, בספריית שלום ובאולם קריאה יהדות — נהגו בי טובת עין והראו לי מכל השמור בבית גנזיהם בחפץ לב ובמאור פנים. עובדי ספריית יד בן־צבי בירושלים וספריית חב״ד בניו יורק פתחו לפני את שעריהן והרשו לי ליטול מאוצרותיהן ביד נדיבה. ארכו הימים ומשכו שלושה עשורים שבהם עסקתי בכתיבת הספר ולא אוכל להזכיר כאן את שמותיהם של כל הספרנים כי רבים הם, ועל כן יהיו נא בעיניכם כאילו הייתי פורטם ומודה לכל אחד ולכל אחת מהם על כל הטובה אשר עשו עמדי.

תודה מיוחדת לבנימין ריצ׳לר, לרחל ניסן וליעל אוקון שהסבו את תשומת לבי לכתבי יד חשובים בקבלת האר״י.

אמרו חכמים, אין הברכה שורה אלא בדבר הסמוי מן העין. בכלל דבריהם כתבי היד הגנוזים באוצרות פרטיים שלא נודע מקומם ולא נתפרסם תוכנם עד שהם מואילים לבוא ולהישאל על זהותם. מתוך שלא לשמה בא לשמה, ועותקים יחידים בעולם שאינם ידועים מכל מקור אחר נחשפים ומתגלים. גם עותקים אלה ייכללו כאן, והם מאירים פינות עלוטות בספרייה הגדולה של כתבי האר״י. ראויים מחזיקיהם להערכה על מאמציהם לשמור כתבי יד אלו ולהוקרה על הסכמתם להראות את המרגליות הנמצאות במטמוניותיהם.

•

יסודו של ספר זה בשנות לימודי לפני מורי ורבי הרב יהודה עמיטל שפתח לפני שערי תורה והרשה לי להיכנס בכל חדריה. יכולתו הנדירה לתת לכל תלמיד את האפשרות לבטא שמו המיוחד לו ליוותה אותי בכל שנות כתיבתי.

אמרו חכמים, אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בלימוד תורה. עוד אמרו, אם אין קמח אין תורה. אלא שפעמים הרבה אין הקמח והחירות דרים בכפיפה אחת, ומשניתן הקמח ניטלת החירות, ואם חירות אין — תורה מנין. זכיתי והקרה ה׳ לפני אוהבי חכמה שהעניקו לי קמח וחירות גם יחד ונמצאת תורה מתברכת ומתבררת על ידם, הלא הם מנהלי יד בן־צבי, המנכ״ל צבי צמרת

ומשנהו עדי עופר, וראשי מכון בן־צבי בעבר ובהווה, חגי בן־שמאי, אברהם גרוסמן, מנחם בן־ששון, אהרן ממן ויום טוב עסיס.

דבורה אשתי ערכה את הספר. היא גרעה יתרות והוסיפה חסרות, מנעה סתירות והשלימה דליגות, וניפתה את כל הכתוב כאן בי״ג נפות.

חננאל גולדברג חנן את עבודתי במבטו הבוחן. הקפדתו על השיטין ועל מה שביניהן ניוותה את הספר וייפתה את מראהו.

מיכאל גלצר עזרני בהבאת הספר לדפוס. עינו הטובה, עצותיו המחכימות, סבלנותו הרבה וניסיונו העצום השלימו את המלאכה.

יבורכו כולם מן השמים ויוסיפו להגדיל תורה ולהאדירה.

ירושלים, ניסן תשס״ח — יוסף אביב״י

כרך ראשון

ראשי פרקים

ראשית דבר 19

ציונים ורשימות 27

שער ראשון: מכתיבה עד עריכה

פרק א כתיבה, גניזה וגילוי 31

[א] כתיבה והוראה 32 [ב] גניזה והסתרה 37 [ג] גילוי והעתקה 40 [ד] ספר עץ חיים 47 [ה] בין מצוי לרצוי 52 [ו] מעשה ההעתקה 56

פרק ב העתקה ועריכה 58

[ז] דרכי העריכה 58 [ח] משך העריכה 64 [ט] ספריות חיבורים 67 [י] תיאור החיבורים 70

שער שני: כתיבות האר״י ותלמידיו

פרק ג כתיבות: ר׳ יצחק לוריא 77

[יא] ׳מכתיבת ידי הרב הגדול׳ 78 [יב] פירוש ספרא דצניעותא 81 [יג] פירושים על ספר הזוהר 83 [יד] מאמרים שונים 90

פרק ד כתיבות: ר׳ חיים ויטל 98

[טו] קונטרס ׳בקיצור נמרץ׳ 99 [טז] קונטרסי טיוטות 102 [יז] ספר עץ חיים 110 [יח] יומן מאורעות וקונטרס ׳שורש נשמתי׳ 126 [יט] כתיבה שנייה 138 [כ] כתיבה שלישית 139 [כא] חיבורים שונים 141

פרק ה כתיבות: ר׳ יוסף ן׳ טבול 146

[כב] סדר האצילות 147 [כג] פירושים על ספר הזוהר 165 [כד] כוונות התפילה 176 [כה] השגות, הערות וקיצורים 180 [כו] חיבורים שונים 187

פרק ו כתיבות: ר׳ משה יונה ותלמידים נוספים 194

[כז] כנפי יונה מאת ר׳ משה יונה וחבריו 194 [כח] כתבי ר׳ יהודה רומנו 203 [כט] התחלת החכמה 204 [ל] סוד האצילות 208 [לא] חיבורים שונים 211

פרק ז כתיבות: בעקבות האר״י 224

[לב] כתבי ר׳ ישראל סרוק (א) 224 [לג] כתבי ר׳ ישראל סרוק (ב) 236 [לד] כתבי ר׳ מנחם די לונזאנו 244

שער שלישי: עריכות המקובלים לדורותיהם

פרק ח עריכות: עד שנת ש״ס – ארץ ישראל 259

[לה] עריכות ראשונות 260 [לו] עריכות ר׳ יעקב בירב השני וחבריו 266 [לז] עריכת ר׳ מלכיאל אשכנזי 271 [לח] עריכת תלמידי ר׳ יוסף ן׳ טבול 272 [לט] עריכת ר׳ מנחם די לונזאנו 276 [מ] עריכות שונות 280

פרק ט עריכות: עד שנת ש״ס – איטליה (א) 285

[מא] עריכת ר׳ משה ישראל פואה 286 [מב] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: קונטרסים 292 [מג] עריכת ר׳ עזרא מפאנו: כתבי האר״י ותלמידיו 300 [מד] עריכת ר׳ עזרא מפאנו: כתבי ר׳ ישראל סרוק 308 [מה] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: ספרים, עריכות ראשונות 314 [מו] עריכות שונות 322

פרק י עריכות: עד שנת ש״ס – איטליה (ב) 326

[מז] עריכת ר׳ נתן אוטולינגו 327 [מח] עריכת ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) 332 [מט] עריכות תלמידי ר׳ נתן אוטולינגו 339

פרק יא עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – ארץ ישראל 346

[נ] עריכת ר׳ אפרים פנצירי 347 [נא] עריכת ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה 356 [נב] עריכת ר׳ יוסף ששון 361 [נג] עריכות ר׳ מסעוד אזולאי ור׳ סולימן אבו אוחנה 364 [נד] עריכת ר׳ אברהם אזולאי 367 [נה] עריכת ר׳ משה טרינקי 372 [נו] עריכות שונות 374

פרק יב עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – איטליה 381

[נז] עריכת ר׳ ישכר בער אייליגבורג 382 [נח] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: ספרים, עריכות אחרונות 386 [נט] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: חיבורים שונים 405 [ס] עריכת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה 417 [סא] עריכות תלמידי ר׳ מנחם עזריה מפאנו 425

פרק יג עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – אשכנז (א) 433

[סב] עריכות ר׳ אלכסנדר כ״ץ ור׳ נפתלי מפרנקפורט 435 [סג] עריכת ר׳ אלכסנדר כ״ץ: חיבורים 440 [סד] עריכת ר׳ אלכסנדר כ״ץ: דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ 451 [סה] עריכת ר׳ אלכסנדר כ״ץ: ע״ב ידיעות 463 [סו] עריכת ר׳ ישעיה הורביץ: ספרים 468 [סז] עריכת ר׳ ישעיה הורביץ: פנקס כתבים 480

פרק יד עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – אשכנז ופולין (ב) 488

[סח] עדויות ועריכות קדומות 489 [סט] עריכת ר׳ יהודה הכהן 495 [ע] עריכת ר׳ אלעזר אלטשול 503 [עא] עריכת ר׳ אשר ב״ר יוסף 508 [עב] עריכות שונות 512

ראשית דבר

חדו מחצדי חקלא בדבור ובקלא
ומלילו מלה דחפייא בלבושא

קדם רבון עלמין במלין דסתימין
תגלון פתגמין ותימרון חידושא*

שאלה אחת, קצרה ופשוטה, עומדת ביסוד הספר: מה אמר האר״י? הווי אומר, מהי שיטתו של האר״י בקבלה כפי שהוא עצמו כתבה וכפי שהוא עצמו לימדה.
שאלה קצרה היא, אבל כדי לענות עליה עלינו ללכת בדרך ארוכה. כי אמנם קצרה ופשוטה היא השאלה, אבל כלולות בה שלוש שאלות שונות.

- היכן נמצא את דברי האר״י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם?
- מה הוא מהלך ההאצלה שכתב ולימד האר״י עצמו?
- מה היא משמעותו של מהלך ההאצלה על פי דברי האר״י עצמו?

שלוש שאלות אלו אחוזות זו בזו וממילא גם תשובותיהן תלויות זו בזו, ועל כן נענה עליהן אף אנו לפי סדרן זו אחר זו.
תחילה, פרקים א–כה, נבקש את החיבורים שדברי האר״י עצמו נכתבו בהם. כי רבים הם החיבורים שנקראים בשם ׳כתבי האר״י׳, אך מעטים הם החיבורים שבהם יימצאו הדברים שהאר״י עצמו כתבם ואמרם. אלו הם החיבורים המקוריים שהאר״י עצמו ותלמידיו היושבים לפניו כתבו. כדי למצוא את החיבורים המקוריים עלינו ללכת אחר כל החיבורים הנקראים על שם האר״י ולברר מי מהם יצא מתחת ידיו ובמי מהם נכתבה קבלתו כפי שהוא עצמו דרשה, הבינה וגם חקרה.
מלאכה זו אינה פשוטה. בפרקים א–ב נראה כי חיבוריהם של האר״י ושל תלמידיו לא יצאו לאור עולם ולא נדפסו תכף לכתיבתם. אמנם כתבו התלמידים את אשר שמעו מרבם, אך ביקשו לגנוז את חיבוריהם ולהסתיר את תורת האר״י מעיני הציבור. לעומתם ביקשו המקובלים לגלות את החיבורים הללו ולפרסם את קבלת האר״י ברבים, ואף הצליחו במאמציהם. ידם של המקובלים גברה והחיבורים הגנוזים נתגלו, אך לעתים הועילה גניזתם של התלמידים וצורתם

* ספר עץ חיים, שער התפילה, כת״י 33, דפים קד ע״ב – קה ע״א.

המקורית של החיבורים אבדה לעולמים. משום כך נפוצו קונטרסים וחיבורים בקבלת האר״י, אך לא תמיד בנוסחם המקורי ובצורתם הראשונית. חיבורים רבים נעתקו חסרים וקטועים, ועל כן השתדלו המקובלים לתקן את הפגמים הללו בהגהה, בסידור ובעריכה.

מעשה הסידור והעריכה היה רצוף וממושך. במשך מאתיים שנה נערכו קונטרסים וחיבורים אלו שוב ושוב ונעתקו באלפי כתבי יד, וכך נוצרו חיבורים רבים מאוד הכלולים בשם ׳כתבי האר״י׳. באוסף הגדול של חיבורים אלו נמצאים גם החיבורים המקוריים בקבלת האר״י, אך כדי להגיע אליהם עלינו לתאר תחילה את כל העריכות וההעתקות הרבות שנעשו לכלל ׳כתבי האר״י׳ במהלך הזמנים ובמרחק המקומות.

תחילה, פרקים ג–ו, נתאר את החיבורים שכתבו האר״י עצמו ותלמידיו היושבים לפניו. בפרק ג נתאר את כתבי האר״י עצמו, בפרק ד נתאר את כתבי ר׳ חיים ויטל, בפרק ה נתאר את כתבי ר׳ יוסף אבן טבול, ובפרק ו נרשום את חיבוריהם של ר׳ משה יונה ושל תלמידים נוספים שישבו לפני האר״י. אחר כל אלה נוסיף בפרק ז את חיבוריו של ר׳ מנחם די לונזאנו, המקובל היחיד שחלק על האר״י ועל תלמידיו, ואת חיבוריו של ר׳ ישראל סרוק, שלימד את קבלת האר״י אך שמו נפקד מרשימת התלמידים שישבו לפני האר״י בצפת.

התיאור בפרקים אלה אינו שלם, כי אחדים מחיבורים אלה לא נתגלו אלא לאחר שנים רבות ולא נודעו אלא לאחר שנערכו בידי מקובלים אחרים. משום כך זקוקים אנו להשלים את הפרקים הללו בתיאור הארוך והמפורט שבפרקים ח–כב. בפרקים אלו נתאר את החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו בכל העריכות וההעתקות שנעשו להם במאתיים השנים שבין ש״ל ובין תק״ל.
עריכות והעתקות אלו ייחלקו ויתפלגו לזמניהן ולתקופותיהן על פי כל הידיעות המצויות בידינו. שנת ש״פ קובעת לה גבול, כי בה ובשנים הסמוכות לה נפטרו ר׳ חיים ויטל, ר׳ יוסף ן׳ טבול, ר׳ מנחם עזריה מפאנו ור׳ נתן אוטולינגו. שנת ת׳ קובעת לה גבול, כי בה נתגלו חיבורים גנוזים של ר׳ חיים ויטל שזכו לתפוצה גדולה ודחקו חיבורים קודמים לקרן זווית. שנות ת״י–תט״ו קובעות להן גבול, כי בהן נגמרה מלאכתם של ר׳ מאיר פופרש ושל ר׳ שמואל ויטל שהעמידו לפני המקובלים עריכות מקיפות ושלמות של כתבי האר״י ותלמידיו.
שנים אלה מציינות שינויים מהותיים במלאכת העריכה וההעתקה. אל ציוני השנים הללו יש להוסיף את תולדות חייהם של העורכים ושל המעתיקים ואת השנים שהם רשמו בטפסים שיצאו מתחת ידיהם. כל ציוני השנים הללו מתווים את סדר הזמנים של מעשה כתיבתם, עריכתם והעתקתם של כתבי האר״י ותלמידיו.

בפרק ח ובפרק יא נתאר את עריכותיהם של ר׳ יעקב בירב השני, ר׳ אפרים פנצירי, ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה ומקובלים רבים נוספים שחיו ופעלו בארץ ישראל ושכנותיה. בפרקים ט–י ובפרק יב נתאר את עריכותיהם של ר׳ עזרא מפאנו, ר׳ מנחם עזריה מפאנו, ר׳ נתן אוטולינגו ותלמידיהם שחיו ופעלו באיטליה. מקום מיוחד בפרקים אלו תופסות עריכותיו הרבות של הרמ״ע מפאנו, שלא הסתפק בעריכה אחת אלא שב וערך פעמים אחדות חיבורים

שהגיעו אליו. בפרקים יג–יד נתאר את עריכותיהם של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, ר׳ ישעיה הורביץ, ר׳ יהודה הכהן, ר׳ אלעזר אלטשול ור׳ אשר ב״ר יוסף שחיו ופעלו באשכנז ובפולין. אלה, ומקובלים נוספים שייזכרו להלן, הם ראשוני העורכים והמסדרים של כתבי האר״י ותלמידיו שפעלו בדור הראשון לאחר פטירת האר״י — עד שנת ש״פ.

בפרקים טו–טז נתאר את עריכותיהם של ר׳ אברהם הירירה, ר׳ אהרן ברכיה די מודינה, ר׳ נפתלי בכרך ומקובלים נוספים שחיו בארצות הגולה. בפרק יז נתאר את עריכותיהם של מקובלי דמשק, ובהן עריכותיו הראשונות של ר׳ יעקב צמח. בפרק יח נתאר את החיבורים שר׳ יעקב צמח מצא, סידר וערך בירושלים, ובפרק יט נתאר את עריכתו המקיפה של ר׳ מאיר פופרש ואת עריכותיו האחרונות של ר׳ יעקב צמח. בפרק כ נתאר את החיבורים שר׳ שמואל ויטל סידר וערך בדמשק, וכן את עריכותיהם של ר׳ נתן שפירא ור׳ משה ויטל. בפרק כא נתאר את עריכותיהם של ר׳ משה זכות ור׳ בנימין הכהן שפעלו באיטליה, את עריכותיו של ר׳ אלישע חיים אשכנזי שהביא את כתבי האר״י למרוקו, ואת עריכותיהם של מקובלים נוספים שחיו בארצות המגרב ובפולין. בפרק כב נתאר את עריכותיהם של ר׳ משה חיים לוצאטו, ר׳ שלום שרעבי ור׳ שלמה מולכו ומקובלים נוספים שחתמו את עריכתם של כתבי האר״י.

על פי כל האמור בפרקים ח–כב סיכמנו בפרק כג את מלאכת הסידור והעריכה של כתבי האר״י ותלמידיו. בפרק זה תיארנו כיצד הגיעו קונטרסים וחלקי חיבורים בדרכים שונות אל גדולי המקובלים, וכיצד הם אספו וערכו אותם בחיבורים מסודרים ומבונים. עוד תיארנו כיצד הוסיפו המקובלים בגיליונות ובין השיטין הערות רבות, ובהן תיקנו את הנוסח, פירשו את הכתוב והורו כיצד יש לסדרו מחדש.

על פי כל האמור בפרקים ח–כב סיכמנו בפרק כד את מלאכת ההעתקה של כתבי האר״י ותלמידיו. בפרק זה תיארנו כיצד נתגלגלו חיבורים מעורך לעורך ומארץ לארץ וכיצד שינו את שמם ואת צורתם במהלך הזמנים והמקומות. עוד תיארנו כיצד ערכו וסידרו גדולי המקובלים בכל אתר ואתר את החיבורים אשר הגיעו אליהם, וכיצד נעתקו חיבורים אלו בידי תלמידיהם וסופריהם. פעולתם של מקובלים אלה קבעה אלו חיבורים יועתקו ויופצו בארצותיהם ובמקומותיהם. כך נוצרו ספריות שונות של כתבי האר״י, ולא הרי ספרים שעומדים לפני המקובלים בארץ אחת ובתקופה אחת כהרי ספרים שעומדים לפני המקובלים בארץ אחרת ובתקופה אחרת. הכמות הגדולה של כתבי היד שנמצאת לפנינו שומטת את הקרקע מתחת הטענה כי ׳לא מצינו אינה ראיה׳, והיא מוכיחה כי היעדרו של חיבור פלוני בכתיבה פלונית נובע מאי הגעתו לאותה ארץ ומאי העתקתו באותה כתיבה.

בפרקים ח–כב רשמנו מאות כתבי יד ועשרות דפוסים. אלה הם המקורות החשובים ביותר בקבלת האר״י, ואותם ביררנו מתוך אלפי כתבי יד שהיו לנגד עינינו. כתבי היד והדפוסים שביררנו ורשמנו הנה מייצגים נאמנה את כל כתבי היד שראינו, והם מתארים נכונה את כלל העריכות וההעתקות שנעשו ל׳כתבי האר״י׳.

בכל אלה נתגלגלו חיבוריהם של האר״י ותלמידיו והוערו מכלי אל כלי, ורק מעקב מדויק אחר גלגולי עריכותיהם יכול להמציא לפנינו את החיבורים המקוריים. רק אחרי שזיהינו את כל כתבי

האר״י ותלמידיו והלכנו בעקבות כל העריכות וההעתקות שנעשו להם במשך מאתיים שנה, נוכל לשוב אחורה ולדעת בוודאות אלו הם הראשונים והמקוריים שבהם. לשם כך נשוב אל החיבורים שתוארו בפרקים ג–ו ואל העריכות הקדומות ביותר שלהם שתוארו בפרקים ח–כב ומכל אלה נברור בפרק כה את החיבורים היסודיים — החיבורים המקוריים שיצאו מתחת ידיהם של האר״י עצמו ושל תלמידיו היושבים לפניו.

כאן, בפרק כה, נשיב על הראשונה בשלוש השאלות שהצגנו בפתח דברינו: בחיבורים היסודיים נמצא את דברי האר״י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם. על חיבורים אלה ורק על אלה נשתית את עיוננו בקבלת האר״י, ובהם ורק בהם נמצא את הדברים שהאר״י עצמו כתב ואמר. הבחנת החיבורים היסודיים חשובה היא ביותר, וכל הפרקים הקודמים, שבהם תיארנו את כתבי האר״י בעריכותיהם הרבות בכל הארצות ובכל הזמנים, נתכוונו לפרק זה ולאמור בו. כי לא נוכל ללמוד את קבלת האר״י בחיבור שחלו בו ידיים ושונה נוסחו, ולא נוכל לדעת את דברי האר״י עצמו מתוך חיבור שנוספו בו הערות ופירושים של מקובלים מאוחרים. יפים חיבורים אלה להבנת שיטותיהם של המקובלים האחרונים, אך את ידיעת שיטתו של האר״י עצמו נוכל לסמוך רק על החיבורים היסודיים שאנו מונים בפרק זה.

הלכנו בדרך ארוכה וקצרה וענינו על השאלה הראשונה. עתה, כאשר החיבורים היסודיים בידינו, ביקשנו להמשיך ולענות גם על שתי השאלות הנותרות. אף כאן הלכנו בדרך ארוכה וקצרה — תחילה ביררנו את הסדר הנכון ללימודה של שיטת האר״י ורק אחר כך עקבנו אחר מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר״י.

בפרקים כו–כז הוכחנו כי תחילה כתב האר״י את הפירושים על ספר הזוהר ואחר הורה את הדרושים על סדר האצילות, וכי את העיקרים המיוחדים לשיטתו בקבלה כבר כתב בפירושים על ספר הזוהר. משום כך צריך תלמודה של קבלת האר״י לעיין תחילה בפירושים, ובמיוחד בגדול ובנכבד שבהם — פירוש ספרא דצניעותא, ורק אחר כך לעיין בדרושים, ובמיוחד בגדול ובנכבד שבהם — דרוש אדם קדמון. משום כך נעיין תחילה בכתבים שיצאו מתחת ידי האר״י עצמו ורק אחר כך בדרושים שכתבו תלמידיו, וכך נוכל להשתית את הבנת שיטתו המיוחדת של האר״י בקבלה על יסוד הפירושים והמאמרים שכתב הוא בעצמו.

על פי סדר הזמנים חילקנו, בפרק כח, את החיבורים היסודיים לשלוש חטיבות. חלוקה זו מתווה את הסדר הנכון ללימוד קבלת האר״י והיא מסלקת סתירות רבות בין דרושיה. החלוקה לחטיבות מראה כי סתירות רבות בדברי האר״י אינן אלא הבדלים שנובעים מההפרש שבין משנה ראשונה ובין משנה אחרונה וכי משנה אחרונה לא באה לעקור משנה ראשונה אלא להוסיף עליה ולשכלל את פרטיה.

אחר, בפרקים כט–לב, בחנו את כל חיבוריהם של תלמידי האר״י ומצאנו כי בסגנונות אחדים נכתבו. יש בהם שיעורים, שבהם כתבו התלמידים את הדרושים אשר שמעו מרבם כפי ששמעו אותם מפיו; יש בהם סיכומים, שבהם אגדו התלמידים דרושים אחדים לסדר האצלה אחד ורצוף; ויש בהם חידושים, שבהם הוסיפו התלמידים דברים חדשים משלהם על פי הדרושים ששמעו וקיבלו מרבם. מאליו יובן כי כדי לדעת את דברי האר״י עצמו כפי שהוא אמרם יש

ליטול מכל אלה את השיעורים לבדם. ואכן שיעורים אחדים שכתבו תלמידים שונים נמצאו דומים זה לזה בתוכנם ובסדרם הפנימי, והם מלמדים על כלל השיעורים כי מרב אחד יצאו ואת דבריו שלו מסרו. משום כך צירפנו את השיעורים שכתבו התלמידים אל הכתבים שכתב האר״י בעצמו, ועל כל אלה יחד נוכל לסמוך בוודאות את תלמודה של קבלת האר״י.

אחר כל אלה, בפרקים לג–מד, נוכל לגשת אל מהלך ההאצלה שהורה האר״י וללמוד את תוכנו. הלכנו בעקבות האר״י עצמו, וביקשנו תחילה את הבנת עולם האצילות ואחר את הבנת הצמצום והנאצלים שמעל לעולם האצילות.
תחילה, בפרקים לד–לה, עיינו בפירושים ובמאמרים שהאר״י כתב בעצמו. כאן מצאנו את מאמרי הזוהר שעליהם סמך האר״י את עיקרי קבלתו, וכאן גילינו את משמעותו של מהלך ההאצלה כפי שהאר״י עצמו כתבה והודיעה. בכתבים אלה ביאר האר״י את עיקריו של עולם האצילות – הקלקול, התיקון והוספת המוחין, וגם פירש בהרחבה את תכליתם ואת משמעותם.
אחר, בפרקים לו–לח, עיינו בדרושים שהורה האר״י לתלמידיו. כאן ביאר האר״י את עיקריו של עולם האצילות בפירוט רב, והוסיף דברים הרבה בעניינם של המוחין, של ניצוצות הקדושה ושל כוונות התפילה. גם בדרושים אלה לימד האר״י על משמעותו של מהלך ההאצלה, אך רק ברמז. עוד לימד האר״י על תנועת האצילות. בפרק לט נראה כי מהלך התיקון יוצר תנועה שלמה באצילות. תנועה זו נעה ממעלה למטה וממטה למעלה, והיא מוליכה את האצילות אל תיקונה השלם.
אחר, בפרקים מ–מד, עיינו בדרושי האר״י על הצמצום ועל ההאצלה העליונה, וראינו כיצד בדוגמתו של עולם האצילות הוסיף האר״י ולימד גם את עניינו של הצמצום ואת סדרם של הנאצלים שלמעלה מן האצילות. בדוגמתו של עולם האצילות לימד האר״י על הצמצום, על הנאצל הקדמון ועל עקודים, נקודים וברודים היוצאים ממנו. מעתה יכולים אנו להקיש ממשמעותו של עולם האצילות אל משמעותו של הצמצום העומד בראש ההאצלה העליונה, וכך יכולים אנו להגיע אל ידיעת משמעותו של הצמצום על פי דברי האר״י עצמו.

הבנת קבלת האר״י כולה, שאותה הצגנו בפרקים לג–מד, תלויה ביישוב סתירות יסודיות בין דרושיה. כל הלומד את דברי האר״י על הצמצום ועל הקלקול והתיקון מגלה בהם סתירות עמוקות שאי אפשר להסבירן כהבדלים שבין משנה ראשונה ובין משנה אחרונה. בעת אחת ובזמן אחד הורה האר״י בדרכים שונות וסותרות את הקלקול והתיקון, את המוחין הנוספים באצילות ואת הצמצום וההאצלה העליונה, וכדי להבין את שיטתו חייבים אנו לפתור סתירות אלו.
לעזרתנו באה הודעת האר״י עצמו כי שתי בחינות של מוחין יש באצילות – בחינת המוחין הפנימיים ובחינת המוחין המקיפים. הלכנו בעקבות הבחנתו של האר״י בין שני סוגי המוחין ומצאנו כי היא תקפה ונכונה למהלך ההאצלה כולו. בחנו את המונחים והמושגים שבהם הרצה האר״י את מהלך ההאצלה כולו וגילינו כי הם מתאימים למונחים ולמושגים שבהם הורה האר״י את שתי הבחינות שבמוחין. על פי כל אלה מוצאים אנו שתי בחינות שלמות במהלך ההאצלה,

וכל אחת מהן מלמדת את סדר ההאצלה כולו מראשו לסופו על פי דרכה שלה. מהלך ההאצלה ששנה האר״י כפול הוא, וכל אחת מבחינותיו כוללת את הקלקול והתיקון, את הוספת המוחין, את הנאצלים העליונים ואת צמצום אור אין סוף.

בפרקים לג–מד נלמד את מהלך ההאצלה שהורה האר״י בשתי בחינותיו. נרשום את המונחים והמושגים המיוחדים לכל אחת משתי הבחינות, ונתווה את המהלך השלם של ההאצלה על פי כל בחינה ובחינה. נבחין בין רחמים ודינים ובין אורות וכלים; בין בירור ובין זיכוך; בין זיווג ובין הכאה; בין הולדה ובין התנוצצות; בין מוחין פנימיים ובין מוחין מקיפים; בין נשמה ובין פרצוף.
על פי כל אלה נלמד את מהלך ההאצלה כולו, שלב אחר שלב, בחינה כנגד בחינה. נלמד את מהלך האצילות הפותח ברחמים ודינים ומסיים בהמשכת המוחין הפנימיים, ואת מהלך האצילות הפותח באורות וכלים ומסיים בהוצאת המוחין המקיפים. נלמד את מהלך הצמצום וההאצלה העליונה הפותח ביו״ד אחת ובכוח הדין ומסיים ברחמים ובדינים, ואת מהלך הצמצום וההאצלה העליונה הפותח בקו יושר אחד דק ובמקום עגול ומסיים בספירות בדרך יושר ובספירות בדרך עיגולים.
בפרקים לג–מד נפרש גם את תכליתה ואת משמעותה של ההאצלה. הבחינה האחת מבארת את האצלתו של שפע החיות והברכה, והבחינה השנייה מבארת את האצלתו של אור העצמות; הבחינה האחת מבקשת את המשכת השפע, והבחינה השנייה מבקשת את התגלות האור. את שתי תכליותיה של האצילות יסד וביאר האר״י עצמו בפירושים על ספר הזוהר שכתב בתחילה, והן נכונות גם לכל הדרושים אשר עתיד הוא להורות לתלמידיו.
שתי הבחינות יוצרות שתי תנועות שלמות באצילות. תנועת השפע בצדה הפנימי של האצילות, ותנועת האור בצדה המקיף של האצילות. זאת קומתה השלמה של האצילות, ואלו שתי בחינותיה המבקשות את תיקונה השלם.

בכל אשר כתבנו בפרקים לג–מד הקפדנו ללמד את מהלך ההאצלה על פי המונחים והמושגים שנמצאים בחיבורים היסודיים שיצאו מתחת ידיהם של האר״י ותלמידיו. בפרקים הבאים, מה–מז, המשכנו ופירשנו את שתי בחינותיה של קבלת האר״י במלותינו ובמושגינו שלנו. עיינו בשתי בחינותיה של ההאצלה ומצאנו כי בחינת המשכת השפע מפרשת את הספירות ככוחות, וכי בחינת התגלות האור מפרשת את הספירות כלבושים. עוד מצאנו כי בבחינת המשכת השפע מפרשת האצילות את דרכי הפעולה וההשגחה של האלוק, וכי בבחינת התגלות האור מפרשת האצילות את דרכי ההשגה וההופעה של האלוק. שתי משמעויות אלה מבריחות את קבלת האר״י כולה מן הקצה אל הקצה ומגלות את מהותה.

שתי הבחינות שבקבלת האר״י לא נתחדשו בה. בפרקים מח–מט נראה כיצד למד האר״י את שתי הבחינות משתי האדרות שבספר הזוהר – מהאדרא רבא למד האר״י את מהלכה של בחינת התגלות האור ומהאדרא זוטא הוא למד את מהלכה של בחינת המשכת השפע. עוד

נראה כי יסודותיהן של שתי הבחינות כבר נמצאים בדברי ר׳ משה קורדובירו על הנהגת האצילות ועל מהות ספירותיה. השוואה מדוקדקת בין שיטת האר״י ובין שיטת הרמ״ק מלמדת במה נסמך האחרון על הראשון ובמה חלק עליו ויצא לדרך חדשה.

עיון בשתי הבחינות ימצא כי תבנית אחת להן. בפרק נ נתאר את התבנית המשותפת לשתי הבחינות, ונמצא כי התוספת וההתחדשות הן עיקריה של קבלת האר״י. אין היא מבקשת רק את איחוד הספירות אלא גם את השלמת חסרונותיהן; אין היא מבקשת רק את מעבר השפע והאור אלא גם את הוספת השפע החדש והאור החדש. מהלך תיקונה של האצילות אינו מסתיים בהעלאת הניצוצות ובזיכוך הכלים אלא בהוספת מוחין; אינו מסתיים בשכלולה של המציאות הקיימת אלא בהופעתה של מציאות חדשה. קבלת האר״י מורה כי פעולת התיקון איננה מסתפקת בהשבת היש לקדמותו אלא מבקשת הוספה מתמדת של יש חדש.

בעשרים וחמשת הפרקים האחרונים של הספר ענינו על השאלה השנייה ועל השאלה השלישית שבתחילת דברינו. דרך ארוכה הלכנו, ובסופה ייוודע מהלך ההאצלה כפי שכתבו ולימדו האר״י עצמו. דרך ארוכה הלכנו, ובסופה תיוודע גם משמעותו של מהלך ההאצלה כפי שפירשה וביארה האר״י עצמו.

בראשית דברינו הצגנו שאלה אחת, קצרה ופשוטה: מה אמר האר״י? בחמישים פרקי הספר הלכנו דרך ארוכה וקצרה, והיא הובילה אותנו בבטחה אל תשובה אחת, מלאה וברורה: בחיבורים היסודיים הרצה האר״י את מהלך ההאצלה כולו, מצמצום אור אין סוף עד סוף עולם האצילות, בשתי בחינות שלמות – בחינת המשכת השפע ובחינת התגלות האור.

ציונים ורשימות

תיאורה של קבלת האר״י כולל רישום מפורט של חיבוריה וספריה, של עורכיה ומסדריה ושל מונחיה ובחינותיה. דרכן של רשימות שפרטים מסוימים מופיעים בהן שוב ושוב, וכדי להימנע מחזרות אלו קבענו להם ציונים קצרים ורשימות מרוכזות. נפרש כאן את הציונים הללו ואת משמעותם.

כתבי יד ודפוסים

בפרקים ג–כב נתאר את החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו. תיאור החיבורים ירשום אותם אחד לאחד, ויעקוב אחר מעשה כתיבתם ועריכתם במהלך הזמנים והמקומות. כיוון שרוב החיבורים אינם מזוהים ואינם ידועים, לא נוכל לרשום אותם אלא אם כן נקדים ונפרש מנין באו וכיצד נערכו, מה תוכנם ומי ערכם, ושאר הפרטים המבררים את זמנם ומקומם. רשימת החיבורים מציינת את כתבי היד ואת הדפוסים שלהם, והיא ערוכה ומסודרת לפי כללים אלה.

א. ברשימה כלולים רק כתבי היד והדפוסים הקדומים והחשובים ביותר של כל חיבור וחיבור. משום כך נרשמו כאן רק כחמישית מכלל כתבי היד והדפוסים הנודעים והרשומים של כתבי האר״י ותלמידיו.

ב. כל ערך ברשימה כולל את הפרטים היסודיים המזהים את החיבור. רישום כתב יד יכלול פרטים אלה: מקום הספרייה, שם הספרייה ומספרו בה, מספר הסרט במכון לתצלומי כתבי יד, מספר הדפים, זמן ההעתקה וסוג הכתיבה. רישום ספר יכלול פרטים אלה: שם הספר, מקום ההדפסה, שנת ההדפסה, מספר הדפים.

ג. כל ערך ברשימה כולל חיבור אחד בלבד. אין הוא כולל את כתב היד השלם או את הספר השלם, שלעתים הם מכילים חיבורים אחדים, אלא רק חיבור אחד מסוים שנמצא בהם.

ד. לכל ערך ברשימה קבענו מספר זיהוי. במהלך תיאור החיבורים נציין את כתב היד או הדפוס על פי מספרם ברשימת החיבורים, ולא נחזור שוב ושוב על כל הפרטים היסודיים המזהים אותם.

ה. מספרי הזיהוי יהיו בסדר עוקב. רשימת החיבורים איננה עומדת לעצמה אלא משולבת בתיאור הכתיבות והעריכות שבפרקים ג–כב, ועל כן סדרם של מספרי הזיהוי נגזר מדרך תיאורם של החיבורים בפרקים אלה.

ו. כתבי יד בנויים לעתים קומה על קומה. תחילה נכתב גוף החיבור, ואחר נוספו ההערות המעטרות את גיליונותיו. משום כך נזקקנו לתאר חיבור מסוים במקומות אחדים – במקום אחד תיארנו את גוף החיבור על פי זמנו ומקומו, ובמקום אחד תיארנו את ההערות שנוספו עליו על פי זמנן ומקומן. במקומות אלה חזרנו ורשמנו את החיבור ובצדו מספר הזיהוי שניתן לו בראשונה. כך אפשר לעקוב אחר דרכו של חיבור מסוים מהכותב הראשון עד העורך האחרון.

ז. דרך כלל נייחד לחיבור אחד מקום אחד ברשימה, ועל כן יופיעו רוב מספרי הזיהוי בסדר רציף ועוקב. בחיבורים שתיאורם יתפצל למקומות אחדים נחזור על מספר הזיהוי שניתן להם בתחילה, ואז יופיעו מספרי הזיהוי בדילוג ולא בסדר רציף ועוקב. בכל המקומות הללו הוספנו סימן כוכבית למספר הזיהוי, כדי להודיע כי המספר נכון הוא ומקורו במקום אחר ברשימה.

נעיר כאן כי שמות החיבורים לא ייכתבו על פי כללי הכתיב החסר או המלא אלא על פי הכתיב המקורי שיצא מתחת ידיהם של המחברים והעורכים.

חכמים ומקובלים

בפרקים א–כב נזכיר חכמים ומקובלים רבים שהשתתפו במלאכת כתיבתם, עריכתם והעתקתם של כתבי האר״י ותלמידיו. תולדות חייהם של חכמים ומקובלים אלה חשובות להבנת מקומם במהלך הכתיבה והעריכה, וכדי שלא לחזור עליהן שוב ושוב אספנו אותן למקום אחד וערכנו אותן ברשימה אחת כוללת שתימצא להלן, נספח א, עמ׳ 873 ואילך.

שתי בחינות

בפרקים לג–נ נפרש את עיקרה של קבלת האר״י – מהלך האצלתם של עולם האצילות ושל הצמצום והנאצלים העליונים. שם נמצא כי האר״י שנה את מהלך ההאצלה כולו בשתי בחינות הנבדלות זו מזו במונחיהן ובתכונותיהן. לכל אחת משתי הבחינות דרך מיוחדת בתיאור מהלך ההאצלה ובפירוש תכליתו ומשמעותו.

לשתי הבחינות קראנו בחינת שפע החיות ובחינת אור העצמות, כמתואר להלן סעיף קמג, ועל פי שמות אלו ציינו אותן בקיצור: בחינת ש ובחינת א. ציונים אלו ילוונו בכל הפרקים שבהם נתאר את שתי הבחינות ונפרש את מהלכיהן ומשמעויותיהן.

שער ראשון

מכתיבה עד עריכה

פרק ראשון

כתיבה, גניזה וגילוי

קבלת האר״י מצויה לפני קהל לומדיה בספרי יסוד אחדים: אוצרות חיים, דרך עץ חיים, פרי עץ חיים, שמונה שערים, עמק המלך, מעין החכמה ועוד. ספרים אלה מרצים את מהלך האצילות וכוונות התפילה על פי שיטת האר״י, ומפרשים פסוקים ומאמרי חז״ל וזוהר על פי דבריו. ספרים אלה נדפסו פעמים אחדות, והם הודיעו את תוכנה של קבלת האר״י ברבים. על יסוד הכתוב בספרים אלה נתפרשו דבריו של האר״י ונתבארו חידושיו.

לכאורה יכולים ספרים אלו להוות מקור ראשון לידיעת שיטתו של האר״י בקבלה. אך אחר עיון בהם נמצא כי כולם סודרו ונערכו בשנות הת׳ הראשונות, כשבעים שנה לאחר שסיים האר״י ללמד בעצפת את שיטתו בקבלה. ספרים אלו לא יצאו מתחת ידיהם של תלמידי האר״י, שישבו לפניו ושמעו ממנו את דרושיו, אלא מתחת ידיהם של תלמידי התלמידים. הם סידרו, הם ערכו והם קראו בשמות את הספרים הללו. הדברים שכתבו האר״י ותלמידיו סודרו בספרים אלו בסדר נאות, אך לא בצורתם המקורית ולא בסדרם הראשוני.

על כן צריכים אנו לשאול: האם יש בידינו ספרים שיצאו מתחת ידיהם של תלמידי האר״י עצמם? האם הגיע אלינו חיבורים של תלמידי האר״י בצורתם המקורית? האם יכולים אנו להצביע בוודאות על חיבור מסוים ולומר: חיבור זה החזיק בידיו תלמיד פלוני שישב לפני האר״י? ועוד חייבים אנו לשאול: האם יש בידינו חיבורים שיצאו מתחת ידיו של האר״י עצמו? האם חיבורים אלה נמצאים לפנינו בצורתם המקורית?

שאלות אלו מובילות אותנו אל הבעיה העיקרית הניצבת לפנינו: האם יכולים אנו ללמוד את קבלת האר״י בצורתה המקורית? האומנם הגיעה אלינו שיטת האר״י בכלי ראשון? האם יכולים אנו להצביע בוודאות על חיבור מסוים ולומר כזה כתב האר״י וכזה הורה לתלמידיו?

כדי להשיב בחיוב על שאלות אלו איננו יכולים להסתפק בספרים המצויים לפנינו. עלינו לשים פעמינו אל אוצרות כתבי היד, ושם נוכל למצוא את החיבורים שכתב האר״י עצמו ואת החיבורים שכתבו תלמידיו בצורתם הראשונית והמקורית. אחרי דרישה מקיפה וחקירה מעמיקה בתוכנם של כתבי יד אלו נוכל לציין אלו הם החיבורים שיצאו מתחת ידיהם של

התלמידים שישבו לפני האר״י. אז נוכל לייסד את עיוננו בקבלת האר״י על חיבורים שהגיעו אלינו בכלי ראשון, ולדעת בוודאות מה הם דברי האר״י כפי שכתבם בעצמו וכפי שאמרם לתלמידיו.

אלא שאז יתעוררו ספקות שיתמהו על הראשונות: מדוע סודרו החיבורים הראשוניים מחדש? למה הוערו החיבורים המקוריים מכלי אל כלי? כיצד קרה שדווקא החיבורים שנכתבו בדור השני והשלישי נפוצו ונודעו בציבור ואילו החיבורים שנכתבו בדור הראשון נותרו חבויים ועלומים?

כל השאלות הללו מחייבות בירור ארוך ומפורט של מעשה כתיבתה, העתקתה, עריכתה וסידורה של קבלת האר״י. רק בירור כזה, שיקיף שתי מאות שנים ויעבור בארץ ישראל ובכל ארצות הגולה, יגיע בסופו אל החיבורים היסודיים — הם החיבורים המקוריים שיצאו מתחת ידי האר״י עצמו ומתחת ידי התלמידים שישבו לפניו, ויסביר במהלכו כיצד נתגלגלו החיבורים היסודיים בחיבורים חדשים ומדוע נסדרו ונערכו שוב ושוב בידי המקובלים שביקשו לדעת את קבלת האר״י.

[א] כתיבה והוראה

ראשיתם של ׳כתבי האר״י׳ בפירושים ובמאמרים שכתב האר״י עצמו. האר״י כתב בעיקר פירושים על הזוהר, והגדול והחשוב שבהם הוא הפירוש לספרא דצניעותא. עוד פירש פסוקים מן המקרא ומאמרי חז״ל וכתב כוונות לתפילה. כל אלה הגיעו אלינו לא בכתיבת ידו אלא בהעתקת תלמידיו. הם אספו, העתיקו וערכו את הפירושים והמאמרים שמצאו בכתיבת ידו של האר״י, כמפורט להלן פרק ג.

האר״י החל לכתוב עוד בהיותו במצרים, ובה יסד את שיטתו המיוחדת בקבלה. בפירושו לספרא דצניעותא, שנכתב במצרים, קבע האר״י את עיקריו של מהלך ההאצלה: קלקול, תיקון והוספת מוחין. על עיקרים אלה השתית את מהלך ההאצלה בכל הכתבים שכתב בעצמו ובכל הדרושים שדרש לתלמידיו, כפי שנוכיח להלן פרק כז וכפי שנתאר בפרוטרוט בפרקים לד–לט.

במצרים החל לכתוב האר״י את שיטתו בקבלה, ובצפת המשיך להורותה ולדורשה. בעיר זו ישבו לפניו כארבעים תלמידים ושמעו ממנו פירושים לספר הזוהר ודרושים במהלך ההאצלה, בכוונות התפילה ובכל הנושאים שהקבלה מלמדת על פי דרכה.

לתלמידים אלה קרא ר׳ חיים ויטל ׳החבירים שבישיבת מורי ז״ל׳.[1] הם לא ישבו לפני האר״י בבת אחת אלא בארבע כתות. ר״ח ויטל רשם את שמותיהם ואת הזמנים שבהם נכנסו ללמוד אצל האר״י.

1 קונטרס ׳שורש נשמתי׳ (נדפס כחלק מיומנו של ר״ח ויטל הנקרא ספר החזיונות), שיתואר להלן סעיף יח, דפוס 94, עמ׳ ריח.

ואכתוב עתה את החבירים הנכנסים עמנו ללמוד, אע״פ שאיני יודע אותם שיתחלפו אחרים במקומן.
הכת שלי של אחר חצות לילה ממש הם אני הצעיר חיים, והר׳ יונתן סאגיש ז״ל, והר׳ יוסף ארזין ז״ל, והר׳ יצחק כהן ז״ל, והר׳ גדליה הלוי, והר׳ שמואל אוזידא, והר׳ יהודה משען... והר׳ יוסף ן׳ טבול, והר׳ אליה פלכו ז״ל... והנה הכת הזאת היא מפנימיות המוחין של הדעת.
ויש עוד כת אחרת כנגדה והם מן הלבושים של נה״י... והם מורי הר״ם אלשיך נ״ר, והר׳ משה נג׳ארה... והר׳ יעקב מסעוד ז״ל, והר׳ יוסף אלטון, והר׳ משה מינץ ז״ל, והר׳ משה יונה...
והכת השנית שהם מפנימיות המוחין גם כן של הדעת... אלא שהם מבחינת קודם חצות כנ״ל הם, הר׳ יום טוב צהלון, והר׳ יוסף כהן... והר׳ משה אלשיך...
ועוד כת רביעית שהם הלבושים של חיצוניות... והם כ״ר אברהם הלוי... וכ״ר יהודה רומנו וכו׳.[2]

ארבע כתות של תלמידים היו, ובארבעה זמנים הם נכנסו אל רבם. זמנים אלו נבדלים זה מזה באיכות השפע הנמשך בכל אחד מהם, וכמותם נבדלים התלמידים זה מזה באיכות הדברים שהאר״י דרש לפניהם וגילה להם. ר״ח ויטל מנה את הזמנים הללו ופירט את השפע הנמשך בכל אחד מהם.[3]
עדות נוספת בעניינן של ארבע הכתות מצאנו בפירוש למאמרי זוהר שכתב אחד מתלמידי האר״י.

ענין אילת השחר תבינהו במה שהודעתיך מענין **החברים הנקראי׳ בית יעקב**, כי בהקדמת השחר חוזרת פעם ב׳ להזדווג יעקב ולאה, ובחינת לאה זו נקרא׳ אילת השחר, ולאה שלאחר חצות נקראת חשוכא דליליא כי היא דינין גמורי׳.[4]

עדות זו מתאימה לדברי ר״ח ויטל על החברים המנויים בכת הראשונה, הנכנסים אל האר״י ׳אחר חצות לילה ממש׳ ועל השפע שהם ממשיכים.[5]
במהלך הרצאת הדרושים בישיבתו נשאו ונתנו התלמידים עם רבם על דבריו, ואף הציעו את פירושיהם שלהם למאמרי הזוהר, כמתואר להלן סעיף קלח. אחר ששמעו התלמידים את דרושי האר״י שבו וחזרו עליהם לפני רבם. ישיבת התלמידים בעת החזרה על הדרושים סודרה אף

2 שם, עמ׳ ריח–ריט. ר״ח ויטל האריך שם בפירוט שמות התלמידים ובזמנים שנכנסו ללמוד אצל האר״י ולא נוכל להביא את כל דבריו.
3 שם, עמ׳ רי ואילך.
4 קיצור הפירוש שכתב האר״י עצמו על התחלת ספר הזוהר, כת״י 352, דף 83 ע״ב, שיתואר להלן סעיף מז; קיצור ספר הדרושים של ר״י טבול ובו פירושים קצרים לספר הזוהר, כת״י 371, דף 154 ע״א, שיתואר להלן סעיף מח.
5 קונטרס ׳שורש נשמתי׳ (נדפס כחלק מיומנו של ר״ח ויטל הנקרא ספר החזיונות), דפוס 94, עמ׳ ריד.

היא על ידי האר״י, כפי שכתב ר״ח ויטל: ׳כפי הסדר שסידר מורי ז״ל בענין חזרת קריאת הדרושים׳.[6]

האר״י לימד את כל היושבים לפניו דרוש מסוים במהלך ההאצלה או פירש לפניהם מאמר מסוים בספר הזוהר. דרושים אלה לא עסקו בנושא אחד בלבד, ולעתים עבר האר״י במהלך הרצאתו מענין לענין באותו ענין. על כל אלה אנו למדים מדרוש אחד שהאר״י הורה לתלמידיו והם כתבוהו בחיבוריהם, כל אחד ואחד על פי דרכו שלו. הדמיון הגדול בין הדרושים המקבילים זה לזה והסדר הזהה של הנושאים הכלולים בהם משווים לפנינו את מהלך השיעור שלימד האר״י בישיבתו בצפת. כל אלה יתוארו להלן סעיפים קלה, קלח.

ברוב נושאיה של קבלת האר״י נשתוו התלמידים זה לזה, ועל כך יעידו הדרושים הזהים והמקבילים שנמצאים בחיבוריהם, אך בנושאים מסוימים הם נתבדלו זה מזה. ודאי נשתוו כולם בדרושים על מהלך ההאצלה ובפירושים על מאמרי הזוהר, אבל נתבדלו איש מרעהו בייחודים, בתיקוני עוונות, בשורשי הנשמות וגם בכוונות התפילה.[7]

כבר ראינו כי נפלגו התלמידים לכתות אחדות על פי הזמן ועל פי השפע שכל אחד מהם היה ראוי לו. על חלוקה זו נוספה הבחנה אישית על פי תפקידו ושורש נשמתו של כל אחד ואחד מן התלמידים. לעתים מסר האר״י כוונות לתלמיד מסוים על פי תפקידו, כפי שאירע לר׳ יוסף ארזין. הוא ׳היה תוקע׳, ועל כן מסר לו האר״י את הכוונות לתקיעת שופר, כפי שיובא להלן סעיף לא.

האר״י הכיר את שורשי נשמותיהם של תלמידיו, ונתן לכל אחד ואחד מהם ייחודים על פי שורש נשמתו המיוחד לו. גם בתיקוני העוונות נתבדלו התלמידים זה מזה. האר״י הכיר במה חטא כל אחד מן היושבים לפניו, והורה לו כיצד לתקן את אשר עשה. על פי הבחנת שורשי נשמותיהם ומעשיהם של התלמידים מסר האר״י לכל אחד ואחד מהם ייחודים ותיקונים שונים לגמרי, וכך היו הייחודים ותיקוני העוונות לתורה אישית ופרטית. ייחודים ותיקוני עוונות אלו נמצאים לפנינו, ובראשיהם רשומים ומצוינים שמות התלמידים שאליהם יועדו, והם יובאו להלן פרקים ד–ו, בתיאור חיבוריו של כל אחד מן התלמידים. גם בדרכי הגלגולים נשתנו התלמידים זה מזה, והאר״י גילה להם את שורשי נשמותיהם ואת גלגוליהם במהלך הדורות.

לעתים מסר האר״י תיקון אחד לכל היושבים לפניו, ורק בניקוד השמות הבחין ביניהם.

> **כוונה אחת** נתן לנו מורי ז״ל **לכל החבירים** שנכוין בה ומועלת לזכך ולתקן ולקדש את הנשמה. ואמנם **הנקודות** של **השמות**, שנכתוב עתה לכוין אותם כל אחד כפי **שרש נשמתו**, יש מי שצריך שיכוין כל השמות בנקודת צירי, ויש מי שצריך לכוון בהם בחולם,

6 שם, עמ׳ רח.

7 דוגמאות לכוונות אישיות שמסר האר״י לתלמידיו הובאו במאמרי, סולת נקיה – נפתו של רבי משה זכות, פעמים 96 (תשס״ג), עמ׳ 84–85.

והם הר״י ארזין והר״י משען, ויש מי שצריך לכוין בהם בנקודת חיריק, והוא ר״ג הלוי, וע״ד זה לשאר החבירים כל א׳ כפי שרש נשמתו.[8]

כל אלה החברים – ר׳ יוסף ארזין, ר׳ יהודה משען, ר׳ גדליה הלוי – למדו יחד לפני האר״י. כולם כלולים בכת הראשונה, שנכנסה ללמוד אצל האר״י אחר חצות לילה, אבל כל אחד מהם צריך לכוון את הכוונה לזיכוך הנשמה בניקוד שונה על פי שורש נשמתו.

התלמידים כתבו את כל אשר שמעו מהאר״י. הם העלו על הכתב הן את דרושי האצילות, פירושי הזוהר וסדרי הכוונות שבהם נשתוו הכול, הן את הייחודים ותיקוני העוונות שבהם נתבדלו איש מרעהו. קונטרסיהם וחיבוריהם של תלמידי האר״י נמצאים לפנינו, ואנו יכולים ללמוד מהם על הדרכים השונות שבהן הלכו בעת שכתבו את תורת רבם.
יש מהם שבעודם יושבים לפני האר״י כתבו את דבריו בקיצור נמרץ ואחר שבו וכתבו בהרחבה ובאריכות את הדברים הקצרים אשר כתבו בראשונה, ויש מהם שהעלו על הכתב בפעם אחת את דברי האר״י מסודרים דבר דבור על אופניו. יש מהם שהציגו כל אחד מהנושאים שהאר״י עסק בהם בחיבור לעצמו, ויש מהם שכתבו מסכת אחת שמסכמת את כל הנושאים שהאר״י דיבר בהם. יש מהם שהסתפקו בכתיבה ובעריכה אחת של דברי האר״י, ויש מהם שכתבו וערכו את שיטתו של האר״י פעם אחר פעם. יש מהם שהעמידו תלמידים והם כתבו מפיהם את קבלת האר״י, ויש מהם שלא העמידו תלמידים אלא כתבו בעצמם את אשר שמעו מהאר״י.
קונטרסים וחיבורים אלה הגיעו אלינו בדרכים אחדות. אחדים נמצאים לפנינו בצורתם המקורית כפי שיצאה מתחת ידי מחבריהם תלמידי האר״י, ואחדים הגיעו אלינו רק לאחר שנערכו ונסדרו בידי מקובלים בני הדורות הבאים. רוב הקונטרסים והחיבורים הללו נשתמרו בידינו בטופסיהם הקדומים – בעצם כתיבות ידיהם של תלמידי האר״י, בעצם כתיבות ידיהם של תלמידי התלמידים או בעצם כתיבות ידיהם של העורכים והמסדרים.

•

אמנם יסודה של קבלת האר״י בפירושים ובמאמרים שכתב האר״י בעצמו, אבל רובה נאמרה מפיו ונכתבה בידי תלמידיו. האם נכתבו דרושיו בדיוק והאם נמסרו דבריו בשלמות? האם הבינו התלמידים את כל אשר הורה להם רבם?
בשאלות אלו כבר עסקו תלמידי האר״י עצמם. ר׳ חיים ויטל כתב כי האר״י לא היה מרוצה מתלמידיו ורצה להוציא אחדים מהם מבית המדרש.

כי אלו החבירים שלנו לא יתקיימו כלם, ועדיין צריכין בירור להתברר ולהחליף ולשים אחרים במקום קצת מהם.[9]

8 ספר עץ חיים, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רלח ע״ב; שמונה שערים, דפוס 904, דף ח ע״ב.
9 קונטרס ׳שורש נשמתי׳ (נדפס כחלק מיומנו של ר״ח ויטל הנקרא ספר החזיונות), דפוס 94, עמ׳ ריח.

כי אפילו אותם החבירים שהיו בכת הראשונה עמדי היו צריכין להתברר בירור אחר ויכנסו אחרים תחת קצת מהם... כי הנה אלו החבירים אינם שלימים.[10]

בהמשך הדברים כותב ר״ח ויטל את אשר אמר האר״י על כל אחד ואחד מן היושבים לפניו אם ראוי הוא אם לאו, ואף רושם את אלה ש׳נדחו לגמרי׳ מבית המדרש.[11] האם נתכוונה ביקורת זו לומר כי התלמידים ש׳אינם שלימים׳ והם ׳צריכין להתברר׳ לא ירדו לעומק דברי האר״י ולא דייקו בכתיבת שיטתו בקבלה?
מנגד מסרו תלמידים אחרים, כי האר״י אמר לתלמידיו שלא הבינוהו בשלמות, וכי גם ר׳ חיים ויטל לא הבין כל דרושיו.

ואני מודיע למעיין, כי הגיד לי כמה״ר אברהם מונסון זלה״ה שהעיד לו הר״ר משה יונה ז״ל כי בשעת פטירתו של הר״י זלה״ה אמר לתלמידיו, השמרו לכם כי דעו נאמנה שאין בידכם שום הקדמת השלימות. א״ל אדוננו אפי׳ הח״ר חיים, ויען ויאמר בל׳ לעז, אלגו קואנטו, כלומ׳ איזה קצת הוא יודע יותר מכם, מעט מזער לא כביר.[12]

פרשה זו ארוכה היא, ולא נוכל לברר את כולה הנה.[13]

•

בפרקים הבאים נתאר בפרוטרוט את הקונטרסים והחיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו. את החיבורים המקוריים נתאר בפרקים ג–ו, את העריכות הרבות שנעשו להם נתאר בפרקים ח–כב, ואת סוגי החיבורים וסגנונות כתיבותיהם נתאר בפרקים כט–לב. כהקדמה לכל אלה נסקור כאן בקצרה את החיבורים שיצאו מתחת ידיהם של האר״י עצמו ושל תלמידיו החשובים.
האר״י עצמו כתב פירושים לספר הזוהר, ובמיוחד לספרא דצניעותא ולהתחלת פרשת בראשית. עוד כתב כוונות לתפילות, פירושי פסוקים ומאמרי חז״ל, וכן ייחודים וזמירות של שבת.
ר׳ חיים ויטל סידר את דברי האר״י בספר עץ חיים, שבו פתח שמונה שערים. בספר זה כלל את כל הדברים ששמע מרבו, הן בסדר האצילות הן בכוונות התפילה, הן בפירושי הזוהר הן בפירושי המקראות ומאמרי חז״ל, הן בייחודים ותיקוני עוונות הן בגלגולי הנשמות. עוד כתב ספרים אחדים שנודעו בשמות שקראו להם עורכיהם: מבוא שערים, אוצרות חיים, אדם ישר, קהילת יעקב, עולת תמיד, זוהר הרקיע ועוד.

10 קונטרס ׳שורש נשמתי׳, שם, עמ׳ רכ.
11 קונטרס ׳שורש נשמתי׳, שם, עמ׳ רכא–רכב.
12 עומר מן, סי׳ ו. ר׳ משה חגיז (המני״ח) העתיק דברים אלו בהקדמתו לספר מגן דוד מאת ר׳ דוד ן׳ זמרא, אמשטרדם תע״ג.
13 דברים נוספים בעניין זה נכתוב להלן סעיף לד.

ר׳ **יוסף ן׳ טבול** כתב ספרים אחדים על סדר האצילות. אלה הם ספר הדרושים, דרוש האצילות וסדר העולמות. הוא כתב פירושים רבים לספר הזוהר, והגדול שבכולם הוא פירוש לאדרא רבא. עוד כתב כוונות לתפילה, פירושים לפסוקים וייחודים להשגה.

ר׳ **משה יונה** סידר את כל דברי האר״י בספר כנפי יונה. בספר זה סיכם את כל אשר שמע מרבו, הן בסדר האצילות הן בכוונות התפילה, הן בפירושי המקראות הן בפירושי מאמרי חז״ל, הן בייחודים ותיקוני עוונות הן בגלגולי הנשמות.

כמותו עשו גם תלמידים נוספים של האר״י, ועל כן נמצא ספר כנפי יונה בנוסחים שונים. אחדים מנוסחים אלה של כנפי יונה יצאו מתחת ידיהם של ר׳ **משה נג׳ארה** ור׳ **יוסף ארזין**.

ר׳ **יהודה רומנו** כתב ספר כוונות לתפילה ששמע מהאר״י.

גם ר׳ **גדליה הלוי** ור׳ **יהודה משען** כתבו דברים ששמעו מהאר״י, אך רק מעט מכל אשר כתבו הגיע אלינו.

תלמידים נוספים, שלא נודע שמם, כתבו חיבורים בסדר האצילות, כגון ׳התחלת החכמה׳ ו׳סוד האצילות׳.

פרשה לעצמה קובע ר׳ **ישראל סרוק**, שתלמידיו הזכירוהו כאחד מתלמידי האר״י אך שמו לא נכלל ברשימת התלמידים שכתב ר״ח ויטל.

[ב] גניזה והסתרה

אמנם כתבו תלמידי האר״י את שיטת רבם בקבלה כפי ששמעוה מפיו, אך לא הודיעוה והפיצוה ברבים. כתבי האר״י ותלמידיו לא נדפסו, לא בחייהם שלהם ולא במשך מאה וחמישים השנים הבאות. הדפוס היה קיים, וספריהם של חכמי צפת נדפסו, אך המקובלים נמנעו מלהדפיס את חיבוריהם של האר״י ותלמידיו. ספרי קבלה החלו להידפס באותן שנים — ספר הזוהר נדפס פעמיים, במנטובה ובקרימונה; ספר יצירה, שערי אורה ומערכת האלוהות נדפסו במנטובה, וכן נדפסו תיקוני הזוהר בעיר זו. גם ספרי ר׳ משה קורדובירו הגיעו אל הדפוס — בקראקא נדפס ספר פרדס רמונים, ובוונציה נדפסו אור נערב וספר גירושין. אלה נדפסו, אך כתבי האר״י לא נדפסו. מכל חיבוריהם הרבים של ר׳ חיים ויטל ושל ר׳ יוסף ן׳ טבול לא נדפס מאומה. רק מעט מן המעט מקבלת האר״י הגיע אל הדפוס בשנים אלו, ובכל אלו אין אחד מן החיבורים הגדולים והחשובים שכתבו האר״י ותלמידיו.[14]

חיבורים אחדים בקבלת האר״י נגנזו, ואחרים הוסתרו בבית מחברם. כך עשה ר׳ חיים ויטל. את הקונטרסים הראשונים שכתב גנז ולא נתן להעתיק, וגם מחבריו נטל את הקונטרסים שכתבו והסתירם מן הציבור. על כך העיד ר׳ שלומיל מדרזניץ.

14 ספר הכוונות שנדפס בוונציה ש״פ אינו אלא חלק מספר הכוונות שכתב ר׳ יהודה רומנו, כמתואר להלן סעיף כח. רק דפים אחדים בספר זה הם מכתבי ר׳ חיים ויטל.

> שלאחר פטירת האר״י ז״ל לקח כמהרר״ח את כל הקונטרסים מיד כל החבירים ולא הניח להם שום דבר מזה החכמה, ולא החזיר אותם להם באומרו שלא נתן רשות לגלות עוד בעולם הזה האור הגדול.[15]

ר׳ שלומיל נתכוון לשטר ההתקשרות שכתב ר׳ חיים ויטל ועליו חתמו אחדים מחבריו. השטר נחתם בכ״ה באב של״ה, ובו נכתב.

> אנחנו חתומי מטה קבלנו עלינו להיות בחברה אחת... ככל אשר יורנו מורינו... כמהור״ר חיים ויטאל... ולא נגלה לזולתנו שום סוד מכל מה שנשמע מפיו בדרך האמת, וגם לא מכל מה שלימד אותנו לשעבר, ואפילו ממה שלימד אותנו בחיי מורינו הרב הגדול כמהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל בכל אותו הזמן, ואפילו מה ששמענו מפי מורינו הרב ז״ל הנזכר לא נוכל לגלותו בלי רשותו... והמשך קבלה זו היא מהיום ועד עשרה שנים רצופין...
> יהושע ן׳ נון, יהוסף ארזין, יונתן סגיש, שמואל די אוזידא, גדליה הלוי, יצחק כ״ץ, יעקב מסעוד, יהודא משען, יעקב שניאור, יוסף באגילייאר, שם טוב, ר׳ יוסף לאטין.[16]

שנים עשר מקובלים חתמו על השטר ועל ההתחייבות שלא לגלות את הדברים ששמעו מהאר״י. תשעה מהם ישבו לפני האר״י ונכללו ברשימת התלמידים שכתב ר״ח ויטל, כמובא לעיל סעיף א, ושלושת הנותרים לא היו מתלמידיו של האר״י.[17] ואכן, רק דברים מעטים הגיעו אלינו ממקובלים אלה. קונטרסיהם של ר׳ יוסף ארזין, ר׳ יונתן סגיש, ר׳ שמואל די אוזידא, ר׳ גדליה הלוי, ר׳ יצחק הכהן, ר׳ יהודה משען, ר׳ יעקב שניאור ור׳ יוסף אלטון יתוארו להלן סעיף לא, ודרושים אחדים מאת ר׳ יהושע ן׳ נון יתוארו להלן סעיף פא. האם חתימתם על שטר ההתקשרות היא אשר מנעה מהם לכתוב ולגלות את הדברים אשר שמעו מן האר״י?
את ספר עץ חיים, שבו כתב ר׳ חיים ויטל את כל אשר העתיק מן האר״י ואת כל אשר שמע ממנו, הוא גנז בביתו ולא הראה לאיש. הוא ציווה את בנו ר׳ שמואל אחריו שלא יעתיקו ולא ידפיסו

15 איגרת אל ר׳ יששכר בער מקרמניץ, תעלומות חכמה, דפוס 666, דף מו ע״א. האיגרת נכתבה בכ״ה בחשוון שס״ח, כפי שקבע מ׳ בניהו, תולדות האר״י, ירושלים תשכ״ז, עמ׳ 42–43.

16 שטר ההתקשרות נדפס על ידי ר׳ ברוך דוד כהנא בספרו של ר׳ שלמה דוד אייבשיץ, לבושי שרד על שו״ע חושן משפט, קראקא תרמ״ב, דפים טו ע״ב – טז ע״א. ר׳ ברוך דוד כהנא חזר והדפיס את השטר בספרו, ברכת הארץ, ירושלים תרס״ד, דף סא ע״א–ע״ב. שטר ההתקשרות נדפס בשלישית על ידי ז׳ רבינוביץ, מן הגניזה הסטולינאית, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 125–126, אך כאן נרשמו רק שבע משתים עשרה החתימות שנמצאות בהדפסות הקודמות.
על שטר ההתקשרות כתבו ג׳ שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 133–160, עמ׳ 241–242; מ׳ בניהו, שטרי התקשרות שלמקובלי צפת ומצרים, אסופות ט (תשנ״ה), עמ׳ קמה–קמט.

17 שלושה אלו הם: ר׳ יהושע ן׳ נון, שיזם את העתקת כתבי ר״ח ויטל, כמתואר להלן סעיף ג; ר׳ יוסף באגילייאר, ש׳החזיק את ישיבת האר״י ז״ל מכיסו בצפת תוב״ב עשר שנים ועסק בחכמת הקבלה׳, כפי שכתב ר׳ יוסף סמברי, דברי יוסף, מהדורת ש׳ שטובר, ירושלים תשנ״ד, עמ׳ 416; ׳שם טוב׳ הוא ר׳ שם טוב עטייא כפי שכתב ד׳ תמר במאמרו, עוללות צפת ג–ז, תרביץ כז (תשי״ח), עמ׳ 108–110.

את הספר, וכל הרוצה לעיין בו יהיה חייב לבוא לביתו ורק שם יוכל למלא את מבוקשו. דברי ר׳ חיים ויטל אלה ותוצאותיהם בקורותיו של ספר עץ חיים יתוארו להלן סעיף ד.
ר״ח ויטל כתב ספר נוסף וגנז אותו בחברון. נכדו הוציאו מן הגניזה, ואחר שנערך ונקרא בשם מבוא שערים נודע לציבור, כמתואר להלן סעיף ג.
דרושים נוספים כתב ר״ח ויטל, ואף אותם גנז. לא בביתו, אלא בבית הקברות, כפי שעולה מדברי ר׳ יעקב צמח.

> והנה רוב הדרושים אלו לא כתבם אותם הרב ר׳ חיים בספרים שביד בנו החכם הנז״ל נר״ו, שגנבו אותם **ממקומם קבורתם**, וגם אח״כ **הטמינו** אותם, ומרוב הזמן נמחקו כמה תיבות וקצת תיבות וחסרים הזויות מן הקצוות. [והם דרושים עמוקים מאד וכולם כתובים באצבע אלקים הרב ר׳ חיים זלה״ה עצמו... והנה ר׳ חיים שם אותם **בגניזה** קבורים, ומרוב הזמן נמחקו ונקרעו קצת מהם ובפרט הזויות וקצת הדפים. והנה היו באותם הדפים דברים מפוזרים].[18]
> טעם הב׳ על שם שהוא זלה״ה מאז בהיותו בצפת תוב״ב **גנז** כל אלו הכתובים בבית החיים כמו שידוע בענין.[19]

דפים וספרים אלו הגיעו אל ר׳ יעקב צמח בבואו לירושלים, והוא סידרם וערכם. הוא קרא להם בשמות, כגון אוצרות חיים ואדם ישר, וכך נתפרסמו ספרים אלה, כמתואר להלן סעיף ג.
מנהג שונה נהג ר׳ יוסף ן׳ טבול. הוא לא גנז את חיבוריו, אבל הוסיף בתחילתם אזהרה כי הדברים אינם ראויים לכל אחד ואחד.[20] בתחילת חיבורו ׳סדר העולמות׳ כתב ר״י טבול שורות אלה.

> ועתה הנני כותב דרך ישרה בקיצור נמרץ, וכל דבר ודבר יש בו תלי תלים והמשכיל יבין, ומי שלא למד ולא שמע מפי יודעי מדע הנה מה טוב השתיקה ולא יקרא בספרי הקדוש כי בנפשו דבר, ודבר ה׳ יקר מאד ולא כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול.[21]

כן הקדים ר״י טבול לכוונות התפילה שכתב.

> אתחיל לכתב רמזים עילאין בענייני התפלה, ולא נתבארו הדברים אלא ברמז, לפי שאיני יכול לגלות הדברים, ולזה מי שאינו יודע עמקי הדברים טוב לו שלא ילמוד אותם.[22]

18 הקדמה לספר קול ברמה, נוסח ראשון על פי כת״י 834, ונוסח שני על פי כת״י 836. שני נוסחיה של ההקדמה לקול ברמה יוצגו להלן תחילת סעיף פב.
19 הקדמה לספר אוצרות חיים, להלן כת״י 725.
20 לשונות נוספים של ר״י טבול שבהם הביע את אי יכולתו לגלות את הסוד יובאו להלן סעיף קלג.
21 ר״י טבול, סדר העולמות, להלן סעיף כב, כת״י 115, דף קעב ע״א.
22 כוונות התפילה, דפוס 168, עמ׳ עט. החיבור יתואר להלן סעיף כד.

את האזהרות הללו קיים ר״י טבול בעת שלימד את תלמידיו. כך כתב תלמידו ר׳ שמשון ב״ק, שישב לפניו בצפת בשנת שמ״ב.[23]

> החכם מ״ו מוהר״ר יוסף מוגרבי יצ״ו המקובל בשבוע זאת אמר לנו חברים שהוא מרגיש שאנחנו כעסנים וכמעט **שאיננו רוצה ללמוד** עמנו.[24]
> ומי שזכה לשמוע ולהבין הדרושים והקדמות ההם מהתלמידים מהחכם הנז׳ הדברים מאירים לפניו ברורים כשמש, אינם מוסרים רק על פה ובשבועה **שלא לגלות בלתי רשות** ובטבילה לקרי ולא לכעסנים. ומכיר ג״כ מורי מי **שראוי לגלות לו** או מי שאינו ראוי לו, והעונות שאדם עושה כל יום הוא מכיר. והוא אומר דרושים שאין להאמין יקר תפארת גדולתם אלא מי שזכה לשמוע אותם, ובפרט בשבת שנתוספה בו נשמה יתרה הוא כמעין המתגבר.[25]

הרצון להעלים ולהסתיר את קבלת האר״י מצא את ביטויו גם בחרם על הוצאת חיבוריה אל מחוץ לארץ ישראל. רק עדויות מעטות על החרם נמצאות בידינו, והן קושרות אותו לספר עץ חיים שכתב ר״ח ויטל. במעמדו המיוחד של ספר זה נדון להלן סעיף ד, ועל כן נדחה את בירור עניינו של החרם לסעיף זה.

[ג] גילוי והעתקה

הרצון ללמוד ולדעת את אשר חידש האר״י והידיעה כי חיבורים שכתבו תלמידי האר״י גנוזים הם ואין איש יכול לראותם הניעו את המקובלים לדרוש אחר החיבורים החבויים ולהתאמץ להשיגם בכל דרך. המאמצים נשאו פרי, והחיבורים הגנוזים נתגלו ונתפרסמו. התשוקה לדברי האר״י הניעה את המקובלים ליטול, ברשות ושלא ברשות, את החיבורים שכתבו תלמידי האר״י ולהעתיקם. כך נעתקו ונתפשטו בארץ׳ קונטרסים רבים, והמקובלים למדו בהם את שיטתו החדשה של האר״י בקבלה.

ארץ ישראל וסביבותיה

קונטרסי ר׳ חיים ויטל נודעו לציבור בזכות פועלו של ר׳ יהושע ן׳ נון.[26] על מפעלו סיפר ר׳ שלומיל מדרזניץ באיגרת ששלח בשנת שס״ח מצפת לפולין. תחילה הוא מספר על הסתרת הכתבים ועל השתדלותו של ר׳ יהושע ן׳ נון להשיגם.

> וקצת מן **הספרים** כמו **שש מאות ניירים** נתגלה אלינו בא״י ברוב חסדי השם...

23 תולדות חייו ״כתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך טז.

24 איגרת ר׳ שמשון ב״ק מיום יג בתמוז שמ״ב, נדפסה על ידי ד׳ קויפמן, אגרות ר׳ שמשון בק משנות שמ״ב–שמ״ד, ירושלים לא״מ לונץ, ב (תרמ״ז), עמ׳ 144.

25 איגרת ר׳ שמשון ב״ק מיום יט בתמוז שמ״ב, שם, עמ׳ 146.

26 תולדות חייו ״כתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך י׳.

עד שנתעורר גדול בישראל אביר הרועים כמהר״ר יהושוע בן נון ע״ה, ואף כי היה לזה הרב כמעט כל חמדת ישראל, שהיה אב״ד בצפת וראש לכל ראשי הישיבות דצפת ועל פיו יובאו כל ההקדשות של כל הגולה, והוא היה המשביר והמספיק לכל חכמי צפת ולכל העניים והאלמנות, ומלבד זה שהיה עשיר מופלג בממון, ואעפ״י כן היה משפיל את עצמו לפני כמהרר״ח נר״ו כתינוק נושק לו ידיו ורגליו, בוכה ומתחנן לפניו שיגלה לו רזי התורה, ונתן לו מתנות למאות והיה עומד ומשרת לפניו כעבד לפני רבו...
אח״כ נזדמן שהלך כמהרר״ח נר״ו מירושלים למצרים הלך ג״כ ריב״ן עמו, הכל כדי למצוא חן בעיניו ולפתותו בענין מסירת זו החכמה. אח״כ הלך ממצרים לירושלים והלך ג״כ ריב״ן ועכ״ז לא היה יכול לפתותו, להיות שאמר כמהר״ח נר״ו שאין רשות נתונה מלמעלה עדיין.[27]

אחר שלא הצליח בדרכים אלה ניצל ר׳ יהושע ן׳ נון ימים שחלה בהם ר׳ חיים ויטל. הוא פנה לאחיו, ר׳ משה,[28] ולאחר ששילם לו זכה לקבל את כתבי ר״ח ויטל לידיו.

והיה ריב״ן עומד על משמרתו ומצפה לרחמי שמים, עד שאח״כ נפל כמהר״ר חיים למשכב והיה מוטל על ערס דוי שנה תמימה שלא היה יודע בין החיים למות. אזי ריב״ן נתן נ׳ זהובים לאחיו של כמהרר״ח, ושמו כהר״ר משה נר״ו, ע״מ שיביא לו **הספרים** וכדי להחזיר לו הספרים אחר ג׳ ימים. מיד הלך כהר״ר משה נר״ו והשתדל ופתח בהחבא והביא לו **הספרים**, אבל לא כולן. ואפשר שכך היה גזור למעלה שלא יתגלה כולו כי אם אותו החלק לבד.[29]

אימתי עלתה בידו של ר״י ן׳ נון להשיג את כתבי ר״ח ויטל? אמנם אין ר׳ שלומיל מציין תאריך מדויק, אך מדבריו עולה כי בשנת שמ״ז היה המעשה. פעמיים הוא מזכיר כי כתבי ר״ח ויטל היו גנוזים במשך חמש עשרה שנים: ׳וכך נשאר העולם ט״ו שנים בחושך... והנה הוא גנוז אצלו ט״ו שנה, לא שזפתו עין רואי׳.[30] האר״י נפטר בשנת של״ב, ומכאן שהשגת הקונטרסים היתה בשנת שמ״ז. אלא שעדויות אחרות שנמצאות לפנינו סותרות תאריך זה, ומידי ספק לא יצאנו.[31] השגת הכתבים התרחשה בצפת, כי בשנת שמ״ו ולאחריה גר ר״ח ויטל בעיר זו.[32]

27 איגרת אל ר׳ ישׁשכר בער מקרמניץ (לעיל הערה 15), דף מו ע״א–ע״ב. ר״ח ויטל נסע למצרים בשנת של״ז, כפי שכתב ביומנו הנקרא ספר החזיונות, חלק א, סעיף יא, דפוס 94, עמ׳ ו.

28 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ט.

29 איגרת אל ר׳ ישׁשכר בער מקרמניץ (לעיל הערה 15), דף מו ע״ב.

30 שם, דף מו ע״א–ע״ב.

31 במעשה זה ובתאריכו המדויק דנו ג׳ שלום, שטר ההתקשרות (לעיל הערה 16), עמ׳ 139; מ׳ בניהו, תולדות האר״י, עמ׳ 75–76; ד׳ תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 172–173.

32 כך כתב ר״ח ויטל ביומנו: ׳שמ״ו, ליל ט״ו בשבט, אחר שחזרתי לצפת...׳ (ספר החזיונות, דפוס 94, עמ׳ סו).

אחר שר״י ן׳ נון השיג ׳ספרים׳ שכתב ר״ח ויטל הוא פתח מיד מפעל של העתקה, וביוזמתו העתיקו מאה סופרים את כל הקונטרסים שהגיעו לידיו.

> ותיכף שכר ריב״ן **מאה סופרי׳** ונתן לכל אחד **ששה ניירי׳ והעתיקו** אותו בג׳ ימים, ותכף החזיר הספרים למקומן, ותכף באות׳ שעה חזר כמהרר״ח לבריאותו, ולא היה ריב״ן יכול להשיג יותר מן אותן הספרי׳ שלא העתיק.[33]
> ומה גם כי חבלים נפלו לנו בנעימים, שכבר זכינו לרוב חיבוריו **קרוב לת״ר ניירים**, כלם רזים עליונים דעתיק יומין, ורזין דעלמין דאתחרבו, ורזין דסתר סתרים שהם לפני עולם האצילות, עולם הנקודים עולם העקודים ועולם הפירודים, סוד הדיוקן, סודות אריך אנפין, סודות דאבא ואימא, סודות דז״א ונוקביה, סוד הנשמות וסוד הגלגול, וסוד הקטנות וסוד העבור והיניקה והגדלות, סוד אדם הראשון וחטאו, סודות של התפלות וטעמי מצוות, וכהנה וכהנה רזים וסתרי תורה.[34]

ר׳ שלומיל הדגיש כי ר׳ משה ויטל הביא לר״י ן׳ נון ׳הספרים אבל לא כולן׳, וכך נתגלה רק חלק מכתבי ר״ח ויטל. מהו אותו חלק שר״י ן׳ נון הצליח להשיג ולהעתיק? בדיקת כתבי היד מעלה בבירור כי הוא השיג את הקונטרסים הבודדים, הם קונטרסי הטיוטות, שיתוארו להלן סעיף טז, אך לא את ספר עץ חיים הערוך והמסודר, שיתואר להלן סעיף יז. אין בידינו כל העתקה של ספר עץ חיים משנות הש׳, ולעומת זאת יש בידינו העתקות רבות של הקונטרסים בכתבי יד משנים אלו, שיתוארו להלן פרקים ח–יז. מדברי ר׳ שלומיל על הרזים והסודות שנתגלו ב׳קרוב לת״ר ניירים׳ עולה בבירור כי אחד מן הקונטרסים שהעתיק ר״י ן׳ נון הוא דרוש אדם קדמון, שיתואר להלן סעיף טז.

הקונטרסים שנטל ר״י ן׳ נון מביתו של ר״ח ויטל נעתקו בידי מקובלי ארץ ישראל. ר׳ שלומיל נוקב בשמותיהם של שניים מהם — ר׳ מסעוד אזולאי סגי נהור ור׳ סולימן אבו אוחנה.[35]

> ומאותו יום והלא׳ **נתפשטו הספרים** בין יחידי סגולה בא״י לבד. ומורי כמהר״ר מסעוד סגי נהור נר״ו ומורי מהר״ר סילימון מערבי נר״ו כבר הם סיימו אותם שלש פעמים, והם בקיאים בהם כמו בא״ב.[36]

קונטרסים רבים בקבלת האר״י הגיעו גם לידי ר׳ מנחם די לונזאנו. הוא מבחין בין ׳קונטריסין רבים׳ שכתב ר׳ חיים ויטל ובין ׳מעט׳ שכתב האר״י בעצמו.

> אמר מנחם בן יהודה לונזאנו זלה״ה. לא למדתי חכמה עם נחל נובע מקור חכמה (חסר) לא עם גדול תלמידיו כמה״ר חיים ויטאל נ״ר, ואולם בחסד עליון הגיעו לידי **קונטריסין**

33 איגרת אל ר׳ ישׁשכר בער מקרמניץ (לעיל הערה 15), דף מו ע״ב.
34 שם, דף מט ע״א–ע״ב.
35 עריכותיהם של ר׳ מסעוד אזולאי סגי נהור ושל ר׳ סולימן אבו אוחנה יתוארו להלן סעיף נג.
36 איגרת אל ר׳ ישׁשכר בער מקרמניץ (לעיל הערה 15), דף מו ע״ב.

רבים שקבץ וכתב כמה״ר חיים ויטאל נ״ר אחרי פטירת רבו, וגם **מעט** ממ״ש הריא״ל ז״ל בטרם ילקח מאתנו.[37]

ר״מ לונזאנו מתאר יפה כיצד עוד בחייו של האר״י העתיקו רבים את פירוש ספרא דצניעותא שכתב, 'באופן שנתפשט הספר ההוא בעולם'.

לפי שהוא עשה פירוש זה בתחלת עניינו מסברתו, ולכן באו בו קצת דברים אשר לא כן, ואח״כ כנוח עליו רוח הקודש רוח חכמה ובינה אילו היה יכול הי׳ מתקנו או גונזו. אבל לא יכול כי **מיד שכתבו קפצו עליו** אחיו ורעיו אוהביו וקרוביו רודפי צדק מבקשי ה׳, כי **רבים היו בימים ההם, והעתיקוהו**, וכל אחד מהם חברא חברא אית ליה, באופן **שנתפשט הספר ההוא בעולם**, ולא היה יכול לתקנו אחר זמן.[38]

ר״מ לונזאנו החזיק גם בקונטרסים שכתבו שאר תלמידי האר״י. קונטרסים אלה נמצאים לפנינו, וכתיבת ידו של ר״מ לונזאנו בגיליונותיהם. כל אלה יירשמו להלן סעיפים לח–לט.

גם ר׳ ישעיה הורביץ החזיק בקונטרסים רבים שכתבו תלמידי האר״י. באיגרת ששלח לאחר הגיעו לירושלים בשנת שפ״ב סיפר על התפשטותה של קבלת האר״י בארץ ישראל.

וכשהביאני ה׳ ירושלים ע״ה תוב״ב ואני כוסף ומתאוה לזאת החכמה, ויש בכאן הרבה חכמים גדולים **ולכולם יש קונטרס שנתפשטו מתלמידיו**.[39]

גם בשני הספרים שכתב לאחר מכן, שני לוחות הברית וסידור שער השמים, הזכיר ר״י הורביץ פעמים רבות את הקונטרסים שנעתקו והתפשטו בארץ ישראל. נצטט אחדים ממקומות אלה.

ועתה בדורינו זה זכינו לתקוני תשובה מפי האלהי האר״י ז״ל והם נדפסו סוף ראשית החכמה הקצר, ועוד **נתפשטו הרבה קונטריסי׳ מתלמידיו** נמצא בהם גם כן תקוני תשובה.[40]

אבל **בקונדרסים של תלמידי** האלהי האר״י ז״ל כתבו.[41]

אחת הנה ואחת הנה מתוך **קונטרסי תלמידיו** הקדושים אשר בארץ.[42]

37 קונטרס אמרי אמת, השגות על ר׳ חיים ויטל, להלן סעיף לד, כת״י 243, דף א ע״א.

38 קונטרס אמרי אמת, השגות על האר״י, להלן סעיף לד, כת״י 239, דף 1 ע״א.

39 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ג] ע״ב. איגרתו של ר׳ ישעיה הורביץ נמצאת בשלמותה בכת״י פראג, המוזיאון היהודי 478, ס׳ 71895, דפים 72 ע״א – 76 ע״א. על פי כתב יד זה נדפסה האיגרת על ידי א׳ דוד, איגרת ר׳ ישעיה הורביץ בעל השל״ה מירושלים אחרי שנת שפ״ב, קובץ על יד, טז (תשס״ב), עמ׳ 223–247.

40 שני לוחות הברית, מסכת יומא, עמוד התשובה, דפוס 605, דף רלב ע״ב.

41 שם, שער האותיות, אות ק, דפוס 605, דף קג ע״ב.

42 שער השמים, דפוס 606, דף פט ע״ב.

קונטרסים רבים בקבלת האר״י נעתקו בארצות הסמוכות לארץ ישראל. בקושטא נכתב ונעתק ספר כנפי יונה של ר׳ משה יונה, במצרים נכתבו ונעתקו חיבוריו של ר׳ יוסף ן׳ טבול, בשלוניקי נעתקו דברי האר״י בידי ר׳ יוסף ששון, ובדמשק נעתקו ונערכו חיבורים רבים בידי ר׳ אפרים פנצירי ור׳ משה מזרחי ומקובלים נוספים.
כל אלה ועוד רבים אחרים נמצאים בידינו, בצורתם המקורית או בעריכות השונות שנעשו להם, והם יתוארו בפרוטרוט להלן פרקים ח, יא, יז.

איטליה

קונטרסים שכתבו תלמידי האר״י נתפשטו לא רק בארץ ישראל אלא גם מחוצה לה. דרושים שכתבו ר״ח ויטל, ר״י טבול, ר״מ יונה ותלמידים נוספים של האר״י הגיעו מארץ ישראל לאיטליה ונתפשטו בה.
עוד לפני שנת ש״ס כתב ר׳ מנחם עזריה מפאנו על ה׳קונדרסים׳ הרבים והנכבדים שקיבל מארץ ישראל.

> ומעיד אני עלי... שזכיתי לטעום מעט מזער בקצה המטה שירי שירים מרדיית האר״י מפיהם ומפי כתבם של גורי האר״י זצ״ל, **מקונדרסים רבים ונכבדים** ששגרו לי מגדוליהם וחשוביהם אשר בארץ הקדושה במהרה תרוחם.[43]

גם אחרי שנה זו המשיך הרמ״ע מפאנו לקבל קונטרסים רבים מארץ ישראל, עד שהוא קורא להם ׳לקוטים הבאים ליד יום יום׳.

> ויהיו הדברים האלה בפעם הזאת סלת נקיה... עם תוספת בדבר חשוב מן **הלקוטים הבאים ליד יום יום** מיושבי האויר המחכים שמהם תצא תורה.[44]

קונטרסים רבים כאלה נמצאים לפנינו. רובם כתובים בכתיבה איטלקית והם נעתקו באיטליה, אבל אחדים מהם הגיעו אלינו בצורתם המקורית – הם כתובים בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, בידי ר׳ יעקב בירב השני וחבריו, ובגיליונותיהם הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו. קונטרסים אלה יירשמו להלן סעיפים לו, מב.
לאיטליה הגיעו קונטרסים נוספים בקבלת האר״י, והם יתוארו להלן פרקים ט–י, יב.

אשכנז

גם לאשכנז הגיעו קונטרסים שכתבו תלמידי האר״י. בשנת שנ״ה נדפס בוונציה ספר מרפא לנפש, ובו תיקוני תשובה של האר״י. תיקוני תשובה אלה נתפשטו בידיעה ובמעשה בקרב ׳חסידי אשכנז׳, כפי שכתב הרמ״ע מפאנו.

43 הקדמה לפלח הרמון, ויניציאה ש״ס. משמעותם המלאה של דברי רמ״ע אלה נתבארה במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 91–134.

44 תיקוני התשובה, דפוס 497, עמ׳ קו. תאריך כתיבתו של חיבור זה יתברר להלן סעיף נח.

והעיד לפני איש משכיל מגיד מישרים ושמו ה״ר יעקב בר חיים, כי רבים מחסידי אשכנז היו מתקבצים בעריהם קהל ועדה לקיים את כל דברי התקונים האלה.[45]

דברי הרמ״ע נכתבו בהקדמתו לתיקוני התשובה של האר״י הערוכים ומתוקנים על ידו. מהדורתו של הרמ״ע נדפסה בוונציה ש״ס, כמתואר להלן סעיף מה. גם תיקונים אלו נתפשטו ונודעו באשכנז, כפי שעולה מדברי ר׳ יהודה הכהן בתיקון קריאת שמע שסידר והדפיס בפראג בשנת שע״ה, כמתואר להלן סעיף סט.

ועיין בתיקוני התשובה של האר״י ז״ל בפרק ט׳ ושם מפרש טעמו וסודו... וכן בפרק י״ד מפרש טעמו וסודו... ובפרק י״ז... ואין להאריך כי כבר הוא מבואר **תיקוני האר״י ברחובות ובשווקי׳** ואין צריך עתה לעלותם על ספר.[46]

אישור להתפשטותם של תיקוני התשובה באשכנז מצאנו בדברי ר׳ יוסף יוזפא האן, רבה של פרנקפורט. בשנת שע״ב קיבלו על עצמם הוא ושמונה עשר תלמידיו לקיים תיקון אחד מתיקוני התשובה של האר״י במשך שנה ומחצה, כמתואר להלן סעיף סח.
קונטרסים של תלמידי האר״י הגיעו לפרנקפורט לפני שנת שע״ד. על קונטרסים אלו נודע לנו מאיגרת ששלח ר׳ ישעיה הורביץ מירושלים לפרמישלא.

ומכ״ת ימצא זה הספר בעיזבון מחותני האלוף מהר״ר נפתלי הי״ד, וכן היו בידו קונטרסי׳ מבריאה יצירה עשייה שהכל הולך ב״ה לתשלום דוגמת עולם האצילות... וכל מה שהיה ביד מהר״ן הנ״ל אינו מגיע לחצי מה שהיה ביד מחותני האלוף מהר״ר אלכסנדר כ״ץ זלה״ה מפרנקווארט, **כל הדרושים שיש בא״י כולם נמצאו אצלו**.[47]

קונטרסים אלה נמצאים בידינו, והם יתוארו בפרוטרוט להלן סעיפים סב–סד.
לאשכנז הגיעו קונטרסים נוספים בקבלת האר״י, והם יתוארו להלן פרקים יג–יד.

גילויים נוספים

כל אלו הקונטרסים שהזכרנו עד עתה נודעו ונעתקו עוד לפני שנת ש״פ. אחרי שנה זו התרחשו מאורעות אחדים ששינו את מלאכת ההעתקה והוסיפו לה חיבורים חדשים. תחילה נקרע צוהר לספר עץ חיים, כמתואר בסעיף הבא. אחר נתגלו חיבורים נוספים שכתב ר׳ חיים ויטל. חיבורים אלה סודרו ונערכו פעמים אחדות, והם הידועים והנפוצים ביותר מכל כתבי האר״י ותלמידיו.
אחר פטירתו של ר׳ חיים ויטל מצא נכדו, ר׳ משה, ספר בכתיבת סבו.

45 באפשרות לזהות את ר׳ יעקב ב״ר חיים נעסוק להלן סעיף סח.

46 תיקון קריאת שמע, דפוס 614, דף 44 ע״א.

47 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ג] ע״ב.

> א׳ משה ויטל הכותב. הספר הזה מצאתיו מידי כתיבת זקני הרב הגדול רח״ו זצוק״ל זלה״ה... במחילת עפר, והוצאותהו (!) בחברון תוב״ב, ולא נמצא התחלתו וסופו וגם באמצע חסר כמה עלים.[48]

כיוון שהספר לא נמצא בשלמותו הוא סודר ונערך פעמים אחדות ואף נקרא בשמות אחדים. תחילה ערכו ר׳ יעקב צמח וקראו בשם תולדות אדם, ואחר ערכו ר׳ נתן שפירא וקראו עץ החיים. בשלישית נערך הספר בבית מדרשו של ר׳ משה זכות ונקרא בשם מבוא שערים, ובשמו זה הוא נודע כיום. שלוש עריכות אלו יתוארו להלן סעיפים פו, צב, צה.

קונטרסים ודפים רבים נוספים מצא ר׳ יעקב צמח בראשית שנות הת׳. בבואו לירושלים מצא בגניזה שבה דפים ובהם דרושים בכתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.[49] מצבם של דפים אלו היה גרוע, ובמקומות רבים נמחקו מלים וחסרו מן הספר והיה צורך להשלימן.

> אח״כ באתי לירושלים ע״ה תוב״ב... והנה בסוף השנה הראשונה שבאתי פה באו לידי כמה דרושים חדושים (!) שלא יש בשום ספר... והנה רוב הדרושים אלו לא כתבם (!) אותם הרב ר׳ חיים בספרים שביד בנו החכם הנז״ל נר״ו, שגנבו אותם ממקומם קבורתם, וגם אח״כ הטמינו אותם, ומרוב הזמן נמחקו כמה תיבות וקצת תיבות וחסרים הזויות מן הקצוות... וכל אלו הדפים הנז׳ כולם כתיבת יד הרב ר׳ חיים זלה״ה עצמו, ומשם הרב זלה״ה, ויש דרושים שכתוב בסופם האר״י נר״ו, האר״י ז״ל, ובשאר מורי זלה״ה.[50]
>
> כי מה שהעתקתי בו היו בדפים קטנים, ובהם דרושים מפוזרים.[51]
>
> והנה מרוב הזמן והלחלוחית העפר נמחקו קצת האותיות וקצת תיבות וקצת שיטות בסופי הדפין הראשונים בקצתם נמחו הניירים, ולהשלים היה בדוחק בטורח.[52]

גם ספר אחד שלם מצא ר׳ יעקב צמח באותה גניזה בירושלים.

> והנה בתוך כל הכתיבות שבאו לידי שהוא דפים מפוזרים בלתי קשר וחשבון, רק מצאתי ספר אחד שלם מתוקן ומקושר ובחשבון הדפים... והדרושים מסודרים בסדר נכון.[53]

את כל אשר מצא סידר ר״י צמח וערך בחמישה ספרים: אוצרות חיים, אדם ישר, קהילת יעקב, עולת תמיד וזוהר הרקיע. את הספר השלם השאיר כמות שהוא, ואילו את הדפים הבודדים והמפוזרים סידר וערך כפי הבנתו. ספרים אלו נערכו על ידו פעמים אחדות, כמתואר להלן

48 מבוא שערים, כת״י 97, בראשו.

49 האומנם מצאם ר״י צמח לראשונה או אולי מצאם ר׳ אברהם אזולאי קודם לכן? בשאלה זו נדון להלן סעיף פג.

50 קול ברמה, הקדמה, כת״י 834. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פג.

51 קהילת יעקב, הקדמה, כת״י 730. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פד.

52 אוצרות חיים, הקדמה, כת״י 725. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פד.

53 עדות ביעקב, הקדמה, דפוס 756. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פה.

סעיפים פג–פה. תלמידו, ר׳ מאיר פופרש, שב וערך ספרים אלה מחדש בספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר להלן סעיף פח.

גילוי, העתקה ותפוצה

הבאנו מעט מדברי המקובלים על גילוים של כתבי האר״י ותלמידיו. חיבורים אלה לא נתגלו בבת אחת אלא קמעא קמעא ובמשך שנים רבות. גם כאשר נתגלו החיבורים הם לא נודעו לציבור מיד אלא לאחר שנערכו והיו לספרים מסודרים. גילוים של כל כתבי האר״י ותלמידיו נתמשך על פני שמונים שנה, ורק בשנות ת״י שלמה המלאכה וכולם נודעו ברבים.
ציטטנו כאן את דברי המקובלים על התפשטותם של הקונטרסים שכתבו האר״י ותלמידיו. אישור לדבריהם נמצא בהעתקות הרבות שנעשו לכתבים אלו במשך מאתיים שנה בכל תפוצות ישראל, כמתואר בפרוטרוט להלן פרקים ח–כב. תוצאותיה של ההעתקה הגדולה והתפלגותה לפי הזמנים והמקומות יתבררו להלן פרק כד.

[ד] ספר עץ חיים

מקום לעצמו במהלך הגניזה והגילוי קובע ספר עץ חיים. בספר זה סידר ר׳ חיים ויטל את כל אשר שמע וקיבל מרבו האר״י, כמתואר להלן סעיף יז. בכל ימי חייו לא גילה ר׳ חיים ויטל את ספר עץ חיים וגם לא נתן לאיש לראותו. גם אחרי פטירתו לא יצא הספר מבית בנו ר׳ שמואל, אבל אז הותר למקובלים לבוא לביתו בדמשק ושם להסתכל בספר ולעיין בו מעט. מקובלים אחדים נסעו וראו את ספר עץ חיים וסיפרו על כך בהתרגשות, ואחרים שלא הצליחו להגיע לדמשק הביעו את תקוותם לראות את הספר בעתיד. כל אלה מבטאים את מעמדו המיוחד של ספר עץ חיים בעיני המקובלים. למעמד זה היו תוצאות חשובות, והן יתוארו בסעיף הבא.

הסתרת הספר

אחר שכתב ר׳ חיים ויטל את ספר עץ חיים הסתירו בביתו ולא הראה אותו לאיש. על כך סיפר ר׳ שלומיל מדרזניץ.

> וסידר כל הדברים כל דבר ודבר על מקומו הראוי לו, כי בשעה שלמדו לפני הרב לא למדו תמיד הדברים על הסדר... ועשה מהן חיבור אחד נאה דבר דבור על אופניו, וחלק אותם לחלקים והחלקים לשערים והשערים לפרקים, וקרא אותן **עץ החיים**. והנה הוא **גנוז** אצלו ט״ו שנה, **לא שזפתו עין רואי**.[54]

אף על פי שהיה הספר גנוז ואיש לא ראהו תיארו ר׳ שלומיל במדויק ואף ציטט פסקאות אחדות מהקדמה שבראשו, כמתואר להלן סעיף יז.

54 איגרת אל ר׳ ישכר בער מקרמניץ (לעיל הערה 15), דף מו ע״א–ע״ב.

ר׳ חיים ויטל ציווה את בנו ר׳ שמואל אחריו שלא יעתיקו ולא ידפיסו את ספרו, וכל הרוצה לעיין בו יהיה חייב לבוא לביתו בדמשק. על כך כתב ר׳ ישעיה הורביץ באיגרת ששלח אל ר׳ שמואל בן ר׳ משולם מפרמישלא בין שנת שפ״ב לבין שנת שפ״ה.

> תלמידו המופלג מהר״ר חיים קאלבריז זלה״ה... היה ממלא מקום הרב ז״ל, והוא ז״ל לא היה מגלה החכמה לשום אדם, רק עשה חיבור מופלג נקרא **עץ חיים**, וצווה בעת מותו **שלא יבא הספר לדפוס ולא יועתק**, רק נתן רשות מי שירצה ללמוד בביתו רשאי.[55]

כיוון שלא הצליח ר״י ן׳ נון להעתיק את ספר עץ חיים, כאמור לעיל סעיף ג, וכיוון שר״ח ויטל ציווה את בנו אחריו שלא יעתיקו ולא ידפיסו את ספרו, נשאר הספר טמון בביתו ובבית בנו בדמשק. רק אחר מותו של ר׳ חיים ויטל בשנת ש״פ נתן בנו ר׳ שמואל למקובלים אחדים לראות את הספר וללמוד בו. מקובלים אלה סיפרו בהתפעמות על ביקורם בבית ר׳ שמואל ועל ׳הספר׳ אשר זכו לראותו.

ר׳ ישעיה הורביץ

בראש השנה שפ״ב הגיע ר׳ ישעיה הורביץ לטריפולי שבסוריה, וממנה נסע לצפת דרך ארם צובה ודמשק.[56] בעת שהותו בדמשק נכנס ר״י הורביץ לביתו של ר׳ שמואל ויטל, ובו זכה לראות את ׳הספר׳ – ספר עץ חיים. כך כתב בהמשך דבריו באיגרת הנזכרת לעיל.

> בכן בעברי דרך דמשק הביאני בנו לחדרו ונתן לי **הספר**, והיתה לי הקריאה קשה במאוד כי היה **כתב ספרדי**. אבל דע כי מיום שנתנה התורה **לא היה ספר כזה**... ואני הייתי בדמשק שני ימים כי אח״כ יצאה השיירה והוצרכתי לילך. **ובספר ההוא** מבוארת החכמה ע״פ הסדר ראשי פרקים, עין לא ראתה אלהים זולתיך.[57]

ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו

גם הישׁ״ר דלמדיגו החזיק בספרים רבים בקבלת האר״י. הוא התגאה בכך שהשיג את הספרים שהיו בביתו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, המתוארים להלן סעיפים סב–סה, אלא שעדיין הוא יודע כי העיקר חסר אצלו, ועל כן הוא מבקש לעלות לארץ ישראל כדי להשיג את ספר עץ חיים שכתב ר״ח ויטל.

> וכבר הודעתי לכ״ת שאם אין לי מזל בבנים... עכ״ז בהשגת הספרים גדול כח מזלי, שלא שמעתי על ס׳ יקר שנמצא בעולם וחשקתיו שלא השגתיו... וכן כל הספרים של מהר״ר אלכסנדר הנ״ל באו לידי הנה משם, וזולתם רבים ונכבדים, אבל אינם מספיקים כי תלמידיו הם הכותבים לא הוא...

55 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ג] ע״ב.

56 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מא.

57 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ג] ע״ב.

ואני בוטח במי שלקחני מבית אבי ומארץ מולדתי וטלטלני טלטלה גבר וסבבני כמעט חצי הישוב שיזכני ג״כ לעלות ולבוא **לארץ הצבי**, ואקרא בס׳ **עץ חיים** ואזי אדע לדבר וחיילים אגבר באלו הדברים הרמים הנעלמים.[58]

בגלל חסרונו של ספר עץ חיים זלזל היש״ר דלמדיגו בקונטרסים הרבים בקבלת האר״י שהיו בידיו. הוא כינה אותם ׳קונטרסים בלתי מספיקים׳, וראה בהם ׳נובלות חכמה׳ ולא החכמה עצמה. דבריו אלה יובאו להלן סעיף קיב.

ר׳ יעקב צמח

מקובלי דמשק נהגו לבוא בשבת לביתו של ר׳ שמואל ויטל כדי לקרוא בספר עץ חיים. על כך העיד ר׳ יעקב צמח בהקדמה שכתב לספרו קול ברמה.

ואח״כ באתי לדמשק... והנה שם בדמשק מצאתי שהיו החברים יודעים, והיו קובעים מקום בכל **ליל שישי ושבת מחצי היום עד עת המנחה** בבית החכם השלם כמה״ר [שמואל] בקורא שמו[59] וכנויו ויטאל נר״ו, אשר בידו כתיבות כל ח״י בשני ספרים, **עץ חיים** אשר שמו של אביו זלה״ה בתוכו, ושם השני עץ הדעת, והם שני עצים ביד אחד.[60]

כיוון שלא יכול היה ר״י צמח להעתיק מספר עץ חיים אלא רק לשמוע ממנו בשבת, כתב את דברי ר״ח ויטל במוצאי שבת על פי הזיכרון. על כן הוא מתנצל על שאינו יכול לדייק בדבריו ועל הטעויות הנופלות בהם לאונסו.

והנה כל מה שכתוב לכאן הוא מן ספרי הרב זלה״ה ממה **שזכרתי מעל(?) פה** בחושקי בחכמה זאת האמת. ובודאי שלא זכרתי לא הסדר ולא הישוב ולא הלשון, כי מן הפה אל הכתב יש הרחק גדול, כי בודאי שהוספתי על השמועה תיבות ואותיות וגרעתי ג״כ... סוף דבר הכל נשמע כי בליל ששי לשבת ובשב׳ אחרי סעודה שלישית היינו שומעים מן החכם שמ״ו [=שמואל ויטל] דרושי׳ וכונות **שבאותם הספרים** והיינו קוראים בזוהר, ובשמעי אי זה דבר **היה כל היום זוכרו כדי לכתבו במ״ש**, ובודאי שנחלפו כמה דברים, ועכ״ז תמצא לכאן כמה דברים ממה שכתוב אצלינו ומהם תדע כמה טעיות נפלו בהם.[61]

ר״י צמח כתב חיבורים אחדים על פי הדברים ששמע מר״ש ויטל בעת קוראו בספר עץ חיים, והם יתוארו להלן סעיף פב. אחד מן הקונטרסים הללו, בעצם כתיבת ידו של ר״י צמח, נמצא לפנינו ויתואר להלן כת״י 711. גם בהקדמתו לעדות ביעקב ציטט ר״י צמח דברים מהקדמתו של ר״ח ויטל לספר עץ חיים: ׳ואכתוב כאן קצת מהקדמה א׳ שראיתי בעץ חיים בדמשק׳.[62]

58 שם, שם, דפים [ג] ע״ב – [ד] ע״א.

59 על פי תהלים צט ו: ׳ושמואל בקראי שמו׳.

60 קול ברמה, הקדמה, כת״י 834. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פב.

61 הקדמה לספר רנו ליעקב שמחה, כת״י 710. פסקאות נוספות מן ההקדמה יובאו להלן סעיף פב.

62 הדברים שר״י צמח ציטט מספר עץ חיים הובאו בשלמותם בספרי, בנין אריאל, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ סז.

ר׳ משה מזרחי

ר׳ יעקב צמח לא היה הראשון שהעלה על הכתב דברים מתוך ספר עץ חיים. קדם לו ר׳ משה מזרחי, שישב אף הוא בדמשק. בשנת שפ״ה ערך ר״מ מזרחי ספר דרושים וכוונות, כמתואר להלן סעיף פ. בסוף הספר, כת״י 692, דף קצה ע״ב ואילך, הוסיף ר״מ מזרחי דברים ׳מספר עץ החיים׳. אלו הם הציטוטים הראשונים מתוך ספר עץ חיים, ואף הם מאחד מן המקובלים המתגוררים בדמשק ליד ר״ש ויטל באו.

ר׳ מאיר פופרש

על ספר עץ חיים כתב גם ר׳ מאיר פופרש, תלמידו של ר׳ יעקב צמח. כיוון שישב בירושלים כתב בכמיהה על הספר הספון בבית ר׳ שמואל ויטל בדמשק.

> אז התחיל מהרח״ו ז״ל לעשות סדר למה ששמע מרבו... עד אשר חיבר מהדורא בתרא שלו, הנה היא כתובה על ספר הישר שלו בק״ק דמשק ביד בנו הרב המובהק מו׳ שמואל וויטאל, והם שני חלקים, כל אחד נחלק לד׳ שערים... אשרי עין שזכה לקרוא מן **עץ החיים** ואכל וחי לעולם. והספר הזה היה **כמוס וחתום** ביד בנו הרב הנ״ל.[63]

ר״מ פופרש זכה לעיין בספר עץ חיים בביתו של ר״ש ויטל. בדרכו מירושלים לקראקא, סמוך לשנת ת״י,[64] עבר בדמשק, ושם עיין בספר ושם לבו אל סידורו ואל עריכתו.

> כי הגליתני מארץ הקדושה מעיר לעיר נע ומטלטל ובאתי **דמשק**, ואז **זכיתי ונכנסתי** לחדרי היכלי הקודש מו׳ שמואל ויטאל בן הגאון, ובו **הגיתי מעט זמן**, כי לא הייתי רק זמן ח׳ ימים, וגנב גנבתי מעט **מהסדר הקודש אשר שם נמצא** ונגמרו מאוויי.[65]

לעיל הבאנו את דבריו של ר״י הורביץ שציין כי היה בביתו של ר׳ שמואל ויטל רק ׳שני ימים׳. לעומתו, שהה ר״מ פופרש בביתו של ר׳ שמואל ׳זמן ח׳ ימים׳, אך גם זמן זה נחשב בעיניו ׳מעט זמן׳. ר״מ פופרש תיאר בדיוק את מבנהו ואת תוכנו של ספר עץ חיים, כמובא להלן סעיף יז, וגם הזכיר דרושים שנמצאים ׳בע״ח שבדמשק׳, כמובא להלן סעיף צד.

ר׳ רפאל קאפיו

מקובל נוסף שהיה בביתו של ר׳ שמואל ויטל בדמשק ורצה לראות את ספר עץ חיים הוא ר׳ רפאל קאפיו.

> אמר הכותב רפאל קאפיו, בהיותי בדמשק מר״ח אייר שנת התי״ג עד ר״ח אייר שנת התי״ד בורח מירושלים מחמת המגפה, **נכספה וגם כלתה נפשי** בראותי את **ספר עץ חיים** מכתיבת הרב כמהור״ר חיים ויטל זלה״ה **להעתיק ממנו** קצת דברים, **ולא הניחני בנו**

63 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע״ב.

64 כך עולה מכת״י 954, שתיאורו יובא להלן סעיף צד.

65 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע״ג.

של הרב זלה״ה, ובפרט על הקדמתו שעשה על הספר **הפצרתי בו הרבה** להעתיקה **ולא רצה בשום** צד כי היא ארוכה, ויש בה דברים דברי פי חכם חן... ולפרש ענינים מחודשים להודיע מעלת גדולת רבו הרב הקדוש האלהי כמהור״ר יצחק לוריא אשכנזי זלה״ה ודברים אחרים.

אשר בראותי שלא יכלתי **השתדלתי ליקח על פה** מה שהייתי לומד לפעמים שהייתי הולך שם, וזכיתי לתחילת הקדמה לשון של הרב עצמו עד הנה... וכן זכיתי לסוף הקדמתו... ופה אכתוב מה שהייתי לומד **ונשאר בזכרוני הענין ולא הלשון** של הקדמה הנזכר.[66]

ר׳ רפאל קאפיו הגיע לדמשק בעת שהיה ר׳ שמואל ויטל עסוק בעריכתו של ספר עץ חיים ובסידורו מחדש בשמונה שערים. בשנים תי״ג–תי״ד ערך ר״ש ויטל את שער רוח הקודש ואת שער הגלגולים, כמתואר להלן סעיף צא. כמקרהו של ר׳ יעקב צמח, שהובא בשורות הקודמות, כך מקרהו של ר׳ רפאל קאפיו: ר״ש ויטל לא הרשה לו להעתיק מספר עץ חיים, ועל כן נאלץ לשנן בעל פה פסקאות מהקדמתו של ר״ח ויטל לספר. פסקאות אלו העלה ר׳ רפאל קאפיו על הכתב, יחד עם הדברים שכתב על ביקורו בבית ר״ש ויטל בדמשק.[67]

ר׳ עזריה זאבי

מקובל נוסף שידע את ערכו של ספר עץ חיים הוא ר׳ עזריה זאבי. הוא ישב בירושלים ונסתפק כיצד לנהוג על פי דברי האר״י. בידיו היו קונטרסי כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל, אך הוא לא הסתפק בהם ופנה אל ר׳ שמואל ויטל וביקש ממנו להודיעו מה נכתב בספר עץ חיים. חליפת השו״ת ביניהם היתה בתחילת שנות הת׳, והיא תתואר להלן סעיף ה.

עריכת ר׳ שמואל ויטל

שלושים שנה לאחר שנפטר ר״ח ויטל נתגלה גם ספר עץ חיים ונודע לציבור המקובלים, אמנם לא בצורתו המקורית אלא בעריכה חדשה. במשך חמש שנים, משנת ת״ט עד שנת תי״ד, ערך ר׳ שמואל ויטל וסידר את הספר מחדש בשמונה שערים. כך נתגלה הספר ונעתק בכתבי יד רבים, כמתואר להלן סעיף צא.

מקובלים נוספים

גם לאחר שנודע הספר בעריכתו החדשה השתבחו מקובלים בכך שזכו לראות את ספר עץ חיים המקורי. ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (החיד״א) ראה את הספר במצרים ותיאר את מבנהו, כמובא להלן סעיף יז.

66 כת״י 1053, דף 1 ע״א.

67 דברי ר׳ רפאל קאפיו עם הפסקאות שזכר מהקדמתו של ר׳ חיים ויטל נעתקו בראשי ספרים אחדים, כולם בכתיבה אשכנזית. אחד מהם הוא מאורות נתן בעריכתו האשכנזית, כמתואר להלן סעיף צח.

כיום נמצא ספר עץ חיים בירושלים, כמתואר להלן סעיף יז.

[ה] בין מצוי לרצוי

הבאנו, לעיל סעיף ג, את דברי המקובלים על הקונטרסים הרבים שנעתקו ועל התפשטותם בארץ. עוד הבאנו, לעיל סעיף ד, את דברי המקובלים על ספר עץ חיים הגנוז בדמשק ועל ההזדמנות שניתנה להם לעיין בו. כל אלה מעידים על ההפרש הגדול בין ספר עץ חיים ובין הקונטרסים. ספר עץ חיים היה הספר השלם, המסודר והמדויק שבו נכתבה קבלת האר״י באמיתותה, אך הוא היה כמוס וגנוז בדמשק. הקונטרסים נעתקו ונפוצו והיו ביד הכול, אך הם היו חלקיים, קטועים ושגויים, ועל כן אין לסמוך על הכתוב בהם בוודאות.
בגלל כל אלה היה ספר עץ חיים לספר הרצוי שאליו היו נשואות עיניהם של המקובלים, והוא הועדף על פני הקונטרסים המצויים. המקובלים התאמצו לשנות את היחס בין ספר עץ חיים ובין הקונטרסים, ולשם כך פעלו בשני כיוונים: הם ביקשו לגלות את ספר עץ חיים, ולשם כך נסעו לדמשק, כמתואר בסעיף הקודם; הם ביקשו למעט את העתקות הקונטרסים ולצמצם את ההסתמכות על הכתוב בהם, כפי שנתאר בסעיף זה.

חרם על הוצאת כתבי האר״י

אין בידינו ידיעות מכלי ראשון על החרם שהטילו מקובלי ארץ ישראל על הוצאת כתבי האר״י אל מחוצה לה, ועל כן איננו יודעים בבירור אימתי הוטל.

העדות הראשונה על החרם נמצאת באיגרת שכתב ר׳ שלומיל מדרזניץ.[68]

> ומסתפינא שמא אעבור ח״ו על דעת רבותי אשר בא״י, מן זמן ח׳ שנים, **שלא לגלות סודות האר״י** זלה״ה ח״ו ולגלות סוד תיקון וכתר שהוא איכות הד׳ פרצופים שאי אפשר לגלות ע״י כתב, שמא יפלו דברי חלילה ביד בני אדם שאינם מהוגנים וראויים לכך, וכ׳ וכבוד אלהים הסתר דבר וגו׳.[69]

תאריך כתיבתה של האיגרת לא נמצא בידינו, ועל כן לא נדע לחשב את ׳זמן ח׳ שנים׳ שר׳ שלומיל ציין.[70]

העדות השנייה נמצאת באיגרת ששלח ר׳ ישעיה הורביץ מארץ ישראל לר׳ שמואל מפרמישלא. אחר שעלה ר״י הורביץ לארץ ישראל בשנת שפ״ב ביקש ממנו ר״ש מפרמישלא לשלוח אליו

68 איגרת זו נדפסה בספר לקוטי ש״ס, דפוס 825, דפים כג ע״א – כה ע״א.

69 שם, דף כג ע״ב.

70 מ׳ בניהו, תולדות האר״י, ירושלים תשכ״ז, עמ׳ 45, שיער שהחרם הוטל בשנת ש״ס. השערתו דחויה היא מפני דברי ר״י הורביץ שיובאו בשורות הבאות. י׳ תשבי, העימות בין קבלת האר״י לקבלת הרמ״ק, ציון לט (תשל״ד), עמ׳ 31–32, דן בחרם ובזמנו, אבל גם הוא לא הבין את הקשר בינו ובין ספר עץ חיים.

חיבורים בקבלת האר״י. ר״י הורביץ השיב כי לא יוכל לעשות כן בגלל 'החרם הגדול' שלא לשלוח את כתבי האר״י אל מחוץ לארץ ישראל.

> כי יש **חרם מכל החכמים שבא״י** שלא לגלות מחכמת האר״י לח״ל, ואלו האנשים שהביאו קונטריסים לח״ל כחשו וגנבו ומעלו בחרם, אבל הירא את דבר ה׳ חלילה לו לעבור על **החרם הגדול** הזה. וטעמם ונימוקם היה שאל יתהלל המתהלל בחכמת האר״י ז״ל שירד לסוף דעתו בעצם החכמה בידיעה ברורה, כי לא יש נמצא עתה בעולם לא בח״ל ולא בא״י...[71]

בהמשך האיגרת מסביר ר״י הורביץ כי אמנם קונטרסים רבים בקבלת האר״י נעתקו ונפוצו בארץ ישראל, אך אי אפשר להסתמך על הכתוב בהם. בקונטרסים אלה מצא ר״י הורביץ 'דברים המחריבין עולמות' ועל כן אין הוא מוכן להעתיק את תוכנם ולהפיצם ברבים.

> וכשהביאני ה׳ ירושלים ע״ה תוב״ב ואני כוסף ומתאוה לזאת החכמה, ויש בכאן הרבה חכמים גדולים ולכולם יש קונטרס שנתפשטו מתלמידיו, ומצאנו וראינו שהם בהרבה עניינים חלוקים, ולפי השגתינו באו קצת דברים המחריבין עולמות, מ״מ אנחנו יגעים ומוצאים לפי שכלנו והשגתנו אי זו השגה, אבל חלילה לנו להביא תחת הקולמוס כי אולי ח״ו משגה הוא.[72]

אחר שהסביר לר״ש מפרמישלא מדוע הוא משיב את פניו ריקם הוסיף ר״י הורביץ שורות אחדות שבהן גילה את טעמו של החרם.

> אך לה׳ קוינו שיהא עת שיתגלה לנו **ספר הקדוש** דהאלהי הנ״ל כי לכל זמן ועת לכל חפץ. ובאם יזכני האל כאשר קוה קויתי אז בודאי **יותר הנדר**, דהיינו **החרם הקדום**, ואדרבה נעשה **הסכמה לזכות את הרבים**, אזי אמלא רצון כבודך וארחיב הביאור כיד ה׳ הטובה עלי... ובטוחים אנו בחסד האל שבמהרה נזכה ויתגלו לנו הנסתרות דהיינו **הספר הנ״ל**.[73]

ר״י הורביץ מקווה שיוכל להיענות בעתיד לבקשתו של ר״ש מפרמישלא ולהודיעו את קבלת האר״י. אימתי? כאשר 'יתגלה לנו ספר הקדוש', כלומר ספר עץ חיים. אז 'יותר הנדר', כלומר יתבטל 'החרם הקדום' ויוכלו המקובלים להפיץ את קונטרסי האר״י גם מחוץ לארץ ישראל. ולא עוד אלא שאז ישתנה המצב מן הקצה אל הקצה – במקום חרם תבוא 'הסכמה לזכות את הרבים' ור״י הורביץ יגלה את קבלת האר״י בעין יפה וירחיב את ביאורה 'כיד ה׳ הטובה עלי'.

71 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ג] ע״א.

72 שם, שם, דף [ג] ע״ב.

73 שם, שם, דף [ג] ע״ב.

תלה ר״י הורביץ את החרם במצבו של ספר עץ חיים. גניזתו של ׳הספר׳ גרמה להטלת החרם, וגילויו של ׳הספר׳ יגרום לביטולו. מכאן מתבררת חשיבותו המיוחדת של ספר עץ חיים וההפרש הגדול בינו ובין הקונטרסים הרבים בקבלת האר״י – רק בו תימצא קבלת האר״י נכונה וברורה.

אלא שהחרם לא נתקבל בציבור. רק מעטים הזכירוהו ושמרו עליו, ולעומתם רבים העתיקו את כתבי האר״י ותלמידיו ושלחו אותם לארצות הגולה. על כך יעידו הקונטרסים והחיבורים הרבים בקבלת האר״י שנמצאים לפנינו, כמתואר בפרוטרוט להלן פרקים ג–כב.

ר׳ עזריה זאבי ור׳ שמואל ויטל

מן הדברים שכתבנו עד הנה עולה כי מכל החיבורים שבהם כתב ר״ח ויטל את קבלת האר״י נודעו ונתפשטו ברבים הקונטרסים אך לא ספר עץ חיים. אישור לכך נמצא בחליפת שו״ת בין ר׳ עזריה זאבי ובין ר׳ שמואל ויטל.

ר״ע זאבי, שלמד בירושלים בראשית שנות הת׳ יחד עם ר׳ יעקב צמח,[74] שאל את ר׳ שמואל ויטל כיצד יש לנהוג באמירת הפסוק האחרון בשירת הים.[75]

> יורנו מדרכיו את דרך **עץ החיים**, על אודות מה שכתב ס׳ ארחות חיים והביאו הבית יוסף... דאין לכפול פסוק ה׳ ימלוך לעולם ועד... ונמצא הטעם ההוא כתוב שמץ מנהו **בס׳ הכונות** של הרב הגדול מר אביו זלה״ה, הנמצא אתנו **ממהדורא קמא**...
> וכן נהגו פה עיר הקדש מימי קדם שהיה הרב הגדול מורנו אביו זלה״ה מרביץ תורה פה ירושלים תוב״ב, ואחריו כמה חכמים שלמים וכן רבים מתוקנים ומקובלים... וכן שמעתי אומרים כי שם בדמשק מנוחתו... ועתה קמו פה קצת אנשים ורצו לנהוג לכפול פסוק ה׳ ימלוך... ואומרים כי כן כתוב בספר **עץ חיים**...
> אשר על כן הנה באתי במגילת ספר ישלח לי אמרי שפר כל הכתוב בספר **עץ חיים** בענין זה... למען דעת צדקות מורנו הרב הגדול האלהי זלה״ה כדת מה לעשות.[76]

מדברי ר׳ עזריה זאבי עולה כי בירושלים נוהגים כדברי ר״ח ויטל וכי בידיהם נמצא ספר הכוונות ׳מהדורה קמא׳, הוא אחד מספרי הכוונות הערוכים מן הקונטרסים שכתב ר״ח ויטל, ואשר יתוארו להלן סעיפים לז, לח, מ, נ, נא. לעומת זאת, ספר עץ חיים איננו בירושלים, וכיוון שבאה שמועה על הכתוב בספר זה, מבקש ר׳ עזריה מר׳ שמואל, המחזיק בביתו את ספר עץ חיים, שיודיענו מה כתוב בו. בתשובתו מאשר ר׳ שמואל את השמועה, והוא מרחיב לתאר את דרך התפשטותם של קבלת האר״י בכלל וכתבי אביו בפרט. תחילה הוא מתאר את המצב בצעירותו, כלומר בחיי אביו ר״ח ויטל.

74 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עו.

75 שו״ת באר מים חיים מאת ר׳ שמואל ויטל, תשובה יט. התשובה נדפסה על ידי מ׳ בניהו, רבי חיים ויטל בירושלים, סיני ל (תשי״ב), עמ׳ עא–עה.

76 שם, עמ׳ עא–עב.

האמנם בסדר התפלות אנחנו הולכים אחרי דרך מזרח השמש, המאור הגדול המאיר לארץ ולדרים... בהגלות נגלות חד מן קמייא, אריה דבי עילאי, המקובל החסיד כמהר״י לוריא אשכנזי זלה״ה. ואחריו קם תלמידו, אשר שפך את רוחו עליו אביר הרועים, הוא אדוני אבי מורי זלה״ה... וזכורני בימי בחרותי, בהיות אבא מארי זלה״ה בחייו והיו מתפללין בפניו... שלא כרצונו... היה שותק בשביל שלא ללבן פן שום נברא. אבל בזמן שהוא היה נעשה שליח צבור אז בהכרח היה מתפלל כרצונו, ומשם היינו למידין ושותים בצמא את דבריו ואת תפלתו ואת מנהגיו.[77]

אחר הוא ממשיך לתאר את אשר אירע לאחר פטירת ר׳ חיים ויטל.

וזה היה **קודם שנתפשטו דבריו וספריו בפי כל הבריות**, אבל **עתה שזכינו** אל ספריו, כבר **מלאה הארץ דעה** את ה׳ ומלאו פני תבל תנובה... האמנם אנחנו צעירי הצאן אחרי פטירתו קמנו ונתעודד ונתחכמנו להוציא דבריו לאור מן הכח אל הפועל מה שהוא לא עשה בחייו, כי כך דרך העולם שאין מכירין את גדולת האדם בחייו אלא אחרי פטירתו...

אמנם להשיב מפני הכבוד... אסדיר לפניו העתק נוסח התפלה הכתובה על יד אבא מארי זלה״ה מפי מורנו מהרי״א זלה״ה בס׳ **עץ חיים**, וז״ל... ה׳ ימלוך לעולם ועד, פסוק זה יכפלנו שני פעמים... עכ״ל עץ חיים. וטעמא דמלתא הוא... ועיין באורך **בספר הכונות**, וכן נהגתי אני לומר כן כל ימי בכל בתי כנסיות שבדמשק יע״א, **וכן כל עמא דבר**.[78]

ר׳ שמואל ויטל מבחין בין שני זמנים. תחילה, ׳קודם שנתפשטו דבריו וספריו׳ של ר״ח ויטל, היו למדים ממעשיו כיצד יש לנהוג על פי קבלת האר״י. אחר, כאשר ׳זכינו אל ספריו׳ ו׳נתפשטו דבריו בפי כל הבריות׳, כבר ׳מלאה הארץ דעה׳ ו׳צעירי הצאן׳ בדמשק משתדלים ׳להוציא דבריו לאור׳. הם מסתכלים בספריו ונוהגים כמוהו, ואחריהם הולך כל הקהל — ׳וכן כל עמא דבר׳.

משאלתו של ר״ע זאבי ומתשובתו של ר״ש ויטל מתבררות שלוש עובדות:

א. ספר הכוונות מצוי ביד הכול, ודבריו וספריו של ר״ח ויטל ׳נתפשטו בפי כל הבריות׳.

ב. ספר עץ חיים נשאר ספון וטמון בביתו של ר״ש ויטל.

ג. ספר עץ חיים נחשב לספר המוסמך ביותר בקבלת האר״י, ואף על פי שהמקובלים מחזיקים בספרים אחרים הם דורשים אחריו ומבקשים לדעת את הכתוב בו.

77 שם, עמ׳ עב–עג.

78 שם, עמ׳ עג–עד. בתשובה זו מזכיר ר״ש ויטל את ספר עץ חיים, אך לא את שער הכוונות שערך הוא עצמו בשנת תי״ג, להלן כת״י 891. האם מכאן אפשר להסיק שהתשובה שלפנינו נכתבה לפני שנת תי״ג?

סיכום

דבריהם של ר׳ ישעיה הורביץ, ר׳ עזריה זאבי ור׳ שמואל ויטל על ספר עץ חיים והקונטרסים מצטרפים אל מאמציהם של המקובלים להגיע לדמשק ולעיין, ולו לזמן מועט, ב׳ספר׳, כמתואר לעיל סעיף ד. מכל אלה עולה בבירור ההפרש הגדול בין ספר עץ חיים ובין הקונטרסים – ספר עץ חיים הוא הספר המוסמך אלא שהוא גנוז ונעלם מעיני הציבור, ואילו הקונטרסים גלויים וידועים ומצויים ביד הכול אלא שתוכנם מסופק וקשה לסמוך עליהם. משום כך נחשב ספר עץ חיים לספר הרצוי, שהכול מבקשים את תוכנו ומשתדלים לראותו, והקונטרסים נחשבו לספרים מצויים, שהמקובלים מסתפקים בהם בלית ברירה.
ההפרש בין הרצוי ובין המצוי גרם למקובלים אחדים להתלונן על היעדרם של חיבורים בקבלת האר״י ועל כך שרק מעטים זוכים ללמוד אותה. תלונות אלו אינן מכוונות לכלל כתבי האר״י, שהרי אלו היו בידיהם של המקובלים ותוכנם היה נהיר להם, אלא לספר עץ חיים – שהוא הספר המוסמך לידיעת קבלת האר״י, וכן לשאר ספרי ר׳ חיים ויטל. בהיעדרם של ספרים אלו חשו המקובלים כי אין בידיהם חיבורים מוסמכים שאפשר להישען עליהם, ועל חסרונם נתלוננו. קודם לבירור תלונות אלו צריכים אנו לדעת אלו חיבורים היו לפני המקובלים ואלו נעדרו משולחנם, ועל כן נדחה את דיוננו בפרשה זו לסעיף קיב.

[ו] מעשה ההעתקה

תיארנו את דרך כתיבתם והעתקתם של כתבי האר״י ותלמידיו, וראינו כי שני כוחות הניעו את מעשה ההעתקה – הגניזה והגילוי. אמנם הסתירו המחברים וגנזו את חיבוריהם, אבל רצונם של המקובלים להשיג את החיבורים גבר והם הצליחו לגלותם ולפרסמם. אמנם נמנעו המקובלים מלהביא את כתבי האר״י ותלמידיו לבית הדפוס, אבל לא נמנעו מלהעתיקם בכתבי יד ולהכין מהם טפסים רבים וכך להפיצם בקרב קהל עם ועדה.

כך החלה העתקה רבה ורצופה של ׳כתבי האר״י׳. מים גנובים ימתקו וחיבורים לקוחים יתפשטו ויועתקו. קונטרסים ׳נתפשטו בארץ׳, וחיבורים נעתקו בכל תפוצות ישראל. ההעתקות הקדומות בכולן נעשו בכתיבה מזרחית, כלומר בארץ ישראל ושכנותיה. סמוכות להן ההעתקות בכתיבה איטלקית, שנעשו בצפון איטליה. אחריהן נעשו ההעתקות בכתיבה אשכנזית, הן באשכנז הן בפולין. מאוחר יותר החלה גם ההעתקה בכתיבה מערבית, תחילה במרוקו ואחר גם בתוניסיה ושאר ארצות המגרב. העתקות של כתבי האר״י, אמנם לא רבות, נעשו גם בכתיבה תימנית.

כך נוצר האוסף העצום של כתבי היד שנעתקו בהם חיבוריה של קבלת האר״י. המניין הכולל של כתבי יד אלה, השמורים כיום בספריות הציבוריות ובאוספים פרטיים, מגיע לאלפים אחדים. חלק נכבד מכתבי יד אלו מוקצה לחיבורי ר״ח ויטל – מניין חיבורים אלה לבדם עולה על אלף. על כל אלה יש להוסיף את כתבי היד שלמדו בהם המקובלים אך אבדו במשך השנים מחמת המאורעות והתלאות שעברו על מחזיקיהם.

עיון בכתבי היד הללו ובדרכי העתקתם ילמדנו כיצד נתפשטו כתבי האר״י ונודעו בארץ ישראל ובכל תפוצות הגולה. הבדלי המקומות יצרו ספריות שונות, ועל פיהן יכולים אנו לתאר את אוסף ׳כתבי האר״י׳ שהיה בכל אחד מן המקומות ואשר עמד לפני המקובלים באותה ארץ. בדיקה מדוקדקת של כתבי היד תבור מתוכם את ההעתקות הקדומות והמדויקות של החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו, ועליהן נוכל לסמוך בוודאות את תלמודה של קבלת האר״י.

יוצא מן הכלל ספר עץ חיים. הוא הוסתר היטב בבית מחברו, ומקובלי הדור לא השיגוהו ולא יכלו להעתיק ממנו. אך דווקא הוא מאשר את פעולתם של שני הכוחות הנזכרים – הגניזה והגילוי. כיוון שלא הצליחו להשיג עותק מן הספר ביקשו אותו המקובלים בדרך אחרת. הם עלו לדמשק וביקרו בבית ר׳ שמואל ויטל כדי לעיין בספר וכדי לשמוע דברים מתוכו בליל שבת. את הדברים הללו כתבו מן הזיכרון, וכך נודעו לציבור שורות מספר עץ חיים. שורות אלה צוטטו בשם ׳מע״ח׳, ואף הן נעתקו והיו לחיבורים. מאוחר יותר נעתקו שערים גם מספר עץ חיים ואף הם נודעו לציבור, כמות שהם או בעריכה החדשה שיצאה מתחת ידיו של ר״ש ויטל.

תיאור העתקתם והדפסתם של כתבי האר״י ותלמידיו הוא מלאכה גדולה שמחייבת מעקב מדוקדק אחר כתבי היד והדפוסים ורישום מפורט של כל הכלול בהם. אך לפני שנתחיל בתיאור ההעתקה הגדולה והממושכת של קבלת האר״י צריכים אנו לדון בפעולה נוספת שהשפיעה על סידורם של כתבי האר״י וקבעה את צורתם הסופית – מעשה העריכה.

פרק שני

העתקה ועריכה

בפרק הקודם תיארנו את העתקתם של 'כתבי האר"י' וראינו כיצד הניעוה שני כוחות מנוגדים. האחד, רצונם של המקובלים־הכותבים לגנוז ולהסתיר את החיבורים ולא להדפיסם. והשני, תשוקתם של המקובלים־הלומדים לגלות, ללמוד ולדעת את קבלת האר"י. כך נוצרה ההעתקה הגדולה של 'כתבי האר"י', שתוצאותיה אלפי כתבי היד המונחים לפנינו וצריכים תיאור ורישום מדוקדקים.

אך לפני שנחל בתיאורם של החיבורים חייבים אנו להזדקק למלאכה נוספת שהמקובלים עסקו בה. כשם שהגניזה והגילוי יצרו את מלאכת ההעתקה, כך יצרו הם מלאכה נוספת – מלאכת העריכה. כי אמנם הצליחו המקובלים בני דורם של תלמידי האר"י להשיג את הקונטרסים ואת הדפים הכתובים, אך אלה לא היו מסודרים ולא היו ערוכים וקשה היה להבין ולדעת את קבלת האר"י על פיהם. היתה זו העתקה שאינה מספקת לבעליה. היא הצליחה למצוא קונטרסים בודדים וחיבורים חסרים, אך לא עלתה בידה לגלות ספרים שלמים ומסודרים כדבעי. את המעוות השתדלו המקובלים לתקן במעשה מתמיד ומתמשך של עריכה ושל סידור. הם נטלו את הקונטרסים ואת החיבורים שהגיעו אליהם ועמלו בסידורם ובעריכתם עד שעשו מהם ספרים מתוכנים ומבונים היטב.

במלאכת העריכה של 'כתבי האר"י' עסקו לא רק המקובלים בני הדור הראשון. במשך מאתיים שנה השתתפו בה מקובלים רבים, והיא נעשתה בכל תפוצות ישראל. חיבורים נערכו פעם ופעמיים, שינו את שמם ולבושם ואף את תוכנם ולשונם. העריכה יצרה והולידה חיבורים רבים ושונים זה מזה, ואי אפשר לתארם בשלמות בלא לעקוב אחר גלגוליהם במהלך הזמנים והמקומות. העורכים עיצבו את החיבורים וקבעו את צורתם האחרונה, ולא נוכל לרשום את 'כתבי האר"י' בדיוק בלא להבין את מעשה העריכה ובלא לתאר את מהלכו ואת תוצאותיו.

[ז] דרכי העריכה

מלאכת העריכה באה להשלים את מלאכת ההעתקה ולתקן את פגמיה. העורכים השקיעו עמל רב בתיקון החיבורים שהגיעו אליהם, ולשם כך אחזו בפעולות אחדות – סידור, תיקון נוסח,

קריאת שמות, הוספת הערות ועוד. כל הפעולות הללו נעשו בכוונת מכוון, והן מבקשות לשוות לכתבי האר״י צורה נאה ומתוקנת. נוסף עליהן קיימת גם עריכה אקראית, שנוצרת מאליה במהלך ההעתקות מכתב יד אחד לרעהו. נתאר עתה את העריכות הללו.

עריכה מכוננת

הפעולה היסודית של העריכה היא נטילת קונטרסים או חיבורים קיימים וסידורם מחדש. העורכים רצו לתקן את הפגמים בחיבורים שהיו לפניהם ולהקל על הלומדים והמעיינים בהם, ועל כן ערכו וסידרו אותם מחדש. פעולה זו יצרה וכוננה חיבורים חדשים. צורות אחדות לעריכה המכוננת, ואלו הן.

[א] עריכה יסודית.

מקובלים נטלו את הקונטרסים שהגיעו לידיהם, סידרו אותם על פי נושאיהם וערכו אותם בחיבורים שלמים ומתוקנים למען ירוץ הקורא בהם. בהקדמותיהם הדגישו העורכים את הצורך בסידור הקונטרסים והדפים המפוזרים שהיו מונחים לפניהם.

בין העורכים הראשונים של כתבי ר׳ חיים ויטל היו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה. הם נטלו את הקונטרסים שנעתקו ביוזמתו של ר׳ יהושע ן׳ נון כמובא לעיל סעיף ג, וערכו אותם בשלושה ספרים – ספר הדרושים, ספר הכוונות וספר הליקוטים, שיתוארו להלן סעיף נא. על פועלם כתב ר׳ מאיר פופרש בהקדמתו לספר דרך עץ חיים.

> וספרים אשר ביד בני ארץ ישראל **לא היה להם סדר וטעם וריח**, ולא נעלם מעיני תורת חכמים ותלמידיהן כי **הסדר** באלו הדברים **הוא עיקר** אשר ילמד האדם כל דבר ודבר על אופניו... לכן אזרו מתנים וחלצים הרבנים... מוהר״ר בנימין הלוי ומוהר״א גואשטאלה נר״ו ואמרו **לתקן וסדרו** מכל הקונטרסים ג׳ ספרים.[1]

גם ר׳ אברהם אזולאי נחלץ לתקן את מצבם של הקונטרסים המפוזרים והמפורדים, ועל כן כתב ספרי כוונות מסודרים.

> ובראותי הכונות הנמצאים בידינו **מפוזרים** אחת הנה ואחת הנה, ואפילו ענין אחד בעצמו **מפוזר ומפורד** בתוך הספר, ובדרך ארוכה יקוץ נפש המעיין בצאתו מן עיקר הכונה, לכן להפיק רצון השואל גם לתועלת נפשי לקטתי וחברתי זה הספר הנותן אמרי שפר.[2]

ר׳ יעקב צמח מצא דרושים מפוזרים, ועל כן אספם וסידרם כיאות. כך כתב בהקדמתו לספר קהילת יעקב.

1 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע״ב.

2 כנף רננים, דפוס 445, הקדמה, עמ׳ ד.

> הטעם שקראתי לספר זה קהילת יעקב הוא כי מה שהעתקתי בו היו בדפים קטנים ובהם **דרושים מפוזרים**, ועשיתי **וסדרתי** כל ענין וענין בשער אחת.[3]

סידור הדרושים המפוזרים והמפורדים הניב ספרים וחיבורים רבים מאוד. חיבורים אלה יתוארו ויירשמו בפרקים הבאים בפרוטרוט, וכאן נביא רק מעט מן המעט מאלה. ר׳ מלכיאל אשכנזי ערך ספרי דרושים וכוונות; ר׳ מנחם עזריה מפאנו סידר את כנפי יונה; ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה ערכו ספר דרושים, ספר כוונות וספר ליקוטים; ר׳ אפרים פנצירי סידר ספר דרושים, ספר כוונות וספר ליקוטים וחלק רביעי של גלא עמיקתא; ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה ערך את ׳ספר גדול׳; ר׳ אהרן ברכיה די מודינה סידר את שמן משחת קדש, שתיל פורח ושמן זית זך; ר׳ יעקב צמח ערך את אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד וזוהר הרקיע; ר׳ מאיר פופרש סידר את דרך, פרי ונוף עץ חיים; ור׳ שמואל ויטל סידר את שמונה שערים.

שאלה גדולה ניצבה לפני העורכים בעת שניגשו לסדר את כתבי האר״י ותלמידיו: האם לסדר את הדרושים רק על פי תוכנם ועל פי נושאיהם או גם על פי כותביהם ומחבריהם? השוואה בין הקונטרסים המקוריים ובין החיבורים הערוכים והמסודרים מגלה כי בפתרון שאלה זו הלכו העורכים בדרכים שונות: סידור על פי הנושאים, סידור על פי המחברים, וסידור משולב על פי הנושאים והמחברים גם יחד. את כל הדרכים הללו נציג להלן סעיף קה, אחר שנסיים את התיאור המפורט של כל החיבורים הערוכים.

[ב] עריכה חוזרת.

הצורך בסידור נאות ושלם של כתבי האר״י גרם לעריכה חוזרת של ספרים. אחר שנשלמה עריכתם של חיבורים מסוימים, והם יצאו מסודרים מתחת ידיהם של העורכים, שבו המקובלים לעיין בהם וסידורם לא מצא חן בעיניהם. על כן נטלו את הספרים המסודרים וסידרו אותם מחדש.

כך אירע לר׳ מנחם עזריה מפאנו. אחר שערך את ספר כנפי יונה, פעם ראשונה ופעם שנייה, שב והתבונן בספר ומצא כי אינו מסודר ואינו מתוקן כיאות ועל כן ערכו וסידרו מחדש, כמתואר להלן סעיף מה.

> הגדתי היום לכל אזן שומעת... כי כל חלקי הכנפי יונה שזכרתי על ארבעת רבעיהם נעדרי השלמות המה, כי באו שם הדברים **בלתי מסודרים ולא מתוקנים**, רק ליקוטי בתר ליקוטי כנוקף זית בכל יום מעין ברכותיו... והנה השתא דקשישנא גם מהם נקח... להבין ולהורות מיד ולדורות **דרושים מתוקנים** ומאמרים ערבים.[4]

ר׳ מאיר פופרש ערך מחדש ספרים שכבר היו ערוכים ומסודרים בידי קודמיו. הוא נטל את הספרים שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה ואת הספרים שערך ר׳ יעקב צמח, ואת כל

3 כת״י 730, הקדמה.

4 ׳הערה׳ בסוף מאמר המלואים בעריכתו הראשונה, כת״י פריס, הספרייה הלאומית 878, ס׳ 14676, דף 79 ע״א. שורות נוספות מהערה זו נצטט להלן סעיף נח, עמ׳ 388.

אלה סידר וערך מחדש בעריכה אחת כוללת – דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים, כמתואר להלן סעיף פח. את עריכתו החוזרת נימק ר״מ פופרש בכך שמצא לפניו דרושים ׳מפוזרים בכתבים אחד הנה ואחד הנה׳, ועל כן ערכם כדי שיצאו מתחת ידיו ספרים מסודרים ׳בסדר הנאות׳.

> וראיתי גודל ספריו הקדושים על אשר **אין להם סדר** לא ראש ולא סוף, ויענני לבי ויאמר קח לך מגלת ספר וכתוב כל הדרושים הנמצאים שהם **מפוזרים** בכתבים א׳ הנה וא׳ הנה וקרב אותם א׳ לא׳ למצוא חשבון... ובקושטנדינא העיר רבתי עם שמה ישבתי... ואז **סדרתי הספרים בסדר הנאות** כאשר עיניכם תחזינה מישרים.[5]

גם ר׳ שמואל ויטל נטל ספרים מסודרים וערכם מחדש. באותן שנים שבהן עסק ר׳ מאיר פופרש בעריכת כתבי ר׳ חיים ויטל שהיו בארץ ישראל, ערך ר׳ שמואל ויטל מחדש את כתבי אביו שהיו עמו בדמשק וסידרם בשמונה שערים. גם הוא מסביר את העריכה החוזרת בצורך ׳לתת סדר׳ בספרים ה׳מפוזרים ומפורדים׳ שהיו לפניו. משמעותה המלאה של עריכתו החוזרת של ר״ש ויטל תתבאר להלן סעיף צא.

> אמרתי אני אל לבי עד מתי יהיה ספרי אבא מארי ורבי ז״ל גנוזים תחת ידי... להיות כי כל הקורא בהם ילאה להיות רובם ככולם **מפוזרים ומפורדים** כנתינתם מסיני... והנה אבא מארי ז״ל, להיות לבו רחב כפתחו של אולם וכל רז לא אניס ליה... לא שת לבו לקרבה אל המלאכה הזאת **ולתת סדר** בכל ספריו. וכעת העיר ה׳ את רוחי, וטרחתי ויגעתי ומצאתי והוצאתי לאור משפט הספרים האלה... **ותקנתי וסדרתי** בח׳ שערים בדרכים אחרות כדי להיות נקל מאד בפי הקורא בהם.[6]

גם ר׳ נתן שפירא ערך את כתבי האר״י, ואף הוא עשה זאת כיוון שמצא את הספרים ׳מפוזרים אחד הנה ואחד הנה׳, כמתואר להלן סעיף צב.

> ובראותי הכוונות הנמצאות בידינו **מפוזרים** אחד הנה ואחד הנה... ואפי׳ ענין א׳ של הרח״ו בעצמו הוא **מפוזר ומפורד** בתוך הספרים ובדרך ארוכה יקוץ הנפש המכוון בצאתו מן עיקרי הכוונה, לכן... לקטתי וחברתי זה בספר הנותן אמרי שפר, וקראתי שמו בישראל מאורות נתן.[7]

גם תוכנם ולשונם של החיבורים תוקנו ושונו לעתים פעם ופעמיים. כך, למשל, נמצאים בידינו קונטרסים של כתבי האר״י עצמו ושל כתבי תלמידיו שנכתבו בארץ ישראל בידי ר׳ יעקב בירב השני. קונטרסים אלה הגיעו לאיטליה, ובגיליונותיהם הוסיף הרמ״ע מפאנו תיקוני לשון, מחיקות ותוספות על הנוסח המקורי, כמתואר להלן סעיף מב. כתבים אלו, בנוסחם המתוקן

5 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע״ג.

6 הקדמת ר׳ שמואל ויטל לשמונה שערים, כמובא להלן סעיף צא.

7 כת״י 921, דף ב ע״א.

בידי הרמ״ע, הגיעו לאשכנז. כאן נעתקו ונערכו שנית, ודרושים אחדים נחלקו בידי מקובלי פרנקפורט לסעיפים מנויים, כמתואר להלן סעיף סג.

[ג] קיצורים.
פעמים אחדות נטלו מקובלים חיבורים מסודרים וקיצרו אותם. אורכם של החיבורים המקוריים ותוכנם המפורט הכבידו את תלמודה של קבלת האר״י, וכדי לעשות לה אוזניים הוכנו קיצורים אלה.
כך עשו תלמידי ר׳ יוסף ן׳ טבול לדרוש אדם קדמון שכתב ר׳ חיים ויטל, ר׳ מסעוד סגי נהור לספר הדרושים שנערך מכתבי ר״ח ויטל, ר׳ אברהם אזולאי לספר הכוונות שנערך מכתבי ר״ח ויטל, מקובלי איטליה לפירושים שכתב האר״י על ספר הזוהר, ומקובלי איטליה לספר הדרושים של ר׳ יוסף ן׳ טבול.

עריכה משלימה

בצדה של העריכה המכוננת התקיימה עריכה שלא יצרה חיבורים חדשים. עריכה זו השאירה את הקונטרסים והחיבורים כמות שהם, אבל הוסיפה תיקונים בגיליונותיהם ובין שיטיהם.

[א] נוסח החיבורים.
פעולת הסידור מארגנת מחדש את התוכן שנמצא לפניה, אך אינה משנה אותו ואת לשונו. זאת פעולתה העיקרית של העריכה המכוונת, אלא שאין היא יחידה. נלוות אליה פעולות שונות שמשנות את תוכן החיבורים ואת לשונם ונוסחם.
הרמ״ע מפאנו תיקן את לשון הקונטרסים שהגיעו אליו מארץ ישראל ושינה את תוכנם. ר׳ נתן אוטולינגו השווה בין שני נוסחים של ספר כנפי יונה, ורשם בגיליונותיו של הנוסח האחד את תוכנו של הנוסח השני. ר׳ יעקב צמח, עם חבר חכמים שהיו עמו בבית מדרשו, הגיה את נוסחם של אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד וזוהר הרקיע.

[ב] קריאת שמות.
מאליו יובן שהעורכים קראו שמות לחיבורים שסידרו והוציאו מתחת ידיהם. אך גם לחיבורים שנמצאו לפניהם, ואשר נשארו כמות שהם, קראו שמות. מקובלי פרנקפורט קראו ׳לימודי האצילות׳ לארבעת הקונטרסים שהגיעו אליהם מאיטליה. לאחד מן הספרים שנתגלה מגניזת ר׳ חיים ויטל קרא ר׳ יעקב צמח בשם ׳תולדות אדם׳, ר׳ נתן שפירא קרא לו ׳עץ החיים׳, ואילו בבית מדרשו של ר׳ משה זכות הוא נקרא בשם ׳מבוא שערים׳. ספר הדרושים של ר׳ יוסף ן׳ טבול הגיע לבית מדרשו של ר׳ משה זכות ושם הוא נקרא בשם ׳דרושי חפצי בה׳.

[ג] הוספת הערות.
נוסף על אלה כתבו המקובלים בגיליונות כתבי היד הערות רבות שבהן פירשו את תוכן החיבורים. הערות אלה לא נתכוונו לשנות את נוסח החיבורים אלא להוסיף עליהם קושיות, סתירות, תירוצים, פירושים, הארות ומשמעויות. כל אלה הם חידושים שהוסיפו המקובלים בעת

לימודם ועיונם בחיבורים שלפניהם, ופעמים הרבה הם מהווים יסוד לחיבורים שעתידים הם לכתוב משל עצמם.

עריכה אקראית

תיארנו את העריכה המכוונת, היא העריכה שנעשית בכוונה ובמחשבה תחילה ומבקשת להציג את קבלת האר״י בצורה מסודרת וברורה. לעריכה זו נלווית עריכה נוספת – העריכה האקראית.

כל העתקה עריכה היא. לא רק שינויי נוסח יוצאים מתחת קולמוסו של המעתיק אלא גם שינויי צורה. לכתחילה או בדיעבד, ברצון או באונס, שונה ההעתק מן המקור שלפני המעתיק. עתים מוסיף עליו, עתים גורע ממנו. עתים מחמת השכחה והשגגה, עתים מחמת ההבנה וההבחנה. עתים אוגד חיבורים שונים לחיבור אחד כולל, עתים קוטע חיבורים שלמים לאוסף ליקוטים. כך מתגלגלת לה ההעתקה מטופס לטופס וכך פושטים החיבורים צורה ולובשים צורה. קטעים נחסרים מהמקור וגם מתווספים אליו, משפטים נמחקים ונכתבים מחדש, הערות מתווספות בגיליונות ואחר הן משתלבות בגופי החיבורים. חיבורים מקוריים נקטעים ונחתכים ונחסרים או מצטרפים ומתחברים ונאגדים. כך נוצרים להם חיבורים חדשים שאינם אלא לקט שכחה ופאה של חיבורים קודמים. כך מצטיירים לחיבור האחד פרצופים שונים ונולדים לספר היחיד טפסים רבים. כך נולדים חיבורים חדשים שכל תוכנם כבר היה לעולמים ורק סידורם וארגונם נתחדשו.

עריכה זו אקראית היא, והיא מתלווה למלאכת ההעתקה בלי משים ובלא מחשבה תחילה. העריכה האקראית היא תוצאתה של ההעתקה שאינה שואפת אל הרצוי אלא מסתפקת במצוי. היא עריכתו של המעתיק שאינו יכול או אינו רוצה לאחוז את היריעה בשלמותה. עתים לא הגיעו אליו כל חיבוריו של מחבר פלוני, עתים אין מלאכת הסידור והעריכה שגורה בידו. עוסק הוא בהרקת החיבורים מכלי אל כלי, משתדל להתאים את אשר הוא כותב אל אשר הוא קורא, אך בלא כוונה תחילה יוצא החיבור מתחת ידיו בפנים חדשות. מתאמץ הוא להכפיל את המקור בלא לסדר, לערוך או ליצור מאומה, אך בשעת מעשה הוא יוצר חיבורים חדשים שבהם חוברים יחד זה עם זה קונטרסים ודפים וקטעים שונים שהיו מונחים זה לצד זה. כך נלוות העריכה והיצירה למלאכת ההעתקה, וכך באים לעולם חיבורים חדשים השייכים אף הם לכלל ׳כתבי האר״י׳.

סיכום

סקרנו את פעולותיהן של העריכה המכוננת ושל העריכה המשלימה, שהן עיקריה של העריכה המכוונת. עריכה זו יצרה חיבורים בנויים ומסודרים כדי להקל על המבקש ללמוד ולדעת את קבלת האר״י. העריכה המכוונת בנויה קומה אחר קומה. סידור הספרים אינו מעשה חד פעמי, ולעתים נערך ונסדר חיבור מסוים פעמים אחדות. העריכה המכוונת, הן העריכה הראשונה הן העריכה החוזרת, הגדילה את מספר החיבורים הכלולים ב׳כתבי האר״י׳. אמנם עריכת הספרים איננה מוסיפה תכנים חדשים, אבל היא מוסיפה חיבורים חדשים – חיבורים ישנים בלבוש

חדש, ואותה המסכת מופיעה בשינוי האדרת. על הקונטרסים נוספו חיבורים ערוכים ומסודרים, על הנוסחים המקוריים נוספו נוסחים מתוקנים ועל החיבורים שנקראו בשם נוספו חיבורים שנקראו בשמות חדשים.

כל אלה מחייבים מעקב מדוקדק אחרי תנועותיו של כל חיבור וחיבור במהלך העריכות שנעשו לו. על כן לא נוכל להסתפק ברישום חיבור מסוים על פי מקום אחד שבו יימצא, ועלינו לרשום כל חיבור וחיבור בכל המופעים, הצורות, השמות והנוסחים שבהם יימצא בדרך נדודיו בין העורכים והמעתיקים.

מאליו יובן כי ההעתקות שנעשו לעריכות המכוונות רבות מן ההעתקות שנעשו לעריכות האקראיות, וחשובות מהן. שהרי לעריכה המכוונת יש אחראי – עורך שנודע בשמו ובידיעותיו, יש כותרת – שם שמודיע אותה ברבים, ויש מוניטין – נוסח שמבטיח נאמנות למקור וסדר שמקל את הלימוד ואת ההבנה. גדולי המקובלים נטלו חלק בעריכה המכוונת, והם הוציאו מתחת ידיהם חיבורים שלמים, ערוכים ומסודרים. חיבורים אלה קבעו את תלמודה של קבלת האר״י, וכל העיון בדברי האר״י עליהם נוסד. על כן נכוון את רוב דברינו אל העריכות המכוונות, ועל חיבוריהן נייסד את תיאור כתיבתה, העתקתה ועריכתה של קבלת האר״י.

[ח] משך העריכה

תיארנו את מלאכת העריכה ואת פעולותיה העיקריות, ועתה עלינו לשאול על זמניה. אימתי התרחשה העריכה וכמה שנים התמשכה? האם פעלה ברצף אחד או נחלקה לפרקי זמן שונים?

משך העריכה

בסעיף הקודם תיארנו את מלאכת העריכה ואת פעולותיה השונות. שם הבחנו בין העריכה המכוונת, הכוללת את העריכה המכוננת ואת העריכה המשלימה, ובין העריכה האקראית. בדיקת העריכות הללו תגלה הפרש גדול במשך הזמן שבו פעלה כל אחת מהן.

העריכה המשלימה והעריכה האקראית פעלו עד להדפסה הגדולה של כתבי האר״י בשנות התק״מ. במשך מאתיים שנה נעתקו כתבי האר״י ונערכו שוב ושוב. אמנם גם בשנים אלו נדפסו חיבורים בקבלת האר״י, אך אלה מעטים וקטנים היו ולעתים גם לא שלמים. מרפא לנפש (שנ״ה), תיקוני התשובה (ש״ס), ספר הכוונות (ש״פ), עמק המלך (ת״ח), מעין החכמה (תי״ב) וקונטרסים נוספים בתוך תעלומות חכמה ונובלות חכמה (שפ״ט–שצ״א) – כל אלה הם מעט מן המעט, קומץ שאינו משביע את הארי. הדפסתם של אלה לא יכלה למנוע את המשך העתקתם של 'כתבי האר״י' בכתבי יד, וממילא את העריכה המשלימה והעריכה האקראית הנלוות אליה.

רק בשנות התק״מ החלו להדפיס כמות גדולה ונכבדה של חיבורים שכתבו תלמידי האר״י, ואלה הם: פרי עץ חיים (תקמ״ב); אוצרות חיים, מבוא שערים, שער היחודים ותקון עוונות, מחברת הקודש (תקמ״ג); עץ חיים, מעין החכמה, ספר הכוונות, שבר יוסף (תקמ״ד); זוהר הרקיע, עץ חיים, פרי עץ חיים, קול ברמה (תקמ״ה); פרי עץ חיים, כנפי יונה בעריכת הרמ״ע

מפאנו (תקמ״ו).[8] אלה הם חיבורים גדולים, שלמים ומסודרים, והם מציגים את קבלת האר״י כמעט במלואה. ההדפסה הגדולה של כתבי האר״י מילאה את מבוקשם של המקובלים והפכה את מלאכת ההעתקה למיותרת. כך נפסקו גם העריכות המתלוות להעתקה — העריכה המשלימה והעריכה האקראית, ומכאן ואילך קבעה צורתם של החיבורים הנדפסים את דיוקנה של קבלת האר״י.

לעומת העריכה המשלימה והעריכה האקראית שפעלו במשך מאתיים שנה פעלה העריכה המכוננת רק במחצית מפרק זמן זה — במאה השנים שבין שנת ש״ל לשנת ת״ל בערך. במאה השנים הללו סידרו המקובלים וערכו את החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו. בתקופה זו נעשו העריכות הראשונות והחוזרות, ובה נתקנו כל החיבורים שסודרו במחשבה תחילה. אלה הם החיבורים שהודיעו את קבלת האר״י לציבור ותוכנם היה לנגד עיניהם של המקובלים בדורות יבואו.

ממה נובע ההפרש בין משכי שתי העריכות? מדוע קצרה העריכה המכוננת מהעריכה המשלימה ומהעריכה האקראית? העריכה המשלימה והעריכה האקראית הן תוצאה של ההעתקה, וכל זמן שכתבי האר״י לא נדפסו נמשכה העתקתם בכתבי יד ועמה עריכות אלו. לעומת זאת, העריכה המכוננת היא תוצאה של פעולות הגניזה והגילוי, שנתבררו לעיל סעיפים ב–ג, וכל עוד מתגלים קונטרסים בודדים ודפים מפוזרים היא ממשיכה במאמציה לסדרם, לתקנם ולהשלימם כיאות. אחרונים בתהליך זה היו הקונטרסים והחיבורים שנתגלו בשנות הת׳ המוקדמות: הקונטרסים והדפים המפוזרים שנמצאו בירושלים, ונערכו ונסדרו בראשונה בידי ר׳ יעקב צמח ובשנייה בידי ר׳ מאיר פופרש; ספר עץ חיים שהיה גנוז בביתו של ר׳ שמואל ויטל, ואחר שנערך ונסדר בידיו מחדש נודע ונתפרסם ברבים.

אלו היו הגילויים האחרונים של חיבורים שכתבו תלמידי האר״י, ועריכתם חתמה את העריכה המכוננת שדאגה לאגוד את כל הקונטרסים המפוזרים שנמצאו ולעשותם חיבורים מבונים. כאשר תמו הגילויים, וחיבורים חדשים לא הופיעו עוד, נחתמה גם העריכה המכוננת. שוב לא נצרכו המקובלים לסדר חיבורים בקבלת האר״י, ואל אוסף הספרים שיצא מתחת ידיהם במאה השנים שבין ש״ל ות״ל לא נוספו חיבורים חדשים.

פרקי העריכה

עיון מדוקדק במהלכה של העריכה המכוננת יגלה כי אין היא עשויה מקשה אחת אלא פרקים פרקים. שנים מסוימות מפלגות אותה לתקופות אחדות: שנת ש״פ מחלקת את כל מהלך העריכה לשתי תקופות ראשיות, ושנות ש״ס ות׳ מוסיפות חלוקה משנית לכל אחת מתקופות אלו.

- **חלוקה ראשית: שנת ש״פ**

התחנה החשובה במהלך העריכה היא שנת ש״פ. בשנה זו, ובסמוך לה, נפטרו מקובלים אחדים

8 חיבורים אלה יתוארו להלן בפרוטרוט, כל אחד במקומו הראוי לו.

שכתיבות ידיהם ידועות ומוכרות לנו. כל כתב יד שבו תימצא כתיבתם של אחד מן המקובלים הללו נכתב אפוא לפני שנת ש״פ.

א. בשנת ש״פ וסמוך לה נפטרו ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ן׳ טבול, שני תלמידיו המובהקים של האר״י. ר׳ חיים ויטל נפטר בשנת ש״פ,[9] ור׳ יוסף ן׳ טבול נפטר בשנת שע״ו.[10]

ב. בשנת ש״פ נפטר ר׳ מנחם עזריה מפאנו, שערך חיבורים רבים מכתבי האר״י ותלמידיו.[11]

ג. בשנת שע״ו נפטר ר׳ נתן אוטולינגו.[12] קודם לכן, סמוך לשנת שס״ח, נפטר ר׳ עזרא מפאנו.[13] שניהם העתיקו וערכו את כתבי האר״י ותלמידיו שהגיעו לאיטליה.

ד. סמוך לשנת ש״פ נפטר ר׳ מנחם די לונזאנו, שערך את כתבי האר״י אך גם חלק על האר״י ותלמידיו.[14]

ה. סמוך לשנת ש״פ ערך ר׳ אפרים פנצירי בדמשק את כתבי האר״י ותלמידיו.[15]

מאורעות נוספים התרחשו בשנה זו ובסמוך לה.

ו. לפני שנת שע״ד נעתקו חיבורים רבים בקבלת האר״י בפרנקפורט, ועד שנת שע״ו ועד בכלל נעתקו חיבורים בקבלת האר״י בפראג.[16]

ז. עד שנת ש״פ היה ספר עץ חיים ספון בביתו של ר׳ חיים ויטל ולא ניתנה לאיש רשות לראותו. אחר שנה זו החל בנו, ר׳ שמואל, להראותו בביתו ליחידים ולקרוא בו בציבור בזמנים מסוימים.[17]

משום כל אלה מהווה שנת ש״פ פרשת זמנים שמחלקת את מהלך ההעתקה והעריכה לשתי תקופות. בפרקים הבאים נתאר את החיבורים שנעתקו בכל אחת מהתקופות הללו וניווכח בהבדלים הגדולים שביניהן.

- **חלוקה משנית: שנת ש״ס**

מאורעות אחדים שאירעו בשנת ש״ס מחלקים את התקופה הראשונה — משנת ש״ל עד שנת ש״פ — לשתי תקופות משנה.

9 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ג.
10 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ד.
11 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כד.
12 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כה.
13 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כג.
14 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כ.
15 חלק רביעי של גלא עמיקתא נערך על ידו בשנת שע״ג, כמתואר להלן סעיף נ, כת״י 410.
16 להלן סעיפים סב–סג.
17 מנהגו של ר׳ שמואל ויטל תואר לעיל סעיף ד.

א. עד שנת ש״ס ועד בכלל נדפסו חיבורים אחדים בקבלת האר״י.

ב. בשנת ש״ס נפטר ר׳ יעקב בירב השני, שהעתיק קונטרסים חשובים בקבלת האר״י.

ג. בשנת ש״ס סיים הרמ״ע מפאנו את עריכתו הראשונה של ספר כנפי יונה. לאחר מכן המשיך לערוך מהדורות נוספות של הספר.

- **חלוקה משנית: שנת ת׳**

מאורעות אחדים שאירעו סמוך לשנת ת׳ מחלקים את התקופה השנייה – משנת ש״פ עד שנת ת״ל – לשתי תקופות משנה.

א. מתוך כלל החיבורים שכתב ר׳ חיים ויטל נודעו בציבור עד שנת ת׳ רק קונטרסי הטיוטות בעריכותיהם הרבות והשונות.[18]

ב. אחרי שנת ת׳ נתגלו חיבורים נוספים שכתב ר׳ חיים ויטל. חיבורים אלה נתגלו ונערכו בידי ר׳ יעקב צמח בירושלים.[19]

ג. החיבורים שגילה ר׳ יעקב צמח בירושלים נערכו מחדש בידי ר׳ מאיר פופרש.[20]

ד. סמוך לשנת ת״י החל ר׳ שמואל ויטל לערוך מחדש את ספר עץ חיים שכתב אביו ר׳ חיים ויטל ולהוציאו לרשות הרבים.[21]

[ט] ספריות חיבורים

בסעיפים הקודמים תיארנו את מלאכת העריכה וראינו כי עיקרה הוא העריכה המכוננת. היא יצרה את החיבורים המסודרים והנקראים בשם, שבהם נודעה ונלמדה קבלת האר״י. עריכה זו פעלה במאה השנים שבין ש״ל ובין ת״ל, והשתתפו בה גדולי המקובלים בכל תפוצות ישראל. העריכה המתמשכת יצרה מאות חיבורים, והם נעתקו באלפי כתבי יד. בדיקת תוצאותיה של העריכה המכוננת תגלה כי אין היא עשויה מקשה אחת אלא ספריות ספריות, הנבדלות זו מזו לפי ארצות מגוריהם של העורכים ושל המעתיקים. על פי זהותם של העורכים, על פי המקומות שבהם הם חיו ופעלו ועל פי סוג הכתיבה של המעתיקים המיוחד למקומות מגוריהם יכולים אנו לדעת אלו חיבורים היו בכל אחת מן הארצות. כך יכולים אנו להגדיר את היקף תלמודה של קבלת האר״י – אלו חיבורים היו מונחים על שולחנם של המקובלים בכל אתר ואתר.
עיון בכל החיבורים וההעתקות שיצרה העריכה המכוננת יגלה כי הם נחלקים לארבעה אזורים: ארץ ישראל ושכנותיה, איטליה, אשכנז ופולין, ארצות המגרב.[22] נרשום כאן מקצת מן העורכים שחיו ופעלו בכל אחד מארבעת האזורים הללו.

18 קונטרסים אלה יתוארו להלן סעיף טז.

19 עריכותיו של ר׳ יעקב צמח יתוארו להלן סעיפים פג–פו.

20 ספרי ר׳ מאיר פופרש יתוארו להלן סעיף פח.

21 עריכתו של ר׳ שמואל ויטל תתואר להלן סעיף צא.

[א] ארץ ישראל ושכנותיה.
ר׳ מלכיאל אשכנזי, ר׳ יעקב בירב השני, ר׳ מנחם די לונזאנו, ר׳ בנימין הלוי, ר׳ אלישע גוואשטלה, ר׳ מסעוד אזולאי, ר׳ אברהם אזולאי, ר׳ אפרים פנצירי, ר׳ משה מזרחי, ר׳ ישראל בנימין, ר׳ שמואל ן׳ סיד, ר׳ יעקב צמח, ר׳ שמואל ויטל, ר׳ מאיר פופרש, ר׳ נתן שפירא, ר׳ שלמה מולכו.

[ב] איטליה.
ר׳ עזרא מפאנו, ר׳ מנחם עזריה מפאנו, ר׳ משה ישראל פואה, ר׳ נתן אוטולינגו, ר׳ ישׁשכר בער איילינבורג, ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, ר׳ אהרן ברכיה די מודינה, ר׳ נתן שפירא, ר׳ משה זכות, ר׳ בנימין הכהן.

[ג] אשכנז ופולין.
ר׳ אלכסנדר כ״ץ, ר׳ ישעיה הורביץ, ר׳ יהודה הכהן, ר׳ אלעזר אלטשול, ר׳ אשר ב״ר יוסף, ר׳ נפתלי בכרך, ר׳ מאיר פופרש, ר׳ אברהם קלמנקס.

[ד] ארצות המגרב.
ר׳ אלישע חיים אשכנזי, ר׳ אברהם אזולאי, ר׳ אברהם ן׳ מוסא, ר׳ יעקב פינטו, ר׳ יעקב מראג׳י, ר׳ שלום בוזגלו, ר׳ יוסף סדבון, ר׳ יוסף הכהן.

לכל אחד מן האזורים הללו ספרייה מיוחדת, כלומר אוסף חיבורים שנערך ונעתק בידי המקובלים המתגוררים בו. חיבורים שערך מקובל אחד נשלחו לרעיו ולתלמידיו הסמוכים אליו, והם העתיקו ואף חזרו וערכו חיבורים אלה. כך נוצרו קהלי מקובלים ועורכים, וכל אחד מן הקהלים הללו מחזיק בספרייה משלו. ספריות אלו יצרו צורות אחדות לקבלת האר״י, ואכן אין דומה דיוקנה של קבלת האר״י בארץ ישראל ושכנותיה לדיוקנה באיטליה ולדיוקנה באשכנז ובפולין.
מבדיקת עריכותיהם והעתקותיהם של כתבי האר״י מתברר היחס בין ארבעת האזורים הללו: קבלת האר״י נכתבה לראשונה בארץ ישראל, ובה ובשכנותיה החלה גם עריכתה. מארץ ישראל הגיעו כתבי האר״י תחילה לאיטליה, ואחר לאשכנז ופולין. מאוחר יותר הגיעה קבלת האר״י גם לארצות המגרב.
ארבעה אזורים אלו נבדלים זה מזה וגם קשורים זה עם זה. חיבורים מסוימים נעתקו ונמצאו רק באזור אחד ולא היו בשאר האזורים. כך, למשל, נעתק פירוש אדרא רבא מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול בארץ ישראל ושכנותיה ולא בשאר הארצות, ספר הדרושים מאת ר׳ אפרים פנצירי נעתק בארץ ישראל ושכנותיה ולא בשאר הארצות, דרוש שיעור קומה וספר מאורות נתן נעתקו רק באיטליה, פרי עץ חיים נעתק רק באשכנז ובפולין, ואוצרות חיים המעורב במבוא שערים נעתק

22 העתקות אחדות של חיבורים בקבלת האר״י נעשו גם בתימן, אך לא היתה בה עריכה מכוננת ולא נוצרו בה חיבורים חדשים.

רק במגרב. חיבורים אחרים עברו מהכא להתם ומהתם להכא, אבל שכיחותם באזור אחד עולה בהרבה על שכיחותם באזור אחר. כך, למשל, רוב מוחלט של עותקי התחלת החכמה ושל לימודי האצילות נעשה באשכנז ובפולין, ורוב גדול של עותקי שמונת השערים ושל ספרי הדרושים נעשו בארץ ישראל ושכנותיה.

שתי החלוקות – לפי המקומות, כפי שנעשה בסעיף זה, ולפי הזמנים, כפי שנעשה בסעיף הקודם – מפלגות יחד את כלל כתבי האר״י ותלמידיו לספריות אחדות, שונות ונבדלות זו מזו. תיאור הספריות חשוב מאוד לדרכי הבנתה של קבלת האר״י בקרב המקובלים הרבים שאחזו בה, דרשו את תוכנה, פירשו את משמעותה ובנו עליה קומות נוספות משלהם. לא נוכל לתאר את הספריות הללו לפני שנתאר בפרוטרוט את כל החיבורים, העריכות וההעתקות של כתבי האר״י ותלמידיו ונחקור אחר מקומותיהם וזמניהם. על כן נרשום בפרקים הבאים את החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו על פי ההעתקות הרבות וההדפסות המעטות שלהם, ואילו את עיונם הכולל בדרכי העתקתם ותפוצתם ובהתפלגותם לספריות שונות נדחה לפרק כד.

הספרייה היסודית

ראינו כיצד נחלקים כלל ׳כתבי האר״י׳ לספריות ספריות על פי הבדלי הזמנים והמקומות. ספריות אלו ילמדונו על תפוצתה ועל פרשנותה של קבלת האר״י בקרב המקובלים מן הדור השני ואילך – מתלמידי תלמידיו של האר״י והלאה. פרשה זו חשובה היא, אבל למעלה הימנה הוא תלמודה של קבלת האר״י עצמה – ידיעת הפירושים והדרושים שהאר״י עצמו כתב ושהאר״י עצמו הורה לתלמידיו. כל אלו יימצאו בספרייה היסודית – אוסף החיבורים שהאר״י ותלמידיו כתבו בעצמם. ספרייה זו נמצאת ביסוד עבודתם של כל העורכים, והיא כוללת את החיבורים היסודיים – החיבורים אשר כתבו האר״י עצמו ותלמידיו היושבים לפניו כפי שיצאו מתחת ידיהם בצורתם המקורית. חיבורים אלו יימצאו לפנינו בשני אופנים.

א. חיבורים בכתיבה המקורית.
חיבורים מסוימים הגיעו אלינו בצורתם המקורית טרם יֵערכו במתכוון או באקראי. בצורה זו נמצאים לפנינו ספר עץ חיים (בחלקו) מאת ר׳ חיים ויטל, כל ספרי ר׳ יוסף ן׳ טבול, ספר כנפי יונה שכתב ר׳ משה יונה וחיבורים נוספים שיפורטו להלן פרק ו. אחדים מחיבורים אלה נמצאים לפנינו בעצם כתיבות מחבריהם, ואחרים בכתיבות תלמידיהם.

ב. חיבורים בעריכה הראשונה.
חיבורים מסוימים לא הגיעו אלינו בצורתם המקורית, ורק עריכתם הראשונה והיסודית נמצאת לפנינו. בצורה זו נמצאים לפנינו כל הפירושים והמאמרים שכתב האר״י עצמו, הספרים מבוא שערים, אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד, זוהר הרקיע וחיבורים נוספים שיפורטו להלן פרק ו.

הקמת ספרייה זו היא תכלית עבודתנו בתיאור כתבי האר״י בגלגולי העתקותיהם ועריכותיהם. אחר שנרשום את כל החיבורים שבידינו, ואחר שנעקוב אחר גלגולי עריכותיהם מראשית ועד

אחרית, נוכל לברור מתוכם את החיבורים היסודיים. כך נוכל לשוב לתחילת הדרך, לזהות בוודאות את החיבורים שיצאו מתחת ידיהם של האר״י ושל תלמידיו ולדעת את צורתם הראשונית ואת תוכנם המקורי.
חיבורים אלה הם המסד האיתן לידיעתה המדויקת של קבלת האר״י, והם יירשמו להלן פרק כה. על פיהם נוכל לברר מה כתב האר״י ומה הורה לתלמידיו, ומתוכנם נוכל להבין את שיטת האר״י בקבלה ואת משמעות דבריו. בכל אלה נעסוק להלן, מפרק כו ואילך.

[י] תיאור החיבורים

בפרק הראשון ראינו כי ׳כתבי האר״י׳ נעו בין החפץ להסתירם ולגונזם ובין הרצון להודיעם ולגלותם, ניטלטלו בין תלמידי האר״י שלא ששו לגלותם ברבים ובין מקובלי הדור שהשתוקקו ללומדם ולדעתם. בפרק זה ראינו כי ׳כתבי האר״י׳ נדדו בין המחברים שכתבו קונטרסים וחיבורים ובין העורכים שהוציאו מתחת ידיהם ספרים מבונים ומסודרים, וכי מהלך עריכתם של ׳כתבי האר״י׳ עשוי חוליות חוליות, קשורות זו בזו ותלויות זו בזו. הוא נחלק לתקופות אחדות ונעשה במקומות שונים, ובדרכו נתגלגלו חיבורים מעריכה לעריכה וממקום למקום. כל אלה מתווים את הדרך שבה יש לעקוב אחרי כתבי האר״י ותלמידיו, לתאר אותם בשיטה מסודרת ולרשום אותם בצורה מדויקת.

[א] העתקות בכתבי יד.
הגניזה והגילוי יצרו אלפי כתבי יד שאוצרים בתוכם חיבורים שלמים, קונטרסים בודדים, שברי חיבורים וקטעים של קבלת האר״י. מספרם הגדול של החיבורים ומצבם הקטוע והסבוך מקשים את מלאכת הזיהוי ומכבידים את רישומם המלא והמדויק. כתב יד שונה מן הספר הנדפס בכך שהוא עותק יחיד ושונה מכל רעיו, ועל כן כל אחד ואחד מכתבי היד דורש בחינה לעצמו ורישום תוכנו לבדו.

[ב] מחברים ועורכים.
גניזתם והסתרתם של החיבורים על ידי מחבריהם הפקיעו את צורתם הסופית מידיהם והעבירו אותם אל העורכים והמסדרים. הם קבעו את צורתם של החיבורים על פי כל אשר הגיע אליהם ונמצא בידם ועל פי שיקול דעתם. כך נשתנתה צורתם של החיבורים הערוכים מצורתם המקורית, וכך נוצרו חיבורים חדשים שנקראו בשמות נוספים על אשר נקראו בראשונה. זיהוי החיבורים כולל אפוא גם את בירור שמות העורכים והעריכות, תוספת לבירור היסודי של שמות המחברים והחיבורים. משום כך תיאור מלא של ׳כתבי האר״י׳ ירשום בכל חיבור וחיבור את שם החיבור, את שם המחבר ואת שם העורך גם יחד.

[ג] כתיבות ומעתיקים.
החיבורים, הן המקוריים הן הערוכים, נעתקו בכתבי יד רבים, אך לא נדפסו. כתבי יד, שלא כספרי דפוס, נוצרים אחד אחד וחותם המקום והזמן עליהם. רישום מלא של החיבורים

הנעתקים בהם יכלול גם את סוג הכתיבה, את זמנה ואת מקומה, וישאף לזהות גם את מעתיק החיבור עצמו ואת המעיר בגיליונותיו. כל אלה מלמדים על סדרם של כתבי היד, מן הקדום אל המאוחר ומן המקור אל ההעתק, ועל טיבם של החיבורים הנעתקים, דיוק נוסחם ונאמנותם למקורם. על פי כל אלה יכולים אנו להגיע אל הנוסח המקורי של החיבור או קרוב לו ככל האפשר.

[ד] גלגולי חיבורים.

העריכה המתמשכת נטלה חיבורים קיימים ויצרה מהם חיבורים חדשים. חיבורים נכתבו ונערכו פעמים אחדות, הן בידי תלמידי האר״י עצמם הן בידי מקובלים אחרים, כדי לשפר ולשכלל את סידורם ואת תוכנם. במהלך הכתיבה והעריכה יכול חיבור מסוים להיקרא בשמות אחדים ולהצטייר בדיוקנאות שונים, יכול הוא לעמוד לבדו ויכול הוא להצטרף עם אחרים. בכל אלה יכול חיבור מסוים לנדוד ממקום למקום ולהתגלגל מעורך לעורך. על כן אין להסתפק ברישום העריכות השונות שנעשו לחיבור מסוים אלא יש לברר את הדרך שבה נשתלשלו זו מזו, לעקוב אחר גלגוליהן מתקופה לתקופה ומארץ לארץ, ולתאר את קורותיו של החיבור מראשית כתיבתו ועד אחרית עריכתו.

•

על פי כל האמור עד עתה נתאר בפרקים הבאים בפרוטרוט את כתבי האר״י ותלמידיו. אלא שתיאור שלם ומדוקדק של כל הכלול ב׳כתבי האר״י׳ יארך וישתרע על פני כרכים אחדים. התיאור השלם צריך לרשום את תוכנם של אלפי כתבי יד — כל חיבוריהם, עריכותיהם, מעתיקיהם, תאריכיהם וכתיבותיהם. עוד הוא צריך לרשום את הדפוסים שאליהם הגיעו חיבורים אחדים מאלה. מלאכה זו חורגת מגבולותיו של ספר זה, ולא נוכל לעשותה כאן. בספר זה אין אנו מבקשים לרשום את כל ההעתקות שנעשו לכתבי האר״י אלא לדעת את תוכנם של דברי האר״י ולהבין את שיטתו לאשורה. לשם כך אנו מחפשים אחר החיבורים היסודיים — הם החיבורים המקוריים שיצאו מתחת ידי האר״י ותלמידיו. על כן נציג בו רק את עיקרו של תהליך הכתיבה והעריכה ולא את נופו, על פי הגבלות אלו.

א. נרשום רק את החיבורים העיקריים, כלומר אלה שכתב האר״י עצמו ואלה שכתבו תלמידיו. חיבורים אלה יירשמו הן בצורתם המקורית הן בעריכותיהם הרבות. חיבורים שנוסדו על חיבורים אלה, כלומר חיבורים שכתבו תלמידי התלמידים, לא יבואו הנה. על כן לא יירשמו כאן סידורי תפילה, פירושים על הזוהר, ספרי מנהגים, תרגומים, מבואות וספרים המפרשים את משמעותה של קבלת האר״י. חיבורים אלה קובעים ברכה לעצמם, ולא יתוארו בפרקים הבאים.

ב. נרשום רק את החיבורים שיצאו בוודאות מתחת ידיהם של תלמידי האר״י. חיבורים מסופקים לא יבואו הנה.

ג. נרשום רק את העריכות העיקריות והחשובות של חיבורים אלה. שאר העריכות המכוונות, וכמובן כל העריכות האקראיות, לא יבואו הנה.

ד. נרשום רק את ההעתקות המקוריות, הקדומות והחשובות ביותר של חיבורים ועריכות אלה. שאר ההעתקות לא יבואו הנה.

•

את כל החיבורים והעריכות הללו אפשר להציג בשתי דרכים. האחת, לפי סדר המחברים והחיבורים – כל מחבר וחיבוריו, כל חיבור ועריכותיו. בדרך זו יירשם כל חיבור וחיבור במקום אחד, מראשית כתיבתו ועד אחרית עריכתו. השנייה, לפי סדר הזמנים והתקופות – כל פרק זמן והחיבורים שנכתבו בו, כל תקופה והעריכות שנעשו בה. בדרך זו יירשם כל חיבור וחיבור במקומות אחדים – תחילה בין החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו, אחר בין החיבורים הערוכים בתקופה הראשונה ולבסוף בין החיבורים הערוכים בתקופה שלאחריה.
אנו בחרנו בדרך השנייה, כי היא מציגה את הסדר שבו נתהוו ונוצרו כתבי האר״י ואת הדרך שבה הם נודעו ונתפרסמו בקרב מקובלי הדורות ההם.

להעדפת סדר הזמנים והתקופות על פני סדר המחברים והחיבורים תוצאה כפולה – היא מפרקת את תיאורו של החיבור הבודד והיא מרכיבה ספריות של חיבורים.

א. בכל פרק ופרק יירשמו כל החיבורים והקונטרסים שהיו מצויים בתקופה ובמקום מסוימים. כך ייאספו החיבורים ל׳ספריות׳, כלומר אוסף החיבורים שהיה לפני המקובלים בזמן מסוים ובמקום מסוים ואשר בו עיינו וממנו למדו את קבלת האר״י. כך תתברר תפוצתם של כתבי האר״י ותלמידיו בכל זמן וזמן ובכל אתר ואתר.

ב. בכל פרק ופרק יירשם חיבור מסוים בצורה אחת שלו – צורתו המקורית או עריכתו הראשונה או עריכתו השנייה וכו׳; עומד לעצמו או משולב בחיבור אחר. כך יקרה שחיבור מסוים יירשם בפרקים אחדים על פי קורותיו וגלגוליו במהלך הכתיבה והעריכה. על כן כל הרוצה לעקוב אחר מהלך כתיבתו ועריכתו של חיבור מסוים צריך לעבור מפרק אחד למשנהו ולצרף את כל הנאמר עליו ועל קורותיו. כדי להקל על הקורא הוספנו בסוף תיאורו של כל חיבור וחיבור מראה מקום לעריכות הבאות שלו, וכך יכול הוא לעקוב אחר גלגולי עריכתו מזמן לזמן וממקום למקום.

תיאור החיבורים על פי סדר הזמנים והתקופות יתבטא בדרך ציונם של תאריכי הכתיבה וההעתקה של כתבי היד. התיאור המקובל מציין את תאריכיהם של כתבי היד לפי מאת השנים שבה נעתקו. ציונים אלה כלליים הם, ואינם מביעים את הזמנים המיוחדים למהלך התהוותם של כתבי האר״י – שנת ש״פ ושנת ת״ל, כאמור לעיל סעיף ח. שנים אלו מחלקות את משך הכתיבה והעריכה המכוננת לפרקי זמן של חמישים שנה. העריכה המשלימה המשיכה בפעולתה גם מאה שנים לאחר שנת ת״ל, כאמור שם. גם את מאה השנים הללו נחלק לשתי תקופות של חמישים שנה, וכך ייחלק מהלך ההעתקה של כתבי האר״י לארבעה פרקי זמן.

כל אחד מארבעת פרקי הזמן הללו ייקרא 'דור'. בתיאור כתבי היד, להלן פרקים ג–כב, נציין את הדור שבו נעתק כל אחד מהם. ארבעת הדורות הם —

דור ראשון: משנת ש"ל עד שנת ש"פ.

דור שני: משנת ש"פ עד שנת ת"ל.

דור שלישי: משנת ת"ל עד שנת ת"פ.

דור רביעי: משנת ת"פ עד שנת תק"ל.

ציון דורות אלו מדרג את כתבי היד ואת קרבתם אל מקורם — האר"י ותלמידיו היושבים לפניו. ציון הדורות מסמן בבירור את כתבי היד המקוריים, הלא הם כתבי היד שנכתבו ונעתקו בחייהם של המחברים והעורכים. עתים הגיעו אלינו כתבי היד שהם עצמם כתבו, ועתים הגיעו אלינו כתבי היד שסופריהם כתבו. אלה ואלה ייחשבו למקוריים ולראשונים במעלה, ועל תוכנם, סידורם ונוסחם נוכל להשתית בעתיד מהדורות מנופות ומבוררות כסולת נקייה.

שער שני

כתיבות האר״י ותלמידיו

פרק שלישי

כתיבות: ר׳ יצחק לוריא

בפרקים הקודמים תיארנו את מלאכת הכתיבה והעריכה של כתבי האר״י ותלמידיו בכללותה. עתה צריכים אנו לגשת אל התיאור המפורט של כל החיבורים, החל במעשה כתיבותיהם וכלה בגלגולי עריכותיהם. ראשונים לכל אלה הם החיבורים שהאר״י עצמו כתב ומתחת ידיו יצאו.

ר׳ יצחק לוריא כתב מאמרים רבים בקבלה. רובם מפרשים את ספר הזוהר, ומיעוטם עוסקים בכוונות התפילה, בפירוש פסוקי תנ״ך ובביאור מאמרי חז״ל. תחילת כתיבתו של האר״י בהיותו במצרים, והמשכה בצפת. בעיר זו ישב לפני ר׳ משה קורדובירו, ומספריו ציטט בהזכרת שמו בברכת החיים.

במאמרים אלו הניח האר״י את היסודות לשיטתו המיוחדת בקבלה. בפירושים שכתב על ספר הזוהר התווה האר״י את עיקריו של מהלך ההאצלה המייחד את קבלתו מקודמותיה, הוא מהלך ההאצלה שהוא עתיד להורות בפרוטרוט לתלמידיו בצפת.

בפרק זה נתאר את כל המאמרים שכתב האר״י עצמו, ונזכיר את כל העריכות הרבות שנעשו להם. בפרק כז ובפרק כט נעיין במאמרים אלו ונלמד מהם כיצד סמך האר״י את שיטתו בקבלה על ספר הזוהר וכיצד הביא ממנו ראיות לדבריו. בלשונות המיוחדים לכתיבתו של האר״י נדון בפרק כט.

במאמרים אלו פירש האר״י לא רק את מהלכה של ההאצלה אלא גם את משמעותה ואת תכליתה. את כל דבריו על אודות מהלך ההאצלה ומשמעותה נביא בפרוטרוט להלן פרקים לד–לה. על יסוד דברים אלו נפרש, להלן פרקים לח–לט ופרקים מד–נ, את משמעותה של קבלת האר״י כפי שהוא כתבה תחילה בעצמו וכפי שהוא הורה אותה אחר כך לתלמידיו.

כל המאמרים הללו לא הגיעו אלינו בעצם כתיבת ידו של האר״י, אלא בכתיבות ידי תלמידיו. הם אספו את מאמריו והם הקפידו לציין כי מכתיבת ידו העתיקום, ועל עבודתם ועל ציוניהם אנו נסמכים.

[יא] ׳מכתיבת ידי הרב הגדול׳

מאמרים בקבלה בעצם כתיבת ידו של האר״י לא הגיעו אלינו.[1] לעובדה זו תוצאות אחדות, מנוגדות זו לזו. בראשיהם של קונטרסים רבים נכתבו כותרות שמייחסות את הכתוב בהם לאר״י עצמו, אך רבות מהן ביקשו להיתלות באילן גדול ואין בהן כל ממש. כיוון שלא נודעו בוודאות מאמרים שכתב האר״י עצמו נשתרשה הדעה כי האר״י לא כתב מאומה, וכי כל אשר נמצא בידינו מכתיבות תלמידיו הוא ולא מכתיבתו שלו.
פטורים אנו מלהתייחס לטענות אלו כי לעזרתנו בא ר׳ חיים ויטל, שערך וסידר כרך שלם ובו הפירושים והמאמרים שכתב האר״י עצמו. בספר עץ חיים, שיתואר להלן סעיף יז, ייחד ר׳ חיים ויטל שער שלם לפירושים ולמאמרים שמצא בעצם כתיבת ידו של האר״י. זהו השער הראשון בספר, והוא נקרא בשם ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳. עדותו של ר״ח ויטל על מקורם של מאמרים אלו מזהה את כותבם בוודאות ומונעת מאתנו את הצורך להיכנס לבית הספק ולבררו.

׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳ נעתק בכתבי יד אחדים, ואנו נצטט ממנו על פי כת״י 69.[2] בשער זה כינס ר״ח ויטל למעלה מחמישים פירושים ומאמרים שכתב האר״י עצמו. רובם מפרשים את ספר הזוהר, ומיעוטם עוסקים בכוונות התפילה ובפירושים לפסוקים ולמאמרי חז״ל. על פי תוכנו של שער זה נרשום כאן את המאמרים שכתב האר״י עצמו.

׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳ לא נעתק פעמים הרבה, ומשום כך לא הכירו המקובלים את תוכנו. האם מכאן יכולים אנו להסיק כי המאמרים שכתב האר״י עצמו לא נודעו בציבור והמקובלים לא היו יכולים לעיין בהם? כלל וכלל לא, כי ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳ אינו המקום היחיד שנכללו בו המאמרים שכתב האר״י עצמו. מאמרים אלו יימצאו בחיבורים ובקונטרסים הרבים שבהם נעתקו ונערכו כתבי האר״י ותלמידיו, כמתואר להלן פרקים ח–כב. עיון בחיבורים אלו ימצא כי המאמרים הכלולים ב׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳ כלולים גם בהם, הן בקונטרסים עצמאיים הן כמאמרים מפוזרים ומפורדים, אלא שבהם לא סודרו מאמרי האר״י עצמו בקבצים שלמים ועצמאיים וגם לא נקראו בצורה ברורה על שמו. המאמרים שכתב האר״י עצמו היו אפוא לפני כל האוחזים בחיבורים אלו, והם יכלו ללמוד בהם ולדעת את תוכנם, אלא שהם לא ידעו מי כתבם ומשום כך לא יכלו להעריכם כראוי.

בדקנו את תוכנו של ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳ ומצאנו כי המאמרים הכלולים בו נפוצו ונעתקו פעמים הרבה עד שאין לך חיבור ערוך ומסודר בקבלת האר״י שלא נכללו בו אחדים מהם. כך יימצאו מאמרים שכתב האר״י עצמו בספרים שערכו מקובלי ארץ ישראל עוד

1 שתי איגרות בענייני מסחר כתובות וחתומות בידי האר״י עצמו נמצאות לפנינו, והן תירשמנה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך א. צילום של אחת מאיגרות אלו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, צילום מס׳ 1.

2 על שער זה ועל כתב יד זה ודומיו כמקור לידיעת כתבי האר״י עצמו כתב לראשונה ג׳ שלום, כתביו האמתיים של האר״י, קרית ספר יט (תש״ב–תש״ג), עמ׳ 184–199.

לפני שנת ש"ס, כגון קונטרסיו של ר' יעקב בירב השני, שיתוארו להלן סעיף לו; ספריו של ר' מלכיאל אשכנזי, שיתוארו להלן סעיף לז; וספריהם של תלמידי ר' יוסף ן' טבול, שיתוארו להלן סעיף לח. מאמרים אלו נכללו גם בספרים שערכו מקובלי ארץ ישראל אחר שנת ש"ס, כגון ספריו של ר' אפרים פנצירי, שיתוארו להלן סעיף נ; ספריהם של ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, שיתוארו להלן סעיף נא; וספריו של ר' אברהם אזולאי, שיתוארו להלן סעיף נד.

מאמרי האר"י עצמו הגיעו גם לאיטליה. הם היו בידיו של ר' משה ישראל פואה, כמתואר להלן סעיף מא. הם היו לפני ר' מנחם עזריה מפאנו שערכם ותיקן את לשונם, כמתואר להלן סעיף מב. מאמרים אלה נעתקו בידי ר' עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג, ובידי ר' נתן אוטולינגו ור' מבי"א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיפים מז–מח.

עוד נכללו מאמרי האר"י עצמו בכל קובצי הדרושים והליקוטים שנעתקו בארץ ישראל ולא נודע שם עורכם, כמתואר להלן סעיפים מ, נו.

כל אלה הם חיבורים שנערכו ונעתקו בארץ ישראל ובאיטליה עד שנת ש"פ. לעומת זאת, בכל החיבורים שנערכו ונעתקו באשכנז ובפולין בשנים אלו, המתוארים להלן פרקים יג–יד, לא מצאנו את המאמרים שכתב האר"י עצמו. האומנם לא נעתקו מאמרי האר"י עצמו באשכנז ובפולין בתקופה זו, או אולי נעתקו אך לא הגיעו לידינו? לעת עתה אין בידינו כדי להשיב.

גם אחרי שנת ש"פ העתיקו בארץ ישראל ושכנותיה את מאמרי האר"י עצמו. ר' משה מזרחי ותלמידיו של ר' אפרים פנצירי כללו אותם בחיבורים שערכו בדמשק, כמתואר להלן סעיפים פ–פא.

שינוי גדול בדרכי העתקתם ותפוצתם של מאמרי האר"י עצמו חל אחרי שנת ת'. אז יצאו עריכות חדשות מתחת ידיהם של מקובלי ארץ ישראל, שביקשו לתקן את הפגמים והחסרונות שמצאו בעריכות שקדמו להם. הם נטלו את החיבורים שערכו קודמיהם וסידרו אותם מחדש, וממילא גם את מאמרי האר"י עצמו שהיו כלולים בהם. כך זכו מאמרי האר"י עצמו לעריכות מחודשות ומסודרות, מבונות ומשוכללות מקודמותיהן, אך גם עתה לא עמדו לעצמם אלא נכללו ושוקעו בסדרות הספרים שבהן נערכו כל כתבי האר"י ותלמידיו.
ר' יעקב צמח נטל את הפירושים שכתב האר"י על הזוהר וכללם בזוהר הרקיע, שיתואר להלן סעיף פד, ובקול ברמה, שיתואר להלן סעיף פט. רוב המאמרים שכתב האר"י עצמו, במיוחד הפירושים על הזוהר והמאמרים על כוונות התפילה, נכללו בידי ר' מאיר פופרש בספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, שיתוארו להלן סעיף פח. אחדים ממאמרי האר"י עצמו צוינו בתחילתם ובסופם: 'למורינו האר"י זלה"ה, מכת"י שלו מועתק... ע"כ מהרב זלה"ה מכ"י שלו',[3] 'ענין נפילת אפים למורינו האר"י ז"ל, הועתק מכת"י... ע"כ מהרח"ו ז"ל מכת"י האר"י ז"ל'.[4]

3 פרי עץ חיים, שער חזרת העמידה, פרק ד, דפוס 789, דף נה ע"א–ע"ב.

4 שם, שער נפילת אפים, פרק ד, דפוס 789, דפים סג ע"ג – סד ע"א.

עריכה חשובה נעשתה למאמרי האר״י עצמו בידי ר׳ שמואל ויטל. הוא נטל את ספר עץ חיים שכתב אביו ר״ח ויטל וסידר אותו מחדש בשמונה שערים, כמתואר להלן סעיף צא. את תוכנו של השער הראשון, ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳, שבו כינס ר״ח ויטל את כל המאמרים שהעתיק מכתיבת האר״י עצמו, נטל ר״ש ויטל וסידר מחדש — כל מאמר ומאמר לפי נושאו ולפי עניינו. כך נתפזרו מאמרי האר״י עצמו בכל שמונת השערים שערך ר״ש ויטל: הפירושים לספר הזוהר נכללו בשער מאמרי רשב״י, הפירושים לפסוקי תנ״ך נכללו בשער הפסוקים, המאמרים על כוונות התפילה נכללו בשער הכוונות וכו׳. בשמונת השערים כלל ר״ש ויטל את כל המאמרים שכתב האר״י עצמו, ורבים מהם צוינו בכותרות אלו: ׳זה המאמר נמצא פירושו מכתיבת ידי הרב הגדול זלה״ה׳,[5] ׳והועתק מכתיבת ידי הרב הגדול ז״ל׳,[6] ׳עוד נמצא כתוב מיד ידי הרב הגדול ז״ל׳,[7] ׳א״ש בתחילה אכתוב... ממה שנמצא כתוב מכ״י הרב האר״י ז״ל עצמו... ע״כ נמצא מכת״י האר״י ז״ל׳,[8] ׳א״ש עוד מצאתי דרוש אחד מכ״י הרב הגדול מורינו ז״ל׳.[9] לא כל המאמרים צוינו כך, ולא כל הציונים הללו הגיעו אלינו, ועל כן אין לנו אלא לסמוך על ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳, שסידר ר״ח ויטל, כדי לזהות בבירור את כל המאמרים שכתב האר״י עצמו.

שלוש עריכות אלו נעתקו בכתבי יד רבים. ספרי ר׳ יעקב צמח נעתקו ונפוצו בכל הארצות; ספרי ר״מ פופרש נפוצו תחילה בפולין, באשכנז ובארץ ישראל, ואחר גם במגרב; ספרי ר״ש ויטל נפוצו תחילה בארץ ישראל, ואחר גם במגרב. עריכות אלו הביאו עמן את מאמרי האר״י עצמו גם לפולין ולאשכנז וגם למגרב, וכך נודעו מאמרי האר״י בארצות אלה לראשונה.

מאמרי האר״י עצמו נדפסו לראשונה בידי ר׳ שלום בוזגלו בספריו הוד מלך והדרת מלך, כמתואר להלן סעיף קב.

סקרנו את כל הספרים שבהם נכללו המאמרים שכתב האר״י עצמו. מסקירה זו עולה כי רק בשני ספרים יימצאו כל המאמרים הללו יחד: בספר עץ חיים שכתב ר״ח ויטל ובשמונה שערים שערך בנו ר״ש ויטל. מאליו יובן כי זיהוי ודאי של המאמרים שכתב האר״י עצמו יכול להיעשות רק על פי ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳ שבספר עץ חיים, אלא ששער זה נשאר ספון באוצרות כתבי היד, אל הדפוס לא הגיע ואינו מצוי ביד הכול. על כן נזהה את מאמרי האר״י עצמו על פי שער זה, אך נצטט אותם ונראה להם מקום על פי שמונה שערים שערך ר״ש ויטל. שערים אלה נדפסו פעמים אחדות, והם מצויים ביד הכול. דפוסיהם של שמונה שערים אלו יירשמו להלן סעיף צא, ועל פיהם נציין בסעיפים הבאים את מקומם של המאמרים שיצאו מתחת ידי האר״י עצמו.

5 שער מאמרי רשב״י, דפוס 876, דף א ע״ב.

6 שם, שם, דף ג ע״ב.

7 שם, שם, דף לד ע״ב.

8 שער הכוונות, ענין חזרת עמידה, דרוש ב, דפוס 898, דפים לח ע״ג – לט ע״ד.

9 שם, שם, דף מח ע״א.

[יב] פירוש ספרא דצניעותא

ראש וראשון לכתבים שכתב האר״י עצמו הוא פירוש ספרא דצניעותא. פירוש זה נכתב עוד במצרים, ואחר שעלה האר״י לצפת, בשנת ש״ל, הוא הזכירו באיגרת ששלח לתלמידו ר׳ שמואל די פודילה.

> זכורני שגליתי זה בפי׳ ספרא דצניעותא אצל דרוש לכל נתת בן זוג, תבקשהו אצל אחי נר״ו ותמצאהו.[10]

עובדה זו לא נסתרה מעיני ר׳ מנחם די לונזאנו, שכתב פעמים אחדות כי האר״י כתב את פירוש ספרא דצניעותא ׳בבחרותו׳ ו׳בתחלת עיונו׳.[11]

פירוש זה נעתק כקונטרס לעצמו בעשרות כתבי יד, בכל הכתיבות הידועות – מזרחית ארץ ישראלית, איטלקית, אשכנזית ומערבית.

אחת ההעתקות הקדומות ביותר והחשובות ביותר של פירוש ספרא דצניעותא נמצאת בכת״י 1. גופו נכתב בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, ובגיליונותיו ובין שיטיו נכתבו הערות והגהות בכתיבות איטלקיות. מעתיק כתב היד לא כתב את שמו, אבל מסגנון כתיבתו ברור כי הוא ר׳ יעקב בירב השני. העתקה זו תתואר בפרוטרוט, עם שאר העתקותיו של ר׳ יעקב בירב, להלן סעיף לו.
פירוש ספרא דצניעותא שבכת״י 1 נשלח לאיטליה והגיע אל הרמ״ע מפאנו עוד לפני שנת ש״ס, על פי חתימת הצנזור שבסופו. בגיליונותיו הוסיף הרמ״ע הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. הערות אלו חשובות ביותר, כיוון שהן מלמדות על דרכם של מקובלי איטליה בהעתקת כתבי האר״י ובקביעת נוסחם. הערותיו של הרמ״ע מפאנו וכל העולה מהן יתוארו להלן סעיף מב.

העתקה קדומה נוספת של פירוש ספרא דצניעותא נמצאת בכת״י 2. העתקה זו אינה שלמה, והיא כוללת רק קטע מהפירוש. הקטע פותח במלים ׳וסתים ומשם נגלה במצחא ובדיקנא׳, ונגמר במלים: ׳ותליין בשיקולא׳. העתקה זו היא חלק מקונטרס ׳כבר ידעת׳, שיתואר להלן סעיף לו.
גם קונטרס זה, כקודמו בכת״י 1, נכתב במקורו בארץ ישראל ואחר נשלח לאיטליה. הקונטרס הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. בראש העתקה זו העיר הרמ״ע כי היא לקוחה מפירוש ספרא דצניעותא. הערותיו של הרמ״ע וכל העולה מהן יתוארו להלן סעיף מב.

10 האיגרת נעתקה בכתבי יד אחדים, ותתואר להלן סעיף יד. ציטוט זה הובא על ידי ג׳ שלום, כתביו האמתיים של האר״י (לעיל הערה 2), עמ׳ 188.

11 כך כתב בספרו עומר מן, כפי שיובא להלן סעיף קכב.

העתקה שלמה ומפוארת של פירוש ספרא דצניעותא נמצאת בכת״י 3. עותק זה הוכן בידי ר׳ אברהם סכנדרי. הוא לא הסתפק בהעתקת פירושו של האר״י לבדו, כאשר עשו כל מעתיקי הפירוש, אלא כתב במרכז העמוד את גופו של ספרא דצניעותא מן הזוהר וסביבו סידר את פירושו של האר״י.

באיטליה נעתק פירוש ספרא דצניעותא בשני נוסחים שונים. הנוסח המקורי נעתק בכת״י 360. כתב יד זה נכתב בשנת שס״א בידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), והיה בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מח. בנוסח שונה נעתק הפירוש בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג. נוסח זה איננו הנוסח המקורי, והוא הוכן על פי תיקוניו והגהותיו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר להלן סעיף מב.

פירוש ספרא דצניעותא נכלל בספרים ערוכים רבים. בספרו של ר׳ חיים ויטל, עץ חיים, נמצא הפירוש בשער הראשון, ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳, שיתואר להלן סעיף יז. בשער זה סודר הפירוש אחר כל הפירושים שכתב האר״י על ספר הזוהר, כת״י 69, דפים 24 ע״א – 36 ע״א. בשמונה שערים שערך ר׳ שמואל ויטל נמצא פירוש ספרא דצניעותא בשער השני, שער מאמרי רשב״י, שיתואר להלן סעיף צא. בשער זה סודר הפירוש במקומו, בתוך פירושי הזוהר על ספר שמות, דפוס 876, דפים כג ע״ג – לג ע״ב. בראש הפירוש הוסיף ר״ש ויטל כותרת זו: ׳גם זה הועתק מכתיבת ידי הרב הגדול זלה״ה׳, היא הכותרת הקבועה בשמונת השערים בראשי הפירושים והמאמרים שכתב האר״י עצמו.

ציטוטים ארוכים מתוך פירוש ספרא דצניעותא הביא ר׳ יוסף ן׳ טבול בפירושו לאדרא רבא, כמתואר להלן סעיף קלה.

עוד נכלל הפירוש בספרי הדרושים שנערכו בארץ ישראל: בספר הדרושים שערך ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף נ, ובספר הדרושים שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה, כמתואר להלן סעיף נא. פירוש ספרא דצניעותא נכלל גם בספר זוהר הרקיע שמצא וערך ר׳ יעקב צמח, כמתואר להלן סעיף פד, ובספר נוף עץ חיים שערך וסידר ר׳ מאיר פופרש, כמתואר להלן סעיף פח.

פירוש ספרא דצניעותא נדפס לראשונה בידי ר׳ שלום בוזגלו בספר הוד מלך, דפוס 1087, כמתואר להלן סעיף קב. עוד נדפס הפירוש בדפוס 11, בתוך מהדורתו הנדפסת של ספר זוהר הרקיע.

פירוש ספרא דצניעותא יובא כאן במלואו, על פי העתקתו של ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 946 ואילך.

[1] כת״י ירושלים, ש״ץ 24, צילום יוא״ב 1, 44 דפים (מניין מקורי: צ עמודים, כג–כד חסרים).[12]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים: Luigi 1600, Dominico Irosolomitano 1605, Dominico Carretto 1618.

12 המניין המקורי לא מנה דפים אלא עמודים, וסימן אותם בשיטה מיוחדת, כמתואר להלן ראש סעיף לו.

[2] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 276 ע״ב – 285 ע״א (מניין מקורי: עמ׳ קנח–קסז).[12]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[3] כת״י ירושלים, בניהו ק 89, ס׳ 72140, דפים 3–9 (מניין מקורי: א–ז).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[4] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1995, ס׳ 11093, דפים קמט ע״א – קסז ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[5] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 221, ס׳ 26568, דפים 225 ע״א – 243 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[6] כת״י ברלין, ספריית המדינה 3333 (מרבורג 95), ס׳ 2013, לח דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ׳שלמה׳.

[7] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10511, ס׳ 7873, דפים 1–20.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[8] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2044, ס׳ 11142, דפים לו ע״ב – נז ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[9] כת״י רמת גן, בר אילן 1140 (לשעבר מוסאיוף 22), אוהל ש״ם 140, ס׳ 22849, דפים 35–70.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[10] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10548, ס׳ 7910, דפים 65 ע״א – 100 ע״א (מניין מקורי: סו ע״א – קא ע״א).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[1087*] דפוס, הוד מלך, לונדון תקל״ג, דפים רז–ריח.

[11] דפוס, ׳פי׳ מהאר״י זלה״ה׳, בתוך זוהר הרקיע, קארעץ תקמ״ה, דפים קג ע״א – קכו ע״א.

[יג] פירושים על ספר הזוהר

נוסף על פירוש ספרא דצניעותא, שקובע לו מקום לעצמו, כתב האר״י פירושים רבים לספר הזוהר. פירושים אלה זכו לתפוצה גדולה, והם נעתקו הן לעצמם הן כחלק מהחיבורים הערוכים של קבלת האר״י.
לא נוכל לרשום כאן את מקומם של פירושי האר״י בכל אחד מכתבי היד והחיבורים הללו, ועל כן נסתפק ברישום מקומם בחיבור אחד שבו יימצאו כולם — שער מאמרי רשב״י, הוא השער

השני בשמונה שערים שערך ר׳ שמואל ויטל, שיתואר להלן סעיף צא. שער זה נדפס בדפוס 876, ועל פיו נציין את מקומם של פירושי האר״י על ספר הזוהר.[13]

פירוש רצוף על התחלת ספר הזוהר

שישה פירושים שכתב האר״י להתחלת ספר הזוהר נמצאים לפנינו, ואלו הם:

פירוש זוהר ח״א א ע״א, ד״ה ר׳ חזקיה פתח כשושנה בין החוחים, דפוס 876, דפים ג ע״ב – ה ע״א. פירוש זה כתבו האר״י עצמו בשלושה נוסחים שונים, והם נמצאים כאן בזה אחר זה.

פירוש זוהר ח״א א ע״א, ד״ה ר׳ שמעון פתח הנצנים נראו בארץ, שם, דפים ה ע״א – ו ע״ב.

פירוש זוהר ח״א א ע״ב, ד״ה ר׳ אלעזר פתח שאו מרום עיניכם, שם, דפים ו ע״ב – ט ע״א.

פירוש זוהר ח״א ב ע״ב, ד״ה רב המנונא סבא אמר אשכחן אתוון בהפוכא, שם, דפים ט ע״א – יא ע״ד.

פירוש זוהר ח״א ג ע״ב, ד״ה ר׳ יודאי, שם, דף יא ע״ד.

פירוש זוהר ח״א ג ע״ב, ד״ה ר׳ חייא ור׳ יוסי, שם, דף יב ע״א–ע״ד.

שישה פירושים אלו מצטרפים יחד לפירוש רצוף על התחלת ספר הזוהר. האם כתב האר״י פירושים אלה לבדם או אולי הם חלק מפירוש ארוך יותר שכתב האר״י על ספר הזוהר אך הוא לא הגיע אלינו? לעת עתה אין בידינו תשובה על כך.

לפירושי האר״י הללו הפנו תלמידיו בחיבוריהם. כך עשה ר׳ חיים ויטל.

> והמשכיל יבין אם יסתכל **בכתיבת ידי מורי זלה״ה** בענין טעם היות המילה לשמונה ימים... כמבואר בכתיבת ידי מורי זלה״ה **בביאור המאמרים שלו** בהקדמת פרשת בראשית.[14]
>
> במה שידעת כי נו״ה נקראים תינוקות של בית רבן... כנזכר בריש הקדמת פ׳ בראשית וכמו **שביארו** שם **מורי ז״ל** והעתקתיו **מכתיבת ידו**.[15]

וכך עשה ר׳ יוסף ן׳ טבול.

> ונק׳ בניינא עמיקא כדפי׳ הרב **מורינו זלה״ה בפ׳ בראשית**.[16]
>
> וגם להבין מה שפי׳ אליהו ז״ל **בפ׳ בראשית**, על מי ברא אלה וכו׳, עיין בפירוש **הרב מורנו זלה״ה**.[17]

13 ג׳ שלום, כתביו האמתיים של האר״י (לעיל הערה 2), סבר כי האר״י כתב גם את הפירוש על זוהר ח״א טו ע״א, אך טעות היתה בידו. להלן, סעיף כג, נוכיח כי פירוש זה כתבו ר׳ יוסף ן׳ טבול ועם חיבוריו יימנה.

14 שער המצוות, מצוות מילה, דפוס 890, דף ז ע״ב.

15 שם, שם, דף יד ע״א.

16 קובץ פירושים על הזוהר, כת״י 154, דף 13 ע״א.

17 שם, שם, דף 11 ע״א.

העתקה קדומה של הפירושים שכתב האר״י על התחלת ספר הזוהר נמצאת בכת״י 12. העתקה זו אינה שלמה, והיא כוללת שלושה פירושים אלה: ׳הנצנים נראו בארץ׳, ׳שאו מרום עיניכם׳, ׳רבי חזקיה וכו׳ הפי׳ מאי שושנה׳. העתקה זו היא חלק מקונטרס ׳כבר ידעת׳ שנמצא בכת״י 260. קונטרס זה נכתב במקורו בארץ ישראל, ואחר נשלח לאיטליה והגיע אל ר׳ מנחם עזריה מפאנו, כמתואר להלן סעיף לו. בגיליונותיו של הקונטרס הוסיף הרמ״ע מפאנו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו, כפי שיתואר להלן סעיף מב.

העתקות קדומות נוספות של פירושים אלה נמצאות בכת״י 13–16. קונטרסים אלה נעתקו בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, ואף הם אינם כוללים את כל הפירושים שכתב האר״י להתחלת הזוהר.

פירושים אלו נכללו בספרים רבים שערכו תלמידי האר״י והמקובלים הבאים אחריהם ונעתקו בכתבי יד רבים. ספרים אלה נמנו לעיל סעיף יא.

פירושי האר״י על התחלת ספר הזוהר נדפסו לראשונה בידי ר׳ שלום בוזגלו בספר הדרת מלך, דפוס 1083, כמתואר בפרוטרוט להלן סעיף קב.

לפירושי האר״י על התחלת ספר הזוהר הוכן קיצור, והוא נעתק באיטליה פעמים אחדות. ר׳ נתן אוטולינגו העתיק את הקיצור, וכתב בראשו כי הוא הגיע מירושלים, כמתואר להלן סעיף מז. גם ר׳ עזרא מפאנו העתיקו, כמתואר להלן סעיף מג. ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) העתיקו שלוש פעמים במשך שנתיים, כמתואר להלן סעיף מח.

[12] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דף 263 ע״ב ואילך, דף 267 ע״א ואילך, דף 276 ע״א ואילך (מניין מקורי: עמ׳ קכד ואילך, עמ׳ קלא ואילך, עמ׳ קמט ואילך).[18]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[13] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1459, ס׳ 48517, דפים 37 ע״א – 58 ע״ב (מניין מקורי: קנד ע״א – קצב ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[14] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 44 ע״א – 50 ע״א (מניין מקורי: קעז ע״א – קפג ע״א).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[15] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דף א ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
פותח: ׳אתחיל לכתוב מאמרי׳ וחדושי׳ ממורינו ורבינו כמה״ר יצחק לוריא אשכנזי זלה״ה תנצב״ה׳.

[16] כת״י מנצ׳סטר, ג׳ון ריילנדס A 375, ס׳ 51448, 2 דפים (זוג דפים מחוברים, חסרים שני זוגות דפים).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתב יד מן הגניזה.

18 המניין המקורי לא מנה דפים אלא עמודים, וסימן אותם בשיטה מיוחדת, כמתואר להלן ראש סעיף לו.

[17] כת״י אוקספורד, בודלי 556, ס׳ 19427, דפים 125 ע״א – 139 ע״ב (מניין מקורי: א–טו). דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[18] כת״י רמת גן, בר אילן 1140 (לשעבר מוסאיוף 22), אוהל ש״ם 140, ס׳ 22849, דפים 16–34. דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[*1083] דפוס, הדרת מלך, אמשטרדם תקכ״ו, [4] + קלז + ה + [1] דפים.

פירוש אדרא זוטא

חלק מפירוש על אדרא זוטא שכתב האר״י עצמו נמצא לפנינו. פירושו של האר״י על זוהר ח״ג רצ ע״ב, ד״ה בספרא דרב המנונא, נעתק בכתבי יד רבים, אך לא נפרט אותם כאן. הפירוש נדפס בשער מאמרי רשב״י, שיתואר להלן סעיף צא, דפוס 876, דף סג ע״א–ע״ג.
בפירוש זה הזכיר האר״י את ר״מ קורדובירו בברכת החיים. הוא מצטט מספרו פרדס רמונים וחולק על דבריו.

> שמא תאמר... וכמו שכתב **מורנו נר״ו** שער מהות והנהגה פרק י״ז, ליתא... וכבר הרגיש בקושיא זו **מורנו נר״ו** וכתב וז״ל... ואין תירוץ זה כלום.[19]
> ובזה הרוחנו שאין פירוש... כמו שפירש **מורנו נר״ו**, כי זה דוחק.[20]

פירוש זה נכתב אפוא עוד בחייו של ר״מ קורדובירו, כלומר לפני כ״ג בתמוז ש״ל.[21]

בפירוש ספרא דצניעותא, שנזכר לעיל סעיף יב, הזכיר האר״י את פירושו לאדרא זוטא: ׳עוד בפירוש האדרא זוטא נאריך בביאור זה בחזקת היד בעז״ה׳ (דפוס 876, דף כב ע״ד). פירוש זה איננו בידינו. האומנם כתב האר״י פירוש לאדרא זוטא והוא לא הגיע אלינו, או שמא נתכוון האר״י לכותבו ולא היה סיפק בידו? האם הפירוש על דף רצ ע״ב שנמצא בידינו הוא חלק מפירוש זה? לעת עתה אין בידינו תשובות על שאלות אלו.

כל המצוי בידינו מפירוש אדרא זוטא שכתב האר״י עצמו יובא כאן, על פי העתקת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1006 ואילך.

פירוש מדרש הנעלם של רות

האר״י כתב פירוש על מדרש הנעלם של רות, זוהר חדש, קט ע״א. פירוש זה נודע גם בשמות אלה: ׳דרוש המלכים׳, ׳מאמר המלכים׳, ׳דרוש עשרה הרוגי מלוכה׳. העתקות רבות מאוד נעשו לפירוש, הן בקונטרס עצמאי הן כחלק מספרים ערוכים, ולא נוכל לרשום כאן אלא רק מעט מן המעט.

19 פירוש אדרא זוטא, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1010.
20 שם, שם, עמ׳ 1011.
21 קורא הדורות, דף לו ע״ב; מ׳ בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ״א, עמ׳ ריב.

הפירוש לא הגיע אלינו בשלמותו, וכמעט בכל ההעתקות הוא נגמר בעניינו של המלך השביעי, במלים 'וזהו בן עכבור'. כך הוא נמצא בספר עץ חיים, 'שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי', שיתואר להלן סעיף יז. בסוף שער זה נעתק הפירוש בידי סופר, ובראשו הוסיף ר"ח ויטל בעצם כתיבת ידו: 'גם זה נעתק מכתיבת ידי מורי זלה"ה עצמו וחסר ראשית הדרוש ואחריתו' (כת"י 66, דף נה ע"א).

ההעתקה הקדומה ביותר של הפירוש בקונטרס לעצמו נמצאת בכת"י 19. העתקה זו יצאה מתחת ידיו של ר' משה יונה, תלמיד האר"י שחיבר את ספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף כז. כתב היד אינו שלם, וחלקו הראשון של הפירוש איננו לפנינו. בסופה של ההעתקה חתם ר' משה יונה, והודיע את זמנה ומקומה.

> ע"כ זכיתי בעיר קושטאנדינה להעתיק מקונטרים כתיבת יד ממש הרב האלקי הקדוש מוהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה. הוא יתׂ יכין חלקנו עם חלקו וגורלנו עם גורלו בעה"ב אוי"ר [=אמן וכן יהי רצון].
> נאום מקוה רחמי צור שוכן מעונה הנרצע לעבודת האל באמת ואמונה. הצעיר משה יונה ס"ט.
> היום יום שני י"ט תמוז משנת הבש"ם [=שמ"ב].

חתימתו של ר' משה יונה ודברי הסיום שכתב בסוף כת"י 19 דומים להפליא לחתימתו ולדברי הסיום שכתב בסוף כנפי יונה שנמצא בעצם כתיבת ידו בכת"י 208, כמתואר להלן סעיף כז. כאן ושם הוא חורז מעונה / ואמונה / יונה. שתי ההעתקות נגמרו בהפרש של שבוע אחד בדיוק: העתקתו של כת"י 19 נסתיימה בי"ט בתמוז שמ"ב, והעתקתו של כת"י 208 נסתיימה בכ"ו בתמוז שמ"ב.

עותק קדום נוסף נמצא בכת"י 20. בראשו נכתבה כותרת: 'ענין השמונה מלכים'. בסופו נוסף משפט שלא מצאנו כמותו בהעתקות אחרות: 'ועתה צריך לחזור לדרוש אשר היינו בו ונאמר עתה אחר שידענו ז"א מהיכן נתהווה צריך לידע וכו' תם'. כך נגמר כאן הדרוש, ולמשפט זה אין המשך. מה משמעותו? ומה המשכו? המשך לדרוש זה נמצא רק בחיבור אחד ויחיד — 'דרוש כולל כל האצילות', שנמצא בכת"י 228 ויתואר להלן סעיף ל. בדרוש זה, ורק בו, יש המשך לפירוש ונמצאות בו גם שורות אחדות על המלך השמיני.

העתקה קדומה נוספת של הפירוש נמצאת בכת"י 22, ובסופה נכתבו משפטים אלה.

> עד כאן העתקתי מספר ישן הובא לי מחברון ולא הוזכר שם הכותבו, והשי"ת יזכני למצוא תשלום המלכים. גם כי אדוני אבי כמהר"ר יוסף ז"ל ה"ה הניח לי פירוש המלכי' מראש ועד סוף, ואחר עבור זמן מה חפשתיו באמתחותי ולא מצאתיו, השי"ת ימחול למי שגנבו ממני.

המעתיק לא ידע כי האר"י עצמו הוא מחברו של הפירוש. את הפירוש העתיק 'מספר ישן' שהובא אליו מחברון, שבה היו שני מקובלים שערכו וסידרו את כתבי האר"י: ר' מלכיאל

אשכנזי, כמתואר להלן סעיף לז, ור׳ אברהם אזולאי, כמתואר להלן סעיף נד. האם ׳אדוני אבי כמהר״ר יוסף ז״ל׳ הוא ר׳ יוסף ן׳ טבול?[22] אם כך, נעתק הפירוש אחרי שנת שע״ו, שבה נפטר ר״י טבול.[23]

העתקה קדומה נמצאת גם בכת״י 21, והיא נעשתה בידי ר׳ אברהם סכנדרי במצרים.

ר׳ שמואל ויטל כלל את פירוש מדרש הנעלם של רות בשמונה שערים, שער מאמרי רשב״י, שיתואר להלן סעיף צא. בסופו כתב העורך: ׳אמר שמואל. המאמר הזה הועתק מכתיבת ידי הרב הגדול זלה״ה ולא נמצא כעת יותר׳. הפירוש נדפס בשער זה, דפוס 876, דפים סה ע״א – סז ע״ב.[24]

[19] כת״י וינה, לעוו 3, צילום יוא״ב 2, 2 דפים (בכל דף ארבעה טורים).
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יונה.

[20] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים עג ע״א – עד ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[21] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 82 ע״א – 84 ע״א (מניין מקורי: צה ע״א – צז ע״א).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[22] כת״י ירושלים, בניהו ק 53, ס׳ 72094, דפים 44 ע״א – 47 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
דף 47 ע״ב צולם בספרו של מ׳ בניהו, רבי משה יונה מגורי האר״י, ספר הזיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ נח.

[23] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 30 ע״א – 33 ע״ב (מניין מקורי: סה ע״א – סח ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[24] כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 543, ס׳ 19468, דפים 296 ע״ב – 301 ע״ב (מניין מקורי: רצח–שג).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

פירושים נוספים

עוד כתב האר״י פירושים למאמרים בספר הזוהר ובספר תיקוני הזוהר, ואלו הם:

פירוש זוהר ח״א עז ע״א, ד״ה בשעתא דאתער. דפוס 876, דף טו ע״ג.

22 כך שיער מ׳ בניהו, רבי משה יונה מגורי האר״י וראשון לרושמי תורתו, ספר הזיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ נח.

23 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ד.

24 בספר זוהר הרקיע, קארעז תקמ״ה, דפים קנ ע״א – קנב ע״ב, נדפס ׳דרוש ז׳ מלכין קדמאין׳. דרוש זה אינו הדרוש המקורי שכתב האר״י אלא נוסח מעובד שלו ודברים רבים נוספו בו.

פירוש זוהר ח״א קסח ע״א, ד״ה אבהן שבקו ליה. שם, דף טז ע״ג.
פירוש זוהר ח״א קצד ע״א, ד״ה ההוא נהר. שם, דף טז ע״ג.
פירוש זוהר ח״ב ב ע״א, ד״ה ואלה שמות. שם, דף יח ע״א–ע״ב.
פירוש זוהר ח״ב ד ע״ב, ד״ה נטיל פטרונא. שם, דף יח ע״ב.
פירוש זוהר ח״ב פח ע״ב, ד״ה אלין סעודתי. שם, דף יט ע״ג–ע״ד.
פירוש זוהר ח״ב קנו ע״א, ד״ה ואני תפילתי. שם, דף כא ע״ב–ע״ד.
פירוש זוהר ח״ב קנח ע״א, ד״ה מסטרא דעלמא. שם, דף כא ע״ד.
פירוש זוהר ח״ב קסה ע״א, ד״ה תשע רקיעין. שם, דף כב ע״א. פירוש זה איננו ב׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳, אך מלשונו נראה שהוא מכתיבת האר״י. בסוף הפירוש נכתב: ׳וגם זה שלא כדברי מורי הרמ״ק ז״ל׳. פתרון הדבר נמצא בספר אור החמה מאת ר׳ אברהם אזולאי׳, שם מובא הפירוש במקומו בביאור זוהר שמות, ובראשו נכתב: ׳נמצא בבית הרח״ו זלה״ה פי׳ זה המאמר׳. בסוף הפירוש נכתב: ׳וגם זה שלא כדברי מורי נר״ו׳. מכאן נראה שהאר״י כתב את הפירוש הזה עוד בחיי הרמ״ק אלא שהוא לא הגיע אל ר״ח ויטל בעת שכתב את ספר עץ חיים, ועל כן לא נכלל בספרו אלא בספרים שנערכו מאוחר יותר: אור החמה שערך ר״א אזולאי שנים אחדות לפני שנת שע״ט, כמתואר להלן סעיף נד, ושער מאמרי רשב״י שערך ר״ש ויטל בשנים ת״ט–ת״י, כמתואר להלן סעיף צא.
פירוש זוהר ח״ב קסו ע״ב, ד״ה נר מצוה ותורה אור. דפוס 876, דף כב ע״א–ע״ג.
פירוש זוהר ח״ב קסח ע״ב, ד״ה וכל מילין. שם, דף כג ע״ג.
פירוש זוהר ח״ב קפז ע״א, ד״ה אבל דינא אחרא. שם, דף לד ע״ב.
פירוש זוהר ח״ב רכג ע״ב, ד״ה בן חור. שם, דף לד ע״ג.
פירוש זוהר ח״ב רכז ע״ב, ד״ה עלמות שיר. שם, דפים לד ע״ד – לה ע״א.
פירוש זוהר ח״ג סה ע״א, ד״ה והאי נהרא. שם, דף לח ע״א.
פירוש אדרא רבא, זוהר ח״ג קלא ע״ב, ד״ה אל רחום וחנון. שם, דף מד ע״א–ע״ב.
פירוש זוהר ח״ג קע ע״א, ד״ה נשין. שם, דף מט ע״ב.
פירוש זוהר ח״ג קצא ע״א, ד״ה שחורה אני ונאוה. שם, דף מט ע״ג.
פירוש זוהר ח״ג רעא ע״א, ד״ה ברוך. שם, דף נ ע״ב–ע״ג.
פירוש תיקוני זוהר, הקדמה, ט ע״א, ד״ה תרין רצועין. שם, דף א ע״ב–ע״ג.
פירוש תיקוני זוהר, תיקון כח, עג ע״א, ד״ה והמשכילים. שם, דף ב ע״א–ע״ב.
פירוש תיקוני זוהר, תיקון סט, קי ע״א, ד״ה ונחית עלה כתר. שם, דף ב ע״ב.
פירוש תיקוני זוהר, תיקון ע, קכ ע״א, ד״ה תרין שכינתא. שם, דף ג ע״א.
פירוש תיקוני זוהר, תיקון ע, קכט ע״א, ד״ה תשע זמנין. שם, דף ג ע״א.

פירושים אלו נעתקו בכתבי יד רבים. בדרך שבה נכתבו פירושים אלו בה נעתקו – פזורים ופרודים, כל פירוש לבדו ולעצמו, ועל כן יקשה עלינו לרשום את כל כתבי היד שבהם יימצאו. פירושים אלו נכללו בספרים רבים שערכו תלמידי האר״י והמקובלים הבאים אחריהם. ספרים אלה נמנו לעיל סעיף יא.

שני פירושים נוספים על ספר הזוהר יצאו מתחת ידי האר״י, אך אלה לא נכתבו לעצמם. הם נכללו באיגרת ששלח אל תלמידו ר׳ שמואל די פודילה. באיגרת זו ובפירושי הזוהר הכלולים בה נדון להלן סעיף יד.

[יד] מאמרים שונים

רוב כתביו של האר״י הם פירושים על ספר הזוהר, כמתואר בסעיפים הקודמים. על אלה נוסיף עתה את שאר הפירושים והמאמרים שכתב האר״י.
גם פירושים ומאמרים אלה נעתקו בכתבי יד רבים, הן לעצמם הן כחלק מהחיבורים הערוכים של קבלת האר״י. לא נוכל לתאר כאן את כל אלה, ועל כן נסתפק ברישום מקומם בעריכה השלמה שהגיעה אל הדפוס – שמונת השערים שערך ר׳ שמואל ויטל.

פירושים על פסוקי תנ״ך

פירושים שכתב האר״י על פסוקים מן התנ״ך נכללו בידי ר״ש ויטל בשער הפסוקים. נציין את מקומם בו על פי דפוס 885.
פירוש בראשית טז ו, ד״ה ויאמר אברם אל שרי. שער הפסוקים, דף ח ע״ב.
פירוש בראשית לז ג, ד״ה ועשה לו כתונת פסים. שם, דף יז ע״ג.
פירוש שמות ב טז, ד״ה ולכהן מדין. שם, דף כו ע״ב.
פירוש שמות כ ה, ד״ה פוקד עון אבות. שם, דפים כט ע״ד – ל ע״א.
פירוש שמות כ ו, ד״ה ועושה חסד לאלפים. שם, דף ל ע״א.
פירוש שמות לו כט, ד״ה והיו תואמים מלמטה. שם, דף לא ע״ד.
פירוש ויקרא יב ג, ד״ה וביום השמיני. שם, דף לב ע״ד.
פירוש ישעיה נב ג, ד״ה חנם נמכרתם. שם, דף מה ע״ב.
פירוש משלי ל יט, ד״ה דרך גבר בעלמה. שם, דף נב ע״ב.
פירוש איכה א א, ד״ה איכה ישבה בדד. שם, דף מא ע״ב.

פירושים על מאמרי חז״ל

פירושים שכתב האר״י על מאמרי חז״ל נכללו בידי ר״ש ויטל בשער מאמרי חז״ל. נציין את מקומם בו על פי דפוס 881.
פירוש ספרא, ברייתא דרבי ישמעאל. שער מאמרי חז״ל, דפים יא ע״ד – יב ע״ב.
פירוש בבא קמא כא ע״א, ד״ה הדר בחצר חבירו. שם, דף ה ע״ג–ע״ד.
פירוש בבא קמא כא ע״א, ד״ה כיצד משלמת. שם, דפים ה ע״ד – ו ע״א.

העתקה קדומה של שלושת הפירושים שכתב האר״י על מאמרי חז״ל נמצאת בכת״י 25, בכתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[25] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 62 ע״א – 64 ע״א (מניין מקורי: עה ע״ב – עז ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

כוונות התפילות

מאמרים שכתב האר״י על כוונות התפילות נכללו בידי ר״ש ויטל בשער הכוונות. נציין את מקומם בו על פי דפוס 898.
עניין הכריעות. שער הכוונות, ענין כונת העמידה, דרוש ב, ד״ה כבר נתבאר, דף כט ע״א.
סוד הקדושה שמעומד. שם, ענין כונת חזרת העמידה, דרוש ב, דפים לח ע״ג – לט ע״א.
עניין מסירת הנפש. שם, ענין נפילת אפים, דרוש ה, דף מח ע״א–ע״ג.
מאמר בית מועד. שם, בית מועד, דפים עו ע״ד – עז ע״א.
ענין ראש השנה ויום הכפורים. שם, דפים פט ע״ד – צ ע״א.

העתקות קדומות של מאמרים אלו נמצאות בכתבי יד רבים, ורק אחדות מהן נרשום כאן.
עניין מסירת הנפש נמצא בכת״י 26. על פי צורת כתיבתו של כתב יד זה נקבע כי הוא נעתק בסביבות שנת ש״ס,[25] ואם כן הוא אחד מן הקונטרסים הקדומים שבקבלת האר״י.
סוד הקדושה נמצא בכת״י 27, ובראשו נכתב: ׳נמצא כתוב בשם הרב הגדול זלה״ה סוד הקדושה שמעומד׳. כתב יד זה הוא חלק מספר הדרושים שבכת״י 262, שהעתיק אחד מתלמידיו של ר״י טבול, כמתואר להלן סעיף לח. כתיבתם של כת״י 27 ושל כת״י 26 זהה, ושניהם יצאו אפוא מתחת ידיו של אחד מתלמידיו של ר״י טבול. הוא העתיק כתבי יד נוספים, כמתואר להלן סעיף לח.

[26] כת״י אוקספורד, בודלי 1805, ס׳ 18097, דפים 79 ע״א – 81 ע״ב (מניין מקורי: סט–עא).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[27] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים עה ע״א – עו ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[28] כת״י ירושלים, שוקן 15945 (קבלה 57), ס׳ 45334, דפים צג ע״א – צו ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

ייחוד ההשתטחות

ייחוד אחד הגיע אלינו מכתיבת האר״י עצמו. הייחוד פותח ׳ענין דביקות עם הצדיקים וההשתטחות על קברותיהם׳, והוא נעתק הן בידי ר״ח ויטל הן בידי ר״י טבול.

25 Supplement of addenda and corrigenda to vol. I (A. Neubauer's catalogue), compiled under the direction of Malachi Beit-Arie; edited by R.A. May, Oxford 1994, p. 318.

ר״ח ויטל כללו בספר עץ חיים, ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳, יחד עם כל הפירושים והמאמרים שכתב האר״י עצמו. מספר זה נטלו ר״ש ויטל וכללו בשמונת השערים שערך, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף מג ע״א–ע״ב.
ר״י טבול כללו בקובץ הייחודים שכתב, כמתואר להלן סעיף כו. חיבור זה כולל חמישה ייחודים מנויים, ולפניהם נכלל ׳ענין דבקות עם הצדיקים׳ שכתב האר״י עצמו.
אחת מן ההעתקות הקדומות של ׳ענין דבקות עם הצדיקים׳ נמצאת בכת״י 29. בראשו נכתב: ׳זה לשון כמהר״ר יצחק אשכנזי׳, ובסופו נכתב: ׳עד כאן לשון מורי ז״ל אשר גלו לו מן השמים׳. כתב יד זה הוא חלק מספר הדרושים שערכו תלמידי ר״י טבול, כמתואר להלן סעיף לח.

[29] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים נג ע״ב – נד ע״א. דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

איגרת אל ר׳ שמואל די פודילה

האר״י כתב איגרת אל ר׳ שמואל די פודילה, ובה השיב על שאלותיו. האיגרת נשתמרה בשלמותה, וכך היא נעתקה בכת״י 30–32. האיגרת, בצורתה המקורית, נעתקה גם באיטליה, והעתקות אלו יתוארו להלן סעיף מח.
עותק קדום של האיגרת נמצא בכת״י 30.

> זו היא תשובת שאלה ששאל החכם הר׳ שמואל פ׳ודילה יצ״ו אל הקדוש כה״ר יצחק לוריא זלה״ה, והשיבו ז״ל.
> בחירי רצתה נפשי יצ״ו. זה ימים רבים נכספה וגם כלתה נפשי להשיב לך על שאלותיך כי ידעתי בשם והנה באתי במגלת ספר להודיעך קושט אמרי אמת בע״ה. והנני משיב על אחרון ראשון.
> ששאלת ממני מענין מה שבא בתיקונין שכתובים רומזים לזרועות ונביאים לשוקים... זכורני שגליתי זה בפי׳ ספרא דצניעותא אצל דרוש לכל נתת בן זוג, תבקשהו אצל אחי נר״ו ותמצאהו...[26]
> שאלתני זה ימים על מה שאמרו בזוה׳ פ׳ לך לך ה״ס נקודין וכו׳, וראית כתבך שנית. התחלת ליכנס דרך נקב קטן ולא יכולת, והריני פותח לך פתח כפתחו של אולם. וצריך אני לבאר לך כל המאמר מתחילתו למען תבין...
> ומה ששאלת דרך גבר בעלמה אבארנו בקצרה... ועוד יש דרך אחרת ודי בזה.
> ומה ששאלת בפסו׳ בכל המקום אשר וגו׳ עם מה שנז׳ בפ׳ ואלה שמות דף ד׳ דמתני׳ דמדכר פטרונה שמיה וכו׳ מתעדנין נשמות הצדיקים, ודי בזה.

בפירושם של ארבעה מקומות נתקשה ר׳ שמואל די פודילה: תיקוני זוהר, תיקון כ, מג ע״א, ד״ה כתובים רומזים לזרועות; זוהר ח״א צ ע״א, ד״ה וה׳ בהיכל קדשו; משלי ל יט; שמות כ כא.

26 פירוש ספרא דצניעותא, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 989.

באיגרתו, כפי שהיא נמצאת לפנינו, ענה האר״י על שלוש השאלות הראשונות של תלמידו ופירש לו את שני המאמרים בספרי הזוהר ואת הפסוק בספר משלי.
לפירוש השני שכתב האר״י באיגרת זו הפנה ר״י טבול.

> ועיין במאמר סתרי תורה פ׳ לך לך דף צ׳ עמוד א׳ בסוד וה׳ בהיכל קדשו הס מפניו כל הארץ וכו׳ **בפי׳ מורינו הרב זלה״ה**.[27]
> ועיין במה **שכתב מורינו זלה״ה** בפ׳ לך לך דף צ׳ ע״א בס״ת, וה׳ בהיכל קדשו וכו׳, ושם תראה סמך למה שפי׳ בס״ד.[28]

בספר עץ חיים, שיתואר להלן סעיף יז, לא כלל ר׳ חיים ויטל את האיגרת בשלמותה ובצורתה המקורית. הוא פירק אותה לפירושיה, וכלל כל אחד מהם במקומו הראוי לו בשער הראשון שבספר, הוא ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳. נציין מקומם בשער זה לפי כת״י 69: פירוש זוהר ח״א צ ע״א, דף 18 ע״ב; פירוש תיקוני זוהר תיקון כ, דף 36 ע״ב; פירוש משלי ל יט, דף 39 ע״א.
בשמונה שערים, שיתוארו להלן סעיף צא, הלך ר׳ שמואל ויטל אחרי אביו. אף הוא לא העתיק את האיגרת בשלמותה אלא נטל את שלושת פירושי האר״י וכלל כל אחד מהם בשער המתאים לו: את פירוש זוהר ח״א צ ע״א כלל בשער מאמרי רשב״י, דפוס 876, דפים טו ע״ג – טז ע״א; את פירוש תיקוני זוהר תיקון כ כלל בשער מאמרי רשב״י, שם, דף א ע״ג–ע״ד; ואת פירוש משלי ל יט כלל בשער הפסוקים, דפוס 885, דף נב ע״ב.[29]

[30] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים קפ ע״א – קפא ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[31] כת״י רומא, בהמ״ל 89, ס׳ 42974, דפים 13 ע״א – 16 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[32] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 695, ס׳ 16475, דפים ט ע״א – י ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

תפילות לימים נוראים

עוד הגיעו אלינו תפילות והערות שכתב האר״י במחזור לימים נוראים. את אלה מצא ר״ח ויטל ׳כתוב בחוץ׳, כלומר בגיליונות הדפים של המחזור שהאר״י התפלל בו.

27 ר״י טבול, סדר העולמות, כת״י 115, דף קעט ע״א–ע״ב.
28 ר״י טבול, קובץ פירושים על הזוהר, כת״י 154, דף 17 ע״א.
29 האיגרת נדפסה בארבע מאות שקל כסף, דפוס 733, דפים פו ע״ד – פז ע״ד. נוסח הדפוס משובש ורחוק מן הנוסח המקורי, כגון: ׳תבקשהו אצל אחי הרח״ו זלה״ה׳ במקום ׳תבקשהו אצל אחי נר״ו׳. בסוף האיגרת נספחו כאן שאלות ותשובות שאינן בנוסחה המקורי: ׳ומה ששאלת בענין ד׳ עולמות אבי״ע... ומה ששאלת המסך שבין אצילות לבריאה׳.

> זה מצאתי בספר המחזור של מורי ז״ל כמנהג אשכנזים **כתוב בחוץ**... גם זה מצאתי בחזרת מוסף ש״ץ ביוה״כ כתוב מבחוץ... ובמחזור שלו אחר מצאתי כת״י עצמו שמסיים בנוסח זה... גם זה מצאתי בספר המחזור של מורי ז״ל ממנהג אשכנזי בתפילת יום הכפורים... גם מצאתי בסדר מוסף יוה״כ בחזרת הש״ץ בפזמון המתחיל... וכתוב בחוץ כתיבת מורי ז״ל...[30]

מדברי ר״ח ויטל עולה כי בימים הנוראים החזיק האר״י במחזור ׳כמנהג אשכנזים׳. האומנם התפלל האר״י בימים הנוראים בנוסח אשכנז?[31] בדיקת הכוונות לתפילות הימים הנוראים מעלה כי הן מיוסדות על נוסח ספרד ולא על נוסח אשכנז, ומכאן עולה כי האר״י התפלל בנוסח ספרד.[32] מהו אפוא נוסח התפילה של האר״י: אשכנז או ספרד? כדי לענות על שאלה זו נאסוף את כל הידיעות המקוטעות שבידינו ונשתדל לצרפן אל מקום אחד.

כל המתבונן בספרי הכוונות השונים ייווכח כי כוונות האר״י מיוסדות ברובן על נוסח ספרד. אין תמה בדבר, שהרי לפני האר״י היה מונח ׳דפוס הסדור של כל השנה ממנהג ספרד הנדפס בשנת רפ״ד ליצירה׳,[33] הוא ׳תמונות תחנות תפלות ספרד׳ שנדפס בוונציה רפ״ד.[34]

אמנם סידור נוסח ספרד היה לפני האר״י, אלא שהוא לא התפלל בו כמות שהוא. האר״י בחן את התפילות שנדפסו בסידור זה ותיקן את נוסחן במקומות רבים מאוד.[35] בדיקה שלמה ויסודית של תיקונים אלו העלתה כי רובם הגדול נעשה על פי נוסח אשכנז.[36]

אחד מן התיקונים שהציע האר״י הוא לנוסח תפילת ׳ברוך שאמר׳ — במקום ׳בפי עמו׳ יש לומר ׳בפה עמו׳. טעמו של התיקון נכתב בשער הכוונות: ׳גם צ״ל מהולל בפה עמו ולא יאמר בפי ביו״ד, לפי שמלת בפה היא בגי׳ פ״ז כמנין פ״ז תיבות שיש בברוך שאמר׳.[37] מכאן ניתן להסיק כי התיקון ׳בפה עמו׳ נתחדש על ידי האר״י, אלא שכבר הוכח כי הוא נתחדש בבית מדרשם של חכמי צרפת ואשכנז, וטעמם ונימוקם עמם.[38] האר״י לא חידש אפוא את התיקון ׳בפה׳ אלא רק נתן לו טעם חדש ותוקף מחודש.

30 שער הכוונות, דפוס 898, דף ק ע״ב.

31 כך כתב החיד״א על האר״י: ׳כל השנה היה מתפלל בנוסח ספרדים, זולת בימים נוראים׳ (יוסף אומץ, סי׳ כ).

32 ר״ד רימר, ספר תפילת חיים, ירושלים תשס״ד, עמ׳ 25, 29–31.

33 שער הכוונות, דפוס 898, דף נ ע״ד.

34 כפי שהוכיח ר״ד רימר, ספר תפילת חיים (לעיל הערה 32), עמ׳ 17 ואילך.

35 שער הכוונות, דפוס 898, דף נ ע״ד ואילך.

36 תיקוני האר״י לנוסח הסידור שנדפס בויניציאה רפ״ד זכו לבדיקה מדוקדקת ומפורטת של ר״ד רימר בספר תפילת חיים (לעיל הערה 32). הוא ציין מקורות לכל תיקון ותיקון שהציע האר״י, וכל הבודק מקורות אלו ימצא כי רובם ספרים וסידורים שיצאו מתחת ידי חכמי אשכנז.

37 שער הכוונות, דפוס 898, דף נא ע״ב.

38 נ׳ וידר, תיקונים בנוסח התפילה בהשפעת לשונות לועזיות, סיני פא (תשל״ז), עמ׳ כז–מז [=התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ״ח, כרך שני, עמ׳ 469–491] הראה שתלמידי מהר״ם מרוטנבורג לא רצו לומר ׳בפי׳ כי זאת מלת גנאי אצל הגויים, ועל כן החליפוה במלה ׳בפה׳.

נשוב אל תפילות הימים הנוראים. את כוונות התפילות לימים אלו יסד האר״י על נוסח ספרד, אך באמירת הפיוטים הלך אחרי נוסח אשכנז. הוא לא אמר את פיוטיהם של ׳האחרונים׳ הכלולים במחזור נוסח ספרד, אלא את פיוטיהם של ׳הראשונים׳ הכלולים במחזור נוסח אשכנז.

> דע לך כי מורז״ל לא היה אומר שום פזמון ושום פיוט ובקשה מאלו שסדרו האחרונים כגון ר׳ שלמה בן גבירול... לפי שאלו האחרונים לא ידעו דרכי הקבלה... וכן ביום הכפורים לא היה אומר וידוי של רבינו נסים... אבל היה אומר התפלות והבקשות ופזמונים שתקנו הראשונים... וכן היה אומר כל הפיוטים ופזמונים שתיקן ר״א הקליר הלא המה במחזור האשכנזים, לפי שכל אלה הראשונים תקנו דבריהם על פי חכמת האמת... וכל דבריהם היו מיוסדים על פי האמת.[39]

גם בט״ו באדר התפלל האר״י בנוסח אשכנז. כך עולה מעדותו של ר׳ יצחק הכהן, כפי שהביאה ר״ח ויטל.

> ענין פורים. שמעתי מר״י הכהן שראה למורינו ז״ל בבית הכנסת של אשכנזים ביום ט״ו לאדר, שהוא יום השני של פורים בהיותו בצפת תוב״ב, ולא היה אומר על הנסים.[40]

מכל אלה עולה כי הנוסח היסודי שהיה לפני האר״י היה נוסח ספרד, ואותו תיקן והחליף על פי נוסח אשכנז. אלא שדברים הפוכים אנו שומעים בעדות נדירה וחשובה שנשתמרה בידינו.

> גם שמעתי מפי תלמיד חכם אחד משולח ק״ק צפת תוב״ב שהרב הגדול איש האלהים כמהר״ר יצחק לוריא אשכנזי היה מתפלל כל השנה עם הציבור של ספרדים, אך ורק בימים נוראים ובשלוש רגלים היה מתפלל עם האשכנזים. שאלו ממנו, למה לא מתפלל כל השנה עם הצבור של אשכנזים. השיב להם, אלו ואלו דברים אלהים חיים, אך ורק תפלת ספרדים יותר מזמורים וכמה בקשות, ואומרים בהצבור שחרית ומנחה הודוי, לכן נראה לי יותר טוב להתפלל עמהם.[41]

עדות זו מסכימה לעובדות שהובאו לעיל, אך הופכת את הסדר: אין היא שואלת מדוע החליף האר״י מנוסח ספרד לנוסח אשכנז, אלא להפך – מדוע החליף מנוסח אשכנז לנוסח ספרד. ותשובתה עמה: האר״י העדיף את נוסח ספרד על נוסח אשכנז בגלל הווידוי, הבקשות והמזמורים שנוספו בו.

צירוף כל הידיעות הללו יביאנו אל מסקנה אחת פשוטה: האר״י בירר לו נוסח תפילה משלו. הוא אחז בשני הנוסחים שהיו מונחים לפניו, ספרד ואשכנז, ונטל לשונות ובירר נוסחים מזה ומזה על פי שיקול דעתו. גם בתוספות לנוסח התפילה נטל משני הסידורים: מנוסח ספרד נטל

39 שער הכוונות, דפוס 898, דף נ ע״ג–ע״ד.

40 ספר עץ חיים, חלק שני, שער התפילה, כת״י 85, דף קסז ע״ב. שורות אלו צוטטו בשער הכוונות, דפוס 898, דף קט ע״א, בתוך הערה של ר׳ שמואל ויטל.

41 עדות זו הביאה א׳ יערי במילואים לספרו שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי״א, עמ׳ 841.

את הווידוי, הבקשות והמזמורים, ומנוסח אשכנז נטל את הפיוטים לימים נוראים ולשלוש רגלים. כך יצר האר״י נוסח תפילה שלם לכל ימות השנה, שבו התיך יסודות מנוסח ספרד ומנוסח אשכנז גם יחד.

זמירות לסעודות השבת

שלוש זמירות כתב האר״י, אחת לכל אחת מסעודות השבת. זמירות אלה זכו לתפוצה עצומה, הן בכתבי היד הן בדפוסים. הזמירות נכללו הן בספרי הכוונות, הן בתיקוני שבת הן בסידורי התפילות. בשנת שמ״ב נעתקו הזמירות בכת״י 34, ובראשן נכתב: ׳שיר מדבר בסוד סעודה ראשונה של שבת... ומה טוב שיאמר שיר זה קודם הקדוש׳.

הזמירות נדפסו לראשונה בדפוס 35, ומכאן ואילך נדפסו שוב ושוב. פירושים אחדים נתחברו עליהן, וראשון להם הוא פירושו של ר׳ ישראל סרוק שיתואר להלן סעיף נז. הזמירות נכללו בתיקוני שבת, שהדפיס ר׳ יהודה הכהן בקראקא שע״ב, כמתואר להלן סעיף סט.

הזמירות נעתקו ונדפסו בנוסחים שונים ומשונים זה מזה, ועל כן השתדלו המהדירים לקבוע על פי כל אלה את נוסחן הנכון.[42] ברם, בכל הנוסחים הללו לא נמצא הנוסח המקורי של הזמירות, וכולם מיוסדים על העתקות מכלי שני ואילך. משום כך שיערו המהדירים השערות רבות ושונות בדבר הנוסח הנכון של הזמירות, אך מידי השערות לא יצאו.

עתה נמצא הנוסח המקורי של הזמירות. שלוש הזמירות נמצאות בכת״י 33, בעצם כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל, כחלק מספר עץ חיים, חלק שני, שער התפילה, המתואר להלן סעיף יז. נוסח זה שונה במקומות רבים מן הנוסחים הידועים, ומפניו מתבטלים כל התיקונים וכל ההשערות שהציעו המהדירים והמפרשים. הזמירות בכתיבת ידו של ר״ח ויטל מחייבות ההדרה חדשה של נוסחן ופירוש נכון של מובנן.[43]

[33] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק ב, ס׳ 71911, דפים קא ע״א–ע״ב, קד ע״ב – קה ע״א, קז ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.

[34] כת״י מוסקבה, גינצבורג 249, ס׳ 16876, דפים 196 ע״ב – 197 ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ׳הצעיר אברהם בכר משלם זלה״ה מאן אנילו בשנת שמ״ב לפ״ק פה אסט׳ (דף 141 ע״ב).

[35] דפוס, בתוך יפה נוף, ויניציאה [אחרי ש״ם], מו דפים.

42 לא נמנה את כל מהדורות הזמירות אלא את האחרונות שבהן: הרב י״ל זלוטניק, אזמר בשבחין, נרות שבת, ד (תש״ו), עמ׳ כב–כג; נ׳ בן מנחם, זמירות של שבת, ירושלים תש״ט; י׳ ליבס, זמירות לסעודות שבת שיסד האר״י הקדוש, מולד ד (תשל״ב), עמ׳ 540–555; א״מ הברמן, שירת האר״י, טמירין ב (תשמ״ב), עמ׳ קעה–קעז.

43 הזמירות בנוסחן המקורי בכתיבת ידו של ר״ח ויטל היו לפני ר״ד רימר. בספרו, תפילת חיים (לעיל הערה 32), עמ׳ קסא, קצה, רא, רשם שינויי נוסחאות בין הנוסח המקורי של ר״ח ויטל ובין הנוסח הנדפס בשער הכוונות, אבל לא הדפיס את הנוסח המקורי כמות שהוא.

הערות על פירוש הרמ״ק לסבא דמשפטים

האר״י הוסיף הערות בגיליונותיו של פירוש ר״מ קורדובירו על סבא דמשפטים (זוהר ח״ב צה ע״א ואילך). חמש עשרה הערות כתב האר״י, והן פותחות: ׳אמר יצחק׳, ׳וכתב בגליון אמר יצחק׳. במקום אחד, דף עא ע״א, נמצאת כותרת זו: ׳זה מצאתי מכתיבת יד מהר״י בן נון למורנו האר״י זלה״ה׳.[44]

פירוש הרמ״ק על סבא דמשפטים עם הערותיו של האר״י נעתקו בכת״י 36. כתב יד זה היה בידיו של ר׳ משה זכות, והוא הוסיף בדף טו ע״ב הערה בעצם כתיבת ידו. פירושו של הרמ״ק והערותיו של האר״י הגיעו אל ר׳ נתן שפירא, והוא הוסיף עליהם את הערותיו. בנוסח זה נדפס הפירוש על סבא דמשפטים בדפוס 37.

[36] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 392 8□, שלום 79, ס׳ 275 B, דפים ב–נג.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערה מאת ר׳ משה זכות בעצם כתיבת ידו.
בשער: ׳פירוש הסבא להארי והרח״ו זלה״ה׳.

[37] דפוס, בתוך זוהר הרקיע, קארעץ תקמ״ה, דף נח ע״א ואילך.

מאמר מסופק: פירוש בראשית רבה פרשה מג

פירוש על בראשית רבה פרשה מג נעתק בכתבי יד קדומים. כותרות שונות נכתבו בראש הפירוש: ׳בראשית רבא סדר לך לך פרשה מג׳, ׳מאמר פסיעותיו של אברהם אבינו׳. פירוש זה אינו נמצא באחד מן השערים בספר עץ חיים שכתב ר״ח ויטל, ומכאן נראה כי הפירוש לא היה בידיו. ר׳ שמואל ויטל כללו בשמונה שערים, שער מאמרי חז״ל, דפוס 881, דפים ח ע״א – יא ע״ג. בסוף הפירוש כתב ר״ש ויטל כי הוא ׳הועתק מכ״י הרב עצמו׳, ובסוף השער כתב כי הוא נמצא ׳מכתיבת יד הרב זלה״ה המשביר בר ס׳ עץ חיים׳, כמובא להלן סעיף צא, עמ׳ 687. מכאן נראה שסבר כי האר״י עצמו כתבו.

בכתבי יד אחדים, כגון כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 550, ס׳ 19475, מיוחס הפירוש לר׳ שלמה אלקבץ. הפירוש, בתוספת דברים, נדפס בסוף ספר חסד לאברהם מאת ר׳ אברהם אזולאי, אמשטרדם תמ״ה. זהותו של מחבר הפירוש לא נתבררה כל צורכה ועדיין היא מוטלת בספק.[45]

44 על הערות אלו כתב ג׳ שלום, כתביו האמתיים של האר״י (לעיל הערה 2), עמ׳ 193.

45 דברים נוספים על פירוש זה כתבתי בבנין אריאל, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ לט–מ.

פרק רביעי

כתיבות: ר׳ חיים ויטל

ראש וראשון לתלמידי האר״י הוא ר׳ חיים ויטל.[1] הוא כתב חיבורים רבים בקבלת האר״י, רבים מכל אשר כתבו חבריו. חיבוריו נעתקו באלפי כתבי יד, נפוצו בכל הארצות והיו ליסוד תלמודה של קבלת האר״י.

ר׳ חיים ויטל, שנתכנה בשם ׳ר׳ חיים המקובל׳,[2] החל ללמוד אצל האר״י בשנת של״א.

> שנת לא. נכנסתי ללמוד עם מורי ז״ל האשכנזי.[3]
>
> ביום ראש חודש אדר השל״א ליצירה אמר לי כי בהיותו במצרים התחיל להשיג השגתו, ושם נאמר לו שיבא לעיר צפת, כי שם הייתי אני חיים דר שם כדי שילמדני.[4]

כבר בשנת של״א החל ר״ח ויטל לכתוב את אשר שמע מרבו האר״י, ובמשך שנים אחדות כתב וערך בעצמו את חיבוריו פעם אחר פעם.

ר׳ חיים ויטל גנז את חיבוריו והסתירם מעיני הציבור. חיבורים אחדים הסתיר בביתו, ואחרים גנז בחברון ובירושלים, כמתואר לעיל סעיף ב. לאחר זמן נתגלו חיבורים אלו, חלקם בחיי ר״ח ויטל וחלקם רק לאחר מותו, כמתואר לעיל סעיף ג. הגילוי לא היה שלם, ולעתים נמצאו רק חיבורים חסרים ודפים קרועים ומפוזרים. משום כך נאלצו המגלים לערוך ולסדר את אשר מצאו, וכך נודעו חיבורי ר״ח ויטל לא בצורתם המקורית ובשמם הראשוני אלא בצורות חדשות ובשמות חדשים שניתנו להם עשרות שנים לאחר שנכתבו. חיבורים מסוימים נערכו פעמים אחדות, ובשמות שונים נקראו, ולא נוכל לתארם אלא על ידי תיאור מעשה עריכתם. על כן נפצל את תיאור חיבוריו של ר״ח ויטל לפרקים אחדים. בפרק זה נרשום את החיבורים שכתב ר״ח ויטל

1 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ג.

2 יומנו של ר׳ חיים ויטל (ספר החזיונות), דפוס 94, עמ׳ קב, קג, קז.

3 שם, שם, עמ׳ ד.

4 שם, שם, עמ׳ קלד. וכן בעמ׳ לו: ׳שנת שלא. בהיותי בצפת למדני מורי ז״ל להוציא רוחות רעות בכח ייחוד שלימדני׳.

ונתאר את צורתם המקורית על פי כל הידוע לנו. בפרק יח נתאר את החיבורים שר' יעקב צמח מצא, ערך וסידר בירושלים, ובפרק כ נתאר את החיבורים שר' שמואל ויטל ערך וסידר בדמשק.
כתיבת ידו של ר' חיים ויטל מוכרת וידועה. ספר עץ חיים, שבו סידר ר"ח ויטל את כל קבלת האר"י, נמצא כולו בעצם כתיבת ידו. גם ספרים אלה נמצאים לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר"ח ויטל: יומן המאורעות וקונטרס 'שורש נשמתי' ('ספר החזיונות'), עץ הדעת טוב וספר הרפואות והסגולות.
חיבורי ר' חיים ויטל לא נכתבו על ידו בפעם אחת. הוא שב לסדר ולהרצות את קבלת האר"י פעם אחר פעם, וכך יצאו מתחת ידיו מהדורות שונות שבהן סיכם את דברי רבו. בחיבוריו הוסיף ר"ח ויטל הערות רבות משלו, ובהן כתב את ספקותיו ואת הצעותיו לפתרונם. פעמים נטל ר"ח ויטל הערה מסוימת ושילבה בגופו של חיבור אחר, ופעמים הוסיף הערה על הערה. מעקב אחר הערות אלו ילמדנו על מהלך כתיבתו של ר' חיים ויטל, וכך נוכל לקבוע איזה חיבור נכתב בראשונה ואיזה באחרונה.

[טו] קונטרס 'בקיצור נמרץ'

בשנת של"א, היא השנה שבה נכנס ללמוד אצל האר"י, התחיל ר' חיים ויטל לכתוב 'ראשי פרקים בקצרה' מתורת רבו.

> אמר הצעיר מעיר... עלתה הסכמתי להעלות על ספר זכרון דברים ודרושים עמוקים בסתרי חכמת האמת אשר קבלתי ממורי ורבי... כמהר"ר יצחק לוריא ז"ל אשכנזי אשר נגלה אליו אליהו ז"ל ולימדו חכמה הזאת כמפורסם אל יודעי דת ודין.
> והנני היום בן כ"ט שנים למולדתי אשר הי(!) שנת השל"א ליצירה, ואמרתי לכתוב **ראשי פרקים בקצרה** ככל האפשר כי כבוד אלהים הסתר דבר.

שורות אלו נמצאות בספר עץ חיים, בעצם כתיבת ידו של ר' חיים ויטל, בראש כת"י 77, שיתואר להלן סעיף יז.[5] שורות אלו הן חלק מהקדמה שכתב ר"ח ויטל ל'ראשי פרקים בקצרה'. אחר העביר ר' חיים ויטל את קולמוסו על השורות הללו, ולא כתב את 'ראשי פרקים בקצרה' אחריה. האם נמצאים 'ראשי פרקים בקצרה' אלו בידינו?

בחיבוריו הגדולים מזכיר ר' חיים ויטל פעמים אחדות את הקונטרס שכתב 'בקיצור נמרץ', 'בקיצור נמרץ בראשי פרקים', והוא מציין כי את הקונטרס הזה כתב בעת שישב לפני האר"י ושמע את הדברים מפיו. נראה שלקונטרס זה נתכוון ר"ח ויטל בכותבו בשנת של"א את השורות על כוונתו 'לכתוב ראשי פרקים בקצרה'.
הקונטרס שנכתב 'בקיצור נמרץ' לא נמצא באוצרות כתבי היד, וכל שיש בידינו ממנו הוא שורות אחדות המשוקעות בחיבוריו הגדולים של ר' חיים ויטל. נביא כאן את כל השורות הללו,

5 לא ניתן לי להעתיק את ההקדמה, ורק את השורות הללו הצלחתי להציל. שורות אלו נמצאות רק בטופס המקורי של ספר עץ חיים, והן נעדרות מכל ההעתקות הרבות שנעשו לכתבי ר"ח ויטל.

ודרכן נוכל להתבונן בקונטרס שכתב ר״ח ויטל ׳בקיצור נמרץ׳ ולהבין את דרך כתיבתו בעת שישב לפני רבו.

[א] דרוש אדם קדמון ׳בקיצור גדול׳.

דרוש שלם מתוך קונטרס ׳בקיצור גדול׳ נמצא בידינו, והוא הדרוש הראשון משלושת דרושי אדם קדמון הנמצאים בשער ההקדמות בזה אחר זה. הדרוש פותח במלים אלו.

> ונבאר עתה ענין אצילות עולם הנקרא אדם קדמון לכל קדומים, וזה ענינו **בקיצור גדול** ובדרך רמז והעלם גמור.[6]

אמנם בשער ההקדמות לא ציין ר׳ חיים ויטל מאומה על דרוש זה, אבל בספר מבוא שערים ציטט שורות אחדות ממנו ושם ציין כי הן נכתבו ׳בקיצור נמרץ׳ בעת ששמע אותן מרבו.

א. כך כתב בספר מבוא שערים על אודות אורות הנקודים היוצאים מאדם קדמון.

> ודע כי **בעת ששמעתי** זה הטעם הד׳ **כתבתיו בקיצור נמרץ** ואעתיקנו לך פה... וז״ל העתק מה שכתבתי, בצמצום הנזכר ירדו חיצוניות פנים ואחור מטבור א״ק ולמטה בריאה ויצירה, וירדו במקיף יושר שתחת הרגלים ולא בבולו, והמקיף עלה במקומו וברדתו האחור הוחשך חיצוניותו יותר וירד יותר לעשיה, וזה טעם ד׳ היות הנקודים עגולים ומקיפים כדי להעלותם.[7]

שורות אלו לקוחות מהדרוש הראשון בדרושי אדם קדמון שנכתב ׳בקיצור גדול׳.

> בצמצום הב׳ ירדו החצוניות של צד פנים ואחור מנה״י דא״ק והם בריאה יצירה, וירדו במקום המקיף של יושר אשר תחת הרגלים ולא בכלו, ואז המקיף הזה עלה במקום חצוניות הנז׳, ובהיותו יורד צד האחור הוחשך חצוניותו יותר ואז חצוניות האחור ירד עוד עד עשיה, וזהו טעם ד׳ אל הנז״ל למה הנקודין היו בבחינת מקיפים ולא ישרים והוא כדי להעלותם.[8]

ב. כך כתב בספר מבוא שערים על אודות אורות היושר של אבא ואימא.

> וזה טופס הלשון **שכתבתי בעת ששמעתי** זה הדרוש, ועתה אני מסופק בהבנתו ולכן אעתיקנו פה. וז״ל בבוא היושר או״א, כשיעור אורך אימא בעתיק כך אורך הישרים האלו שניהם באו״א, מימין אבא ומשמאלו הג׳ עליונות של זה וזה ושבעה תחתונות ע״ד זה באימא וארכם שיעור הנז׳, הרי ביושר שניהם שוים.[9]

גם שורות אלו לקוחות מהדרוש הראשון בדרושי אדם קדמון שנכתב ׳בקיצור גדול׳.

6 שער ההקדמות, דרושי אדם קדמון, דפוס 868, דף ט ע״ב–ע״ג.
7 מבוא שערים, שער ב, חלק א, פרק ג.
8 שער ההקדמות, דפוס 868, דף ט ע״ב.
9 מבוא שערים, שער ב, חלק ג, פרק ד.

אח"כ יצאו יושר רוח דאו"א, ושניהם נתפשטו שעור התפשטות אימא בעתיק יומין ומסתיימין בשוה יחד, ושלשה ראשונות יושר דאבא עומדים למעלה עם המקיפין דאבא בגג העגולה שלהם בצד ימין, וג' ראשונות יושר דאימא בצד שמאל כנגד מקיפי אבא ג"כ, ושבעה תחתונות יושר דאבא ושבעה תחתונות יושר אימא עומדים למטה עד גג מקיפי אימא אלו מימין ואלו משמאל, וארכם למטה שעור הנז', והרי כי גם ביושר שוים במעלתם.[10]

[ב] סמוך לפטירת האר"י החל ר' חיים ויטל לכתוב בהרחבה את כל אשר שמע מרבו בספר עץ חיים, כמתואר להלן סעיף יז. בספר זה ציטט ר"ח ויטל דברים מהמקור שעמד לפניו, הוא הקונטרס 'בקיצור נמרץ' שאותו כתב עוד בחיי רבו.[11]

ודע כי הדרוש הנזכר כתבתיו **בקיצור נמרץ בראשי פרקים בעת ששמעתיו** ממורי ז"ל, ועתה בבואי להעתיקו ולהרחיבו נעלם ממני הבנת ראשית דבריו בענין זמן הנערה, ולכן רציתי להעתיקו כמו שהוא שם, וז"ל... והנלע"ד עתה בביאור לשון זה הוא...[12]

ודע כי מצאתי כתוב בקונטרס במקום אחר באופן אחר וזה ענינו **בקיצור**... עד כאן לשון הקונטרים שלי שמצאתי כתוב **כששמעתיו** מפי מורי ז"ל.[13]

ודע כי מצאתי כתוב בקונטריסי מפי מורי ז"ל באופן אחר... עכ"ל **הקונטרים אשר לי** בשם מורי ז"ל.[14]

אמנם דע כי מצאתי כתוב **בקונטריסי** היפך מזה.[15]

כי מצאתי כתוב בקונטרס מן **העת ששמעתי** מפי מוז"ל.[16]

הנה דרוש זה כתבתיו **בקצרה** בקונטריסי **כששמעתי** ממורי, והנני מעתיקו לפניך כמות שהוא.[17]

אמנם מה שמצאתי כתוב בקונטריסי **כששמעתיו** ממורי ז"ל הוא באופן זה.[18]

דע כי שכחתי ענינו כי מצאתיו כתוב **מכאשר שמעתיו בקיצור נמרץ** כאשר העתקתי ענינו שם.[19]

10 שער ההקדמות, דפוס 868, דף ט ע"ג.

11 ספר עץ חיים נערך מחדש בידי ר' שמואל ויטל בשמונה שערים, כמתואר להלן סעיף צא. את הציטוטים מקונטרס 'בקיצור נמרץ' נציין הן על פי מקומם בספר עץ חיים (על פי הצילום שלפנינו) הן על פי מקומם בשמונה שערים.

12 שער ההקדמות, דפוס 868, דף פד ע"ב.

13 שער התפילה, כת"י 85, דפים נט ע"ב – ס ע"א; שער הכוונות, דפוס 898, דף מג ע"ג. בשער הכוונות הנוסח שונה במעט: 'ע"כ לשון הקונטרס שמצאתי כתוב מכ"י מעת ששמעתיו מפי מורי ז"ל'.

14 שער התפילה, כת"י 85, דף סא ע"ב; שער הכוונות, דפוס 898, דף מד ע"ג (בנוסח שונה).

15 שער התפילה, כת"י 85, דף עו ע"ב; שער הכוונות, דפוס 898, דף נד ע"ב.

16 שער התפילה, כת"י 85, בין דף קטו ובין דף קיו (דף אחד חסר לפנינו); שער הכוונות, דפוס 898, דף פב ע"ד.

17 שער המצוות, פרשת קרח, כת"י 86, בין דף קפז ובין דף קפח (דף אחד חסר לפנינו); דפוס 890, דף ל ע"ב.

18 שער המצוות, פרשת תצא, כת"י 86, דף רג ע"א; דפוס 890, דף נט ע"ב.

19 שער רוח הקודש, כת"י 91, דף רס ע"ב; דפוס 904, דף לד ע"ב.

אלה הדברים שנמצאים בידינו מהקונטרס שנכתב ׳בקיצור נמרץ׳, הוא הקונטרס שבו כתב ר׳ חיים ויטל את דברי האר״י בעודו יושב לפניו.

׳נייר קטון׳

כדוגמת הקונטרס ׳בקיצור נמרץ׳ מזכיר ר׳ חיים ויטל גם ׳נייר קטון׳ שכתב עוד בחיי רבו. גורלו של ׳נייר קטון׳ כגורלו של הקונטרס ׳בקיצור נמרץ׳ — גם הוא לא הגיע אלינו כמות שהוא, ורק ציטוטים אחדים ממנו נמצאים בידינו. את הנייר הקטון מזכיר ר׳ חיים ויטל בקונטרס ׳שורש נשמתי׳, שיתואר להלן סעיף יח.

> ודע כי כל זה היה כתוב אצלי מימי מורי ז״ל בנייר קטון. ושם באחרית הכל ראיתי כתוב, רב חמא בר בוזי, בלתי שום פירוש, ואיני יודע אם צריך לכוין בו ביום שבת, ושכחתי הענין...
> ודע כי גם זה מצאתי כתוב בנייר קטן, ובאחרית כל הנז׳ מצאתי כתוב שמות אלו ולא אזכור ענינם.[20]

מן הקיצור אל ההרחבה

הבאנו את כל הנמצא בידינו מהקונטרסים שכתב ר׳ חיים ויטל ׳בקיצור נמרץ׳ וב׳נייר קטון׳ בעת שישב לפני האר״י. ר״ח ויטל נטל את הקונטרסים הללו, שבהם נמצאו ׳ראשי פרקים בקצרה׳, וכתב על פיהם באריכות את כל אשר שמע מפי האר״י. כך העתיק והרחיב ר״ח ויטל את אשר כתב בראשונה, ובלשונו שלו: ׳ועתה בבואי להעתיקו ולהרחיבו׳.[21]
לדרך כתיבתו של ר״ח ויטל תוצאות חשובות בתוכן חיבוריו הגדולים והידועים שיתוארו בסעיפים הבאים. הפרש הזמנים בין הדברים שנכתבו ׳בקצרה׳ ו׳בקיצור נמרץ׳ ובין החיבורים שנכתבו בהרחבה גרם לשכחה, לספק ולאי הבנה באשר לתוכנם המלא של דברי האר״י. בשורות שהבאנו לעיל נכללו לשונות אחדים של ר׳ חיים ויטל המבטאים את חוסר הוודאות שחש בעת כתיבתו: ׳ועתה בבואי להעתיקו ולהרחיבו נעלם ממני הבנת ראשית דבריו׳, ׳ועתה אני מסופק בהבנתו׳, ׳ושכחתי הענין׳, ׳ולא אזכור ענינם׳. לשונות דומים של ספק, של שכחה ושל אי הבנה עתיד ר״ח ויטל לכתוב בהערות הרבות שיוסיף לחיבורים שבהם ירצה באריכות ובהרחבה את קבלת האר״י. הערות אלו תתוארנה להלן סעיף קלב.

[טז] קונטרסי טיוטות

בסעיף הקודם תיארנו את הקונטרסים שכתב ר׳ חיים ויטל ׳בקיצור נמרץ׳ וב׳נייר קטון׳ בעת שישב לפני האר״י. אחר נטל ר״ח ויטל את אלה, והעתיק והרחיב את ׳ראשי פרקים בקצרה׳

20 יומנו של ר״ח ויטל (ספר החזיונות), דפוס 94, עמ׳ קעה–קעו.
21 שער ההקדמות, דפוס 868, דף פד ע״ב.

שהיו בהם. כך כתב קונטרסים רבים, ובהם הרצה את דרושי האר״י בצורתם הראשונה והמקורית – באותו סדר ובאותו תוכן שהאר״י הורה אותם לתלמידיו. בקונטרסים אלו כתב ר״ח ויטל לא רק את המסקנה הסופית אלא גם את המשא ומתן שהתנהל בין האר״י ובין תלמידיו במהלך השיעורים שהשמיע לפניהם.
קונטרסים אלה ייקראו בשם 'קונטרסי טיוטות'. מדוע? ר' חיים ויטל ערך וסידר קונטרסים בודדים אלו בספר עץ חיים, כמתואר להלן סעיף יז. המעבר מן הקונטרסים אל הספר לא כלל רק עריכה וסידור אלא גם כתיבה מחדש. ר' חיים ויטל לא נטל את הקונטרסים כמות שהם כדי לסדרם בספר עץ חיים אלא כתבם מחדש, בשינויי סגנון חשובים, ורק אחר כך ערכם וסידרם. משום כך קראנו לקונטרסים אלה בשם 'קונטרסי טיוטות'. בהבדלי הסגנון בין קונטרסים אלה ובין ספר עץ חיים נדון בפרוטרוט להלן סעיף קלד.

רוב מוחלט של קונטרסי הטיוטות כולל את הדרושים שר״ח ויטל שמע בעצמו מהאר״י בעת שישב לפניו. קונטרסים מעטים כוללים דרושים ששמעו שאר התלמידים מהאר״י, ור״ח ויטל העתיקם מהם. בקונטרסים אלו הביא ר״ח ויטל דברים בשם אומרם, וציין את שמות חבריו שכתבו את דרושי האר״י. בעת שערך את הקונטרסים וכללם בספר עץ חיים השמיט שמות אלה, כמתואר להלן סעיף קלד.

מכל הקונטרסים הללו נמצא בידינו רק קונטרס אחד בעצם כתיבת ידו של ר״ח ויטל. זהו קונטרס 'שורש נשמתי', שבו כתב ר״ח ויטל את הדברים שאמר לו האר״י על שורש נשמתו. קונטרס זה חשוב מאוד להבנת דרך כתיבתו של ר״ח ויטל, ועל כן נקצה לתיאורו המפורט סעיף שלם, הוא סעיף יח.

אימתי כתב ר״ח ויטל את קונטרסי הטיוטות? קונטרסים אלו הם ראשית כתיבתו של ר״ח ויטל, והם קודמים לכתיבתו של ספר עץ חיים שבה החל סמוך לפטירת האר״י בשלהי שנת של״ב, כמתואר להלן התחלת סעיף יז. ברור אפוא שר״ח ויטל החל לכתוב את קונטרסי הטיוטות עוד בחיי האר״י. האם סיים לכתוב אותם בשנות הש״ל או המשיך בכתיבתם גם בשנים הבאות? על שאלה זו נוכל להשיב רק לאחר שנתאר את תוכנו של קונטרס 'שורש נשמתי' ונעיין בשמות החכמים הנזכרים בו, ואת זאת נעשה להלן סעיף יח עמ' 135.
ר״ח ויטל הסתיר את קונטרסי הטיוטות בביתו, כמתואר לעיל סעיף ב. ר' יהושע ן' נון הצליח להוציא את הקונטרסים הללו מביתו של ר״ח ויטל ולהעתיקם, כמתואר לעיל סעיף ג. כך נתגלו קונטרסי הטיוטות ונודעו לציבור המקובלים בארץ ישראל ומחוצה לה.

קונטרסי הטיוטות נעתקו בכתבי יד רבים מאוד. מאות העתקות של קונטרסים אלה, בכל הכתיבות הידועות, נמצאות לפנינו. הקדומות והמקוריות בכולן נעשו בארץ ישראל ושכנותיה, והן ניכרות בכתיבתן המזרחית. העתקות אלו אינן מסודרות, וחסרות הן כותרות ושמות מחברים ומעתיקים. רבות מן ההעתקות הגיעו אלינו מקוטעות, ורק על פי מניין הדפים אפשר לשער את היקפן המקורי. משום כל אלה קשה לזהות את ההעתקות הללו ולהגדיר במדויק את תוכנה של כל אחת מהן, ורק מקצתן יתוארו להלן סעיפים לו, מ, נו.

כיוון שההעתקות הראשונות של קונטרסי הטיוטות לא היו מסודרות השתדלו המקובלים לאוספן ולסדרן. הם מיינו את הקונטרסים על פי תוכנם וערכו אותם על פי נושאיהם, וכך סודרו ונערכו ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. במלאכת העריכה עסקו מקובלים אחדים, ומתחת ידיהם יצאו עריכות שונות זו מזו. הקדומות שבהן נעשו עוד לפני שנת ש״ס: עריכתו של ר׳ מלכיאל אשכנזי (להלן סעיף לז), עריכת תלמידיו של ר״י טבול (סעיף לח) ועריכות אלמוניות (סעיף מ). אחר שנת ש״ס סודרו ונערכו מחדש קונטרסיו של ר״ח ויטל בידי מקובלים אלה: ר׳ אפרים פנצירי (סעיף נ), ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה (סעיף נא) ור׳ משה מזרחי (סעיף פ).

קונטרסי הטיוטות של ר׳ חיים ויטל הגיעו לאיטליה, יחד עם קונטרסיהם של שאר תלמידי האר״י. מקובלי איטליה סידרו וערכו את כל הקונטרסים הללו עוד לפני שנת ש״ס: ר׳ משה ישראל פואה (סעיף מא), ר׳ מנחם עזריה מפאנו (סעיף מב), ר׳ עזרא מפאנו (סעיף מג) ור׳ מב״א (אוטולינגו?) (סעיף מח). גם אחרי שנת ש״ס המשיכו מקובלי איטליה לערוך ולסדר קונטרסים אלה: ר׳ מנחם עזריה מפאנו (סעיף נח), ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה (סעיף ס) ור׳ אהרן ברכיה די מודינה (סעיף עד).

גם לאשכנז הגיעו קונטרסי הטיוטות של ר״ח ויטל, ושם ערכום ר׳ אלכסנדר כ״ץ (סעיף סג), ר׳ אלעזר אלטשול (סעיף ע) ור׳ נפתלי בכרך (סעיף עז).

קונטרסי הטיוטות נערכו גם בידי ר׳ מאיר פופרש, תחילה בארץ ישראל ואחר בפולין, כמתואר להלן סעיף פח. עוד נערכו קונטרסים אלו בידי ר׳ נתן שפירא, כמתואר להלן סעיף צב.

•

רוב קונטרסי הטיוטות נעתקו בלא שם ובלא ציון מוגדר. ברוב ההעתקות והעריכות שמנינו לעיל מעורבים הקונטרסים ופתוכים זה בזה וקשה לציין ולזהות קונטרסים בודדים ועצמאיים. רק אחר עיון מדוקדק והשוואה מפורטת יכולים אנו למצוא קונטרסים מוגדרים, שחוזרים בשלמותם בהעתקות ובעריכות אחדות, ולזהות אותם על פי שורות פותחות ועל פי תוכנם. מלאכה זו ארוכה היא, ולא נוכל לעשותה כאן. מכל אלה נתאר כאן רק שני קונטרסים שנקראו בשם — דרוש אדם קדמון ופירוש אדרא זוטא, והם הנפוצים ביותר מכל קונטרסיו של ר״ח ויטל. על שני אלה נוסיף קונטרס שהעתיק ר״ח ויטל מחבריו, הוא הקונטרס שבו קיצר את ספר כנפי יונה.

דרוש אדם קדמון

העתקה קדומה מאוד של דרוש אדם קדמון נמצאת בכת״י 38, שהוא חלק מספר דרושים שערכו תלמידי ר׳ יוסף ן׳ טבול, כמתואר להלן סעיף לח. כתב יד זה היה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.

העתקה קדומה וחשובה של דרוש אדם קדמון נמצאת בכת״י 39. בכתב יד זה העתיקו תלמידי ר״י טבול את הדרוש, ובגיליונותיו הוסיפו את השגות ר״י טבול ואת הערות תלמידיו על דברי

ר״ח ויטל. העתקה קדומה נוספת נמצאת בכת״י 40, וגם בגיליונותיה נוספו השגותיו של ר״י טבול. השגות אלה יתוארו להלן סעיף כה.

דרוש אדם קדמון הועמד בראש ספר הדרושים שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה, כמתואר להלן סעיף נא. דרוש אדם קדמון פותח את גופו של ספר הדרושים שערך ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף נ, וכן את גופו של ספר ההקדמות שערך ר׳ משה מזרחי, כמתואר להלן סעיף פ.

דרוש אדם קדמון הגיע לאיטליה ונעתק בה בשם ׳דרוש אדם קדמאה׳, כמתואר להלן סעיף מג.

גם לאשכנז הגיע הדרוש, אך לא בנוסחו המקורי כפי שיצא מתחת ידיו של ר״ח ויטל אלא בנוסח ערוך ששולבו בו דברי ר״י טבול, כמתואר להלן סעיף ע.

הדרוש הועמד גם בראש ספר אוצרות חיים, כמתואר להלן סעיף פד. בספר עדות ביעקב הועמד דרוש אדם קדמון כ׳פנים׳ הספר, כמתואר להלן סעיף פה. בספר דרך עץ חיים עומד דרוש אדם קדמון בראש מהדורא תניינא שבו, כמתואר להלן סעיף פח.

ככל שאר קונטרסי הטיוטות נטל ר״ח ויטל את דרוש אדם קדמון וערכו מחדש. את הקונטרס הערוך כלל ר״ח ויטל בספר עץ חיים, חלק ראשון, שער שני, שער ההקדמות. בתוך דרוש אדם קדמון שילב ר״ח ויטל דרושים נוספים על אודות אדם קדמון ששמע מן האר״י ׳פעם אחרת׳, ואת כל אלה העמיד בראש שער ההקדמות, כמתואר להלן סעיף יז.

מספר זה נטל ר׳ שמואל ויטל את דרושי אדם קדמון וסידרם בספר שמונה שערים, שער ראשון, שער ההקדמות, כמתואר להלן סעיף צא.

[38] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים י ע״ב – כז ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

[39] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים א ע״א – לח ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבות מזרחיות שונות.
דפים ז ע״א – ח ע״ב ודפים כה ע״א – לח ע״א נכתבו בידי ר׳ אברהם סכנדרי.
השגות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, הערות מאת ר׳ ישראל בנימין ומאת ר׳ שמואל ן׳ סיד תלמידיו, והערות מאת ׳א״א׳ (ר׳ אברהם סכנדרי ?).

[40] כת״י מוסקבה, גינצבורג 439, ס׳ 48012, דפים 9 ע״א – 41 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
השגות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, הערות מאת ר׳ ישראל בנימין ומאת ר׳ שמואל ן׳ סיד תלמידיו, והערות מאת ׳א״א׳ (ר׳ אברהם סכנדרי ?).

[41] כת״י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 280b, ס׳ 26348, לו דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[42] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1767, ס׳ 10865, דפים 1 ע״א, 4 ע״א – 25 ע״ב (מניין מקורי: א ע״א, ב ע״א – כג ע״ב).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה תימנית.
בסוף: ׳וכתב יד הסופר חיים בכמ״ר אברהם בירב סעדיה... ן׳ שמריה אלבשירי׳ (דף 199 ע״א).[22]

פירוש אדרא זוטא

האר״י פירש את אדרא זוטא לתלמידיו, ואת דבריו אלה כתב ר׳ חיים ויטל בקונטרס לעצמו. העתקות רבות מאוד נעשו לקונטרס זה, והן נבדלות במעט זו מזו בפתיחתן ובסיומן.
פירוש אדרא זוטא פותח במלים אלו: ׳דע כי כל מציאות האצילות הוא סוד הא״ס, הוא אשר אנו קוראים אותו עתיקא דכל עתיקין וכו׳, האמנם כדי שיתגלה אלינו איזה קצת הארה ממנו הנה הוא גניז וטמיר בכתר׳. בנוסחים אחרים פותח הפירוש כך: ׳ראוי שתדע כי הלא כל מציאות האצילות...׳. הפירוש מסתיים במלים אלו: ׳כי נעשה לבת אש בסוד אותם ההבלים שהם בגי׳ ס״ר, כי הבל ולהב הכל א״׳. העתקות אחדות קצרות יותר והקטע האחרון של הפירוש נשמט מהן, והן מסתיימות כך: ׳כי כולם נולדו למקוטעים לז׳ חדשים כי כלם נמשכו מאותם הז׳ דגולגלתא והם כזה׳.

אחת ההעתקות הקדומות של פירוש אדרא זוטא נמצאת בכת״י 43. העתקה זו יצאה מתחת ידי ר׳ אברהם סכנדרי. בראשה כתב כותרת זו: ׳פי׳ אדרת האזינו ממורנו הרב זלה״ה׳, ובסופה כתב: ׳עד כאן הם דברי הרב הכולל המקובל האלהי אור ישראל כמוהר״ר יצחק לוריא זלה״ה זכותו יגן עלינו, והדברים סתומים וחתומים במאד מאד והמבין יבין ואין כח ולא רשות לפרסם ברבים׳. בגיליונות הפירוש נוספו הערות והשגות של ר״י טבול, כמתואר להלן סעיף כה. בגיליונותיה של העתקה זו נוספו הערות ׳א״א׳, ונראה שהן מאת המעתיק.

העתקות נוספות משנות הש׳ נמצאות בכת״י 44–46, אף הן בכתיבה מזרחית. העתקה בכתיבה תימנית של הפירוש נמצאת בכת״י 48, והיא נעשתה בידי ר׳ חיים אלבשירי. בראשה נכתב: ׳פירוש האדרת האזינו להרב המקובל האלהי מרינו ועטרת ראשינו החכם הרב רבי יצחק אשכנזי זצ״ל׳.

פירוש אדרא זוטא הגיע לאיטליה. הוא היה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה, כמתואר להלן סעיף מא, ונעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג.

הפירוש נמצא בכת״י 51, שהוא חלק מספר הדרושים שערכו מקובלי ארץ ישראל, ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה, כמתואר להלן סעיף נא.
נוסח זה של פירוש אדרא זוטא נדפס בדפוס 52 על פי אחת ההעתקות שנעשו לו באיטליה, כפי שמתברר מן ההסכמות שנכתבו בראש הספר.

22 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סט.

פירוש אדרא זוטא נכלל גם בספר הדרושים שערך ר׳ אפרים פנצירי. בספר זה נוספה לפירוש הקדמה המתחילה במלים אלו: ׳דע כי כל דבר׳, וגם שמות חדשים ניתנו לו: ׳גילוי לאדרת האזינו׳, ׳גלי עמיקתא׳. את כל אלה נתאר להלן סעיף נ. עריכה זו הגיעה אל ר׳ משה מזרחי, והוא כללה בספר הדרושים שערך, כמתואר להלן סעיף פ. בשמות אלו ובעריכה זו נעתק פירוש אדרא זוטא גם בקונטרס לעצמו, כמתואר להלן סעיף פא. ר׳ שלום בוזגלו הדפיס נוסח זה של הפירוש בדפוס 1085.

כשאר קונטרסי הטיוטות נטל ר״ח ויטל את פירוש אדרא זוטא וערכו וסידרו מחדש. את הקונטרס הערוך כלל ר״ח ויטל בספר עץ חיים, שער מאמרי הזוהר, כמתואר להלן סעיף יז. בין שתי העריכות של פירוש אדרא זוטא קיימים הבדלים חשובים שמלמדים על דרכי עבודתו של ר״ח ויטל — כיצד נטל את קונטרסי הטיוטות, כתב וערך את תוכנם מחדש וכללם בספר עץ חיים. את כל אלה נתאר להלן סעיפים קלד, קלח. עריכה זו הגיעה אל בנו ר״ש ויטל, והוא כללה בספר שמונה שערים, שער שני, שער מאמרי רשב״י, כמתואר להלן סעיף צא.

[43] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 245, ס׳ 21511, 20 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[44] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים רכב ע״א – רלב ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

[45] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 85 ע״א – 102 ע״ב.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[46] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים קלט ע״א – קסד ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.

[47] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2044, ס׳ 11142, דפים נז ע״ב – עב ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[48] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1767, ס׳ 10865, דפים 55 ע״ב – 74 ע״ב (מניין מקורי: מו ע״ב – סה ע״ב).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה תימנית.
בסוף: ׳וכתב יד הסופר חיים בכמ״ר אברהם בירב סעדיה... ן׳ שמריה אלבשירי׳ (דף 199 ע״א).[22]

[49] כת״י מוסקבה, גינצבורג 692, ס׳ 47969, דפים 99 ע״א – 138 ע״א (מניין מקורי: א ע״א – מ ע״א).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מקנז.
בדף 170 ע״א: ׳נכתב פה נא אמון בחדש סיון בסדר... שנת והבאתי [=תכ״ג] אתכם לפ״ק׳.
כתיבת בעלים: ׳זה הספר של אחי... החסיד העניו כה״ר משה מקנז נר״ו׳ (דף 95 ע״ב).

[50] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10548, ס׳ 7910, דפים 100 ע״ב – 121 ע״ב (מניין מקורי: קא ע״ב – קכב ע״ב).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[51] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1985, ס׳ 11083, דפים פד ע״א – קה ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[52] דפוס, בתוך אדם ישר, קראקא תרמ״ה, דפים פד ע״ד – צד ע״ב.

קיצור כנפי יונה (ב)

ר״ח ויטל נטל קונטרסים שכתבו חבריו והעתיקם לעצמו, כפי שכתב בהקדמתו לספר עץ חיים. על הדרושים שהעתיק ר״ח ויטל מחבריו כתב גם ר׳ שלומיל מדרזניץ באיגרתו לר׳ ישכר בער מקרמניץ. דבריהם יובאו להלן סעיף יז.
אחד מן הקונטרסים הללו הוא הקונטרס שבו קיצר ר״ח ויטל את ספר כנפי יונה (ב) שכתבו ר׳ משה נג׳ארה וחבריו, כמתואר להלן סעיף כז. קונטרס זה נמצא בכת״י 57 ודומיו, ונעתק פעמים רבות מאוד. הקונטרס מתחיל כך: ׳כשעלה ברצונו ית׳ לברוא את העולם להיטיב את ברואיו שיכירו גדולתו... האציל נקודה אחת שהיא כלולה מעשר׳.
קונטרס זה נכלל, בשלמותו או בחלקו, בספר הכוונות שערך ר׳ מלכיאל אשכנזי (להלן סעיף לז), בספרי דרושים וליקוטים שונים (סעיפים לח, מ), בספר הדרושים שערך ר׳ אפרים פנצירי (סעיף נ), בספר הדרושים שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה (סעיף נא) ובספר ההקדמות שערך ר׳ משה מזרחי (סעיף פ). בספרים אלו נכתב בראש הקונטרס: ׳להר״מ נאגרא והר״י ארזין והר״מ יונה׳ (כת״י 53). כותרת זו מופיעה בשינויי נוסח רבים, ולא נוכל לפרטם כאן.
אחר נטל ר״ח ויטל את הקונטרס ושילבו בספר עץ חיים, שיתואר להלן סעיף יז. הוא לא שילב את הקונטרס בשלמותו, אלא פירקו על פי נושאיו ושילב כל אחד מהם על פי מקומו הנכון לו בספר. קטעים מן הקונטרס השייכים לסדר ההאצלה נכללו בסוף שער ההקדמות, וכוונות מן הקונטרס נכללו בסוף שער התפילה. מספר עץ חיים הגיעו קטעי הקונטרס אל ר״ש ויטל, והוא כללם בשמונה שערים שבעריכתו. קטעים אלו יפורטו להלן סעיף צא, בתיאור עריכה זו.

[53] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10665, ס׳ 7980, דפים 183 ע״ב – 201 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מלכיאל אשכנזי בעצם כתיבת ידו (כתיבה מזרחית).

[54] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 110 ע״א – 122 ע״א.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[55] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 84 ע״א – 108 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[56] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס' 26710, דפים 158 ע"א – 189 ע"א.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[57] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10548, ס' 7910, דפים 130 ע"ב – 146 ע"א.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[58] כת"י ירושלים, בניהו ק 55, ס' 72096, דפים לט ע"א – נד ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

קונטרס מנהגים

ר"ח ויטל כתב קונטרס ובו מנהגים שנהג בהם האר"י. הקונטרס נעתק בכתבי יד רבים, הן לעצמו הן כחלק מספרים ערוכים ומסודרים. עותק קדום שלו נמצא בכת"י 347, שיתואר להלן סעיף מו. העתקות קדומות נוספות של קונטרס המנהגים מצויות בקובץ של כוונות וליקוטים שנעתק בכת"י 265, כמתואר להלן סעיף לח, ובקובץ חיבורים שהיה בידיו של רמ"י פואה ונעתק בכת"י 287, כמתואר להלן סעיף מא. הקונטרס נכלל גם בספר הליקוטים שערך ר"א פנצירי ונעתק בכת"י 409, כמתואר להלן סעיף נ, ובראש ספר הכוונות שערך ר"מ טרינקי ונדפס בדפוס 452, כמתואר להלן סעיף נה.
ר"ח ויטל החל לערוך את הקונטרס ולשלב אותו בספר עץ חיים אך לא השלים את מלאכתו, כמתואר להלן סעיף יז, עמ' 117.

[*287] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס' B 266, דפים 29 ע"א – 35 ע"ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט"ז. כתיבה איטלקית.

[*347] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 L 893, ס' 23378, דפים 20 ע"א – 34 ע"ב, 40 ע"א – 46 ע"ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט"ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור: Clemente Renatto.

[59] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס' 7942, דפים קנב ע"א – קנה ע"א.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר' אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

[60] כת"י ירושלים, בניהו ק 54, ס' 72095, דפים קא ע"א – קו ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יצחק אבזאמיל.

קונטרס 'ע"ב דאדם קדמון'

אחד מקונטרסי הטיוטות הוא דרוש 'ע"ב דאדם קדמון'. דרוש זה הוא אוסף של י"ב הערות וקושיות שכתב ר' חיים ויטל על הדרושים ששמע מהאר"י. דרוש זה נעתק באוספי הדרושים והליקוטים שיתוארו להלן סעיפים לז, מ. דרוש זה נכלל גם בספרי הדרושים הערוכים, כגון אלה: ספר הדרושים בעריכת תלמידי ר' יוסף ן' טבול, כת"י 262, דף כז ע"א–ע"ב, שיתואר להלן

סעיף לח; ספר הדרושים בעריכת ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה, כת״י 412, דפים לד ע״ב – לה ע״א, שיתואר להלן סעיף נא.
ר׳ נתן שפירא העתיק קונטרס זה בתוספת דברים מאת ר׳ חיים ויטל, כמתואר להלן סעיף כא.

[יז] ספר עץ חיים

סמוך לפטירת האר״י החל ר׳ חיים ויטל לכתוב את ספר עץ חיים, הוא הספר הגדול והחשוב ביותר בקבלת האר״י. ספר עץ חיים מיוסד על הקונטרסים שכתב ר״ח ויטל בראשונה, הם קונטרסי ׳בקיצור נמרץ׳ וקונטרסי הטיוטות שתוארו לעיל סעיפים טו–טז. את הקונטרסים הבודדים הללו קיבץ ר״ח ויטל וסידר לפי נושאים, וכך ערך מהם את עץ חיים — ספר אחד שלם הכולל באופן שיטתי ומסודר את כל הדברים שהאר״י כתב בעצמו והורה לתלמידיו, דבר דבור על אופניו.
נתאר עתה את הספר, מעשה כתיבתו וכל קורותיו מאז ועד הנה.

הקדמות לספר

ר׳ חיים ויטל הקדים לספר הקדמה ארוכה והסביר בה את מלאכתו. במקורה היא נכתבה כהקדמה לספר עץ חיים כולו, וכך היא נמצאת בעצם כתיבת ידו של ר״ח ויטל בכת״י 61, ובהעתקות הנוספות שנעשו לה בכת״י 62 ודומיו. במהלך ההעתקות שינו המעתיקים את כותרתה ועשאוה כהקדמה לשער ההקדמות לבדו, וכך היא נדפסה בדפוס 65.

בהתחלת ההקדמה לספר עץ חיים הודיע ר״ח ויטל את זמן כתיבתו ועריכתו.

> אמר הצעיר מעיר, הדל באלפי, חיים ויטל בן לא״א הרב יוסף ויטל זלה״ה, בהיותי בן שלושים לכח תשש כוחי ושבתי משתומם ומחשבותי תמהים כי עבר קציר... ולא עלתה ארוכה למכתינו לחרבן בית מקדשנו הנחרב זה היום אלף ות״ק וד׳ שנים.[23]

תאריך זה נכון מט׳ באב של״ב עד חשוון של״ג, כלומר מיד אחר פטירת רבו האר״י בה׳ באב של״ב. קשה להניח כי בזמן זה גמר את עריכתו של הספר, ועל כן נכון יותר לומר כי בתאריך זה הוא החל לכתוב ולערוך את עץ חיים. גם בשורות שכתב ר״ח ויטל בתחילת ׳ראשי פרקים בקצרה׳, המצוטטות לעיל בראש סעיף טו, כתב את תאריך התחלת הכתיבה ולא את תאריך סיומה, שהרי היא לא נסתיימה כלל.[24]

בסוף ההקדמה הודיע ר״ח ויטל את שם הספר, תוכנו וסידורו. את השורות הללו כתב ר״ח ויטל בשני נוסחים שונים. הראשון בנוסחים אלה נמצא רק בכת״י 61, הוא ספר עץ חיים בעצם כתיבת ידו של ר״ח ויטל, ואף לא באחד מכתבי היד שנעתקו ממנו.

23 דפוס 65, דף א ע״א.
24 כך עולה גם מדברי ר׳ מאיר פופרש שיובאו להלן עמ׳ 116.

תחילה ביקש ר״ח ויטל לחלק את הספר לשורשים, לגזעים, לחוטרים ולענפים. כך כתב בהקדמה שנמצאת בראש הטופס המקורי של ספר עץ חיים ורק בו.

> וראיתי לחלק הס׳ הזה הנק׳ עץ חיים אל ~~כמה~~ שני חלקים.[25] ובראשונה יתחלק אל כמה שורשים, וכל שורש יתחלק אל כמה גזעים, וכל גזע יתחלק אל כמה חוטרים, וכל חוטר יתחלק אל כמה ענפים. וזה החלי בעזר צורי וגואלי.
> השורש הא׳ בו יתבאר בחינת ההקדמות והדרושים מעולם הא״ס עד עולמות אבי״ע, והוא יתחלק לשני גזעים, הגזע הא׳ בו יתבאר מבחי׳ הא״ס עד תחלת עולם האצילות והגזע השני בו יתבארו עולמות אבי״ע.[26]

על פי חלוקה זו סידר ר״ח ויטל את שער ההקדמות, שהוא השער השני בספר עץ חיים. חלוקה זו קיימת לפנינו בכתבי יד אחדים של שער זה, כפי שיובא להלן עמ׳ 122.

אחר שכתב ר״ח ויטל בסוף ההקדמה לספר עץ חיים כי יחלק אותו לגזעים, לשורשים ולחוטרים, שב והעביר את קולמוסו על שורות אלו. תמורתן כתב ר״ח ויטל שורות חדשות, ובהן הודיע כי יחלק את הספר לחלקים ולשערים. שורות אלו נמצאות הן בטופס המקורי של עץ חיים הן בכתבי היד שנעתקו ממנו.

> וקראתי שם החבור הזה על שמי ספר **עץ חיים**, וגם על שם החכמה הזאת העצומה חכמת הזהר הנקראת עץ חיים ולא עץ הדעת...
> וראיתי לחלק הספר **לשני חלקים**, וכל חלק מהם יתחלק **לד׳ שערים**.
> החלק הא׳ יתחלק לד׳ שערים, ואלו הם. השער האחד **במה שהעתקתי מכתיבת יד מורי** זלה״ה עצמו שביאר כמה מאמרים וכמה דרושים. השער השני, **בהקדמות** ששמעתי מפי מורי זלה״ה. השלישי, בבאור כמה **מאמרים מן ספר הזוהר** וספר התקונים ושאר **מאמרי רז״ל** בתלמוד ובאגדות. השער הרביעי, בבאור **פסוקים** נפרדים בכל הכ״ד ספרים.
> והחלק הב׳ גם הוא נחלק לד׳ שערים. השער הא׳, בבאור **כוונת התפילות** של החול ושל השבתות וימים טובים ור״ח וחנוכה ופורים וכל המעשים והמצוות הנהוגות בכל זמנים אלו. השער השני, בבאור **טעמי קצת מצוות**, וסידרתים כפי מקומם בכל פרשה מסדר פרשיות. השער השלישי, שער **רוח הקודש** ביחודים והנהגות לקבל רוה״ק, ובקצת כוונות ותקונין על קצת עבירות ודברים אחרים, ולהודיע ענין חכמת הפרצוף מה ענינה וכיוצא בה. השער הרביעי, **דרוש הגלגול**, ובו יודיע גם כן שרשי נשמות פרטיים של הנביאים ותנאים ואמוראים.[27]

25 תחילה כתב ר״ח ויטל: ׳כמה׳, ואחר העביר עליה את קולמוסו וכתב תמורתה בין השיטין: שני׳.

26 כת״י 61. ההקדמה היתה לנגד עיני דקות אחדות, אך לא הורשיתי להעתיקה. על כן שיננתיה על פה, וכתבתיה מן הזיכרון תכף לראייתה.

27 דפוס 65, דף ד ע״ג.

הקדמה נוספת כתב ר״ח ויטל בתחילת החלק השני של הספר, שבו ארבעת השערים האחרונים. הקדמה זו נמצאת לפנינו בראש כת״י 85 בעצם כתיבת ידו, ובה חזר, בתוספת דברים ובנוסח שונה במקצת, על סדרם של ארבעת השערים.

> **החלק השני** מן הספר הנק׳ עץ חיים, שחיברתי אני הצעיר חיים בכ״ר יוסף ויטאל ז״ל, ע״ד חכמת האמת, ממה שקבלתי מפי הקדוש החכם האלהי החסיד מורי ורבי כמהר״ר יצחק לוריא זצ״ל אשכנזי. וחלקתי החלק השני הזה לד׳ שערים.
> השער הא׳, בענין כוונת כל התפלות של חול, ושבתות, וימים טובים, וראשי חדשים, וחנוכה ופורים, ובסדורן ובתיקונן, וקראתיו **שער התפלה**. השער הב׳, בענין כוונת המצות, ובענין קצת חומרות ומנהגים ראויים להתנהג בהם, וקראתיו **שער המצות**. השער הג׳, בענין מהות הנבואה ורוח הקדש, מה ענינם, וקצת ייחודים וכוונות שירגיל בהם האדם החסיד והפרוש, אשר על ידיהם יזכה לרוח הקדש. גם קצת תיקונים וייחודים וסיגופים, לתקן את אשר חטא על הנפש מכל סוג עבירה, או מניעת קיום איזו מצוה ממצות עשה, וקראתיו **שער רוח הקדש**. השער הד׳, בענין דרוש מהות הגלגול ופרטיו. גם נודיע בו קצת גלגולים מאנשים פרטים, בתורה ובנביאים, ובתנאים ואמוראים. גם נודיע בו קצת מקומות קברי הצדיקים אשר במחוז צפת תוב״ב שבגליל העליון. גם נודיע בו קצת אופני עונשי האדם, אם בבחינת גלגול, אם בבחינת היותם נעשין מזיקין ושאטים בעולם, ונעשים רוחות רעות לכפות בני אדם ולהתלבש בגופותם, או בגלגולי שאר בעלי חיים, ואם בבחינת דין הקבר הנקרא לרז״ל בשם חיבוט הקבר, וקראתיו **שער הגלגול**.[28]

תוכן הספר

בספר עץ חיים כתב ר׳ חיים ויטל את הדרושים אשר שמע מהאר״י כפי ששמעם ממנו, כלומר כל דרוש בשלמותו, כל דרוש לעצמו. בכתיבת דרושים אלו שמר ר׳ חיים ויטל על המבנה המקורי שלהם והקפיד לכתוב את כל הדברים שאמר האר״י ובסדר שאמרם. משום כך כוללים דרושים אלה גם דברים שנאמרו בדרך אגב ואינם עוסקים בנושא הדרוש עצמו, כמתואר להלן פרק לב.
בגופו של כל שער ושער סידר ר״ח ויטל את הדרושים ששמע בעצמו מהאר״י, ובסופי השערים הוסיף את אשר שמעו חבריו מרבו בעת שהוא לא ישב לפניו. כך כתב בסוף הקדמתו לספר עץ חיים.

> גם צריך שתדע כי **בסוף כל שער ושער** כתבתי כמה דרושים שקבלתי ושמעתי מפי קצת תלמידי מורי זלה״ה **ששמעו מפיו באיזה זמן שאני לא הייתי יושב שם**, וראיתי לכותבם בכל סוף כל שער ושער כפי עניינו.[29]

28 כת״י 85, דף א ע״ב.
29 דפוס 65, דף ד ע״ד.

תלמידי האר״י לא נכנסו אליו בבת אחת אלא בזמנים שונים, כמתואר לעיל סעיף א. משום כך לא יכול היה ר״ח ויטל לשמוע בעצמו את כל הדרושים שלימד רבו, ולכן העתיק מחבריו את הדרושים ששמעו הם והוא לא שמעם. דוגמה לקונטרס כזה הוא קיצור ספר כנפי יונה (ב), שתואר לעיל סעיף טז. נוסף על כך ייעד האר״י את הייחודים ותיקוני העוונות לכל תלמיד ותלמיד באופן אישי על פי שורש נשמתו ועל פי מעשיו, כמתואר לעיל סעיף א. משום כך לא שמע ר״ח ויטל את הייחודים הללו מן האר״י, ועל כן העתיקם מחבריו וכללם בסוף שער רוח הקודש.

כיצד נדע היכן מסתיימים הדברים שר״ח ויטל שמע בעצמו מן האר״י ומתחילים הדברים ששמעו חבריו? את הגבול בין אלה ובין אלה ציין ר״ח ויטל בכותרת: ׳וזהו מה ששמעתי מזולתי׳. כותרות כאלה נמצאות בכל אחד ואחד משבעת השערים, מן השער השני ואילך, כפי שנפרט בתיאור השערים בסוף סעיף זה.

עריכת הספר

בספר עץ חיים סידר ר״ח ויטל את קונטרסי ׳בקיצור נמרץ׳ וקונטרסי הטיוטות שתוארו לעיל סעיפים טו–טז. השווינו בין הקונטרסים ובין ספר עץ חיים ומצאנו כי ר״ח ויטל לא הסתפק בחיבור הקונטרסים הבודדים ובסידורם בסדר נכון אלא גם כתבם וערך את לשונם מחדש.

בשעה שערך את קונטרסי הטיוטות מחדש הוסיף ר״ח ויטל משפטי קישור בין הדרושים כדי לאגדם יחדיו. הוא גם השמיט את המשא ומתן שהיה בין האר״י ובין תלמידיו וכתב רק את המסקנה שעלתה מחילופי השאלות והתשובות. הפרש נוסף בין קונטרסי הטיוטות ובין ספר עץ חיים הוא האופן שבו נזכרו שמו של ר״ח ויטל עצמו ושמותיהם של שאר התלמידים. בקונטרסי הטיוטות כתב ר״ח ויטל דברים שאמר האר״י על שורש נשמתו, והזכירם בגוף ראשון. לעומת זאת, בספר עץ חיים הסב את הדברים הללו לאדם פלוני, והזכירם בגוף שלישי. כן ציטט ר״ח ויטל בקונטרסי הטיוטות דברים שכתבו שאר תלמידי האר״י, והביא דברים בשם אומרם. לעומת זאת, בספר עץ חיים השמיט ר״ח ויטל את שמות חבריו והביא את דבריהם בציון ׳לזולתי׳.

אלו הם עיקרי ההבדלים אשר בין קונטרסי הטיוטות ובין ספר עץ חיים. להלן, סעיף קלד וסעיף קלח, נבחן בקפידה את שינויי הלשון שבין קונטרסי הטיוטות ובין ספר עץ חיים, נלמד מהם על העיקרים שהנחו את ר״ח ויטל בעריכת ספר עץ חיים ונסיק מהם על מהלך שיעורי האר״י לפני תלמידיו. כאן נרשום הערות מעטות על דרך עריכתם של קונטרסי טיוטות אחדים ועל אופן שילובם בספר עץ חיים.

[א] דרוש אדם קדמון.

תחילה כתבו ר״ח ויטל בקונטרס לעצמו, כמתואר לעיל סעיף טז, ואחר ערכו מחדש כחלק משער ההקדמות שבספר עץ חיים. אל דרוש אדם קדמון שנעתק בקונטרס הנזכר הוסיף ר״ח ויטל דרושים נוספים ששמע מן האר״י על אודות אדם קדמון. בשער ההקדמות שילב ר״ח ויטל את הדרושים יחד, אך הוסיף בהם ציונים שמסמנים את גבולותיו של כל אחד מן הדרושים ומודיעים את סדרם המקורי.

דרוש אדם קדמון, שנודע בשם זה ונכתב כקונטרס לעצמו כמתואר לעיל סעיף טז, נמצא בשער ההקדמות, דפוס 868, דפים יב ע״ג – טו ע״ד, כ ע״ד – לה ע״ד. בתחילתו נכתב: ׳פעם שלישית, ובה נבאר בארוכה בע״ה דרוש א״ק וכל שאר האורות הנתלים בו ועולם העקודים נקודים וברודים׳.[30] בתוך דרוש זה שילב ר״ח ויטל דרושים אחדים: דרוש ב בעולם העקודים (שם, דפים טו ע״ד – טז ע״ד), דרושים א–ה בענין מטי ולא מטי (שם, דפים טז ע״ד – יט ע״ב), ודרושים א–ב בעולם הנקודים (שם, דפים יט ע״ג – כ ע״ד). דרושים אלה נסדרו בתוך דרוש אדם קדמון, אבל ר׳ חיים ויטל ציין לפניהם ולאחריהם שאינם שייכים לדרוש אדם קדמון המקורי אלא עומדים לעצמם שהרי האר״י אמרם ב׳פעם אחרת׳.

כך כתב ר״ח ויטל בתחילת דרוש ב בעולם העקודים: ׳והנה **פעם אחרת** שמעתי ממורי ז״ל בתחילה דרוש גדול בענין אלו האורות הנקראים עקודים ושל האורות הנקראין נקודין ואורות החדשים של אחר זמן התקון, וראיתי להעתיקו פה יען כי הוא מקומו׳. וכך כתב בסוף דרוש ה בענין מטי ולא מטי: ׳והרי נשלם הדרוש **ששמעתי פעם אחרת** ממורי ז״ל כנז״ל בתחילת דרוש זה׳. כך הוא בדפוס, ובכתבי יד נוסף כאן: ׳ונשלים עתה סדר הדרוש הזה **ששמעתי בתחלה** ממורי ז״ל, ואסדרנו בס׳ העולמו׳. וכבר נת׳ דרוש העקו׳, ועתה נבאר הנקודי׳ בע״ה ומה שלאחר התקון. והנה נבאר עתה עולם הנקו״ (כת״י 74, דף לה ע״א). בסוף דרוש ב בעולם הנקודים כתב: ׳ע״כ הגיע הדרוש הא׳ ששמעתי ממורי ז״ל כנ״ל **בתחלת** דרוש זה׳ (כת״י 74, דף לח ע״ב), ובתחילת דרוש ג בעולם הנקודים נדפס: ׳ונשוב אל הדרוש הראשון שהתחלנו לכתב בראשונה, אע״פ **ששמעתיו** ממורי ז״ל **באחרונה**׳.

הערות אלה מלמדות על דרך עבודתו של ר״ח ויטל בסידורו של ספר עץ חיים. הוא אסף דרושים אחדים ששמע מן האר״י על אדם קדמון וסידר אותם יחד סמוכים זה לזה, אבל הקפיד לציין כי דרושים שונים הם וכי בזמנים שונים נאמרו. כך יימצאו כל הדרושים העוסקים באדם קדמון במקום אחד, אך גם ייוודעו ההבדלים ביניהם.[31]

[ב] פירוש אדרא זוטא.

תחילה כתבו ר״ח ויטל כקונטרס לעצמו, כמתואר לעיל סעיף טז, ואחר ערכו מחדש כחלק משער מאמרי הזוהר שבספר עץ חיים. לפירוש הערוך הקדים ר״ח ויטל שורות אחדות.

> דע כי מורי ז״ל התחיל לבאר לי אדרא זו של האזינו, והיה בדעתו לכלול בביאורה רוב הקדמות של החכמה הזו הנקראת חכמת האמת. ואגב גררה היו מתבארים לשונות רבים מן האדרא הזאת וגם מאדרת נשא. ולא זכיתי לשמוע רק מעט מזעיר, כאשר עיניך תחזינה ותראינה. והנני מעתיקם פה כפי **הסדר אשר הייתי שומע** ממנו הדרושים, וזה החילי בע״ה.[32]

30 דרוש זה נקרא כאן ׳פעם שלישית׳ כי לפניו סידר ר״ח ויטל שני דרושים קצרים על אודות אדם קדמון. שני דרושים אלה תוארו בספרי בנין אריאל, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ לד. הדרוש הראשון מאלה תואר לעיל סעיף טו.

31 על דרכי עריכתם של כתבי האר״י נוסיף ונכתוב להלן סעיף קה.

32 ציטוט על פי שמונה שערים, שער מאמרי רשב״י, דפוס 876, דף נא ע״א.

[ג] קונטרס 'שורש נשמתי'.

קונטרס טיוטה אחד נמצא לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר"ח ויטל. זהו קונטרס 'שורש נשמתי', שיתואר להלן סעיף יח. ר"ח ויטל נטל קונטרס זה וערכו ושילבו בתוך ספר עץ חיים, חלק שני, שער הגלגול. שער זה נמצא אף הוא לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר"ח ויטל, הוא כת"י 92. השוואה מלאה בין שני אלה, הקונטרס והשער, נותנת בידינו אפשרות יחידה להבנת דרכו של ר"ח ויטל בסידורו ובעריכתו של ספר עץ חיים. על כל אלה נכתוב להלן סעיפים יח, קלד.

תיאור הספר

תיאור נכון ומדויק של ספר עץ חיים כבר נמצא באיגרותיו של ר' שלומיל מדרזניץ. אף על פי שר"ח ויטל לא הראה את ספרו לאיש ולא הוציאו מביתו החוצה, כמתואר לעיל סעיף ב, נודעו לר' שלומיל תוכנו, סידורו ודרך כתיבתו.

> שלאחר פטירת האר"י ז"ל לקח כמהרר"ח כל הקונטריסים מיד כל החבירים... ומהרר"ח לקח בין כך ובין כך כל הקונטריסים והיה מעתיק כל החדושים שלא שמע הוא, והיה מצרף אותם עם החדושים שלמד הוא, וכתב בצדו זהו מן החבירים. וסידר כל הדברים כל דבר ודבר על מקומו הראוי לו, כי בשעה שלמדו לפני הרב לא למדו תמיד הדברים על הסדר, שלפעמים גילה להם סוד א' של תפילין בתוך הדרוש של הגדלות... וכהנה רבות. ועשה מהן חיבור אחד נאה דבר דבור על אופניו, וחלק אותם לחלקים והחלקים לשערים והשערים לפרקים, וקרא אותן **עץ החיים**.[33]

ר"ש מדרזניץ כתב דברים אלה בשנת שס"ח, והם מתארים בדיוק את תוכנו ואת סידורו של ספר עץ חיים כפי שהוא נמצא לפנינו. גם ר' יעקב צמח תיאר את ספר עץ חיים. לאחר פטירת ר"ח ויטל קרא בנו ר' שמואל דברים מן הספר בליל שישי ובשבת בביתו בדמשק, ועל פי דברים אלה תיאר ר"י צמח את תוכנו של ספר עץ חיים.

> ובסתרותיו וגנזיו הוא פרי מצדיק **עץ חיים**, והוא שם ספר הראשון הנקרא שם כתבו בקרבו... והנה גדולת אלו הספרים הוא על כמה פנים. גדולה מכלם על שיש כמה דרושים שעדיין לא נגלו ממנו, בין על הזוהר בין על דברי רז"ל, בין על משניות בין על תלמוד, בין על מדרשי' בין על דברי רשב"י, בין על הפסוקים בין על הייחודים, בין על הכוו' על הגלגולים, על תקוני הנפש על המנהגים... על חלומות על חסידות הרב זלה"ה, על גדולתו על כל מיני חכמ' שלו. על כל דבר ודבר של הנז' יש כמה דברים נפלאים עמוקים, כלם ברורים כלם חידושים מלא כל הספרים כבודם.[34]

33 איגרת אל ר' ישכר בער מקרמניץ, תעלומות חכמה, דפוס 666, דף מו ע"א–ע"ב. בהמשך האיגרת, דפים מח ע"ב – מט ע"א, ציטט ר' שלומיל פסקאות אחדות מהקדמת ר"ח ויטל לספר.

34 כת"י 710, דפים א ע"א – ב ע"ב. דברים נוספים שכתב ר"י צמח בהקדמה לרנו ליעקב שמחה על ספר עץ חיים יובאו להלן סעיף פב.

גם ר׳ מאיר פופרש תיאר באופן דומה את מעשה כתיבתו של ספר עץ חיים. בתיאורו הוא מזכיר גם את הקונטרסים שקדמו לספר עץ חיים, הלא הם קונטרסי הטיוטות שתוארו לעיל סעיף טז. משום כך קרא ר״מ פופרש לספר עץ חיים בשם ׳מהדורא בתרא׳. את ספר עץ חיים ראה ר׳ מאיר פופרש בביתו של ר׳ שמואל בדמשק, כמובא לעיל סעיף ד.

> והנה נודע לכל מי שבא בשערי החכמה הרמה הזאת כי הרב הקדוש לא היה אומר להם דברים כסדרן, כי היה יושב ודורש מפלאי החכמה העליונה... וכן היה הרח״ו זלה״ה כל מה שהיה שומע היה כותב, לפעמים פשט, לפעמים דרש, לפעמים כוונה, ובזה גרם לנו הבלבול הגדול הזה בחכמה זאת, עד אחר פטירת מורינו אור שבעת הימים... אז התחיל מהרח״ו ז״ל לעשות סדר למה ששמע מרבו...
>
> עד אשר חיבר מהדורא בתרא שלו, הנה היא כתובה על ספר הישר שלו בק״ק דמשק ביד בנו הרב המובהק מו׳ שמואל וויטאל, והם שני חלקים, כל אחד נחלק לד׳ שערים. חלק א׳ יש בו ד׳ שערים, שער א׳ כל מה שמצא מכת״י רבו ז״ל, שער ב׳ דרושים והקדמות מה ששמע, שער ג׳ פשטי תורה נביאים וכתובים, שער ד׳ סודות גלגולים ושרשיהן. חלק שני יש בו ד׳ שערים, שער א׳ כל מה שנוגע לכוונת התפלות, שער ב׳ טעמי מצות, שער ג׳ תקוני עונות, שער ד׳ יחודים הרבה מאד לכל תלמיד ותלמיד מהם דבר נפלא. אשרי עין שזכה לקרוא מן **עץ החיים** ואכל וחי לעולם.[35]

ר״מ פופרש רשם את תוכנם של שמונת השערים שבספר עץ חיים, אך נראה כי מן הזיכרון רשמם. רשימתו אינה מדויקת כל צורכה, והיא שונה מרשימתו המקורית של ר״ח ויטל, שהובאה לעיל עמ׳ 111, בתוכני השערים, בשמותיהם ובמקומם בספר.

הטופס המקורי

מההקדמות שכתב ר׳ חיים ויטל למדנו כי ספר עץ חיים כולל שני חלקים, ובכל אחד מהם ארבעה שערים. הטופס המקורי של הספר, כולו בעצם כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל, נמצא כיום בירושלים, ואלה חלקיו ושעריו.

חלק ראשון. הקדמה לספר, כת״י 61; שער א, שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי ז״ל, כת״י 66; שער ב, שער ההקדמות, כת״י 71; שער ג, שער מאמרי הזוהר ומאמרי רז״ל, כת״י 77; שער ד, שער הפסוקים, כת״י 81.

חלק שני. שער א, שער התפילה, כת״י 85; שער ב, שער המצוות, כת״י 86; שער ג, שער רוח הקודש, כת״י 91; שער ד, שער הגלגול, כת״י 92.

לא נוכל לתאר כאן בשלמות ובפרוטרוט את הטופס המקורי של עץ חיים, ועל כן נסתפק בציונים מעטים שמהם נוכל ללמוד על תוכנו ועל דרך כתיבתו של ספר זה.

35 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע״ב.

א. בסוף השער הראשון, שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי, נוספו דפים אחדים בכתיבת סופר ולא בכתיבתו של ר׳ חיים ויטל עצמו. בדפים אלו נעתק הפירוש שכתב האר״י על מדרש הנעלם של רות, שתואר לעיל סעיף יג. דפים אלו היו לפני ר״ח ויטל, והוא הוסיף בתחילתם: ׳גם זה נעתק מכתיבת ידי מורי זלה״ה עצמו וחסר ראשית הדרוש ואחריתו׳ (כת״י 66, דף נה ע״א). חלק מהפסקאות החסרות בתחילת הפירוש השלים ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו: ׳אמר הצעיר שמואל המאמר הזה חסר ראשיתו מהספר הקדוש הזה וה׳ אינה לידי ומצאתיו ואעתקנו פה׳ (כת״י 66, דף נג ע״א).

ב. בספר נשארו התחלות של שערים או חלקים שר׳ חיים ויטל החל בכתיבתם אך לא הוציא את מחשבתו אל הפועל ולא השלים את מלאכתו. כך עשה בעניינם של ׳ראשי פרקים בקצרה׳, שנזכרו לעיל סעיף טו. במקום אחר בספר עץ חיים החל לכתוב שער או חלק על מנהגים, ואחר העביר את קולמוסו על שורות אלו ולא יסף. את השורות הללו לא הצלחתי לרשום בעת שראיתין, ועל כן לא אוכל לכתוב כאן את תוכנן בדיוק. באוצרות כתבי היד מצויות העתקות רבות של קונטרס מנהגים, כמתואר לעיל סוף סעיף טז, וייתכן שר״ח ויטל ביקש לעורכו ולשלבו כאן.

ג. בספר עץ חיים פזורות הערות רבות של ר׳ חיים ויטל. הערות אלו פותחות ב׳נלע״ד׳, ׳נלע״ד חיים׳, ובהן כתב ר״ח ויטל את ספקותיו באשר לנוסחם ובאשר למובנם של הדרושים ששמע מן האר״י. אחדות מן ההערות הללו כתב ר״ח ויטל בסוף ספר עץ חיים, כמתואר להלן סעיף צא. הערותיו של ר״ח ויטל יידונו בפרוטרוט להלן סעיף קלד.

ד. בקונטרס ׳שורש נשמתי׳, שיתואר להלן סעיף יח, כתב ר״ח ויטל כדברים האלה: ׳והנה כתבתי בספרי בח״א ש״ג דף ריג ב כי כל זרוע מחובר מג׳ קשרים ופרקים׳.[36] ר״ח ויטל נתכוון לספר עץ חיים, חלק א, שער ג, הוא שער מאמרי הזוהר (כת״י 77). בעת שהיה הספר בידי בדקתי את מראה המקום, ואכן הדברים המצוטטים נמצאים בו בדף ריג ע״ב.

סגנון הכתיבה

בתחילת הפרק רשמנו כי ארבעה מחיבוריו של ר׳ חיים ויטל נמצאים לפנינו בעצם כתיבת ידו. נתאר את כתיבתו של ר״ח ויטל ואת מאפייניה, ולאלה נרשום דוגמאות אחדות על פי הטופס המקורי של ספר עץ חיים.

א. שני סגנונות כתיבה: כתיבה מהוקצעת וכתיבה רהוטה.[37] ההקדמה לחלק השני של ספר עץ חיים כתובה בכתיבה המהוקצעת (כת״י 85, דף א ע״ב). גופו של שער התפילה כתוב בכתיבה הרהוטה (שם, דפים ב ע״א – קנב ע״ב). ההשלמות לשער התפילה כתובות בכתיבה מהוקצעת (שם, דף קנג ע״א–ע״ב). בכתיבה המהוקצעת נוספו גם שורות

36 יומנו של ר״ח ויטל (ספר החזיונות), דפוס 94, עמ׳ רלג.

37 כתיבה רהוטה ביותר ואף מרושלת נמצאת ביומנו של ר׳ חיים ויטל, שיתואר להלן סעיף יח.

בגיליונות. שער המצוות מתחיל בכתיבה הרהוטה (כת״י 86, דף קע ע״א), ואחר עובר למהוקצעת (שם, אמצע דף קפ ע״א). שער רוח הקודש כתוב כולו, חוץ משורות בודדות, בכתיבה המהוקצעת (כת״י 91). שער הגלגול כתוב כולו בכתיבה המהוקצעת (כת״י 92).

ב. סימני פיסוק: נקודה עליונה לציון סוף משפט, שתי נקודות עליונות צמודות לציון סוף פסקה.

ג. טורים ומסגרות: כתיבה בשני טורים, זה לצד זה (כת״י 91, דף רלט ע״א). תיחום גושי שורות בקווים ישרים, מעין מסגרות (כת״י 86, דף קצ ע״א). כתיבה בטורים מקבילים, ותיחום אחד מהם בקווים ישרים (כת״י 85, דף קלד ע״א; כת״י 91, דף רלה ע״ב). גוש שורות ממוסגר, ובראשו נכתב: ׳שייך לעיל׳. לאן? לשם כך הוסיף בדף מח ע״א ציור של יד מפנה ימינה, ובדף מז ע״ב הוסיף ציור של יד מפנה שמאלה (כת״י 85, דפים מז ע״ב – מח ע״א).

ד. הפרדה בין עניינים שונים: קו מתוח לרוחב העמוד לציון התחלת עניין חדש. הכותרת של העניין מודגשת בציון סגול מעל כל מלה. ׳ענין פסח ויציאת מצרים׳ (כת״י 85, דף קיב ע״א). ׳ענין חג הסוכות׳ (כת״י 85, דף קמד ע״א). ׳יחוד א׳ להר״א די וידאש׳ (כת״י 91, דף רמא ע״ב). ׳ייחודים להר׳ גדליה׳ (כת״י 91, דף רמב ע״ב).

ה. סימני הדגשה: נקודתיים, סגול הפוך או קו ישר מעל המלה לציון הדגשה. הדגשות אלו מופיעות כמעט בכל עמוד ועמוד. נקודתיים (כת״י 92, דף רפט ע״ב ודף רצ ע״א). סגול הפוך (כת״י 85, דף כב ע״ב). קו ישר (כת״י 85, דף יט ע״א).

ו. סוגריים: הערות ר׳ חיים ויטל הוקפו בסוגריים גדולים. ׳(ונלע״ד חיים... וזכור זה היטב)׳ (כת״י 85, דף קיד ע״א). ׳(והנלע״ד בזה הוא... זהו הנלע״ד)׳ (כת״י 85, דף קנ ע״א). ׳(והנלע״ד בזה... כנלע״ד)׳ (כת״י 86, דף ר ע״א). ׳(אמר הכותב צ״ע... כנלע״ד)׳ (כת״י 86, דף רז ע״א).

ז. מחיקה: מלים ואף משפטים שלמים נמחקו ותוקנו. השער השני, שער המצוות, מתחיל כך: ׳שער המצות ~~ואחלקנו לשני חלקים החלק הא׳~~ בכוונת המצות ~~החלק הב׳~~ ובעניני קצת חומרות ומנהגים ראויים להתנהג בהם... ~~החלק הראשון בענין המצוות~~ וטרם אתחיל בביאורם...׳ (כת״י 86, דף קע ע״א). באות ׳ו׳ שבפתח המלה ׳ובעניני׳ ניכר שנוספה לאחר זמן, אחר המחיקה, כדי לחבר את שני חלקי המשפט. מלים נמחקו בהעברת קו (כת״י 86, דף קצד ע״א ודף קצו ע״ב), ושם הוי״ה נמחק על ידי הקפתו בעיגול (שם, דף קצו ע״ב).

ח. הוספות: משפטים שלמים, ואף פסקאות שלמות, נוספו בין השיטין ובגיליונות. הוספות רבות נכתבו לאורך העמוד, הן מלמטה למעלה (כת״י 85, דף מא ע״א, דף פב ע״ב ודף פט ע״א; כת״י 91, דף רלב ע״א) הן מלמעלה למטה (כת״י 85, דף מא ע״א, דף עז ע״א ודף קז ע״א; כת״י 92, דף רסד ע״ב).

ט. השמטות: השמטות רבות נוספו בגופי השערים או בסופיהם. בסוף שער התפילה נוספו השמטות, ובראשן נכתב: ׳החסרונות׳ (כת״י 85, דף קנג ע״א). בגופו של שער רוח הקודש

נכתב: 'השמטה ממה שאני שמעתי ממורי ז"ל' (כת"י 91, דף ריג ע"א, פעמיים). בסופו של שער הגלגול נכתב: 'השמטות ממה ששמעתי אני ממורי ז"ל' (כת"י 92, דף רצח ע"ב).

הערות ר' שמואל ויטל

בגיליונותיו של ספר עץ חיים ובין שיטיו הוסיף ר' שמואל ויטל הערות רבות בעצם כתיבת ידו. עתים כתב את שמו בראשי ההערות: 'אמר שמואל קשה לי...' (כת"י 85, דף קיב ע"ב), 'א"ש נלע"ד... הוא טעות...' (שם, דף קלה ע"ב), 'נלע"ד שמואל...' (שם, דף קסו ע"א), 'א"ש צ"ע שכפי הדרוש הזה...' (כת"י 92, דף רפב ע"ב). ועתים לא כתב את שמו: 'גם נתבאר הענין זה בשער הפסוקים פ' וירא' (כת"י 85, דף פז ע"א), 'נלע"ד שהוא טעות סופר' (שם, דף קנד ע"ב), 'נלע"ד השחיטה' (כת"י 86, דף קצז ע"ב).

בסוף שער התפילה הוסיף ר' שמואל פסקה שלמה בעצם כתיבת ידו. 'שמעתי אני שמואל כונה אחת טובה בענין השופר ורציתי לכתוב אותה ולישבה כפי דרכנו' (כת"י 85, דף קסח ע"א).

בהערות אחדות שהוסיף ר"ש ויטל בגיליונותיו של ספר עץ חיים הפנה לדברים הכתובים 'בספרי החדש'. במלים אלה נתכוון לשמונה שערים, שבהם ערך וסידר מחדש את ספר עץ חיים, כמתואר להלן סעיף צא.

קורות הספר

ר' חיים ויטל החזיק את ספר עץ חיים בביתו ולא הראה אותו לאיש. גם בנו, ר' שמואל, לא הוציא את הספר מביתו ולא הרשה להעתיק ממנו, אך הוא הראהו לאנשים שבאו לביתו ואף קרא לפניהם קטעים ממנו בשבתות. לעיל, סעיף ד, תיארנו את קורות הספר בחיי ר"ח ור"ש ויטל, והבאנו את דברי המקובלים שהגיעו לדמשק וזכו לראות בה את הספר. נמשיך עתה בתיאור קורותיו של הספר בשנים שלאחר מכן.

ר' שמואל הגיע למצרים בשנת תכ"ד. מאה שנה לאחר מכן עדיין היה ספר עץ חיים במצרים, ושם ראה אותו החיד"א.

> הנה בשנת תקכ"ד בבואי מצרים... והלכתי לסי' ישראל סולם לראות כתבי מהרח"ו זצ"ל, שהוא לקחם במשכון מח' יוסף ביליידו... והם כ"י **מהרח"ו** זצ"ל **בעצמו**. והלכתי שם וראיתי **כל השערים כתובים מטהרת יד הקדש** מהרח"ו זצ"ל.[38]

בספרו, שם הגדולים, חזר החיד"א והזכיר את ספר עץ חיים שראה במצרים. כאן הוסיף פרטים על תוכנו של הספר ועל מבנהו.

> ואני הצעיר ראיתי בארץ מצרים הח' שערים **מכ"י מהרח"ו עצמו**, רק דמהרח"ו סידר שער הפסוקים ומצות שער אחד, ושער אחד אשר נמצא **מטהרת יד הקדש האר"י**

38 מעגל טוב, ירושלים תרצ"ד, עמ' 58–59. בידיו של ר' יוסף ביליידו היו גם שמונה שערים שערך ר' שמואל ויטל בכתיבת ידי בנו ר' משה ויטל, שיתואר להלן סעיף צג.

זצ״ל **עצמו**. גם בסוף כל שער יש קונטרס מאשר שמע מהרח״ו משאר החברים ששמעו מהרב, וזה עשאו קונטרס מיוחד בסוף כל שער.[39]

נכונים דברי החיד״א, אך כנראה מתוך הזיכרון כתבם ועל כן לא דק בהם פורתא. בספר עץ חיים פתח ר״ח ויטל את שער הפסוקים לחוד ואת שער המצוות לחוד, ואין הם שער אחד. דברי החיד״א על השער האחד נתכוונו לשער מאמרי הזוהר ולשער מאמרי חז״ל – בספר עץ חיים שערך ר״ח ויטל שער אחד הם, ואילו בשמונה שערים שעתיד לערוך בנו ייפתחו לשני שערים שונים, כמתואר להלן סעיף צא.

שבעים שנה לאחר מכן היה ספר עץ חיים בתונים. ר׳ אהרן מאיר מויאל, שהגיע כשד״ר לתונים בשנת תקצ״ב,[40] קנה את החלק השני של הספר וחתם את שמו בראשו: ׳קניתי הס׳ הקדש הזה פה מתא תונים יע״א... ע״ה אהרן מאיר מויאל י״ץ, שד״ר מעה״ק חברון תוב״ב מתושבי עה״ק טבריא תוב״ב׳.[41]

בהמשך סעיף זה נתאר את ההעתקות שנעשו לספר עץ חיים. עיון בהעתקות אלו ימצא הבדל ברור בין שני חלקיו של הספר: לארבעת השערים שבחלקו הראשון של ספר עץ חיים נעשו העתקות רבות, ואילו לשלושה שערים בחלקו השני – שער התפילה, שער רוח הקודש ושער הגלגול – לא נעשו העתקות כלל. מנין נובע הבדל זה? מחתימתו של ר׳ אהרן מויאל, שנמצאת בראש החלק השני של הספר ולא בחלקו הראשון, אנו למדים כי בזמן מסוים נפרדו שני חלקיו של הספר ונמכרו לאנשים שונים. נראה כי ההבדל בין שני הקונים גרם להבדל ביחס אל שני חלקי הספר ולעובדה שרק לחלק הראשון של הספר יימצאו העתקות באוצרות כתבי היד.

במהלך השנים הגיע ספר עץ חיים כולו לירושלים. את היעדרן של העתקות לחלק השני השלים צילום של ארבעת שעריו, וכך נודע לנו ספר עץ חיים כולו בתוכנו ובסידורו המקוריים: החלק הראשון נעתק בכתבי יד אחדים והחלק השני צולם כולו, כמפורט בהמשך סעיף זה.

הקדמה לספר עץ חיים

הקדמת ר׳ חיים ויטל לספר עץ חיים נמצאת לפנינו בעצם כתיבת ידו בכת״י 61. מכאן נעתקה ההקדמה לכת״י 62 ולדומיו. על שורות אחדות בהקדמה העביר ר״ח ויטל את קולמוסו, וכתב אחרות תמורתן, כמצוטט לעיל עמ׳ 111.

39 שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך חיים ויטאל.

40 ר׳ אהרן מאיר מויאל לא נזכר בספרו של א׳ יערי על שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי״א. על השנה שבה הגיע לתונים אנו למדים מעותק של אוצרות חיים שבו חתם את שמו: ׳בא לידי פה תונס יע״א בהיותי מתעסק בשליח[ות] מצוה מח״ר עה״ק חברון תובב״א, ח״י למט׳ מונים ש׳ התקצב לפ״ג ע״ה, אהרן מאיר מויאל ס״ט׳ (כת״י אמשטרדם, ריטמן 371, CD 83).

41 ספר עץ חיים, חלק שני, כת״י 85, דף א ע״ב.

הקדמה זו נכללה גם בראש שער ההקדמות שערך ר״ש ויטל, שיתואר להלן סעיף צא, אלא שכאן היא נקראה ׳הקדמת מוהרח״ו זיע״א על שער ההקדמות׳. כך היא נדפסה בדפוס 65.

[61] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק א, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים א ע״א – ו ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[62] כת״י ירושלים, שוקן 16141 (קבלה 71), ס׳ 45399, דפים א ע״א – יג ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[63] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית יהודה 211, ס׳ B 703, דפים 19 ע״א – 24 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
שער מאוחר, ובו נכתב: ׳לי לשמי הקטן הצעיר דוד שמחון ס״ט... ותהי השלמתו... שנת מלכותך מלכו״ת כל עולמים לפ״ק [=תצ״ו] פה מצרים יע״א...׳.

[64] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 48 4□, שלום 49, ס׳ B 50, דפים 1 ע״א – 6 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[65] דפוס, בתוך שער ההקדמות, ירושלים תרס״ט, דפים א ע״א – ד ע״ד.

שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי (חלק א, שער א)

שער זה כולל את הפירושים והמאמרים שכתב האר״י עצמו. בראשו כתב ר׳ חיים ויטל: ׳שער במה שהעתקתי מכתיבת ידי מורי זלה״ה ביאור על קצת מאמרי הזוהר ובספרא דצניעותא׳ (כת״י 66, דף ז ע״א).
נרשום את תוכנו ואת סדרו על פי כת״י 69: פירוש ספר הזוהר (דפים 16 ע״א – 24 ע״א), פירוש ספרא דצניעותא (דפים 24 ע״א – 36 ע״א), פירוש תיקוני הזוהר (דפים 36 ע״א – 37 ע״א), פירוש מאמרי חז״ל (דפים 37 ע״א – 38 ע״ב), פירוש תפילות (דף 38 ע״ב), פירוש פסוקי תנ״ך (דף 39 ע״א–ע״ב), ליקוטים שונים (דפים 39 ע״ב – 40 ע״ב), ייחוד ההשתטחות (דפים 40 ע״ב – 41 ע״א), פירוש מדרש הנעלם של רות (דפים 41 ע״א – 44 ע״א).

[66] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק א, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים ז ע״א – נח ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[67] כת״י ירושלים, שוקן 16141 (קבלה 71), ס׳ 45399, דפים יג ע״ב – פז ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[68] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית יהודה 211, ס׳ B 703, דפים 2 ע״א – 17 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

בראשו: ׳שער א׳ במה שהעתקתי מכתיבת ידי מורי זלה״ה ביאור על קצת מאמרי הזוהר וס׳ דצניעותא׳ (דף 2 ע״א).
שער מאוחר, ובו נכתב: ׳לי לשמי הקטן הצעיר דוד שמחון ס״ט... ותהי השלמתו... שנת מלכותך מלכו״ת כל עולמים לפ״ק [=תצ״ו] פה מצרים יע״א...׳.

[69] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 48 4□, שלום 49, ס׳ B 50, דפים 16 ע״א – 44 ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[70] כת״י וושינגטון, ספריית הקונגרס 53, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, 54 דפים.[42]
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

שער ההקדמות (חלק א, שער ב)

שער ההקדמות כולל את כל הדרושים שבהם הרצה האר״י את מהלך ההאצלה. לעיל, עמ׳ 111, הבאנו את דברי ר״ח ויטל בהקדמתו לספר עץ חיים כי הוא יחלק את הספר לשורשים, לגזעים, לחוטרים ולענפים. כך עשה בשער ההקדמות, כפי שנכתב בהעתקות אחדות שלו.

> שער שני. הועתק מכ״י הרח״ו אות באות. אתחיל לכתוב שער ההקדמות עם עזר האל בורא עולמות. שורש א׳ גזע א׳ חוטר א׳ ענף א׳. השרש הא׳ נחלק לב׳ גזעים, הגזע הראשון בו נבאר מבחי׳ הא״ס עד עולם האצילות, הגזע הב׳ בו נבאר בחי׳ ד׳ עולמות אבי״ע. והגזע הא׳ מתחלק לשלושים חוטרים. החוטר הא׳ בו יתבאר קצת הקדמות המצטרכות לאשר ירצה להתעסק בספר הזוהר ובחיבורינו זה, ואח״כ יתבאר סיבת בריאת העולמות, ואח״כ יתבאר ענין הא״ס, ואח״כ יתבאר כללות העולמות ומדרגתם בקיצור נמרץ ויתחלק לחמשה ענפים.[43]
>
> החוטר הב׳ נבאר ענין אצילות עליון הנק׳ אדם קדמון לכל קדומי׳.[44]

בגוף השער סידר ר״ח ויטל את הדרושים ששמע בעצמו מהאר״י, ובסופו הוסיף את הדרושים ששמעו חבריו: ׳וזה הוא מה ששמעתי מזולתי בשם מורי זלה״ה׳ (כת״י 74, דף קמט ע״א).

[71] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק א, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים סג ע״א – קפב ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[72] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית יהודה 211, ס׳ B 703, דפים 25 ע״א – 154 ע״א (מניין מקורי: א ע״א – קל ע״א).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

42 תודתי לבנימין ריצ׳לר ששלח אלי סריקות מכתב יד זה.
43 כת״י 74, דף א ע״א. כך נכתב גם בראש כת״י 72.
44 כת״י 74, דף יא ע״ב.

שער מאוחר, ובו נכתב: 'לי לשמי הקטן הצעיר דוד שמחון ס"ט... ותהי השלמתו... שנת מלכותך מלכו"ת כל עולמים לפ"ק [=תצ"ו] פה מצרים יע"א...'.
הערות רבות מאוד מאת המעתיק, ובראשן 'אמר המעתיק'.
בדף סח ע"א: 'החכ' השלם הר"א הכהן נר"ו הקשה...'.

[73] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1987, ס' 11085, רז דפים.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
דף קסה ע"א: 'וזהו מה ששמעתי מזולתי בשם מוזלה"ה'.

[74] כת"י ששון 172, ס' 9899, קצ דפים.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[75] כת"י ירושלים, בניהו ק 62, ס' 72109, 204 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[76] כת"י מוסקבה, גינצבורג 485, ס' 47769, 189 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז–הי"ח. כתיבה איטלקית.

שער מאמרי הזוהר ומאמרי רז"ל (חלק א, שער ג)

בשער זה סידר ר"ח ויטל פירושים על ספר הזוהר ועל מאמרי חז"ל. בראשו כתב: 'השער הג' בביאור קצת לשונות ס' הזוהר והתיקונין. עם היות שלשונות אחרים רבים נת' בחלק הדרושים וההקדמות ובחלק פירוש התפלות והמצוות והם מפוזרים הנה והנה'.
בגוף השער סידר ר"ח ויטל את הפירושים ששמע בעצמו מהאר"י, ובסופו הוסיף פירושים ששמעו חבריו: 'וזהו מה ששמעתי מזולתי בשם מורי ז"ל' (כת"י 79, דף 78 ע"ב).

[77] כת"י ירושלים, אוסף פרטי צ' 1, חלק א, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים קפג ע"ב – רלח ע"ב.
דור ראשון. המאה הט"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' חיים ויטל.
הערות מאת ר' שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[78] כת"י מוסקבה, אוסף שניאורסון 36, ס' 51968, דפים 66 ע"א – 211 ע"ב.
דור שלישי. המאה הי"ז–הי"ח. כתיבה איטלקית.

[79] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 8634, ס' 50778, 84 דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
בסוף: 'ונשלם יום ט' לח' ניסן שנת התק"ד'.

[80] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1981, ס' 11079, קטו דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
בסוף: 'ותהי השלמה זה הספר... על ידי... ברוך בן... שלמה פייתוסי יצ"ו... כב מרחשון שנת התקכ"ג לפ"ק'.

שער הפסוקים (חלק א, שער ד)

בשער זה סידר ר״ח ויטל פירושים על פסוקי התנ״ך. בגוף השער סידר ר״ח ויטל את הפירושים ששמע בעצמו מהאר״י, ובסופו הוסיף פירושים ששמעו חבריו: ׳מה ששמעתי מזולתי בשם מורי ז״ל׳ (כת״י 83, דף 123 ע״א).

[81] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק א, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים רלט ע״א – שיא ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[82] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 9099, ס׳ 49554, קח דפים.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[83] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 48 4□, שלום 49, ס׳ B 50, דפים 79 ע״א – 133 ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[84] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1545, ס׳ 10643, צד דפים.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

שער התפילה (חלק ב, שער א)

בשער זה ערך ר״ח ויטל את כוונות התפילה שלימד האר״י, לפי סדר זה: ימי חול (שחרית, מנחה וערבית),[45] שבת, ראש חודש, פסח, שבועות, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכות, חנוכה ופורים.

בגוף השער סידר ר״ח ויטל את הכוונות ששמע בעצמו מהאר״י, ובסופו הוסיף כוונות ששמעו חבריו: ׳מה ששמעתי מזולתי בשם מורי ז״ל׳ (כת״י 85, דף קנד ע״א). בעת שהעתיק את הכוונות ששמעו חבריו נזכר ר״ח ויטל לעתים בכוונות ששמע הוא בעצמו מהאר״י. כדי להבדיל בין כוונות אלו ובין הכוונות שהעתיק מחבריו העיר בתחילתן: ׳כוונת אמן בכל מקום שהוא, כבר נת׳ ענינו אצלנו באורך אלא ששם ביארתי ששכחתי מה שאמר לי מורי ז״ל בזה, ושם כתבתיו בטעות ועתה זכרתיו היטב, והרי הוא זה מה ששמעתי אני בעצמי מפי מורי ז״ל בעצמו ולא על ידי זולתי׳, ובסופן: ׳ע״כ מה ששמעתי אני ממורי ז״ל׳ (כת״י 85, דף קנח ע״א–ע״ב).

[85] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק ב, ס׳ 71911, דפים ב ע״א – קסח ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

45 ר׳ אפרים פנצירי פתח את ספר הכוונות בתפילת ערבית ולא בתפילת שחרית. את ההבדל בין שני סדרי הכוונות נבאר להלן סעיף נ.

שער המצוות (חלק ב, שער ב)

שער זה כולל פירושים וכוונות לתרי״ג מצוות, והוא מסודר על פי פרשיות התורה. בסוף השער סידר ר״ח ויטל את הפירושים והכוונות ששמעו חבריו: ׳וזה הוא מה ששמעתי מזולתי בשם מורי ז״ל׳ (כת״י 86, דף רי ע״א).

[86] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק ב, ס׳ 71911, דפים קע ע״א – ריג ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[87] כת״י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 1164, ס׳ 51545, 48 דפים (מניין מקורי: מט–צו).
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[88] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1545, ס׳ 10643, ס דפים.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

[89] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 48 4□, שלום 49, ס׳ B 50, דפים 44 ע״ב – 78 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[90] כת״י ירושלים, בניהו ק 69, ס׳ 72110, מה דפים.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

שער רוח הקודש (חלק ב, שער ג)

בשער זה סידר ר״ח ויטל את הייחודים ותיקוני העוונות שהורה האר״י לתלמידיו. האר״י ייחד לכל תלמיד ותלמיד ייחודים על פי שורש נשמתו, ועל כן נשתנו מאוד הייחודים אלו מאלו. ר״ח ויטל העתיק ייחודים אלה בספרו, ובראשם כתב: ׳ואלה הייחודים שמסר לזולתי כפי שרש נשמתם׳ (כת״י 91, דף רמא ע״א).
ר״ח ויטל הזכיר את שמות חבריו בראשי הייחודים שמסר להם האר״י, ואחדים מהם נרשום כאן: ׳להר״י ארזין ז״ל׳ (שם, דף רמא ע״א); ׳להר״י הכהן׳ (דף רמא ע״ב); ״יחוד א׳ להר״א די וידאש׳ (דף רמא ע״ב); ״ייחודים להר׳ גדליה׳ (דף רמב ע״ב); ׳להר׳ משה יונה׳ (דף רמט ע״ב); ״ייחוד להר״י משען׳ (דף רנד ע״א); ״ייחוד להר״מ א״ (דף רנד ע״א); ׳יחוד להר״א פלכו׳ (דף רנד ע״ב); ׳יחוד אל ר״י שניאור׳ (דף רנד ע״ב). רשימה מפורטת של ייחודים אלו תובא להלן סעיפים כז, לא.

מנהגו של האר״י להורות לכל אחד מתלמידיו ייחודים המיוחדים רק לו על פי שורש נשמתו ניכר יפה בשער רוח הקודש — כמחצית מן השער מוקדשת לייחודים שר״ח ויטל העתיק מחבריו, לעומת דפים בודדים שמוקדשים לדברי זולתו בשאר השערים שבספר עץ חיים.

[91] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק ב, ס׳ 71911, דפים ריו ע״א – רס ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

שער הגלגול (חלק ב, שער ד)

בשער זה סידר ר״ח ויטל את דברי האר״י על גלגולי הנשמות ושורשיהן. השער נכתב ברצף, ואיננו נחלק לדרושים או להקדמות. בגוף השער סידר ר״ח ויטל את אשר שמע בעצמו מהאר״י, ובסופו הוסיף את אשר שמעו חבריו: ׳וזה הוא מה ששמעתי מזולתי בשם מורי ז״ל׳ (כת״י 92, דף רצה ע״א).

[92] כת״י ירושלים, אוסף פרטי צ׳ 1, חלק ב, ס׳ 71911, דפים רסד ע״א – שו ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[יח] יומן מאורעות וקונטרס ׳שורש נשמתי׳

ר׳ חיים ויטל רשם את מאורעות חייו ואת הדברים שאמר לו האר״י על שורש נשמתו. החיבור נודע בשם ׳ספר החזיונות׳, והוא נדפס פעמים אחדות בשני נוסחים שונים לגמרי. תחילה נדפס נוסח מקוצר ומעובד של הספר. ר׳ משה ויטל, נכדו של המחבר, ערך נוסח זה, כמתואר להלן סעיף צג. אחר נדפס הנוסח המקורי של הספר. נוסח זה נמצא לפנינו בשלמותו בכת״י 93, כולו בעצם כתיבת ידו של ר״ח ויטל. על פי כתב יד זה נדפס הספר לראשונה בירושלים תשי״ד, הוא דפוס 94. אחרי דפוס זה הלכו גם הדפוסים הבאים של הספר, הם דפוס 95 ודפוס 96.
כל אלה, נוסח הספר ושמו, טעונים בחינה מדוקדקת. לכאורה מציגים דפוס 94 והבאים בעקבותיו את הנוסח הנכון והמקורי של הספר, שהרי הוא נדפס בהם על פי עצם כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל. אלא שצילום כתב ידו של ר״ח ויטל נמצא לפנינו, והשוואה מדוקדקת בין הנוסחים הנדפסים ובין כתב היד עצמו מגלה כי הם נשתנו זה מזה בהבדלים דקים אך חשובים. מהבדלים אלה עולה כי הנוסח הנדפס עיוות את צורתו המקורית של החיבור וצר לו פנים חדשות. גם השם ׳ספר החזיונות׳ אינו שמו המקורי של החיבור. ר״ח ויטל, שכתבו בראשונה, ור״מ ויטל, שערכו באחרונה, לא הזכירו שם זה ולא ידעוהו. שם זה מתאים רק לחלק קטן מן החיבור, ואין הוא מביע את כל תוכנו. נבחן עתה את הספר כדי לברר את צורתו המקורית ואת השינויים שחלו בו במהלך עריכותיו.

מבנה הספר

הספר, בדפוס 94, נחלק לארבעה חלקים. חלק א, מאורעות חיים; חלק ב, חלומות שחלמתי; חלק ג, הרב אב״א זלה״ה; חלק ד, דברי מורי ז״ל. אחר החלק הרביעי נמצאים כאן ׳תוספות וליקוטים׳. כל אלו היו בדפוס 95 לחמישה חלקים, אך ללא הכותרות המלוות אותן. בדפוס 96 נכללו רק ארבעת החלקים שבדפוס 94, ואילו ׳תוספות וליקוטים׳ נשמטו ממנו.

השווינו את שלושת הדפוסים אל החיבור המקורי שבכת"י 93 ומצאנו עובדות אלו.

א. בכתב היד אין כותרות כלל. הכותרות המנויות 'חלק א' 'חלק ב' וכו', וכן השמות המופיעים בראשי החלקים, אינם בכתב היד. את כל אלו הוסיף מהדירו של דפוס 94.

ב. הכותרת 'הרב אב"א זלה"ה' תמוהה ואין לה מובן. עיון בכתב היד מעלה כי לא קולמוסו של ר"ח ויטל פלט מלים אלו. הן נוספו, למעלה מגוף החיבור, בכתיבה מאוחרת. מה פירושן של מלים אלו? בהקדמתו לדפוס 94 כותב נ' בן מנחם כי כתב ידו של ר' חיים ויטל היה ברשותו של הרב אליהו בן אמוזג. עתה מתבררת משמעותה של הכותרת המאוחרת: מלים אלו אינן אלא כתיבת בעלים, שבאה להעיד שכתב היד היה ברשותו של 'הרב אב"א', כלומר אליהו בן אמוזג. הווי אומר, כותרת זו בטעות יסודה ואין לה כל קשר עם החיבור המקורי.

ג. הכותרת 'תוספות וליקוטים' איננה נמצאת בכתב היד. ר"ח ויטל לא כתבה, ומהדירו של דפוס 94 הוסיפה מדעתו.

עובדות אלו מעלות שאלות אחדות: מהו המבנה המקורי של היומן שכתב ר' חיים ויטל? כיצד נוצרו החלקים הללו ומדוע הם שונים ממהדורה למהדורה? כדי לענות על שאלות אלו עלינו לשוב אל כת"י 93 ולעיין בפרטיו.

א. שלושת החלקים הראשונים נחלקו לסעיפים בידי ר"ח ויטל עצמו. הוא מנה אותם, ואת מניינם ציין באותיות שרשם בצדי הפסקאות. שלושה מניינים בחיבור, והם מחלקים אותו לשלושה חלקים. לעומת זאת, בחלק הרביעי אין מניין של סעיפים ולא נרשמו אותיות בצדי הפסקאות.

ב. חלוקת החלק הרביעי לסעיפים ומנייתם באותיות נעשו בידי מהדיר דפוס 94, ואחריו הלכו מהדירי דפוס 95 ודפוס 96.

ג. בחלק הרביעי, עמ' 73, מתח ר"ח ויטל קו לרוחב הטור. קו זה בא לציין התחלת עניין חדש, וכאן משמעותו ברורה — הפסקאות שאחריו הן השלמות ותוספות לפסקאות שלפניו.[46] מהדיר דפוס 94 הבין כי קו זה בא לציין את סופו של החלק הרביעי. על כן המיר את הקו בכותרת 'תוספות וליקוטים' (עמ' רל), ואת כל הכתוב אחריו מנה במניין חדש של סעיפים. מהדיר דפוס 95 קיבל את חלוקתו של דפוס 94 ואף הוסיף עליה — את ה'תוספות וליקוטים' עשה לחלק חמישי של החיבור (עמ' תיט). לעומת זאת, מהדיר דפוס 96 ויתר על ה'תוספות וליקוטים' ולא הדפיס מהם מאומה בספר, אף שהם כתובים כולם בעצם כתיבת ידו של ר' חיים ויטל.[47]

46 מתיחת קו לציון התחלת עניין חדש רגילה ושכיחה בכתבי ר' חיים ויטל. מקומות אחדים כאלו בספר עץ חיים, שער התפילה, תוארו לעיל סעיף יז.

47 נציין כי הקו שמתח ר"ח ויטל בעמ' 73 אינו יחידי. גם בעמ' 61 וגם בעמ' 75 הוא מתח קווים דומים, אך המהדירים לא שמו לבם עליהם.

מעובדות אלו מתברר כי סידורם של שלושת החלקים הראשונים שונה לגמרי מסידורו של החלק הרביעי. ר״ח ויטל חילק כל אחד משלושת החלקים הראשונים לסעיפים ומנה אותם באותיות, ואילו את החלק הרביעי כתב ברצף וללא כל חלוקה.

עיון חוזר בכת״י 93 יגלה הבדלים נוספים בין שלושת החלקים הראשונים ובין החלק הרביעי שבחיבור.

א. בשלושת החלקים הראשונים רשם ר׳ חיים ויטל תאריכים בראשי הסעיפים. כמעט בכל סעיף וסעיף כתב ר׳ חיים ויטל תאריך — פעמים ציין את השנה בלבד, ופעמים ציין גם את היום ואת החודש. ציון התאריכים נעשה כנהוג בכתיבת יומן מאורעות: ׳הש״ל׳, ׳שמ״ו׳, ׳שנת נד׳, ׳שנת סד׳, ׳ליל א׳ י״ח לתשרי שע״ג׳, וכהנה וכהנה. לעומת זאת, בראשי הפסקאות שבחלק הרביעי לא ציין ר׳ חיים ויטל תאריכים כלל. במקרים מעטים בלבד הוא רשם תאריכים, אך אלו אינם מופיעים כציון קצר ונפרד בראש הפסקה אלא כתיאור מובלע בתוך סיפור הדברים: ׳ביום ראש חודש אדר השל״א ליצירה אמר לי׳, ׳אח״כ יום אחד אמר לי׳, ׳אח״כ ביום פסח שני ט״ו לאייר הגיד לי הדברים יותר מבוארים׳.

ב. בכל אחד משלושת החלקים הראשונים אנו מוצאים שתי כתיבות של ר״ח ויטל. האחת, נאה ומהוקצעת, ושורותיה ישרות. השנייה, רהוטה ונוטה ולעתים גם מרושלת, ושורותיה מוטות כלפי מטה. רובו הגדול, למעלה מארבע חמישיות, של כל אחד ואחד משלושת החלקים הראשונים כתוב בכתיבה הראשונה, ורק הפסקאות האחרונות שבכל אחד מהם כתובות בכתיבה השנייה. מהי סיבת הדבר? מנין ההפרש בין הכתיבות? אם נסתכל בתאריכים הרשומים בראשי הסעיפים ניווכח כי גילו של ר׳ חיים ויטל ומצב בריאותו גרמו לכך. את ראשו ורובו של כל אחד משלושת החלקים הללו כתב ר״ח ויטל בשנות הש״ס, בשנות החמישים והשישים של חייו, ואילו את סופו של כל אחד מחלקים אלו השלים אחר שנת ש״ע, כלומר בעשור האחרון לחייו. זקנתו הותירה את רישומה בכתב היד, וההבדל בין הכתיבה הקדומה, שהיא נאה ומהוקצעת, ובין הכתיבה המאוחרת, שהיא נוטה ומרושלת, ניכר בבירור.[48]
החלק הרביעי שונה משלושת החלקים הראשונים גם בצורת כתיבתו. חלק זה נכתב כולו בכתיבתו הנאה והמהוקצעת של ר׳ חיים ויטל, ואין בו לא כתיבה רהוטה ונוטה ולא כתיבה מאוחרת ומרושלת.

ג. בחלק הרביעי מפנה ר״ח ויטל פעמים אחדות לספר עץ חיים, כפי שנפרט בסמוך. לעומת זאת, בשלושת החלקים הראשונים אין הוא מפנה לספר עץ חיים כלל וכלל.

48 הכתיבה המאוחרת נמצאת בעמודים אלה: חלק א, עמ׳ 12–13; חלק ב, עמ׳ 27–28; חלק ג, עמ׳ 43–46. כל הכתיבות הללו מתחילות בשנת ש״ע או לאחריה.

שני חיבורים

מכל הממצאים הללו עולה המסקנה הפשוטה כי החלק הרביעי שב'ספר החזיונות' אינו ממשיך את שלושת החלקים הראשונים שבספר ואינו קשור אליהם. הווי אומר, הספר המונח לפנינו והנקרא בשם 'ספר החזיונות' איננו ספר אחד אלא שניים. על כן צריכים אנו לעיין מחדש בכת"י 93 ולתאר את שני החיבורים השונים המצויים בו.

[א] יומן מאורעות וחלומות של ר' חיים ויטל.

היומן נמצא בעמודים 1–46, והוא כולל שלושה חלקים. בראשי הסעיפים רשם ר"ח ויטל תאריך, ובצדו של כל סעיף וסעיף ציין את מניינו. כל אחד משלושה חלקים אלו פותח בשורת כותרת שמודיעה את תוכנו: '**אלו הם** הדברים שארעו לי מן היום שנולדתי, והיא ר"ח חשון הש"ג ליצירה' (עמ' 1); '**אלו הם** חלומות שחלמתי אעפ"י שנשכחו ממני הרבה חלומות' (עמ' 14); '**אלו הם** חלומות זולתי' (עמ' 29).

[ב] קונטרס דברי האר"י על שורש נשמתו של ר' חיים ויטל.

הקונטרס נמצא בעמודים 47–80, והוא פותח בשורת כותרת שמודיעה את תוכנו: '**אלו הם** הדברים שאמר לי מורי ז"ל הנוגעים לי ולשרש נשמתי' (עמ' 47). קונטרס זה הוא אחד מן הקונטרסים הרבים שבהם כתב ר"ח ויטל את דברי רבו בקבלה, והוא אחד מקונטרסי הטיוטות שתוארו לעיל סעיף טז. גם לשאר התלמידים הורה האר"י ייחודים על פי שורש נשמתם, כמתואר לעיל סוף סעיף יז.

מסקנה זו נראית מוכרחת, אבל האם יש בידינו גם לעשותה מוכחת? נשוב אל כת"י 93 ונעיין בקונטרס האחרון שבו.

א. כתב ר"ח ויטל: 'לעיל דף י ע"ב. כלל העולה כי אדם הא' לא נכללו בו הנשמות של אבא ואימא דבריאה' (עמ' 73). מה פירוש המלים 'לעיל דף י ע"ב'? לאן מפנה ר"ח ויטל במלים אלו?

מהדיר דפוס 94 השמיט מלים אלה, ותמורתן הוסיף הערה משלו בסוף הסעיף הקודם: 'שייך למעלה, חלק א, אחר הסימנים הראשונים' (סעיף א, עמ' רל). מדוע עשה כן? המהדיר לא הבין את הציון לדף י ע"ב, שהרי אין קשר בין הפסקה העוסקת באדם הראשון ובין הדברים הכתובים בדף י ע"ב של ספר החזיונות, ומשום כך השמיט את ציונו של ר"ח ויטל. אלא שפטור בלא כלום אי אפשר, ועל כן מצא קשר בין סוף הסעיף הקודם ובין התחלת ספר החזיונות, ועליו הצביע בציון סתום ולא מפורש: 'שייך למעלה, חלק א, אחר הסימנים הראשונים'.

מהדירו של דפוס 95 השמיט את ציונו של ר"ח ויטל ל'דף י ע"ב' (עמ' תכ), וגם את הערתו של מהדיר דפוס 94.

מהדיר דפוס 96 השמיט את כל הדברים שכתב ר"ח ויטל בעמודים אלו.

ב. כתב ר״ח ויטל: ׳כפי הנ״ל דף ד ע״ד נראה כי בחינת שרש קין הוא בזרוע השמאלי ממש... ובדף ט ע״ב ג״כ התחיל בזרוע וסיים בכתף, ובדף ג ודף ו, ובפרט בדף ז ע״א, נראה בפירוש שהוא בכתף המחבר הזרוע עם הגוף׳ (עמ׳ 74). מה הם ציונים אלו? לאן מפנה ר״ח ויטל בהם?
מהדיר דפוס 94 לא העיר מאומה, ולא פירש את משמעותם של ציונים אלה ולאן הם מפנים (עמ׳ רלג).
מהדירו של דפוס 95 העיר על הציון הראשון, המפנה לדף ד ע״ד, וכתב: ׳ראה לעיל ח״ד סימן ל״ט וסימן מ״ד׳ (עמ׳ תכד הערה 8), אבל לא פירש מהו ׳דף ד ע״ד׳ שציין ר׳ חיים ויטל. לשאר הציונים של ר״ח ויטל לא העיר מאומה.
מהדיר דפוס 96 השמיט את כל הדברים שכתב ר״ח ויטל בעמודים אלו.

מהי משמעותם של ציונים אלו? לאן הפנה ר׳ חיים ויטל בהם? לשישה דפים ציין כאן ר״ח ויטל: דף ג, דף ד, דף ו, דף ז, דף ט ודף י. איה הם? היכן מקומם? כדי למוצאם עלינו לשוב אל מסקנתנו כי החלק העוסק בדברי האר״י על שורש נשמתו של ר״ח ויטל איננו החלק הרביעי ב׳ספר החזיונות׳ אלא קונטרס עצמאי הוא. אם כנים דברינו, וקונטרס זה אכן עומד לעצמו, עלינו לשוב אל כת״י 93 ולמנות את דפיו של קונטרס זה במניין עצמאי, מדף א ואילך, ולא כהמשך לשלושת החלקים הקודמים לו. מעתה, עמ׳ 47 יהיה דף א ע״א, עמ׳ 49 יהיה דף ב ע״א, וכן הלאה. על פי חשבון דפים זה יובנו כל ציוני הדפים שכתב ר״ח ויטל ומקומם יימצא בנקל. שלושה מציונים אלה נפרש כאן, ואידך זיל גמור.

א. הציון הראשון שהבאנו נכתב בתחילת הפסקה העוסקת באדם הראשון והוא מפנה ל׳דף י ע״ב׳. על פי חשבוננו דף זה הוא עמ׳ 66 בכת״י 93. ואכן, בעמוד זה כתב ר״ח ויטל באריכות רבה על נשמתו של אדם הראשון (דפוס 94, סעיף נב), וההפניה ל׳דף י ע״ב׳ נכונה וברורה.

ב. הציון השני שהבאנו נכתב בפסקה שבה נאמר כי ׳בחינת שרש קין הוא בזרוע השמאלי ממש׳ והוא מפנה ל׳דף ד ע״ד׳. על פי חשבוננו דף זה הוא עמ׳ 54 בכת״י 93. ואכן בעמוד זה כתב ר״ח ויטל על שרש קין, על ׳וידו אוחזת בעקב עשו׳, ופירש כי ׳הוא העקב של היד השמאלי׳ (דפוס 94, סעיף כו).

ג. הציון האחרון שהבאנו עוסק ׳בכתף המחבר הזרוע עם הגוף׳ והוא מפנה ל׳דף ז ע״ד׳. על פי חשבוננו דף זה הוא עמ׳ 59 בכת״י 93. ואכן בעמוד זה כתב ר״ח ויטל באריכות על ׳שרש קין הוא פרק הכתף השמאלי המחבר הזרוע עם הגוף׳ (דפוס 94, סעיפים לז–לח).

ציונים אלו מוכיחים בבירור את אשר הסקנו לעיל: יומן המאורעות שכתב ר״ח ויטל כולל שלושה חלקים בלבד, ואילו ׳החלק הרביעי׳ הוא קונטרס עצמאי ואינו שייך אליו כלל.
גם ר׳ שמואל ויטל ור׳ משה ויטל הבחינו בין יומן המאורעות ובין הקונטרס שבא אחריו. לשני החיבורים הם קראו בשמות שונים, כפי שנביא להלן (עמ׳ 137) בדברינו על שם הספר.

תיאור החיבורים

רק עתה, אחרי שהבנו נכונה את תוכנו של כת"י 93, נוכל לתאר בדיוק את שני החיבורים הכלולים בו, להבין את מעשה כתיבתם ולראות כיצד הם מתאימים לשאר החיבורים שכתב ר' חיים ויטל.

[א] יומנו של ר' חיים ויטל.

החיבור הראשון בכת"י 93 הוא יומנו של ר' חיים ויטל. היומן נחלק לשלושה חלקים: 'הדברים שארעו לי', 'חלומות שחלמתי', 'חלומות זולתי'. חלוקה זו מתאימה לשאר חיבוריו של ר' חיים ויטל ולמנהגו הקבוע בסידור ספריו – בחלקים הראשונים כלל את הדברים שהוא עצמו כתב, ואילו בחלק האחרון כלל את הדברים שכתבו חבריו.

כך עשה ר"ח ויטל בספר עץ חיים – כל אחד משמונת השערים שבו מסתיים בדברים ששמע או העתיק מחבריו. בראש חלקים אלו כתב: 'וזהו מה ששמעתי מזולתי', כמתואר לעיל סעיף יז. כך עשה בספר עץ הדעת טוב – בחמשת השערים הראשונים כתב את דבריו שלו, ואילו השער האחרון הוא 'השער השישי במה ששמעתי מפי זולתי', כמתואר להלן סעיף כא. כך עשה ר"ח ויטל גם בספר הרפואות והסגולות – בשלושת החלקים הראשונים של הספר כלל פעולות שהוא עצמו בדק וניסה, ואילו בחלק הרביעי והאחרון כלל פעולות שלא ניסה בעצמו אלא שמע וקיבל אותן מ'מגידי אמת'.[49]

[ב] קונטרס 'שורש נשמתי'.

החיבור השני בכת"י 93 הוא קונטרס שבו כתב ר"ח ויטל את דברי האר"י על שורש נשמתו. זהו אחד מקונטרסי הטיוטות הרבים שבהם כתב ר"ח ויטל את אשר שמע מרבו, כמתואר לעיל סעיף טז. קונטרסים אלה סודרו ונערכו בידי ר"ח ויטל והיו לספר עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף יז.

קונטרס 'שורש נשמתי' שולב, רובו ככולו, בספר עץ חיים. ר"ח ויטל נטל את הקונטרס, שינה את לשונו וערך את תוכנו מחדש, וכך כלל אותו בספר עץ חיים. הוא לא שיקע את הקונטרס בשלמותו, אלא פסקאות פסקאות. את רובן שילב בשער הגלגול, את מיעוטן כלל בשער רוח הקודש, ואחדות לא שילב בספר עץ חיים כלל.

נערוך כאן טבלת התאמה בין קונטרס 'שורש נשמתי' ובין ספר עץ חיים. בטבלה זו נרשום את הפסקאות שנטל ר"ח ויטל מהקונטרס הנזכר ואת מקומן בספר עץ חיים. כיוון שספר זה אינו מצוי ביד הכול, וכיוון שהוא סודר מחדש בידי ר' שמואל ויטל בשמונה שערים, כמתואר להלן סעיף צא, הוספנו גם את מקומן של פסקאות אלו בשמונת השערים.

49 ספר הרפואות והסגולות נמצא בכת"י רמת גן, בר אילן 1219 (לשעבר מוסאיוף סי' קע"ו), ס' 42440. ארבעה חלקים בספר: 'החלק הראשון בענין פעולות הנעשות על ידי שמות הקדש... החלק השני, בפעולות הנעשים על ידי טבע וברפואות... החלק השלישי בפעולות הקימייא בענין ז' המתכות... החלק הרביעי, ואלו הם הפעולות שלא נסיתי על ידי, אמנם שמעתי אותם וקבלתים מן מגידי אמת...' (כותרות לאורך הספר, צוטטו על ידי באוהל ש"ם, רשימת כתבי היד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, ירושלים תשנ"ב, מס' 219).

את מקומן המקורי של הפסקאות בקונטרס ׳שורש נשמתי׳ נציין פעמיים: לפי כת״י 93 ולפי דפוס 94. את מקומן בספר עץ חיים נציין לפי הטופס המקורי בכתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל: שער רוח הקודש לפי כת״י 91, ושער הגלגול לפי כת״י 92.

קונטרס: כתב יד	קונטרס: דפוס	עץ חיים	שמונה שערים
עמ׳ 49–50	סעיפים ט–י	שה״ג, רפה ע״א – רפו ע״א	שה״ג, הקדמה לו[1]
עמ׳ 50	סעיף יג	שרוה״ק, רכו ע״א	שרוה״ק, יא ע״א
עמ׳ 50	סעיף יד	שם, ריז ע״ב	שם, כח ע״א
עמ׳ 52	סעיף כ	שה״ג, רעב ע״ב	שה״ג, הקדמה יז[2]
עמ׳ 54–55	סעיף כו	שם, רפד ע״ב – רפה ע״א	שם, הקדמה כח[2]
עמ׳ 57	סעיף לד[1]	שם, רפו ע״א	שם, הקדמה לו[2]
עמ׳ 57–58	סעיף לד[2]	שם, רפו ע״א	שם, הקדמה לו[4]
עמ׳ 58	סעיף לו	שם, רפו ע״א	שם, הקדמה לו[3]
עמ׳ 58–59	סעיפים לז–לט	שם, רעג ע״ב – רעד ע״א	שם, הקדמה לא[1–2]
עמ׳ 59–60	סעיף מ	שם, רעג ע״א	שם, הקדמה ל
עמ׳ 60	סעיפים מא–מב[1]	שם, רעד ע״א–ע״ב	שם, הקדמה לא[4]
עמ׳ 60	סעיף מב[2]	שם, רעד ע״א	שם, הקדמה לא[3]
עמ׳ 61	סעיף מג[2]	שם, רפד ע״ב	שם, הקדמה כח[1]
עמ׳ 62–63	סעיף מו[2]	שם, רסז ע״א	שם, הקדמה ה
עמ׳ 63–65	סעיפים מז–מט	שם, רפב ע״ב – רפד ע״א	שם, הקדמה לה
עמ׳ 65	סעיף נ[1]	שם, רפד ע״א	שם, הקדמה כ[3]
עמ׳ 65	סעיף נ[2]	שם, רפד ע״א	שם, הקדמה כז
עמ׳ 66	סעיף נב[1]	שם, רפ ע״א	שם, הקדמה יב
עמ׳ 68–70	סעיפים נה–נז	שם, רפא ע״א – רפב ע״ב	שם, הקדמה כו

על פי טבלה זו יכולים אנו לערוך השוואה מדוקדקת בין הקונטרס, שנכתב בראשונה, ובין הספר, שנכתב באחרונה. חשיבות מיוחדת לקונטרס זה כי הוא קונטרס הטיוטה היחיד שנמצא לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר״ח ויטל, ועל כן אפשר ללמוד ממנו על דרכו בעריכת ספר עץ חיים על יסוד קונטרסי הטיוטות שכתב בראשונה. מלאכה זו חורגת מגבולות הספר שלפנינו, ורק דוגמאות אחדות ממנה נציג להלן סעיף קלד.

הפניות לספר עץ חיים

הקשר בין קונטרס ׳שורש נשמתי׳ ובין ספר עץ חיים ניכר גם בהערותיו של ר״ח ויטל. בגיליונותיו של קונטרס זה, ולא בגיליונותיהם של שלושת חלקיו של יומן המאורעות, הוסיף ר״ח ויטל הערות שבהן הפנה לספר עץ חיים. בשלוש הערות הורה ר״ח ויטל מקום לספר עץ חיים.

א. 'ועיין בס' עץ חיים בח"א ש"ד בפ' בראשית היטב מאד'.[51]
לאן הפנה ר"ח ויטל? מהדיר דפוס 94 הוסיף סימן שאלה והעיר 'לא יכולתי לכוון בדיוק למה הדברים מכוונים'. מהדיר דפוס 95 הביא מחצית מהערתו של ר"ח ויטל, ולא הסבירה. מהדיר דפוס 96 התעלם מהערתו של ר"ח ויטל ולא הביאה כלל.
בהערה זו הפנה ר"ח ויטל לספר עץ חיים, שתואר בפרוטרוט לעיל סעיף יז. על פי מבנה הספר שתואר שם מחוורת הערתו של ר"ח ויטל כשמלה – היא מכוונת לספר עץ חיים, חלק ראשון, שער רביעי, הוא שער הפסוקים.

ב. 'ועיין בח"ב דף קיח ב איך בדעת יש ז' קצות דחסדים המתפשטים בגופא... ואלו הי"ד שרשים שבדעת הם נשמות י"ב שבטים ומנשה ואפרים'.[52]
מהו 'ח"ב דף קיח ב'? מהדיר דפוס 94 ומהדיר דפוס 96 הביאו הערה זו אך לא הסבירו את מובנה. מהדיר דפוס 95 הביאה והעיר עליה: 'עיין בשער הכוונות ענין ספירת העומר דרוש י'.[53] הערה זו נכונה על פי הספרים שבדפוס, אבל אין היא מבארת את הפנייתו של ר"ח ויטל ל'ח"ב דף קיח ב'.
גם כאן הפנה ר"ח ויטל לספר עץ חיים שבעריכתו, ודבריו מכוונים לחלק שני, שער ראשון, הוא שער התפילה. צילומו של שער זה מונח לפנינו, הוא כת"י 85, והדברים שציטט ר"ח ויטל בהערתו אכן נמצאים בו בדף קיח ע"ב: 'מוכרח הוא שבדעת יהיו ז' בחינות חסדים המתפשטים... הנק' גוף... ודע כי אלו הם סוד ארבעה עשר שבטים י"ב בני יעקב וב' בני יוסף מנשה ואפרים'.

ג. 'והנה כתבתי בספרי בח"א ש"ג דף ריג ב כי כל זרוע מחובר מג' קשרים ופרקים'.[54]
מהו 'ח"א ש"ג דף ריג ב'? מהדיר דפוס 94 לא הסביר את מראה המקום שכתב ר"ח ויטל. מהדיר דפוס 95 העיר: 'ראה בע"ח שער כ"ט פרק ז'.[55] הערה זו נכונה על פי הספרים שבדפוס, אבל אין היא מבארת למה נתכוון ר"ח ויטל בהצביעו ל'ח"א ש"ג דף ריג ב'.
גם ציון זה מתבאר רק על פי ספר עץ חיים שבעריכתו, ומשמעו – חלק ראשון, שער שלישי, הוא שער מאמרי הזוהר. שער זה נמצא בכת"י 77, ובעת שהיה לנגד עיני בדקתי את המקום שאליו הפנה ר"ח ויטל ומצאתי כי אכן הדברים המצוטטים 'כי כל זרוע' וכו' נמצאים בו בדף ריג ע"ב.

הפניות אלו טומנות בחובן שאלה קשה: כיצד הפנה ר"ח ויטל בקונטרס לספר עץ חיים אם הקונטרס נכתב בראשונה וספר עץ חיים באחרונה? על כך נענה אחר שנתאר את זמני כתיבתו של קונטרס 'שורש נשמתי'.

51 כת"י 93, עמ' 66, בגיליון; דפוס 94, עמ' רג.
52 כת"י 93, עמ' 68, בגיליון; דפוס 94, עמ' רי–ריא.
53 עמ' שפא, הערה 168.
54 כת"י 93, עמ' 74; דפוס 94, עמ' רלג.
55 עמ' תכד, הערה 9.

זמני הכתיבה

ראינו כי שני חיבורים שונים לפנינו – יומן המאורעות וקונטרס ׳שורש נשמתי׳. אימתי כתב ר״ח ויטל את החיבורים הללו?

לעיל, עמ׳ 128, ראינו כי ר״ח ויטל כתב את יומן המאורעות בשתי כתיבות שונות – מהוקצעת ומרושלת. מעובדה זו, ומן התאריכים שרשם ר״ח ויטל ביומן, למדנו כי תחילה, בשנות הש״ס, כתב ר״ח ויטל את עיקרו של החיבור – ארבע החמישיות הראשונות שבכל אחד משלושת חלקיו. אחר, בשנות הש״ע, השלים את החיבור וכתב בו פסקאות נוספות על המאורעות שקרו לו בשנותיו האחרונות.

קונטרס ׳שורש נשמתי׳ הוא אחד מקונטרסי הטיוטות. ודאי החל ר״ח ויטל לכתוב את הקונטרסים הללו עוד בחיי האר״י, כמתואר לעיל התחלת סעיף טז. אבל האם נשלמה כתיבתם בשנים אלו או נמשכה גם בשנים הבאות? תשובה על כך מצאנו באופן שבו ר״ח ויטל מזכיר את ר׳ משה אלשיך.

כדי שהתמונה תהא שלמה בדקנו בשני החיבורים – הן ביומן המאורעות הן בקונטרס ׳שורש נשמתי׳ – את כל המקומות שבהם מזכיר ר״ח ויטל את רבו ר׳ משה אלשיך.[56] ר׳ משה אלשיך נפטר לפני שנת ש״ס. באלו מקומות הזכירו ר״ח ויטל בברכת החיים ובאלו הזכירו בברכת המתים?

ביומן המאורעות הזכיר ר״ח ויטל את ׳מורי הר״מ אלשיך׳ פעמיים ללא ציון וארבע פעמים בברכת המתים.[57] בכך נמצא הוא מאשר את אשר כתבנו לעיל כי גופו של היומן נכתב בסביבות שנת ש״ס והפסקאות האחרונות שבכל אחד מחלקיו נוספו בשנות הש״ע.

בקונטרס ׳שורש נשמתי׳ הזכיר ר״ח ויטל את ׳מורי הר״מ אלשיך׳ שמונה פעמים – שש פעמים בברכת החיים ופעמיים בברכת המתים.[58] מדוע עשה כן? בדקנו ומצאנו כי שש הפעמים שבהן נזכר ר״מ אלשיך בברכת החיים הן בגוף הקונטרס, ואילו שתי הפעמים שבהן נזכר בברכת המתים הן בפסקאות שהוסיף ר״ח ויטל בסופו אחרי הקו שמתח לרוחב העמוד.[59] ציונים אלו מורים בבירור כי ר״ח ויטל דייק בכתיבתו ובאופן הזכרתו את ר״מ אלשיך, ועל כן יכולים אנו ללמוד מהם על שנות כתיבתו של קונטרס ׳שורש נשמתי׳: גופו של הקונטרס, דפוס 94 עמ׳ קלד–רכט, נכתב בחיי ר״מ אלשיך, ואילו הפסקאות האחרונות שבו, דפוס 94 עמ׳ רל–רמ, נוספו לאחר פטירתו.

56 ד׳ תמר, עוללות ספר החזיונות, סיני צא (תשמ״ב), עמ׳ פה, מצא כי ברשימת תלמידי האר״י (נזכרה לעיל סעיף א) כלל ר״ח ויטל שני חכמים בשם ר׳ משה אלשיך: האחד, ׳מורי הר״מ אלשיך׳, הוא ר׳ משה אלשיך המפורסם שחיבר את ספר תורת משה; השני, ׳הר׳ משה אלשיך׳, שאינו ידוע מכל מקור אחר. ר״ח ויטל הקפיד להבחין בין שני חכמים אלה בכינויים שבהם הזכירם, ואנו נעסוק כאן רק בראשון מן השניים.

57 דפוס 94, עמ׳ ב (סתם), עמ׳ יו (ז״ל), עמ׳ מט (סתם), עמ׳ ע (ז״ל), עמ׳ פב (נ״ע), עמ׳ צ (ז״ל).

58 דפוס 94, עמ׳ קמא (נר״ו), עמ׳ קעז (נר״ו), עמ׳ קפח (נר״ו), עמ׳ ריט (נ״ר), עמ׳ רכ (נר״ו, פעמיים), עמ׳ רלה (ז״ל, פעמיים).

59 אלו הן הפסקאות שמהדירו של דפוס 94 הכתירן בכותרת ׳תוספות וליקוטים׳, כמתואר לעיל עמ׳ 126–127.

תאריכים אלו לא ללמד רק על קונטרס 'שורש נשמתי' יצאו אלא ללמד על הקונטרסים כולם יצאו. קונטרס 'שורש נשמתי' הוא אחד מקונטרסי הטיוטות, שתוארו לעיל סעיף טז. בתחילת סעיף זה הראינו כי כתיבתם של קונטרסי הטיוטות קדמה לכתיבתו של ספר עץ חיים וכי ר"ח ויטל החל בכתיבתם עוד בחיי האר"י, ושאלנו אימתי הוא סיים לכתוב קונטרסים אלה. האופן שבו הזכיר ר"ח ויטל את רבו ר"מ אלשיך מאשר את אשר כתבנו שם ומשיב על אשר שאלנו: גופו של קונטרס 'שורש נשמתי' נכתב לפני שנת ש"ס, ועל כן הזכיר ר"ח ויטל בו את ר"מ אלשיך שש פעמים בברכת החיים, ואילו הפסקאות האחרונות שבו נוספו לאחר שנת ש"ס, ועל כן הזכיר ר"ח ויטל בהן את ר"מ אלשיך פעמיים בברכת המתים.

עתה יכולים אנו להשיב על אשר שאלנו לעיל: כיצד הפנה ר"ח ויטל בקונטרס 'שורש נשמתי' לספר עץ חיים, והלא כתיבתם של קונטרסי הטיוטות קדמה לכתיבתו של הספר? בשלושה מקומות בקונטרס הפנה ר"ח ויטל לספר עץ חיים, כפי שרשמנו לעיל עמ' 132. המעיין בשלוש הפניות אלו ימצא כי שתי ההפניות הראשונות לא נכתבו בפנים הקונטרס אלא בגיליונותיו, ומכאן שכתיבתן מאוחרת לכתיבתו. ההפניה השלישית נכתבה אמנם בפנים הקונטרס, אך לא בגופו אלא בפסקאותיו האחרונות שנוספו לאחר שנת ש"ס. כל ההפניות הללו לא נכתבו אפוא בזמן כתיבת הקונטרס אלא לאחר שתמה ונשלמה, ונמצא סדר הזמנים עולה יפה – תחילה כתב ר"ח ויטל את קונטרס 'שורש נשמתי', אחר כתב וערך את ספר עץ חיים ואחר הוסיף בגיליונותיו של הקונטרס הפניות לספר עץ חיים.
מסקנה זו יפה לא רק לקונטרס 'שורש נשמתי' אלא גם לכל קונטרסי הטיוטות. אף שאין לנו ראיה ברורה נראה כי דין אחד לכל הקונטרסים – עוד בחיי האר"י החל בכתיבת הקונטרסים, וגם אחרי שהשלים את כתיבתו של ספר עץ חיים המשיך להעיר, לתקן ולהוסיף פסקאות הן בגיליונותיהם של הקונטרסים הן בדפים האחרונים שבהם.

הפניות פנימיות

ביומן המאורעות הפנה ר"ח ויטל ארבע פעמים לקונטרס שעוסק בענייני נשמתו.

> שנת לא. נכנסתי ללמוד עם מורי ז"ל האשכנזי, ויגד לי כל הדברים ההם שהגיד לי בעניני נשמתי, שכתבתים בקונטרים אחר.[60]
>
> שלחני מורי ז"ל למערת אביי ולמדני הייחוד ההוא, ונדבקתי בנפשו ודיבר עמי אותן הדברים שכתבתי בקונטרים הנז'.[61]
>
> גם בכיתי על בטול עסק התורה בשתי שנים ההם, ככתוב אצלי בקונטרים ענייני נשמתי בסי' ב.[62]

60 יומן המאורעות, חלק א, דפוס 94, עמ' ד.

61 שם, חלק א, דפוס 94, עמ' ה.

62 שם, חלק ב, דפוס 94, עמ' מב.

ויאמר לו שמואל: הנה בזה השבוע שאלנו אל השדים... כנז׳ בקונטרים ענייני נשמתי בסימן כג.[63]

להיכן הפנה ר״ח ויטל? מדוע הפנה בשתי ההפניות הראשונות ל׳קונטרים אחר׳ ואילו באחרונות הפנה ל׳קונטרס בענייני נשמתי׳? מדוע הזכיר ר״ח ויטל בשתי ההפניות האחרונות את הקונטרס ואת הסימן אשר בו ואילו בשתי הראשונות הזכיר את הקונטרס אך לא הזכיר את הסימן אשר בו?
המעיין בהפניות אלו ובתוכנן ימצא כי לשני קונטרסים שונים נתכוונו. שתי ההפניות האחרונות נתכוונו לחלק הראשון שביומן המאורעות. לחלק זה קרא ר״ח ויטל בשם ׳קונטרים ענייני נשמתי׳, והסימנים שציין מכוונים בדיוק למניין הסעיפים אשר הוא ציין בו. שתי ההפניות הראשונות אינן מכוונות ליומן המאורעות כלל אלא לקונטרס ׳שורש נשמתי׳. קונטרס זה הוא אחד מקונטרסי הטיוטות ואינו קשור ליומן המאורעות, ומשום כך קראו ר״ח ויטל ׳קונטרים אחר׳. בשתי ההפניות הראשונות הזכיר ר״ח ויטל את הקונטרס אך לא ציין את סימניו שהרי הוא עצמו לא מנה את פסקאותיו של קונטרס ׳שורש נשמתי׳ ולא סימן אותן באותיות.
נמצאו הפניותיו של ר״ח ויטל מדויקות ומאשרות את כל אשר העלינו לעיל. הן מוכיחות כי שני חיבורים שונים ונפרדים לפנינו: יומן מאורעות, שנחלק לחלקים ולסעיפים, וחלקו הראשון נקרא ׳קונטרס בענייני נשמתי׳; קונטרס טיוטה, שנכתב ברצף אחד, הוא קונטרס עצמאי (׳קונטרס אחר׳) שאנחנו קראנוהו קונטרס ׳שורש נשמתי׳.

סיכום

הספר הידוע בשם ׳ספר החזיונות׳, שנמצא כולו בעצם כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל בכת״י 93, אינו ספר אחד אלא שני חיבורים נפרדים שנכרכו יחדיו. שני חיבורים אלה שונים לגמרי זה מזה בתכונותיהם ובמעשי כתיבתם.

[א] יומן מאורעות.

היומן הוא חיבור ערוך ומסודר, ומבנהו דומה לחיבורים אחרים שכתב ר׳ חיים ויטל. שלושה חלקים ביומן, וכל אחד מחלקיו נחלק לסעיפים מנויים. היומן הוא חיבור עצמאי, ופסקאות ממנו לא שולבו בספר עץ חיים.

[ב] קונטרס ׳שורש נשמתי׳.

הקונטרס איננו חיבור ערוך אלא קונטרס טיוטה שבו כתב ר׳ חיים ויטל את אשר שמע מהאר״י. הוא כתוב ברצף, ואין בו חלוקה לסעיפים. קונטרס זה שולב בידי ר״ח ויטל בספר עץ חיים. הוא ערך את הקונטרס, שינה את לשונותיו וכתב את פסקאותיו מחדש. את הפסקאות הערוכות כלל ר״ח ויטל בספר עץ חיים הערוך והמסודר, כפי שעשה לשאר קונטרסי הטיוטות שכתב בראשונה.

63 שם, חלק ג, דפוס 94, עמ׳ קטו.

שם הספר

בדפוס 94, והדפוסים ההולכים אחריו, נקרא הספר בשם 'ספר החזיונות'. גם בדפוס 952, שבו נדפס הנוסח המקוצר שערך ר' משה ויטל, נקרא הספר בשם זה. מהו מקורו של השם?

בכת"י 93, שבו נמצא הספר בכתיבת ידו של ר"ח ויטל, לא נזכר השם 'ספר החזיונות' כלל. גם ר' משה ויטל, בנוסח המקוצר שערך, לא הזכירו. לא זו אף זו. באותם מקומות שר"ש ויטל ור"מ ויטל נזקקו לספר הם הזכירוהו בשמות אחרים. על פסקאות מתוך קונטרס 'שורש נשמתי' כתב ר"ש ויטל כי הן נלקחו מ'קונטריסים ג"כ מכתיבת יד אבא מארי ז"ל מדברים הנוגעים אליו לשרש נשמתו מצוואות שציווהו הרב הגדול המשביר זלה"ה', כמתואר להלן סעיף צא. ר"מ ויטל קרא לקונטרס 'שורש נשמתי' בשם 'הקונטרים הנוגע לשורש נפש זקני הרב זלה"ה', ואילו ליומן המאורעות קרא בשם 'קונטריסים אחרים על חלומות ודברים אחרים של זקני הרב זלה"ה', כמתואר להלן סעיף צג. כאן גילה ר"מ ויטל את דעתו כי יומן המאורעות וקונטרס 'שורש נשמתי' הם שני חיבורים שונים.

השם 'ספר החזיונות' נמצא לראשונה בכת"י 951, שבו נעתק הספר בנוסח המקוצר שערך ר"מ ויטל. בראשו נוספה כותרת זו: 'ספר החזיונות למהרח"ו זלה"ה', כמתואר להלן סעיף צג. כתב יד זה היה בידי החיד"א, וממנו הוא נטל את שמו של הספר: 'זכיתי וראיתי ס' החזיונות מכתיבת יד מהרח"ו ממש מכל מה שאירע לו מקודם יצירתו עד סוף ימיו ורבו עניניו ונוראותיו';[64] 'חזיונות למהרח"ו ז"ל, כ"י מחלומות שחלם וחלמו לו אחרים והגדות ומראות'.[65] השם 'ספר החזיונות' מאוחר הוא, ולא בכדי. הוא מתאר רק חלק קטן מאוד מן הספר, ואין הוא ממצה את כל תוכנו.

עריכות נוספות

לעיל, עמ' 132, ראינו כיצד שילב ר"ח ויטל בספר עץ חיים, שער רוח הקודש ושער הגלגול, פסקאות מתוך קונטרס 'שורש נשמתי', וכיצד סודרו פסקאות אלו מחדש בידי ר"ש ויטל בשמונה שערים, שער רוח הקודש ושער הגלגולים, שבעריכתו. פסקאות נוספות מתוך קונטרס 'שורש נשמתי' נעתקו כמות שהן בידי ר"ש ויטל ונכללו בסוף שער הגלגולים שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף צא.

ר' משה ויטל, נכדו של ר"ח ויטל, נטל את שני החיבורים — את יומן המאורעות ואת קונטרס 'שורש נשמתי' — וערכם בספר אחד. ספר זה קצר מהספר המקורי ושונה ממנו מאוד, כמתואר להלן סעיף צג.

קונטרס טיוטה נוסף ובו תיקוני עוונות שאמר האר"י לר"ח ויטל יתואר להלן סעיף לה. גם בקונטרס זה מופיע הלשון 'אמר לי החכם', והוא מקביל לקונטרס 'שורש נשמתי'.

[93] כת"י ליוורנו (מקומו אינו ידוע עתה), צילומו בירושלים, מוסד הרב קוק דפוס כ 2070, 80 עמודים.

64 שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך מהר"ר חיים ויטאל.

65 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך חזיונות.

דור ראשון. המאה הט״ז – ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

[94] דפוס, ספר החזיונות, מהדורת א״ז אשכלי, ירושלים תשי״ד, [ד] + רעב דפים.

[95] דפוס, ספר החזיונות, מהדורת נ״מ מנצור, ירושלים תשס״ב, כו + תקצו דפים.

[96] דפוס, ספר החזיונות, מהדורת מ״מ פיירשטיין, ירושלים תשס״ו, 235 דפים.

[יט] כתיבה שנייה

לעיל, סעיף יז, תיארנו את ספר עץ חיים שבו כתב ר׳ חיים ויטל את כל הדרושים ששמע מהאר״י. את הדרושים הללו הוא סידר בצורתם המקורית כפי ששמעם מרבו, כל דרוש לעצמו. אחר הוסיף ר״ח ויטל וכתב ספר שלם שבו אסף את דברי האר״י וסיכם אותם במסכת אחת כוללת. בספר זה לא העמיד ר״ח ויטל את הדרושים שאמר האר״י כמות שהם זה בצד זה, כפי שעשה בספר עץ חיים, אלא איחד את תוכנם במסכת אחת שבה הציג את שיטת האר״י בצורה מבונה ומסודרת.

ר״ח ויטל גנז את הספר, ועל כן הוא לא הגיע אלינו בשלמותו. על מציאת הספר סיפר ר׳ משה ויטל, נכדו של המחבר, בהערה שנעתקה בראש ספר מבוא שערים שבכת״י 97.[66]

> א׳ משה ויטל הכותב, הספר הזה מצאתיו מידי כתיבת זקני הרב הגדול רח״ו זצוק״ל זלה״ה, מכתיבת (קשה לקריאה) שהיה במחילת עפר והוצאותהו(!) בחברון תוב״ב, ולא נמצא התחלתו וסופו וגם באמצע חסר כמה עלים. וזה מה שמצאתי.

מדברי ר׳ משה ויטל, וממצב הספר שבידינו, נראה שהספר שנמצא היה כרוך בשני כרכים, ותחילתו וסופו של כל כרך וכרך אבדו.

אחר שנתגלה הספר נטלוהו המקובלים וערכוהו פעמים אחדות ואף קראו לו בשמות שונים. תחילה ערכו ר׳ יעקב צמח. הוא ערך את הספר בירושלים בשנות הת׳ הראשונות, כנראה בשנת ת״ו. ר׳ יעקב צמח קרא לספר בשם תולדות אדם, כמתואר להלן סעיף פו. אחריו ערך את הספר ר׳ נתן שפירא. הוא ערכו בירושלים בשנת תט״ו וקרא לו בשם עץ החיים, כמתואר להלן סעיף צב. ר׳ מאיר פופרש כתב הערות עריכה על הספר, כמתואר להלן סעיף פז. ר׳ משה זכות ערך את הספר בשלישית. הוא קרא לספר בשם מבוא שערים, כמתואר להלן סעיף צו. בשם זה נודע

66 ההערה נכתבה בכתיבה אשכנזית, ולא יצאה מתחת ידיו של ר׳ משה ויטל עצמו.

הספר ונתפרסם, ואף אנו נקרא לו כך. ר׳ שלמה מולכו ערך את הספר פעם נוספת, כמתואר להלן סעיף קד.

כיוון שהספר המקורי איננו בידינו, לא נוכל לתארו אלא דרך העריכות השונות שנעשו לו. להלן, סעיף פו, נתאר בפרוטרוט את הספר המצוי לפנינו, שבו סיכם ר״ח ויטל את סדר האצילות על פי כל הדרושים ששמע מהאר״י. על פי ציונים שונים שבתוך הספר נמצא, בהמשך דברינו להלן סעיף פו, חלקים נוספים ששייכים לו. כך נוכל להשלים את הספר המצוי לפנינו ולדעת את תוכנו המקורי, שכלל לא רק את סדר האצילות אלא גם את שאר נושאיה של קבלת האר״י — סדרי כוונות, ייחודים וגלגולים.

[97] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 821, ס׳ 5697, קא דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

תכנית ב׳נייר קטן׳

ר׳ חיים ויטל כתב תכנית ב׳נייר קטן׳ ובה פירט את תוכנו של ספר שנחלק לשלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. התכנית נעתקה בידי ר׳ יעקב צמח והיתה לנגד עיניו של ר׳ מאיר פופרש. חשיבות גדולה לתכנית זו, כי ממנה מתברר המבנה המקורי והשלם של ספר מבוא שערים. התכנית תובא במלואה להלן סעיף פז, ושם נדון בה ובכל העולה ממנה.

כתיבה שנייה

אימתי כתב ר״ח ויטל את ספר מבוא שערים? בספר שהגיע אלינו אין תאריך או ציון שיכול ללמדנו על זמן כתיבתו. על כן נעיין ונדקדק בתוכנו כדי למצוא את מקומו בסדר הזמנים שבהם כתב ר״ח ויטל את חיבוריו. על פי תוכנו של הספר ועל פי תוכנן של ההערות שהוסיף ר״ח ויטל בגיליונותיו נסיק, להלן סעיף קלד, כי הוא נכתב אחרי ספר עץ חיים. על כן ייחשב ספר מבוא שערים על הכתיבה השנייה של ר׳ חיים ויטל.
כתיבתו השלישית של ר״ח ויטל נעשתה לפני שנת שנ״ה, כמתואר בסעיף הבא. כיוון שכתיבתו של ספר מבוא שערים קדמה לה, נעשתה אף היא לפני שנה זו.

[כ] כתיבה שלישית

אחר ספר מבוא שערים כתב ר׳ חיים ויטל חיבורים נוספים בשיטת האר״י. בחיבורים אלה סיכם את הדרושים ששמע מרבו, וגם כתב את חידושיו בסדר האצילות ובפירוש ספר הזוהר על פי הדברים ששמע מהאר״י.
גם את החיבורים הללו לא פרסם ר״ח ויטל ברבים אלא גנזם בבית הקברות, כפי שכתב ר׳ יעקב צמח.

והנה רוב הדרושים אלו... **שגנבו** אותם **ממקומם קבורתם**, וגם אח״כ **הטמינו** אותם / והם דרושים עמוקים מאד וכולם כתובים באצבע אלקים הרב ר׳ חיים זלה״ה עצמו... והנה ר׳ חיים שם אותם **בגניזה** קבורים.[67]

טעם הב׳ על שם שהוא זלה״ה מאז בהיותו בצפת תוב״ב **גנז** כל אלו הכתובים **בבית החיים** כמו שידוע בענין.[68]

חיבורים אלו הגיעו לידי ר׳ יעקב צמח, אך חסרים ופגומים. במלים קשות תיארו ר״י צמח ור״מ פופרש את מצבם הגרוע של הדפים שנמצאו זמן רב אחרי גניזתם.

ומרוב הזמן **נמחקו** כמה תיבות וקצת תיבות **וחסרים** הזויות מן הקצוות / ומרוב הזמן **נמחקו ונקרעו** קצת מהם ובפרט הזויות וקצת הדפים.[69]

והנה מרוב הזמן והלחלוחית העפר **נמחקו** קצת האותיות וקצת תיבות וקצת שיטות בסופי הדפין הראשונים בקצתם **נמחו** הניירים.[70]

היו **דפים קטנים קרועים ובלויים**.[71]

את כל הדפים הללו מצא ר׳ יעקב צמח בירושלים, והוא ערכם וסידרם בחמישה ספרים. בתוך כל הדפים שנמצאו היה ספר אחד שלם, שבו סיכם ר׳ חיים ויטל את סדר ההאצלה מראשו לסופו. ר״י צמח הניח אותו כמות שהוא, וקרא לו בשם ׳אוצרות חיים׳. הוא הדגיש כי אוצרות חיים הגיע לידיו ׳שלם מתוקן ומקושר ובחשבון דפים׳, כלומר שלם, כרוך ומסודר ׳בסדר נכון׳ כפי שיצא מתחת ידי מחברו. שאר הדפים שנמצאו היו ׳בלתי חשבון בדפים המפוזרים בלתי קשר׳, כלומר בלא כריכה ובלא מניין. את כל אלה סידר ר״י צמח וערך בארבעה ספרים שונים. בספר קהילת יעקב ובספר אדם ישר כלל דרושים שמעיינים בסדר האצילות ומחדשים פרקים במהלכה. בסוף קהילת יעקב נכללו דרושים שעוסקים בדרכי השגת רוח הקודש ובסדרי הגלגולים. בספר עולת תמיד סידר ר״י צמח דרושים על כוונות התפילה, ובספר זוהר הרקיע כלל פירושים לספר הזוהר. תוכנם של ספרים אלו ומעשה עריכתם יתוארו בפרוטרוט להלן סעיפים פג–פד.

ר״י צמח לא הסתפק בעריכה אחת של ספרים אלו, אלא חזר וערכם פעמים אחדות. תחילה אגד את קהילת יעקב ואת אדם ישר, וערך אותם יחד בספר אחד שגם לו קרא בשם אדם ישר. אחר שב ואגד את אוצרות חיים ואת אדם ישר השני, וערך אותם יחד בספר אחד שקרא לו בשם עדות ביעקב. עריכתם של ספרים אלו תתואר להלן סעיף פה.

67 הקדמה לקול ברמה, על פי שני נוסחיה. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פג.
68 הקדמה לאוצרות חיים. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פד.
69 הקדמה לקול ברמה, על פי שני נוסחיה. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פג.
70 הקדמה לאוצרות חיים. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פד.
71 הקדמה לדרך עץ חיים. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פג.

עיון בדרושים שנכללו בקהילת יעקב ובעולת תמיד יגלה כי אחדים מהם שייכים, על פי סידורם הפנימי ועל פי ציונים הכתובים בתוכם, לספר תולדות אדם (הנודע בשם מבוא שערים) שתואר בסעיף הקודם. דרושים אלה יירשמו להלן סעיף פו.

כתיבה שלישית

אימתי כתב ר׳ חיים ויטל את ה׳דפים המפוזרים׳ הללו? בחמשת הספרים, שבהם נערכו דפים אלו, אין תאריך או ציון שנוכל ללמוד מהם על זמן כתיבתם. משום כך לא נוכל לקבוע את זמן כתיבתם המדויק של דפים אלו אלא רק את מקומם בסדר הזמנים שבהם כתב ר״ח ויטל את חיבוריו. על פי תוכנם של הספרים ועל פי תוכנן של ההערות שהוסיף ר״ח ויטל בגיליונותיהם נסיק, להלן סעיף קלד, כי חמישה ספרים אלו נכתבו אחרי ספר תולדות אדם (הנודע בשם מבוא שערים). על כן ייחשבו כל חמשת הספרים הללו על הכתיבה השלישית של ר׳ חיים ויטל.

ראינו כי ה׳דפים המפוזרים׳ היו בירושלים, ובה מצאם ר׳ יעקב צמח. משנת שנ״ה ואילך גר ר״ח ויטל בדמשק. מכאן עולה כי ה׳דפים המפוזרים׳, וממילא חמשת הספרים שבהם סודרו ונערכו, נכתבו לפני שנת שנ״ה.[72]

[כא] חיבורים שונים

תיארנו בסעיפים הקודמים את החיבורים הגדולים והמסודרים שכתב ר׳ חיים ויטל. נוסיף עתה קונטרסים ודרושים בודדים שלא נכללו בחיבורים אלה.

סדר האצילות בקיצור מופלג

ר׳ חיים ויטל כתב דרוש קצר על מהלך האצילות. בראשו נמצאות כותרות אלו: ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, ׳סדר האצילות בקיצור נמרץ׳. ר״ח ויטל לא כלל את הדרוש בספר עץ חיים, שתואר לעיל סעיף יז, וגם בנו ר׳ שמואל לא כללו בשמונה שערים שערך, כמתואר להלן סעיף צא.

סדר האצילות בקיצור מופלג נעתק פעמים רבות מאוד, והוא אחד הדרושים הנפוצים ביותר בקבלת האר״י.

העתקה קדומה של הדרוש נמצאת בכת״י 98, ובראשה נכתב: ׳זהו סדר האצילות בקיצור מופלג׳. אמנם שמו של המעתיק לא נזכר בה, אבל מסגנון הכתיבה ברור כי הוא ר׳ יעקב בירב

72 לכאורה אפשר לקבוע כי ה׳דפים המפוזרים׳ נכתבו עד שנת שמ״ה, שהרי בשנת שמ״ו חזר ר״ח ויטל לצפת וגם בשנת שנ״ד עוד היה בה. סיוע לקביעה זו אפשר למצוא במעשה העתקתם של קונטרסי הטיוטות בצפת בשנת שמ״ז, כמתואר לעיל סעיף ג. העובדה שבמקום זה ובשנה זו נעתקו קונטרסי הטיוטות ולא ה׳דפים המפוזרים׳ מוכיחה כי דפים אלו לא היו בצפת בשנה הנזכרת, ומכאן עולה כי הם נכתבו בירושלים לפני שנת שמ״ו. אלא שאין בידינו להוכיח כי ישיבתו של ר״ח ויטל בצפת בשנים שמ״ו–שנ״ד היתה רצופה והוא לא נסע ממנה לירושלים כלל, ועל כן נניח את הספק ונתפוס את הוודאי — שנת שנ״ה שבה עבר ר״ח ויטל לדמשק והיה בה עד יום פטירתו.

השני. הוא נפטר בשנת ש״ס, ומכאן עולה כי כת״י 98 נעתק לפניה. העתקה זו היתה בידיו של ר׳ מלכיאל אשכנזי, והוא הוסיף בסופה דברים בעצם כתיבת ידו. כת״י 98 יתואר בפרוטרוט להלן סעיף לו, עם שאר העתקותיו של ר׳ יעקב בירב השני.
העתקות קדומות של הדרוש נמצאות בכת״י 99 ובכת״י 100, ובראשיהן נכתב: ׳העתק כמה״ר חיים מירושלים, סדר האצילות בקיצור מופלג׳.

סדר האצילות בקיצור מופלג היה בידיו של ר׳ שמשון ב״ק. בשנת שמ״ד הגיע לירושלים,[73] ובה פגש בר׳ חיים ויטל.[74] בשנת שמ״ה שלח ר״ש ב״ק את הדרוש מירושלים לאיטליה, בצירוף איגרת ובה דברים חשובים משלו, כמתואר להלן סעיף לה. סדר האצילות בקיצור מופלג זכה לתפוצה גדולה באיטליה, וגדולי מקובליה העתיקוהו: ר׳ משה ישראל פואה, כמתואר להלן סעיף מא; ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג; ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מז; ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח. הדרוש היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא כללו כדרוש הראשון בספר הדרושים המקובצים שערך, כמתואר להלן סעיף נח.
הדרוש הגיע גם לאשכנז, ונעתק בידי מקובליה. הוא נכלל בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג, ואף נכתב עליו פירוש, כמתואר להלן סעיף סד. העתקה נוספת של הדרוש נמצאת בפנקסו של ר״י הורביץ, כמתואר להלן סעיף סז.

סדר האצילות בקיצור מופלג נדפס על ידי היש״ר דלמדיגו בדפוס 102. זהו הדרוש הראשון שמפרש את מהלך האצילות על פי קבלת האר״י שהגיע אל הדפוס.

ר׳ יעקב צמח כלל את הדרוש בספר אדם ישר, כמתואר להלן סעיף פד. מספר זה הגיע הדרוש לדרך עץ חיים שערך ר׳ מאיר פופרש, כמתואר להלן סעיף פח.

[98] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10676, ס׳ 7991, 3 דפים.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
כתיבת ידו של ר׳ מלכיאל אשכנזי.

[99] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים קעח ע״ב – קעט ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[100] כת״י ירושלים, שוקן 17444 (קבלה 96), ס׳ 45458, דפים צג ע״א – צו ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[101] כת״י רומא, בהמ״ל 89, ס׳ 42974, דפים 16 ע״ב – 20 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[102] דפוס, בתוך תעלומות חכמה, בסיליאה [צ״ל הנויאה] שפ״ט, דפים נה ע״א – נו ע״א.

73 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך טז.
74 בשנת של״ח עבר ר״ח ויטל לירושלים, כמתואר להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ג.

דרוש שמסר לר׳ שלמה סגיש

דרוש נוסף שכתב ר׳ חיים ויטל הוא הדרוש שמסר לר׳ שלמה סגיש. העתקה קדומה שלו נמצאת בכת״י 103, בכתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא. בראשו נכתב: ׳זהו מ״ש כמהר״ר חיים נר״ו לכמה״ר שלמה סאגיש נ״ע בלכתו ירושלמה׳. בשנת של״ח הלך ר׳ חיים ויטל מצפת לגור בירושלים. האם לנסיעה זו נתכוונה הכותרת או אולי לנסיעה אחרת שאיננו יודעים עליה?

הדרוש שמסר ר״ח ויטל לר׳ שלמה סגיש מפרש את צמצום אור אין סוף ואת התחלתו של מהלך ההאצלה. ר״ח ויטל לא כלל את הדרוש בספר עץ חיים, שתואר לעיל סעיף יז, וגם בנו ר׳ שמואל לא כללו בשמונה שערים שערך, כמתואר להלן סעיף צא.

ר״נ שפירא ציטט מן הדרוש באחת מן ההערות שכתב על ספר אוצרות חיים: ׳נלעד״ן... שכשיצא הכתר יצא הארה שלו רובו טוב ומעט מזעיר היה פסולת מעורב בו... כנז׳ בדרוש שמסר הרח״ו זלה״ה להחכם סאגיש זלה״ה׳.[75]

הדרוש נעתק בכת״י 104, כחלק מספר הדרושים שנערך בידי תלמידי ר׳ אפרים פנצירי, ובראשו נכתב: ׳אלו החידושים מצאתי בס׳ המקובל האלהי כמה״ר סלימאן ן׳ אוחנה זצ״ל׳. הדרוש נעתק גם בכת״י 105, ובראשו נכתב: ׳הדרוש שיבא אמרו מוהר״ח נר״ו להרש״ס וכתבו מהר״י ן׳ נון ע״ה׳.

הדרוש שמסר ר״ח ויטל לר״ש סגיש יובא כאן במלואו, על פי העתקתו של ר׳ נתן שפירא בכת״י 103, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1012 ואילך.

[103] כת״י ליוורנו, תלמוד תורה 74, ס׳ 12467, דפים 12 ע״ב – 13 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא.

[104] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1693, ס׳ 10791, דפים קז ע״א – קח ע״ב.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[105] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 1161□ (לשעבר מוסאיוף ס״ד), אוהל ש״ם 113, ס׳ B 12, דפים קכד ע״א – קכה ע״ב.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

׳קונטרס שמצא הגאון הנשי״א׳

אחד מקונטרסי הטיוטות, שתוארו לעיל סעיף טז, הוא דרוש ׳ע״ב דאדם קדמון׳. דרוש זה נעתק גם בידי ר׳ נתן שפירא. העתקתו נמצאת בכת״י 106, ובראשה כתב: ׳דף א׳ שמצאתי מכתיבת ידי הרח״ו זלה״ה׳. בכתבי יד אחרים נקרא דף זה בשם ׳קונטרס שמצא הגאון הנשי״א [=נתן שפירא ירושלמי]׳. הדרוש שהעתיק ר״נ שפירא ארוך מדרוש ׳ע״ב דאדם קדמון׳, ונוספו בו הערות וקושיות רבות מאת ר״ח ויטל. נראה כי הדף שמצא ר״נ שפירא הוא מהדורא בתרא של

75 אוצרות חיים, דפוס 982, דף טז ע״ד; מבוא שערים, דפוס 1111, דף סח ע״ד.

דרוש ׳ע״ב דאדם קדמון׳ שנכלל בספרי הדרושים. פרטים נוספים על דף זה יירשמו להלן סעיף צב.
הקונטרס שמצא ר׳ נתן שפירא נדפס בנוסח משובש בדפוס 108.

[106] כת״י צירוף, הספרייה המרכזית Heid. 90, ס׳ 10375, דף ד ע״א–ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא.

[107] כת״י מוסקבה, גינצבורג 501, ס׳ 47743, דפים 190 ע״א – 191 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[108] דפוס, בתוך ארבע מאות שקל כסף, קראקא תרמ״ו, דפים ב ע״ב – ג ע״ב.

דרשות

ר׳ אפרים פנצירי כלל בחלק רביעי של גלא עמיקתא דרשות קצרות. בראשן כתב: ׳דרש מרחמ״ן׳, כלומר ׳מר׳ חיים ויטל נר״ו׳. אלו הן דרשות שר׳ חיים ויטל דרש לפני הציבור בדמשק, כמתואר להלן סעיף נ.
דרשות נוספות שדרש ר״ח ויטל בדמשק נכללו בספר דרושים וחידושים, כת״י 700, שיתואר להלן סעיף פא.

עץ הדעת טוב

תיארנו באריכות, לעיל סעיף יז, את ספרו הגדול של ר׳ חיים ויטל, הוא ספר עץ חיים. לפניו החל ר״ח ויטל לכתוב את ספר עץ הדעת טוב. חלקים אחדים ממנו נדפסו: פירושים על התורה בזולקווא תרכ״ו, מאמרים שונים בירושלים תרס״ו, ופירושים על נביאים וכתובים בירושלים תשמ״ב. באוצרות כתבי היד אין העתקות כלשהן מן הספר, ועד עתה לא נודעו ממנו אלא החלקים שהגיעו אל הדפוס. על פי החלקים שנדפסו לא ידענו מהו תוכנו השלם של ספר עץ הדעת ומהו היקפו המקורי.
לאחרונה התגלו עשרות דפים מהטופס המקורי של ספר עץ הדעת טוב. זהו כת״י 109, כולו בעצם כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל. בגיליונותיהם של דפים אלו הוסיף בנו ר׳ שמואל הערות וציונים בעצם כתיבת ידו.
בדף הראשון בכת״י 109 נכתב תוכנו של ספר עץ הדעת טוב, ואנו למדים ממנו כי הוא הכיל שישה שערים.

> השער הראשון, ביאור על החמשה חומשי תורה. השער הב׳, בפירושי נביאים וכתובים. השער השלישי, בביאור קצת מדרשי רז״ל. השער הרביעי, בביאור קצת סוגי׳ התלמוד ופרש״י ותוספת ז״ל. השער החמישי, בחיבור קצת דרושים לשבתות פרטיים כמו שבת הגדול ושבת תשובה ודרושי מילה וחיבור נושאים. השער השישי, במה ששמעתי מפי זולתי.

בראש השער השלישי כתב ר׳ חיים ויטל.

> אמר הכותב חיים בכ״ר יוסף ויטל נ״ע, רצוני לחבר כל מה שחנני קוני לעיין במאמרים ממה שיגעתי בימי חורפי בקטנותי עד היום הזה, אשר אני בן עשרים שנה. והגם כי רובם ככולם יצאוני ונגנבו ממני ואינם, אכתוב השארית הנמצא כעת בידי אף כי מזער הם.[76]

השער השלישי נכתב אפוא בשנת שכ״ג, שהרי ר׳ חיים ויטל נולד בשנת ש״ג. בראשי הדפים הללו נכתבו הכותרות ׳מאמרים׳ ו׳נושאים׳, והם שייכים לשער השלישי ולשער השישי של הספר.

אמנם לא היתה בידינו העתקה כלשהי של עץ הדעת טוב אבל ידיעה חשובה על הספר נמצאה לפנינו, והיא מתאימה לתוכנו שנתגלה עתה. ברשימת הספרים שהיו ברשותו של האדמו״ר מגור, מס׳ 185, תואר כתב יד של הספר: ׳השער הב׳ והשער הו׳ מספר עץ הדעת טוב להרב... חיים ויטאל זלה״ה אשר כתב בעצם כתב ידו הקדושה בכתב ספרדי נאה׳. בהמשך צוטטה הקדמתו של ר׳ חיים ויטל לשער השישי.

> אמר הכותב חיים בכ״ר יוסף ויטאל הסופר ז״ל, רצוני לחבר מה ששמעתי מזולתי בפשטי הפסוקים ובמאמרים של רז״ל בימי חורפי עד היותי היום בן ל״ב שנה. והגם כי כל מה שיגעתי וכתבתי נאבד ממני ולא נשאר בידי רק מעט מזעיר כאשר עיניך תראינה, והמה חידושים נוראים ודרושים נפלאים עפ״י דרך הפשט על התורה וה״מ [=וה׳ מגילות] ונו״כ [=ונביאים וכתובים] ומדרשים ולקוטים והשמטות.

דברים אלו מתאימים לתוכנו של ספר עץ הדעת שנתגלה עתה. לפי תוכן הספר השער השישי עוסק ׳במה ששמעתי מפי זולתי׳, וכך גם מתחיל השער השישי שהיה בספריית האדמו״ר מגור. השער השישי נתחבר בשנת של״ה, שהרי ר״ח ויטל נולד בשנת ש״ג.

ספר עץ הדעת טוב נכתב בדרך הנגלה ואין בו דברי קבלה. אלא שגם בו כלל ר״ח ויטל דברים מעטים על פי קבלת האר״י. בשני מקומות בשער הראשון, הפירוש על התורה, כתב ר״ח ויטל דברים ׳על דרך הסוד׳ ו׳על דרך האמת׳. שני מקומות אלו הם על פי דברי האר״י: ׳ועתה נבאריהו ע״ד הסוד... וסוד זה נגלה אלי בחלום הלילה׳,[77] ׳ע״ד האמת, כבר ידעת כי הה׳ חסדים...׳.[78]

[109] כת״י וינה, לעוו 2, צילום יוא״ב 3 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), עשרות דפים בודדים.
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים ויטל.
הערות מאת ר׳ שמואל ויטל בעצם כתיבת ידו.

76 שורות אלו נדפסו בראש עץ הדעת טוב, ירושלים תרס״ו, אך שם נוסף בטעות ׳חלק שני׳.
77 זולקווא תרכ״ו, דף כב ע״ב.
78 שם, דף קו ע״ב.

פרק חמישי

כתיבות: ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול היה מגדולי תלמידיו של האר״י.[1] הוא ישב לפני האר״י בכת הראשונה, כמתואר לעיל סעיף א, ונתכנה ׳ר׳ יוסף המקובל׳.[2]

ר״י טבול כתב חיבורים רבים בקבלת האר״י.[3] רוב חיבוריו מלמדים את מהלך ההאצלה ומפרשים מאמרים בספר הזוהר, ומיעוטם עוסקים בכוונות התפילה, בפירושי פסוקים ובייחודים. בעניני גלגולים לא מצאנו חיבור משל ר״י טבול.

חיבורי ר׳ יוסף ן׳ טבול לא זכו לתפוצה הגדולה שלה זכו חיבוריו של ר׳ חיים ויטל, ועל כן לא נודעו בציבור כמותם. רבים מחיבוריו של ר״י טבול שרדו רק בכתבי יד בודדים, ולעתים רק בכתב יד אחד. על אחדים מהם לא נזכר שמו, ועל כן יכלול תיאורם לא רק את רישום תוכנם וכתבי היד שבהם יימצאו אלא גם את הוכחת זהותו כמחברם.

ר״י טבול לימד את קבלת האר״י, תחילה בצפת ואחר במצרים. בצפת, בשנת שמ״ב, ישב לפניו ר׳ שמשון ב״ק, כאמור לעיל סעיף ב. במצרים ישבו לפניו ר׳ שמואל ן׳ סיד, ר׳ ישראל בנימין ומקובלים נוספים. תלמידיו העתיקו את חיבוריו ואף הוסיפו הערות חשובות בגיליונותיהם.

תלמידיו של ר״י טבול העתיקו גם את דרושי ר״ח ויטל. יחד עם רבם למדו דרושים אלה, ובגיליונותיהם הוסיפו את השגותיו עליהם.

•

כתיבת ידו של ר׳ יוסף ן׳ טבול איננה ידועה, אבל כתיבות תלמידיו מוכרות וידועות. טפסים קדומים של חיבוריו, שנעתקו בידי תלמידיו, נמצאים לפנינו. אמנם חסרות העתקות אלה שמות כותביהן, אבל על פי כתבי יד שיוצאים ממקום אחר הצלחנו לזהות מידי מי יצאו. בהעתקות

1 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ד.

2 בראש סדר העולמות, להלן כת״י 115; בספר הדרשות של ר׳ חיים חברייא, להלן כת״י 206.

3 רשימה ראשונה של חיבורי ר׳ יוסף ן׳ טבול נערכה על ידי ג׳ שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 152–161.

הקדומות הללו מצאנו שתי כתיבות נאות ומהוקצעות. האחת של ר׳ אברהם סכנדרי,[4] והשנייה של ר׳ ישועה אזולאי.[5] ר״י אזולאי מדגיש כי הוא כותב מפיו של ר״י טבול: ׳פה אל פה אדבר בו, הוא מדבר ואני כותב אות באות׳.[6] שתי הכתיבות מתייחדות זו מזו הן בסגנון האותיות, הן בדרך סיום הפסקאות הן במספר השורות בעמוד.[7]

לפני ר״י טבול ישבו גם ר׳ שמואל ן׳ סיד[8] ור׳ ישראל בנימין.[9] הם לא העתיקו את חיבורי ר״י טבול אלא הוסיפו את הערותיהם בגיליונותיהם. אחדות מהערות אלה נמצאות לפנינו בעצם כתיבות ידיהם,[10] ואחרות נכתבו בידי מעתיקים שונים.

[כב] סדר האצילות

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב חיבורים אחדים על אודות סדר האצילות. אחדים מהם ערוכים כדרושים עוקבים זה אחר זה, ואחרים כמסכת שלמה רציפה.

ספר הדרושים

החיבור היסודי והנפוץ ביותר של ר׳ יוסף ן׳ טבול הוא ספר הדרושים. הנוסח המקורי של החיבור כולל שישה עשר דרושים, והוא מרצה את מהלך האצילות. ר״י טבול מזכירו בשם

4 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נח. בכתיבתו נמצאים לפנינו חיבורי ר״י טבול אלה: ספר הדרושים, כת״י 110; קובץ פירושים לספר הזוהר, כת״י 154; דרוש הלולב, כת״י 175; וסוד המקווה, כת״י 185. בכתיבה זו נעתקו גם שני דפים (ז–ח) בדרוש אדם קדמון של ר״ח ויטל שבגיליונותיו נוספו הערותיו של ר״י טבול, כת״י 39. בכל כתבי היד הללו מסתיימות הפסקאות במלה ׳תם׳ ובשני קווים לוכסניים אחריה — תם //, וכל עמוד כולל שלושים וחמש שורות.

ר״א סכנדרי העתיק גם את פירוש אדרא רבא, כת״י 135. העתקה זו שונה מההעתקות הקודמות, כי כאן נעתקו גם האדרא עצמה וגם פירושה, בסידור של פנים ופירוש. להכנתה של העתקה זו נטל הסופר דפים גדולים מן הרגיל, ועל כן יש בכתב יד זה יותר משלושים וחמש שורות בעמוד.

5 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נט. בכתיבתו נמצאים לפנינו חיבורי ר״י טבול אלה: סדר העולמות, כת״י 115; כוונות לימי חול ושבת, כת״י 166; כוונות לפסח ולספירת העומר, כת״י 169; סוד המקווה, כת״י 184; פירושי פסוקים, כת״י 194; ״יחודים, כת״י 189; חשבון שמות הקודש, כת״י 193. בכל כתבי היד הללו מסתיימות הפסקאות בשתי נקודות עיליות — ׃׃, וכל עמוד כולל עשרים ושבע שורות.

6 כך כתב בראשי חיבורים אלה: סדר העולמות, כת״י 115; כוונות לפסח ולספירת העומר, כת״י 169.

7 מספר שורות קבוע אצל סופרים המקפידים על כך הוא אמצעי מדויק לזיהוי הסופר ומסלק כל נדנוד של ספק באשר לסגנון האותיות. דוגמה נוספת להקפדה על מספר שורות קבוע היא כתיבתו של ר׳ יהוסף אדרעי, סופרו של ר׳ שלום שרעבי (הרש״ש) בירושלים. עשרים ושבעה כתבי יד בקבלת האר״י שהעתיק ר״י אדרעי הגיעו אלינו, ובכל אחד מעמודיהם יש עשרים ושמונה שורות בדיוק, כמתואר להלן סעיף קג.

8 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נו.

9 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נז.

10 הערותיו של ר׳ שמואל ן׳ סיד נמצאות בכת״י 115, בכת״י 280, בכת״י 464 ובכת״י 465; ושל ר׳ ישראל בנימין נמצאות בכת״י 115, בכת״י 190, בכת״י 272 ובכת״י 462.

׳דרושים׳ ו׳דרושים שלי׳ בחיבוריו האחרים, ועל כן קראנוהו ׳ספר הדרושים׳. נרשום כאן הזכרות אחדות מאלה.[11]

א. בפירוש אדרא רבא, שיתואר להלן סעיף כג, נאמר: ׳ומי שרוצה לעמוד על שורש הענין יעיין בדרושים, ובדרוש זה בעצמו במקומו שם אבארנו בס״ד, ובכאן ארמוז קצת מן הדברים למבין... דע בני כי המאציל העליון ית׳ היה הוא ושמו אחד והיה כל העולמות כולם אור אין סוף וכו״ (דפוס 138, עמ׳ קלז).
דברים אלה נמצאים בספר הדרושים שלפנינו, דרוש א, באריכות.

ב. עוד נאמר בפירוש אדרא רבא: ׳חקק בתוך החכמה ונתן בתוכה כל העיסה והוציא אותה לחוץ ונשאר הכתר, כמו שפי׳ בדרושים בס״ד׳ (דפוס 138, עמ׳ קלב–קלג).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש ג: ׳ולפי שהכל כלול בתוכו ונמצא שממלא כל האצילות, וכשהמאציל ית׳ רצה להוציא חכמה מן הכתר נתן כל שאר העיסה בתוך הכלי של חכמה, וכל הפנימי בפנימי שלה, וכן המקיף, ויצאת מן הכתר, שצמצם הכתר עצמו ויצאת חכמה עם השאר׳ (דפוס 1107, דף ד ע״א).

ג. עוד נאמר בפירוש אדרא רבא: ׳שהגבורות יורדים ליסוד של זעיר עם החסדים ומתמתקים שם כמו שפי׳ בדרושים׳ (דפוס 138, עמ׳ קנב).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש י: ׳ואחר שמשלימים החסדים לירד ליסוד מתחילין הגבורות לירד למטה ליסוד ומתמתקים מהם חג״ת ונ״ה שלהם כשעולים החסדים באור חוזר עוברים עליהם דרך אור חוזר וממתיקים אותם׳ (דפוס 1107, דף יט ע״ב).

ד. עוד נאמר בפירוש אדרא רבא: ׳ואעפ״י שירדו הרגלים של הבינה ומתלבשים בתוך זעיר עכ״ז כבר אמרנו שהכלים שנשארו למעלה מן הבינה נתפשטו ומלאו מקומם, כמו שפי׳ בדרושים בס״ד׳ (כת״י 137, דף 31 ע״ב).
דברים אלה נמצאים בספר הדרושים שלפנינו, דרוש יד: ׳וא״ת איך ירדו אלו הכלים ומניחים האורות שלהם מגולים בלא לבוש למעלה. והתשובה, שהעליונות שהם חג״ת ובינה נגדלו הכלים שלהם והלבישו לאלו האורות של נה״י, שנעשה מהכלים שלהם תבונה׳ (דפוס 1107, דף טו ע״ב).

ה. עוד נאמר בפירוש אדרא רבא: ׳וכבר ידעת שהחסדים בזעיר יש להם שני מקומות... ומקומם ביסוד אמא ומשם לחסד גבורה של זעיר שבאים להם החסדים על ידי כסוי שיש שם יסוד בינה שמפסיק בין החסדים לזרועות כמו שכתוב בדרושים בס״ד׳ (כת״י 137, דף 42 ע״א).
דברים אלה נמצאים בספר הדרושים שלפנינו, דרוש י, באריכות.

11 במקומות נוספים, שלא נוכל לפרטם כאן, הפנה ר״י טבול ל׳דרושים׳ אך הציטוטים אינם נמצאים בספר הדרושים שלפנינו. מהזכרות אלו נראה כי ר״י טבול השתמש בשם ׳דרושים׳ גם כשם כללי לדרושים בקבלת האר״י.

ו. עוד נאמר בפירוש אדרא רבא: 'ובו נעשו עלילות, פי' בעקיפין כי 'יורדין בו בהפך גבורת החסד והגבורה 'יורדין קודם לנצח והוד, כדפי' בדרושים עיין שם' (כת"י 137, דף 48 ע"א).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש י: 'ולזה כשיורדים מיסוד הבינה 'יורדין בסוד עולם הפוך, פי' שיורדין הגבורות דחג"ת קודם שירדו דנ"ה' (דפוס 1107, דף יט ע"ב).

ז. בסדר העולמות, שיתואר להלן בהמשך סעיף זה, נאמר: 'ולעולם מלכות הוא אלי"ם, וצריך שתדע שאלי"ם הוא בזה האופן, א"ל בחסד וי"ם בגבורה והא באמצע, כמו שפירשתי בדרוש אלדד ומידד' (כת"י 115, דף רב ע"ב).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש ז: 'והשדיים הם עצמם אלהים שבבינה, אל מימין ומי משמאל וה' באמצע היא בינה בעצמה, כי מי אל הם השדיים וה' היא הבינה, וזהו אלדד ומידד מתנבאים במחנה' (דפוס 1107, דף ט ע"א).

ח. עוד נאמר בסדר העולמות: 'ודע בני שזה הכלי הראשון שפירשתי לך הוא פי' אדם קדמון שכתוב בדרושים, ושם פירשתי לך שמתחלה האציל המאציל בחינת אדם קדמון בסוד חיצון ופנימי ומקיף' (כת"י 115, דף רח ע"א–ע"ב).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש א: 'ועתה בזה הכלי כלולים העשר אלא שלא נתבררו ולא נודעו עדיין. ודע שכל הכלי נקרא חיצון לפי שסוד הדין בו... והפנימי הוא נשמה, ומקיף הוא כמו הצלם שמקיף לאדם כמו שנאמר אך בצלם 'יתהלך איש, שכל מדה יש לה מקיף ופנימי וחיצון' (דפוס 1107, דף ב ע"ב).

ט. בדרוש הלולב, שיתואר להלן סעיף כד, נאמר: 'וכשמתפשטים אלו החסדים [ב]כל מדרגות של זעיר מהדעת שלו מניחים ג"כ ג' א' שלהם בדעת שעל 'דם מקבלים מג' א' של זעיר... אמנם בזעיר אנו ממשיכים כל א' לבדו מהדעת כדפי' בדרושים שלי, וזה הוא מהחסדים שנשארו בדעת זעיר אחר שמסתלקים ממנו המוחים ונשארים אלו בדעת שלו לצורכו לא לצורך זווג' (כת"י 175, דף צד ע"א).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש יא: 'ואלה הה"ח וה"ג המתפשטים מהדעת ונכנסין באו"א נחלקין בזו"ן ויוצאין כ"א במקום הראוי לו' (דפוס 1107, דף יד ע"א).

י. בפירוש זוהר ח"א נא ע"ב, שיתואר להלן סעיף כג, נאמר: 'כמ"ש בדרושים שחיצוניות המ' יש בו ג' בחי' חיצון אמצעי פנימי' (כת"י 146, דף סח ע"א).
דברים אלה נמצאים בספר הדרושים שלפנינו, דרוש א, באריכות.

יא. עוד נאמר בפירוש זוהר ח"א נא ע"ב: 'רומז כמ"ש לדרוש שבירת הכלים כשהיה מיעוט דאו"א' (כת"י 146, דף עד ע"א).
כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש ה: 'ודע ששבירת הכלים גרמו שאבא ואימא היה בהם מיעוט, שהבינה לא היתה יכולה לקבל האור פנים בפנים, וירד אותו המיעוט שנתמעט מרוב האור למטה, והוא בחינת לאה' (דפוס 1107, דף ח ע"א).

יב. בקובץ 'דרוש התנינים', שיתואר להלן סעיף כג, נאמר: 'כנודע שגרון אריך שהיא בינה שלו נעשית כתר לאו"א, עיין הדרוש במקומו' (כת"י 155, דף פא ע"א).

כך נמצא בספר הדרושים שלפנינו, דרוש יא: ׳ושאר הפרצוף שהוא מחסד ולמטה מתלבש הגרון שהיא הבינה של אריך היא נעשית כתרין לאוא״י׳ (דפוס 1107, דף יב ע״א).

כתבי היד הקדומים של ספר הדרושים הוכנו בבית מדרשו של ר׳ יוסף ן׳ טבול. עותק שלם של הספר נמצא בכת״י 110, בכתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי. העתקה קדומה ושלמה נוספת של הספר נמצאת בכת״י 111. כתב יד זה היה בידיו של ר׳ נתן שפירא, והוא הוסיף בראשו כותרת שבה הזכיר שמו של ר״י טבול כמחבר הספר: ׳מהרב ר׳ יוסף טבול זלה״ה. והם ששה עשר דרושים׳.
עותק קדום נוסף נמצא בכת״י 114. כתב היד אינו שלם, והוא נפסק באמצע דרוש טו. כך היה גם לפני ר׳ נתן שפירא, כפי הנראה מהכותרת שרשם בראש כתב היד: ׳ט״ו דרושים של מוהר״ר יוסף טבול זלה״ה׳. עותק קדום נוסף נמצא בכת״י 112. בראשו נוסף: ׳שמעתי שאלו הי״ו דרושים הם למהר״י טבול זצוק״ל׳.

בחינת תוכנו של ספר הדרושים מלמדת כי הוא כולל שתי חטיבות:

חטיבה אחת, דרושים א–יאא, מפרשת את סדר ההאצלה מהצמצום עד זעיר אנפין, כלומר עד סוף עולם האצילות.

חטיבה שנייה, דרושים יאב–יו, מפרשת את סדר ההתפשטות של פרצופי עולם האצילות.

המעבר מחטיבה אחת לרעותה נעשה באמצע דרוש יא. מחציתו השנייה של דרוש יא אינה ממשיכה את מחציתו הראשונה אלא חוזרת אל התחלת האצלתו של עולם האצילות.

דע שהג׳ נקודות הראשונות שהם כח״ב לא נשברו כלל, ובסבת התיקון נתפשט הכתר ונעשה פרצוף עד סוף האצילות.[12]

בין שתי החטיבות שבספר אין משפט או כותרת שיציינו את המעבר מסדר האצלה אחד למשנהו. הרמ״ע מפאנו, שהרגיש בדבר, הוסיף משפט מעבר, כמתואר להלן סעיף מב.

מצאנו כי ספר הדרושים כולל שתי חטיבות. בדיקה מדוקדקת של החטיבה השנייה תגלה כי גם היא נחלקת לשתי חטיבות:

חטיבה אחת, דרושים יאב–יד, מפרשת את סדר התפשטותם של אבא ואימא ושל ישראל סבא ותבונה.

חטיבה שנייה, דרושים טו–יו, מפרשת את סדר האצלתם של זעיר אנפין ונוקבא ושל יעקב ולאה.

12 ר״י טבול, ספר הדרושים, דפוס 1107, דף כ ע״א.

לכאורה שתי חטיבות אלו הן רצף אחד שמתאר את מהלך ההאצלה כסדרו, אלא שהמעיין ייווכח כי החטיבה השנייה אינה ממשיכה את החטיבה הראשונה, אלא חוזרת אל האצלת עולם הנקודות. כך מתחילה החטיבה השנייה.

> והענין דע שבתחלת האצילות יצאו י׳ נקודות כל א׳ כלולה מי׳ והיו כולם כלולים בכל נקודה עקודים נקודים.[13]

על כן נוסף בראש דרוש טו משפט שמבקש להסביר את הקשר בין סוף דרוש יד ובין התחלת דרוש טו.

> אעפ״י שפירשנו מציאות לאה ורחל צריך עוד לפרש תחילת מציאותם כשיצאו עשר נקודות, ולבאר לפי דרכנו זעיר ונוקביה מציאותו גם כן בסוד נקודות.[14]

עריכת שתי החטיבות הללו נעשתה במקור, וכל כתבי היד מעתיקים אותן יחד כשמשפט הקשר ביניהן נמצא בראש דרוש טו.
עריכה זו נמצאת בכתבי יד אחדים, כגון כת״י 114, בשינויי נוסח אחדים. שינויים אלה הם תוצאתה של מלאכת ההעתקה ואין הם קובעים עריכה לעצמם.

ספר הדרושים נערך פעמים אחדות: בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר להלן סעיף מב; בבתי המדרש של ר׳ משה זכות ור׳ בנימין הכהן, כמתואר להלן סעיף צו; בידי ר׳ עזריאל מקרוטושין, כמתואר להלן סעיף קא; ובבית המדרש ׳בית אל׳ בירושלים, כמתואר להלן סעיף קד.

[110] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים צט ע״א – קכט ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[111] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 1 ע״א – 26 ע״א (מניין ראשון: קמ–קסה, מניין שני: קלד–קנט).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[112] כת״י מוסקבה, גינצבורג 439, ס׳ 48012, דפים 52 ע״א – 59 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[113] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 97392, ס׳ 27405, דפים 1 ע״א – 22 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[114] כת״י פרמה, פלטינה 3466, ס׳ 13974, דפים 1–24 (מניין מקורי: שט–שלב).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
סופרו של כתב יד זה העתיק גם את כת״י 147 וכת״י 161.

13 ר״י טבול, ספר הדרושים, דפוס 1107, דף יז ע״א.
14 שם, שם.

סדר העולמות

ר׳ יוסף ן׳ טבול הכתיב חיבור שלם שבו סיכם את כל מהלך האצילות על פי קבלת האר״י. חיבור זה אינו נחלק לדרושים או לפרקים, אלא מרצה את סדר האצילות מקשה אחת. החיבור נמצא בכתב יד יחיד בעולם, הוא כת״י 115. בשער החיבור נכתב.

> ועתה הנני כותב דרך ישרה בקיצור נמרץ, וכל דבר ודבר יש בו תלי תלים והמשכיל יבין, ומי שלא למד ולא שמע מפי יודעי מדע הנה מה טוב השתיקה ולא יקרא בספרי הקדוש כי בנפשו דבר, ודבר ה׳ יקר מאד ולא כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול.[15]

החיבור נכתב בידי אחד מתלמידיו של ר״י טבול, כפי שנאמר בתחילתו.

> אלה הם דברי החכם השלם מורינו כמה״ר יוסף המקובל נר״ו אשר כתבתי אותם, פה אל פה אדבר בו, הוא מדבר ואני כותב אות באות, וזה תחלת דבריו.[16]

אמנם לא כתב התלמיד את שמו, אבל על פי סגנון כתיבתו יכולים אנו לקבוע בוודאות כי הוא ר׳ ישועה אזולאי.[17] הדגשת התלמיד־המעתיק כי ׳פה אל פה אדבר בו׳ נמצאת גם בראש חיבור נוסף שכתב, הוא סדר הכוונות לליל פסח ולספירת העומר, המתואר להלן כת״י 169.

בכתב היד אין שם לחיבור. הוא פותח בסדר עולם האצילות, ממשיך בסדר העולמות שלמטה ממנו ומסיים במהלך הצמצום והנאצלים שלמעלה מעולם האצילות. בין סדר אחד למשנהו כותב ר״י טבול משפטים אחדים, ועל פיהם קראנו לחיבור בשם: ׳סדר העולמות׳.

> אחר שכתבתי לך **סדר האצילות** בקיצור נמרץ ראיתי לגלות לך **סדר העולמות** שהם אבי״ע, פי׳ אצילות בריאה יצירה עשייה, איך הוא מציאותם.[18]
> הנה נשלמו **סדר העולמות** בקצרה.[19]

סדר העולמות היה לפני תלמידיו של ר״י טבול, והם הוסיפו בגיליונותיו הערות בעצם כתיבות ידיהם. ר׳ שמואל ן׳ סיד הוסיף הערות, ובדף קע״ג ע״א חתם שמו ׳שמואל׳. ר׳ ישראל בנימין הוסיף הערות, ובדף רח ע״ב חתם שמו ׳ישראל׳. בהערה החתומה בידו מזכיר ר״י בנימין את רבו: ׳ושאלתי את פי הרב מהר״י ן׳ טבול... ותירץ לי׳. בהמשך הערה זו כתב: ׳ודע שראיתי לרב הנז׳ בקונטרים אחר...׳. הדברים המצוטטים נמצאים בספר הדרושים של ר״י טבול, דרוש א, שתואר לעיל ראש סעיף זה, ומכאן שבמלים ׳קונטרים אחר׳ נתכוון ר״י בנימין לספר דרושים זה.

15 כת״י 115, דף קעב ע״א.
16 שם, דף קעג ע״א.
17 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נט.
18 שם, דף קצח ע״א.
19 שם, דף רז ע״א.

בספר הדרושים מפנה ר״י טבול לדברים שפירש ב׳מקום אחר׳: ׳וז״ש ר״ע כשתגיעו לאבני שיש טהור אל תאמרו מים מים ופי׳ במ״א שמדבר על אריך של שם׳.[20] דברים אלה נמצאים בסדר העולמות: ׳לפי שבאריך אין בו לא ימינא ולא שמאלא, ולזה אמר ר׳ עקיבא לתלמידיו לכשתגיעו לאבני שיש טהור אל תאמרו מים מים... ובינה עילאה של אריך נקראה אבני שיש טהור׳.[21]

גם בקובץ פירושים על הזוהר, שיתואר להלן סעיף כג, ציטט ר״י טבול מסדר העולמות. כאן הוא קורא לסדר העולמות בשם ׳דרושים׳: ׳וזאת הטפה היא שנחלקת לי׳ נקודו׳ של מ״ה, והם י״ס עצמיות כלולה מדכר ונוק׳ כדפי׳ בדרושים׳.[22] ציטוט זה אינו בספר הדרושים או בכל חיבור אחר של ר״י טבול הידוע לנו, אלא בסדר העולמות שלפנינו: ׳יצא שם מ״ה בבחינת דכר ונוקביה... ודע שזאת הטפה של שם מ״ה שאמרנו נחלקה לעשרה, פי׳ שהטיפה שיצאה מבין שני שמות אלה היא שנחלקת לעשרה... וזאת היא שנתחלקה לעשרה נקודות, והם עשר ספירות מקוריות׳.[23]

סדר העולמות הוא ראשון בקובץ חיבורי ר״י טבול בהעתקת תלמידו ר״י אזולאי: סוד המקווה, כת״י 184; ׳חשבון שמות הקדש׳, כת״י 193; פירושי פסוקים, כת״י 194; כוונות לימי חול ושבת, כת״י 166. החיבור החמישי לא הגיע אלינו בשלמותו, וייתכן שכתב היד המקורי כלל חיבורים נוספים מאת ר״י טבול. כל החיבורים הללו יחד מהווים סיכום כולל לדרושי האר״י בנושאיהם השונים.

כאמור, סדר העולמות היה לפני ר׳ ישראל בנימין, והוא הוסיף בגיליונותיו את הערותיו. להלן, סעיף כה, נתאר את קיצור דרוש אדם קדמון שכתב ר״י טבול. בקיצור זה נאמר: ׳ואור העיגולים כולו הוא בחינת נפש׳. על כך העיר ר״י בנימין.

> לפי שיצאו מהאור שנעשה בו צמצום שהוא סוד אור חוזר ואין לך אור חוזר אלא מכח הדין, ואעפ״י שהא״ס הוא פשוט אחד בתכלית שלימות האחדות מ״מ כיון שע״כ צריך להאמין שהוא שלם בכל האפשר באיכות השלימות, יש לך להאמין שהיה בו שורש דין דק וזך מאד עד שמרוב דקותו אינו נבדל לעצמו שהרי אין נקרא שלם אלא מי שכולל במציאות מה כל הדברים שיעלו במחשבה ובדעת. כך מצאתי מכתיבת מהר״י ן׳ טבול נ״ע.[24]

שורות אלו נמצאות בסדר העולמות, כת״י 115, דפים רח ע״ב – רט ע״א.

20 ספר הדרושים, דרוש יא, דפוס 1107, דף יב ע״ב.
21 כת״י 115, דף קצ ע״ב.
22 קובץ פירושים על הזוהר, כת״י 154, דף 11 ע״א.
23 כת״י 115, דף ריא ע״א–ע״ב.
24 כת״י 181, דף 31 ע״א.

סדר העולמות היה גם בידיו של ר׳ מאיר פופרש. בספר אור זרוע, שיתואר להלן סעיף צד, ציטט ר״מ פופרש מתוך חיבור שכתב ר״י טבול.

> ומהר״י ן׳ טבול כתב כי האצילות יצא מ״ה וב״ן והיה כרוך עליה קליפה אחת, ובזה פי׳ מאמר ספרא דצניעותא והארץ תנינא לאו בחושבנא ומההוא דאתלטיא נפקא ודוק.[25]

דברים אלה נמצאים רק באחד מחיבוריו של ר״י טבול שנמצאים לפנינו, הוא סדר העולמות: ׳ומסוף זה האדם קדמון יוצא היו״ד של יהיה אור והוא בחינת ה״א אחרונה של מילוי שם ב״ן, אמנם ירדה בסוד עשרה זה בתוך זה, והקליפה חופפת עליהם מחוץ... אלא שזאת הארץ של הקליפה היתה חופפת על הכל, לזה שאל והארץ, והשיב שזאת היא שמתהת את העולם תהו ובהו, ולזה אמר בספרא דצניעותא והארץ תניינא לאו בחושבן ההיא דאיתלטיא דכתי׳ בה אשר אררה ה׳, ההא רומז לזאת הקליפה׳.[26]

[115] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס׳ 7942, דפים קעב ע״א – ריא ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד ומאת ר׳ ישראל בנימין בעצם כתיבות ידיהם.

דרוש האצילות

דרוש שכותרתו ׳דרוש האצילות׳ נמצא בכת״י 116, בעצם כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו. דרוש זה הוא חלק מ׳ליקוטים וכללים׳ בעריכתו של ר״מ לונזאנו, שיתואר להלן סעיף לט. ׳דרוש האצילות׳ מלמד את סדר האצלתו של אדם קדמון והאורות היוצאים ממנו, והוא פותח: ׳כשרצה המאציל לברוא העולם אמ׳ עולם חסד יבנה׳.

בכת״י 116 לא נזכר שם מחברו של ׳דרוש האצילות׳. לעזרתנו באות השגות של ר״י טבול על דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל, שיתוארו להלן סעיף כה. חלק מההשגות נכתבו בידי תלמידו ׳מהרי״ב׳, הוא ר׳ ישראל בנימין. בהשגות אלו חלק ר״י טבול על דברי ר״ח ויטל, והציע את שיטת האר״י כפי שהוא שמעה. השווינו בין תוכנו של ׳דרוש האצילות׳ ובין השגותיו של ר״י טבול ומצאנו כי הם מתאימים זה לזה וממקור אחד יצאו.

[א] כתב ר״ח ויטל בדרוש אדם קדמון: ׳ונאמר כי מה שהעין מסתכל באורות האזן ביושר כנגד הסתכלות העין עצמו שהוא בשיבולת הזקן עצמו מצד ימין זה נקרא אור מקיף׳.[27] על דבריו השיג ר״י טבול.

> כתב מהרי״ט, וז״ל, כשמסתכל העין בסוד אור האזנים מה שנמשך עד החוטם מצד ימין הוא מקיף, ומשם עד השיבולת הוא פנימי, וכן עד״ז לצד שמאל לענין פנימי וחיצון של הכלי.

25 אור זרוע, דפוס 961, עמ׳ פו.
26 כת״י 115, דף רט ע״א–ע״ב.
27 אוצרות חיים, דפוס 982, דף יז ע״א.

ונחלקו בחיי הרב, ואימת הרב דברי מהרי״ט כפי דבריו. והדבר קשה להולמו, שא״א שיסתכל העין במה שלמעלה מסוף החוטם בשום צד מהזקן, ומבשרי אחזה אלוה, שא״א להביט בשערות שבצדדי הלחיים אם לא יכפול השערות אל פניו.[28]

כדברים האלה נכתב בדרוש האצילות.

והענין כי כשמסתכל העין באור סוד האזנים, מה שנמשך עד החוטם מצד ימין הוא סוד מקיף, ומשם עד השבולת הוא פנימי, וכן הפה עד השבולת הוא מקיף, משם ולמט׳ הוא פנימי, מצד השמאל היותר קרוב למעלה הוא חיצוניות הכלי, ומה שלמטה פנימיות הכלי.[29]

[ב] כתב ר״ח ויטל בדרוש אדם קדמון: ׳והנה תראה כי ב׳ מיני אורות יוצאים מפנימיות גוף הזה והוא מן הטיבור׳.[30] על דבריו השיג ר״י טבול.

מפנימיות הטיבור בא סוד אור האזנים לכתר, וסוד אורות החוטם והפה שהיה עד השיבולת בא ביסוד, והוא הארה לחו״ב שהם שני פירקין נ״ה דא״ק, אבל הדעת כיון דע״כ היה לו להתבטל, מפני שאין הארתו מאח״פ כמו ג׳ ראשונות, לכך לא היה יסוד להאיר לדעת כדרך שאר היסודות הואיל וסופו להתבטל, ולכך האיר לב׳ פירקין ראשונים שאמרנו שהם ח״ב. כך מצאתי מכתיבת מהרי״ט, ושמעתי מפי מהרי״ב.[31]

כדברים האלה נכתב בדרוש האצילות.

והוא שבפנימיות בטבור בא סוד האזנים ונעשה הכתר, סוד החוטם והפה שהיה עד השבולת נכנסו ביסוד, והוא הארה לחכמ׳ ובינה שהם ב׳ פרקים ראשוני׳ של נ״ה, אבל הדעת אתבטל לפי שפום אמה אין כנגדו למי יתן, ומאיר לב׳ פרקי׳ הנזכרי׳ שהם ח״ב.[32]

[ג] כתב ר״ח ויטל בדרוש אדם קדמון: ׳וכאשר נשבר אז נאבד ג״כ בחינת הדעת של או״א וירדו לתתא בגופא דילהון והמלך הזה שהוא הדעת ירד אל הבריאה׳.[33] על דבריו השיג ר״י טבול.

כל עוד שהדעת שהוא המלך הראשון היה קיים היה אריך מסתכל בדעת דאוא״י ומאיר בו, וכאשר נשב׳ וירד מלך זה פסק ההסתכלות דא״א מלהאיר בדעת דאוא״י, וכשנשבר אח״כ כלי החסד אז ירד דעת דאוא״י בגופא דילהון. כך קבלנו מפי מהרי״ט זלה״ה שקבל פעמיים שלש מפי הרב זלה״ה. מהרי״ב נר״ו.[34]

28 כת״י 39, דף י ע״א; דפוס 982, דף יז ע״א.
29 כת״י 116, דף צז ע״ב; להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1021.
30 אוצרות חיים, דפוס 982, דף יז ע״ב.
31 כת״י 39, דף י ע״ב; דפוס 982, דף יז ע״ב.
32 כת״י 116, דף צז ע״ב; להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1020.
33 אוצרות חיים, דפוס 982, דף כב ע״ד.
34 כת״י 39, דף טו ע״ב; דפוס 982, דף כב ע״ד.

כדברים האלה נכתב בדרוש האצילות.

המלך הראשון הוא דעת, בעודו מלך גורם הסתכלות המאציל העליון בדעת דאב׳ ואימ׳ כנז׳, וכשמת נפסק אותו הסתכלות, ונשארו החסדי׳ והגבורו׳ בלי הסתכלות. כשמלך חסד גרם להמשיך אותם החסדי׳ לחסד דאבא מהדעת... ולזה כשנכנסו כל הז׳ אורות בתוך החסד ושברוהו, שהוא מיתת המלך השני, ירדו החסדי׳ של התפשטות של אב׳ שהוא חסד שלו שכולל כלם.[35]

[ד] כתב ר״ח ויטל בדרוש אדם קדמון: ׳וא״ת הרי עדיין לא נגמר פרצוף אבא עד שליש הת״ת׳.[36] על דבריו השיג ר״י טבול.

ומפי מהרי״ט שמענו שאין הקושיא נופלת כאן, לפי שאעפ״י שאנו אומרים שהיו אחורי אבא אל פני הבינה אין הכוונה שהפך פרצוף שלו, אלא שכיון שנפלו אחוריים שלו הפך פניו, כלו׳ שלא היה מאיר בה ועדיין דבקות הפרצופים דאוא״י במקומו. אבל קשיא זו הירגיש בה הרב זלה״ה בשבירת כלי הגבורה שאז אמרנו שנהפכו לגמרי אוא״י אחור באחור, איך איפשר והלא עדיין לא נשבר ת״ת באופן שעדיין היו שניהם דבוקים בשליש ת״ת שהוא גמר הפרצוף שלהם, והשיב שזהו סוד צמיקת הדדין, שכיון שירדו האורות לכלי של הת״ת והיגיעו לסוף שליש עליון מיד אירע שם צימוק ושבירה, וע״י כך חזרו אוא״י אחור באחור, כי הצמוק של שליש המלך הזה גרם חסרון בשליש הת״ת דאוא״י שהוא גמר פרצופם. ועיין לקמן דף כ״ג ע״ב כי דברים אלו יש להם שורש. אבל אין הקשיא מתורצת, שאין מיתת הגבורה ושליש ת״ת כאחד, שהרי היתה מלוכת הת״ת בנתים, ואיך נהפכה אמא אחור באחור במיתת הגבורה מיד, וצ״ע. מהרי״ב נר״ו.[37]

כדברים האלה נכתב בדרוש האצילות.

וכשנשברה גבורה ירדו גבורו׳ של התפשטו׳ כמו בחסדי׳, ונעשו אב׳ ואימ׳ עליוני׳ אחור באחור. וא״ת והלא עדין נשארו החסדי׳ שביסוד של אלו ב׳ הפרצופי׳, ולמה הם אחור באחור. והענין כי החסדי׳ שביסוד אינם אלא סוד הקמת הברית והבן זה. הרי שנשברו פרצופי׳ העליוני׳ וירדו אחוריהם למטה. וכשבאו האורות להכנס בתפ׳ ולשברו, נתלבשו קודם באחורים ההם שירדו מהפרצופי׳ העליוני׳. ולזה קשה שהרי לא ירדו האחורים הנז׳ אלא עד מיתת המלך של תפ׳, כי יסוד פרצוף העליון הוא שליש התפ׳, ואם עדין לא נשבר תפארת איך ירדו הפרצופי׳ העליוני׳ בכאן. והענין שכשבאו האורות להתחיל להכנס בתפ׳ נצמק אותו המקום שהוא תחלת התפ׳ מרוב האור שנכנס בו בבת א׳, קודם שיתפשט בכל

35 כת״י 116, דף צח ע״א; להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1022.

36 אוצרות חיים, דפוס 982, דף כב ע״ד.

37 כת״י 39, דף טו ע״ב; דפוס 982, דף כב ע״ד.

התפ׳, וזה נק׳ צמיקת הדדין, וכשנצמק אותו השליש גרם ליסוד דאב׳ ואימ׳ לרדת, וירדו כל האחורים של ב׳ פרצופין לתפ׳.[38]

ההשוואה בין ארבע השגות אלו ובין דרוש האצילות מוכיחה כי דרוש זה יצא מתחת ידיו של ר״י טבול. דרוש האצילות הוא הדרוש היחיד שבו מרצה ר״י טבול את סדר האצלתו של אדם קדמון כפי שהוא שמעו מהאר״י, והוא משלים את האמור בהשגותיו הקצרות של ר״י טבול על דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל.

העתקתו של הדרוש אינה שלמה בכת״י 116, והיא מגיעה רק עד סוף שבירת הכלים ואינה כוללת את התיקון. האם היה דרוש האצילות שלם? האם כלל בו ר״י טבול גם את סדר התיקון? לעת עתה אין בידינו ידיעות שעל פיהן נוכל להשיב על כך.

העתקה קדומה נוספת של דרוש האצילות נמצאת בכת״י 117. העתקה זו אינה שלמה, והיא כוללת רק את מחציתו השנייה של הדרוש הפותחת כך: ׳כבר פי׳ שהכלים נשברו וירדו לבריאה׳. העתקה זו היא חלק מקונטרס ׳כבר ידעת׳, שיתואר להלן סעיף לו. קונטרס זה נכתב במקורו בארץ ישראל, ואחר נשלח לאיטליה. הקונטרס הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו, כפי שיתואר להלן סעיף מב.

דרוש האצילות יובא כאן במלואו, על פי העתקתו של ר׳ מנחם די לונזאנו בכת״י 116, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1017 ואילך.

[116] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דפים צו ע״ב – צח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[117] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 278 ע״ב – 280 ע״א (מניין מקורי: עמ׳ קנד–קנז).[39]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[118] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דפים 84 ע״ב – 86 ע״ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

דרושי ׳קודם האצילות׳

קובץ של דרושים בקבלת האר״י נעתק בכת״י 119. רובם נכתבו בידי ר״י טבול, המצטט מהם ומזכיר את תוכנם בחיבוריו הידועים.[40]

38 כת״י 116, דף צח ע״א; להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1022.

39 המניין המקורי לא מנה דפים אלא עמודים, וסימן אותם בשיטה מיוחדת, כמתואר להלן ראש סעיף לו.

הדרושים שר״י טבול כתבם הם:

א. ׳דרוש גדול הערך בענין בשעתא דסתימא דכל סתימין בעא לאתגליא׳ (כת״י 119, דפים סא ע״א – סב ע״א).
ב. ׳כלל כתר מ״ה׳ (דף סב ע״א).
ג. ׳בהיות שהקליפה קדמה לקדושה׳ (דפים סב ע״ב – סג ע״ב).
ד. ׳בהיות כי תיקון האצילות׳ (דף סד ע״א–ע״ב).
ה. ׳להבין סוד התלבשות אריך׳ (דפים סד ע״ב – סה ע״א).
ו. ׳לתת סבה לשבירת הכלים ותיקונם׳ (דפים סה ע״ב – סז ע״א).
ז. ׳ויאהב יצחק את עשו׳ (דף סז ע״א–ע״ב).
ח. ׳קודם האצילות היה א״ס לבד משתעשע בעצמותו׳ (דף סח ע״א–ע״ב).
ט. ׳בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳ (דף ע ע״א).
י. ׳דע שא״א הוא בחי׳ המשכן׳ (דפים ע ע״א – עא ע״ב).
יא. ׳דרוש בריאת העולמות ותיקונם, כרם היה לשלמה׳ (דפים עז ע״א – עח ע״א).
יב. ׳ויאמר אם יהיה נביאכם׳ (דף עח ע״א–ע״ב).

שניים מדרושים אלה, השמיני והתשיעי, פותחים בלשון ׳קודם האצילות׳, ועל שמם קראנו לכל הדרושים הללו בשם דרושי ׳קודם האצילות׳.

ר״י טבול מפנה בחיבוריו הידועים לדרושים אלה.

א. בדרוש הלולב, שיתואר להלן סעיף כד, נאמר: ׳כל החסדים כשיתפשטו בפרצוף שלו מתפשטים כלם יחד בחסד ואח״כ בגבורה וכן כלם, וע״י בניינא עמיקא, כדפי׳ בהקדמת בראשית׳ (כת״י 175, דף צד ע״א).
דברים אלה נמצאים בדרושים שלפנינו, דרוש א: ׳וז״ש בניינא עמיקא... וזה האור שחזרה לקבל עכשיו הוא כמין לבוש דנהיר שעל ידו יוציא הו׳ קצוות למציאות דהיינו ז״א׳ (כת״י 119, דף סא ע״א).

ב. בסדר העולמות נאמר: ׳וזהו הדרוש בעצמו שאמרנו בסוד תרין כרובים שהם בסוד מטטרו״ן וסנדלפו״ן׳ (כת״י 115, דף קק [!] ע״א).
דברים אלה נמצאים בדרושים שלפנינו, דרוש ד: ׳ואלו הם שנים כרובים שהם מטטרו״ן וסנדלפו״ן׳ (כת״י 119, דף סד ע״א).

ג. בדרוש הלולב נאמר: ׳ולזה כשמאירים בנ״ה של זעיר באור פנימי הוא בדקו׳ גדול כדפי׳ לעיל בסוד בוקא דאטמא׳ (כת״י 175, דף צד ע״ב).

40 במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 103, זיהיתי את ר״י טבול כמחברם של הדרושים שלפנינו, אך לא פירטתי את ההוכחות לכך מקוצר המצע. עתה אני ממלא את חובתי ורושם את ההוכחות לזיהוי זה.

דברים אלה נמצאים בדרושים שלפנינו, דרוש ה: 'ופי' נצח והוד שהם חכמה ובינה כי הפרקים של נ"ה נכנסי' בתוך הגוף כמו שאנו רואים בוקא דאטמא' (כת"י 119, דף סה ע"א).

הדרושים שלפנינו מתאימים בתוכנם ובלשונם לספר הדרושים של ר"י טבול. פסקאות רבות בהם מקבילות לפסקאות בספר הדרושים של ר"י טבול, ואין כמותן בכתבי ר' חיים ויטל או בכתבי שאר תלמידי האר"י. לא נוכל לרשום כאן בשלמות את ההקבלות כי ארוכות הנה, ועל כן נקצר במובאות ואידך זיל גמור.

א. בדרוש 'בהיות שהקליפה קדמה לקדושה' נכתב: 'בהיות שהקליפה קדמה לקדושה לכל דבר, ואפי' במקום שאין מקום לחיצוניים ליאחז שם יש שם קליפה טובה, והמשל בזה קליפת הקנה שהיא יפה עד מאד אבל סוף סוף היא קליפה... ועליה הקליפה שהיא הנק' קו ירוק דאסחר עלמא והיא הנקרא' תוהו' (כת"י 119, דף סב ע"ב).
כדברים האלה נמצא בספר הדרושים, דרוש א: 'ואותו החיצוניות נקרא קו תוהו דאסחר עלמא שהכל בתוכו והוא חופה על הכל והוא מציאות כל הקליפה, ושם היתה מתוקה כקליפת הקנה וכקליפת הפרי הנאכל בעודו לח, וכשמתפשטת למטה מתרחקת מן האור ומתעבה הקליפה ומתקשה' (דפוס 1107, דף ב ע"א).

ב. בדרוש 'להבין סוד התלבשות אריך' נכתב: 'ושניהם משתמשין בכתר א' שהגרון של אריך הוא כתר לשניהם, ויש בו ב' סימנים א' לאבא וא' לאימא, וזש"ה קנה חכמה קנה בינה... וכן תמצא ושט עם הה' של אימא עולה ש"ך שהם הש"ך דינין' (כת"י 119, דף סה ע"א).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יא: 'ולפי שהגרון יש בו שני סימנים אחד הקנה ואחד הושט, ולזה נאמר קנה חכמה קנה בינה, אחד לאבא ואחד לאימא... שהם ז' אדם שעולים וש"ט עם ה' אותיות אלקים הרי ש"ך' (דפוס 1107, דף יב ע"א).

ג. בדרוש 'לתת סבה לשבירת הכלים ותיקונם' נכתב: 'ובצאת הז' נקודות מאימא יצאו בסוד נקודות, ויצאו כל א' וא' בפני עצמה ולא היה סעד וסמך, וזהו וימלוך, כי מלכות הוא לבוש כמו שא"ה ותלבש אסתר מלכות, והוא שהאור העליון יורד ומתלבש בכלי' (כת"י 119, דף סה ע"ב).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש ג: 'כשיצאו מן הבינה יצאו כל א' לבדו... כשהתחיל ליכנס בו מלך מלשון ותלבש אסתר מלכות, וכשנתרבה בו האור של כולם לא היה יכול לסבול, ירד הכלי לעולם הבריאה' (דפוס 1107, דף ד ע"א).

ד. בדרוש 'קודם האצילות היה א"ס לבד' נכתב: 'מאבא נכנסו באימא עשר הויות מלובשים בעשר אלהים, וביסוד של אימא יש בו עשר אהיה כדי לצייר הוולד בתוכה פרצוף שלם... אבל כשבאים באימא מתברר בחי' אלהים לעצמו ובחינת הויה לעצמה, כמו הזורה את הגורן שמברר כל בחי' לעצמה, וזש"ה ארחי ורבעי זרית' (כת"י 119, דף סח ע"א).

כך נמצא בספר הדרושים, דרוש ה: ׳ואחר אותה העליה עלו למעלה עוד למעי הבינה... ושם בתוך הבינה נתבררו תכלית הבירור, כמו הטפה זרעית שמתבררת, באומרו ארחי ורבעי זרית. והבירור שם היה ע״י אוא״י... וכשנעשה בבינה הבירור... ונתברר אלהים לבדו והויה לבדה׳ (דפוס 1107, דף ח ע״א).

ה. בדרוש ׳דע שא״א הוא בחי׳ המשכן׳ נכתב: ׳ואלו הכתפים הם המוחים שלהם שרומזים בשם י״ה ט״ו אמה, והם כלולים זה בזה, ולזה הם נקראים י״ה... שעולה הכל ת״ק שהוא כתף׳ (כת״י 119, דף ע ע״א).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יב: ׳נמצא שאלו הכתפים הם ב׳ י״ה, שנים דאבא ושנים דאימא... הרי הכל כת״ף׳ (דפוס 1107, דף יג ע״א).

ו. באותו דרוש נכתב: ׳וטעם היות אבא ואי׳ כמין קלעים שהם מעשה רשת כדי שיבא האור מאריך עצמו לז״א דרך אותם הנקבים, הם ב׳ אזנים ב׳ עינים חוטם ופה... והוא מעשה רשת... והנקבים הללו הם ב׳ אזנים ב׳ עינים חוטם פה׳ (כת״י 119, דף ע ע״א).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יב: ׳ודע שהקלעים היו מעשה רשת, והראש של אבא וכן של אימא מלאים נקבים, לפי שצריך שיצא מאותם הנקבים אור של אריך בלי לבוש... והנקבים... הם... שני אזנים וב׳ עינים וב׳ נקבים של חוטם והפה... שהם מעשה רשת׳ (דפוס 1107, דף יג ע״א).

ז. באותו דרוש נכתב: ׳וזש״ה האלף לך שלמה, שהם אלו הב׳ כתפים שעולים אלף שהם שומרים היסוד הזה׳ (כת״י 119, דף ע ע״א).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יב: ׳וזהו האלף לך שלמה... ונמצא שב׳ כתפים של אריך הם אלף׳ (דפוס 1107, דף יג ע״א–ע״ב).

ח. באותו דרוש נכתב: ׳תמר במרירותה... ועולה שמש... מתמתקי׳ הגבורות, ואימתי מתמתקים כשהשמש הוא חם... וז״ש וחם השמש ונמס׳ (כת״י 119, דף ע ע״ב).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יב: ׳נקראת תמ״ר, וכשאינה מתוקה נקראת מר״ת מלשון מרירות... עולין שמ״ש, וזהו וחם השמ״ש ונמס׳ (דפוס 1107, דף יג ע״ב).

ט. באותו דרוש נכתב: ׳ולזה נק׳ זעי׳... והאורות שנכנסי׳ בו כשהוי׳ בעל שש קצות הם שש אורות... וזש״ה ואהיה אצלו אמון, פי׳ אמון מופלא אמון מוצנע אמון פדגוג ויש אומרים אף אמון רבתא׳ (כת״י 119, דף ע ע״ב).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש ב: ׳והמוחין של זעיר שמתפשטין מחכמה סתימאה נקראים אמון מופלא אמון מכוסה וכו׳... אמון רבתי׳ (דפוס 1107, דף ג ע״ב).

י. בדרוש ׳כרם היה לשלמה׳ נכתב: ׳וכרם היה לשלמה הוא סוד העשר הויות הנכללות בדעת שעולים במספר ס״ר הנז׳, והיינו יין המשומר בענביו... וי׳ הויות אלו עולים כרם׳ (כת״י 119, דף עז ע״א).

כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יב: 'לזה אמר כרם היה לשלמה... שהיא עשר הויות שעולים כר"ם, וז"ס כי ס"ר לראות' (דפוס 1107, דף יד ע"א).

יא. באותו דרוש נכתב: 'ואעפ"י שמדת ת"ת רבתא ומדת יסוד ו' זעירא כחצי ת"ת, העשיר לא ירבה מעשר דהיינו ת"ת כשנקפל, והדל לא ימעיט מעשר דהיינו יסוד' (כת"י 119, דף עז ע"ב).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יד: 'שהיסוד בעלותו למעלה נתגדל כחצי ת"ת... וזהו העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט, פי' העשיר שהוא ת"ת לא ירבה להגדיל היסוד להיות יותר גדול ממה שהיה, והדל שהוא יסוד לא ימעיט שעור ת"ת להיות כמותו' (דפוס 1107, דף טז ע"א).

יב. באותו דרוש נכתב: 'וארץ רפאים תפיל, דהיינו מלכין קדמאין... וארץ רפאים תפיל היינו רפאים ישבו בה, כלומ' לפני מלוך מלך לבני ישראל' (כת"י 119, דף עז ע"ב).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יד: 'ודע שכשירדו הכלים למטה בסוד הנפלים היו בארץ ובסוד וארץ רפאים תפיל, ישבו קודם הכל לפני מלוך מלך לבני ישראל' (דפוס 1107, דף טז ע"ב).

יג. באותו דרוש נכתב: 'ולזה יעקב כשיצא ללכת לחרן כתי' ויקח מאבני המקום וישם מראשותיו שהוא בסוד מקום הראש, וי"ש כ"ב במקום ההוא, כלומ' הכ"ב אתוון' (כת"י 119, דף עח ע"א).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יד: 'וכשיצא יעקב ללכת לחרן נאמר וישכב במקום ההוא, פי' שהזווג לעולם ע"י כ"ב אתוון, וזהו וי"ש כ"ב, וישם מראשותיו' (דפוס 1107, דף טז ע"ב).

יד. בדרוש 'ויאמר אם יהיה נביאכם' נכתב: 'לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא, כל ביתי סוד הב' בסוד בית ועליה בסוד נשרפו חטיך בעליה, שהחטה הוא כ"ב אתוון בסוד הזיווג העליון, ולפנים שמצד הדינין התקיפין נשרפים החיטים בעליה, בסוד ראיתי בני עליה והנם מועטים' (כת"י 119, דף עח ע"א).
כך נמצא בספר הדרושים, דרוש יד: 'ונאמר בו בכל ביתי נאמן הוא, פי' בכל ביתי בין מלכות בין לאה ולאה נק' עלייה, נשרפו חטיך' (דפוס 1107, דף יז ע"א).

דרושי 'קודם האצילות' נעתקו בכתבי יד רבים. לא נוכל לרשום כאן את כולם, ועל כן נציין רק את הקדומים והחשובים שבהם.

[א] שנים עשר דרושים.
דרושי 'קודם האצילות' כולם נמצאים בכת"י 119. דרושים אלו כלולים כאן בספר דרושים שערכו תלמידיו של ר"י טבול, כמתואר להלן סעיף לח. כתב יד זה היה בידיו של ר' מנחם די לונזאנו, שהוסיף בו הערות בעצם כתיבת ידו, כמתואר שם.

[ב] שמונה דרושים.
שמונה דרושים מן הקובץ שלפנינו נעתקו בכת״י 120. קונטרס זה מיוחד בכתיבתו ובמעשהו. גוף הקונטרס נכתב בכתיבה מזרחית, ובגיליונותיו נוספו הערות ותיקונים בכתיבה איטלקית. הכתיבה המזרחית היא כתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני, שהעתיק בארץ ישראל את הדרושים. הוא נפטר בשנת ש״ס, ומכאן שהקונטרס נכתב לפני שנה זו. הכתיבה האיטלקית היא כתיבתו של הרמ״ע מפאנו, שהוסיף באיטליה הערות ותיקונים על הדרושים. קונטרסים דומים לכתב יד זה הם כת״י 1 וכת״י 260, שאף הם נכתבו בארץ ישראל והגיעו לידיו של הרמ״ע מפאנו באיטליה.
גופו של כת״י 120 יתואר להלן סעיף לו, עם שאר העתקותיו של ר׳ יעקב בירב השני, וההערות שבגיליונותיו יתוארו להלן סעיף מב, עם שאר עריכותיו של הרמ״ע מפאנו.

[ג] שלושה דרושים.
שלושה דרושים מן הקובץ שלפנינו נעתקו בכת״י 121, כחלק מ׳ליקוטים וכללים׳ שערך ר׳ מנחם די לונזאנו, כמתואר להלן סעיף לט. שלושה דרושים אלה הם: ׳בהיות שהקליפה קדמה לקדושה׳, ׳קודם כל האצילות היה הא״ס לבדו משתעשע׳, ׳בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳.

[ד] שלושה דרושים.
שלושה דרושים מן הקובץ שלפנינו נעתקו בכת״י 122. דרושים אלה היו לפני ר׳ נתן שפירא, והוא הוסיף בראשם כותרת בעצם כתיבת ידו: ׳(מהרב ר׳ יוסף טבול זלה״ה)׳. שלושה דרושים אלה הם: ׳כרם היה לשלמה׳, ׳ויאמר אם יהיה נביאכם׳, ׳ויאהב יצחק את עשו׳.

דרושים אחדים מקובץ ׳קודם האצילות׳ ייעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג; ובידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח. הרמ״ע מפאנו נטל את הדרושים הללו וכללם בספר ׳דרושים מקובצים׳ שערך, כמתואר להלן סעיף נח. דרושי ׳קודם האצילות׳ היו גם בידי ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, כמתואר להלן סעיף ס.

דרושים אלה הגיעו גם לאשכנז, והם נעתקו בקובץ החיבורים בעריכתו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. עוד נכללו דרושים אלה בספר הליקוטים שערכו תלמידי ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף פא. גם ר׳ אהרן ברכיה די מודינה החזיק בדרושים אלה, כמתואר להלן סעיף עד. דרושים אלה היו גם בידיו של ר׳ נפתלי בכרך, והוא שילבם בספר עמק המלך, כמתואר להלן סעיף עז.
דרוש אחד מן הקובץ הביא ר׳ מאיר פופרש אתו מירושלים ונתנו במתנה לקרובי משפחתו בקראקא, כמתואר להלן סעיף צד.

[119] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים סא ע״א – עח ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

[120] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 286 ע״א – 305 ע״ב (מניין מקורי: עמ׳ כט–סח).[39]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[121] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דפים מט ע״א – נא ע״א, נט ע״א – ס ע״א, צב ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[122] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 52 ע״ב – 54 ע״ב, 57 ע״ב – 58 ע״ב
(מניין מקורי: קפה ע״ב – קפז ע״ב, קצ ע״ב – קצא ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[123] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דפים 39 ע״א – 40 ע״ב, 48 ע״א–ע״ב, 80 ע״א–ע״ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

דרושי התיקון

שני דרושים: ׳קודם תקון מ״ה׳, ׳אחר התקון שהתחיל אריך להתקן׳, נמצאים בכת״י 124, בעצם כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו. דרושים אלו הם חלק מ׳ליקוטים וכללים׳ שערך וכתב ר״מ לונזאנו, כמתואר להלן סעיף לט. השוואה בין תוכנם של שני דרושים אלה ובין חיבוריו הידועים של ר״י טבול מלמדת כי הם מתאימים זה לזה ומחבר אחד להם.

א. בדרוש ׳קודם תקון מ״ה׳ נכתב: ׳וא״ת איך נכנסו ב׳ כלים במקום א׳, תשובה, שלא עלו אלא מה שנוגע לאצילות בלבד ומה שיוכל להתברר בו, אבל מה שלא נתברר באצילות נשאר לאב׳ ואימ׳ וזו״נ, א״כ מאחר שלא עלו מאלו הכלים אלא מה שנתברר באצילות לכן די לב׳ במקום א״ (כת״י 124, דף פ ע״ב).
דברים אלה אינם ידועים אלא מספר הדרושים, דרוש ה: ׳וא״ת, איך שניהם היו יכולים לעלות זה בזה וסבל אותם מקום אחד. התירוץ, שלא עלה עתה אלא מה שצריך לאצילות לבד, ועתה עדיין הם בקטנות והשנים הם באחד אחר ההגדלה, ובשלמא מתחלה היו כל מציאות העולמות כלולים באלו הנקודות והיו גדולים, אבל עתה שנתברר כל עולם ועולם ולא עלה אלא בחינת האצילות ועדיין הוא בקטנות, אין תימה שיסבול אותם המקום׳ (דפוס 1107, דפים ז ע״ב – ח ע״א).

ב. בדרוש ׳אחר התיקון שהתחיל אריך להתקן׳ נכתב: ׳וכ״ת כשיבואו המוחין של הויות להתפשט בכל גופא דזעיר מוצאים המוחים של אלהים מתפשטים בכל הגוף והוי הפסק, לפי שלא ירדו ליסוד זעיר רק מה שהיו בראשו אבל של התפשטות נשארו בתוכו. התירוץ הוא מבואר, מאחר שאלו המוחים של הויות כחן רב, שמספיקים... ולהאיר לכל גוף הזעיר ואז גופא דזעיר מתוקן מכל ויש לו שערות וקוצין ונימין׳ (כת״י 124, דף פא ע״א).

מוחין ׳של התפשטות׳ מופיעים רק בכתבי ר״י טבול.[41] כך נאמר בדרוש האצילות: ׳וכשירד חסד ירדו עמו ה׳ חסדי׳ של התפשטות... כשמלך חסד גרם להמשיך אותם החסדי׳ לחסד דאבא מהדעת, ואלו נק׳ של התפשטות... ירדו החסדי׳ של התפשטות של אב׳ שהוא חסד שלו שכולל כלם, ונשאר אבא אחור ואימא פנים. וכשנשברה גבורה ירדו גבורו׳ של התפשטו״ (כת״י 116, דף צח ע״א; להלן נספח ג, עמ׳ 1021). וכן נאמר בקובץ פירושים על ספר הזוהר, שיתואר להלן סעיף כג: ׳ואלו נק׳ חסדים של התפשטות, ר״ל של ההגדלה׳ (כת״י 154, דף 25 ע״ב).

העתקה קדומה נוספת של ׳דרושי התיקון׳ נמצאת בכת״י 125. העתקה זו היא חלק מקונטרס ׳כבר ידעת׳, שיתואר להלן סעיף לו. קונטרס זה נכתב במקורו בארץ ישראל, ואחר נשלח לאיטליה. הקונטרס הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו, כפי שיתואר להלן סעיף מב.

[124] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דפים פ ע״ב – פא ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[125] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 273 ע״א – 275 ע״א (מניין מקורי: עמ׳ קמג–קמז).[39]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בכתיבת ידו.

[126] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דפים 67 ע״ב – 68 ע״ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

דרוש ׳מציאות הקליפות׳

תיארנו, בראש סעיף זה, את ספר הדרושים שכתב ר״י טבול. בעותקים הקדומים של ספר זה נעתק מיד לאחריו דרוש על הקליפות. דרוש זה נעתק בידי ר׳ אברהם סכנדרי בכת״י 127, והוא פותח: ׳ועתה אבאר לך מציאות הקליפות ושליטתן׳.
בקובץ הפירושים על הזוהר, שיתואר להלן סעיף כג, כתב ר״י טבול: ׳וזהו אמלאה החרבה שהיא צור לילית הרשעה כנודע וכדפי׳ במקום אחר בס״ד׳ (כת״י 154, דף [16] ע״א). דברים אלה נמצאים בדרוש ׳מציאות הקליפות׳: ׳מלכות הטומאה והרשעה היא לילית הרשעה... ואלו הט׳ ממלכו׳ הקדושה נתלבשו בט׳ ספי׳ ראשונות שבה בטומאה, וז״ס אמלאה החרבה ר״ל לא נתמלאת צור אלא מחרבנה של ירושלם׳ (כת״י 127, דף קל ע״א).

41 הם מופיעים גם בדרוש ׳כשעלה ברצונו הפשוט׳ שנמצא בכת״י רמת גן, בר אילן 1111 (לשעבר מוסאיוף 187), ס׳ 23003, עמ׳ 123–130, ונדפס על ידי בקטלוג אוהל ש״ם, ירושלים תשנ״ב, עמ׳ 203–216. לא כללתי דרוש זה ברשימת חיבוריו של ר״י טבול כאן כיוון שאני מסופק אם הוא ממנו או מאחד מתלמידיו.

[127] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים קכט ע״ב – קל ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[128] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 27 ע״ב – 28 ע״ב (מניין מקורי: קס ע״ב – קסא ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[כג] פירושים על ספר הזוהר

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב פירושים אחדים על ספר הזוהר, כולם על פי קבלת האר״י. רוב פירושיו נעתקו בכתבי יד רבים, ואף נדפסו, אך אחדים מהם נמצאים לפנינו רק בכתבי יד יחידאיים שכתבו תלמידיו.

פירוש אדרא רבא

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב פירוש ארוך על אדרא רבא.[42] הוא החל לכותבו לפני שנת שמ״ה, כי בשנה זו כבר הזכירו תלמידו ר׳ שמשון ב״ק.

> ונמצא שמה שהיה יותר נעלם מהראשונים הוא פי׳ האדרא, והיותר מבואר להחכם המקובל איש האלהי מ״ו מהר״ר יוסף מוכארבי [=מוגרבי] הוא פירוש האדרא, וכבר עשה וחיבר כמעט כל פירושו.[43]

אין בידינו העתקה אחת שלמה של הפירוש, אלא רק העתקות קטועות. העתקות אלו אינן רציפות, וכולן יחד אינן עולות לפירוש שלם של כל האדרא רבא. חלק מסוים מן הפירוש נעתק בכתבי יד רבים, וחלקים אחרים ממנו נמצאים רק בכתבי יד יחידאיים. סידרנו את כל כתבי היד הללו על פי סדרה של האדרא רבא, וכך נציג אותם עתה.[44]

[א] כת״י 129 ודומיו.
כתבי יד אלה כוללים את פירוש הדף הראשון של אדרא רבא, זוהר ח״ג קכז ע״ב – קכח ע״ב. הפירוש מסתיים כאן באמצע משפט, במלים ׳ודע שבבינה יש ארבעה אהיה׳.
חלק זה של הפירוש נמצא בכת״י 129, בכת״י 130, בכת״י 131 ובכתבי יד נוספים שלא יירשמו כאן. רוב כתבי היד שבהם נעתק פירוש אדרא רבא של ר״י טבול כוללים רק את החלק הזה ותו לא.

42 ר״י טבול כתב גם פירוש קצר על אדרא רבא, והוא יתואר בהמשך סעיף זה.
43 דברי ר״ש ב״ק בסוף ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ ששלח מירושלים לאיטליה בשנת שמ״ה, כמתואר להלן סעיף לה.
44 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ׳ 1029.

בראשי כתבי יד אלה נכתבו כותרות שנזכר בהן שמו של ר״י טבול כמחבר הפירוש. בראש כת״י 129 נכתב: ׳רמזים מאדרא רבא להר״ר יוסף נר״ו׳, ובראשו של כת״י 130 נכתב: ׳פי׳ האדרא רבה של פרשת נשא להרב המקובל כמהר״ר יוסף טבול זלה״ה׳.

[129] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 3731 8□, ס׳ B 550, דפים 192 ע״א – 204 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[130] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 452 8□, שלום 49, ס׳ B 42, דפים ג ע״א – לב ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[131] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1759, ס׳ 10857, דפים 17 ע״א – 31 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
בראשו: ׳רמזים מאדרא רבא להר״ר יוסף זצ״ל׳.

[132] כת״י רמת גן, בר אילן 1155 (לשעבר מוסאיוף 160), אוהל ש״ם 155, ס׳ 22978, דפים קיב ע״א – קלב ע״א.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה מערבית.
כתיבת ידו של ר׳ שמואל אבודרהם.
בראש: ׳רמזים מאדרא רבא להה״ר יוסף טבול׳. בראשי הדפים: ׳רמזים׳.

[133] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1818, ס׳ 10916, דפים א–כא.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה מערבית.
בראש: ׳מהרב יוסף בן טבול נר״ו פי׳ האידרא רבא. רמזים מאדרא רבא׳.

[ב] כת״י 134 וכת״י 135.
שני כתבי יד אלה כוללים את פירוש שלושת הדפים הראשונים של אדרא רבא, זוהר ח״ג קכז ע״ב – קל ע״א.
כת״י 134 היה בידי ר׳ מנחם די לונזאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. בראש הפירוש הוסיף ר״מ לונזאנו כותרת זו: ׳פי׳ האדרא רב[א] להה״ר [יוס]ף בן טבול נר״ו׳.
בכת״י 134, דף טו ע״ב, אחר המלים ׳ודע שבבינה יש ארבעה אהיה׳, כתב המעתיק: ׳עד כאן הגיע מה שהעתקתי ממה שכתב הרב האלהי כמהר״ר חיים ויטאל נר״ו כנז״ל, ומכאן והלאה הוא מה שכתב החכם השלם האלהי כמהר״ר יוסף ן׳ טבול נר״ו כאשר נמצא כתוב׳. על שורות אלו העביר ר׳ מנחם די לונזאנו את קולמוסו, וכתב אחריהן: ׳הכל הוא פי׳ כמה״ר יוסף ן׳ טבול נ״ר׳.
חמישה עשר הדפים הראשונים בכתב היד, שהמעתיק ייחס אותם לר׳ חיים ויטל, כוללים את הפירוש לדף הראשון של האדרא שנמצא בכתבי יד רבים, כגון כת״י 129 ודומיו. שישה עשר הדפים האחרונים שבכתב היד כוללים את הפירוש לשני הדפים הבאים של האדרא, זוהר ח״ג קכט ע״א – קל ע״א.
כת״י 135 נעתק בידי ר׳ אברהם סכנדרי. חלק מכתב היד סודר כפנים וכפירוש: בפנים העתיק ר״א סכנדרי את האדרא רבא, ואת פירושו של ר׳ יוסף ן׳ טבול סידר סביב לה. זאת ההעתקה

היחידה שבה סודר פירוש האדרא של ר״י טבול כפנים וכפירוש. כתב יד זה כולל את פירושו של ר״י טבול לשני הדפים הראשונים שבאדרא, והוא שווה לכל הנמצא בכת״י 134. כתב היד לא הגיע אלינו בשלמותו, והוא חסר שישה דפים: כג–כד, כח–לא.

[134] כת״י ירושלים, שני 3, צילום יוא״ב 5 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים א ע״א – לא ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

[135] כת״י ירושלים, בניהו ק 89, ס׳ 72140, דפים 10–21 (מניין מקורי: יח–כב, כה–כז, לב–לה).
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.
הערה ארוכה בדף יח ע״א מאת ׳א״א׳ (ר׳ אברהם סכנדרי ?).

[ג] כת״י 136.
כתב יד זה כולל את פירוש שלושת הדפים הראשונים של אדרא רבא, זוהר ח״ג קכז ע״ב – קל ע״א, ופירוש לפסקאות נוספות מן האדרא.
בחלקו הראשון, דפים א ע״ב – עה ע״א, נעתק הפירוש לשלושת הדפים הראשונים של האדרא, ככל הנמצא בכת״י 134 ובכת״י 135.
בחלקו השני, דפים עה ע״א – צה ע״א, נעתקו פסקאות נוספות מן הפירוש. בחלק זה מוסיף ר״י טבול ומפרש שורות שכבר נתפרשו: ׳ובג״כ אתכסייא האי חכמתא דיליה ולא אתפתחא בהדהוא קרומא דיליה...׳; ׳בטש האי חיוורא ואדלי ג׳ בוצינין׳; ׳תיקונא קדמאה... מרישא דאלף עלמין דחתימין בעזקא דכייא דכליל כל עזקין׳. חלק זה של הפירוש נמצא רק בכת״י 136 ואינו ידוע מכל כתב יד אחר.

[136] כת״י מוסקבה, גינצבורג 692, ס׳ 47969, דפים 1 ע״ב – 95 ע״ב (מניין מקורי: א ע״א – צה ע״ב).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מקנז.
כתיבת בעלים: ׳זה הספר של אחי... החסיד העניו כה״ר משה מקנז נר״ו׳ (דף צה ע״ב).
בהמשך כתב היד: ׳פה נא אמון בחדש סיון בסדר... שנת והבאתי [=תכ״ג] אתכם לפ״ק׳ (דף 170 ע״א).

[ד] כת״י 137.
כתב יד זה כולל את פירוש הדף הראשון של אדרא רבא, זוהר ח״ג קכז ע״ב – קכח ע״ב, ושלושה דפים נוספים: זוהר ח״ג קלה ע״א – קלו ע״א, וזוהר ח״ג קלו ע״ב – קלח ע״ב.
בראש כת״י 137 נכתב: ׳רמזים מאדרא רבה להה״ר (כתם דיו בגודל של מלה אחת) נר״ו׳. חלקו הראשון, דפים 1 ע״א – 16 ע״ב, כולל את פירוש זוהר ח״ג קכז ע״ב – סוף קכח ע״ב. חלק זה נמצא בכל כתבי היד שתוארו בשורות הקודמות.
חלקו השני, דפים 17 ע״א – 29 ע״ב, כולל את פירוש זוהר ח״ג קלה ע״א – קלו ע״א. חלקו השלישי, דפים 30 ע״א – 50 ע״ב. כולל את פירוש זוהר ח״ג קלו ע״ב – קלח ע״ב. שני חלקים אלה נמצאים רק בכת״י 137 ואינם ידועים מכל כתב יד אחר.

[137] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1974, ס׳ 11072, דפים 1 ע״א – 50 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

•

תיארנו את כל ההעתקות של פירוש ר״י טבול על אדרא רבא המצויות בידינו, ומצאנו בהן ארבעה טפסים שונים. כיצד אירע הדבר? ר״ש ב״ק כתב כי בשנת שמ״ה ר״י טבול ׳עשה וחיבר כמעט כל פירושו׳ על אדרא רבא.[45] בשנת שמ״ה היה ר״י טבול בצפת,[46] ובשנים הבאות עבר למצרים. מדברי ר״ש ב״ק אנו למדים כי פירוש אדרא רבא לא נתחבר בבת אחת אלא בפרק זמן ארוך. גם פרסומו של פירוש אדרא רבא לא נעשה בפעם אחת אלא חלקים חלקים. כך אירע שבמהלך השנים והמקומות שבהם נתחבר ונתפרסם פירוש אדרא רבא נוצרו ממנו טפסים מטפסים שונים.

פירוש אדרא רבא נדפס בדפוס 138, אך הוא כולל רק את החלק שנמצא בכת״י 130 ודומיו. חלק זה כולל רק רבע מן המצוי בכל כתבי היד של הפירוש שתוארו לעיל.

[138] דפוס, י׳ וינשטוק, פירוש האדרא רבא לר׳ יוסף ן׳ טבול, טמירין ב (תשמ״ב), עמ׳ קכג–קסח.

פירוש זוהר ח״א טו ע״א

פירוש על מאמר זוהר ח״א טו ע״א, ׳בריש הורמנותא דמלכא׳, נמצא בכתבי יד אחדים. לפני הפירוש נכתבה כותרת המייחסת אותו לאר״י עצמו, ושני נוסחים לה. בכת״י 142 נכתב כך: ׳כתב הרר ישראל בנימין ז״ל בזוהר שלו כי דרוש זה נמצא מכ״י הרב הריא״ל ז״ל בעצמו׳ (דף א ע״א), ואילו בכת״י 143 נכתב כך: ׳כתב הרב ר׳ ישראל בנימין ז״ל בזוהר שלו כי דרוש זה נמצא מפי הרב הגדול הר״י לוריא ז״ל בעצמו פירש מאמר בריש הורמנותא׳ (דף נח ע״א). שני הנוסחים שונים זה מזה לגמרי – ׳מכ״י׳ או ׳מפי׳. על פי הנוסח הראשון, האר״י עצמו כתב את הפירוש. על פי הנוסח השני, האר״י הורה את הפירוש לתלמידיו ואחד מהם כתבו. מהו הנוסח הנכון?

המחקר הניח, בלא כל הוכחה, כי הנוסח הראשון הוא הנכון ועל פיו קבע כי פירוש זוהר ח״א טו ע״א נכתב בידי האר״י עצמו.[47] אלא שהנחה זו טעונה בדיקה והוכחה. ואכן, בחינה מדוקדקת של הפירוש מוכיחה כי דווקא הנוסח השני הוא הנכון, וכי פירוש זה לא האר״י עצמו כתבו אלא ר׳ יוסף ן׳ טבול תלמידו.

45 דבריו הובאו לעיל עמ׳ 165.

46 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ד.

47 ג׳ שלום היה הראשון שהניח זאת במאמרו, כתביו האמתיים של האר״י, קרית ספר יט (תש״ב–תש״ג), עמ׳ 195–199. בספרי, בנין אריאל (לעיל הערה 30), עמ׳ יט, רשמתי גם אני את פירוש זוהר ח״א טו ע״א כפירוש שהאר״י עצמו כתבו, ואת טעותי שם אני מתקן כאן.

[א] הקדמה וביאור מילולי.

כל המתבונן בפירוש זוהר ח״א טו ע״א ימצא כי הוא בנוי משני חלקים: הקדמה וביאור מילולי. ההקדמה מרצה פרק במהלך ההאצלה, והיא פותחת כך: ׳להבין מהיכן נתהוו הכלים בתחילת האצילות מאחר שא״ס הוא פשוט בתכלית הפשיטות...׳.[48] הביאור המילולי מצטט את דברי הזוהר ומבאר אותם בזה אחר זה, והוא פותח כך: ׳ועתה נבא לביאור הלשון שהתחלנו׳.[49]

הנמצא כזה באחד מן הפירושים והמאמרים שכתב האר״י עצמו? האם אחד מהפירושים שכתב האר״י לספר הזוהר פותח בהקדמה? בדקנו את כל הפירושים והמאמרים שכתב האר״י בעצמו, שתוארו בפרוטרוט לעיל פרק ג, ומצאנו כי אין בהם אף לא פירוש אחד שפותח בהקדמה.

לעומת זאת נהג ר״י טבול לפתוח בהקדמה את פירושי הזוהר שכתב. לרבים מן הפירושים שכתב ר״י טבול טופס קבוע: הם פותחים בהקדמה המרצה פרק בענייני האצילות, ואחר הם מבארים את מאמר הזוהר באופן מילולי. לכל אחד משני חלקים אלו כתב ר״י טבול משפטי פתיחה, ואף להם נוסח דומה. לא נוכל לצטט כאן את כל הפירושים הכתובים על פי טופס זה, ורק אחדים מהם נביא הנה.

א. תחילה: ׳פקח עיניך וראה כפל הלשון ושינוי בזה הלשון. וביאור הדברים...׳, ואחר: ׳ובאלו **ההקדמות** נבין פי׳ המאמר׳.[50]

ב. תחילה: ׳וקודם צריך להקדים **הקדמה** אחת והיא זאת׳, ואחר: ׳ובזאת ההקדמה **נבא לביאור** המאמר׳.[51]

ג. תחילה: ׳פי׳ המאמר עמוק מאוד ולפי קוצר דעתי אכתוב מה שהבנתי. וקודם צריך לשאול מה ענין זה המאמר עם מה שכתוב למעלה... עוד צריך להבין לשונו... וכן הרבה דקדוקים... ולהבין הענין צריך שתדע **הקדמה** אחת׳, ואחר: ׳ועתה **נבא לביאור** המאמר׳.[52]

ד. תחילה: ׳זה המאמר קשה להולמו, ויש בו כמה קושיות בין בענין בין בלשון... וכדי לתרץ ולישב הלשון והענין צריך להקדים כמה **הקדמות** שמוכרחי׳ למאמר׳, ואחר: ׳ובאלו ההקדמות **יובן המאמר** בע״ה׳.[53]

ה. תחילה: ׳ודע **הקדמה** א׳, ובזאת **ההקדמה** תבין הדברים׳, ואחר: ׳ובזה **יובן** המאמר׳.[54]

ו. תחילה: ׳ולהבין זה המאמר... צריך להקדים **הקדמות** הרבה בקיצור נמרץ׳, ואחר: ׳והנה נתחיל **לפרש** מאמ׳ כ״י, ואח״כ **נפרש** המאמר הא׳ בס״ד׳.[55]

48 להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1024.

49 להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1027.

50 פירוש אדרא רבא, דפוס 138, עמ׳ קנו–קנז.

51 שם, שם, עמ׳ קנט.

52 פירוש זוהר ח״א נא ע״ב, דפוס 153, דף כד ע״ב ודף כה ע״ב.

53 קובץ פירושים על הזוהר, כת״י 154, דף 3 ע״ב ודף 4 ע״א.

54 שם, שם, דף 5 ע״א ודף 6 ע״ב.

55 שם, שם, דף 11 ע״ב ודף 12 ע״ב.

ז. תחילה: ׳ופי׳ של דברים כפי חזקת היד הוא בביאור **הקדמה** א׳ שצריכה להוסיף על מה שהקדמנו׳, ואחר: ׳ובזאת ההקדמה **יתבאר** כל המאמר בס״ד׳.[56]

[ב] משפטים הפותחים בלשון ׳להבין...׳.

בפירוש זוהר ח״א טו ע״א פותחת ההקדמה כך: ׳**להבין** מהיכן נתהוו הכלים בתחילת האצילות אחר שהא״ס פשוט תכלית הפשיטות׳.[57]

האם נהג האר״י לפתוח את פירושיו בלשון ׳להבין׳? שבנו ובדקנו את כל הפירושים והמאמרים שכתב האר״י בעצמו, שתוארו בפרוטרוט לעיל פרק ג, ומצאנו כי אין בהם אף לא משפט אחד הפותח בלשון ׳להבין...׳. לעומת זאת נהג ר״י טבול לפתוח משפטים רבים בלשון ׳להבין...׳.

וכדי **להבין** זה המאמר צריך להקדים הקדמה אחת, והיא זאת.[58]

ולהבין הענין צריך שתדע הקדמה אחת.[59] **ולהבין** הענין דע.[60]

להבין דברים אלו ולהולמם צריך הקדמות הרבה.[61] וצריך **להבין** הענין דבר מתיישב על הלב ובנוי על האמת.[62] וכל זה צריך **להבין** היטב, **ולהבין** כל מ״ש צריך **להבין** הקדמה א׳ לכל זה.[63] **ולהבין** הענין.[64] **ולהבין** הענין יותר מבואר.[65] **ולהבין** הענין צריך להביא לשון התיקונים... וגם להבין.[66] **ולהבין** זה המאמר... צריך להקדים הקדמות הרבה בקיצור נמרץ.[67] כדי **להבין** הענין צריך להקדים ענין א׳.[68]

[ג] משפטים הפותחים בלשון ׳ועתה...׳.

בפירוש זוהר ח״א טו ע״א פותח הביאור המילולי כך: ׳**ועתה נבא** לביאור הלשון שהתחלנו׳.[69]

האם נהג האר״י לפתוח את פירושיו בלשון ׳ועתה׳? שבנו ובדקנו את כל הפירושים והמאמרים שכתב האר״י בעצמו, שתוארו בפרוטרוט לעיל פרק ג, ומצאנו כי אין בהם אף לא משפט אחד

56 שם, שם, דפים 13 ע״ב – 14 ע״א.
57 להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1024.
58 פירוש אדרא רבא, כת״י 137, דף 42 ע״א.
59 פירוש זוהר ח״א נא ע״ב, דפוס 153, דף כה ע״א.
60 שם, שם, דף לב ע״א.
61 קובץ פירושים על הזוהר, כת״י 154, דף 2 ע״א.
62 שם, שם, דף 7 ע״ב.
63 שם, שם, דף 7 ע״ב.
64 שם, שם, דף 9 ע״א.
65 שם, שם, דף 10 ע״ב.
66 שם, שם, דף 11 ע״א.
67 שם, שם, דף 11 ע״א.
68 שם, שם, דף 18 ע״א.
69 להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1027.

הפותח בלשון 'ועתה...'. לעומת זאת נהג ר' יוסף ן' טבול לפתוח משפטים רבים בלשון 'ועתה...'.

ועתה בני פקח עיניך וראה והבן רעיוניך ומחשבתך וטהר עצמך לשמוע דברים עתיקין.[70]
ועתה נחזור לבאר שאר המאמ' שהבאתי לעיל.[71]
ועתה נבא לביאור המאמ'.[72] **ועתה** צריך לבאר המאמר הא'.[73] **ועתה** נבא למאמרנו.[74]
ועתה בזאת ההקדמה נבין הענין.[75]
ועתה בא לפרש.[76] **ועתה** בא לפרש.[77] **ועתה** בא לפרש.[78]

שלוש ההשוואות הללו מוכיחות כי מחברו של פירוש זוהר ח"א טו ע"א הוא ר' יוסף ן' טבול ולא האר"י עצמו. מבנה הפירוש והלשונות הפותחים כל אחד מחלקיו שכיחים בכתבי ר"י טבול, אך אינם נמצאים אף לא פעם אחת בכתבי האר"י עצמו.

מכאן עולה כי גרסת כת"י 143 'נמצא מפי האר"י ז"ל עצמו' היא הנכונה, ולא גרסת כת"י 142 'נמצא מכ"י האר"י ז"ל עצמו', ומשמעה – ר"י טבול כתב את פירוש זוהר ח"א טו ע"א כפי ששמע אותו 'מפי האר"י ז"ל עצמו'. על כן ייחשב פירוש זוהר ח"א טו ע"א על חיבורי ר' יוסף ן' טבול, ולא על חיבורי האר"י עצמו.

ראיה נוספת לכך שפירוש זוהר ח"א טו ע"א לא יצא מתחת ידי האר"י עצמו נמצאת בספר אור הגנוז שערך ר' אברהם אזולאי. בספר זה, שיתואר להלן סעיף נד, הבחין ר"א אזולאי בין פירושים שכתב האר"י עצמו, שעליהם העיר כי מצא אותם בביתו של האר"י, ובין פירושים שכתבו תלמידי האר"י על פי דבריו. פירוש זוהר ח"א טו ע"א נכלל בידי ר"א אזולאי בספר אור הגנוז, כת"י 440, דפים 8 ע"א – 9 ע"ב, ובסופו כתב: 'ע"כ מצאתי כתוב, ונ"ל שהוא מהאלהי כמהרי"א זלה"ה'. כלומר, פירוש זה לא נכתב בידי האר"י עצמו אלא כנראה בידי אחד מתלמידיו.

פירוש זוהר ח"א טו ע"א נעתק בכתבי יד רבים, הן לעצמו הן כחלק מחיבורים ערוכים שכוללים פירושים לספר הזוהר. עותק קדום של הפירוש, בכתיבה מזרחית, נמצא בכת"י 139. הפירוש

70 פירוש אדרא רבא, דפוס 138, עמ' קלז.
71 פירוש אדרא רבא, כת"י 134, דף כג ע"א.
72 פירוש זוהר ח"א נא ע"ב, דפוס 153, דף כה ע"ב.
73 קובץ פירושים על הזוהר, שם, דף 16 ע"ב.
74 פירוש אדרא רבא, כת"י 134, דף כד ע"א.
75 פירוש אדרא רבא, כת"י 137, דף 26 ע"א.
76 פירוש אדרא רבא, דפוס 138, עמ' קנח.
77 פירוש אדרא רבא, כת"י 137, דף 38 ע"ב.
78 קובץ פירושים על הזוהר, כת"י 154, דף 4 ע"ב.

הגיע לאיטליה והיה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה בכת״י 140, כחלק מכת״י 286 שיתואר להלן סעיף מא. הפירוש הגיע גם אל ר׳ עזרא מפאנו והוא העתיקו בכת״י 312, כמתואר להלן סעיף מג.
ר׳ מאיר פופרש כלל את הפירוש בנוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזהר, כמתואר להלן סעיף פח. דוגמה לפירוש זוהר ח״א טו ע״א שנכלל בנוף עץ חיים הוא כת״י 143.

פירוש זוהר ח״א טו ע״א נדפס לראשונה על ידי ר׳ שלום בוזגלו בדפוס 144, כחלק מספר הדרת מלך שיתואר להלן סעיף קב. ג׳ שלום הדפיס את הפירוש בדפוס 145 על פי כת״י 143. בשני דפוסים אלו לא נמצא הפירוש בשלמותו. פסקאות אחדות שנעתקו בכתבי יד קדומים של הפירוש, כגון כת״י 139 וכת״י 141, חסרות בשני הדפוסים הנזכרים.
פירוש זוהר ח״א טו ע״א יובא כאן במלואו, על פי העותק הקדום שבכת״י 139, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 1024 ואילך.

[139] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 Y 73, ס׳ 27400, דפים 1 ע״א – 2 ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[140] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ B 266, דפים 56 ע״ב – 58 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.

[141] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 2218, ס׳ 36238, דפים קעה ע״ב – קעט ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

[142] כת״י אוקספורד, בודלי 1713, ס׳ 17744, דפים א ע״א – ג ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[143] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 417 8□, שלום 83, ס׳ B 281, דפים 88 ע״א – 89 ע״א (מניין מקורי: נח ע״א – נט ע״א).
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[144] דפוס, בתוך הדרת מלך, אמשטרדם תקכ״ו, דפים מג ע״א – מד ע״א.

[145] דפוס, ג׳ שלום, כתביו האמיתיים של האר״י, קרית ספר יט (תש״ב–תש״ג), עמ׳ 197–199.

פירוש זוהר ח״א נא ע״ב

פירוש ארוך שכתב ר׳ יוסף ן׳ טבול על מאמר זוהר ח״א נא ע״ב נמצא בכתבי יד אחדים. אחד הקדומים שבהם הוא כת״י 146. בראשו נכתב: ׳פי׳ מאמר מספר הזוהר דף נ״א ע״ב׳, ובסופו: ׳ע״כ העתקתי זה הדרוש מכתי׳ יד החכם השלם המקובל האלהי כמוהר״ר יוסף ן׳ טבול אות באות מלה במלה׳.
עותק נוסף של הפירוש נמצא בכת״י 150, בעצם כתיבת ידו של ר׳ מאיר פופרש. בראשו נכתב: ׳בפ׳ בראשית׳. עותק זה איננו שלם, ורק ארבעה דפים ראשונים שרדו ממנו. ר״מ פופרש כלל את הפירוש בספר נוף עץ חיים, נוף ראשון, שיתואר להלן סעיף פח.

כת"י 151 היה בידיו של ר' שלום שרעבי (הרש"ש), והוא חתם את שמו בראשו.
פירוש זוהר ח"א נא ע"ב נדפס לראשונה על ידי ר' שלום בוזגלו בדפוס 152, כחלק מספר הדרת מלך שיתואר להלן סעיף קב.

[146] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2155, ס' 11253, דפים 46 ע"א – 61 ע"ב (מניין מקורי: נט ע"א – עד ע"ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[147] כת"י פרמה, פלטינה 3461, ס' 13969, דפים רכד ע"ב – רכט ע"ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
בראש: 'מהחכם כה"ר יוסף מערבי נר"ו'.
סופרו של כתב יד זה העתיק גם את כת"י 114 וכת"י 161.

[148] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 8639, ס' 49500, דפים 162 ע"א – 166 ע"א.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[149] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 740, ס' 21540, דפים 25 ע"א – 36 ע"ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[150] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10612, ס' 7927, דפים 131 ע"א – 134 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' מאיר פופרש. לא שלם.

[151] כת"י רמת גן, בר אילן 1110 (לשעבר מוסאיוף 115), אוהל ש"ם 110, ס' 22934, דפים עג ע"ב – פה ע"א.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
בראש: 'הועתק מכתיבת יד החכם השלם המקובל האלהי כמה"ר יוסף ן' טבול זלה"ה'. בסוף: 'ע"כ העתקתי זה הדרוש מכתי' יד החכם השלם המקובל האלהי כמוהר"ר יוסף ן' טבול אות באות מלה במלה'.
חתימת בעלים: 'שלום מזרחי שרעבי ה"י' (דף ה ע"א).

[152] דפוס, בתוך הדרת מלך, אמשטרדם תקכ"ו, דפים סח ע"א – עו ע"א.

[153] דפוס, בתוך זוהר הרקיע, קארעץ תקמ"ה, דפים כה ע"א – לג ע"א.

קובץ פירושים על הזוהר

קובץ פירושים על מאמרים מספר הזוהר נמצא בכת"י 154. בראשם נכתב: 'ממהר"י ן' טבול זלה"ה'. זהו כתב יד יחיד בעולם, ולא נודע ממנו כל עותק נוסף. כתב היד נעתק בידי ר' אברהם סכנדרי.
חמישה פירושים בקובץ: פירוש זוהר ח"א ו ע"א (דפים 2 ע"א – 3 ע"א); פירוש זוהר ח"ב קסז ע"ב (דפים 3 ע"א – 7 ע"א); פירוש הטעמים והנקודות (דפים 7 ע"א – 11 ע"א); פירוש תיקוני זוהר, תיקון יא (דפים 11 ע"א – 18 ע"א); פירוש תיקוני זוהר, סוף תיקון יא (דפים 18 ע"א – 21 ע"א).

נוסף על פירושים אלה נמצאת כאן תשובה שכתב ר״י טבול לאחד מתלמידיו. תשובה זו פותחת: ׳שאלת ממני ענין התלבשות ב׳ זרועות א״א באו״א׳ (דפים 21 ע״ב – 25 ע״ב).

[154] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1734, ס׳ 41295, דפים 2 ע״א – 25 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

קובץ ׳דרוש התנינים׳

קובץ פירושים על הזוהר נמצא בכת״י 155. הקובץ נעתק בידי ר׳ אברהם סכנדרי. ארבעה פירושים בקובץ זה הם מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, ונתארם אחד לאחד.

[א] פירוש זוהר ח״ב לד ע״ב, הוא דרוש התנינים (כת״י 155, דפים עז ע״ב – פ ע״א).[79]
פירוש זה נעתק גם בכת״י 160, ובראשו נזכר שמו של ר״י טבול עליו: ׳סוד התנין שמצאנו ממהר״ר יוסף טבול׳.
דרוש התנינים נכלל בחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף נ. דרוש התנינים הגיע לאיטליה ונכלל בה ב׳ספר גדול׳ שערך ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, כמתואר להלן סעיף ס.
דרוש התנינים נכלל גם בנוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר, שערך ר׳ מאיר פופרש, כמתואר להלן סעיף פח. בעותקים אחדים של נוף עץ חיים לא נעתק דרוש התנינים, ובמקומו נכתב: ׳סוד התנין שמצאנו ממהר״ר יוסף טבול בסוף הנוף בקונטרים בפני עצמו משם למורינו זלה״ה לא העתקתיו, שנראין הדברים שאינם מהרב ז״ל, ואעתיק לך לשון מוהרח״ו זלה״ה שנים וג׳ שיטות בלבד שמצאנו׳.[80]

[ב] ענין י״ח אלף עולמות בזוהר חדש (כת״י 155, דף פ ע״א–ע״ב).
פירוש זה נעתק גם בכת״י 159, ובסופו נזכר שמו של ר״י טבול עליו: ׳ע״כ מכ״י ר״י טבול ז״ל׳.
ענין י״ח אלף עולמות בזוהר חדש נכלל בנוף עץ חיים שבעריכת ר׳ מאיר פופרש, שיתואר להלן סעיף פח. בכת״י 806 נמצא הפירוש בדפים קלח ע״א – קלט ע״א.

[ג] פירוש זוהר ח״ג יא ע״א, ר׳ אלעזר אמר וכו׳ (כת״י 155, דפים פ ע״ב – פב ע״ב).
בספר הדרושים, שתואר לעיל סעיף כב, דרוש ה, כתב ר״י טבול: ׳ואחר שאת פני המלך אז ירים ראש ונגלה בסוד אותיות, ובזה יובן מאמר ר״א בפ׳ אחרי מות ושם במקומו פירשנו באורך׳ (דפוס 1107, דף ח ע״א). מאמרו של ר׳ אלעזר נמצא הן בזוהר פ׳ ויקרא יא ע״א הן בזוהר פ׳ אחרי מות סה ע״ב, והוא נתפרש על ידי ר״י טבול בפירוש זוהר ח״ג יא ע״א. ההפניה ׳ושם במקומו פירשנו באורך׳ מכוונת לפירוש זוהר ח״ג יא ע״א: ׳וזהו רישא שמלת אש״ר היא

79 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ׳ 1029.

80 כת״י רמת גן, בר אילן 1123 (לשעבר מוסאיוף 166), ס׳ 22984, דף 35 ע״א; כת״י רמת גן, בר אילן 1124 (לשעבר מוסאיוף 161), ס׳ 22979, דף 39 ע״א.

ראי"ש... כדי שבתוכם יתגלה מציאות זעיר... אי"כ כשהתחיל לגלות ו' קצוות בו זהו אשר אהי"ה' (כת"י 155, דף פא ע"א).

[ד] פירוש זוהר ח"ג רא ע"ב, מאן גנים וכו' (כת"י 155, דף פה ע"ב).
בקובץ פירושים על הזוהר, שתואר לעיל עמ' 173, כתב ר"י טבול: 'הו"ו שהיתה בתוך ה' אחרונה, שהיתה בסוד רוחא דשדי בגווה והיתה לה למ"נ דילה, ירד לעולמות, ושמשה בבחינת זכר, מה שהיה באצי' נוק' ירדה למטה בעולמות, כדפי' פ' בלק אית גנים לתתא' (כת"י 154, דף 18 ע"ב). ההפניה 'כדפי' פ' בלק' מכוונת לפירוש זוהר ח"ג רא ע"ב שלפנינו: 'עוד יש לה"א תתאה בחינה אחרת שמורה על י' שהרי ציורה ד"ו ונחלקת לשתים, הו' נשארה באצילות ודל"ת שהיא רמז למלכות ירדה למטה ונעשית פרצוף שלם, והיא נשמה לבי"ע... והאי גינתא אתהפך, היא הו"ו שבדל"ת שנהפכה לבחינת זכר שהוא יסוד שבה, והוא הוא"ו שנשארה באצילות ומזדווג עמה' (כת"י 155, דף פה ע"ב).

[155] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2155, ס' 11253, דפים עז ע"ב – פה ע"ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' אברהם סכנדרי.

[156] כת"י המבורג, לוי 82, ס' 1543, דפים 119 ע"א – 121 ע"ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[157] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1660 8□, ס' B 83, דפים 6 ע"ב – 7 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[158] כת"י מוסקבה, גינצבורג 1734, ס' 41295, דפים 73–75.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[159] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 465 8□, ס' B 142, דף 369 ע"א–ע"ב.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[160] כת"י בודפשט, בהמ"ל 22, ס' 47008, דפים כה ע"ב – כח ע"א.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

פירוש קצר על אדרא רבא

נוסף על הפירוש הארוך על אדרא רבא, שתואר לעיל ראש סעיף זה, כתב ר' יוסף ן' טבול גם פירוש קצר על אדרא רבא. העותק הקדום ביותר של פירוש זה נמצא בכת"י 161, ובראשו נרשם שם מחברו: 'כמוהר"ר יוסף טבול, פי' על האידרא'.
הפירוש פותח כך.

> כשירדו הכלים ונשברו והוצרכו הכלים לעלות ולתקן העולמות קודם שעלו הנצוצות נתקן עתיקא קדישא ואשתכח בג' רישין, ונק' עתיקא העצמות עצמו, רצוני עצמות כל א"ס ית', ואותו האור נסתם בג' רישין כדי שיוכלו לקבל העולמות.

מה היחס בין הפירוש הקצר ובין הפירוש הארוך על האדרא רבא? האם ר״י טבול חיבר את הפירוש הקצר או אחד מתלמידיו? שאלות אלו טעונות בירור ארוך, ולא נוכל לעשותו כאן.
הפירוש הקצר על אדרא רבא היה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו. הוא כתב השגות על הפירוש, וכלל אותן בקונטרס השגותיו על כתבי ר״י טבול. מהשגות אלו עולה כי בעותק שהיה לפני ר״מ לונזאנו יוחס הפירוש לר׳ חיים ויטל, כמתואר להלן סעיף לד.
הפירוש היה גם לפני ר׳ מאיר פופרש, והוא ציטט ממנו שורות אחדות, כמתואר להלן סעיף כו.

[161] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10612, ס׳ 7927, דפים 122–128 (מניין מקורי: לא–לז).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
סופרו של כתב יד זה העתיק גם את כת״י 114 וכת״י 147.

[162] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1604, ס׳ 10702, דפים 63–71.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[163] כת״י מוסקבה, גינצבורג 477, ס׳ 27981, דפים 178 ע״א – 182 ע״ב.
דור שלישי. שלהי המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[164] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2035, ס׳ 11133, דפים סט ע״א – עט ע״ב.
דור שלישי. שלהי המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[165] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 6710□ (לשעבר היכל שלמה ג 60), ס׳ 38496, דפים קיא ע״א – קיט ע״ב (מניין שני).
דור שלישי. שלהי המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[כד] כוונות התפילה

כוונות התפילה ששמע ר׳ יוסף ן׳ טבול מהאר״י נמצאות לפנינו בחיבורים ובדרושים אחדים. לא כל החיבורים הללו הגיעו אלינו בשלמות, ואנו נרשום את אשר יש בידינו לעת עתה.

כוונות לימי חול ושבת

חיבור מפורט על כוונות התפילה מאת ר״י טבול נמצא בכת״י 166, בהמשך לסדר העולמות שבכת״י 115. בראש החיבור נכתב.

> אתחיל לכתב רמזים עילאין בענייני התפלה, ולא נתבארו הדברים אלא ברמז, לפי שאיני יכול לגלות הדברים, ולזה מי שאינו יודע עמקי הדברים טוב לו שלא ילמוד אותם.[81]

אמנם הכותב לא הודיע את שמו, אבל סגנון כתיבתו מעיד בבירור כי הוא ר׳ ישועה אזולאי, תלמידו של ר״י טבול.[82]

81 כת״י 115, דף רכט ע״ב.
82 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נט.

החיבור כולל כוונות לימות חול ולשבת. תוכנן של כוונות אלו מתאים רק לדברי ר״י טבול על אודות מהלך האצילות, ולא לדברי שאר תלמידי האר״י. כוונות אלו מיוסדות על סדר המשכת המוחין המיוחד לשיטתו של ר״י טבול — קטנות ראשון, קטנות שני, גדלות ראשון, גדלות שני. כך הורה ר״י טבול את סדר המשכת המוחין בחיבורו סדר העולמות, שתואר לעיל סעיף כב. סדר זה שונה מהסדר שהורה ר״ח ויטל — קטנות ראשון, גדלות ראשון, קטנות שני, גדלות שני.[83]

כת״י 166 לא הגיע אלינו בשלמותו, והוא נקטע באמצע הכוונות לקבלת שבת. תוספת על המצוי בכתב יד זה נמצאת בכת״י 167. גם כתב יד זה איננו שלם, ורק קונטרס אחד שרד ממנו. קונטרס זה כולל חלק מהכוונות לתפילת שחרית של חול (מאמצע כוונת ויעבור ואילך), ואת הכוונות לקבלת שבת. גם בקונטרס זה לא נשתמרו כוונות אלה בשלמותן, והן נקטעות בכוונות היציאה אל השדה: ׳והנה עת דודים לצאת לשדה לקראת הכלה הכלולה ולהעלותה עם דודה... ואם עיני בשר לך תבין׳.[84]

כוונות התפילה שלימד ר״י טבול נדפסו בדפוס 168, על יסוד כת״י 166 וכל המצוי בו. בעת ההדפסה לא נודע כת״י 167 ותצלומו לא היה בירושלים, ועל כן הכוונות הנוספות שנמצאו בו לא נכללו בדפוס 168.
כוונות התפילה של ר״י טבול הגיעו לאיטליה, ונעתקו בה בשינויים ניכרים, כמתואר להלן סעיפים מו, מח.

[166] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס׳ 7942, דפים רכט ע״ב – רלט ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.

[167] כת״י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית Evr. II A 417, ס׳ 65359, 8 דפים (מניין מקורי: ס–סז).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[168] דפוס, י׳ אביב״י, דרושי הכוונות לרבי יוסף אבן טבול, ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ עט–צה.

כוונות ליל פסח וספירת העומר

עוד לימד ר׳ יוסף ן׳ טבול כוונות לליל הפסח ולספירת העומר. כוונות אלו נעתקו בכת״י 169, ובראשן נכתב.

83 במחלוקתם של ר״ח ויטל ור״י טבול נעסוק להלן סעיף קנו. שם נביא גם את הדברים שכתבו ר׳ שמואל ן׳ סיד והרמ״ע מפאנו על אודותיה. דברים נוספים על מחלוקת זו כתבתי במאמרי, דרושי הכוונות לרבי יוסף אבן טבול, ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ עו–עט.

84 ׳ואם עיני בשר לך׳ הוא מטבע לשון מיוחדת לר״י טבול, כמתואר להלן סעיף קכח.

כוונת ליל פסח שכתבתי אותה מפיו של החכם השלם כמהר״ר יוסף ן׳ טבול ידיע מקובל נר״ו, פה אל פה אדבר בו.

אמנם לא כתב התלמיד את שמו, אבל מצורת כתיבתו ברור כי הוא ר׳ ישועה אזולאי. הדגשת התלמיד־המעתיק כי ׳פה אל פה אדבר בו׳ נמצאת גם בראש חיבור נוסף שהוא כתב מפיו של ר״י טבול, הוא סדר העולמות שבכת״י 115.
ר״י טבול ציטט מכוונות אלו בחיבורים אחרים שלו. כך כתב בספר הדרושים, דרוש ז: ׳ואם עיני בשר לך תזכור דרוש העומר׳.[85] וכך כתב בדרוש הלולב: ׳ולזה אמ׳ בדרוש העומ׳ כל חסד א׳ שבוע א׳ ולא יותר׳.[86]

כוונות אלו הגיעו אל ר׳ מנחם די לונזאנו, והוא כללן בחיבורו ליקוטים וכללים שיתואר להלן סעיף לט.

כוונות אלו הגיעו לאיטליה, ונעתקו בה בידי ר׳ עזרא מפאנו בשינוי השם, כמתואר להלן סעיף מג. כוונות אלו היו בידיו של הרמ״ע מפאנו והוא כללן בחלק השלישי של ספר מעין גנים, כמתואר להלן סעיף נט.

על פי כת״י 169 נדפסו כוונות אלו בדפוס 173.

[169] כת״י ירושלים, בניהו ק 74, ס׳ 72124, 8 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.
ציון בעלים: ׳להרב... אברהם בן אשר זלה״ה׳.

[170] כת״י ירושלים, בניהו ק 80, ס׳ 72111, 10 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[171] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דפים ק ע״א – קג ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[172] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דפים 90 ע״ב – 95 ע״א.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

[173] דפוס, י׳ אביב״י, דרושי הכוונות לרבי יוסף אבן טבול, ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ צה–קח.[87]

85 דפוס 1107, דף ט ע״א.
86 כת״י 175, דף צד ע״א.
87 שתי השורות האחרונות: ׳בריך רחמנא... כן יסייע לך...׳ נוספו על ידי הסדר־המדפיס, ואינן שייכות כלל לחיבור המקורי.

כוונות הלל

כוונות להלל מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול היו בידיו של ר׳ מאיר פופרש, והוא כללן בספר פרי עץ חיים, שיתואר להלן סעיף פח. כוונות אלו נדפסו בדפוס 174, ובראשן נזכר שם מחברן: ׳הלל לר׳ יוסף המערבי׳.

[174] דפוס, בתוך פרי עץ חיים, קארעץ תקמ״ה, דף צא ע״ג.

דרוש הלולב

דרוש ובו כוונות לנטילת לולב נמצא בכת״י 175. שמו של המעתיק לא נזכר בו, אבל מסגנון כתיבתו עולה כי הוא ר׳ אברהם סכנדרי. דרוש הלולב נעתק בכתבי יד נוספים, אך בכל ההעתקות הללו לא נזכר שמו של המחבר עליו.

הפניות לדרוש הלולב מצאנו בקובץ הפירושים על הזוהר שכתב ר׳ יוסף ן׳ טבול, שתואר לעיל סעיף כג. בחיבור זה ציטט ר׳ יוסף ן׳ טבול דברים ׳שפירש בענין הלולב׳: ׳ואז נתבררו ונתן להם סוכה ולולב לתקן הזו״ן לזווג גדול כדפי׳ במקומו בס״ד׳;[88] ׳אמנם יש לו כח לעלות בסוד איתן האזרחי עד הדעת לעורר הטפה, וכמו שפי׳ בענין הלולב שעולה ונכללים בו כל פנימיות הה׳ ספירות ועולה עד הדעת׳.[89] דברים אלו נמצאים בדרוש הלולב שלפנינו: ׳ולזה נתנה המצוה הראשונה לאברהם מצות מילה... והוא אבר הוא יסוד, וה׳ ה׳ חסדים, ומ״ם היא יסוד המל׳ שמקבל הה׳ חסדים בסוד טיפה וזהו אברהם... רמז לה׳ חסדים שהם שורשן למעלה שעולה לשורשו שבדעת׳.[90] מכאן עולה כי ר׳ יוסף ן׳ טבול הוא מחברו של דרוש הלולב שנמצא בכת״י 175.

ר׳ מאיר פופרש כלל את דרוש הלולב בספר פרי עץ חיים, ענף ראשון, כוונות התפילה, כמתואר להלן סעיף פח. בעריכה זו נדפס דרוש הלולב בדפוס 177. כאן נזכר שמו של המחבר, ובראש הדרוש נכתב: ׳להר״ר יוסף מערבי׳. דרוש הלולב צורף למבוא שערים, ונדפס עמו בדפוס 178. הכוונות לנטילת לולב נכללו גם בספר הליקוטים, שיתואר להלן סעיף פא, ונדפסו בו בדפוס 179.

[175] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 78 ע״ב – 82 ע״א (מניין מקורי: צא ע״ב – צה ע״א).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[176] כת״י אוקספורד, בודלי 1896, ס׳ 18830, דפים 103 ע״ב – 109 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בראש: ׳דרוש לד׳ מינים שבלולב׳.

88 כת״י 154, דף 14 ע״א.
89 שם, דף 20 ע״ב.
90 כת״י 175, דף צב ע״ב.

[177] דפוס, בתוך פרי עץ חיים, קארעץ תקמ״ה, דפים קכח ע״ג – קל ע״א.

[178] דפוס, בתוך מבוא שערים, שאלוניקי תקס״ו, דפים קס ע״ב – קסד ע״א.

[179] דפוס, בתוך ספר הליקוטים, ירושלים תרע״ג, דפים מח ע״ב – נ ע״א.

[כה] השגות, הערות וקיצורים

ר׳ חיים ויטל העתיק דברים שכתבו חבריו וכללם בספר עץ חיים תחת הכותרת ׳וזהו מה ששמעתי מזולתי׳, כמתואר לעיל סעיף יז. גם ר׳ יוסף ן׳ טבול החזיק בחיבורים שכתבו חבריו, אך נהג בהם בדרך אחרת. הוא לא כלל בחיבוריו דברים שכתבו שאר תלמידי האר״י אלא הוסיף השגות משלו על חיבוריהם או הכין להם קיצורים.

לפני ר״י טבול היו מונחים הקונטרסים שכתב ר״ח ויטל, והוא למד בהם עם תלמידיו. בעת תלמודם השיג ר״י טבול על דברי ר״ח ויטל והוסיף עליהם את דברי האר״י כפי שהוא שמעם והבינם. תלמידיו של ר״י טבול כתבו את השגותיו ואת הערותיו בגיליונות קונטרסיו של ר״ח ויטל, וכך הן הגיעו אלינו.

עוד נמצאים בידינו קיצורים שהכין ר״י טבול לחיבורים שכתבו שאר תלמידי האר״י. כך עשה לדרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל וכך עשה לכנפי יונה שכתבו ר׳ משה יונה וחבריו.

בשתי דרכים אלו, השגות וקיצורים, ערך ר״י טבול את חיבורי חבריו והביע דעתו על תוכנם, אך הוא לא נטל מהם דברים כדי לכלול אותם בחיבוריו שלו.

דרוש אדם קדמון עם הוספות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ספר דרושים קדום, ובו דרושים מאת ר״ח ויטל ור״י טבול, נמצא בכת״י 262 ויתואר להלן סעיף לח. בהמשכו, כת״י 263, נעתק דרוש אדם קדמון בנוסח שונה מהנוסח המקורי שיצא מתחת ידי ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. דרוש אדם קדמון שנעתק בכת״י 263 כולל הוספות והערות חשובות מאת ר״י טבול, שכתבו תלמידיו בשמו. כך פותח הדרוש.

> **אמר**, דע שקודם הכל היה מציאות אור הא״ס ממלא כל מקום העולמות... אז צמצם אורו באמצעיתו מכל הצדדים בשוה, לא שנסתלק מצד אחד כ״א מכל הצדדים בשוה, ואז נשאר חלל באמצע ואור הא״ס מקיף לו מסביב בסיבוב עגולי ולא **מרובע**, ומוכרח שאור הא״ס מעגל החלל כדי שיקיף את העולמות כלם בשוה, אבל אם הוא **מרובע** נמצא **שבאלכסונות** אור הא״ס רחוק יותר מהרבוע, והוא ית׳ רצה להקיף את כלם בהשואה א׳ ונשאר החלל באמצע כזה... ובאמצע החלל נשאר **רשימות האור**.
>
> **וגם אמר לנו מהר״ר יוסף**, שאותם השרשים נסתלקו מכחו וירדו בחלל ומלאו כל החלל. ומי גרם אותם השרשים לירד בחלל, הסתלקות אור הא״ס מן החלל, שכל ההסתלקות גורם **כח הדין**, כשנתקבצו כחות הדינין שהם שורש העולמות גרם לאור א״ס ית׳ להתאסף למעלה מן החלל, ועשה גבול סביבות החלל בענין שלא יתפשט אור הא״ס בתוך החלל ויחזור לקדמותו.

ואח״כ מה עשה, המשיך מלמטה דרך צינור דק ופתח פתח קטן מלמעלה, וירד אור הא״ס דרך אותו הצינור הדק אור קטן ומלא אותו החלל, וקבץ כל הכחות אליו ועשה עשר עיגולים זה בתוך זה...

׳מהר״ר יוסף׳ הוא ר׳ יוסף ן׳ טבול. הוא למד עם תלמידיו את דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל, ובעת תלמודם הוסיף דברים והערות על הכתוב בו. בהמשך כת״י 263 נכתבו הערות רבות וחשובות על דרוש אדם קדמון, וכולן הולכות בשיטתו של ר״י טבול.

אבל נ״ר לי להבין הדברים אלו, מאין בא זה הצמצום, ומי גרם, ועוד אחר שהוא בעל תכלית איך נאמר שנסתלק משם אם כן הוא נגבל, וג״כ אחר שהוא נעתק משם נר׳ ח״ו שיש שם גוף המגבלו. ונר׳ שר״ל שתוקף אורו נסתלקו למעלה, ולא נשאר שם אותו האור הגדול כדי שיוכלו העולמות לקבל אלהותו. לא שחסר שם ח״ו, אלא שצמצם אורו בענין שיכלו העולמות לקבלו, והוא נשאר שם בענין שיכלו העולמות לקבל אורו. וזהו שאמ׳ שנשאר שם רשימות האור.[91]
מה שנ׳ לי בזה שבזה המקום איך שייך לומר נשמה רוח נפש וגם שם ע״ב וס״ג... זה נר׳ לי לפי דעתי הקצרה.[92]
וצריך להבין איך מחמת חסרון האזן גרם שבירה אדרבה נר׳ להפך... זה נר׳ לדעתי וצ״ע.[93]

התלמיד שילב את דברי ר״י טבול בגוף הדרוש, וכן הוסיף את הערות רבו בצדי הדרוש. כך נוצר נוסח נוסף של דרוש אדם קדמון ההולך בדרכו של ר״י טבול, והוא שונה מן הנוסח המקורי שיצא מתחת ידי ר״ח ויטל. הדרוש היה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו, והוא הרגיש בהוספות אלו והעיר עליהן. הערתו תובא להלן סעיף לח.

דרוש אדם קדמון עם הוספותיו של ר״י טבול הגיע לפראג, ונעתק בה בשינויי נוסח ניכרים, כמתואר להלן סעיף ע.

ההערות לדרוש אדם קדמון ידועות לנו רק מכתב יד זה, והן שונות מההשגות שיכתבו תלמידי ר״י טבול במצרים, הלא הם ר׳ שמואל ן׳ סיד ור׳ ישראל בנימין, בגיליונותיו של דרוש אדם קדמון, כמתואר להלן בהמשך סעיף זה. האם אפשר להסיק מכאן שאת כת״י 263 כתב אחד מהתלמידים שישבו לפני ר״י טבול בהיותו בצפת, עוד לפני לכתו מצרימה?

[*263] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים קלח ע״א – קנט ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

91 כת״י 263, דף קלח ע״א.
92 שם, דף קלח ע״ב.
93 שם, דף קמח ע״ב.

השגות ר״י טבול על דרוש אדם קדמון מאת ר״ח ויטל

דרוש אדם קדמון הוא אחד מקונטרסי הטיוטות שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. בהיותו במצרים למד ר״י טבול עם תלמידיו את הדרוש, ובעת תלמודם השיג על דברי ר״ח ויטל והציע את שיטתו של האר״י כפי שהוא שמעה וכפי שהוא הבינה. רוב ההשגות הללו נכתבו בידי מהרי״ב, הוא ר׳ ישראל בנימין תלמידו של ר״י טבול. השגות אחדות העתיק ר״י בנימין מכתיבת ר״י טבול, ואחדות שמען מפיו.

ההשגות נמצאות בכתבי יד רבים. ראש וראשון להם הוא כת״י 39, שבו העתיקו ר׳ אברהם סכנדרי וסופר נוסף את דרוש אדם קדמון של ר״ח ויטל ובגיליונותיו הוסיפו את ההשגות שהשיג רבם על תוכנו של הדרוש.

> כך מצאתי בכתיבת מהרי״ט ששמע מפי הרב זלה״ה.[94]
> כתב מהרי״ט... ונחלקו בחיי הרב, ואימת הרב דברי מהרי״ט כפי דבריו.[95]
> כך מצאתי מכתיבת מהרי״ט, ושמעתי מפי מהרי״ב.[96]
> פי׳... מפי מהרי״ט ז״ל, מהרי״ב נר״ו.[97]
> כך קבלנו מפי מהרי״ט זלה״ה שקבל פעמים שלש מפי הרב זלה״ה, מהרי״ב נר״ו.[98]
> ומפי מהרי״ט שמענו שאין הקושיא נופלת כאן... וצ״ע, מהרי״ב נר״ו.[99]

גם את הערותיהם שלהם כתבו תלמידי ר״י טבול בגיליונותיו של דרוש אדם קדמון.

> וק׳ שאיך... ואיפשר דה״ק... מה״ר ישראל (נחתך) נר״ו, וה״ר שמואל ן׳ סיד נר״ו תירץ...[100]
> צ״ע... מהרי״ב.[101]

השגותיו של ר״י טבול קצרות הן, ואינן מודיעות את שיטתו השלמה בסדר האצלתו של אדם קדמון. האם נוכל להשלים את תוכנן על פי אחד מחיבוריו הידועים של ר״י טבול? השגות אלו אינן נמצאות, בלשונן או בתוכנן, אף לא באחד מן החיבורים ששמו של ר״י טבול מופיע עליהם. לעזרתנו בא דרוש האצילות שבכת״י 116, שבו נכתב סדר האצלתו של אדם קדמון על פי שיטתו של ר״י טבול בפרוטרוט, כמתואר לעיל סעיף כב. דרוש האצילות מתאים בתוכנו

94 כת״י 39, דף ג ע״א. הערה זו לא נדפסה.
95 כת״י 39, דף י ע״א; דפוס 982, דף יז ע״א.
96 כת״י 39, דף י ע״ב; דפוס 982, דף יז ע״ב.
97 כת״י 39, דף יב ע״א; דפוס 982, דף יט ע״ב.
98 כת״י 39, דף טו ע״ב; דפוס 982, דף כב ע״ד.
99 כת״י 39, דף טו ע״ב; דפוס 982, דף כב ע״ד.
100 כת״י 39, דף א ע״ב; דפוס 982, דף ב ע״ב. בהעתקות אחרות ובדפוס נמצאת ההערה בשלמותה: ׳מה״ר ישראל בנימין׳.
101 כת״י 39, דף ב ע״ב; דפוס 982, דף ג ע״ב.

להשגות שלפנינו ועוד מוסיף עליהן דברים הרבה, ועל פיו יכולים אנו להשלים את ההשגות ולדעת את סדר האצלתו של אדם קדמון על פי שיטתו של ר״י טבול.[102]

השגות אלו נעתקו גם בשולי דרוש אדם קדמון שבתוך ספר אוצרות חיים, כמתואר להלן סעיף צו. אחר נעתקו ההשגות כקונטרס לעצמן, יחד עם הערותיהם של ר׳ נתן שפירא ור׳ משה זכות, כמתואר להלן סעיפים קב, קד.

[*39] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים א ע״א – לח ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבות מזרחיות שונות.
דפים ז ע״א – ח ע״ב ודפים כה ע״א – לח ע״א נכתבו בידי ר׳ אברהם סכנדרי.
השגות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, הערות מאת ר׳ ישראל בנימין ומאת ר׳ שמואל ן׳ סיד תלמידיו, והערות מאת ׳א״א׳ (ר׳ אברהם סכנדרי?).

[*40] כת״י מוסקבה, גינצבורג 439, ס׳ 48012, דפים 9 ע״א – 41 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
השגות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, הערות מאת ר׳ ישראל בנימין ומאת ר׳ שמואל ן׳ סיד תלמידיו, והערות מאת ׳א״א׳ (ר׳ אברהם סכנדרי ?).

השגות ר״י טבול על פירוש אדרא זוטא מאת ר״ח ויטל

גם על פירוש אדרא זוטא שכתב ר״ח ויטל השיג ר״י טבול. ר׳ אברהם סכנדרי העתיק את פירושו של ר״ח ויטל על אדרא זוטא בכת״י 43, כמתואר לעיל סעיף טז. בגיליונותיו של הפירוש הוסיף ר״א סכנדרי הערות רבות הפותחות: ׳פי׳׳. הערות אלו הן על פי שיטת ר״י טבול, ונציין שתיים מהן.

א. כתב ר״ח ויטל: ׳מציאות העשר ספירות מקוריות׳ (דף 1 ע״א). על כך הוער בגיליון: ׳פי׳. העשר ספירות של מ״ה כי הכתר שלו הוא בעתיק, אמנם החכמה של שם מ״ה הוא בחינת אריך כי משם הוא מתחיל האצילות ומשם מתפשט׳.

ב. כתב ר״ח ויטל: ׳כתר חכמה המקוריים׳ (דף 3 ע״א). על כך הוער בגיליון: ׳פי׳. שהם שני ספירות משם מ״ה משום הכי נקראי׳ מקוריים׳.

שתי הערות אלו הולכות בשיטתו המיוחדת של ר״י טבול כפי שנתבארה בחיבורו סדר העולמות: ׳יצא שם מ״ה בבחינת דכר ונוקביה... וזאת היא שנתחלקה לעשרה נקודות, והם עשר ספירות מקוריות׳ (כת״י 115, דף ריא ע״א – ע״ב).

באחת מן ההערות הללו נזכר שמו של ר״י טבול במפורש.

פי׳. הכוונה לפי שתיקון שמיני הוא הארת יסוד שבכתר, ולמעלה במקומו הוא סוד יו״ד עילאה שהכל מקבלים ממנו, וכשהוא למטה בדיקנא כל ההארות שלמעלה עוברים דרך עליו ומקבל מהם. מפי מהר״י נר״ו. ועיין בדרוש ויעבור.[103]

102 ארבע מהשגותיו של ר״י טבול על דרוש אדם קדמון צוטטו לעיל סעיף כב, עמ׳ 154–157.

׳מהר״י נר״ו׳ הוא כינויו הקבוע של ר׳ יוסף ן׳ טבול אצל תלמידיו.

[43*] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 245, ס׳ 21511, 20 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

השגות ר׳ יוסף ן׳ טבול על ספר הכוונות בעריכה אלמונית (ד)

אחד מספרי הכוונות שנערכו מכתבי ר״ח ויטל נמצא בכת״י 280, כמתואר להלן סעיף מ. ספר זה היה בידי ר׳ שמואל ן׳ סיד, תלמידו של ר״י טבול, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות רבות בעצם כתיבת ידו. בהערות אלו הוא מביא דברים ששמע מפי רבו.

וזהו סוד ל״ב נתיבות... מפי מהר״י נר׳ (דף מא ע״ב).
ועוד נרחיב בענין ביאור אכילה ושתיה... מפי מהר״י נר״ו (דף מב ע״א).
ופי׳ הדברים כמו שאמרנו לעיל... מפי מהר״י נר״ו (דף מב ע״ב).
ונמצא ששם... אך מהר״י נר״ו פירש בזה האופן... (דף מג ע״ב).
שמעתי מפי מהר״י נר״ו שכך היא הכונה שקודם יכוין באצילות ואח״כ בבריאה ואח״כ חוזר לכוין באצילות (דף מח ע״ב).

במקום אחד מזכיר המעיר ספר בשם ׳מגלת סתרים׳: ׳ועיין בדרוש ארמ״ע בספר מגלת סתרים דף ש״נ שם תמצא ביאור מילת כסותה׳ (דף מג ע״א). דרוש כזה נמצא בתוך קונטרס של דרושים שונים שנעתקו בכת״י 460, כמתואר להלן סעיף נו. נראה שר״ש ן׳ סיד החזיק בקובץ דומה של דרושים שנקרא בשם ׳מגלת סתרים׳, או שהוא עצמו קרא לו בשם זה.

[280*] כת״י ירושלים, שוקן 17444 (קבלה 96), ס׳ 45458, 77 דפים (מניין מקורי: לו–קיט).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד בעצם כתיבת ידו.
הערות מאת ר׳ אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

השגות על ספר דרושים וליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל בעריכה אלמונית (ג)

קובץ של דרושים וליקוטים מאת ר״ח ויטל נעתק בידי אחד מתלמידיו של ר״י טבול. הקובץ נחלק, והוא מצוי כיום בשני כתבי יד שונים: כת״י 464 וכת״י 465, כמתואר להלן סעיף נו. הקובץ היה בידיו של ר׳ שמואל ן׳ סיד, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. בהערות אחדות כתב השגות ופירושים ששמע מרבו ר״י טבול.

מפי מהרי נר״ו ששמע מפי הרב זלה״ה.[104]

103 כת״י 43, דף 4 ע״א.
104 כת״י 464, דף כט ע״א.

מהר״י אומר שכל זה הוא טעות.[105]
ומהר״י פירש ואמר שהמלכות יש לה...[106]

הערות נוספות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד נמצאות בדפים סז ע״א, סח ע״א, סט ע״ב, קסח ע״ב, קע ע״א, רכב ע״ב, רכג ע״א.

[*464] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□ 531, שלום 99, ס׳ B 288, 8 דפים (מניין מקורי: כז–לד).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד בעצם כתיבת ידו.

[*465] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12353, ס׳ 8297, דפים 1–195 (מניין מקורי: לה–רל).
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד בעצם כתיבת ידו.
הערות מאת ר׳ אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

השגות ר׳ ישראל בנימין על ספר כוונות

ספר הכוונות הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳ הוא מן העריכות הקדומות של כתבי ר׳ חיים ויטל, כמתואר להלן סעיף מ. אחת ההעתקות של ספר זה נמצאת בכת״י 272, והיא היתה בידיו של ר׳ ישראל בנימין, תלמידו של ר׳ יוסף ן׳ טבול. בגיליונותיו של ספר זה נוספו הערות ופירושים מאת ׳י״ב׳, הוא ר׳ ישראל בנימין.
בהערות אלו לא מצאנו דברים מפורשים בשמו של ר״י טבול, כפי שנמצא בכתבי היד הקודמים, אך צירפנו אותן הנה כי ר״י בנימין היה תלמידו של ר״י טבול.
הערותיו של ר״י בנימין נמצאות למשל בדפים ג ע״ב, עד ע״א, עז ע״א. הערה חשובה נכתבה בדף צב ע״א: ׳הגה״ה. ר״ל רחל. ואני מצאתי כתוב בשערים שחיבר הר״מ יונה כי המזוזה היא סוד לאה ולכן היא בשליש העליון וכן נר׳ עיקר. //׳י״ב//׳.
בשני מקומות בספר הוסיף ר׳ ישראל בנימין הערות בעצם כתיבת ידו: דף נ ע״א ודף פו ע״א. הערות אלו פותחות ׳ישראל׳, ׳אמר ישראל׳.

[*272] כת״י מוסקבה, גינצבורג 146, ס׳ 6826, 156 דפים (מניין מקורי: סה–רכא).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ ישראל בנימין, אחדות מהן בעצם כתיבת ידו.
בראשו: ׳קנין כספי יהושע סגרי יצ״ו׳.

קיצור דרוש אדם קדמון

דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל הוא אחד הקונטרסים הנפוצים ביותר, כמתואר לעיל סעיף טז. דרוש זה היה לפני ר״י טבול ותלמידיו, והם הוסיפו עליו את דברי רבם ואת השגותיו,

105 כת״י 465, דף סז ע״ב.
106 שם, דף סט ע״ב.

כמתואר לעיל ראש סעיף זה. עוד הכינו תלמידי ר״י טבול קיצור לדרוש אדם קדמון, והוא נמצא לפנינו בשני כתבי יד.
העותק הקדום נמצא בכת״י 180. הוא נכתב בידי ר׳ אברהם סכנדרי. אין כותרת בראשו. החיבור נחלק כאן לפרקים ולסעיפים, וכך הוא מתחיל.

> פרק א׳. א׳. כשעלה ברצון סבת כל סבות ועילת כל עילות הוא הנקרא אין סוף להאציל מה שהאציל כדי להיטיב לברואיו צמצם אור עצמותו מיניה וביה כענין צמצם השכינה בין ב׳ בדי הארון ומשך אורו מהאמצע וסילקו לכל הצדדין בשוה ונשאר חלל עגול באמצע ושם נאצלו כל העולמות ואור האין סוף מקיף בשוה מכל הצדדין. ב. אחר הצמצום המשיך מאורו מצד א׳ כעין קו א׳ דק לתוך החלל הנז׳ בריחוק מעט מאור הא״ס והמשיך האור הזה נחלק לב׳ בחינות.

שמו של ר״י טבול נקרא על החיבור בהעתקה נוספת שלו שנמצאת בכת״י 181. כאן נעתק קיצור דרוש אדם קדמון בלא חלוקה לפרקים ולסעיפים. בראש החיבור נכתבה כותרת זו: ׳בס״ד אכתוב דרושי עקודים נקודים וברודים ממהר״י ן׳ טבול זלה״ה׳. בהמשכו כתב המעתיק שמו: ׳ברוך ה׳ שגמלני כמה טובות וחסדים להשלים דרוש העקודים, כן יזכני להשלים דרוש נקודים וברודים והיו בידי לאחדים, יעקב אלגאזי נר״ו׳ (דף 38 ע״א). כותרת נוספת בדף 39 ע״א: ׳דרוש הנקודין׳. כותרת בראשי העמודים, מדף 44 ע״א והלאה: ׳דרוש הבירורים׳. כותרת זו שגויה, וצריכה להיות ׳דרוש הברודים׳. בהעתקה זו נוספו הערות רבות מאת ר׳ ישראל בנימין.

[180] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 740, ס׳ 21540, דפים 37 ע״א – 39 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[181] כת״י מוסקבה, גינצבורג 440, ס׳ 48013, דפים 31 ע״א – 49 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב אלגאזי.
הערות מאת ר׳ ישראל בנימין.

קיצור כנפי יונה

ר׳ משה יונה וחבריו כתבו ספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף כז. קיצור של הספר נמצא בכת״י 182. החיבור בנוי פסקאות קצרות, והוא מתחיל כך.

> כוונת בריאת העולם להיטיב ברואיו שיכירו גדולתו ויזכו להיות מרכבה למעלה.
> בתחלת האצילות האציל נקודה אחת כלולה מעשר ואינן נראים דוגמת האדם שהוא מד׳ יסודות ואינם נכרים.
> אור המאציל בתוכה תכף נאצל שהיא נשמת הכלי דוגמת הטיפה הזרעית שתכף יורד בה הנשמה ומכח הנשמה מתהוים הרמ״ח אברים.

אור פנימי מצמצם עצמו תוך הכלי ואור מקיף למעלה מהכלי וגדול מאור פנימי שמקיף חוץ בלי צמצום.

בראש כת"י 182 נוספה כותרת בכתיבת ידו של ר' נתן שפירא: 'מהרב ר' יוסף טבול זלה"ה'. החיבור נעתק גם בכת"י 183, ובראשו נוספה הכותרת: '... ממהדורא ראשונה בקיצור'.

[182] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס' 16471, דפים 95–140 (מנין מקורי: שצב–תלז).
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[183] כת"י אמשטרדם, רוזנטליאנה ROS. 341, ס' 3815, דפים א ע"א – [כא] ע"א.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[כו] חיבורים שונים

תיארנו את החיבורים שכתב ר' יוסף ן' טבול על מהלך האצילות, פירושי הזוהר וכוונות התפילה. עוד נמצאים בידינו דרושים קצרים בנושאים שונים שכתב ר"י טבול, וכן דרשות שדרש במצרים לפני הציבור.

סוד המקווה

ר' יוסף ן' טבול כתב דרוש קצר על 'סוד המקוה'. עותק קדום של הדרוש נמצא בכת"י 184, בכתיבת ידו של ר' ישועה אזולאי, בהמשך לסדר העולמות שנעתק בכת"י 115.

בראש הדרוש כתב המעתיק.

דע והבן סוד עמוק עמוק מי ימצאנו, והנה הוא סוד, סוד המקוה של טבילה.

עותק קדום נוסף של סוד המקווה נמצא בכת"י 185, בכתיבת ידו של ר' אברהם סכנדרי.

סוד המקווה נעתק גם בכת"י 188, ובגיליונותיו נוספה הערה: 'מאיר. זה הפך מהרח"ו זלה"ה... עכ"ז אין דברי מהרח"ו מורים אלא... ועיין...' (דף 9 ע"א). נראה כי אלו דברי ר' מאיר פופרש, המשווה בהערה זו את דעתו של ר"י טבול לדעתו של ר"ח ויטל.

כת"י 187 היה בידיו של ר' שלום שרעבי (הרש"ש), והוא חתם את שמו בראשו.

[184] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס' 7942, דפים ריב ע"א – רכא ע"ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' ישועה אזולאי.

[185] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2155, ס' 11253, דפים 72 ע"א – 78 ע"ב (מנין מקורי: פה ע"א – צא ע"ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' אברהם סכנדרי.

[186] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1995, ס׳ 11093, דפים קט ע״א – קיד ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[187] כת״י רמת גן, בר אילן 1110 (לשעבר מוסאיוף 115), אוהל ש״ם 110, ס׳ 22934, דפים פה ע״א – צב ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
חתימת בעלים: ׳שלום מזרחי שרעבי ה״י׳ (דף ה ע״א).

[188] כת״י רמת גן, בר אילן 1109 (לשעבר מוסאיוף 158), אוהל ש״ם 109, ס׳ 22976, דפים 6 ע״ב – 12 ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ח. כתיבה מזרחית.

ייחודים

חיבור קצר על ייחודים מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול נמצא בכתבי יד אחדים. עותק קדום של החיבור נמצא בכת״י 189, ובראשו נכתב.

> זה לשון מורי ורבי כמהה״ר יצחק אשכנזי נר״ו אשר אמר לי פה אל פה מלה במלה בסוד גדול, והוא בדוק ומנוסה וגדול התועלת למי שיודעו.

בסוף החיבור נכתב.

> ע״כ דברי הרב השלם אור הגולה שמסרם לי אני יוסף [בגיליון, בכתיבה אחרת, נוסף: טבול] על קבר אבא שאול מפה לפה, ושכחתים ולמדתי אחרי מותו בחלום. ונתן לי בהם סימן ובדקתים על קברי הצדיקים, והוא אמת ודבריו אמת, אני יוסף טבול...

מעתיקו של כת״י 189 לא הודיע שמו, אבל מסגנון כתיבתו ברור כי הוא ר׳ ישועה אזולאי.

החיבור כולל שישה ייחודים. הייחוד הראשון פותח: ׳ענין דבקות הצדיקים׳ (דף תמ ע״א), והוא מסתיים: ׳עכ״ל מורי שגילו לו מן השמים אשרי ילוד אשה אשרי העם שככה לו אשרי העם שה׳ אלדיו. תם יחוד זה תם׳ (דף תמא ע״א). ייחוד זה הוא ייחוד ההשתטחות שכתבו האר״י עצמו, כמתואר לעיל סעיף יד. גם ר׳ חיים ויטל העתיק ייחוד זה, וכללו בספר עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף יז. אחר ייחוד ההשתטחות נעתקו כאן חמישה ייחודים, מנויים מא׳ עד ה׳, ובראשם נכתב: ׳אלו הם יחודים שמסר לי מורי פה אל פה מלה במלה אות באות׳.

עותק קדום נוסף של הייחודים נמצא בכת״י 190. כתב יד זה היה בידיו של ר׳ ישראל בנימין, ובמקום אחד בו הוא הוסיף הערה בעצם כתיבת ידו: ׳נלע״ד... ישראל הקטן׳ (כת״י 190, דף 100 ע״א). בכתב יד זה מסתיימים הייחודים בנוסח שונה במקצת מהנוסח המצוטט לעיל: ׳ובדקתים בא״י על קברי הצדיקים׳.

[189] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 143 ע״א – 152 ע״א (מניין מקורי: תמ–תמז, תמט–תן).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.

[190] כת״י ירושלים, בניהו ק 53, ס׳ 72094, דפים 97 ע״א – 106 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערה מאת ר׳ ישראל בנימין בעצם כתיבת ידו.

[191] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1995, ס׳ 11093, דפים קעה ע״א – קפ ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[192] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1441, ס׳ 48504, דפים 170–181 (מניין מקורי: קצו ע״א – רז ע״ב).
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

חשבון שמות הקודש

חיבור קצר על ׳חשבון שמות הקדש׳ מאת ר״י טבול העתיק ר׳ ישועה אזולאי בכת״י 193, בהמשך לסדר העולמות שבכת״י 115.
בראש החיבור כתב ר״י אזולאי.

> הנה אבאר לך קצת רזין עילאין בחשבון שמות הקדש, כדי שתבין בנקל רמז חשבונם בכל מקום, הלא ידעת גודל שכר יראי ה׳ ולחושבי שמו, מי שיודע לחשוב של הב״ה בצל שדי יתלונן שקט ושאנן.

כת״י 193 הוא כתב יד יחידאי, ולעת עתה לא נודע עותק נוסף של חיבור זה.

[193] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס׳ 7942, דפים רכא ע״ב – רכד ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.

פירושי פסוקים

פירושי פסוקים ששמע ר״י טבול מן האר״י העתיק ר׳ ישועה אזולאי בכת״י 194, בהמשך לסדר העולמות שנעתק בכת״י 115.
בראש פירושי הפסוקים כתב ר״י אזולאי.

> והנה ראיתי לכתוב לך חידושים מתוקים מדבש משם הרב רבינו זלה״ה, וכל דבר ודבר הוא מפתח שערי חכמה.

אחדים מפירושים אלו נעתקו בכת״י 195, כחלק מספר הדרושים שערכו תלמידי ר״י טבול, כמתואר להלן סעיף לח. פירושים אחדים נמצאים בכת״י 196, בעצם כתיבת ידו של ר״מ לונזאנו, כחלק מליקוטים וכללים שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף לט.
אחדים מפירושי פסוקים אלו נעתקו בכת״י 197. כתב היד היה בידיו של ר׳ נתן שפירא, והוא הוסיף בתחילתם כותרת זו: ׳מהחכם טבול זלה״ה׳. פירושים אלו נמצאים בכת״י 198, בעצם כתיבת ידו של ר״נ שפירא, כחלק מתורת נתן שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף צב.

[194] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס׳ 7942, דפים רכד ע״ב – רכט ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.

[195] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים צא ע״א – צב ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[196] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דף צא ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[197] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 81 ע״א – 82 ע״א, 87 ע״א – 88 ע״א (מניין מקורי: ריד ע״א – רטו ע״א, רי ע״א – ריא ע״א).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ נתן שפירא בעצם כתיבת ידו.

[198] כת״י אמשטרדם, עץ חיים 47 B 25, ס׳ 38566, דף קה ע״א.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא.

[199] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דפים 78 ע״ב – 79 ע״ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

דרושים על ספר בראשית ושמות

דרושים על ספר בראשית ושמות נמצאים בכת״י 200. כתב יד זה היה בידיו של ר׳ נתן שפירא, והוא ציין בו כי ר׳ יוסף ן׳ טבול חיבר אחדים מדרושים אלה.
דרושים אלה נמצאים בעצם כתיבת ידו של ר״נ שפירא בכת״י 203, כחלק מתורת נתן שערך, כמתואר להלן סעיף צב.

א. בתחילת הדרושים על ספר בראשית הוסיף ר״נ שפירא כותרת זו: ׳מהרב ר׳ יוסף טבול זלה״ה׳ (כת״י 200, דף 68 ע״ב), ובסופם כתב: ׳עד כאן מהרב ר׳ יוסף טבול׳ (שם, דף 72 ע״א).

ב. בתחילת הדרושים על ספר שמות כתב ר״נ שפירא כותרת זו: ׳דרושים מהרב זלה״ה, של החכם טבול זלה״ה׳ (כת״י 203, דף קה ע״ב).

אחד מדרושים אלה, פירוש ׳כי תקנה עבד עברי׳, הגיע לאיטליה ונעתק בה בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 201. פירוש זה הגיע גם אל ר״מ לונזאנו, והוא העתיקו בכת״י 202 כחלק מליקוטים וכללים שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף לט. פירוש זה נכלל בספר הליקוטים, שיתואר להלן סעיף פא, ונדפס בו בדפוס 205.

[200] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 68 ע״ב – 72 ע״א, דף 76 ע״א–ע״ב ודף 79 ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ נתן שפירא בעצם כתיבת ידו.

[201] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 20 ע״ב – 21 ע״ב (מניין מקורי: יב ע״ב – יג ע״ב).
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

[202] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דף פט ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[203] כת״י אמשטרדם, עץ חיים 47 B 25, ס׳ 38566, דף קה ע״ב ודפים קיב ע״א – קיג ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא.

[204] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דף 78 ע״א–ע״ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

[205] דפוס, בתוך ספר הליקוטים, ירושלים תרע״ג, דף לו ע״ב.

עדות ביהוסף

ר׳ מאיר פופרש החזיק בספר שכתב ר׳ יוסף ן׳ טבול ושמו עדות ביהוסף. דברים מספר זה הביא ר״מ פופרש בספרו אור זרוע, שיתואר להלן סעיף צד. ספר עדות ביהוסף איננו באוצרות כתבי היד, וכדי לזהותו נביא את הדברים שציטט ממנו ר״מ פופרש ונשתדל למצוא את מקומם בחיבורי ר״י טבול.

א. כתב ר״מ פופרש: ׳ותו דהר״י טבול ז״ל בספר עדות ביהוסף כתב ג״כ כמו הרח״ו בכאן דהם כסדרן, ושנ״ה נחשבים לאחד׳ (אור זרוע, דפוס 961, עמ׳ עב). דברים אלו נמצאים בספר הדרושים, שתואר לעיל סעיף כב: ׳אח״כ ירד נ״ה יחד... ומלך נ״ה ולא יכלו לסבול האור ונשברו׳ (דרוש ג, דפוס 1107, דף ו ע״ב). וכן בסדר העולמות, שתואר אף הוא לעיל סעיף כב: ׳ודע שנצח והוד הם מלך אחד, ובזה הם ז׳ מלכים אשר מלכו בארץ אדום כנודע במקומו׳ (כת״י 115, דף רה ע״ב).

ב. כתב ר״מ פופרש: ׳ואני מ״כ משם האר״י כי ג״ר בעתיק נקראים כן, כתר קדמון חכמה מצוחצח בינה צח, וכן מטים דברי מהר״י ן׳ טבול בספר עדות ביהוסף׳ (אור זרוע, דפוס 961, עמ׳ צא). דברים אלה נמצאים בספר הדרושים: ׳ונחזור לענייננו שג׳ מוחין שמאירים מחכמה של אריך עצמו נקראים אור קדמון אור מצוחצח אור צח שכולם כלולים בכתר עליון׳ (דרוש ב, דפוס 1107, דף ג ע״א–ע״ב). וכן בסדר העולמות: ׳עתיקא קדישא מתגלה

בתלת רישין, והכתר הוא א׳ מהם... נמצא שהם שלשה מקומות כדפי׳ השנים הם למעלה מן הכתר, ואלו השלשה מקומות הם הצחצחות שאמר בספר הבהיר שלמעלה מאצילות הצחצחות, וכן אמ׳ רשב״י ז״ל בתיקונים בתיקון שבעין דף קל״ד, וז״ל ועוד כתר עילאה אע״ג דאיהו אור קדמון אור צח ואור מצוחצח איהו אכם קדם עלת העלות עכ״ל׳ (כת״י 115, דפים רי ע״ב – ריא ע״א).

ג. כתב ר״מ פופרש: ׳ובאמת צ״ע למה יהיה הפך הנהוג, כי העליון מתלבש בתחתון לא התחתון בעליון, ודברי ה״ר יוסף בס׳ עדות ביהוסף שיצא לתרץ זה בסוד המקיפים לא הבנתי כלל, שהרי כתר חכמה אלו הם פנימים שבו׳ (אור זרוע, דפוס 961, עמ׳ צג–צד). דברים אלה נמצאים בפירוש הקצר על אדרא רבא, שתואר לעיל סעיף כג: ׳וא״ת כיון שחכמה סתימאה היא מנקודת חכמה איך נכנס בתוך פרצוף של אריך ואריך נעשה חיצון לה כיון שאריך מעולה יותר, וי״ל שהאמת שפרצוף של אריך נכנס בתוך חכמה סתימאה, אמנם מה שנאמר שאריך מלביש לחכמה ר״ל האור הדק שלו נעשה לה מקיף׳ (כת״י 161, דף 122 ע״א).

ד. כתב ר״מ פופרש: ׳ובספר עדות ביהוסף כתב מורינו בס״ד בגולגלתא דא יתבין ת׳ עלמין וכו׳, ופירש הרב כי היא בינה עה״ב שכר לצדיקים׳ (אור זרוע, דפוס 961, עמ׳ צט). דברים אלה נמצאים בפירוש אדרא רבא, שתואר לעיל ראש סעיף כג: ׳בחוורא דגלגלתא נתפשטו ד׳ מאות ששרשם ד׳ אלפין עלמין... וממה שמאירים למטה יורשים הצדיקים לעתיד לבא אחר התחייה ארבע אמות עולמות, ולפי שהגלגלת היא בינה של אריך נקראת עלמא דאתי׳ (דפוס 138, עמ׳ קמד).

מארבעת הציטוטים הללו נראה ש׳ספר עדות ביהוסף׳ הוא שם כולל שניתן לקובץ שהכיל חיבורים אחדים מאת ר״י טבול.

דרשות

ר׳ יוסף ן׳ טבול דרש לפני הציבור במצרים בשנים שס״ח–שס״ט. דרשותיו נכללו בספר הדרשות של ר׳ חיים חברייא,[107] שנמצא בכת״י 206.[108] בספר זה צוינו דרשותיו של ר״י טבול בשמות אלה: ׳מהה״ר יוסף ן׳ טבול המקובל יצ״ו׳, ׳ר׳ יוסף המקובל נר״ו׳, ׳ר׳ יוסף אל מקובל נר״ו׳, ׳הר״י המקובל נר״ו׳.[109]

ואלה הן הדרשות שדרש ר״י טבול, כל דרשה ותאריכה בראשיתה.

107 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נה.

108 על כתב יד זה נודע לי לראשונה מפי פרופ׳ י״מ תא שמע ז״ל. כתב היד נזכר בספרו של א׳ שוחטמן, שו״ת ר׳ מאיר גאויזון, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ 62–63.

109 גם תלמידיו של ר״י טבול, כגון ר׳ ישועה אזולאי, קראו לו בשם ׳ר׳ יוסף המקובל נר״ו׳, כנזכר לעיל סעיף כב.

בה׳ בשבת ערב ר״ח סיון שנת שס״ח **דרש** הר׳ יוסף אל מקובל נר״ו, ראשית תבאתה, ה׳ יתר לפי שהדגן ה׳ מינין ולפעמים נבלעין בה׳ קליפות (דף יח ע״א).
ר״ח אלול **דרש** הר׳ יוסף נר״ו, הלא אם תטיב עובדך ישתביק לך (דף יח ע״ב).
השס״ט פ׳ וירא. **דרש** הר׳ יוסף המקובל יצ״ו, אדם היה מלא העולם והיו כל הנשמות כלולין בו... עוד אמר דפי׳ שש כנפיים לאחד לשון קהל וכינופייא... עוד אמ׳ כי ידעתיו ר״ל כי ידעתיו לעשות לו זה הכבוד (דף כד ע״א).
מערב ר״ח תמוז השס״ח **דרש** הר״י המקובל נר״ו. כשחטאו ישראל בעגל יצאו ה׳ מלאכים אף וחימה וקצף ומשחית והשמד, אלו נתלין במנצפך שהם דין קדוש ואלו מהקליפה נתלין בהם... (דף צו ע״ב).

ר׳ חיים חברייא הביא דברים נוספים ששמע מר״י טבול, בלא ציון תאריכים. נראה שאין מדובר בדרשות שנאמרו בציבור אלא בשמועות שנאמרו באופן אישי.

למת, איכה, **אמר** הר׳ יוסף המוקבל(!) נר״ו, בחינת כ״ה נסתלקה בגלות ולא נשאר אלא אחת מכ״ו של ההויה (דף כב ע״א).
אמ׳ הר׳ יוסף המקובל יצ״ו משם חכמי קשטילייא זצ״ל, כשאדם חולה כל זמן שלבו בריא שיש בו הרוח רוח איש יכלכל מחלהו, אבל רוח נכיאה אם הלב שיש בו הרוח חולה מי ישאנה ויעורר אותה להבריא לגוף, עוד **אמ׳**... (דף מח ע״ב).
והר׳ יוסף המקובל נר״ו **אמ׳** אעפ״י שכל הגרים תחת כנפי השכינה, ואינן מן המיעיים בישראל שנאמ׳ בהם על כן המו מעי לו נחש׳ מעם ה׳... לפי שאמרה באשר תמותי אמות והיה לה לב שלם יותר מכל הגרים (דף סא ע״ב).
לתשובה, במשלי שלש יראות... מהה״ר יוסף ן׳ טבול המקובל יצ״ו (דף פט ע״א).
מועדי ה׳ הם חב״ד, לזה לא אמ׳ כאן אלה אשר תקראו אותם אתם מזמינין מקראי קדש להתפשט בחג״ת ובנה״י ובזה אלה הם מועדי... זה **שמעתי** משם הר׳ יוסף המקובל נר״ו (דף צג ע״ב).
ומה״ר יוסף ן׳ טבול יצ״ו **שמעתי** עץ חיים שאין בו טוב ורע (דף צג ע״ב).

[206] כת״י אוקספורד, בודלי 2553, ס׳ 22257, 88 דפים (מניין מקורי: יא–צח).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חיים חברייא.

שמועות

דברים אחדים מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול הובאו בסוף קובץ של דרשות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד. ׳תירץ הר׳ יוסף המקובל נר״ו דאותיות האלף מתחלפת בעין׳ (דף 24 ע״ב), ׳שמעתי מהר״ר יוסף המקובל יצ״ו כי האדם חציו גוף חציו נשמה...׳ (דף 25 ע״א).

[207] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 9502, ס׳ 50795, 26 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

פרק שישי

כתיבות: ר׳ משה יונה ותלמידים נוספים

תיארנו את חיבוריהם של שני תלמידיו הגדולים של האר״י, ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ן׳ טבול. עוד נמצאים בידינו חיבורים שכתבו תלמידים נוספים של האר״י. תלמידים אלו כתבו מעט, ומכל אחד מהם הגיע אלינו חיבור אחד בלבד.

ר׳ משה יונה כתב ספר ושמו כנפי יונה. בספר זה כלל ר׳ משה יונה סיכום שלם של דברי האר״י בכל הנושאים שהורה לתלמידיו. חיבורו של ר׳ משה יונה שונה מחיבוריהם של ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ן׳ טבול — הם הקדישו חיבור שלם או שער שלם לכל אחד מן הנושאים שהאר״י עסק בהם, ואילו הוא כתב חיבור שלם האוגד בקצרה את כל הנושאים הכלולים בקבלת האר״י ומהווה סיכום קצר של כל האמור בה. על כן לא ייפלא שספר כנפי יונה נעתק בכתבי יד רבים ובכל הכתיבות הידועות.

נוסחים אחדים לספר כנפי יונה. אחד יצא כאמור מתחת ידיו של ר׳ משה יונה, ואחרים נתחברו בידי תלמידים אחרים של האר״י. זהותם של תלמידים אלו לא נתבררה בדיוק, ועל כן נרשום את הנוסחים הללו על פי כל הידוע לנו לעת עתה.

שני חיבורים נוספים שכתבו תלמידי האר״י נמצאים בידינו: ספר הכוונות שכתב ר׳ יהודה רומנו, והתחלת החכמה שנכתב בדמשק ושם מחברו לא נודע. עוד הגיעו אלינו קונטרסים קטנים: ׳סוד האצילות׳ ו׳דרוש כולל כל האצילות׳, ואיננו יודעים מיהו מחברם.

נוסף על כל אלה הגיעו אלינו קונטרסים, דרושים בודדים וייחודים שכתבו ר׳ יוסף ארזין, ר׳ גדליה הלוי, ר׳ יהודה משען ותלמידים נוספים שישבו לפני האר״י.

מכל התלמידים הללו ידועה לנו כתיבת ידו של ר׳ משה יונה לבדה.

[כז] כנפי יונה מאת ר׳ משה יונה וחבריו

תלמידים אחדים של האר״י סיכמו את כל אשר שמעו ממנו בחיבור אחד. חיבור זה קיים בנוסחים אחדים. דרך כלל הוא נקרא בשם ׳כנפי יונה׳, אך במהלך השנים נקרא בשמות אחרים. נתאר כאן את הנוסחים הנפוצים ביותר של החיבור, ונשתדל למצוא את שמות

מחבריהם. לחלק מן הנוסחים של כנפי יונה אין שם, וכדי לציינם באופן ברור נביא את השורות הראשונות הפותחות כל אחד ואחד מהם.

כנפי יונה (א) מאת ר׳ משה יונה

ראשון לחיבורים אלה הוא כנפי יונה שכתב ר׳ משה יונה.[1] הוא ישב לפני האר״י בצפת, ונמנה עם תלמידיה של הכת השנייה.[2] בספר זה סיכם ר״מ יונה את כל אשר שמע מן האר״י: מהלך האצילות, סדר הכוונות, ייחודים ותיקוני עוונות, גלגולי נשמות. כנפי יונה כתוב ברצף אחד, ואין בו חלוקה פנימית. תוכנו של הספר יתואר בפרוטרוט להלן סעיף קלו.

ספר כנפי יונה שכתב ר׳ משה יונה פותח כך.

> כשעלה ברצונו ית׳ לברא את העולם להטיב את ברואיו, ושיכירו את גדולתו ושיזכו להיות מרכבה למעלה להדבק בו ית׳, האציל נקודה א׳ ממנו יתעלה שמו, שהיא כלולה מעשר. ואז לא היו נראין בפועל העשר אלא בכח, בדרך משל האדם הוא מורכב מד׳ יסודות, ואינו ניכר בבשרו היסוד אש ומים ורוח ועפר, כך בכאן הנקודה היא היתה כלולה מעשר בתחילת אצילותה, ואור המאציל בתוכה נאצלו יחד כי הוא נשמת הכלי. דרך משל להבין זה... תכף באותה שעה הוא ית׳ שמו גוזר שתרד בה הנשמה, ובנשמה יש בה בכח רמ״ח אברים, ומכח הנשמה אשר בה נתהוו הרמ״ח אברים בגוף האדם, כך הוא למעלה באור הפנימי האור העליון והזהיר והבהיר היוצא מהמאציל העליון הוא נשמה לכלי, והאור המקיף הוא למעלה מהכלי. וצריך אתה לדעת שהאור המקיף הוא יותר גדול מהאור הפנימי, והטעם הוא זה מפני כי האור הפנימי הוא מצמצם עצמו בתוך הכלי... לכן מקפל וכונס ומצמצם וקובץ האור מיניה וביה, ובזה יש כח בכלי לסבול אותו האור אף שהיא גדולה עד מאד בהיות שעתה היא מקופלת ומכונסת וגם היא מצומצמת, וז״ס ודברתי אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים...[3]

הטופס המקורי של ספר כנפי יונה נמצא בכת״י 208, כולו בעצם כתיבת ידו של ר׳ משה יונה. ראשו של כתב היד חסר. בסוף כתב היד חתם המחבר פעמיים, והודיע את שמו, זמנו ומקומו.

> נאום הנכנע והנעצב ונאנח על עוונותיו ומקוה רחמי צור שוכן מעונה יפדה נפשנו מיד שאול ומבאר שחת ומיד כלב יחידתי. המאמין באמונה הצעיר משה יונה ס״ט. נא אל תשיבנו ריקם מלפניך. סלח לנו כפר לנו מחול לנו. אמן.[4]
> נאום המקוה רחמי צור שוכן מעונה יפדה נפשי מיד שאול. הצעיר משה יונה ס״ט. נשלם יום שני כ״ו לתמוז משנת הבש״ם [=שמ״ב] בקושטאנדינה.[5]

1 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ה.

2 ר״ח ויטל, קונטרס ׳שורש נשמתי׳, כמצוטט לעיל סעיף א.

3 כת״י 212, דף א ע״א.

4 כת״י 208, דף שס ע״ב (עמ׳ 716).

קונטרס נוסף בעצם כתיבת ידו של ר״מ יונה נמצא בכת״י 19, כמתואר לעיל סעיף יג, ובו העתיק ר״מ יונה את פירוש מדרש הנעלם של רות שכתב האר״י עצמו. דברי הסיום וחתימתו של ר״מ יונה בסוף כנפי יונה שבכת״י 208 דומים להפליא לדברי הסיום ולחתימתו בסוף הקונטרס שבכת״י 19. בשני כתבי היד הללו הוא שילב בחתימתו את המלים מעונה / באמונה / יונה. הכנתם של שני כתבי היד נשלמה בהפרש של שבוע אחד בדיוק: העתקתו של פירוש מדרש הנעלם של רות בכת״י 19 נסתיימה ביי״ט בתמוז שמ״ב, וכתיבתו של כנפי יונה בכת״י 208 נסתיימה בכ״ו בתמוז שמ״ב.

כתב היד איננו שלם. בראשו כתב ר״מ יונה מפתחות לספר, אך אלה חסרים ראשם וסופם. החיבור עצמו מתחיל בדף ו. המניין המקורי שגוי, וקשה לציין על פיו.

כנפי יונה בנוסח זה נעתק בכתבי יד רבים. לא נוכל לציין את כולם, אלא רק את הקדומים והמוגהים שבהם.

העתקה קדומה של החיבור נמצאת בכת״י 209. המעתיק כתב שורות אחדות בצבע, בשיטה מיוחדת. בדפים אחדים, מדף 144 ע״א ועד דף 148 ע״א, צבע הסופר בירוק או באדום את המלים הפותחות. נוסף על כך כתב הסופר בדיו אדומה שורות שלמות לסירוגין. כך, בדף 145 ע״ב כתב שורה אחת בדיו אדומה ושתיים בדיו שחורה, בדף 146 ע״ב כתב שורה אחת בדיו אדומה ושלוש בדיו שחורה, ובדף 147 ע״ב כתב שורה אחת בדיו אדומה ושלוש ואף ארבע שורות בדיו שחורה.[6] בדף 159 ע״ב, בגיליון הימני, נכתבה הערה חשובה ביותר: ׳[שמ]עתי מהרב ע״ה | [...] מאותו המיותר שהיה | [...ש]ליש שעלה לכתר | [...]תר משנשאר לכתר | [...]מו שנאמר למעלה׳. ידו של הכורך חתכה מלים אחדות מההערה, וחבל על דאבדין.

העתקה קדומה וחשובה נמצאת בכת״י 210. כתיבתו זהה לכתיבתם של כת״י 1 והדומים לו, היא כתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני.[7] הוא נפטר בשנת ש״ס, ומכאן עולה כי כת״י 210 נעתק בין שנת שמ״ב ובין שנת ש״ס.

טופס קדום של כנפי יונה נמצא בכת״י 211, ועל פי סימני המים הוא נעתק בשנת ש״ס בערך. כתב יד זה נעתק בקושטא, כמו הטופס המקורי של ר״מ יונה שנמצא בכת״י 208. כך נכתב בסופו: ׳ע״כ זכינו בקושטאנדינא רבתי להעתיק מכתיבת יד הרב האלקי הקדוש כמוהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל׳ (דף קצד ע״א).

נוסח זה של כנפי יונה הגיע לאיטליה. ר׳ נתן אוטולינגו העתיקו כנוסח אחר של כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף מח.

5 שם, עמ׳ 718. האותיות בי״ת ודל״ת דומות מאוד זו לזו בכתיבת ידו של ר״מ יונה וקשה להכריע ביניהן בבירור. כתב היד תואר באהל דוד, עמ׳ 1019, ושם נכתב כי הוא נעתק בשנת הדש״ם. על פי קריאה זו השנה היא שמ״ט, שבה אכן חל כ״ו בתמוז ביום שני. כתב היד תואר גם על ידי מ׳ בניהו, רבי משה יונה מגורי האר״י, ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ יא. הוא קרא את השנה המצוינת בקולופון כשנת הבש״ם וחישב אותה על פי פרט גדול, כלומר שנת שמ״ב שגם בה חל כ״ו בתמוז ביום שני, וקריאתו נכונה.

6 צילום עמוד אחד מכתב היד יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, צילום מס׳ 6.

7 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך טו.

כנפי יונה שחיבר ר׳ משה יונה הגיע גם לתימן, ונעתק בה בכת״י 219. שורת הסיום המקורית נעתקה אף היא: ׳נאום המקוה רחמי צור שוכן מעונה יפדה נפשי מיד שאול׳ (דף פג ע״א). הטופס המקורי, או העתק שנעשה ממנו, היה לפני המעתיק כפי שעולה מן הדברים שכתב בסופו: ׳ע״כ זכינו בצנעא להעתיק מן הכתב הבא מקושטנדינאה שהועתק מכתיבת יד הרב האלקי הקדוש מוהר״ר יצחק לוריא אשכנזי זלה״ה... נאם המעתיק וגם המועתק לשמו, המעתיק זכריא בן משה בן סעדיא אלד׳מארי יצ״ו... והמועתק לשמו דוד בן זכריא חותר יצ״ו׳ (דף פו ע״א).

•

בספר עץ חיים, שער רוח הקודש, שתואר לעיל סעיף יז, כלל ר׳ חיים ויטל ייחודים ותיקוני עוונות שהעתיק מר׳ משה יונה. בשער רוח הקודש, כת״י 91, דף רמט ע״ב, החל לכתוב תיקוני עוונות, ובראשם כתב: ׳לה״ר משה יונה׳. ר״ש ויטל נטל מספר עץ חיים תיקונים אלה וכללם בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף כג ע״ב. בשער רוח הקודש, כת״י 91, דפים רנג ע״א – רנד ע״א ודף רנח ע״א–ע״ב, כתב ר״ח ויטל ייחודים ובראש כל אחד מהם כתב: ׳לר״מ יונה׳, ׳יחוד אל האיש הנ״ל׳, ׳יחוד אל הנז״. ר״ש ויטל נטל מספר עץ חיים ייחודים אלה וכללם בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דפים מ ע״ב – מב ע״א ודפים עז ע״ב – עח ע״א.

אחדים מתיקוני עוונות אלה נמצאים בספר כנפי יונה בכתיבת ידו של ר״מ יונה, כת״י 208, עמ׳ 410 ואילך, ואחדים מייחודים אלה נמצאים שם, עמ׳ 466 ואילך, אך לא כולם. תיקונים וייחודים מסוימים שהביא ר״ח ויטל משם ר׳ משה יונה אינם נמצאים בספר כנפי יונה. האם כתב ר׳ משה יונה קונטרסים נוספים, שהיו לפני ר״ח ויטל, ולא כללם בספרו כנפי יונה?

[208] כת״י ששון 993, ס׳ 9170, 732 עמודים (מניין מקורי שגוי: דפים ו–שסו).
דור ראשון. המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יונה.
כתב היד חסר דפים אחדים בתחילתו.

[209] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 221, ס׳ 26568, דפים 144 ע״א – 174 ע״ב, 175 ע״א – 180 ע״ב, 181 ע״א – 184 ע״ב, 217 ע״א – 224 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.

[210] כת״י פאולו אלטו, ברמן 1, ס׳ 34373, דפים 1 ע״א – 109 ע״ב (מניין מקורי: א–קט).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
לא שלם. דפים אחדים, בהתחלה ובאמצע, הושלמו בכתיבה מאוחרת.

[211] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 1658 8□, ס׳ B 369, 180 דפים (מניין מקורי: יז–קצו).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
סימני מים משנות הש״ס.

[212] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 2218, ס׳ 36238, דפים א ע״א – קסב ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[213] כת״י קמברידג׳, האוניברסיטה Add. 557, ס׳ 16846, דפים א ע״א – סד ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
תוספות בכתיבה מאוחרת בדפים סה–עח. בסופם: ׳כל זה הוא מכתיבת האר״י זלה״ה... הצעיר וזעיר יאודה אליה אשכנזי׳.

[214] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 H 66, ס׳ 16464, קסז דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[215] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1546, ס׳ 10644, דפים 1 ע״א – 35 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[216] כת״י לונדון, בית הדין ובית המדרש 119, ס׳ 4784, דפים 43 ע״א – 75 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[217] כת״י ירושלים, בניהו ק 119, ס׳ 72299, דפים 1 ע״א – 80 ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[218] כת״י אמשטרדם, עץ חיים 47 D 19, ס׳ 38583, דפים 1 ע״א – 40 ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז–הי״ח. כתיבה מערבית.

[219] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 4547□, ס׳ B 848, פו דפים.
דור שלישי. המאה הי״ח. כתיבה תימנית.

כנפי יונה (ב) מאת ר׳ משה נג׳ארה וחבריו

בכתבי יד רבים נמצא כנפי יונה בנוסח שונה מנוסחו של כנפי יונה שכתב ר׳ משה יונה, וכדי להבחין בינו ובין קודמו קראנו לו כנפי יונה (ב). חיבור זה נמצא בנוסחים אחדים קרובים זה לזה. בראשי עותקים אחדים של החיבור נכתבו שמות מחבריו: ר׳ משה נג׳ארה, ר׳ יוסף ארזין, ר׳ משה מינץ. לעתים נכתב שם אחד מאלו, ולעתים נכתבו כולם יחד. שלושה אלו ישבו לפני האר״י בצפת: ר׳ יוסף ארזין נמנה עם הכת הראשונה, ור׳ משה נג׳ארה ור׳ משה מינץ נמנו עם הכת השנייה.[8] שמותיהם של תלמידים אלו נזכרים גם בתחילת הקיצור שכתב ר׳ חיים ויטל לכנפי יונה בנוסח זה, כמתואר לעיל סעיף טז.

ספר כנפי יונה (ב) פותח כך.

> דע כי כשעלה ברצונו הפשוט לברא את העולם היה להטיב את ברואיו כדי שיכירו את גדולתו ויזכו להיות מרכבה עליונה למעלה להדבק בו ית׳ שמו אז האציל נקודה אחת כשלהבת קשורה בגחלת והיתה אותה הנקודה כלולה מעשר, ולא היו נראים כלל ועיקר.

8 ר״ח ויטל, קונטרס ׳שורש נשמתי׳, צוטט לעיל סעיף א.

וכדי לשכך את האזן אמשול לך משל וה׳ הטוב יכפר בעד כי להבין צריך משל ומליצה, והמשל בזה האדם כולי עלמא ידעי כי הוא מורכב מד׳ יסודות אש רוח מים ועפר וכשתרצה להבחין ולראות היסודות כל אחד בפרטיותו אינו ניכר כלל בבשרו אבל אנו מאמינים ויודעים... ואור המאציל נאצל יחד בתוכה שהוא נשמת הכל, ולהרחיב יותר זה המשל העליון אמשול לך משל אחר ומבשרי אחזה אלוה וה׳ הטוב יכפר, כמו שבהתהוות הנשמה בגוף יש באותה נשמה בכח רמ״ח אברים אעפ״י שאינם נראין ומכח הנשמה מתהוים הרמ״ח אברים בגוף האדם כאמור, כך האור הפנימי הוא נשמה לכלים והאור המקיף הוא למעלה מהכלי. וידוע כי אור המקיף הוא יותר גדול מהאור הפנימי מפני שהאור הפנימי מצמצם עצמו בתוך הכלי, על דרך ודברתי אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים...

כתב היד הקדום ביותר של העריכות הללו הוא כת״י 220.[9] כתב היד כולל רק את חלקו השני של החיבור, ובסופו נכתב.

נכתב לאיש אמונים מבני עליה. אלו המ״ב קונטריסין כנגד שם מ״ב הנ״ל, והם פ״ד ניירים כנגד פ״ד תעניות, ויהא חשוב לפניו ית׳ להיות זרע אמ״ת זרע בירך ה׳.
נשלם היום יום ששי א״ך טוב, כנגד שם אהי״ה שעולה א״ך, מחדש א[יי]ר משנת רצו״ן [=שמ״ו],[10] שנת רצו״ן עת רצו״ן, ויקים (חסר) יהא רעוא שהסופר לא יוזק אמן אויר [=אמן וכן יהי רצון].[11]

על פי עדותו של הסופר מכיל כתב היד מ״ב קונטרסים, כלומר 336 דפים. כיום נמצאים בכתב היד רק 160 דפים, כלומר כ׳ קונטרסים. מכאן עולה כי משני הכרכים שהיו בכתב היד המקורי שרד כרך אחד בלבד, ואף בתחילתו חסר קונטרס אחד.
בנוסח זה של כנפי יונה מביא המחבר פעמיים את דברי האר״י כרבו ובברכת החיים.

9 ג׳ שלום, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 10, טור 179, סבר כי ר׳ משה יונה כתב את החיבור שבכתב יד זה, ובעקבותיו הלך מ׳ בניהו במאמרו הנזכר בהערה 5, עמ׳ יא–יג. סברה זו אינה נכונה: א. נוסח הקולופון בכת״י 220 שונה מאוד מנוסחם של שני הקולופונים שכתב ר׳ משה יונה; ב. אמנם כתיבתו של כת״י 220 דומה לכתיבתו של ר׳ משה יונה, אך איננה זהה לה; ג. עיון בתוכנו של כת״י 220 מלמד כי אמנם הוא דומה במקצת לכנפי יונה של ר׳ משה יונה, אבל אין הוא שווה לו: פסקאות רבות בכת״י 220 אינן בכנפי יונה שכתב ר׳ משה יונה, וכן להפך. מכל אלה ברור שכנפי יונה זה איננו חיבורו של ר׳ משה יונה אלא של אחד התלמידים האחרים שישבו לפני האר״י.

10 ג׳ שלום, בדבריו הנזכרים לעיל הערה 9, ציין את שנת שמ״ו כשנת כתיבתו של כתב היד. כך נכתב גם בדף המגן של כתב היד, בכתיבה בת זמננו: ׳ליקוטי קבלת האר״י מתוך כתביו הראשונים של ר׳ חיים ויטאל. כה״י נכתב בארץ ישראל בשנת רצו״ן =שמ״ו׳. על ציון זה חלק ש׳ צוקר, ובהמשכו של דף המגן כתב: ׳התאריך שבסוף כה״י: יום בשבוע כ״א (א״ך טוב) באדר שנת רצון, וזה יוכל להיות רק ה׳ שמ״א לפ״ג, כי רק בשנה זו חל כא באדר ביום ו״. אלא שאין הכרח בדבר. בכתב היד חסרות אותיות בשם החודש, וכשם שאפשר להשלים ולקרוא ׳אדר׳ כך אפשר להשלים ולקרוא ׳אייר׳. ואכן, כ״א בחודש אייר בשנת שמ״ו חל ביום שישי, ושוב אין לנו צורך לחשב את שנת רצו״ן לפי פרט גדול.

11 כת״י 220, דף 160 ע״ב.

גם אמר לנו הרב כי ראוי לומר אחר האכילה מזמור לדוד ה׳ רועי.[12]
והשיב רבינו נר״ו שה״א אחרונה גם כן להיותה רומזת למטה.[13]
את זה מצאנו מכתיבת ידי מורנו נר״ו. א יש לה שלשה זיינין... ח שני זיינין... ט יש לה שלשה זיינין...[14]
עוד היגיד לנו הרב נר״ו כי במטה של מרע״ה היה חקוק שם ע״ב.[15]

טופס קדום נוסף של החיבור נמצא בכת״י 221. טופס זה נעתק בידי ר׳ יהודה מסעוד.[16] בדף 87 (מניין מקורי: קמב) ע״א כתב ר״י מסעוד כותרת זו.

גם מצאנו הכללים הללו בקונטריסין מהרב נר״ו, וכתבנום להיות לך על לבך תמיד, ושננתם לבניך שנונים לך.

פעמיים חתם ר׳ יהודה מסעוד את שמו, והודיע את זמנו ומקומו.

ע״כ מצאתי ממקום שהעתקתי אני שכת׳ שממקום שעתק (!) היה כתב דק דק מאד, וכתבתי אני זה וגמרתי אותם יום ד׳ ד׳ ימים לחדש תמוז שנת השנ״ד ליצירה פה מצרים. וכפי הנר׳ שהם דברי החכם האלהי כמה״ר יצחק אשכנזי זלה״ה. וכתבתים אני יהודה מסע[וד].[17]
תם ונשלם לבורא עולם בילא״ו. כן נזכה לעשות ספרים אחרים מיוסדים על אדני פז אמן.
יהודה מסעוד. והיה זה יום חנוכה שנת אשמח [=שמ״ט] לפ״ק.[18]

שתי ההעתקות הקדומות של כנפי יונה (ב), כת״י 220 וכת״י 221, לא הגיעו אלינו בשלמותן. עותק נוסף של החיבור, אף הוא בכתיבה מזרחית, נמצא בכת״י 223. תוכנו של כתב יד זה זהה לתוכנו של כת״י 220, וברור שהוא נעתק ממנו.[19]

כנפי יונה (ב) הגיע אלינו בשלמותו רק בכתבי יד שנעתקו באיטליה. העתקה קדומה, אך לא שלמה, נמצאת בכת״י 224, ובראשה נכתב: ׳אלה דברי הרב המקובל האלהי כמה״ר יצחק

12 שם, דף 116 ע״א.
13 שם, דף 138 ע״ב.
14 שם, דף 139 ע״ב.
15 שם, דף 149 ע״א.
16 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך יא.
17 כנפי יונה, כת״י 221, דף 102 (מניין מקורי: קנז) ע״א. ג׳ שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 140, קרא כאן ׳משען׳ ולא ׳מסעוד׳, וייחס את החיבור לר׳ יהודה משען, תלמידו של האר״י. אלא שעיון מדוקדק בכתב היד, כאן ובציטוט הבא, קורא בבירור ׳מסעוד׳. ראיה ברורה לכך מהחיבור שנמצא, בכתיבה זהה, בשאר דפי כתב היד – תרגומו של ר׳ יהודה מסעוד לספר הזוהר, כמתואר להלן רשימת אישים, נספח א, ערך יא.
18 כת״י 221, דף 117 ע״א.
19 מ׳ בניהו, רבי משה יונה מגורי האר״י (לעיל הערה 5), עמ׳ נא, תיאר את כתב היד, אך חשב שתוכנו הוא כנפי יונה (א).

לוריא אשכנזי זצ״ל׳. העתקות שלמות של כנפי יונה (ב) נמצאות בכת״י 1020–1023, והן הוכנו בבית מדרשו של ר׳ משה זכות, כמתואר להלן סעיף צו.
ר״ח ויטל הכין קיצור של כנפי יונה (ב) וכללו בספר עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף טז. ר׳ שמואל בנו ערך קיצור זה וכללו בשמונה שערים, כמתואר להלן סעיף צא.
כנפי יונה (ב) הגיע לאיטליה ונעתק בה עוד לפני שנת ש״ס, כמתואר להלן סעיף מב. נוסח זה של כנפי יונה הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא ערכו פעמים אחדות, כמתואר להלן סעיפים מה, נח. בשנת שנ״ט העתיק ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) את כנפי יונה (ב) בכת״י 359, ובגיליונותיו של כתב יד זה הוסיף ר׳ נתן אוטולינגו פסקאות מכנפי יונה (א), כמתואר להלן סעיף מח.

•

כוונות שכתבו ר׳ משה נג׳ארה, ר׳ יוסף ארזין, ר׳ משה מינץ היו בידיו של ר״ח ויטל, והוא כללן בספר עץ חיים. את אלה נתאר להלן סעיף לא.

[220] כת״י ירושלים, שוקן 17445 (קבלה 97), לשעבר מוסאיוף פ״ב, אוהל ש״ם 107, ס׳ 46877, 160 דפים.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.

[221] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1769, ס׳ 10867, דפים קמב (86) ע״א – קסד (109) ע״ב, רצב (236) ע״א – רצו (240) ע״ב, רצח (242) ע״א – שמ (284) ע״ב, שמט (285) ע״א – שפד (318) ע״ב. קונטרסים אלה אינם מסודרים, ובשולי הדפים נוספו הפניות מקונטרס לקונטרס על פי הסדר הנכון.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יהודה מסעוד.

[222] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 3724 8□, ס׳ B 540, 60 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[223] כת״י ירושלים, בניהו ק 119, ס׳ 72299, דפים 177 ע״א – 323 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[224] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 822, ס׳ 5728, דפים 3 ע״א – 252 ע״א (מניין מקורי: א–רמט).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בסוף: ׳עד כה עזרנו אל ברוך נותן ליעף כח... להעתיק כל מה שזכינו ללמוד מפי הרב המקובל האלקי אספקלריא המאירה׳.

כנפי יונה (ג), רי״ג סעיפים

כנפי יונה בנוסח שלישי נמצא בכת״י 225. החיבור דומה בתוכנו ובסידורו לחיבורי כנפי יונה שתוארו בשורות הקודמות, אך איננו זהה אף לא לאחד מהם. כנפי יונה (ג) נחלק לרי״ג סעיפים, ואינו נכתב ברצף כשני קודמיו. אין כותרת בראשו, והמעתיק לא רשם מאומה בסופו.

ספר כנפי יונה (ג) פותח כך.

המאציל א״ס לגדולתו ית׳ ויתעלה לעד היה הוא לבדו אור מתפשט לאין תכלית... האציל נקודה א׳. כיצד הוא היה אור מתפשט לאין תכלית, וצמצם וקבץ האור מניה וביה, ונשאר חלל ממה שקיבץ מהאור, ושם האציל נקודה א׳ כלולה מי׳. והיה ממלא אותו החלל, ועדיין לא היה ניכר מקום. חזר וקיבץ האור, וכל חזרה הוא דין, זהו שאומר יהי אור ויהי אור... והיה הנקודה כלולה מי׳, ולא היו נראים, דרך משל האדם הוא מורכב מארבע יסודות ואינו ניכר בבשרו שום יסוד אש רוח ומים ועפר, כך בכאן הנקודה היא היתה כלולה מי׳ בתחילת אצילותה. ואור המאציל בתוכה נאצלו יחד, כי הוא נשמת הכלי.

שלושה חכמים נזכרים בכנפי יונה (ג): ר׳ משה גאלנטי, ר׳ שלמה אזובי ור׳ יהודה רומנו. המחבר פגש את ר׳ משה גאלנטי במירון,[20] והביא דברים ששמע ממנו.[21]

סוד איך לקח שהע״ה את נעמה העמונית... אבל שמעתי במירון מפי החכם הישיש שלם ונעלה כה״ר משה גאלאנטו(!) נר״ו שמצא כתוב מכתיבת יד שהיה בזה האופן...[22]

׳חכם ישיש׳ נוסף שנזכר בכנפי יונה (ג) הוא ר׳ שלמה אזובי.

ודע שאלו הדבקי׳ שבק״ש יש סברות רבות לדעת איך הם, אבל האמת הוא מה שקבלתי מפי החכם הישיש כה״ר **שלמה אזובי** יצ״ו, והוא בזה האופן, שיש ח׳ תיבות בק״ש שאות סוף התיבה היא עצמה האות שבראש התיבה שאחריה. ואלו הם, בכל לבבך, על לבבך, בכל לבבכם, עשב בידך, ואבדתם מהרה, על לבבכם, הכנף פתיל, אתכם מארץ. אלו האותיות אלו הם, ל״ל ל״ל ל״ל ב״ב מ״מ ל״ל פ״פ מ״מ עולים במ״ק ששים, והיה מכוין ע״ה לתת ריוח ביניהם להפריד הק״ך אלקים.[23]

ר׳ שלמה אזובי לא נודע משום מקור אחר. את שמו מצאנו רק במקום אחד, בהערה הכתובה בשולי כנפי יונה (א) שבכת״י 209. ההערה נכתבה בצדו הימני של העמוד, ועל התחלות שורותיה עלתה ידו של הכורך.

ב שצריך לכוין | [...] הם הם אלו בכל לבבך | [על לבב]ך בכל לבבכם | [עשב ב]ידך ואבדתם | [מהרה] על לבבכם הכנף | [פתיל א]תכם מארץ אלו | [...] שבסוף תיבה | [...] תיבה שה׳ לל לל | [לל בב] ממ לל פפ | [ממ עו]לים במספר | [קטן שי]שים ואלו ~~ששים~~ | [...] צריך להפרידם | [...ס]וף התיבה וראש | [...] האחרת הם אחד | [...] אבל זה מיושב | [...]ם כמה״ר שלמה | [...] בי //[24]

20 הוא ר׳ משה ב״ר מרדכי גאלנטי, שהאריך ימים ונפטר בשנות התשעים לחייו. תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך יט.

21 גם ר״ח ויטל הביא דברים ששמע מר׳ משה גאלנטי, והם יירשמו להלן סעיף לא.

22 כת״י 225, דף 224 ע״ב.

23 שם, דף 211 ע״א.

24 כת״י 209, דף 163 ע״ב. המחיקה ושני הקווים האלכסוניים בסוף ההערה נמצאים במקור.

גם הרמ״ע מפאנו ערך כך את חשבונן של האותיות הדבוקות בקריאת שמע, אלא שהוא מביאו בשם ר׳ ישראל סרוק.

> שלא נחשוב בדבקים אלא האותיות השוות ושתיהן נעות... והן אמנם שמנה זוגות בלבד, ארבע ללמדי״ן, תרין לממי״ן, אחד לבי״ת, ואחד לפ״א, מספר כולן ששים בחושבן זעיר דחנוך. כך היא קבלת האר״י זצ״ל מפי מורי ה״ר ישראל נר״ו, אחד מגדולי תלמידיו שזכני להרבה גופי תורה.[25]

חכם שלישי שנזכר בכנפי יונה (ג) הוא ר׳ יהודה רומנו. על סמך הדברים שהובאו כאן בשמו זיהינו את ספר הכוונות שהוא חיבר, כמתואר להלן סעיף כח.
כנפי יונה (ג) הגיע אל ר׳ משה זכות ותלמידיו. הם ערכוהו מחדש, וקראו לו בשם פי צדיק, כמתואר להלן סעיף צו.

[225] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 190 ע״א – 274 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

דרוש כולל כל האצילות

נוסח נוסף של כנפי יונה בשם ׳דרוש כולל כל האצילות׳ נמצא בכת״י 228. כתב יד זה נעתק בידי ר׳ חביב קומאגי, והוא יתואר להלן סעיף ל.

[כח] כתבי ר׳ יהודה רומנו

ר׳ יהודה רומנו היה אחד מתלמידי הכת הרביעית שישבה לפני האר״י בצפת.[26] לעת עתה אין בידינו פרטים נוספים על אודותיו.
בחיבור כנפי יונה (ג) הנחלק לרי״ג סעיפים, שתואר לעיל סעיף כז, מובאים דברים שכתב ׳החכם הנעלה׳ ר׳ יהודה רומנו.

> נחזור לימי השבוע. לפי שנהגו עתה לומר הברכות בב״ה והרב ע״ה לא דבר בהם, רצוני לומר בפרושם בפרטות. והחכם הנעלה כמה״ר **יהודה רומנו נר״ו חיבר לחברי׳** פי׳ עליהם באר היטב, ראיתי לכתוב אותו בכאן כדי שיהיה הכל בסדר ב״ה.
> וזה תחלת דבריו, דע כי כשיקום האדם ממטתו בבקר צריך לטהר עצמו במחשבה ובמעשה... ע״כ להר״ר **יהודה רומנו נר״ו**.[27]

25 עשרה מאמרות, ויניציאה שנ״ז, מאמר אם כל חי, חלק ראשון, סי׳ יז. בנוסח אחר הובאו הדברים בספר תק״ן ליקוטים, סעיף תעט, כת״י 487, דף 139 ע״א. תק״ן ליקוטים יתואר להלן סעיף נח.

26 ר״ח ויטל, קונטרס ׳שורש נשמתי׳, צוטט לעיל סעיף א.

27 כת״י 225, דפים 222 ע״א – 224 ע״א.

הדברים המצוטטים כאן מתוך ה׳פירוש׳ ש׳חיבר׳ ר׳ יהודה רומנו ׳לחברים׳ נמצאים בספר כוונות שנעתק בכתבי יד אחדים.

בכתיבה מזרחית מצאנוהו בכתב יד אחד ויחיד, הוא כת״י 226. בראשו נכתב: ׳פירוש התפלות מהמקובל האלהי׳. כתב יד זה אינו שלם, וחסרים בו דפים רבים.

ספר הכוונות של ר״י רומנו הגיע לאיטליה ונעתק בה. כת״י 314 נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, וכת״י 295 היה בידיו של הרמ״ע מפאנו. שני כתבי יד אלו יתוארו להלן סעיף מג. בכל כתבי היד הללו לא נזכר שמו של המחבר, והוא נודע רק מן הדברים שהובאו ממנו בחיבור כנפי יונה (ג) הנחלק לרי״ג סעיפים.

כיוון שכת״י 226 איננו שלם נצטט מספר הכוונות של ר״י רומנו על פי כת״י 295.

בספר הכוונות מזכיר ר״י רומנו את האר״י כרבו ומביא דברים ששמע מפיו.

> אח״כ אומר השמים מספרים וכו׳, אבל לסברת רשב״י ע״ה אינו רוצה שיאמרו אותו כלל. **והרב ע״ה** היה אומר במקום זה המזמור מזמור אלקים יחננו ויברכנו וגו׳, **ואני הייתי שומע אותו מפיו** הסוד למה, אבל כמדומה לי לפי שיש בו ה׳ אלקים.[28]
>
> אח״כ אומר ויברך דוד **והרב ע״ה** היה קם על רגליו בכאן.[29]

בספר הכוונות שלו כלל ר׳ יהודה רומנו כוונות לתפילת העמידה שמיוסדות על מניין התיבות בכל ברכה וברכה. הוא נטל את מניין התיבות מחסידי אשכנז,[30] אבל את תפילה העמידה הוא מצטט על פי נוסח ספרד. מכל תלמידי האר״י יחיד הוא ר״י רומנו בהבאת מניין התיבות ופירושן בתוך כוונות התפילה.

ספר הכוונות של ר״י רומנו היה בידיו של ר׳ אפרים פנצירי בדמשק, והוא כלל חלקים ממנו בתוך חלק רביעי של גלא עמיקתא, כמתואר להלן סעיף נ. ר׳ משה טרינקי ראה את הספר אצל ר״א פנצירי, וממנו נטל לספר הכוונות שערך והדפיס בוונציה, כמתואר להלן סעיף נה. ספר הכוונות שכתב ר״י רומנו נכלל בספר הכוונות שערך הרמ״ע מפאנו, כמתואר להלן סעיף נח. גם אל מקובלי אשכנז ופולין הגיע ספרו של ר״י רומנו, כמתואר להלן סעיף עט.

[226] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□1675, ס׳ B 756, דפים 1 ע״א – 28 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
לא שלם.

[כט] התחלת החכמה

חיבור שלם שמרצה את כל סדר ההאצלה על פי קבלת האר״י נעתק בכתבי יד רבים, ושמות אחדים לו: ׳התחלת החכמה׳, ׳כללי חכמת שיעור קומה׳, ׳מעין החכמה׳. אף לא אחד מן השמות

28 כת״י 295, דף 57 ע״א.
29 שם, דף 58 ע״א.
30 פירושי סידור התפילה לרוקח לרבנו אלעזר ב״ר יהודה מגרמייזא, ירושלים תשנ״ב.

הללו הוא שמו המקורי, ועדיין הוא פלאי. השם 'התחלת החכמה' ניתן לו בידי מקובלי אשכנז, כפי שנראה בשורות הבאות, ושם זה נשתגר בפי הכול. גם שם מחברו לא נודע, ורק זאת נדע בוודאות — הוא הגיע מדמשק לאיטליה.[31]

ר' אהרן ברכיה די מודינה ציטט בספרו מגן אהרן דברים אחדים מתוך 'קונטריסי היכלות'. על פי עדותו, קונטרסים אלה הגיעו אליו מדמשק והם היו גם לפני רבו הרמ"ע מפאנו.

> ולפי דרך האר"י וקבלתו לא סברתו הוא למעלה שכך כתב **בקונטריס ההיכלות** שיתבארו קצת לפנינו, שבא אלי **מדמשק** ונקראה לפני הגאון **מור"י מפאנו** ז"ל, אמר באופן זה, זכור ואל תשכח שאמרנו למעלה שאורפניא"ל זה שהוא כמנין חשמל יש לו שני שמשים תחתיו אשר שמם כשם רבם...
>
> עוד אמ' **בעל הקונטרס**, כי אכתריא"ל ויהוטז"ק שמשי אורפניא"ל... והרבה יותר מזה יש לדרוש בגודל חשמל זה כי **בעל הקונטרס** הנז' האריך הרבה בגודלתו(!) ורוממו' הרבה יותר מעשרה דפין.[32]

כל הציטוטים שרא"ב מודינה מביא מ'קונטריסי ההיכלות' נמצאים לפנינו בחיבור הנודע בשם התחלת החכמה.

שני חלקים בחיבור: חלק ראשון, על עולם האצילות, נמצא בכת"י 315. חלק שני, על עולם הבריאה, נמצא בכת"י 316. שני כתבי יד אלה נעתקו, ללא שם בראשם, בידי ר' עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג.

בכל העותקים של התחלת החכמה המתוארים בסעיף זה כולל החיבור שני חלקים: על עולם האצילות ועל עולם הבריאה. בכתב יד יחיד, שנעתק בכתיבה אשכנזית, נמצא גם המשך לחיבור: על עולם היצירה. זהו כת"י 611, שיתואר להלן סעיף סח.

•

מיהו 'בעל הקונטרס'? בכל ההעתקות הרבות של החיבור לא מצאנו עד עתה את שמו. בשם 'הקונטרס' כינה הרמ"ע מפאנו קונטרסים שכתבו תלמידי האר"י ושמותיהם לא נודעו לו, כמתואר להלן סעיף נט.

ראיה לכך שהרמ"ע מפאנו ידע כי אחד מתלמידי האר"י חיבר את התחלת החכמה מצאנו בספר תק"ן ליקוטים, שיתואר להלן סעיף נח. בספר זה, שנערך בידי הרמ"ע מפאנו, נכללו חלקים מהתחלת החכמה. כך נכתב בתק"ן ליקוטים, סעיף תלט.

> בבית הכנסת שחרית משכימים בבקשות עם י"ג מדות לטהר חלל העשייה... נתקן אותו חלל ברמז הודו לה' קראו בשמו... והזמירות עולם היצירה לבריאה... ברוך ה' לעולם כאן

31 עניינו של חיבור זה נתברר באריכות במאמרי, כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 92–96. על כך הוספתי דברים בהערה, עלי ספר יב (תשמ"ו), עמ' 133. אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש, ואותו אני מוסיף כאן.

32 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ' 1030.

> מתחיל תקון אצילות שביצירה... ושירת הים תקון לחלל זה עם חתימת ישתבח... וכוונת היוצר בהיכלות שהן בריאה להעלותם לאצילות... תהלות לאל עליון הוא היכל קדש הקדשים, לפיכך בהגיע כאן צריך לעמוד בסוד אצילות בריאה, ופסוק ה׳ שפתי תפתח רומז לפרגוד שבין בריאה ואצילות, ותחלת העמידה בברכת אבות היא באצילות.[33]

סעיף זה מקביל ומתאים לדברים שנכתבו בסוף החלק הראשון של התחלת החכמה.

> וזה כי כל הברכות הראשונות ופ׳ הקרבנות ואיזהו מקומן הם נגד עולם עשיה, ובריית׳א דר׳ ישמעאל רומזת לאצילות העשיה, והודו לה׳ קראו בשמו רומזת לחלק והבדל שיש בין עשיה ליצירה, והזמירות הם כנגד עולם היצירה, ופסוקי ויברך דוד הם כנגד אצילות דיצירה, והשירה רומזת לחלק ולהבדל שבין יצירה לבריאה, וק״ש וברכותיה רומזת לבריאה, וכשאנו מגיעים לתהלות לאל עליון צריך לעמוד לפי שרומז לאצילות דבריאה, ופסוק אדני שפתי תפתח רומז לפרסא היינו הפרכת הנק׳ פרגוד שבין עולם הבריאה לאצילות, ותפלת י״ח היא כנגד עולם האצילות.[34]

סדר זה של תיקון העולמות בתפילת שחרית נמצא רק בהתחלת החכמה, והוא שונה מהסדר שכתבו ר״ח ויטל, ר״י טבול ור״מ יונה בספרי הכוונות שלהם. ברור אפוא כי סעיף תלט בתק״ן ליקוטים נלקח מהתחלת החכמה. בטופס המקורי של תק״ן ליקוטים, כת״י 487, סומנו קווים בצדו של כל סעיף כדי לציין מי כתבו — תלמיד האר״י, ר׳ ישראל סרוק או הרמ״ע מפאנו, כמתואר להלן סעיף נח. בצדו של סעיף תלט סומן קו אחד, לומר לך כי תלמיד האר״י, ולא ר״י סרוק או הרמ״ע מפאנו, הוא מחברו. מכאן עולה בבירור כי אחד מתלמידי האר״י חיבר את התחלת החכמה.

החיבור נעתק בכתבי יד רבים, רובם בכתיבה איטלקית ואשכנזית ורק מיעוטם בכתיבה מזרחית. יגענו וחיפשנו העתקה קדומה של החיבור בכתיבה מזרחית, אך לא מצאנו. על כן נרשום כאן כתב יד אחד שבו נעתק החיבור בכתיבה מזרחית, הוא כת״י 227. אין בידינו ראיה שנוסחו קודם לנוסח שבהעתקות האיטלקיות והאשכנזיות, וייתכן שהוא מאוחר להן ונעתק מאחת מהן, אך עד אשר תימצא לפנינו העתקה מזרחית קדומה ומקורית של החיבור ניאלץ להסתפק בעותק זה.
היעדרה של העתקה מזרחית קדומה אינו פוסל את עדותו של ר׳ אהרן ברכיה די מודינה כי מקורו של החיבור במזרח — בעיר דמשק. בכך דומה התחלת החכמה לספר הכוונות של ר׳ יהודה רומנו. אף הוא נודע תחילה בהעתקות ובעריכות איטלקיות בלבד, עד שלאחרונה נתגלתה העתקה קדומה שלו בכתיבה מזרחית, כמתואר לעיל סעיף כח.

•

33 כת״י 487, דפים 107 ע״א – 108 ע״ב.

34 כת״י 315, דף 238 ע״א.

מונחים אחדים מייחדים את התחלת החכמה מהחיבורים שכתבו ר״ח ויטל, ר״י טבול, ר״מ יונה וחבריהם. לא נוכל לפרט כאן את כולם, ועל כן נרשום רק את העיקריים שבהם.

ולכן רמז ליו״ד אחרונה של ה״י אחרונה של שם ס״ג שהוא ברגלי השכינה שתרד ותאיר באותו אויר קדמון.[35]

והנה אע״פ שנשברו הכלים הז׳ לא בשביל זה חסר מן האור כלום... רק מעט קט ממנו נשאר דבוק בדפני הכלים, ונקראים בספר הזה טיפין או ניצוצות, והוא כדמיון שמן זית שנשאר תמיד דבוק ממנו מעט אל דופני הפך.[36]

וכלי המל׳ ג״כ בקבלו חלקו כנ״ל לא יכול להכיל אותו... לכן לא נפקע לגמרי הכלי ההוא כמו האחרים, אלא שנתמעך ונעשה כפשוטי כלי עץ...[37]

ועתה כדי לבנות כליה כדי שתהיה היא ג״כ בת עשר כמוהו נה״י דזעיר פעפעו והוציאו אורות... אבל הבאים מזעיר עצמו היו אז מפעפעים ומבצבצים כנז׳, והאורות שפעפעו ויצאו מנצח דזעיר ונכנסו רחל נבנה ונשלם...[38]

מונחים אלה עתידים לחזור בחיבורי ר׳ ישראל סרוק שנכתבו בוונציה, כמתואר להלן סעיף לג.

•

עריכות אחדות נעשו לחיבור שלפנינו באיטליה. ר׳ נתן אוטולינגו ערכו וקראו בשם ׳עקרי וכללי חכמת שיעור קומה׳, בכת״י 356, כמתואר להלן סעיף מז. בשם זה העתיקו גם ר׳ משה יהוסף סיני הלוי בכת״י 380, כמתואר להלן סעיף מט. ר׳ אהרן ברכיה די מודינה העתיק את החיבור לעצמו בכת״י 539, כמתואר להלן סעיף סא, ואחר כלל אותו בספר שמן משחת קדש בכת״י 658, כמתואר להלן סעיף עד. בהעתקות ובעריכות אלו נמצא החיבור בשלמותו — הן חלקו הראשון העוסק בעולם האצילות הן חלקו השני העוסק בעולם הבריאה.

אחר הגיע החיבור אל מקובלי אשכנז, והם ערכוהו פעמים אחדות. תחילה נעתק החיבור בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט בכת״י 556. עורכי קובץ זה לא העתיקו את החיבור בשלמותו אלא חילקוהו לשניים. את חלקו הראשון, העוסק בעולם האצילות, חילקו לשבעים ושבעה פרקים ועשאוהו חיבור עצמאי. הם קראו לחיבור בשם ׳התחלת החכמה׳, ובשם זה נודע החיבור לדורות.[39] את חלקו השני, העוסק בעולם הבריאה, ניתקו מן החיבור המקורי וצירפו אל ׳לימודי האצילות׳. מעתה יועתק חלק זה כחלק השני של ׳לימודי האצילות׳ או כחיבור עצמאי בשם ׳לימודי הבריאה׳. את כל אלה נתאר להלן סעיף סג.

35 כת״י 227, דף 1 ע״א; כת״י 315, דף 227 ע״א.

36 כת״י 227, דף 3 ע״א; כת״י 315, דף 228 ע״א.

37 כת״י 227, דף 3 ע״ב; כת״י 315, דף 228 ע״א.

38 כת״י 227, דף 13 ע״א; כת״י 315, דף 234 ע״א.

39 רוב העתקותיו של החיבור נעשו באשכנז ובפולין, כמתואר להלן סעיף קט, ומשום כך הוא נודע בשם שקראו לו מקובלי אשכנז.

החיבור, בשמו החדש התחלת החכמה, נעתק בידי ר׳ אלעזר אלטשול בפראג בכת״י 620, כמתואר להלן סעיף ע. בצורה זו הגיע החיבור אל מקובלי קראקא: ר׳ אשר ב״ר יוסף בכת״י 631, כמתואר להלן סעיף עא; ר׳ יואל סירקיש בכת״י 674 ור׳ יעקב קאפל בכת״י 675, כמתואר להלן סעיף עח.

עריכה נוספת נעשתה לחיבור בידי ר׳ אברהם קלמנקס בלובלין, כמתואר להלן סעיף עח. הוא קרא לחיבור בשם מעין החכמה, והוסיף בו דברים מבית מדרשו של ר׳ ישראל סרוק. את עריכתו הדפיס ר״א קלמנקס באמשטרדם תי״ב, הוא דפוס 676.

עריכתו האחרונה של החיבור החזירה אותו אל נוסחו המקורי. ר׳ דוד הורביץ השגיח בהוספותיו של ר״א קלמנקס, ויצא כנגדן. הוא השמיט הוספות אלו והדפיס את החיבור בדפוס 677 על פי נוסחו המקורי, כמתואר להלן סעיף עח.

[227] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 8125, ס׳ 11316, דפים 1 ע״א – 14 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[ל] סוד האצילות

שני חיבורים שמסכמים בקצרה את דברי האר״י נמצאים בכת״י 228. העתקה זו יחידה היא, ולעת עתה חיבורים אלו אינם ידועים מכל כתב יד אחר. כתב היד חסר ראשו וסופו, ואנו נשתדל לתאר את שני החיבורים הללו על פי כל הנמצא בידינו.

החיבור הראשון נמצא בדפים 1–10. ראשיתו של כתב היד חסרה, ועל כן כותרתו של החיבור הראשון אינה לפנינו. כיוון שבחיבור זה נמצאות כותרות הפותחות ב׳סוד׳ קראנו לחיבור כולו בשם סוד האצילות. החיבור השני נמצא בדפים 11–28, ובראשו נכתבה הכותרת: ׳דרוש כולל כל האצילות׳. סופו של החיבור השני אינו לפנינו.

כתב היד נכתב כולו בידי ר׳ חביב קומאגי. אמנם שמו של הכותב לא נמצא לפנינו, אבל צורת כתיבתו זהה לצורת כתיבתם של כת״י 273 ושל כת״י 274 שיצאו מתחת ידיו של ר׳ חביב קומאגי, כמתואר להלן סעיף לא. בדיקת סימני המים של כת״י 274 מורה כי הוא משנות הש״נ, וממנה אפשר להסיק גם על זמן כתיבתו של כת״י 228.

סוד האצילות

החיבור סוד האצילות כולל הרצאה של מהלך ההאצלה (דפים 1 ע״א – 8 ע״א) וסודות שונים (דפים 8 ע״א – 10 ע״ב). בצדי או בראשי הסודות הללו נכתבו כותרות אלו: ׳סוד יובב׳, ׳סוד השבת׳, ׳סוד עון משכב זכור׳, ׳סוד המילה והפריעה׳, ׳סוד טעם איסור הגניבה׳, ׳סוד החכמים הקדמונים שהיו ממיתים בראיה׳, ׳סוד מצוה׳, ׳סוד הקדיש מהרי״א זצק״ל׳.

הפסקאות בקובץ פותחות בלשון קבועה ׳וצריך אתה לדעת׳.[40]

40 לשון זו תדירה גם בספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף קלא.

ראשיתו של החיבור חסרה לפנינו, והוא מתחיל כך.

וצריך אתה לדעת שאלו השברים כשירדו למטה עד שולי הטהירו בסוד סיגי' נתהוו מהם כביכול הקליפות ודע שהשבעה אורות שנתנה בינה לז' אורות... שנשברו חזרו ועלו למעלה כדי שבינה תחזור לקבלם פעם אחרת, וזהו שאמר שם בזוהר דעד לא הווה מתקלא לא הוו אנפין באנפין מפני שהוא עולם התוהו...
וצריך אתה לדעת שאלו השבעה אורות שעלו למעלה כדי לחזור להכנס בבינה היו עומדים במקומם על פני הבינה כמו על פני רקיע השמים, והוא רמזו בפסוק ורוח אלהים מרחפת על פני המים... מפני שבינה כולה רחמים... אבל היא חסד במקומה...

האם יכולים אנו לדעת מה נכתב בדפים החסרים לפנינו? להלן, סעיף לג, נראה כי על פי סוד האצילות נכתב החיבור 'קבלת מהר"י סרוק'. חיבור זה נמצא לפנינו בשלמותו, ועל פי המצוי בראשו אפשר לשער ולאמוד את אשר נכתב בתחילת סוד האצילות.

בחיבור סוד האצילות נמצאים לשונות אחדים שלא מצאנו כמותם אף לא באחד מן החיבורים שכתבו שאר תלמידי האר"י. נצטט מעט מלשונות אלו.

וצריך אתה לדעת שזה הפרצוף של כתר שבכתר הוא עתיד להקראות אדם קדמון, והוא אדם קדמאה הנזכר בזוהר בכמה מקומות... ואין פרצוף החכמה גדול מבינה כ"א שליש הכתר של חכמה בלבד, וכל שאר שני שלישי הכתר עם ט' ספירות האחרות הם מכוסים מבינה. ובינה נתחבקה בפרצוף זה של חכמה, באופן שחזרו כביכול לבשר אחד, וזהו סוד הפסוק ודבק באשתו והיו וגו', חכמה זכר ובינה נקבה. ואילולי זה השליש של כתר של חכמה זו שבכתר שהוא מגולה לא היה שום אדם משיג חכמה, כמו שאמר בעל **ברית מנוחה** שאילולי **קרניים של חכמה מגולים** היו בני אדם כחיות השדה.[41]
וצריך אתה לדעת שלאה להיות שהיא נסתרת עם זעיר בתוך יסוד אימא לזה יש לעיניה הארה מנצח והוד של אימא, לכן אמר קרא ועיני לאה רכות, כדפירש **רבינו אפרים ארוכות**.[42]

לשונות מיוחדים אלו יחזרו, בשינוי צורה וסגנון, רק בחיבור נוסף אחד: 'קבלת מהר"י סרוק', כמתואר להלן סעיף לג.
עוד מצאנו בחיבור סוד האצילות דברים חשובים על ד' מילויי ההוויה.

וצריך אתה לדעת שקודם בנין העולמות אבי"ע וגם קודם הטהירו סתם בתוך החקיקה האציל א"ס ית' ממנו ד' שמות של הויה דהיינו ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן... ואעפ"י ששם הויה יש לו י"ג מילואים מכל מקום השורש שלו הם אלו הד' שמות. ואלו הד' שמות צמצם אותם

41 כת"י 228, דף 2 ע"א. כך נאמר בברית מנוחה שלפנינו: 'ואם החכמה היתה מבטת למעלה אפילו המלאכים ובני אדם לא ישיגו חכמה ויהיו כמו חיות השדה, וע"כ היא מבטת למטה ומקבלת חכמה לברואים' (דרך הא').

42 כת"י 228, דף 7 ע"א. את פירושו של רבינו אפרים ציטט ר' אברהם ן' עזרא בפירושו על בראשית כט יז.

למעלה מהחקיקה דהיינו בטהירו עילאה, ומשם שלח היוד האחרונה של מילוי ה״א אחרונה של שם ס״ג והיא האומנא שאמרנו למעלה (דף 5 ע״ב).

שני משפטים בפסקה זו קושרים את החיבור סוד האצילות לחיבורים אחרים.

א. ׳ואעפ״י ששם הויה יש לו י״ג מילואים׳. בחיבורי ר״ח ויטל ור״י טבול נזכרו רק ד׳ מילויי שם הוי״ה ולא י״ג מילויים. מילויים נוספים של שם הוי״ה נזכרו בכתבי ר׳ ישראל סרוק, כמתואר להלן סעיף מט. רשימת המילויים שנזכרו בכתבי ר״י סרוק נכתבה בידי ר׳ ישעיה הורביץ בפנקסו, כמתואר להלן סעיף סז. רשימתו של ר״י הורביץ כוללת י״ג מילויים, בדיוק כפי שנאמר ב׳דרוש כולל כל האצילות׳ שלפנינו. כיצד קשורה רשימתו של ר״י הורביץ לדרוש שלפנינו? לעת עתה אין לנו תשובה על כך.

ב. ׳היוד האחרונה של מילוי ה״א אחרונה של שם ס״ג׳. יוד של שם ס״ג לא נזכרה בחיבורי ר״ח ויטל ור״י טבול אלא רק בחיבור הנקרא התחלת החכמה, המתואר לעיל סעיף כט. חיבור זה היה בדמשק, כדברי ר׳ אהרן ברכיה די מודינה שהובאו שם. ר׳ חביב קומאגי, מעתיקו של כתב היד שלפנינו, העתיק גם דברים שכתב ר׳ יהודה משען, שהיה בדמשק, כמתואר להלן סעיף לא. האם כל העובדות הללו קשורות זו לזו? לעת עתה אין לנו תשובה על כך.

בחיבור סוד האצילות נכתבו דברים חשובים וייחודיים על ההפרש בין שיטת הרמ״ק ובין שיטת האר״י, והם יובאו להלן סעיף קיח.

אחד מן הסודות שנכתבו כאן הוא ׳סוד עון משכב זכור׳ (דפים 8 ע״ב – 9 ע״א). ר״ח ויטל הביא ייחוד זה בספר עץ חיים, שער רוח הקודש, כת״י 91, דפים רמט ע״ב – רנ ע״א. בתחילתו כתב: ׳יחוד א׳ לעון הנז׳[=עון שכבת זרע לבטלה] ובנוסחא אחרת מצאתי שהוא לעון משכב זכור׳. גם ר״ש ויטל הביא ייחוד זה בשמונה שערים, שער רוח הקודש, ייחוד כ, דפוס 904, דף מ ע״א–ע״ב. שניהם לא ציינו ממי העתיקו את הייחוד, ועל כן לא נוכל לדעת מי כתבו.

בסוד האצילות נכתבו פעמיים המלים: ׳איני מבין׳ (דף 5 ע״ב, דף 7 ע״א). מי כתב מלים אלו? המחבר, ובכך נתכוון לומר כי לא הבין את אשר שמע מן האר״י, או אולי המעתיק, וכוונתו לומר כי לא הבין את אשר כתב המחבר שהוא תלמידו של האר״י?

׳דרוש כולל כל האצילות׳

החיבור ׳דרוש כולל כל האצילות׳ לא נמצא לפנינו בשלמותו, ולעת עתה איננו יודעים את תוכנו השלם. רק שמונה עשר דפים ממנו נמצאים בכת״י 228, והם מרצים את מהלך האצילות. מדפים אלה עולה כי החיבור דומה בתוכנו, בסידורו ובלשונותיו לכנפי יונה, שתואר לעיל סעיף כז. מכל השינויים המבדילים בין נוסחו של ׳דרוש כולל כל האצילות׳ ובין נוסחי כנפי יונה נתאר כאן רק הבדל חשוב אחד.

מחברו של ׳דרוש כולל כל האצילות׳ שילב בתוכנו את דברי האר״י עצמו על מיתת המלכים. לעיל, סעיף יג, תיארנו את פירוש מדרש הנעלם של רות שכתב האר״י עצמו. בפירוש זה ביאר

האר״י באריכות את עניין המלכים, ודבריו אלה נעתקו ושולבו בחיבור שלפנינו. לפני דברי האר״י נוסף כאן משפט קישור: ׳ועתה קודם שנבאר עיבור אימא מהיכן הוא צריך לחקור ולדרוש סוד ענין השמונה מלכים בפרטות אחת אל אחת למצוא חשבון ולבארם׳ (דף 15 ע״א).

פירוש מדרש הנעלם של רות שכתב האר״י לא הגיע אלינו בשלמותו. בכל ההעתקות הרבות שנעשו לו, ללא יוצא מן הכלל, הוא נקטע בסוף עניינו של המלך השביעי, במלים ׳וזהו בן עכבור׳. כאן, ב׳דרוש כולל כל האצילות׳, יש המשך לדברי האר״י.

> והמלך השמיני הוא הדד ולא נאמר בו מיתה הדד, ר״ל ה׳ ד״ד היינו חמש פרצופין. בת מטרד דהיינו בת חכמה ובינה, בת מי זהב ת״ת ומלכות, שבא עם אשתו שהיא מהיטבאל עכשיו בסוד זכר ונקבה, ולא נאמר בו מיתה (דף 18 ע״ב).

האם לפני מחברו של ׳דרוש כולל כל האצילות׳ היה עותק שלם של פירוש האר״י על מדרש הנעלם של רות, וממנו העתיק את השורות הללו, או שגם לפניו היה עותק חסר של דברי האר״י, ואת השורות הללו הוסיף והשלים בעצמו על פי הדברים ששמע מהאר״י?

להלן, סעיף מ, נתאר שני חיבורים שהעתיק ר״ח קומאגי: מקראי קודש וקובץ ליקוטים. בשני חיבורים אלה מפנה ר״ח קומאגי לדברים שכתב ׳בס׳ כנפי יונה׳. ייתכן שבשם זה נתכוון ר״ח קומאגי ל׳דרוש כולל כל האצילות׳ שלפנינו, בגלל הדמיון הגדול הקיים בינו ובין ספר כנפי יונה.

[228] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 9645, ס׳ 49979, 28 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חביב קומאגי.
לא שלם.

[לא] חיבורים שונים

תלמידים נוספים של האר״י כתבו את אשר שמעו ממנו. דרושים וקטעי חיבורים שכתבו תלמידים אלה הגיעו אלינו, ואותם נתאר עתה.

קונטרסי ר׳ יוסף ארזין

ר׳ יוסף ארזין ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א.[43] שמו נזכר על כנפי יונה (ב), יחד עם ר׳ משה נג׳ארה, כמתואר לעיל סעיף כז. עוד הגיעו אלינו ממנו כוונות לתקיעת שופר שהאר״י מסר לו.

43 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ז.

כוונות אלו הביא ר״ח ויטל בספר עץ חיים, חלק שני, סוף שער התפילה, בתוך הדברים שהעתיק מחבריו. בראש כוונות אלו כתב: ׳סוד השופר מצאתיו בקונטרים הר״י ארזין, ונלע״ד כי יש בו תערובות רבות שאינם ממורי ז״ל׳ (כת״י 85, דף קסו ע״א).

כוונות אלו הגיעו אל הרמ״ע מפאנו, אך שמו של ר׳ יוסף ארזין לא נזכר עליהן. הרמ״ע כללן בספר מעין גנים, שיתואר להלן סעיף נט, ובתחילתן קרא למחברן בשם ׳גדול הדור׳: ׳אמ״ע, הקונטרים הזה שאני מתחיל להעתיק בזה גדול הדור כתבו׳.[44]

הערה חשובה על הכוונות לתקיעת שופר של ר׳ יוסף ארזין נמצאת בקובץ שערי תפלה, שיתואר להלן סעיף מא. זהו אחד מן הקבצים הקדומים שבקבלת האר״י, והוא היה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה בצפת. בסוף הכוונות ליום הכיפורים נכתבה הערה שמסבירה מדוע דווקא ר׳ יוסף ארזין החזיק בכוונות לתקיעת שופר.

> סוד התקיעות שנמצא בגנזי הר״י ארזין, **שמסר לו האר״י זלה״ה לפי שהיה תוקע**. ומסודרים כשלחן בתקיעות של לחש ושל חזרה ושל תתקבל, אבל סדור תקיעות שמיושב נאבד. ומי שחננו ה׳ דעת להעתיק כמה שיראה הרואה, ואני אומר שמצוי אצלנו הסדר זה שחסר בהעתק, והעתקתי אותו לפי... (קשה לקריאה) העתקתיו.[45]

הכוונות לתקיעת שופר של ר׳ יוסף ארזין היו גם בידיו של ר׳ אברהם מונסון, והוא הזכירן בפולמוסו עם ר׳ מנחם די לונזאנו, שיתואר להלן סעיף לד.

> ועל קוטב זה סובבים דרושי ראש השנה ויום הכפורים, ובפרט דרושי תקיעת שופר **שמסר הרב הקדוש** להחכם כהה״ר **יוסף ארזין** ז״ל פה אל פה, וישנו פה אתנו היום.[46]

ר׳ שמואל ויטל נטל את כוונותיו של ר״י ארזין מספר עץ חיים וכלל אותן בשמונה שערים, שער הכוונות, ענין ראש השנה, דרוש ט, דפוס 898, דף צט ע״א ואילך. אחר, כאשר הכין קיצור לשער הכוונות בשם חמדת ישראל, כלל גם בו את כוונותיו של ר״י ארזין, כמתואר להלן סעיף צא. בספר זה הזכיר גם ר״ש ויטל כי ר״י ארזין היה תוקע בשופר וכי האר״י מסר לו כוונות כדי שיכוון בהן בעצמו.

> אמר שמואל. אחר שסדרתי לפניך כל אלו הכונות בארוכה אחזור ואכתבם לפניך מסודרים כפי ששמעתי ממגידי אמת מן הכוונה שמסר הרב זלה״ה לתקוע[!] אחד שהיה בזמנו והוא יצא ידי חובתו בכונות האלו שמסר לו.[47]

44 דפוס 523, עמ׳ רלד. הציטוט השלם יובא להלן סעיף נט.

45 כת״י 281, דף 318 ע״ב.

46 כת״י 243, דף ה ע״ב.

47 חמדת ישראל, כת״י 915, דף קיב ע״ב.

כך נהג האר״י בסדרי הכוונות שהורה לתלמידיו. נוסף על כוונות כלליות שמתאימות לכול, מסר האר״י גם כוונות אישיות שמתאימות לכל תלמיד ותלמיד על פי שורש נשמתו.[48] גם ייחודים ותיקוני עוונות מסר האר״י לכל תלמיד ותלמיד באופן אישי, כמתואר לעיל סעיף א.

עוד הגיעו אלינו ייחודים שמסר האר״י לר׳ יוסף ארזין. ר׳ חיים ויטל כלל ייחודים אלה בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רמא ע״א–ע״ב ודפים רנח ע״ב – רס ע״א. בנו ר׳ שמואל ערך את הייחודים וכללם בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דפים כח ע״ב – לב ע״ב, דפים סג ע״א – סד ע״א ודפים עח ע״ב – פ ע״א.
פירוש על מסכת ברכות דף יז ע״א מאת ר״י ארזין נכלל בשער מאמרי חז״ל, דפוס 881, דף א ע״א–ע״ב.
ר״י ארזין כתב פירוש על אדרא רבא, אך הוא לא הגיע אלינו בצורתו המקורית. קטעים ממנו שוקעו בספר ליקוטי תורה בעריכתו של ר׳ שלמה אבודרהם, כמתואר להלן סעיף קב.
דברים בשם ר׳ יוסף ארזין כתב ר׳ יוסף ששון בפנקסו, כמתואר להלן סעיף נב.

קונטרסי ר׳ גדליה הלוי

ר׳ גדליה הלוי ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א.
חיבור קטן על מיתת המלכים מאת ר׳ גדליה הלוי נעתק בכת״י 229. בראשו נכתב: ׳דרושי המלכים דמיתו שקבל הרב ר׳ גדליה הלוי זלה״ה מן הרב עצמו׳, ובסופו: ׳ועד כאן אותו הדרוש של הרב גדליה הלוי זלה״ה שקבל מן הרב זלה״ה כנודע׳. ר׳ יעקב צמח כלל דרושים אלו בספרו קול ברמה, שיתואר להלן סעיף פט, דפוס 840, דף סט ע״ב. בראשם כתב: ׳קיבוץ דרושי המלכים דמיתו שקיבל החכם ר׳ גדליה לוי יצ״ו׳.

ר׳ גדליה הלוי כתב דרוש בעניין אדם קדמון. ר״ח ויטל כללו בשער ההקדמות, אך לא הזכיר שם מחברו: ׳ובתחלה אכתוב דרוש לאחר לזולתי משם מורי זלה״ה׳ (דפוס 868, דפים לה ע״ד – לו ע״ב). שמו של ר׳ גדליה הלוי נזכר על דרוש זה בספרי הדרושים שבכתבי היד, וכן בדרך עץ חיים שערך ר״מ פופרש, דפוס 783, דף טו ע״ג.

כוונות לתפילת העמידה שכתב ר״ג הלוי היו בידיו של ר״ח ויטל, והוא כללן בקונטרסי הטיוטות. בקונטרסים אלו הזכיר ר״ח ויטל את שמו של ר״ג הלוי על הכוונות הללו, וכך הן הגיעו לספרי הכוונות ומשם אל פרי עץ חיים שערך ר׳ מאיר פופרש: ׳וכן מצאתי להר״ר גדליה הלוי יצ״ו׳ (שער העמידה, פרק א, דפוס 789, דף מד ע״ג). אחר כלל ר״ח ויטל את כוונותיו של ר״ג הלוי בספר עץ חיים, חלק שני, שער התפילה, כת״י 85, דף קנז ע״א, ובראשן כתב: ׳עוד ראיתי לאדם אחר כוונה אחרת׳. מכאן נטל ר״ש ויטל את כוונותיו של ר״ג הלוי וכללן בשמונה שערים, שער הכוונות, ענין כונת העמידה, דרוש ה, דפוס 898, דף לה ע״ב.

48 דוגמאות מפורטות לכוונות אישיות הובאו במאמרי, סולת נקיה – נפתו של רבי משה זכות, פעמים 96 (תשס״ג), עמ׳ 84–85.

דברים נוספים בשמו של ר״ג הלוי הובאו בשער הכוונות, דף עד ע״ד. כוונות נוספות ששמע ר״ח ויטל מר״ג הלוי הובאו בשער הכוונות אך בלא להזכיר את שמו: ׳ושמעתי משם מוז״ל כונות אלו׳ (דף צז ע״ב).

גם ייחודים שמסר האר״י לר׳ גדליה הלוי נמצאים לפנינו. ר״ח ויטל העתיקם מספרו של ר״ג הלוי וכללם בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, שתואר לעיל סעיף יז. את הייחודים להשגה שקיבל ר״ג הלוי מהאר״י כתב ר״ח ויטל בשער רוח הקודש, כת״י 91, דפים רמב ע״ב – רמז ע״א. בסיומם כתב: ׳תם׳. בהמשך, דפים רמז ע״א – רמט ע״א, כתב ר״ח ויטל את הייחודים לתיקון הנפש שקיבל ר״ג הלוי מהאר״י. אחר כתב ר״ח ויטל ייחודים נוספים שמצא בספרו של ר׳ גדליה הלוי: ׳היחוד השני הכתוב למעלה בייחודי הר׳ גדליה מצאתיו באופן אחר בספרו עצמו, וזה ענינו׳ (דף רמט ע״א), ובהמשך: ׳גם אלה להר׳ גדליה׳ (שם). לייחודים אלה נתכוון ר״ח ויטל בהערה שכתב בתחילת כל הייחודים שהעתיק מספרו של ר׳ גדליה: ׳כל אלו הייחודים של הרב גדליה נוסחא אחרת והוא בדף רמט ע״א וכתבתהו כאן׳ (דף רמב ע״ב).
את כל הייחודים הללו כלל ר׳ שמואל ויטל בשמונה שערים, שער רוח הקודש, שיתואר להלן סעיף צא. הוא לא כתבם יחד, כאשר עשה אביו ר׳ חיים, אלא במקומות שונים על פי נושאם ותכליתם. את הייחודים להשגה כתב בשער רוח הקודש, דפוס 904, דפים סו ע״א – עד ע״א, ואת הייחודים לתיקון הנפש כתב שם, דפים לו ע״א – מ ע״א. הייחודים הנוספים שמצא ר״ח ויטל בספרו של ר׳ גדליה הלוי נסדרו בידי ר״ש ויטל בשער רוח הקודש במקומות אלו: דף ח ע״א, דף יז ע״ב (תיקון ט), דף עח ע״א–ע״ב.
דברים שכתב ר׳ גדליה הלוי נעתקו בידי ר״מ לונזאנו ונכללו בספרו ליקוטים וכללים, שיתואר להלן סעיף לט.
פסקאות נוספות מאת ר׳ גדליה הלוי נמצאות בספר הליקוטים שערכו תלמידי ר׳ אפרים פנצירי, והן תירשמנה להלן סעיף פא.

[229] כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 543, ס׳ 19468, דפים 283 ע״א – 289 ע״ב (מניין מקורי: רפה–רצא). דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[230] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1704, ס׳ 10802, דפים 198 ע״א – 202 ע״א. דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

קונטרסי ר׳ יהודה משען

ר׳ יהודה משען ישב לפני האר״י בצפת, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א. אחר עבר לדמשק.[49] חיבור שלם שלו לא הגיע אלינו, אך דברים אחדים שכתב נמצאים בידינו.[50]

49 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך יב.

50 רשימה ראשונה של חיבורי ר׳ יהודה משען ערך ג׳ שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 146–148.

[א] מנהגי האר״י.

קובץ דינים ומנהגים שכתב ר׳ יהודה משען בשם האר״י נעתק בידי ר׳ חביב קומאגי בכת״י 231. כך מתחיל הקובץ.

> מספר הה״ר יהודה משען נר״ו בשם רבו הלא הוא כמהר״ר יצחק אשכנזי עליו השלום. כשאומרים הקהל ה׳ מלך צריך לעמוד אעפ״י שאינו אומר עמהם ה׳ מלך. צריך וטוב שלוא(!) להסיר הטלית והתפילין עד אחר עלינו לשבח. צריך הבן לנשק ידי אמו בשבת...

בסוף החיבור חתם הסופר שמו והודיע מנין העתיק את דברי ר״י משען.

> עד כאן העתקתי מספרו נאום הצעיר אברהם הסופר. ואני ברוך ב״ר כמה״ר דוד נ״ע העתקתים מאותם הניירות שהעתיק אברהם הנזכר. אני הצעיר חביב קומאגי העתקתים מניירות של זה החכם הנז׳ הר׳ ברוך דוד הנז׳ נ״ע.[51]

דברים קטועים מקובץ המנהגים שכתב ר״י משען נדפסו בדפוס 232.

[231] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 539 8□, שלום 42, ס׳ B 294, דפים 13 ע״א – 16 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חביב קומאגי.

[232] דפוס, הנהגות האר״י, בתוך תולדות האר״י מאת מ׳ בניהו, ירושלים תשכ״ז, עמ׳ 335–339.

[ב] פירושים.

ר׳ יעקב צמח, בשבתו בדמשק, ציטט פירושים ומאמרים מספרי ר׳ יהודה משען. ציטוטים אלו נמצאים בספרו רנו ליעקב שמחה, שיתואר להלן סעיף פב. הספר נמצא בכת״י 710, ובהקדמתו כתב ר״י צמח.

> גם יש כמה דברים מספר של החכם ר׳ יאודה משען ע״ה מה שקבל מן הרב רבי יצחק זלה״ה, והם מעידים על זה, ולכן כתבתי אותם לכאן במקומם.

דברי ר׳ יהודה משען פזורים בספר: ׳מועתק מספר החכם ר׳ יאודה משען נ״ע׳ (דף י ע״ב); ׳זוהר דף סד... מאן מחי לשמי, פירוש מספר החכם משען ע״ה׳ (דף כו ע״א); ״ישעיה מ׳ יבש חציר נבל ציץ... פירוש כי יש גלגול בדומם ובצומח ובבעל חי ובאדם...׳, ובגיליון נכתב: ׳הועתק מספר חכם משען ז״ל׳ (דף עח ע״א); ׳פרק חמישי עשרה דורות, כבר ביארנו בענין הגלגולים כי אדם הראשון היה כוללות כל הנשמות כלם׳, ולמעלה נכתב: ׳הועתק מס׳ החכם משען׳ (דף צז ע״א); ׳לא נתנה תורה אלא לצרף בה את ישראל, הנה תחלה אמר הפסוק וירו(!) ישראל את היד הגדולה׳, ולמעלה נכתב: ׳מועתק מספר החכם משען ז״ל׳ (דף קג ע״ב); ׳ארבע כוונות יש בארבע אותיות ההוי״ה׳, ובגיליון נכתב: ׳מועתק מספר החכם משען זלה״ה׳ (דף קכד ע״א).

51 כת״י 231, דף 16 ע״ב. ליקוטים נוספים שהעתיק ר׳ חביב קומאגי בכתב יד זה יתוארו להלן סעיף מ.

גם ר׳ מאיר פופרש החזיק בספרו של ר׳ יהודה משען. ספר רנו ליעקב שמחה שבכת״י 710 היה בידיו של ר׳ מאיר פופרש, והוא הוסיף בגיליונותיו דברים שמצא בספרו של ר״י משען. בגיליון דף קכב ע״ב הוסיף: ׳טעם ס״ת בשני ובחמישי, דע כי ג׳ עולמות בי״ע... מועתק מס׳ החכם משען׳.
ציטוט נוסף מכתבי ר״י משען נמצא בזוהר הרקיע שערך ר״י צמח בירושלים, כמתואר להלן סעיף פד. בדפוס 808, דפים קעו ע״ב – קעז ע״ב, נדפס פירוש לזוהר ח״ג קכ ע״ב, ובסופו נכתב: ׳ע״כ מצאתי מכ״י הר״י משען, והמקום ימלא חסרונם׳.

[ג] ייחודים.
ייחוד שמסר האר״י לר׳ יהודה משען היה בידיו של ר׳ חיים ויטל והוא כללו בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רנד ע״א. ר׳ שמואל ויטל כלל ייחוד זה בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף מב ע״א.

[ד] הגהות הזוהר.
ספר הזוהר שהאר״י למד בו היה לפני ר׳ יהודה משען, וממנו הוא העתיק את הגהות האר״י אל ספר הזוהר שלו. ספרו של ר״י משען היה לפני ר׳ משה מזרחי, שכנו בדמשק, וממנו הוא העתיק את תיקוני הנוסח אל ספר הזוהר שלו. על פי ההגהות והתיקונים הללו נדפס ספר הזוהר בקושטא תצ״ו ובדפוסים הבאים אחריו. כל אלה יתוארו בפרוטרוט להלן סעיף קל.

קונטרסי ר׳ אברהם הלוי

ר׳ אברהם הלוי היה מתלמידיה של הכת הרביעית שישבה לפני האר״י בצפת, כמובא לעיל סעיף א. קונטרס של תיקוני שבת מאת ר׳ אברהם הלוי נדפס בדפוס 233. בתחילתו נכתב.

> אלו הן תקוני השבת שדרש החכ׳ החסיד הה״ר אברהם הלוי הזקן, אחד מתלמידי החכם בעל הפרדס, עם פרפראו׳ ששמע מן האר״י, זכר כלם לברכה.

בתיקונים אלו כתב ר׳ אברהם הלוי את סדרה של קבלת שבת.

> צריך לקרות שיר השירים בערב שבת מן המנחה ולמעלה בבגדי שבת לעורר האהבה בין דודים דלעילא. ולפחות בשעת קבלת שבת יאמר שלשה פסוקים, קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות, ענה דודי ואמר לי קומי לך רעייתי יפתי ולכי לך, ישקני מנשיקות פיהו כי טובים דודיך מיין, ואחר כך באי כלה, ועם ראשי הפסוקים הרי יעקב, דאתמר ביה והאכלתיך נחלת יעקב אביך (דף יז ע״א–ע״ב).

שלושה פסוקים משיר השירים מונה כאן ר״א הלוי: ב ח, ב י, א ב. ראשי הפסוקים, יחד עם המלים ׳באי כלה׳ הנאמרות אל השכינה, מצטרפים למלה ׳יעקב׳ הרומזת לפסוק בישעיה נח יד, המפרש את שכרו של השומר שבת כראוי. המנהג לומר ארבעה פסוקים אלה נמצא רק בקונטרסו של ר״א הלוי, ואינו ידוע מכתביהם של שאר תלמידי האר״י.

המנהג לומר בקבלת שבת פסוקים משיר השירים כנגד 'יעקב' נמצא בשני חיבורים נוספים, אך בדרך שונה מן הדרך שבה כתבו ר"א הלוי. שני חיבורים אלו הם: סדר קבלת שבת שכתב ר' יוסף ששון בפנקסו, כמתואר להלן סעיף נב; תיקוני שבת בעריכת ר' יהודה הכהן, כמתואר להלן סעיף סט.

דברים נוספים מאת ר' אברהם הלוי כלל ר"ח ויטל בספריו. דרוש על עולם האצילות מאת ר"א הלוי נכלל בשער ההקדמות תחת הכותרת: 'הקדמה אחת בטרם שנאצל עולם האצילות' (דפוס 868, דפים לח ע"ג – לט ע"א). שמו של ר"א הלוי לא נזכר כאן, אבל קטע מן הדרוש הובא בדרך עץ חיים, דפוס 783, דף לה ע"ג, ושם נכתב שמו בראשו. דברים שכתב על כוונת הקידוש בשבת נכללו בשער הכוונות, דפוס 898, דף עד ע"ג. אף כאן לא נזכר שמו של ר"א הלוי, ובראש כוונה זו נכתב: 'ובקונטרס אדם אחד מצאתי'.

שני פירושים שכתב ר"א הלוי נכללו בשער מאמרי חז"ל: על מסכת פסחים דף מט ע"א (דפוס 881, דף ג ע"ב), ועל מסכת סוטה דף ד ע"ב (שם, דף ה ע"ב). על שניהם העיר ר"ח ויטל כי 'נלע"ד שאינו ממורי זלה"ה'.

ר"ח ויטל כלל בשער רוח הקודש דרכי השגה שכתב ר"א הלוי, אך על חלק מהם העיר כי אינם מדברי האר"י. במקומות אחדים העיר כי ר"א הלוי שמעם מהאר"י, כגון שער רוח הקודש, דפוס 904, דף ה ע"א, דף ו ע"ב, דף יא ע"ב, ובמקומות אחרים העיר כי אין אלו דברי האר"י, כגון שער רוח הקודש, שם, דף ז ע"א, דף ח ע"ב, דף יט ע"א, דף יט ע"ב. ייחודים שמסר האר"י לר"א הלוי נכללו בשער רוח הקודש, דף עו ע"ב.

שתי פסקאות שכתב ר"א הלוי בענייני גלגולים כלל ר"ח ויטל בשער הגלגולים, דפוס 913, דף כג ע"א ודף ל ע"ב. על שתי פסקאות אלו העיר ר"ח ויטל כי אינן מדברי האר"י.

[233] דפוס, תיקוני השבת, בתוך ראשית חכמה הקצר, ויניציאה ש"ס, דפים טו ע"ב – יט ע"ב.

מרפא לנפש

חיבור ובו תיקוני תשובה מאת האר"י כתב אחד מתלמידיו. החיבור נקרא בשם מרפא לנפש, והעתקה קדומה שלו נמצאת בכת"י 234. בראש החיבור נכתב שמו ותוכנו.

> מרפא לנפש. אלו הם התקונים של האלהי החכם כמה"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה, וקרא אותם מרפא לנפש. ועשה הקדמה ואח"כ כתב התקונים. וזהו התחלת דבריו.

החיבור היה בידיו של ר' אברהם צהלון והוא הדפיסו בשנת שנ"ה עם פירוש משלו, כמתואר להלן סעיף לה. זהו הספר הראשון בקבלת האר"י שהובא לבית הדפוס.

[234] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס' 16471, דפים 154 ע"א – 160 ע"ב (מניין מקורי: ש–שו).
דור ראשון. שלהי המאה הט"ז. כתיבה מזרחית.

שמועות ר׳ יונתן סגיש

ר׳ יונתן סגיש ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א. דברים ממנו הביא ר׳ חיים ויטל: ׳והה״ר יונתן שאגיש העיד לי׳ (שער הכוונות, דפוס 898, דף פז ע״א). עוד הביא ר״ח ויטל בשמו של ר״י סגיש דרכי השגה שמסר לו האר״י: ׳וא״ל הר״י סאגיש ז״ל בשם מורי ז״ל ששמע ממנו כי אין דבר יותר מוכרח וצריך אל האדם לענין ההשגה כמו הטבילה, שצריך שיהיה האדם טהור בכל עת׳ (ספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רכו ע״א). דברים אלו הביא ר״ש ויטל בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף יא ע״ב.

שמועות ר׳ יצחק הכהן (כ״ץ)

ר׳ יצחק הכהן ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א. דברים ממנו הביא ר׳ חיים ויטל בספר עץ חיים, וממנו הגיעו לשמונת השערים שערך בנו ר׳ שמואל. פעמים הזכיר ר״ח ויטל את שמו של ר׳ יצחק הכהן ופעמים העלימו, כפי שנהג עם כל חבריו, כמתואר להלן סעיף קלד.

דברים בסדר האצילות הובאו בשער ההקדמות: ׳ותלמיד א׳ של מורי ז״ל שמו הר״י כהן ז״ל׳ (דפוס 868, דף נט ע״ג); ׳גם מצאתי להר״י הכהן ז״ל ולא נמנעתי מלכותבו כאן׳ (שם, דף סב ע״ד). כוונות תפילה הובאו בשער הכוונות: ׳שמעתי מאדם אחד ששמע ממוז״ל׳ (דפוס 898, דף לב ע״ב); ׳ושמעתי מהר״י כהן׳ (שם, דף לה ע״ג); ׳ושאלתי את פי הה״ר יצחק ז״ל׳ (שם, דף פט ע״ב). ייחודים שקיבל ר׳ יצחק הכהן הובאו בשער רוח הקודש: ׳למהר״י הכהן ז״ל׳ (דפוס 904, דף סד ע״א–ע״ב); ׳להר״י כהן׳ (שם, דף עו ע״א–ע״ב). דברים שאמר ר״י הכהן לר״ח ויטל על מנהגו של האר״י בט״ו באדר הובאו לעיל סעיף יד עמ׳ 95.

שמועות ר׳ משה נג׳ארה

ר׳ משה נג׳ארה ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת השנייה, כמובא לעיל סעיף א. כוונות לתפילת העמידה שכתב ר׳ משה נג׳ארה היו בידיו של ר״ח ויטל, והוא כללן בקונטרסי הטיוטות. בקונטרסים אלו הזכיר ר״ח ויטל את שמו של ר״מ נג׳ארה על הכוונות הללו, וכך הן הגיעו לספרי הכוונות ומהם אל פרי עץ חיים שערך ר׳ מאיר פופרש: ׳והנה מצאתי חילוק להר״ם נג׳ארה יצ״ו׳ (שער העמידה, פרק א, דפוס 789, דף מד ע״ג). ר״ח ויטל כלל את כוונותיו של ר״מ נג׳ארה בספר עץ חיים, חלק שני, שער התפילה, כת״י 85, דף קנז ע״א, ובראשן כתב: ׳וכאן ראיתי שינוי לאדם אחר׳. מכאן נטל ר״ש ויטל את כוונותיו של ר״מ נג׳ארה וכללן בשמונה שערים, שער הכוונות, ענין כונת העמידה, דרוש ה, דפוס 898, דף לה ע״ב.

שמועות ר׳ משה מינץ

ר׳ משה מינץ ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת השנייה, כמובא לעיל סעיף א. כוונות לתפילת העמידה שכתב ר״מ מינץ היו בידיו של ר״ח ויטל, והוא כללן בקונטרסי הטיוטות.

בקונטרסים אלו הזכיר ר״ח ויטל את שמו של ר״מ מינץ על הכוונות הללו, וכך הן הגיעו לספרי הכוונות ומהם אל פרי עץ חיים שערך ר׳ מאיר פופרש: ׳וזהו למהר״ם מינץ׳ (שער העמידה, פרק א, דפוס 789, דף מד ע״ב–ע״ג). אחר כלל ר״ח ויטל את כוונותיו של ר״מ מינץ בספר עץ חיים, חלק שני, שער התפילה, כת״י 85, דף קנז ע״א, אך לא הזכיר את שמו עליהן. מכאן נטל ר״ש ויטל את כוונותיו של ר״מ מינץ וכללן בשמונה שערים, שער הכוונות, ענין כונת העמידה, דרוש ה, דפוס 898, דף לה ע״א–ע״ב.

שמועות ר׳ שמואל די אוזידא

ר׳ שמואל די אוזידא ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א. דרכי השגה שמסר האר״י לר״ש די אוזידא הביא ר״ח ויטל בשמו: ׳והר״ש אוזידא אמר לי ששמע ממורי ז״ל שמי שישב ארבעים יום רצופין בלתי דבור של חול ישיג חכמה והשגה׳ (ספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רכו ע״א). דברים אלו הביא ר״ש ויטל בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף יא ע״ב.[52]

שמועות ר׳ אליהו די וידאש

ר׳ אליהו די וידאש לא נכלל בין תלמידי האר״י ברשימתו של ר״ח ויטל. ייחודים שמסר האר״י לר״א די וידאש היו בידיו של ר׳ חיים ויטל והוא כללם בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דפים רמא ע״ב – רמב ע״ב ודפים רנז ע״ב – רנח ע״א. ר׳ שמואל ויטל כלל ייחודים אלה בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, ייחודים ו–יא, דפים סד ע״ב – סו ע״א, וייחודים ס–סג, דף עז ע״א–ע״ב.
דברים שאמר האר״י לר״א די וידאש על קבלה מעשית כלל ר״ח ויטל בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רנז ע״ב. דברים אלו נכללו בידי ר״ש ויטל בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף יג ע״ב.

שמועות ר׳ אליהו פלכו

ר׳ אליהו פלכו ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת הראשונה, כמובא לעיל סעיף א. ייחודים שמסר האר״י לר׳ אליהו פלכו היו בידיו של ר׳ חיים ויטל והוא כללם בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רנד ע״ב. ר׳ שמואל ויטל כלל ייחודים אלו בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דפים עד ע״ב – עה ע״ב.

שמועות ר׳ יעקב שניאור

ר׳ יעקב שניאור לא נכלל בין תלמידי האר״י ברשימתו של ר״ח ויטל. ייחוד שמסר האר״י לר״י שניאור היה בידיו של ר׳ חיים ויטל והוא כללו בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח

52 ר׳ שמואל די אוזידא הספיד את האר״י. ההספד נדפס על ידי מ׳ פכטר, דרשת הספד של ר׳ שמואל אוזידא על מות האר״י, מצפונות צפת, ירושלים תשנ״ד, עמ׳ 39–68.

הקודש, כת״י 91, דף רנד ע״ב – רנה ע״א. ר׳ שמואל ויטל כלל ייחוד זה בשמונה שערים, שער רוח הקודש, דפוס 904, דף עה ע״ב.

שמועות ר׳ משה אלשיך

ר׳ משה אלשיך ישב לפני האר״י, והיה אחד מתלמידי הכת השלישית, כמובא לעיל סעיף א.[53] ייחודים שמסר האר״י לר״מ אלשיך נכללו בשער רוח הקודש, דפוס 904, ייחוד א, דף כח ע״ב, וייחוד מו, דף עד ע״א–ע״ב.

שמועות ר׳ יוסף אלטון

ר׳ יוסף אלטון היה מתלמידיה של הכת השנייה שישבה לפני האר״י בצפת, כמובא לעיל סעיף א. לא מצאנו חיבור או קונטרס שכתב, אבל דברים בשמו הביא ר׳ מלכיאל אשכנזי בספר הכוונות שערך, כמתואר להלן סעיף לז.

> עיניך לנכח יביטו... אני דוד הכותב שמעתי מה״ר יוסף אלטון יצ״ו פי׳ פסוק זה משם מורינו החכם ע״ה כי זה הכוונה שלפסוק הוא לעשות כענין רב ע״ה שלא היה מסתכל יותר מד׳ אמות.[54]

ר״י אלטון נזכר גם בחיבור נוסף. בספר הגלגולים בעריכת ר׳ נתן שפירא, שיתואר להלן סעיף צב, נזכר ׳הר״ר יוסף אלטון החזן׳ (דפוס 942, דף פח ע״ד).

שמועות ר׳ שמואל די פודילה

איגרת ששלח האר״י לתלמידו ר׳ שמואל די פודילה במצרים תוארה לעיל סעיף יד. עוד היו בידיו של ר׳ שמואל די פודילה דברים ששמע מהאר״י.

> מצאתי בכתיבו׳ ידי הר״ש פודילא זצ״ל ה״ה וז״ל, שמעתי מהחכם המקובל האלהי כמוהר״ר יצחק אשכנזי ז״ל ה״ה פשט לשון זה מן הפסוק איש לשון בל יכון בארץ...[55]

דברים נוספים מאת ר׳ שמואל די פודילה נכתבו בספר הדרושים שערכו תלמידי ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף פא.

53 אין זה ר׳ משה אלשיך שחיבר את ספר תורת משה, שלו קרא ר״ח ויטל בשם ׳מורי הר״מ אלשיך׳, כמתואר לעיל סעיף יח הערה 56.

54 כת״י 261, דף 225 ע״א. דברים אלו נמצאים גם בפרי עץ חיים, ענף רביעי, שער הנבואה ורוח הקודש וייחודים, בנוסח שגוי: ׳ואני הכותב דוד שמעתי מפי הר׳ יוסף אלשין (אלשון?) יצ״ו׳ (דפוס 803, דף כה ע״ג). טעות הדפוס היא, וצריך להיות אלטון ולא ארזין.

55 ספר הגלגולים בעריכת ר״מ פופרש, דפוס 829, דף לו ע״א. דברי ר״ש פודילה אלו הובאו על ידי ג׳ שלום, כתביו האמתיים של האר״י, קרית ספר יט (תש״ב–תש״ג), עמ׳ 188.

שמועות ר׳ משה גאלנטי

ר׳ משה גאלנטי לא נכלל בין תלמידי האר״י ברשימתו של ר״ח ויטל. דברים שאמר האר״י לר״מ גאלנטי על המתענה בעשרת ימי תשובה כלל ר״ח ויטל בספר עץ חיים, חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש, כת״י 91, דף רנז ע״א. ר׳ שמואל ויטל כלל את דברי ר״מ גאלנטי בשמונה שערים, שער הכוונות, דפוס 898, ענין ראש השנה, דף צ ע״ג.

שמועות ר׳ שלמה סגיש

ר׳ שלמה סגיש לא נכלל בין תלמידי האר״י ברשימתו של ר״ח ויטל. דברים שמסר האר״י לר״ש סגיש נכללו בשער רוח הקודש, דפוס 904, דף ג ע״א, דף ו ע״ב ודף לב ע״ב.

׳דרוש הנר׳ ודרושים נוספים

קובץ קדום של דרושים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 235. דרושים אלו נדירים, ורק העתקות ספורות שלהם הגיעו אלינו. הדרושים נעתקו ממקורות שונים, ואין בידינו כדי לזהותם בבירור. נרשום כותרות אחדות שמופיעות בראשי דרושים אלו.

א. ׳דרוש הנר להיות שכל מה שאנו צריכין לתקן הוא זיווג זעיר ונוקביה...׳ (דף רלא ע״א), על כוונת הדלקת נרות שבת וחנוכה. דרוש זה נמצא גם בכת״י 270 בכתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו, כמתואר להלן סעיף לט.

ב. ׳הועתק מה״ר יוסף דון דון יצ״ו ששמע מהרב נר״ו...׳ (דף רלב ע״א), ׳מפי הר׳ יוסף דון דון ששמע מהרב נר״ו׳ (דף רלד ע״א).

ג. ׳כך שמעתי מפי מהר״י נר״ו׳ (דף רלו ע״א), ׳מפי מהר״י ששמע מפי הרב ז״ל׳ (דף רלז ע״א). לעיל, סעיף כה, ראינו כי תלמידי ר״י טבול כינו את רבם בשם ׳מהר״י׳. האם גם כאן ׳מהר״י׳ הוא ר״י טבול?

ד. ׳הקדמות ממורינו הרב נר״ו, מעניני העולם הזה יודע לנו ענייני העולמות העליונים׳ (דף רלט ע״ב).

ה. ׳מצאתי כתוב בשם מהר״י לוריא ז״ל׳, ׳כתיבת השם... סדר כתיבת שם ההויה וכונתו׳ (רמב ע״א).

ו. ׳דרוש עשרה הרוגי מלוכה מהחכם השלם הרב המקובל האלדי כמה״ר יצחק לוריא אשכנזי זלה״ה... וזהו בן עכבור. עד כאן מצאתי מדברי הרב זלה״ה. אחת שאלתי מאת ה׳ לחזות בנועם ה׳ ולבקר בהיכלו באור פני מלך חיים, ויגלה לנו רזי תורה וירא נו נפלאות מתורתו, אבן הראשה תשואות חן חן לה׳ (דפים רמו ע״א – רנג ע״ב). זהו ביאור מדרש הנעלם של רות שכתב האר״י עצמו, כמתואר לעיל סעיף יג.

[235] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12355, ס׳ 8299, 22 דפים (מניין מקורי שגוי: רלא–רנד).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ ישועה אזולאי.
הערות מאת ר׳ אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

׳מספר של אדם קדמון׳

קונטרס קטן ובו דרוש על התחלת האצילות נמצא בכת״י 236. הדרוש פותח כך.

> כשעלה ברצונו הפשוט של אין סוף לברוא עולמות להועיל לברואיו בהיות שהיה לבד משתעשע באורו, עלה ברצונו לברוא עולמות, והוצרך להתצמצם ולהקמט אורו בתוכו, קמיט אוריה בגויה, ונשאר חלל שיעור עולמות אבי״ע שעתיד אח״כ להיות. ואור המאציל מאיר בסיבוב ובהקף מקיף לכל העולמו׳, ויצא אור א׳ מעצמותו שיתן ספק ושיעור לכלם, וממנו נתהוה אצילות ראשון שנקרא בשם אדם קדמון, מקבל ראשון בי׳ עיגולין ובי׳ מקיפין.
> והאור שיצא ראשונה דע שהיה כלול מימינו אור ומשמאלו הכלי שורש הכלים באופן שזה האדם מקבל ראשון בי׳ אורות צחות מצוחצחות והאחרון שהוא סוד מלכות שלו ג״כ כלול מי׳ ומשם ב״ן של מלכות זה של אדם קדמון מהה׳ אחרונה נשתלשלו כל העולמ׳ אבי״ע... ואדם קדמון זה סתום וחתום ואינו מושג...

המושג אור ׳סתום וחתום׳ נזכר גם בהמשך הדרוש.

> ודע כי קודם תיקון האצילות יצא אור א׳ סתום וחתום מאיר בריבוי אור נמרץ ויורד מדרגה שני׳ ומתגלה קצת...[56]

דרוש זה הוא ייחודי, והוא שונה מאוד, הן בתוכנו הן במונחיו, מכל הדרושים הידועים בקבלת האר״י. הוא נכתב בכתיבה מזרחית, ושם מחברו לא נזכר בו. הדרוש הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו, כמתואר להלן סעיף מב. מכל אלה עולה כי כת״י 236 הוא אחד מן הקונטרסים שנכתבו בארץ ישראל והגיעו לאיטליה.
בראש הדרוש, בכתיבה מאוחרת, נוספה כותרת זו: ׳מספר של אדם קדמון׳.
הקונטרס נמצא בכתב יד נוסף אחד, הוא כת״י 237 שנעתק בשנת תקכ״ז. לעת עתה לא מצאנו העתקה נוספת של קונטרס מיוחד זה.

[236] כת״י בודפשט, קויפמן A 201, ס׳ 14693, עמודים 18–27.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים: ׳יורשי... ישראל ישעיה נורצי, והגיע לחלקי... שמואל אהרן נחמיאש׳.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1618.

[237] כת״י מוסקבה, גינצבורג 602, ס׳ 48026, דפים קכה ע״א – קכח ע״ב.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה איטלקית.
בסופו: ׳אמר הכותב הצעיר יעקב משה... טריווש ז״ל... כדי להפיק רצון... כמ׳ ראובן יוסף... מונדווי יצ״ו... היום... א״ך טוב לחדש אלול בס׳... ו׳י״ר״ש׳תה׳ ו׳הטיבך [=תקכ״ז] והרבך מאבותיך לפ״ק׳.

56 כת״י 236, עמ׳ 21.

קובץ דרושים ופירושי זוהר

קובץ דרושים ופירושי זוהר, בכתיבה מזרחית, נמצא בכת״י 238. בתחילת הקובץ נעתקו ארבעה דרושים מתוך קובץ דרושי 'קודם האצילות' מאת ר״י טבול, שתוארו לעיל סעיף כב. דרושים אלו הם: 'בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע... בהיות כי תיקון האצילות הוא שכתר חכמה בינה... להבין סדר ההתלבשות אריך ואבא ואימא... לתת סבה לשבירת הכלים ותקונם'.

הקובץ כרוך יחד עם דרושים רבים שהעתיק ר' מבי״א (אוטולינגו?) בקוניאן, כמתואר להלן סעיף מח. ארבעת הדרושים הללו נעתקו בידי ר' מבי״א בכת״י 373. נראה שכת״י 238 היה בידי ר' מבי״א, וממנו הוא העתיק את ארבעת הדרושים הללו. מכל אלה עולה כי כת״י 238 הוא אחד מן הקונטרסים שנכתבו בארץ ישראל, הגיעו לאיטליה ונעתקו בה.

עוד נמצאים כאן פירושים אחדים על התחלת ספר הזוהר מאת האר״י עצמו, כמתואר לעיל סעיף יג, ודרושים נוספים שלא נפרטם.

[238] כת״י וטיקן 569, ס' 568, דפים 61 ע״א – 94 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

שמועות שונות

דברי האר״י נכתבו לא רק בידי התלמידים שישבו לפניו אלא גם בידיהם של חכמי צפת בני דורו, כגון: ר' אליהו די וידאש, ר' אברהם גאלנטי, ר' יהוסף אשכנזי, ר' אליעזר אזיכרי, ר' שלמה סגיש, ר' חייא רופא, ר' יוסף מטראני ועוד. עוד הביאו דברים בשם האר״י גם חכמי חלב, מצרים ושלוניקי, כגון: ר' שמואל לאניידו, ר' מרדכי הכהן, ר' דוד שמריה ועוד. כל השמועות הללו נאספו בידי מ' בניהו, תולדות האר״י, אזכרות ראשונות, ירושלים תשכ״ז, עמ' 355–372.

פרק שביעי

כתיבות: בעקבות האר״י

חיבוריהם של האר״י ותלמידיו הגיעו אל המקובלים בני דורם, והם הוסיפו עליהם דברים הרבה. עתים פירשו את דברי האר״י ותלמידיו, ועתים חלקו עליהם.
ראשון להם הוא ר׳ ישראל סרוק, שלימד את קבלת האר״י ופירש אותה בפנים חדשות. בחיבורים אחדים של ר״י סרוק נכתב במפורש כי דבריו מוסבים על חיבוריהם של תלמידי האר״י והם באים לפרש את תוכנם. אמנם רוב חיבוריו מרצים את סדר האצילות באופן עצמאי, אבל עיון בסדרם מגלה כי גם הם מיוסדים על כתבי האר״י ותלמידיו וגם הם מבקשים לפרש את אשר כתבו האר״י והיושבים לפניו. במקומות אחדים טען ר״י סרוק שתלמידי האר״י לא הבינו את כוונת רבם כיאות, ועל כן חלק על אשר כתבו והורה דברים אחרים בשמו.
מקובל נוסף שהחזיק בכתבי האר״י היה ר׳ מנחם די לונזאנו. לפניו היו חיבורים שכתב האר״י בעצמו וחיבורים שכתבו ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ן׳ טבול תלמידיו, ועל הכתוב בכל אלה חלק בדברים חריפים. הוא התנגד לפירושים שכתבו האר״י ותלמידיו לספר הזוהר, והציע פירושים אחרים תמורתם על פי דרכו.
חיבורי ר׳ ישראל סרוק זכו לתפוצה עצומה. תחילה נעתקו באיטליה, אחר באשכנז ובפולין ולאחר מכן גם בארץ ישראל ושכנותיה. לעומת זאת, רק חיבור אחד של ר׳ מנחם די לונזאנו, עומר מן, זכה לתפוצה גדולה. שאר חיבוריו זכו רק להעתקות מעטות, ואחדים מהם לא נעתקו כלל.

[לב] כתבי ר׳ ישראל סרוק (א)

אי אפשר לרשום את חיבוריו של ר׳ ישראל סרוק בלא לעקוב אחר תולדות חייו, ואי אפשר לעקוב אחר תולדות חייו בלא לרשום את חיבוריו. הוא נדד בתפוצות ישראל, ובכל מקום לימד את קבלת האר״י. שומעיו ותלמידיו כתבו את דבריו, וכך סודרה שיטתו בחיבורים רבים ושונים. מהלך נדודיו, קהל תלמידיו ומעשה חיבוריו של ר״י סרוק אחוזים אלו באלו. תוכנם של חיבורים אלה ומעשה כתיבתם תלויים במקום שהותו ובתלמידים שישבו לפניו באותה עת, ועל כן אין

טעם להציג את כל חיבורי ר״י סרוק מקשה אחת אלא יש לפצלם על פי המקומות שבהם שהה ועל פי התלמידים ששמעו את דבריו והעלו אותם על הכתב.

כבר נעשו ניסיונות אחדים לסדר את תולדות חייו ומעשה חיבוריו של ר״י סרוק, אלא שכתבי יד שמתגלים כאן לראשונה וידיעות שמתבררות כאן מחייבים אותנו לבחון מחדש את כל אשר נכתב על אודותיו.[1] על פי כל כתבי היד המצויים לפנינו ועל פי כל הפרטים הידועים לנו נכתוב כאן מחדש את תולדות חייו ואת החיבורים שנכתבו בבתי מדרשותיו במהלך נדודיו.

איננו רוצים לסמוך דברינו על השערות שאין להן יסוד, ועל כן נבור את הוודאי מתוך הספק ונלך בזהירות מן הברי אל השמא ונשאיר את הצריך עיון לראיות חדשות שיימצאו בעתיד. מקומות שהיה בהם ר״י סרוק ואישים שנפגש עמם במהלך מסעותיו נתבררו לנו יותר מן הזמנים בתולדות חייו. על כן נרשום תחילה את כל הידוע לנו בוודאות על המקומות, על האישים ועל הזמנים שבדרך חייו של ר״י סרוק. אחר נסכם את כל הידיעות הללו ונשתדל לצרף אותן למסלול אחד, בסדר זמנים משוער, שבו הוא הילך למסעיו והורה את קבלת האר״י.

תיאור פועלו של ר׳ ישראל סרוק ארוך הוא, ועל כן נפצלו לשני סעיפים: בסעיף זה נתאר את מסעיו ואת מפגשיו, ובסעיף הבא נתאר את חיבוריו ונעסוק בשאלת היותו אחד מתלמידי האר״י.

איטליה (פירארה, ונציה, קוניאן)

ר׳ ישראל סרוק ישב באיטליה שנים אחדות. על כך יש בידינו ידיעות אחדות ממקורות שונים, ואת כולן נביא הנה.

[א] ר׳ מנחם עזריה מפאנו, שנ״ז.

בשנת שנ״ז הדפיס הרמ״ע מפאנו שלושה מתוך עשרה מאמרות שכתב.[2] בספר זה הביא הרמ״ע דברים ששמע מר׳ ישראל סרוק.

> כך היא קבלת האר״י זצ״ל מפי מורי הה״ר **ישראל** נר״ו, אחד **מגדולי תלמידיו** שזיכני להרבה גופי תורה.[3]

יצוין כי עד שנת שנ״ו היה הרמ״ע בפירארה, ולאחר מכן, עד שנת ש״ס, היה בוונציה.[4]

1 ניסיונות קודמים לתאר את מסעותיו של ר״י סרוק עשו ג׳ שלום, ישראל סרוג – תלמיד האר״י?, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 214–243; י׳ אלבוים, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית־ספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש עשרה, ירושלים תש״ן, עמ׳ 198–207; ר׳ מרוז, אסכולת סרוק: היסטוריה חדשה, שלם ז (תשס״ב), עמ׳ 151–193; א׳ כ״צמאן, תולדות המגלה עמוקות, ניו יורק תשס״ג, עמ׳ לב ואילך.

2 עשרה מאמרות תוארו במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו בחכמת הקבלה, ספונות יט (תשמ״ט), עמ׳ 347–376.

3 עשרה מאמרות, ויניציאה שנ״ז, דף נא ע״א. דברי הרמ״ע מפאנו הובאו על ידי ג׳ שלום במאמרו, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 221.

4 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כד.

[ב] ר׳ נתן אוטולינגו, שנ״ז–שנ״ח.

בשנת שנ״ז עבר ר׳ נתן אוטולינגו לגור בוונציה,[5] ובה שמע דברים רבים מר׳ ישראל סרוק. את הדברים הללו כתב ר״נ אוטולינגו בפנקסו, שיתואר להלן סעיף מז. רוב הדברים נכתבו בלא ציון מקום וזמן, אבל לעתים ציין ר״נ אוטולינגו בפנקסו תאריכים מדויקים.

שמעתי מפי החכם השלם **כמהרר״י סרוק** נר״ו מקבלת המקובל האלהי כמוהרר״י אשכנזי זצ״ל...

יו׳ ה׳ כ״ח אלול **שנ״ז**...

יו׳ ו׳ כ״ט בו...

ביום שבת יו׳ ראשון של ר״ה שנת **משי״ח** בב״ה...

והחכם נר״ו אמר סוד מופלא...

ואמר החכם שצריך להיות בשיר מרובע.[6]

[ג] ר׳ מנחם עזריה מפאנו, ש״ס.

בשנת ש״ס נדפס ספר פלח הרמון שכתב הרמ״ע מפאנו. בהקדמתו הזכיר את ר״י סרוק ואת מעשהו באיטליה — הוראת קבלת האר״י ׳בכל הארצות האלו׳.

כי לולי ה׳ צבאות העיר את מורי הר״ר ישראל נר״ו, אשר **בא מארץ מרחק** וקבע מדרשות **בכל הארצות האלו** בסוד ישרים ועדה, לא זכינו לתורה. וזה סימן יפה בלמודו, שכל החברים **אחרי נסעו** קיימו בעצמם בחשק נמרץ כי טוב סחרה, ושלחו אלה לאלה מהנהו מילי מעליותא ששמעו מפיו, ונמצא שם שמים מתכבד ומתרבה על ידם.[7]

מדברי הרמ״ע עולה כי ר״י סרוק נסע מ׳הארצות האלו׳, וכי בשנת ש״ס כבר לא שהה בהן.

[ד] ר׳ גרשום כ״ץ, ש״ס.

ארבע איגרות שלח ר׳ גרשום כ״ץ אל ר׳ ישראל סרוק, ובהן ביקש ממנו שיבוא לרפא את בתו.[8] האיגרת הראשונה נכתבה ׳להאלוף כמהר״ר ישראל שרוג יצ״ו׳ בסיוון ש״ס (איגרת רעה). השנייה נכתבה בב׳ תמוז ש״ס (איגרת רעו). השלישית נכתבה ללא ציון תאריך (איגרת רעז). הרביעית נכתבה ללא ציון תאריך אבל עם ציון המען: ׳האלוף הגאון כמהר״ר ישראל סרוק, אור תורתו זורחת כהיום **בק״ק ווינציה**׳ (איגרת רעח).

5 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כה.

6 כת״י 357, דף 13 ע״א.

7 הקדמה לפלח הרמון, ויניציאה ש״ס. דברי הרמ״ע מפאנו הובאו על ידי ג׳ שלום במאמרו, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 222.

8 האיגרות פורסמו על ידי י׳ בוקסנבוים, אגרות יהודי איטליה, ירושלים תשנ״ד, עמ׳ 325–327. תיקון לרפואה מאת ׳החכם׳, כלומר ר״י סרוק, נכתב בהערה שנוספה בשולי תק״ן ליקוטים, אחרי סעיף ריו: ׳איש פלו׳ נטה מעט מקו הבריאות, ואמ׳ החכם שיעשה לו תיקון, היינו שיוציא פרוטות כמנין שמו...׳ (כת״י 487, דף 41 ע״ב).

[ה] ר׳ יהודה אריה מודינה.

בוונציה פגש ר׳ יהודה אריה מודינה את ר׳ ישראל סרוק ושוחח עמו ׳אלף פעמים׳.

ר׳ ישראל סרוק ז״ל שהכרתי והייתי עמו בדבור אלף פעמים **בהיותו פה ווניציא**, כל תפארתו היה להכיר נשמת פלוני ופלוני מי היתה פעם אחרת.[9]

וגם אני **שמעתי מפי** הר״ר ישראל סרוק תלמיד מובהק להאר״י ז״ל שהיה אומר שאין בין הקבלה והפילוסופיה כלום, וכל מה שהיה מלמד מהקבלה היה מפרש על דרך הפילוסופיה.[10]

ר״א מודינה הודיע גם כמה שנים שהה ר״י סרוק בוונציה.

והחכם הר״ר ישראל סרוק ז״ל שהיה מגדולי תלמידיו היה **פה עמנו עומד והולך ובא יותר מן ו״ו שנים**.[11]

ר״א מודינה התיישב בוונציה בכסלו שנת שנ״ג.[12] אם נצרף את כל העדויות שהבאנו עד עתה נגיע למסקנה פשוטה: ר״י סרוק היה בוונציה שבע שנים, משנת שנ״ג ועד סוף שנת ש״ס.

[ו] ר׳ אהרן ברכיה די מודינה.

בביתו של ר׳ אהרן ברכיה די מודינה ישב ר׳ ישראל סרוק וערך תיקון חצות.

ועוד החכם השלם רבי ומרי כמוהר״ר ישראל סרוק זצ״ל גם הוא היה קם ויושב על גבי קרקע, וזה עיני ראוהו בביתי כמה לילות.[13]

אחר שציטט מספר חרדים דברים בשבחה של ההתבודדות, הוסיף רא״ב מודינה: ׳וכמה היה מזרז על זה החכם מורי כמוהר״ר ישראל סרוק זצ״ל בשם רבותיו׳.[14]

[ז] ר׳ אברהם מנחם כהן־פורטו.

גם ר׳ אברהם מנחם כהן־פורטו נפגש עם ר׳ ישראל סרוק. כך כתב בספרו חות יאיר.

והבל הבי״א, ה״ציץ ב׳כבוד ה׳ א׳לקי׳, רמז למה שאמרו חכמי האמת למה נענש הבל, וכשאמרתי פרפרת זו החכם סרוק זלה״ה נשקני על ראשי.[15]

9 ארי נוהם, מהדורת נ״ש ליבאוויטש, ירושלים תרפ״ט, עמ׳ 42.

10 שם, עמ׳ 53.

11 שם, עמ׳ 81. הביאו ג׳ שלום, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 221.

12 ד׳ קארפי, ספר חיי יהודה לר׳ יהודה אריה ממודינה, תל אביב תשמ״ה, עמ׳ 13.

13 אשמורת הבקר, מנטובה שפ״ד, דף רמח ע״א. דברי רא״ב מודינה הובאו על ידי ג׳ שלום, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 224.

14 מעבר יבק, מנטובה שפ״ו, קרבן תענית, פרק א. דברי רא״ב מודינה הובאו על ידי י׳ תשבי, העימות בין קבלת האר״י לקבלת הרמ״ק בכתביו ובחייו של ר׳ אהרן ברכיה ממודינה, ציון לט (תשל״ד), עמ׳ 10, הערה 4.

15 חות יאיר, ויניציאה שפ״ח, דף יד ע״א. הציטוט הובא על ידי ג׳ שלום, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 225.

[ח] ר׳ נתן אוטולינגו, אחרי שנת ש״ס.
כתב ר״נ אוטולינגו בפנקסו, שנזכר לעיל ידיעה ב.

ואמר החכם נר״ו כי הוא **אמר** לי זה **בווינציייה**...[16]

מכאן אתה למד כי בשעת כתיבת הדברים 'החכם', הוא ר״י סרוק, והכותב, הוא ר״נ אוטולינגו, אינם נמצאים בוונציה. היכן היו? מאלול שנ״ח – תשרי שנ״ט התגורר ר״נ אוטולינגו בקוניאן, אליה עבר מוונציה.[17] בסוף שנת ש״ס עזב ר״י סרוק את ונציה, כאמור לעיל ידיעות ג–ד. מכאן עולה כי לאחר שנת ש״ס הגיע ר״י סרוק לקוניאן, ובה נפגש עם ר״נ אוטולינגו והזכיר לו את הדברים אשר אמר לו קודם לכן בוונציה.

[ט] ר׳ נתן אוטולינגו, שס״ג.
עוד כתב ר״נ אוטולינגו בפנקסו.

מה ששמעתי מהחכם נר״ו **בווינציייה** שנת **שס״ג**.[18]

עדותו של ר׳ נתן אוטולינגו מוסיפה את שנת שס״ג על ידיעותינו הקודמות באשר לשהותו של ר״י סרוק בוונציה, והיא מוכיחה כי גם לאחר שנת ש״ס היה ר״י סרוק באיטליה.[19]

[י] ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל, שס״ג.
חכם נוסף שפגש את ר׳ ישראל סרוק הוא ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל. הוא היה בוונציה בשנת שס״ג, כמתואר להלן סעיף סח. אחר חזר לפרמישלא, ובשנת שס״ד מסר לר׳ שבתי סופר דברים שקיבל מר״י סרוק בהיותו בוונציה. כך כתב ר׳ שבתי סופר.

כתוב בראשית חכמה... וזה לשונו ומה״ר שלמה אלקבץ הלוי נר״ו תקן תפלה על המזונות לאומרה בכל יום וכתב בה... והביא מעט ממנה כאומר אפס קצהו תראה וכולו לא תראה. ונצטערתי על זה עד מאד, כי היא בלתי נמצאה עד שנתגלגל לי זכות ע״י זכאי כמהר״ר נפתלי במהר״ר דוד זכריה מענדל שהעתיקה בק״ק ויניצייא.
וכתב בהתחלתו וז״ל, העתקתי ממורי החכם ר׳ ישראל סרוק נר״ו מכתב יד עצמו של מהר״ר שלמה אלקבץ ז״ל. כתוב בספר הזוהר בפרשת בשלח דף כח ע״א שחייב אדם להתפלל על מזונותיו בכל יום ואפילו שיהיה לו מה יאכל, לכן אני שלמה הלוי בן אלקבץ תקנתי תפלה זו...[20]

16 כת״י 357, דף 20 ע״א.
17 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כה.
18 כת״י 357, דף 22 ע״ב.
19 ידיעה זו לא היתה בידיו של ג׳ שלום, והיא סותרת את קביעתו הנחרצת כי 'אין איפוא כל ידיעה הסותרת להנחתנו שכל פעולתו של סרוג באיטליה היתה בשש שנים, בערך משנת שנ״ב ואילך' (ישראל סרוג [לעיל הערה 1], עמ׳ 225).
20 סידור ר׳ שבתי מפרמישלא, הקדמה פרטית, סי׳ לא, מהדורת י׳ סץ, בלטימור תשמ״ז, כרך א, עמ׳ 128.

ר׳ שבתי סופר העתיק את התפילה על המזונות שתיקן ר״ש אלקבץ, ובסופה כתב: ׳[העתקתי] התפלה בעזרת הש״י ביום ו׳ ה׳ ימים לחדש אדר ראשון שנת והו״א א״ב הז״ן כ״ל העול״ם בחסד״ו [שס״ד] לפ״ק׳.[21]
עדות זו מצטרפת לעדותו של ר״נ אוטולינגו, שהובאה לעיל ידיעה ט, על שהותו של ר״י סרוק בוונציה בשנת שס״ג. על פי שניים עדים — ר״נ אוטולינגו ור״נ מנדל — יקום דבר, וברור אפוא כי גם לאחר שנת ש״ס היה ר״י סרוק באיטליה.[22]

כל העדויות הללו מצטרפות לסדר זמנים של עשר שנים שבהן עבר ר׳ ישראל סרוק בערי איטליה ולימד בהן את קבלת האר״י. ר״י סרוק היה בוונציה ובקהילות הסמוכות (׳קבע מדרשות בכל הארצות האלה׳) משנת שנ״ג בערך ועד סוף שנת ש״ס (׳עומד והולך ובא׳ בהן במשך ״יותר מן ו״ו שנים׳). בסוף שנת ש״ס עזב ר״י סרוק את ונציה (׳אחרי נסעו׳), אך אין בידינו עדויות לאן פנה. במהלך השנים הבאות היה בקוניאן, ובשנת שס״ג היה ר״י סרוק שוב בוונציה. על פי כל הידיעות שנמצאות בידינו לעת עתה לא נוכל לכוון בדיוק את זמני שהייתו בכל אחת מהערים האלה.

גוריציה

ר׳ ישששכר בער איילינבורג, רבה של גוריציה שבצפון־מזרח איטליה,[23] למד את קבלת האר״י מפי ר׳ ישראל סרוק.

> ויש לי עוד דברים בגו אשר קבלתי על פה בלחישה בכלל שאר דברים כבשונו של עולם... אשר שמעתי מפי המקובל הגדול מורי כמהר״ר ישראל סרוק ז״ל.[24]

היכן נפגשו ר׳ ישראל סרוק ור״ב איילינבורג? בהמשך דבריו, שיובאו במלואם להלן סעיף נז, כתב ר״ב איילינבורג כי ר׳ ישראל סרוק פירש לו את ספרא דצניעותא. הפירוש היה בביתו של ר״ב איילינבורג, ושם העתיקו ר׳ עזרא מפאנו. מכאן אתה למד כי היה ר״י סרוק בגוריציה, ובה לימד את ר״ב איילינבורג.
אימתי היה ר״י סרוק בגוריציה? ר״ב איילינבורג לא ציין את השנים שבהן שהה ר״י סרוק בעירו. ודאי היה הדבר לפני שנת שס״ח, שבה נפטר ר׳ עזרא מפאנו.[25] בשורות הקודמות ראינו

21 שם, עמ׳ 132. התפילה על המזונות נדפסה על ידי ר״צ ורבלובסקי, תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן׳ אלקבץ, ספונות ו (תשכ״ב), עמ׳ קלט, קמו–קמח. סידורו של ר׳ שבתי מפרמישלא לא היה לפני ר״צ ורבלובסקי, והוא הדפיס את התפילה על פי כת״י מוסקבה, גינצבורג 694, ס׳ 27993.

22 הידיעה על פגישתו של ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל עם ר׳ ישראל סרוק בוונציה לא נזכרה ולא נידונה במחקר כלל, וכשם שהיא מלמדת על זמן שהותו של ר״י סרוק בוונציה יש בה גם כדי ללמד על עניינה של קבלת האר״י בפולין. בכך נדון להלן סעיף סח.

23 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לט.

24 הקדמת ר״ב איילינבורג לספרו באר שבע, ונציה שע״ד.

25 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כג.

כי לאחר שנת ש״ס שהה ר״י סרוק בקוניאן, ובשנת שס״ג שב לוונציה. קוניאן נמצאת על הדרך בין ונציה ובין גוריציה. מכל הידיעות הללו עולה המסקנה הפשוטה כי בין שנת ש״ס ובין שנת שס״ג היה ר״י סרוק בגוריציה, ובדרכו מוונציה לגוריציה או בשובו מגוריציה לוונציה שהה בקוניאן.

שלוניקי

דברים מפי ר׳ ישראל סרוק הביא ר׳ דוד שמריה בספרו תורת אמת. בהקדמתו לספר כתב: ׳שמעתי קצת דברים מהרב הגדול הר׳ ישראל שארוג נר״ו׳, ובתוכו הביא אחת עשרה הערות בשם ׳הרי״ש נר״ו׳.[26]

ספר תורת אמת נדפס בשלוניקי שס״ד, ור׳ דוד שמריה כלל בו פירושים על זוהר חדש שנדפס בעיר זו בשנת שנ״ז. מכאן מתבקשת המסקנה הפשוטה כי ר״י סרוק היה בשלוניקי אחר שנת שנ״ז.[27] אלא שמסקנה זו בטעות יסודה. שני חלקים בספר תורת אמת: תחילה הובאו בו פירושים על ׳הזוהר ישן נושן׳ (עד דף קעט ע״ב), ואחר פירושים על ׳הזוהר שהדפיסו בשלוניקי בזמן הזה לחדש כל מה שהיה חסר מהזהר׳ (דף קפ ע״א ואילך). בדקנו את אחת עשרה ההערות של ר׳ ישראל סרוק ומצאנו כי הן כלולות בחלק הראשון של הספר (האחרונה נמצאת בדף קעה ע״ב), ועל כן כולן נאמרו על ספר הזוהר שנדפס בשנים שי״ח–ש״ך ולא על זוהר חדש שנדפס בשנת שנ״ז.

נמצינו למדים כי ר׳ ישראל סרוק שהה בשלוניקי, וכי יכול היה לשהות בה לפני שנת שנ״ז וכבר אז להעיר את הערותיו על ספר הזוהר הנדפס. ואדרבא, מהעובדה שהעיר ר״י סרוק רק על הזוהר ה״ישן׳ ולא על ה׳חדש׳ יכולים אנו להסיק כי כל הערותיו נאמרו לפני שנת שנ״ז דווקא ולא אחריה. למסקנה זו לא מצאנו ראיה מוצקה, ועל כן לא נסתמך עליה.

•

מקובל נוסף שהיה בשלוניקי הוא ר׳ יהודה הכהן. הוא מסר את החיבור ׳קבלת מהר״י סרוק׳ לר׳ אלעזר אלטשול בפראג, כמתואר להלן סעיפים סט–ע. האם מכאן עולה כי ר״י הכהן פגש את ר״י סרוק בשלוניקי וקיבל ממנו את החיבור הנזכר? משלוניקי עבר ר׳ יהודה הכהן לקראקא. האם בעיר זו, ולא בשלוניקי, פגש ר׳ יהודה הכהן את ר״י סרוק? לעת עתה אין לנו תשובה ברורה על כך.

רגוזה

שני מקובלים, ר׳ אברהם הירירה ור׳ שלמה אוהב, מצטטים דברים שאמר להם ר׳ ישראל סרוק בעת שהיה ברגוזה.[28]

26 על דברי ר׳ דוד שמריה בספר תורת אמת כתב ג׳ שלום, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 238.

27 כך הסיק ג׳ שלום, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), שם; הנ״ל, אברהם כהן הירירה, ירושלים תשל״ח, עמ׳ יד.

28 רגוזה, הנקראת כיום דוברובניק, שוכנת בחוף המזרחי של הים האדריאטי.

[א] ר׳ אברהם הירירה.

פעמים אחדות מזכיר ר׳ אברהם הירירה בשני ספריו, שער השמים ובית אלהים, את ר׳ ישראל סרוק. מדבריו עולה כי ר״י סרוק היה ברגוזה, ושם לימדו את קבלת האר״י.

> ואין זו המצאה או מחשבה שלי, כי אם הקדמתו של החכם סרוגו, שבהשיבו על אותה השגה וקושיה עצמה **שהצגתי בפניו** בעיר **רגוזה** שבמחוז אילירה, **אמר לי** כי אדם קדמון...[29]
>
> **קראתי ברגוזה** אצל מורי ורבי החכם ישראל סרוג (עליו השלום) מכתיבת האלוהי רב דה לוריא אשכנזי, זכרו לתהילה, כי נבואת משה רבנו היתה מצד זעיר אנפין של עולם הבריאה.[30]

מתי נפגשו ר׳ ישראל סרוק ור׳ אברהם הירירה ברגוזה? בשנת שנ״ה בערך עזב ר״א הירירה את איטליה, נסע לספרד ואחר הגיע לאמשטרדם.[31] האם פגישתם ברגוזה היתה לפני שנת שנ״ה או אחריה? בשאלה זו נחלקו הדעות.[32] כדי להכריע בה עלינו לבדוק את כל המקומות שר״א הירירה מזכיר בהם את ר״י סרוק ואת דבריו. הזכרות אלו יובאו בתיאור ספריו של ר״א הירירה, להלן סעיף עג, ומהן עולות שתי מסקנות:

א. בשני מקומות נכתב כי ר״י סרוק ור״א הירירה החזיקו את כתבי ר׳ חיים ויטל ולמדו בהם. אלו הם החיבורים היחידים שר״א הירירה מזכיר כחיבורים שהוא למד בהם עם ר״י סרוק.

ב. בשלושה מקומות מביא ר״א הירירה את דברי ר״י סרוק. בכל המקומות הללו הוא מביא דברים שאמר לו ר״י סרוק בעל פה אבל אין הוא מצטט מחיבוריו.

מכל אלה עולה בבירור כי בעת שישב ר״א הירירה לפני ר״י סרוק הוא שמע ממנו דברים בעל פה, אך לא למד וקרא בחיבורים כתובים שלו. אמנם החזיק ר״י סרוק בחיבורים כתובים, וגם ביאר אותם לר״א הירירה, אבל הם לא היו חיבוריו שלו אלא חיבורים שכתב ר״ח ויטל.

במקומות אחרים בספריו מצטט ר״א הירירה, כמובא להלן סעיף עג, מחיבורים שנערכו בבית מדרשו של הרמ״ע מפאנו. בחיבורים אלה, שנערכו אחרי שנת ש״ס, כמתואר להלן סעיף נח, נמצאים דברי ר״י סרוק. לכאורה מעידים ציטוטים אלו כי היה ר״י סרוק ברגוזה אחרי שנת ש״ס, אלא שבדקנו את כל הציטוטים הללו ומצאנו כי לא הזכיר ר״א הירירה את שמו של ר״י סרוק עליהם. הוא מצטט מחיבורים אלה, אך אין הוא אומר שר״י סרוק מסרם, הציגם, פירשם או אמר דברים עליהם.

29 שער השמים, ספר שמיני, פרק 6, דפוס 656, עמ׳ 515–516.

30 בית אלהים, ספר רביעי, פרק 5, דפוס 656, עמ׳ 127.

31 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כט.

32 ג׳ שלום, אברהם כהן הירירה (לעיל הערה 27), עמ׳ יג–טו, סבר שר״י סרוק היה ברגוזה בין השנים ש״נ ושנ״ה, לפני שר״א הירירה נסע משם. נ׳ יושע, מיתוס ומטאפורה, ירושלים תשנ״ד, עמ׳ 41–42, סבר שר״א הירירה חזר לרגוזה אחרי שנת ש״ס ושם פגש את ר״י סרוק.

על כן יש להבחין בין דברים שבעל פה ובין דברים שבכתב. ר״י סרוק היה ברגוזה לפני שהלך לאיטליה, כלומר לפני שנת שנ״ג בערך, ואז מסר לר״א הירירה את כתבי ר״ח ויטל ואז ביאר לו את תוכנם. כל הדברים שר״א הירירה מביא מפיו של ר״י סרוק הם מן השנים הללו, שבהן ישב לפניו כתלמיד לפני רבו. לעומת זאת, דברי ר״י סרוק שר״א הירירה מצטט מחיבורים כתובים מקורם בחיבורים שערך הרמ״ע מפאנו אחרי שנת ש״ס. חיבורים אלו הגיעו לר״א הירירה אחרי שנת ש״פ, בהיותו באמשטרדם, שבה כתב את הספרים שער השמים ובית אלהים.

[ב] ר׳ שלמה אוהב.

מקובל נוסף ברגוזה שר״י סרוק נפגש עמו הוא ר׳ שלמה אוהב.[33] ב׳לקוטים רמזים וסודות ודרושים מפוזרים להרש״א ז״ל בעל שמן הטוב׳, שנדפסו בסוף ספר שמן הטוב וזקן אהרן, נכתב.

> יש סברא לו׳, אם היה לי קבלה, כי אהרן הכהן נתגלגל בעלי הכהן, ויש רמז לזה... ועוד רמז... והמקום יראנו נפלאות מתורתו.
> אחר כל זה זכני ה׳ כי הקר׳ ה׳ לפני **הח׳ השל׳ כמהר״ר יש׳ סרוק**, ואמר כי קבלה בידו כי אהרן הכהן נתגלגל בעלי הכהן, וקבל ענשו ממעשה העגל. וראיה לדבר כי הוא אמר פרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם, ועל כן נשברה מפרקתו.
> וחדשתי אני כי אהרן במ״ק בעלי במ״ק, ושמחתי.[34]

דברים דומים על גלגול אהרן בעלי נמצאים בשני חיבורים שנכתבו באיטליה על פי שיטתו של ר״י סרוק: ענייני הגלגולים, שיתואר להלן סעיף מו; קובץ ליקוטים מאת ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, שיתואר להלן סעיף מט.

> אהרן הכהן הוא עלי, ומת בסקילה כשנפל מעל הכסא ותשבר מפרקתו, מדה כנגד מדה בסוד וישלך מידיו את הלוחות, ואחר כך בהלל שהכהנים אינם קוברי מתים, ולפי׳ קובר מתים היה הלל.[35]
> אהרן נתגלגל בעלי, ומת בסקילה שנפל מעל הכסא ונשברה מפרקתו לפי שעשה העגל. נתגלגל אח״כ בהלל לפי שלא קבר מתי׳, לפיכך הלל היה קובר מתים.[36]

רמי״ס הלוי העתיק דברים מר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מט. ר״נ אוטולינגו שמע דברים מר״י סרוק בוונציה, כמובא לעיל סעיף זה וכמתואר להלן סעיף מז.

33 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ל. גם ר׳ יחיאל לוריא אשכנזי מסר לר׳ שלמה אוהב דברים שאמר האר״י, כמתואר להלן סעיף לה.

34 שמן הטוב וזקן אהרן, ונציה תי״ז, דף קמח ע״ד. הדברים הובאו בראשונה במאמרי כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 116, הערה 63. האם עסקו ר״ש אוהב ור״י סרוק בגלגולו של אהרן הכהן משום שנכדו של ר״ש אוהב הוא ר׳ אהרן הכהן?

35 ענייני הגלגולים, סעיף קעו, כת״י 348, דף יט ע״א.

36 קובץ ליקוטים מאת ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כת״י 379, דף סז ע״ב.

נשוב לספר שמן הטוב. על דברי ר׳ ישראל סרוק נוספה הערתו של ׳המגיה׳.

> אמר המגיה, רוח ה׳ נוצצה בו שכיון לאמת כי כן קבלנוהו מהאר״י זלה״ה, וכן כתוב אצלי בספר הגלגולים חלק ב׳, וז״ל אהרן הכהן נתגלגל בעלי הכהן, ובעון ע״ז היה חייב סקילה, לכן ותשבר מפרקתו ויפול מן הכסא, ואחר כך נתגלגל בעזרא הסופר שהיה ג״כ כהן ושם נתקן.[37]

שני מגיהים לספר: ר׳ יעקב יוזביל ור׳ משה זכות, כפי שעולה משתי ההקדמות שכתבו בראשו. מתוכנה של ההערה שלפנינו נראה כי מידיו של ר״מ זכות יצאה. הדברים שר״מ זכות מצטט מ׳ספר הגלגולים חלק ב״ הובאו שם בשמו של ר׳ מסעוד אזולאי, כמתואר להלן סעיפים נג, צב.
גלגולו של אהרן בעלי נמצא אפוא לפנינו בשלוש נוסחאות: של ר׳ מסעוד אזולאי, של ר׳ ישראל סרוק ושל ר׳ משה יהוסף סיני הלוי. מכאן עולה שאלה גדולה: האם פגש ר״י סרוק את ר׳ מסעוד אזולאי ושמע ממנו על גלגול אהרן בעלי? לעת עתה אין לנו תשובה על כך.[38]

קראקא

ר׳ ישראל סרוק הגיע גם לקראקא, ושם פגש את ר׳ פנחס הלוי הורביץ.[39] על כך העיד ר׳ אברהם ישראל לוי העליר.

> זקיני הגאון המופלג מהר״ף זצ״ל הלוי הורוויץ, אשר כבר העיד עליו המקובל הגדול מוהר״ר ישראל סרוק ז״ל, אחד מגדולי תלמידי איש אלקים האר״י ז״ל, שנשמת זקיני הגאון מהר״ף ז״ל הוא נשמת התנא האלקים(!) ר׳ פנחס בן יאיר.[40]

ר״י סרוק הודיע לר׳ פנחס הלוי הורביץ את שורש נשמתו, כאשר עשה לאישים נוספים שעמם נפגש.
האם יש בידינו חיבור שנכתב בקראקא בעת ששהה בה ר׳ ישראל סרוק? ׳קבלת מהר״י סרוק׳ הובא על ידי ר׳ יהודה הכהן מקראקא לפראג, כמתואר להלן סעיפים סט–ע. האם נכתב חיבור זה בקראקא? ושמא בשלוניקי, שאף בה היו ר׳ יהודה הכהן ור׳ ישראל סרוק? לעת עתה אין בידינו תשובה ברורה על כך.

37 שמן הטוב וזקן אהרן, ונציה תי״ז, דף קמח ע״ד.

38 להלן, סעיף נג, נתאר סדר של קריאת שמע שהעתיק ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) באיטליה, ובראשו כתב: ׳ששמעתי מפי החכם כמה״ר מסעוד אזולאי סגי נהור נר״ו׳.

39 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מ.

40 הקדמה לילקוט שמעוני, פרנקפורט דאודר תס״ט. הדברים צוטטו בראשונה על ידי צ׳ הלוי איש הורוויץ, תולדות משפחת הורוויץ, קראקא תרצ״ו, עמ׳ 65. אחריו ציטט את הדברים ג׳ שלום, התנועה השבתאית בפולין, בית ישראל בפולין (בעריכת י׳ היילפרין), כרך ב, ירושלים תשי״ד, עמ׳ 37. ספרו של צ׳ הלוי איש הורוויץ היה בידיו של ג׳ שלום, אך הוא לא הביא את הציטוט בשמו.

פרנקפורט

קובץ גדול של חיבורים בקבלת האר״י היה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר להלן סעיפים סב–סה. בקובץ זה כלולים גם דברים שאמר ׳מורי ורבי ש״ן׳, הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמבורר להלן סעיף סד. מדבריו עולה כי ישב לפני ר׳ ישראל סרוק ושמע ממנו כיצד נהג האר״י במניין הכיכרות שבסעודות השבת.

> צריך לשים על השלחן ליל שבת ובסעודת שחרית י״ב ככרות... אבל מ״ו ש״ן אמר לי שאמר לו החכם ר׳ ישראל סרוק, שהיה סמוך על שלחן החכם האשכנזי ע״ה, שלא עשה כן אלא כסדר הזה סידר... ועל זה הסדר סמך מ״ו ש״ן, ובעיני ראיתי.[41]

דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ מעידים כי ר״י סרוק היה באשכנז ולימד בה את קבלת האר״י. הוא חלק על הנאמר בספר כנפי יונה, והורה לשומעיו את אשר קיבל הוא מן האר״י. ר״א כ״ץ היה בפרנקפורט, וכנראה בתחילת שנת שס״ו לא היה בין החיים. מכאן שהיה ר״י סרוק בעיר זו לפני שנה זו.

מדברי ר׳ אלכסנדר כ״ץ נודע לנו לראשונה כי ר׳ ישראל סרוק ׳היה סמוך על שולחן החכם האשכנזי ע״ה׳. לדברים חשובים אלה נשוב להלן סוף סעיף זה.

קושטא / מצרים

ר׳ ישראל סרוק נפגש עם ר׳ אפרים פנצירי והודיע לו את שורש נשמתו. על כך אנו למדים מספר תק״ן ליקוטים, שיתואר להלן סעיף נח. סעיף תקלו בספר זה עוסק ב׳שורש נשמת פלוני אלמוני דרך משל מקשר ימין של יד ימין של רחל׳ (כת״י 487, דף 174 ע״א). מיהו ׳פלוני אלמוני׳? על כך נלמד מהחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר״א פנצירי, שיתואר להלן סעיף נ. הסעיף העוסק ב׳נשמת פלוני אלמוני׳ מופיע גם בספר זה, אך בנוסח שונה במקצת: ׳שורש נשמת פלוני אלמוני, ואמר שהוא תוגמ״י׳ (כת״י 410, דף כה ע״א). תוגמי בחילוף אותיות א״ת ב״ש משמעו — אפרים, הוא ר׳ אפרים פנצירי.[42]

מי כתב את סעיף תקלו בספר תק״ן ליקוטים? סעיף זה הוא אחד מארבעים ושניים הסעיפים האחרונים בספר שנתחברו כולם בידי ר״י סרוק, כמתואר להלן סעיף נח. מכאן עולה שר׳ ישראל סרוק נפגש עם ר׳ אפרים פנצירי והודיע לו את שורש נשמתו, כאשר עשה לאישים נוספים שעמם נפגש.

ספר תק״ן ליקוטים סודר לפני שנת שס״ה,[43] ואם כן נפגשו ר״י סרוק ור״א פנצירי לפני שנה זו. ר״א פנצירי היה תחילה בקושטא, ואחר בדמשק.[44] הוא היה גם במצרים, כמתואר להלן סעיף

41 כת״י 591, דף ע ע״ב.

42 ׳תוגמי׳ לציון השם ׳אפרים׳ מופיע פעמים נוספות בספרים שערך ר׳ אפרים פנצירי, כמובא להלן סעיף נ.

43 בשנת זו חתם הצנזור בסופו של הספר, כמתואר להלן סעיף נח.

44 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לא.

פא. היכן נפגשו? האם נפגשו באחד מן המקומות הללו, או אולי במקום אחר? לעת עתה אין לנו כל תשובה על כך.

סיכום

תיארנו את כל הידוע לנו על מסעותיו של ר׳ ישראל סרוק: אישים, מקומות וזמנים. נשתדל עתה לצרף את כל אלה למסלול אחד משוער שבו הילך ר״י סרוק.

[א] לפני שנ״ג, שלוניקי: ר׳ דוד שמריה, ר׳ יהודה הכהן (?).

[ב] לפני שנ״ג, רגוזה: ר׳ אברהם הירירה, ר׳ שלמה אוהב.

[ג] משנ״ג עד ש״ס, פירארה וונציה: ר׳ מנחם עזריה מפאנו, ר׳ עזרא מפאנו, ר׳ נתן אוטולינגו, ר׳ ברוך ן׳ ברוך, ר׳ שמעון כהן, ר׳ אהרן ברכיה מודינה, ר׳ יהודה אריה מודינה.

[ד] בין ש״ס ובין שס״ג, קוניאן: ר׳ נתן אוטולינגו.

[ה] בין ש״ס ובין שס״ג, גוריציה: ר׳ ישששכר בער איילינבורג, ר׳ עזרא מפאנו.

[ו] שס״ג, ונציה: ר׳ נתן אוטולינגו, ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל.

[ז] בין שס״ג ובין שס״ו, פרנקפורט: ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

[ח] (?), קראקא: ר׳ פנחס הלוי הורביץ, ר׳ יהודה הכהן (?).

[ט] (?), קושטא(?) / מצרים(?): ר׳ אפרים פנצירי.

סדר זמנים ומקומות זה נסמך גם על סדר החיבורים של ר׳ ישראל סרוק, שיתברר להלן סעיף לג.

שיערנו את המסלול שהילך בו ר״י סרוק בארצות הגולה, ועתה עלינו לשוב אל ראשיתו ואל מוצאו. האם היה ר״י סרוק אחד מתלמידיו של האר״י? האם היה אחד מן הבאים אל בית מדרשו בצפת? עובדות אחדות עוררו ספק בדבר היותו תלמיד האר״י: אין הוא מנוי ברשימת התלמידים שנכנסו ללמוד אצל האר״י, שר׳ חיים ויטל כתבה וסידרה; שמו נעדר מן הספרים שיצאו מתחת ידיהם של תלמידי האר״י הידועים; שיטתו ומושגיו שונים משיטותיהם וממושגיהם של תלמידי האר״י הידועים.[45] כל אלו הביאו לחיפוש יחס אחר בין ר״י סרוק ובין האר״י. סברות אחדות הועלו בסוגיה זו, אך ראיה ברורה לא נמצאה להן ומידי השערות לא יצאו.[46]

45 ג׳ שלום העלה את הספק במאמרו, ישראל סרוג (לעיל הערה 1), עמ׳ 214–243, והאריך לפרשו ולבססו.

46 חתימת ״ישראל סרוק׳ בכתב יד שבא ממצרים, ואזכורים נוספים שלו ושל אחרים מבני משפחתו, הביאו להשערה שר״י סרוק הכיר את האר״י במצרים ולהכרה שיחסו אל האר״י טעון בירור ועיון מחודש. כך כתבו ג׳ שלום, Sabbatai Sevi, The Mystical Messiah, Princeton 1973, p. 25, n. 28; ר׳ מרוז, אסכולת סרוק (לעיל הערה 1), עמ׳ 178–179.

דברי ׳מורי ש״ן׳, שהובאו לעיל עמ׳ 234, פותחים פתח חדש לפתרון השאלה הקשה בדבר יחסו של ר״י סרוק אל האר״י. ׳מורי ש״ן׳ מסר כי ר״י סרוק ׳היה סמוך על שלחן החכם האשכנזי ע״ה׳. האם במלים אלו נתכוון ׳מורי ש״ן׳ לומר כי ר״י סרוק היה מבאי ביתו של האר״י? האם מכאן אנו יכולים להסיק כי אמנם לא נכנס ר״י סרוק לבית מדרשו של האר״י אך היה עמו בביתו ושם שמע דברים ממנו? האם משום כך נעדר שמו מרשימת התלמידים שנכנסו ללמוד אצל האר״י בבית מדרשו? האם מכאן עולה כי ר״י סרוק היה גם היה בצפת, אך לא בבית מדרשו של האר״י אלא בביתו וסמוך על שולחנו?

[לג] כתבי ר׳ ישראל סרוק (ב)

תיארנו בסעיף הקודם את דרך מסעיו של ר׳ ישראל סרוק ואת המקובלים שעמם נפגש. נתאר עתה את החיבורים הרבים שנכתבו בבתי מדרשותיו.

חיבוריו של ר״י סרוק אינם עשויים מקשה אחת אלא נבדלים זה מזה בשיטותיהם ובמושגיהם. הבדלים אלה נובעים מדרך הילוכו של ר״י סרוק ומהתלמידים שישבו לפניו בכל מקום ומקום. לא הרי חיבורי קראקא כחיבורי ונציה, ולא הרי חיבורי ונציה כחיבורי גוריציה. משום כך מהלך נדודיו, קהל תלמידיו ומעשה חיבוריו של ר״י סרוק אחוזים אלו באלו. לא זו אף זו. תלמידי ר״י סרוק העתיקו לא רק את חיבוריו אלא גם את חיבוריהם של האר״י ותלמידיו כשהם סמוכים זה לזה ופתוכים זה בזה, ורישום כתבי ר״י סרוק לבדם יציג רק חלק מן החיבורים שהיו לפני כל אחד ואחד מהם. להבדלי המקומות והתלמידים תוצאות נוספות — הם קבעו את דרכי העתקתם והפצתם של חיבורי ר״י סרוק. חיבורים שנכתבו בתחילה בקראקא נעתקו ונפוצו בדרך שונה מזו של החיבורים שנכתבו בתחילה בוונציה, ואלה נעתקו ונפוצו בדרך שונה מזו של החיבורים שנכתבו בתחילה בגוריציה.

בגלל כל אלה לא נוכל לערוך את חיבוריו של ר״י סרוק ברשימה אחת כוללת אלא עלינו לעורכם ברשימות אחדות המסודרות על פי המקומות שבהם היה ועל פי התלמידים ששמעו את דבריו והעלו אותם על הכתב. על כן נדחה את התיאור המלא והמפורט של חיבורי ר״י סרוק ומעשה כתיבתם והעתקתם לפרקים הבאים, חיבור חיבור על זמנו ועל מקומו: חיבורים שהיו אצל ר׳ עזרא מפאנו ואצל הרמ״ע מפאנו בוונציה יירשמו בסעיף מד, אצל ר׳ נתן אוטולינגו בקוניאן יירשמו בסעיף מז, אצל ר׳ ישששכר בער איילינבורג בגוריציה יירשמו בסעיף נז, אצל הרמ״ע מפאנו ברג׳יו יירשמו בסעיף נח, אצל ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט יירשמו בסעיף סג ואצל ר׳ יהודה הכהן בקראקא יירשמו בסעיף סט. כאן נקדים ונעסוק בתוכני חיבוריו של ר׳ ישראל סרוק ובמושגים המיוחדים להם.

עיון בחיבוריו של ר׳ ישראל סרוק ימצא כי הם נסמכים על חיבוריהם של תלמידי האר״י. כל אחד מחיבוריו של ר״י סרוק מרצה את מהלך ההאצלה על פי מהלך האצלה שנמצא באחד מן החיבורים שכתבו תלמידי האר״י ועליו הוא מוסיף מונחים ומושגים חדשים. חיבורי ר״י סרוק נבדלים זה מזה במונחים שהם מוסיפים ומחדשים, ועל פי הבדלים אלו יכולים אנו לקבוע את היחס ביניהם, ראשון ראשון ואחרון אחרון.

תיאור חיבוריו של ר״י סרוק קשור בשאלת היותו אחד מן התלמידים היושבים לפני האר״י, שהצגנוה לעיל סוף הסעיף הקודם. על פי כל הידיעות המצויות בידינו ועל פי כל החיבורים ההולכים בשיטתו של ר״י סרוק המונחים לפנינו נשתדל לענות דברים אחדים בשאלה נכבדה זו.

קראקא (שלוניקי?)

חיבור קצר בשם ׳קבלת מהר״י סרוק׳ היה בקראקא בידיו של ר׳ יהודה הכהן, כמתואר להלן סעיף סט. הוא הביאו לר׳ אלעזר אלטשול, שהעתיקו בשנת שע״ו בפראג, כמתואר להלן סעיף ע. החיבור היה גם בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא, כמתואר להלן סעיף עא.
לעיל, סעיף ל, תיארנו את ׳סוד האצילות׳ והבאנו ממנו שתי פסקאות שבהן לשונות מיוחדים שלא מצאנו כמותם בחיבור אחר זולתו. לשונות דומים לאלה, אך לא זהים, מצאנו ב׳קבלת מהר״י סרוק׳.

> ואח״כ רמז לבינה שהיא אריך שתכסה החכמה ותדבק בה כדי שתהיה מכוסה... וזה האור של בינה הנקרא אריך מתדבק באין באופן שהם נעשי׳ לבשר אחד, והיינו כביכול ודבק באשתו והיו לבשר אחד, כמעט כל י׳ ספירו׳ של החכמה הם מכוסים בבינה... רק שליש הכתר מהחכמה נשאר מגולה, דהיינו חב״ד של כתר שלה, שאלו היתה מכוסה מכל וכל היו בני אדם כבהמות השדה, כמ״ש בס׳ **ברית מנוחה** שאלולי **קרני החכמה שהם מגולות** היתה החכמה סתומה ויהיו בני אדם כבהמות השדה.[47]
> ולהיות שלאה יש בה יותר דיני׳ מברחל... ולולי הנ״ה של אימא שמאירה בה בסוד הארוכות שמתארכת כדי להכנים בתוך הזעיר ומאיר ללאה ונעשה לה עיינין והיינו דכתי׳ ועיני לאה רכות, ופי׳ ר׳ **אפרים** שם בפסוק **ארוכות**, ככתוב בפי׳ הראב״ע וניבא ולא ידע מה ניבא.[48]

הדמיון בין שני החיבורים איננו מתמצה בשתי פסקאות אלו לבדן. בדקנו את ׳קבלת מהר״י סרוק׳ והעלינו כי הוא מקביל ל׳סוד האצילות׳ בתוכנו, בסידורו ובלשונותיו. השוואת שני החיבורים מראה בבירור כי ׳קבלת מהר״י סרוק׳ נתחבר על יסוד ׳סוד האצילות׳.

לעיל, סעיף ל, ראינו כי תחילתו של ׳סוד האצילות׳ חסרה לפנינו וציטטנו את הפסקה הפותחת את החיבור כפי שהוא נמצא בכת״י 228. לפסקה זו מקבילות השורות הבאות ב׳קבלת מהר״י סרוק׳.

> ונחזור לענייננו כשירדו אלה השברים מאלה הכלים למטה לקרקע הטהירו, תכף שירדו ונשברו הכלים נתעלו האורות שהיו בתוכם ורצו לעלות האורות למעלה למקום שהיו שם

47 תעלומות חכמה, דפוס 624, דף פא ע״ב. דברים אלו נמצאים גם בפירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק, כת״י 477, דף 5 ע״ב.

48 תעלומות חכמה, שם, דף פב ע״ב.

> בתחלה, פי׳ קודם השבירה... ולא היה רשות לאימא עילאה לקבלם, וישבו שם מעופפי׳, ועל אלה אמר הכתוב ורוח אלהים מרחפת, שהם אלה האורות מרחפות ע״פ המים... שאימא נקראת מים מפני שהיא כלה מצד החסד...[49]

שורות אלו נמצאות בערך באמצעו של החיבור ׳קבלת מהר״י סרוק׳. על פי ההקבלה בין שני החיבורים יכולים אנו לשער ולאמוד, אך לא לדעת בוודאות, מהו תוכנם של הדפים הראשונים ב׳סוד האצילות׳ שלא הגיעו אלינו.

על מונחי ׳סוד האצילות׳ נוספו ב׳קבלת מהר״י סרוק׳ מונחים חדשים שמיוחדים לשיטת ר״י סרוק.

> והמקום הזה נעשה מזה השעשוע שאמרנו למעלה עם האור הנז׳ בכח **רל״א שערים שנארגו** מהם **אותיות התורה**... והרל״א שערים הם כלם בסוד י׳ ספירות פרצוף נעלם מאד... וכדי להבדיל בין האור והחשך רמז לכפול אותו כדי שיעלה הלמד שהוא חצי אחרון של א״ב כנגד האלף, והמ״ם כנגד הב׳, וכן כלם... והיא האלפב׳ של אלב״ם ג״ן ד״ס.[50]
>
> וחזרו לחכמה, וכביכול חכמה **נסדקת** בסוד חטה, וקצת מאותן האורות ירדו דרך **הסדק** למטה... ואחר שראתה החכמה שנסדקה... ובינה ג״כ חשבה שאינה יכולה לסבול האור הגדול ותשבר ח״ו ולכן גם היא **נסדקה** בסוד שעורה...[51]

רל״א שערים ואותיות התורה נזכרים בחיבור זה, אך ׳לבוש׳ או ׳מלבוש׳ אינם נמצאים בו. האם אפשר להסיק מכאן כי ׳קבלת מהר״י סרוק׳ קודם לחיבורי ר״י סרוק שנכתבו בוונציה, כגון לימודי האצילות ודרוש המלבוש?[52]

הזכרנו כי ׳קבלת מהר״י סרוק׳ היה בקראקא בידיו של ר׳ יהודה הכהן. האם עובדה זו מלמדת כי הורתו ולידתו של החיבור בקראקא? להלן, סעיף סט, נראה כי ר״י הכהן היה בשלוניקי, וממנה הביא לקראקא קונטרסים וסודות בקבלת האר״י. האם גם את ׳קבלת מהר״י סרוק׳ הביא משלוניקי? האם נכתב החיבור לראשונה בשלוניקי, בעת שר״י סרוק היה בה? האם ׳סוד האצילות׳ היה אף הוא בשלוניקי?
כל ההעתקות של ׳קבלת מהר״י סרוק׳ הן בכתיבה אשכנזית,[53] ולכאורה מוכיחה עובדה זו כי הוא נתחבר בקראקא ולא בשלוניקי. אלא שהוכחה זו פריכא היא. על פי נוסח ברכת המינים

49 שם, דף פ ע״א.

50 שם, דף עח ע״א.

51 שם, דף פ ע״א.

52 תחילותיהם של שני חיבורים אלו, שבהם נתפרש ענייני של המלבוש באריכות, יצוטטו להלן סעיף מד.

53 אחדות מהן יתוארו להלן סעיפים סט–עא. אחרות נמצאות בספריות הציבוריות ולא תוארו כאן. אלו גם אלו הן בכתיבה אשכנזית.

הנזכרת בגליא רזא נקבע כי הוא נתחבר ביוון.[54] בדקנו את העתקותיו של גליא רזא ומצאנו כי כולן בכתיבה אשכנזית נעשו ולא ביזנטית.[55]

יתר על כן. גורל אחד ל׳קבלת מהר״י סרוק׳ ולגליא רזא — שניהם הובאו על ידי ר׳ יהודה הכהן מקראקא לפראג. את שני החיבורים העתיק ר׳ אלעזר אלטשול בפראג בשנת שע״ו, ובסוף כל אחד מהם הודיע כי הם הגיעו לידיו מר׳ יהודה הכהן. את דבריו בסוף ׳קבלת מהר״י סרוק׳ נביא להלן סעיף ע, ואת דבריו בסוף גליא רזא נביא כאן: ׳ס׳ גליא רזיא ועמיקא. והעתקתיו מאיש קדוש מקובל אלהי האלוף כמהר״ר יודא ליב בן כמהר״ר דוד כ״ץ איש ירושלם, בשם כהארי לוריא אשכנזי׳.[56]

הנה כי כן אפשר שחיבור יתחבר ביוון וכל העתקותיו המצויות בידינו ייעשו באשכנז. על כן השאלה היכן נתחבר ׳קבלת מהר״י סרוק׳ נותרת פתוחה: בקראקא או בשלוניקי?

רגוזה

ר׳ ישראל סרוק הביא את כתבי ר׳ חיים ויטל אל ר׳ אברהם הירירה, ופירש לפניו את תוכנו של דרוש אדם קדמון, כמתואר להלן סעיף עג.

איטליה (פירארה, ונציה, קוניאן)

חיבורים רבים נכתבו מפיו של ר׳ ישראל סרוק בהיותו באיטליה.

[א] בפירארה ובוונציה נכתבו פסקאות רבות של דברי ר״י סרוק. פסקאות אלו נאספו בידי הרמ״ע מפאנו ונערכו על ידו. תחילה, לפני שנת ש״ס, ערכן בספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף מה. ביסודו של הספר נמצא ספר כנפי יונה שכתבו ר׳ משה נג׳ארה וחבריו, ועליו הוסיף הרמ״ע דברים שמצא בקונטרסים שכתבו תלמידי האר״י ודברים ששמע מר״י סרוק.

עריכה זו לא מצאה חן בעיני הרמ״ע, ועל כן סידרה מחדש בשנים ש״ס–שס״ה, בעת שבתו ברג׳יו. העריכה החדשה כוללת ספרים אלו: דרושים מקובצים, תק״ן ליקוטים וחיבורים נוספים. בכל אלה יימצאו דברי ר״י סרוק, והם סומנו בסימנים מיוחדים כדי שידעו הלומדים את מקורם. העריכה השנייה תתואר להלן סעיף נח.

בספר יונת אלם הרצה הרמ״ע את מהלך האצילות מראשו לסופו. יונת אלם יתואר להלן סעיף מה, ועריכתו האחרונה תתואר להלן סעיף נח. ביסודו של הספר נמצא מהלך ההאצלה שבספר כנפי יונה, ועליו הוסיף הרמ״ע את הדברים ששמע מר״י סרוק, כגון מלבוש, רל״א שערים, סדיקה ועוד.

54 ר׳ אליאור, גליא רזא, מהדורה ביקורתית, ירושלים תשמ״א, עמ׳ יב–יד.

55 אחת עשרה העתקות של גליא רזא נרשמו על ידי ר׳ אליאור, שם, עמ׳ יז–יט. העתקה נוספת, שהגיעה למכון לתצלומי כתבי יד לאחר פרסום המהדורה, נמצאת בכת״י ניו יורק, להמן K 21 (ס׳ 72512), ואף היא בכתיבה אשכנזית נעשתה.

56 כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דף 362(x) ע״ב.

[ב] בוונציה נכתבו חיבורים אלה: קונטרסי לימודי האצילות,[57] דרוש המלבוש שהיה בידיו של ר׳ שמעון כהן, דרוש שיעור קומה שהיה בידיו של ר׳ ברוך ן׳ ברוך. חיבורים אלה נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מד. אחדים מחיבורים אלה נעתקו גם בידי ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מז; בידי תלמידיו, כמתואר להלן סעיף מט; ובידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח.

שלושת החיבורים המרצים את מהלך האצילות – קונטרסי לימודי האצילות, דרוש המלבוש ודרוש שיעור קומה – מיוסדים כולם על החיבור התחלת החכמה, שתואר לעיל סעיף כט. בסעיף זה רשמנו מונחים אחדים שמייחדים את התחלת החכמה מהחיבורים שכתבו ר״ח ויטל, ר״י טבול, ר״מ יונה וחבריהם. מונחים אלה חוזרים, בשינויי לשון וסגנון, בשלושת חיבורי ר״י סרוק שנכתבו בוונציה. לא נוכל להביא כאן את המונחים הללו כפי שהם מופיעים בכל שלושת חיבורי ר״י סרוק הנזכרים, ועל כן נסתפק ברישומם כפי שהם מופיעים באחד מחיבורים אלה – לימודי האצילות.

> והקב״ה רמז לי׳ של ה״י אחרונה של מלוי ס״ג שתרד ותאיר במקום הפנוי וכן עשה...[58]
>
> וגם מלכות כשקבלה החלק ההוא, הגם כי לא היה חלק גדול לא יכלה לסבול אותו, ונתמעכה כמו שעושה כלי של מתכות כשמשימין אותו לאור שנתמעך ואין בו צורת כלי...[59] מפני שבאותן השברים נשאר בהם איזה צד מן האור כמו טיפין טיפין ונצוצות, המשל בזה כי כמו שהכלי שהיה מלא שמן ונשבר נשאר בו, היינו בשברים, לחלוחית של שמן שהוא כמו טיפין כן לענייננו נשאר בהם קצת מן האור שהוא כמו טיפין וניצוצות...[60]

על מונחי התחלת החכמה נוספו בלימודי האצילות, וכן בשאר חיבורי ר״י סרוק, מונחים חדשים: רל״א שערים, אריגה, תורה, לבוש, מלבוש.

> קודם כל דבר צריך לדעת שכשהיה הקב״ה משתעשע בעצמו... נבראת התורה שנבנית **מרל״א שערים**... וכשעלה ברצונו הפשוט לברוא העולמות... עשה לו **לבוש** מאור עצמותו שהיא **התורה**... ודע שהלבוש הזה **נארג** מרל״א שערים בזה האופן...[61]
>
> ודע כשחזרה הי׳ למעלה... ולכן לא יכלה לעלות ולהדבק במלבוש ונשארה חופפת על הטהירו עילאה...[62]
>
> וצריך לדעת **שהמלבוש** שאמרנו אעפ״י שהוא נארג מהד׳ שמות שהם ע״ב ס״ג מ״ה ב״ן **ורל״א שערים** עכ״ז יש לו שם לעצמו...[63]

57 השם ׳לימודי האצילות׳ לא ניתן לקונטרסים אלה על ידי ר׳ ישראל סרוק או אחד מתלמידיו אלא על ידי מקובלי אשכנז, כפי שניווכח להלן סעיפים מד, סג.

58 כת״י 319, דף 137 ע״ב; כת״י 551, דף טז ע״א.

59 כת״י 319, דף 138 ע״א; כת״י 551, דף יז ע״א.

60 כת״י 319, דף 138 ע״ב; כת״י 551, דף יז ע״ב.

61 כת״י 319, דף 137 ע״א; כת״י 551, דף טז ע״א.

62 כת״י 319, דף 137 ע״ב; כת״י 551, דף טז ע״ב.

63 כת״י 319, דף 147 ע״א; כת״י 551, דף כג ע״א.

כבר היתה אמא **סדוקה** מאור הפנימי שכבר נכנס בה... ותכף שנסדקה אמא נפלו ממנה נובלות... שדוגמת שני הסדיקות׳ בעולם הזה הוא החטה והשעורה שהם נסדקים לאורכם, החטה כנגד אבא והשעורה כנגד אמא. ודע שסדיקת אבא לא חזר לעולם לידבק... [64]

שלושת החיבורים המלמדים את מהלך ההאצלה – לימודי האצילות, דרוש המלבוש ודרוש שיעור קומה – לא נערכו בידי הרמ״ע מפאנו. שלושה חיבורים אלו נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, אך בגיליונותיהם אין הערות ואין תיקונים בכתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו.

[ג] קונטרסים נוספים נכתבו על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק, כגון: סדר של שבת ושני פירושים על ספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיפים מד, מט; ומאמר על האצלת האותיות, כמתואר להלן סעיף מז.

גוריציה

חיבורים אחדים נכתבו מפי ר״י סרוק בעת שבתו בגוריציה: פירוש לספרא דצניעותא, פירוש על שירים של שבת ועוד. כל אלה נמצאים לפנינו בכתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף נז.

המונחים המיוחדים לשיטת ר״י סרוק, כגון: אותיות התורה, לבוש, מלבוש, שכבר נזכרו בחיבורים שנכתבו בוונציה, חוזרים ומופיעים בפירוש ספרא דצניעותא. על מונחים אלה נוספו בגוריציה מונחים חדשים, כגון: צל על נייר, חוט של אור, ניתוק מהמלבוש. בפירוש ספרא דצניעותא נוספה גם ההבחנה בין ׳כלפי שמיא׳ ובין ׳כלפי דידן׳.[65]

תכף אותו מקום נעשה כמו מוגבל **כלפי דידן**, דאלו **כלפי שמיא** ח״ו, אלא הכל אחד. והמשל בזה כשתשים ידך על נייר לבן ותהיה גבוה מעט מעל הנייר נראה זה **הצל על הנייר**, ומי שרואה מרחוק נראה לו זה הצל כמו נקודה על הנייר, ואינו כן, שאם תשים ידך על הנייר תראה שהכל אחד... לזה הנקודה הזאת נקראת **כלפי דידן** חקיקה.[66]

כן אלה הניצוצות מכל ניצוץ וניצוץ יוצא כמו חוט של אור, ובהצטרפותם יחד נעשו כמו לבוש... דהיינו מלבוש.[67]

חיבור נוסף שנכתב מפי ר״י סרוק הוא ספר המלואים, כמתואר להלן סעיף מד. בחיבור זה פירש ר״י סרוק את דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל, כפי שנכתב בראשו: ׳תוספת ביאור שהרחיב

64 כת״י 319, דף 157 ע״ב; כת״י 551, דף לא ע״א.

65 המלים ׳לגבי דידן׳ נמצאות גם בקונטרס האחרון שבלימודי האצילות, כת״י 319, דף 161 ע״ב, אבל ההבחנה בין ׳כלפי דידן׳ ובין ׳כלפי שמיא׳ נמצאת לראשונה בפירוש ספרא דצניעותא. הבחנה זו תצוטט בספר עמק המלך, שיתואר להלן סעיף עז, והיא עתידה לחזור, בפנים שונות, בספר יושר לבב מאת ר׳ עמנואל חי ריקי, שיתואר להלן סעיף צט. הבחנה זו עתידה לשמש יסוד לדרכו המיוחדת של ר׳ חיים מוולוז׳ין בפירוש הצמצום בספרו נפש החיים. פרשה זו ארוכה, ולא נוכל לבררה כאן.

66 כת״י 477, דף 2 ע״א.

67 שם, דף 2 ע״ב.

לבאר מורנו ורבנו בדרוש האדם קדמאה וקראתי אותו ספר המלואים׳. את מונחיו של ר׳ חיים ויטל פירש ר״י סרוק על פי מונחיו שלו – מלבוש.

> דע **ששם ע״ב** זה היה בראש חצי **מלבוש העליון**...[68]

ספר המלואים מתאים במונחיו ובלשונותיו לחיבורים שנכתבו בגוריציה.

> ששרש היו״ד הוא מאותם הנקודות שנשרשו **במלבוש כשנתק** ממנו חלקי א״ס שהם בתכלית הדקות.[69]

אשכנז

ר׳ ישראל סרוק למד עם מקובלי פרנקפורט את ספר כנפי יונה והשיג על הכתוב בו, כמתואר להלן סעיף סד.
פירוש ׳אדרא דנשא׳ נמצא בקובץ החיבורים שהיה אצל ר״א כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר להלן סעיף סג. חיבור זה נסמך על שיטתו של ר״י סרוק, והוא דומה במונחיו ובלשונותיו לחיבורים שנכתבו בגוריציה: חוט של א״ס, שעשוע, מלבוש, קולמוס על נייר. מי חיבר את הפירוש? היכן נתחבר? לעת עתה לא נדע להשיב על שאלות אלו.

סיכום

סקרנו את החיבורים שנכתבו בבתי מדרשותיו של ר״י סרוק וביררנו את היחס ביניהם ובין החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו. מכל אלה עולות מסקנות אחדות.

א. החיבור קבלת מהר״י סרוק נוסד על החיבור סוד האצילות.
ב. יונת אלם נוסד על כנפי יונה.
ג. לימודי האצילות, דרוש המלבוש ודרוש שיעור קומה נוסדו על התחלת החכמה.
ד. ספר המלואים נוסד על דרוש אדם קדמון.

נמצינו למדים כי חיבוריו של ר׳ ישראל סרוק מיוסדים על חיבוריהם של תלמידי האר״י ונסמכים על מונחיהם ועל לשונותיהם. מה היחס בין אלה ובין אלה? האם שינה ר״י סרוק את מהלך ההאצלה שהורו האר״י ותלמידיו והוסיף בו נאצלים חדשים? לכאורה עשה כן ר״י סרוק, והמלבוש שנזכר רק בחיבוריו יוכיח. אלא שעיון מדוקדק בחיבורים אלו ימצא כי הוא לא הוסיף נאצלים חדשים אלא קרא לנאצלים שנזכרו בחיבורי האר״י ותלמידיו בשמות ובמונחים חדשים.

השווינו את חיבורי ר׳ ישראל סרוק ותלמידיו אל חיבוריהם של האר״י ותלמידיו ומצאנו כי לצמצום קרא ר״י סרוק בשם שעשוע,[70] לעיגולים ויושר – נקודה וקו,[71] לאויר קדמון ולאדם

68 כת״י 484, עמ׳ 8.
69 שם, עמ׳ 11.
70 פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק, כת״י 477, עמ׳ 2; לימודי האצילות, כת״י 319, דף 137 ע״א.

קדמון – מלבוש,[72] לעקודים – מחשבה[73] או נפש העולם,[74] לטהירו – החומר הראשון ההיולי,[75] לשבירת כלים – פיזור אותיות,[76] וכן הלאה.[77] מונחים אלו, ומונחים נוספים שלא רשמנו הנה, נתחדשו בבית מדרשו של ר״י סרוק, וכולם לא נתכוונו אלא לפרש את המונחים המקוריים שהורו האר״י ותלמידיו ולבארם במשמעות חדשה.

השוואה זו אינה אלא צעד ראשון בדרך ארוכה שיש להלך בה. כי ר״י סרוק לא עסק רק במהלך ההאצלה אלא גם בשאר מקצועותיה של קבלת האר״י. הוא פירש את כוונות התפילה, הרבה לדרוש פסוקים ומאמרי חז״ל ואף הודיע שורשי נשמות וגלגוליהן. בכל אלה חידש עיקרים שלא נזכרו בחיבוריהם של תלמידי האר״י. פעמים הזכיר במפורש את הדברים שכתבו תלמידי האר״י וחלק עליהם, ופעמים הלך בדרך אחרת בלי להזכיר דבריהם כלל. כל אלה אומרים דרשני, ועדיין זקוקה שיטתו של ר״י סרוק בכל נושאיה ותחומיה – מהלך ההאצלה, כוונות התפילה, פירושי פסוקים ומאמרי חז״ל וגלגולי נשמות – לבירור שלם, יסודי ומדוקדק.

מכל הידיעות הרבות אשר אספנו על ר׳ ישראל סרוק ועל חיבוריו עולה כי ודאי החזיק בחיבוריהם של האר״י ותלמידיו, ודאי פירש את תוכנם וודאי הוסיף עליהם חידושים רבים, אך ספק ישב כתלמיד לפני האר״י בצפת וספק נמנה עם באי בית מדרשו. בספר זה אנו מבקשים לברר את שיטתו של האר״י ואת משמעות דבריו כפי שהוא כתבם וכפי שהוא אמרם, וכל עוד שלא תימצא ראיה ברורה ונכוחה שר״י סרוק ישב כתלמיד לפני האר״י ושמע דברים מפיו נניח את הספק ונתפוס את הוודאי. על כן נתאר בפרקים הבאים את כל חיבוריו של ר״י סרוק אך לא נמנה אותם בכלל החיבורים היסודיים בקבלת האר״י, הם החיבורים המכילים את שיטת האר״י כפי שהוא עצמו כתבה וכפי שהוא עצמו הודיעה לתלמידיו,[78] ולא נסתמך עליהם בבירור דברי האר״י ומשמעות שיטתו.

71 שער השמים, ספר שמיני, פרק 8, דפוס 656, עמ׳ 522. דברים אלו יובאו להלן סעיף עג, עמ׳ 539.

72 דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ן׳ ברוך, כת״י 321, דף 110 ע״א; דרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן, כת״י 323, דף 133 ע״א; ספר המלואים, כת״י 484, עמ׳ 8. ר׳ אברהם הירירה תיאר את אדם קדמון בלשון זו: ׳הוא מבחין באדם קדמון את האלפא ביתא על כ״ב אותיותיה ועל רל״א צירופיה, שאברהם אבינו עוסק בהם בספר יצירה׳ (שער השמים, ספר שביעי, פרק 8, דפוס 656, עמ׳ 485.

73 ספר המלואים, כת״י 484, עמ׳ 9.

74 דרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן, כת״י 323, דף 136 ע״א.

75 שם, דף 136 ע״ב.

76 דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ן׳ ברוך, כת״י 321, דף 115 ע״א; דרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן, כת״י 323, דף 146 ע״ב.

77 פרשה גדולה זו נתבררה באריכות במאמרי כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ (לעיל הערה 34), עמ׳ 117–122, ורק מעט ממנה הבאתי כאן.

78 החיבורים היסודיים יתוארו ויירשמו להלן פרק כה.

דרכי העתקה והפצה

ר׳ ישראל סרוק נודע על שם תקופת שהייתו באיטליה, שבה לימד את קבלת האר״י למקובלים רבים ובה נכתבו חיבורים רבים בשיטתו. על כן הונח כדבר המובן מאליו כי מקובלי איטליה הלכו אחר ר״י סרוק וכי חיבוריו נלמדו ונפוצו בה. אלא שעובדות שמתגלות בפרקים הבאים ומסקנות שעולות מהן מערערות הנחות אלו וסותרות את תקפותן.

א. בדקנו את חיבורי ר״י סרוק באוצרות כתבי היד והעלינו כי רק מעטים מהם נעתקו בכתיבה איטלקית. לעומת זאת, עותקים רבים נעתקו בכתיבה אשכנזית, פי חמישה עשר ואף יותר מאשר בכתיבה האיטלקית. להלן, סעיף קט, נביא פירוט מדויק של מספרי עותקים אלו.

ב. קונטרסי התחלת החכמה ולימודי האצילות, שנודעו לראשונה בבית מדרשו של ר״י סרוק באיטליה, הגיעו לאשכנז ונערכו בה — כאן נקראו בשם, כאן נחלקו לפרקים וכאן קיבלו את צורתם הידועה והגמורה. כל אלה יתוארו להלן סעיפים סג, עח.

ג. סדר ההאצלה בהתחלת החכמה ובכנפי יונה, על פי נוסחם המקורי שהיה באיטליה, איננו כולל את עניין המלבוש. חיבורים אלה הגיעו לאשכנז, ומקובליה הוסיפו בתוכם את עניין המלבוש, על פי שיטתו של ר״י סרוק, בראש מהלך ההאצלה. כל אלה יתוארו להלן סעיפים סג, עח.

ד. ר״י סרוק השיג על כוונת ברכת המזון הכתובה בספר כנפי יונה. לדבריו, כוונה זו נכונה רק לבני ארץ ישראל ואילו לגרים מחוצה לה נכונה כוונה אחרת. הרמ״ע מפאנו הביא את השגת ר״י סרוק, אך חלק עליה ולא קיבל אותה. בחיבור שנערך באיטליה נכללו דברי ר״י סרוק, אך הוקפו לאחר מכן בסוגריים. לעומת זאת, מקובלי פולין קיבלו את השגת ר״י סרוק ואף שילבו אותה בגוף ספר כנפי יונה. כל אלה יתוארו להלן סעיפים נט, עט.

ה. ר״י סרוק היה באשכנז ולימד בה את קבלת האר״י. הוא חלק על מניין י״ב הכיכרות בסעודות השבת הכתוב בספר כנפי יונה, והורה על מניין אחר — י״ב, ח׳ וד׳. מקובלי אשכנז קיבלו את דבריו ונהגו על פיהם. כל אלה יתוארו להלן סעיפים סד, סז.

מכל אלה עולה כי חיבורי ר״י סרוק נודעו ונפוצו באשכנז ובפולין ולא באיטליה. את שיטתו, הן בסדר ההאצלה הן בסדר הכוונות, קיבלו מקובלי אשכנז ופולין והיא היתה ליסוד שיטתם והבנתם את דברי האר״י. סוגיה זו צריכה ליבון ארוך ומדוקדק, והיא חורגת מגבולותיו של הספר.

[לד] כתבי ר׳ מנחם די לונזאנו

המקובל היחיד שהשיג על דברי האר״י היה ר׳ מנחם די לונזאנו.[79] הוא קיבל את שיטת האר״י וכתב חיבורים בדרכו, אך חלק על פרטים רבים שמצא בכתביו. הוא חלק הן על הדברים שכתב האר״י עצמו הן על הדברים שכתבו תלמידיו בשמו.

79 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כ.

ר״מ לונזאנו כתב פירושים לספר הזוהר וקונטרסי השגות על כתבי האר״י ותלמידיו. בגלל הדברים הקשים והחריפים שכתב נגד קבלת האר״י נעתקו קונטרסיו בכתבי יד מעטים בלבד. אחד מן הקונטרסים הללו שרד בכתב יד יחיד בעולם, והוא נתגלה ונודע רק לאחרונה. חיבור אחד שלו הגיע לדפוס, אך הוא לא נדפס בשלמותו — כל המקומות שבהם כתב ר״מ לונזאנו נגד האר״י ותלמידיו הושמטו ממנו.

א. אמרי אמת: השגות על כתבי האר״י עצמו

האר״י כתב פירוש על ספרא דצניעותא, כמתואר לעיל סעיף יב. הפירוש היה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו, והוא כתב עליו קונטרס של השגות. הקונטרס נמצא בכת״י 239, ושמו אמרי אמת. בראש הקונטרס כתב ר״מ לונזאנו משפטים אלה.

> אמר מנחם בן יהודה די לונזאנו ז״ל. לפי שידעתי שמורינו כמוהר״ר הריא״ל זלה״ה עשה פירוש למעט מס׳ דצניעותא מעייונו(!) בטרם יעלה למדרגת החכמה וטרם יגלה אליו דבר ה׳, לכן הסכמתי לבדוק הפירוש ההוא עד מקום שידי מגעת, ולהעיר המעיין על מה שראוי, כדתנן באבות ומעמידו על האמת, ולכן קראתי את קונטרים זה אמרי אמת, וכל אוהב האמת יקבל האמת ממי שאמרו, וה׳ אלקים אמת ינחנו בדרך אמת.

ר״מ לונזאנו יודע שיחיד הוא בהתנגדותו לאר״י, ׳המלך׳ ו׳משיח ה״ בלשונו, ועל כן הוא מקדים להשגותיו התנצלות ארוכה. את פירוש ספרא דצניעותא כתב האר״י בתחילת דרכו, ודבריו בו צריכים תיקון והשלמה.[80] ר״מ לונזאנו מניח כי האר״י רצה לשוב אל אשר כתב בראשונה ולתקן את דבריו על פי כל אשר התחדש לו מאז. כיוון שהאר״י לא הספיק לעשות זאת, עושה זאת ר״מ לונזאנו במקומו. השגותיו של ר״מ לונזאנו אינן באות אפוא לחלוק על דברי האר״י, אלא לכוון לדעתו האמתית.

> ופן יחשדני שומע באמרו מה האדם שיבוא אחרי המלך להשיב את האר״י אחרי מותו, ואיך לא יראתי לשלוח יד קולמוסי על משיח ה׳, אודיע למעיין כי אדרבא גם היא לי לישועה, וישמח אדוני במעשה אלה, לפי שהוא עשה פירוש זה **בתחילת עינייני מסברתו** ולכן באו בו קצת דברים **אשר לא כן**, ואח״כ כנוח עליו רוח הקודש רוח חכמה ובינה אלו היה יכול הי׳ מתקנו או גונזו.[81]

מדוע לא עשה כן האר״י בעצמו? מדוע לא תיקן את חיבורו? כי רבים מ׳אחיו ורעיו אוהביו וקרוביו רודפי צדק מבקשי ה״ קפצו על הפירוש שכתב האר״י והעתיקוהו. תפוצתו הגדולה של הפירוש מנעה מן האר״י לתקנו, ואת החסר בא ר״מ לונזאנו להשלים.

> אבל לא יכול כי **מיד שכתבו קפצו עליו אחיו ורעיו אהוביו וקרוביו** רודפי צדק מבקשי ה׳, כי **רבים היו בימים ההם**, והעתיקוהו, וכל אחד מהם חברא חברא אית ליה,

80 כך כתב ר״מ לונזאנו גם בספרו עומר מן, כמובא להלן עמ׳ 254.

81 כת״י 239, דף 1 ע״א.

וחברא דחבריה חברא אית ליה, באופן שנתפשט הספר ההוא בעולם, ולא היה יכול לתקנו אחר זמן. והן עתה הוא בעולם האמת, ואין לפניו לא שינאה ולא קנאה, ומה חפצו בקיום שגיאות, אינו חפץ אלא בקושט אמרי אמת, וידעתי נאמנה כי **תברכני נפשו** על כך, כי אינני אלא כמודיע למעיין שהרב ז״ל עשה הפירוש ההוא **קודם שהשיג החכמה**, ובזה נמצאתי מועיל למעיינים, וגם בזה יש התנצלות גדול להרב ז״ל וזה כבודו. והנני כבן יכבד אב, וכי אזילנא להההוא עלמא יפוק לאפי ויימא לי יבוא שלום.[82]

כיוון שפירוש האר״י לספרא דצניעותא נחשב יותר מחיבוריהם של ר״ח ויטל ושל ר״י טבול, מקדיש ר״מ לונזאנו תשומת לב רבה יותר לבדיקתו ולביקורת תוכנו.

אמ׳ מנחם ע״כ כתבתי על הסדר, ר״ל שבדקתי בדיקה שלימה, ומכאן ואילך אין רצוני לבדוק בחורים ובסדקים אלא להיות מקצר ועולה, וגם הדברים אשר ידבר לא אתן ליבי ואעלים עיני מרובם, ולא אכתוב אלא זעיר שם זעיר שם. ועכ״ז אאריך יותר מעט ממה שעשיתי בהשגותי על פירוש הר׳ יוסף המערבי ועל פי׳ הרח״ו ז״ל למעט מהאיד״ר, לפי שהפירוש הזה לרב ז״ל **זכה לשם, ויד גדולה וחזקה** קשה לעוקרה.[83]

את השגותיו של ר״מ לונזאנו על כתבי ר״י טבול ור״ח ויטל נתאר בהמשך סעיף זה.

[239] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9167, ס׳ **6602**, דפים **1** ע״א – **5** ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[240] כת״י ירושלים, בניהו ק **145**, ס׳ **72340**, דפים א ע״א – ג ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ב. אמרי אמת: השגות על כתבי ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב פירוש על אדרא רבא, כמתואר לעיל סעיף כג. פירושו של ר״י טבול היה לנגד עיניו של ר״מ לונזאנו, והוא כתב עליו קונטרס של השגות. הקונטרס נמצא בכת״י **241**, ובראשו הסביר ר״מ לונזאנו את מלאכתו.

אמר מנחם די לונזאנו, ראיתי מעט פירושי׳ שפי׳ הח״ר יוסף מערבי המכונה ן׳ טבול ז״ל על מקצת האידרא רבא, ומצאתי בו קצת דברים אשר לא כן, והסכמתי לגלות אזן המעיין להרים מכשול מדרך עמינו, וזה בקוצר גדול.[84]

אחר שהשיג ר״מ לונזאנו על פירוש אדרא רבא שכתב ר״י טבול הוא ממשיך להשיג על פירוש נוסף על אדרא רבא שהיה בידיו.

82 שם, שם.
83 שם, דף **3** ע״ב.
84 כת״י **241**, דף **5** ע״ב.

אמר מנחם די לונזאנו, אחרי ראותי מעט מהפירוש שעשה החר״י בן טבול על מעט מהאידר״ר ובדקתי קצת מלשונותיו לאור הנר, הגם הלום ראיתי על מקצתה פירוש אחר והוא מיוחס לכמה״ר חיים ויטאל ז״ל,[85] והסכמתי לבדוק קצת מלשונותיו, לא כמתכוין להשיג אלא לדעת האמת ולראות מה טיבו של פירוש זה, לפי שבמקומות רבים לא הבדיל הוא ז״ל בין הקדש ובין קדש הקדשים, אבל **עירב דברי עיונו וסברתו עם דברי קבלתו**, וכבר נת׳ לי כי דברי סברתו צריכין בדיקה. לכן אמרתי ניחזי אנן, אם קבלה נקבל, ואם לדין יש תשובה.[86]

מהו ׳פירוש אחר׳ על אדרא רבא? בדיקת השגותיו של ר״מ לונזאנו מעלה כי הן מצטטות לשונות שנמצאים רק בחיבור אחד — הפירוש הקצר על אדרא רבא, שתואר לעיל סעיף כג. שם ראינו כי בכתבי יד אחדים מיוחס הפירוש לר״י טבול, ואילו מדברי ר״מ לונזאנו כאן עולה כי בעותק שהיה לפניו יוחס הפירוש לר״ח ויטל.

בהשגותיו מבקש ר״מ לונזאנו לברר אם מחבר הפירוש כתב בו רק את הדברים שקיבל מהאר״י או אולי עירב בו את סברותיו שלו. את השאלה אם ׳עירב דברי עיונו וסברתו עם דברי קבלתו׳ שאל ר״מ לונזאנו גם על כתבי ר״ח ויטל. שאלה זו תהיה עיקרו של הפולמוס הנוקב שניטש בין ר״מ לונזאנו ובין ר׳ אברהם מונסון, כפי שנתאר בהמשך סעיף זה.

השגות רבות של ר״מ לונזאנו פותחות בלשון ׳כתוב שם׳: ׳כתוב שם... רצוני עצמות הא״ס ב״ה ואותו האור נסתם בג׳ רישין. כתוב שם... שיוצא לחיות העולמות. כתוב שם... שהכעס מושרש בו׳. בפתיחות אלו הלך ר״מ לונזאנו אחרי לשונו של הראב״ד בהשגותיו הידועות על ספר המאור שכתב ר׳ זרחיה הלוי.

סגנונו של ר״מ לונזאנו קשה, והוא כותב כנגד ר״י טבול בחריפות רבה.

> א״מ, נוראות נפלאתי נבהלתי מראות, לא ידעתי אם כד ניים ושכיב אמר דברים אלו או אם הם ט״ס, ומכאן עלה בדעתי לומר שפי׳ זה אינו של כמהרח״ו ז״ל... ולכן אני אומר כי כל הפלפול הזה פורח באויר, הבל הבלים שאין בו ממש.[87]
>
> א״מ, בחיי ראשי לא ידע... א״מ בעומר מן שלי... ובארתי בו שני סודות גדולים מאוד מאוד... וראיתי שהחכם הזה לא נגע ולא פגע ולא הריח ריחם כלל.[88]
>
> כתוב שם, הנה עין ה׳ אל יריאיו, יראיו הם חכמה ובינה, לפי שכתר וחכמה יראים שלא ירדו ממדרגתם למטה וגם יראים מהאור שלמעלה מהם... א״מ, גם זה פלפול של תוהו ופגם בכבוד של עליוני העליונים, ואתה אחי לא תשמע ולא תאבה להאמין...[89]

85 טעות המעתיק היא. בשעת כתיבת הדברים היה ר׳ חיים ויטל בחיים.

86 כת״י 241, דף 6 ע״ב.

87 שם, דף 8 ע״א.

88 שם, דף 8 ע״ב.

בסוף הקונטרס התנצל ר״מ לונזאנו על שקיצר במלאכתו וכתב רק מעט השגות על פירוש אדרא רבא.

> א״מ, הספ׳ הנז׳ לא היה בידי אלא ב׳ וג׳ שעות ולכן לא ראיתי בו יותר מזה, ואני מאמין שאם היה בידי קצת ימים היתי מוצא בו כהנה וכהנה, אבל לא חששתי לבקשו ולבודקו עוד כי לא נתכוונתי להשיג עליו אלא לדעת מה טיבו, ולעדות בעלמא יספיק זה המעט, כמו שאמרו ז״ל א׳ שבא לבדוק מרתף של יין, פתח חבית א׳ ומצאה חומץ ב׳ ומצאה חומץ ג׳ ומצאה חומץ, אמר מכאן ואילך איני צריך לבדוק יותר.[90]

[241] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9167, ס׳ 6602, דפים 5 ע״ב – 9 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[242] כת״י ירושלים, בניהו ק 145, ס׳ 72340, דפים ג ע״ב – ה ע״א.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ג. אמרי אמת: השגות על כתבי ר׳ חיים ויטל ותשובותיו של ר׳ אברהם מונסון

תיארנו שני קונטרסי השגות שכתב ר״מ לונזאנו — על כתבי האר״י עצמו ועל כתבי ר״י טבול תלמידו. קונטרס השגות נוסף היה לפני ר׳ מאיר פופרש, והוא הביא ממנו דברים אחדים בספרו אור זרוע, שיתואר להלן סעיף צד.

> כי קונטרים אחד חבר מהר״מ די לונזאנו ז״ל, והיו ריבות בינו ובין הרב ר׳ אברהם מונסון זלה״ה בדבר זה.[91]

קונטרסיהם של ר״מ לונזאנו ושל ר״א מונסון היו גם לפני החיד״א.

> מהר״ר אברהם מונסון תלמיד רבינו בצלאל אשכנזי והיה אחד מרבני מצרים... וראיתי קונטרס כ״י שנתוכח עם מהר״ם די לונזאנו על ספר אמרי אמת שחיבר להשיג על מהרח״ו זצ״ל בחכמת האמת.[92]

בידי החיד״א היו שני קונטרסים: ספר אמרי אמת, שבו השיג ר״מ לונזאנו על כתבי ר׳ חיים ויטל; ספר ויכוח, שכתב ר׳ אברהם מונסון.[93] שני קונטרסים אלו אינם נמצאים באוספים הציבוריים של כתבי היד, ותוכנם לא נודע עד עתה כלל. לאחרונה גילינו את הקונטרסים הללו בכתב יד יחיד בעולם, הוא כת״י 243. כתב היד נמצא באוסף פרטי, ובו אגודים שני קונטרסים: הקונטרס

89 שם, דף 9 ע״א.
90 שם, דף 6 ע״ב.
91 אור זרוע, שער העיגולים והיושר, דפוס 961, עמ׳ לג.
92 שם הגדולים, ערך אברהם מונסון.
93 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כא.

שבו השיג ר״מ לונזאנו על כתבי ר״ח ויטל (דפים א ע״א – ג ע״ב), והקונטרס שבו נתווכח ר׳ אברהם מונסון עם ר״מ לונזאנו (דפים ד ע״א – ז ע״ב). כתב היד איננו שלם, ואין כותרות בראשי קונטרסיו.
בפירושי מאמרי הזוהר, שיתוארו בהמשך סעיף זה, הזכיר ר״מ לונזאנו דברים שכתב ׳בתשובתי השניה לר׳ אברהם מונסון נר״ו׳.[94] דברים אלו נמצאים בקונטרס ההשגות שלפנינו. מהקונטרס השני שכתב ר״מ לונזאנו ציטט גם ר״א מונסון: ׳ומה ישיב ומה יוסיף לדבר במה שהוסיף בקונטרים השני ששלח, זה לשונו׳.[95] מדברי שניהם עולה כי הפולמוס שלפנינו ממשיך פולמוס קודם שניטש ביניהם.

חשיבות גדולה נודעת לוויכוח בין ר״מ לונזאנו ובין ר״א מונסון, כי הוא דן הן בתוכן דבריו של ר״ח ויטל הן במקור סמכותו. הוויכוח בין שני המקובלים מברר אחד מעיקריה של הקבלה — האם היא נובעת רק מן הנבואה וההשראה או גם מן השכל האנושי, האם היא מסורה ממקובל למקובל או גם מסורה לכללי ההיגיון וההיסק השכלי. תיאור שלם של מהלך הפולמוס חורג מגבולות ספר זה, ועל כן נציג כאן רק את ראשי הדברים שהועלו בו.

תחילה הקדים ר״מ לונזאנו דברים על כתבי האר״י ותלמידיו שהיו בידיו. הוא מבחין בין ׳קונטריסין רבים׳ שכתב ר״ח ויטל ובין ׳מעט׳ שכתב האר״י עצמו.

> אמר מנחם בן יהודה לונזאנו זלה״ה. לא למדתי חכמה עם נחל נובע מקור חכמה (חסר) לא עם גדול תלמידיו כמה״ר חיים ויטאל נ״ר, ואולם בחסד עליון הגיעו לידי **קונטריסין רבים** שקבץ וכתב כמה״ר חיים ויטאל נ״ר אחרי פטירת רבו, וגם **מעט** ממ״ש הריא״ל ז״ל בטרם ילקח מאתנו, ומהם אורו עיני כי טעמתי מעט דבש.[96]

אחר הוא מבדיל בין תוכנם של החיבורים. הוא מבדיל בין כתבי האר״י עצמו, שהם ׳קב ונקי׳, ובין כתבי ר״ח ויטל, שאינם ברורים כל צורכם. ר״ח ויטל הסתפק בדברים ששמע מרבו, וחיבוריו רצופים קושיות וספקות.

> ואולם כתבי הריא״ל ז״ל הם מעט וסתום קב ונקי, עליהם אני אומר אשרי השומע מלב היודע. אבל כמה״ר חיים נ״ר כתב הרבה ובאר היטב על הרוב, זולתי בקצת מקומות שנתכוון גם הוא להעלים. אבל מה נעשה והוא עצמו מסופק ברוב המקומות, כהההיא דתנינן שמא שכחת או שמא לא למדת, הוא כתב ביחודים רצוני לחזור ולבאר היחוד של יודין והיהין כי לעיל יש בו כמה טעיותינו וכו׳, וכמעט אין דרוש שאין בו ספק או קושיא כידוע לכל הקורא בספרו.[96]

94 דפוס 250, עמ׳ 230.
95 כת״י 243, דף ה ע״ב.
96 שם, דף א ע״א.

מכאן הסיק ר״מ לונזאנו שאפשר להרהר אחר דברי ר׳ חיים ויטל וצריך לבדוק את אמיתותם. ספקותיו של ר׳ חיים ויטל הביאו את ר״מ לונזאנו להגדירו כ׳חוקר׳ ולא כ׳מקובל׳, ומשום כך אין לקבל את דבריו ללא עוררין.

> ולכן חובה על כל אשר נשאו לבו לקרבה לחכמה זו לבדוק עד מקום שידו מגעת, ולדרוש ולחקור ולומר נחזי אנן, כי לכן הצריכו רז״ל שיהיה חכם ומבין מדעתו... ולכן ראיתי עצמי מחוייב להרים מכשול כפי כחי... ולכן קמתי להועיל לי ולכל מי שירצה זולתי...
> כתב כמוה״ר חיים ויטאל נ״ר בדרוש המ״ב זווגין... אמר מנחם, רואה אני דבריו אלה דומין **לדברי חוקר** יותר ממה שדומין **לדברי מקובל**, ואיך שיהיה אני אומר כי טעות הם בידו, כי האמת הוא...[96]

כנגד טענות אלו יצא ר׳ אברהם מונסון בדברים קשים. תחילה הוא מצטט דברים שכתב ר״מ לונזאנו, ואחר הוא משיב עליהם בחריפות רבה.

> כתבת, תחילת דברי פיהו אמרים מרים, שבקיה לחסידותיה ובטליה לענותנותיה, חרפני וגדפני באמור אלי העתקת דברים לא יעתיקום עוללים ויונקים, ואני לדברי חירופים וגדופים איני רוצה להשיב, כי לך ה׳ הוחלתי אתה תענה ע״כ.
> **ויגש אברהם** ויאמר, מה לך כי נזעקת, ומשמים דין השמעת, ועל דבר אמת וענוה צדק מלחמה ערכת, יילולי יילל גנוחי גנחת, חשבת למכפת ואתכפתת, סברת למחפת ואתחפתת, ונטיעות האמת קצצת וענפי הענוה גדעת, ומלין לצד אריא דבי עילאי מיללת, ובמקום אבני שיש טהור דובר שקרים אותו קראת, ודברי אלי״ם חיים **לדברי חוקר** הפכת, ומה שנאמר לו בלחישה ותלמודו בידו **טעות הם בידו** כתבת... עוד כתבת שתקעקע יסוד סודותיו עד היסוד... וכאלה רבות דברי ריבות.[97]

במהלך הפולמוס כתב ר׳ אברהם מונסון במרירות כנגד סגנון דבריו של ר״מ לונזאנו ויצא חוצץ נגד טענותיו.

> א״א, כדי היה הבזיון הזה לבזיון ולקצפון עד בלי די, אף אם לא היה מורי ורבי אנהרן לעיינין לנא ולכון ולכל בעלי עינים, עם כל זה לא בזיתי אפי׳ בזיונותיך ולא גדפתי אפי׳ גדופותיך, אבל כתבתי לך בלשון חכמה ומוסר, זה לשוני... ואתה העתקת והעתרת עליך מה שלא כתבתי, זה לשונך... מעתה לא עלינו תלונותיך ובזיונותיך כי אם עליך...[98]
> ואחר שכתבתי לך יישוב הדרושי׳ ותולדותם בחצריהם ובטירותם בדרך כלל, אכתוב לך בדרך פרט לרצץ ולקצץ נטיעות הטעות אשר נטעת, ועל כל קוץ וקוץ בסכינא חריפא אומר קוץ קוץ גודו וקציצו...[99]

97 שם, דף ד ע״א.
98 שם, דף ד ע״א–ע״ב.
99 שם, דף ו ע״א.

בתחילת דבריו הזכיר ר״א מונסון כי ר״מ לונזאנו טען שדברי ר״ח ויטל הם ׳דברי חוקר׳, כמצוטט לעיל. טענה זו היא עיקר הפולמוס ביניהם, ור״א מונסון מאריך בדברים הרבה כדי לפרוך אותה. לשם כך הוא מביא ראיה הן מהאר״י עצמו הן ממשה רבנו. כשם שהאר״י ומשה רבנו נסתפקו ולא הכול היה ודאי בידם, כך נסתפק גם ר״ח ויטל ולא ידע את כל דברי רבו בוודאות.

> וכתבת כי דבריו דומין **לדברי חוקר** יותר ממה שדומין **לדברי מקובל**, ואיך שיהיה אני אומר טעות הם בידו... ואני אומר לישנא בישא טובא קאחזינא הכא... ואשיב לך על ראשון ראשון על משענת הקנה הרצוץ שסמכת שמוהר״ר חיים נסתפק ברוב דברים וכו׳, ברוב דברים לא יחדל פשע, ואתה בא בעליל על החכם נר״ו כי לא נסתפק אלא במיעוט מן המיעוט, ולמיעוטא דמיעוטא לא חיישי׳...
> והרב הקדוש זלה״ה בסיפרא דצניעותא כתב כמה פעמים ז״ל ואחר שכתבתי זה עיינתי והאיר ה׳ עיני ודקדקתי וכו׳ וביאר דרך אחרת... עוד כתב ודי כעת עד יערה עלי רוח ממרום וה׳ יתן חכמה וכאלה רבות... האם בשביל זה יקרא **חוקר** ולא **מקובל** הרב הקדוש. ומי יתן אשאלך ותודיעני בענין משה ע״ה, אם ע״י שבשביל שבענין שריפת השעיר אמר שמעתי ושכחתי, ובענין משכן וארון ובפ׳ אך הזהב, האם בשביל זה נוציא לעז ח״ו על התורה תורת אמת חלילה חלילה.[100]

הוויכוח ראוי לליבון ארוך ומדוקדק, ולא נוכל לעשותו הנה. נזכיר כאן רק את הדברים שאמר ר״א מונסון לר״מ לונזאנו, כמובא לעיל סעיף א. על פי דבריו, האר״י אמר לתלמידיו כי הם לא הבינו את דרושיו כראוי, וגם ר״ח ויטל בכלל זה. דווקא ר״א מונסון, שנלחם למען סמכותו של ר׳ חיים ויטל וצדקת קבלתו, סיפר לר״מ לונזאנו את הדברים שאמר האר״י לפני מותו — דברים שפוגמים בסמכותו של ר״ח ויטל ומודיעים כי גם הוא לא הבין את קבלת האר״י כל צורכה.

•

ר״מ לונזאנו ור״א מונסון נחלקו בעיקרים אחדים במהלך ההאצלה. שתיים ממחלוקות אלו ציטט ר׳ מאיר פופרש בספרו אור זרוע, שיתואר להלן סעיף צד.

> כי מחמת הקושיות שאכתוב לקמן רצה להסכים הרמ״ל ז״ל דפירוש טבורא דליבא בכל מקום שליש דת״ת, והר״א מונסון חלק ע״ז... ומה שנלע״ד ומה שזכיתי להעלות בזה אכתבנו עתה.[101]
> מ״ש חב״ד הם ג׳ מוחין, הר״מ דילונזאנו ז״ל הקשה מכמה מאמרים על הרב והסכים כי הדעת למעלה מחו״ב. והרח״ו ז״ל כתב כי חו״ב ע״ג הדעת, וכ״כ הר״א מונסון ז״ל וחיזק סברתו, והביא ראיה משיגרת לשון חב״ד ולא דח״ב...[102]

100 שם, דף ו ע״א–ע״ב.

101 אור זרוע, שער העיגולים והיושר, דפוס 961, עמ׳ לג.

102 שם, שם, עמ׳ לו.

גם במחלוקות אלו מסכים ר׳ אברהם מונסון עם דעתו של ר׳ חיים ויטל ואינו מקבל את חידושיו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[243] כת״י ירושלים, אוסף פרטי ל׳ 1, צילום יוא״ב 4 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), ז דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתב היד אינו שלם.
דפים ד ע״ב – ז ע״ב בכתיבת ידו של ר׳ אברהם מונסון.

השגה נוספת על כתבי ר׳ חיים ויטל

ר׳ מנחם די לונזאנו השיג על כוונת הפסוק ׳ה׳ הושיעה המלך יענינו ביום קראנו׳ (תהלים כ י) שכתב ר׳ חיים ויטל. השגה זו נעתקה כהערה בגיליונותיו של ספר כוונות מיוחד שנמצא בכת״י 1069, כמתואר להלן סעיף קא. הספר נעתק בקוניץ בשנת ת״פ, ולעת עתה לא ראינו את השגתו של ר״מ לונזאנו בכל כתב יד אחר.

> בס׳ של הר״ר מנחם ז״ל מצאתי כתוב וז״ל, מה אשים לא אשים אל ומה אפסיק לא אפסיק ה׳. וכל העושה ככה מקלקל את הכתוב, ואני קורא עליו את אשר קרבתי רחקתי, כי מי שעיניו בראשו יראה שהקב״ה שם אתנח בתיבות הושיעה כדי להפסיק שם, כי המפסיק בתיבת המלך נמצא שמתפלל על המלך שיושיעהו ה׳, גם נתחייב מדבריו להסיר סוף הפסוק של ונתעודד **ואין שומעין לו בזה. ולא אוכל להאמין אם קיבל זה ממורו** זלה״ה, כי הכוונה אפשר לכוין בפסוק מבלי קלקול הפסוקים.
> ואח״כ ראיתי בס׳ הר״ר **מלכיאל אשכנזי** שגם הוא **מוחקו מספרו**.[103]

על פי ר״ח ויטל כוונת ׳ה׳ הושיעה המלך יענינו ביום קראנו׳ מחברת את ׳הושיעה׳ עם ׳המלך׳. ר״מ לונזאנו חלק על כוונה זו וטען כי היא מקלקלת את הכתוב ופוגמת במשמעותו הפשוטה. לשון ההשגה דומה ללשונות שהשתמש בהן ר״מ לונזאנו בקונטרסי אמרי אמת. כאן ושם מסתפק ר״מ לונזאנו אם ר״ח ויטל כתב את אשר שמע מרבו האר״י או כתב דברים מעצמו בלא שקיבלם מרבו.
בסוף ההשגה הביא ר״מ לונזאנו את ר׳ מלכיאל אשכנזי כתנא דמסייע לדבריו. ר״מ לונזאנו ראה כי ר״מ אשכנזי מחק בספרו את דברי ר״ח ויטל על כוונת ׳ה׳ הושיעה המלך׳, ומכאן שאף הוא סבר שאין לכוון בכוונה שמחברת את ׳הושיעה׳ עם ׳המלך׳.

מהו ספרו של ר׳ מלכיאל אשכנזי? ספר הכוונות שערך ר״מ אשכנזי נמצא בכת״י 261. אמנם שמו לא נכתב בתוכו, אבל על פי ההערות שנכתבו בגיליונותיו זיהינו את עורכו כר״מ אשכנזי, כמתואר להלן סעיף לז. הלכנו אחר דברי ר״מ לונזאנו ובדקנו את ספר הכוונות שבכת״י 261, ומצאנו בו, בדפים 38 ע״ב – 39 ע״א, את כוונת ׳ה׳ הושיעה המלך יענינו ביום קראנו׳. ואכן, כדברי ר״מ לונזאנו כן הוא: הכוונה המחברת את ׳הושיעה׳ עם ׳המלך׳ כתובה כאן, ועליה

103 כת״י 1069, דף קלט ע״ב.

הועבר הקולמוס. דברי ר״מ לונזאנו מאשרים אפוא את זיהויו של כת״י 261 כספר הכוונות שערך ר״מ אשכנזי.

ר״מ לונזאנו ראה את מחיקתו של ר״מ אשכנזי והסיק ממנה כי גם הוא חלק על ר״ח ויטל וגם הוא סבר כי אין לחבר את ׳המלך׳ עם ׳הושיעה׳. אלא שעיון חוזר בספר הכוונות של ר״מ אשכנזי יגלה כי לא דק ר״מ לונזאנו. שבנו אל כת״י 261 ומצאנו בו את כוונת הפסוק ׳ה׳ הושיעה המלך יענינו ביום קראנו׳ כתובה בצורה זו.

ולכן צריך לחבר מלת המלך עם הושיעה ולשים טעם מפסיק במלת המלך ואח״כ יענינו ביום קראנו ר״ת יב״ק ~~ולכן צריך לחבר מלת המלך עם הושיעה ולשים טעם מפסיק במלת המלך ואח״כ יענינו ביום קראנו וכו׳~~.

צדק ר׳ מנחם די לונזאנו, ואכן העביר ר׳ מלכיאל אשכנזי את קולמוסו על הכוונה שכתב ר״ח ויטל ומחק אותה מספרו. אלא שר״מ לונזאנו לא דק היטב, ומחיקתו של ר״מ אשכנזי אינה מהווה ראיה להשגתו על דברי ר״ח ויטל. המתבונן בכתב היד יראה כי הסופר טעה והעתיק פעמיים את המשפט שיש ׳לחבר מלת המלך עם הושיעה׳. ר״מ אשכנזי הגיה את הספר, ומשהשגיח בטעותו של הסופר העביר את קולמוסו על המשפט השני כי כפול ומיותר הוא. לעומת זאת, את המשפט הראשון, ובו הוראת ר״ח ויטל ׳לחבר מלת המלך עם הושיעה׳, השאיר ר״מ אשכנזי על כנו כי הסכים עמו. כך נותר ר״מ לונזאנו לבדו בהשגתו על דברי ר״ח ויטל בלא שר״מ אשכנזי מסייעו.

עומר מן

עד עתה ראינו שלושה קונטרסי השגות והשגה בודדת נוספת שכתב ר״מ לונזאנו על חיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו. נוסף על אלה כתב ר״מ לונזאנו פירוש ארוך על אדרא זוטא, ושמו עומר מן.

ר״מ לונזאנו כתב את עומר מן בעת ששהה בחוץ לארץ: ׳ואני בארץ נוד ואין בידי ספר ומה אוכל עשו׳ (סי׳ כב). הוא גם ציין את הדרך שהלך בה: ׳צידונים יקראו לחרמון שריון... הרי ד׳ שמות להר הזה, ומי שעבר דרך שם כמוני יודע שזהו הר הלבנון׳ (סי׳ נז). הספר נכתב על פי הזוהר הנדפס בקרימונה, ומכאן עולה שר״מ לונזאנו כתבו בהיותו באשכנז או בפולין.[104]

בספר עומר מן פירש ר״מ לונזאנו את האדרא על פי שיטתו שלו, ובדרך הילוכו השיג על דרכם של האר״י ותלמידיו בפירוש הזוהר. הוא מקבל את סדר ההאצלה שלימד האר״י, אך חולק על רבים מעיקריו. הוא מדקדק במשמעותם של מאמרי הזוהר, ועל פי העולה מהם הוא סותר את

104 בארץ ישראל ובאיטליה החזיקו בספר הזוהר שנדפס במנטובה, ורק באשכנז ובפולין החזיקו בספר הזוהר שנדפס בקרימונה. ר׳ משה זכות השווה בין שני דפוסים אלה באיגרתו לר׳ שמשון באקי, איגרות הרמ״ז, ליוורנו תק״מ, דף ב ע״א. על שני דפוסי הזוהר כתבו י׳ יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ״ה, סי׳ 1080; מ׳ בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל״א, עמ׳ 137; י׳ אלבוים, פתיחות והסתגרות (לעיל הערה 1), עמ׳ 193.

דברי האר״י ותלמידיו ומציע שיטה אחרת תמורתם. ר״מ לונזאנו גם פירש מלים מן הזוהר על פי משמען ביוונית ובערבית, ובעקבות פירושי מלים אלה חלק על פירושי האר״י למאמרים מספר הזוהר.
שיטתו העצמאית והמיוחדת של ר״מ לונזאנו ראויה לבחינה מדוקדקת, אך לא נוכל לעשותה כאן. נביא הנה רק ציטוטים מעטים מהשגותיו של ר״מ לונזאנו על האר״י ותלמידיו.

ודלא כהאר״י זלה״ה שכתב... וכל תלמידיו **טעו** בזה ולא ראו כי... (סי׳ ב).
ולכן נ״ל **שטעה** מהרח״ו זלה״ה שכתב בסוד... (סי׳ ג).
וזה **שלא** כהרח״ו זלה״ה שכתב בהקדמתו לפי׳ אדרא זו (שם).
ראיתי להודיעך כי מהרח״ו זלה״ה **נשתבש** בפי׳... והנה הוא **טעה** בל׳ האידרא (סי׳ ד).
וראיתי למהרח״ו זלה״ה... **שמעדו קרסוליו** להאמין סברא זו **המשובשת**, וכמה קושיות ראיתי בדבריו שם (סי׳ ו).
לפי שראיתי בפ׳ ס׳ דצניעות׳ להאר״י זלה״ה שכתב בזה דברים **אשר לא כן**, וכבר השגתיו בקונטרים שקראתי אמרי אמת (סי׳ ט).
ומכאן תבין כמה **שגה ברואה** האר״י זלה״ה בפי׳ ספר׳ דצניעותא (סי׳ י).
שם הארכתי וספרתי דברי הרח״ו שכתב... ואני הוכחתי כי לא כי... **ואני חלקתי עליו בראיות והוכחתי** שהדעת למעלה מחו״ב (סי׳ יח).

בתחילת סעיף זה הבאנו את דברי ר״מ לונזאנו, כי האר״י כתב את פירוש ספרא דצניעותא בתחילת דרכו ועל כן פירוש זה צריך תיקון. גם בספר עומר מן הוא הזכיר עובדה זו, והוסיף כי אמנם גילה האר״י לאחר מכן את האמת לתלמידיו, אך רק ׳ברמזים דקים ועמוקים, והם לא הבינו עצתו ולא ירדו לסוף דעתו׳.

ודע נאמנה כי האר״י זלה״ה **בתחלת עניינו** לא ידעו, ולכן כתב בפי׳ ס׳ דצניעותא קצת דברים **שצריכים תיקון**, וגם אחרי כן כנוח עליו הרה״ק רוח חכמה ובינה לא גלהו לתלמידיו אלא **ברמזים דקים ועמוקים, והם לא הבינו עצתו** ולא ירדו לסוף דעתו, כי הוא נתכוון להעלימו מהם, ולכן בכ״מ שנוגע לסוד זה **נבוכים הם בארץ**, יחוגו וינועו כשכור וכל חכמתם תתבלע, זולתי מהרח״ו זלה״ה **שכתבו ברמז**, ואני אביא לשונו בסמוך, אלא שממ״ש במקומות אחרים נראה ששכחו (סי׳ ו).

ר״מ לונזאנו מאריך בהתנצלותו ומסביר את ההכרח לחלוק על קבלת האר״י. מדבריו עולה בבירור כי כבר בזמנו התקבלה קבלת האר״י בקרב ציבור המקובלים, ולכן עליו להתנצל על שהוא מעז לחלוק עליה.

והנה בשמים עידי וסהדי במרומים שאיני כותב זה להתפאר, ומה אתפאר ואני יודע עצמי שאני כאסתירא בלגינא ואין בי לא דעת ולא תבונה, זעום ה׳ נשאתי אמיו אפונה, אבל אני כותב זה **לאהבת האמת**, ולמען אחי ורעי שלא יפלו במהמורות ולא ילכדו במכמורות...

ואולי יאמר המעיין כי בדברים אלו אני כאשם, איך מלאני לבי לגלות מה שהעלים האר״י זלה״ה. ולכן אומר כי כמה תשובות בדבר. א׳ שאין בדעתי להראות דברים אלו לשום אדם. ב׳ כי קרבו הימים כי תמלא הארץ דעה את ה׳. ג׳ והיא גדולה כי האר״י זלה״ה לא מצא שכשלו בזה רבים ולכן שתק כי שב ואל תעשה שאני, אבל אני מצאתי **דנפק מינה חרבה**, כי העלם האמת גרם **שנכתבו שקרים**, וישתו השותים מי מרים, ויחפאו על ה׳ אלקיהם דברים אשר לא כן, ולכן ראיתי עצמי כמחוייב לגלות האמת, לקיים מ״ש סולו סולו פנו דרך הרימו מכשול מדרך עמי.

ולכן דע כי הח״ר יוסף מערבי המכונה בן טבול ז״ל... כתב... והרי כאן שתי **טעיות גדולות**... ואני עתה אראה פנים לכל א׳ מאלו הטעיות ואח״כ אכתוב בטולם (סי׳ ו).

ספר עומר מן נעתק בכתבי יד רבים וזכה לתפוצה גדולה. העתקה שלמה, בעצם כתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא, נמצאת בכת״י 244. עותק נוסף של החיבור נמצא בכת״י 247, בכתיבת ידו של ר׳ עזריאל מקרוטושין.

עומר מן נדפס בדפוס 248. רק חלק קטן מן החיבור המקורי נדפס כאן, כי המדפיסים השמיטו את כל השגותיו של ר״מ לונזאנו על דברי האר״י ותלמידיו.

על השגותיו של ר׳ מנחם לונזאנו בספר עומר מן השיב ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד בספרו בן דוד, שנדפס באמשטרדם תפ״ט.

[244] כת״י ירושלים, שוקן 70053, ס׳ 46864, לה דפים.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן שפירא.

[245] כת״י ירושלים, בניהו ק 146, ס׳ 72341, דפים א–נג.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[246] כת״י לונדון, מונטיפיורי 336, ס׳ 5280, 55 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[247] כת״י אוקספורד, בודלי 1826, ס׳ 18419, לה דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳נכתב ונגמר היום יום ה׳ ב׳ לחדש כסליו תס״ט... ע״י הכותב... עזריאל בא״א מהר״ר שמואל... מק״ק קראטשין ממדינת פולניא הגדולה׳ (דף 117 ע״א).
כתיבת ידו של ר׳ עזריאל מקרוטושין.

[248] דפוס, עמר מן, ווילנא תרמ״ג, יט דפים.

פירוש מאמרי זוהר

בשלושה מקומות בספר עומר מן הזכיר ר״מ לונזאנו את פירושו ׳למשנת בריש הורמנותא דמלכא שנדפס בקרימונא בתחלת הזוהר׳ (סי׳ יד, סי׳ כג וסי׳ כו). פירוש זה כלול בקובץ

פירושים על חמישה מאמרי זוהר שנמצא בכת״י 249. הקובץ כתוב כולו, הן הפנים הן ההערות וההשלמות בגיליון, בעצם כתיבת ידו של ר״מ לונזאנו.
ר״מ לונזאנו כתב את ספר עומר מן בהיותו באשכנז או בפולין, ועל כן כתבו על פי הזוהר הנדפס בקרימונה.[105] גם את הפירושים שבכת״י 249 כתב ר״מ לונזאנו על פי הזוהר הנדפס בקרימונה, וגם בהם הזכיר במפורש את עובדת היותו בגולה.

> ואני עני ואביון, עשוק ורצוץ, מר ונאנח, סר וזעף, גולה וסור, נודד ללחם מה אוכל עשו, ועל הכל יהי שם יי מבורך.[106]

בקובץ זה כתב ר״מ לונזאנו על מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר״י. הוא מסכים לדברי האר״י על סדר הפרצופים בעולם האצילות, ואף מוצא להם 'ראיה גדולה' בספר הזוהר.

> ומכאן **ראיה גדולה לדרך האמת** של רבי' הקדוש הריא״ל זלה״ה, שהרי רמז כל האצילות על סדר ה' פרצופין אריך ואבא ואימא וזעיר ונוקביה.[107]

סדר חמשת הפרצופים באצילות מייחד את קבלת האר״י מקודמותיה, ועל כן קרא לו ר״מ לונזאנו 'דרך האמת של רבי' הקדוש הריא״ל'. גם האר״י עצמו החשיב את סדרם של חמשת הפרצופים באצילות לאחד מיסודי שיטתו, ועל כן את דבריו על חמשת הפרצופים פתח במשפט 'אבל הענין סוד גדול הוא כמוס עמדי', כפי שיובא להלן סעיף רג.

מדברי ר״מ לונזאנו בקובץ זה עולה כי הוא כתב פירושים נוספים לספר הזוהר, אך אלה לא נודעו עד עתה.

על פי כת״י 249 נדפסו פירושי ר״מ לונזאנו בדפוס 250.

[249] כת״י רמת גן, בר אילן 1135 (לשעבר מוסאיוף 157), אוהל ש״ם 135, ס' 22975, 5 דפים (מניין מקורי: יא–יד, יו; דף טו – חסר).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' מנחם די לונזאנו.

[250] דפוס, י' אביב״י, פירוש מאמרי הזוהר מאת ר' מנחם די לונזאנו, בתוך אוהל ש״ם, ירושלים תשנ״ב, עמ' 217–242.

105 לעיל הערה 104.
106 דפוס 250, עמ' 218.
107 שם, עמ' 221.

שער שלישי

עריכות המקובלים לדורותיהם

פרק שמיני

עריכות: עד שנת ש״ס – ארץ ישראל ושכנותיה

העריכות הקדומות של כתבי האר״י ותלמידיו אינן מסודרות היטב. דרושים בנושאים שונים עומדים סמוכים זה לזה, ודרוש אחד נמצא פעמיים באותו קובץ. אין חלוקה פנימית בעריכות אלו, והלומד בהן מתקשה להקיף סוגיה שלמה. שמותיהם של העורכים נפקדו מהן בדרך כלל, ועל כן קשה לזהות ולתאר את החיבורים שיצאו מתחת ידיהם. רק על פי השוואת כתבי היד של חיבורים אלו לכתבי יד ששמות כותביהם נודעו וזוהו יכולים אנו לזהות את החיבורים ואת העורכים. כך נודעו עורכים אחדים בשמם: ר׳ יעקב בירב השני, ר׳ מלכיאל אשכנזי ור׳ מנחם די לונזאנו.

עריכות אלו לא נעשו לפני שנת שמ״ב. לפני שנה זו לא נודעו חיבוריהם של תלמידי האר״י בציבור, ואחדים מהם אף לא נכתבו. נוסח אחד של כנפי יונה נכתב בשנת שמ״ב ונוסח שני בשנת שמ״ו, כמתואר לעיל סעיף כז; ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ נשלח מארץ ישראל לאיטליה בשנת שמ״ה, כמתואר לעיל סעיף כא ולהלן סעיף לה; קונטרסי ר׳ חיים ויטל נתגלו ונעתקו בשנת שמ״ז לערך, כמתואר לעיל סעיף ג.

השנים שמ״ה–ש״ס הן אפוא תחילת עריכתה של קבלת האר״י. בשנים אלו החלו המקובלים לאסוף את הקונטרסים שכתבו תלמידי האר״י, לאגדם ולסדרם. שישה כרכים סידר ר׳ מלכיאל אשכנזי, ושני כרכים סידרו תלמידיו של ר׳ יוסף ז׳ טבול. כרכים בודדים נוספים הגיעו אלינו, אך אין בהם סימן מזהה. כל העריכות הללו אינן מסודרות דיין, והן לא נעתקו הרבה. לאחר שנת ש״ס ייטלו המקובלים את הקונטרסים הללו ויסדרו אותם בספרי דרושים, כוונות וליקוטים. ספרים אלה יהיו עיקר תלמודה של קבלת האר״י בשנים אלו, כפי שיתואר בפרוטרוט להלן פרקים יא, יז.

עוד נערכו לפני שנת ש״ס חיבורים קטנים ששמות עורכיהם נרשמו עליהם. ר׳ שמשון ב״ק שלח לאיטליה דרוש שכתב ר״ח ויטל, ור׳ אברהם צהלון ור׳ יחיאל לוריא אשכנזי הביאו לדפוס דברים אחדים של האר״י.

מדברי הרמ״ע מפאנו ידענו שקונטרסים בקבלת האר״י הגיעו אליו מארץ ישראל, כמובא להלן סעיף נח. שלושה מקונטרסים אלו נמצאים בידינו, ומדרך כתיבתם אנו למדים על מקומות הילוכם. פנים הקונטרסים נכתב בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, וגיליונותיהם מעוטרים בהערות ובהוספות בכתיבה איטלקית. הכתיבה המזרחית היא של ר׳ יעקב בירב השני ושל סופר נוסף שלא נודע שמו, והכתיבה האיטלקית היא של הרמ״ע מפאנו. קונטרסים אלו נכתבו אפוא במקורם בארץ ישראל, ואחר נשלחו לאיטליה והגיעו לבית מדרשו של הרמ״ע מפאנו.

חשיבות גדולה לקונטרסים אלו, כי מהם אנו יכולים לדלות פרטים רבים על דרכי כתיבותיהם וגלגולי עריכותיהם של כתבי האר״י. בקונטרסים אלו נעתקו החיבורים בלא ציון שמותיהם ושמות מחבריהם, ולעתים אף נעתקו למקוטעין. בצורה זו הגיעו כתבי האר״י אל הרמ״ע מפאנו, ועל כן הוא השתדל להשלים את שמותיהם, לתקן את נוסחם ולשפר את לשונם. מטופסו של הרמ״ע, ועל פי תיקוניו, נעתקו כתבי האר״י באיטליה, וכך נפוצו החיבורים בנוסח שונה מנוסחם המקורי. גופם של קונטרסים אלו יתואר בפרק זה (סעיף לו), וההערות והתיקונים שהוסיף עליהם הרמ״ע מפאנו יתוארו בפרק הבא (סעיף מב).

[לה] עריכות ראשונות

חיבורים קצרים בקבלת האר״י נערכו לפני שנת ש״ס, ואחדים מהם אף הובאו לבית הדפוס בשנים אלו.

עריכת ר׳ שמשון ב״ק

ר׳ שמשון ב״ק למד את קבלת האר״י מפי ר׳ יוסף ן׳ טבול בשנת שמ״ב, בהיותם בצפת.[1] בשנת שמ״ד עבר ר״ש ב״ק מצפת לירושלים, שבה גר ר״ח ויטל באותן שנים.[2] כאן הגיע לידי ר״ש ב״ק אחד מן הדרושים שכתב ר״ח ויטל, הוא ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ שתואר לעיל סעיף כא. בשנת שמ״ה שלח ר״ש ב״ק את הדרוש לאיטליה, בתוספת איגרת ובה דברים חשובים משלו.[3]

הדרוש נעתק בכת״י 252, וכך נכתב בראשו.

> סדר האצי׳ בקצור מופלג שלח האלוף מהר״ר שמשון בקי יצ״ו מירושלים תוב״ב ד׳ כסלו שנת שמ״ה.

1 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך טז. קטעים מאיגרותיו של ר׳ שמשון ב״ק שבהם כתב על תלמודו אצל ר״י טבול הובאו לעיל סעיף ב.

2 להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ג.

3 ג׳ שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 155–156; י׳ אביב״י, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 104.

הטופס הקדום ביותר של 'סדר האצילות בקיצור מופלג' ששלח ר"ש ב"ק לאיטליה נעתק בידי ר' עזרא מפאנו. הוא נמצא בכת"י 303, וכך נכתב בראשו.

> סדר האצילות בקיצור מופלג שלח האלוף מהר"ר שמשון ב"ק יצ"ו מירושלים, והוא מקבלת המקובל האלהי החסיד אשכנזי.[4]

כאמור, בסוף הדרוש הוסיף ר' שמשון ב"ק דברים חשובים על אודות קבלת האר"י. דברים אלו נעתקו בשלמותם בידי ר' עזרא מפאנו בכת"י 303.

> הדרוש הנז' יספיק לתת הבנה ציורית בכלל ידיעת(!) על מה אדני הקבלה האמתית שנתגלתה בזמנינו הטבעה. ומה שמקשים שמ"כ החכם איש האלקים הקורדואירו ז"ל וכל המקובלים שחברו ספרים מזמן רשב"י ואילך צדיקים יסודי עולם זרעו לריק וילדו לבהלה ח"ו לפי דברים אלה. שמעתי ששאלו להחכם המקובל האשכנזי זצ"ל על זה, והשיב להם שלא דברו אלא בעולם התהו.
> וזהו פירושו אלה ת'ולדות ה'שמים ו'הארץ ר"ת תהו בראם, פי' כשהיה העולם תהו בזמן מיתת המלכים, כמ"ש בפסוק וימת וימת, היתה הבריאה בה' לבד שהוא דין ולא היה יכול להתקיים, ואח"כ כשבא לתקן העולמות כשמלך מלך הדר הנ"ל היה באברהם אבר מ"ה, כי מה שהיה בתחלה בסוד אבר נעשה עתה פרצוף בגי' אד"ם, כי ע"י זווג ע"ב ס"ג שבמלך הדר ואשתו יצא מ"ה ונתחבר עם ב"ן שהיא ה"א אחרונה וכו'. וז"ש ביום עשות ה' אלהים, וזהו ושם אשתו מהיטבאל בגי' מ"ה ב"ן, ולא אאריך בזה.
> נמצא שמה שרמזו המקובלים הראשונים לא דברו אלא בזמן התהו כנז' קודם הזווג, אבל קבלתנו היא אחרי התיקון והזיווג. ונמצא שמה שהיה יותר נעלם מהראשונים הוא פי' האדרא, וכבר עשה וחיבר כמעט כל פירושו. ה' יזכנו ויתן בלבבו לבוא ולדור כאן עיר הקדושה, כמו שאנו מקוים ומיחלים ויאיר עיניו בתורתו וכו'.[5]

בתחילת דבריו מפרש ר' שמשון ב"ק את ההבדל בין קבלת האר"י ובין הקבלה הראשונה. במשמעותם של דברים אלו נעסוק להלן סעיף קיח.
בסוף דבריו מזכיר ר"ש ב"ק את פירוש האדרא והוא מייחל שמחברו יבוא לגור בירושלים. בעותק שהכין ר' עזרא מפאנו לא נזכר מי חיבר את פירוש האדרא. עותק נוסף של איגרת ר"ש ב"ק הכין ר' נתן אוטולינגו בכת"י 354, כמתואר להלן סעיף מז. בהעתקה זו נזכר גם שם מחברו של פירוש האדרא.

> ונמצא שמה שהיה יותר נעלם מהראשונים הוא פי' האדרא, והיותר מבואר להחכם המקובל איש האלהי מ"ו מהר"ר יוסף מוכארבי הוא פירוש האדרא, וכבר עשה וחיבר כמעט כל פירושו.

4 כת"י 303 יתואר להלן סעיף מג.

5 כת"י 303, דף [19] ע"ב. את דברי ר"ש ב"ק הביא לראשונה ג' שלום, שטר ההתקשרות (לעיל הערה 3), עמ' 156.

כוונתו לר׳ יוסף ן׳ טבול ולפירושו על אדרא רבא, כמתואר לעיל סעיף כג. ׳מוכארבי׳ פירושו מוגרבי, כלומר מערבי, שבא מארצות המערב. שמו של ר׳ יוסף ן׳ טבול נכתב בשיבושים שונים בידי סופרי איטליה ואשכנז, כגון: ׳והיותר מבואר... איש האלקי׳ מהר״ר יוסף מגורטפיא הוא פי׳ האדרא...׳ (כת״י 253).[6]

סדר האצילות בקיצור מופלג זכה לתפוצה גדולה באיטליה, וממנה הגיע לאשכנז ולפולין, כמתואר לעיל סעיף כא. בחלק מהעתקות אלו נעתקו גם דברי ר״ש ב״ק בסופו, אך גם בהן לא נעתקו תמיד דבריו בשלמותם ובדיוק לשונם.

עותק קדום בכתיבה אשכנזית נמצא בכת״י 251. בראשו נכתב: ׳העתקתי מקונטריסין שנתן לי מהרר״ד יצ״ו איש טיפליץ ונמצא בידו על שם מוהר״ר שמשון ב״ק ז״ל ראש ישיב׳ ירושלים׳.

[*303] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 61, ס׳ 20086, דף [19] ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

[251] כת״י אוקספורד, בודלי 1742, ס׳ 17773, דפים 149 ע״א – 150 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[252] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 860, ס׳ 5749, דפים 29 ע״ב – 30 ע״א (מניין מקורי: כח ע״ב – כט ע״א).
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה איטלקית.

[253] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1546, ס׳ 10644, דפים 53 ע״א – 55 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

עריכת ר׳ מאיר ב״ק

קונטרס ובו ליקוטים מכתבי ר״ח ויטל היה בידיו של ר׳ מאיר ב״ק.[7] הקונטרס הגיע אל ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיקו בכת״י 254. בראשו כתב.

> הועתק מכתבי כמהר״ר מאיר ב״ק יצ״ו. מצאתי מכתיבת יד תלמידי הגדולים מהמקובל הגדול משיח אלקי יעקב חכם עדיף מנביא כמוהר״ר יצחק אשכנזי זלה״ה.

בקונטרס כלולים מנהגי האר״י שכתב ר׳ חיים ויטל. ׳טוב לאדם שכל צרכי שבת יקנה אותם ביום ו׳ ולא ביום ה׳ וכל מה שיקנה יאמר לכבוד שבת... בענין המלבושים של שבת אמר לי מורי זלה״ה... ראיתי למורי זלה״ה מקפיד מאד לאכול בשלחן של ד׳ רגלים...׳.

בהמשך כתב ר׳ מאיר ב״ק על השתדלותו להשיג ׳חדושים׳ של ר׳ חיים ויטל.

> כבר כתבתי מעט דברי חדוש שראיתי בספר גדול ונורא בקבלה נכתב על ידי החכם השלם כמוהר״ר חיים ויטל נר״ו, נכתב מפי קדוש נביא ועדיף כמוהר״ר יצחק אשכנזי זצוק״ל, וגם

6 על שיבוש שמו של ר״י טבול כבר כתב ג׳ שלום, שטר ההתקשרות (לעיל הערה 3), עמ׳ 156 הערה 54.
7 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך יז.

כאן אכתוב ב׳ ג׳ גרגרים כראש הזית. היה בכאן ימי הקיץ בן החכום(!) מטבריה והוא חכם ומקובל, ושאלתי... על החכם המקובל כמוהרר״ח נר״ו מה הוא יודע ממנו, לא חדש אלי רק שפעם אחת היה עמו על קברי צדיקים...

עוד כתב ר׳ מאיר ב״ק על שישה ספרים מכתבי ר״ח ויטל שהיו בידיו של ר׳ מלכיאל אשכנזי. להלן, סעיף לז, נביא את דבריו ונתאר את כל הידוע לנו על שישה ספרים אלו.

[254] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 775, ס׳ 21508, דף [26] ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימות צנזור: Domenico Carretto 1618.

עריכת ר׳ אברהם צהלון

הספר הראשון בקבלת האר״י שהובא לבית הדפוס הוא מרפא לנפש. ספר זה נעתק בכת״י 234, כמתואר לעיל סעיף לא. הספר נדפס על ידי ר׳ אברהם צהלון בדפוס 255.
בשער הספר נכתב.

ספר מרפא לנפש אשר חבר החכם הנעלה כמה״ר אברהם צהלון יצ״ו... ובו ימצאו צרי מזור לכל תחלואי הנפשות. ולזכות את הרבים שמנו בתוכו תיקוני הנפש ורפואתם מהמקובל האלהי כמהר״ר יצחק לורייא אשכנזי ז״ל, חדשים מקרוב באו, לא נגלו עד הנה מימי רשב״י ז״ל ע״ד הסוד. כי ישרים דרכי ה׳ וצדיקים ילכו בם.

בספר נכללו תיקוני תשובה, ובראשם ׳דברי ההריל״א ז״ל׳. תיקונים אלו שונים מתיקוני התשובה שנמצאים בספר כנפי יונה המתואר לעיל סעיף כז.[8]

על תיקונים אלה הוסיף ר״א צהלון דרוש שכתב על דרכי היראה והתשובה, ובראשו ׳דברי האבי״ן׳. בדרוש זה לא כלל ר״א צהלון מאומה מקבלת האר״י.

תיקוני תשובה אלו היו לנגד עיניו של הרמ״ע מפאנו, והוא ערכם, תיקנם, חילקם לפרקים והדפיסם מחדש בוונציה ש״ס, כמתואר להלן סעיף מה.

[255] דפוס, מרפא לנפש, ויניציאה שנ״ה, כא דפים.

עריכת ר׳ יחיאל לוריא אשכנזי

ספר היכל ה׳ הובא לבית הדפוס בוונציה על ידי ׳כמה״ר יחיאל אשכנזי נר״ו איש ירושלם׳.[9] בספר זה נכללו ארבעה מאמרים מאת האר״י.

8 הבדל אחד בין התיקונים יובא להלן הערה 28.
9 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לו.

א. ׳פירוש העמידה לקדוש המקובל האלהי מוהר״ר יצחק לוריא זלה״ה׳ (דפים מ ע״ב – מא ע״א).

ב–ג. ׳פירוש של הקדוש מהרר״י לוריא אשכנזי זלה״ה׳ (דף מד ע״א–ע״ב). כאן נמצאים שני מאמרים: ׳ליל שבועות מתקן כתר לז״א בסוד הבריאה, וזהו סדר הקריאה׳; ׳הטעם שהנשים פטורות ממצות עשה שהזמן גרמא׳.

ד. ׳ממוהר״ר יצחק לורייא זלה״ה׳ (דף מו ע״ב). המאמר פותח: ׳שמעתי שבימים של בין המצרים צריך לכוין...׳.

ארבעת המאמרים הללו אינם ידועים ממקור אחר. לשונם וסגנונם דומים מאוד ללשונם ולסגנונם של המאמרים שכתב האר״י עצמו, אלא שאין בידינו ראיה כי אכן מתחת ידיו של האר״י יצאו.

חכם בשם דומה, ר׳ יחיאל לוריא מצפת, נודע מספר מכלל יופי שכתב ר׳ אליהו לואנץ.

> ושמעתי מהמקובל אלהי שארי מהר״ר יחיאל לוריא שבא פעם אחד הנה זה כמו עשרי׳ ושבע שנה הנה (ק״ק וורמיישא) שבא הנה מצפת תוב״ב... ע״כ שמעתי.[10]

האם ר׳ יחיאל אשכנזי ור׳ יחיאל לוריא חד הם? כבר נתלבטו בשאלה זו רושמי רשומות,[11] אך מקור חשוב שנעלם מעיניהם מתיר את הספק. ר׳ שלמה אוהב, בספרו שמן הטוב, הביא בשמו של ׳יחיאל לורייא אשכנזי׳ דברים שאמר האר״י על כוונת מזמור כג בתהלים.

> מהחכם האלהי כמה״ר יחיאל לורייא אשכנזי נר״ו.
> אותם שנהגו לקרות מזמור לדוד ה׳ רועי׳ קודם ברכת המוצי׳ יפה הם עושי׳, כי במזמור הלז יש תיבות הז״ן, כי הוא זן ומפרנ׳ לכל. עוד אותיותיו רכ״ז כמנין ברכה שישלח ברכה במעשה ידינו. עוד צריך לכוין כשמזכיר שם ההוי״ה של רועי מלוי הנעלם... עוד יכוין בנקודת ההוי״ה... ויכוין שהשי״ת ישפיע לנו מסטר׳ דימינ׳ שהו׳ חסד ע״ב המקבל׳ מחסד עליון שהוא המזל כי בני חיי ומזוני לא בזכותא תליא מלתא.
> כן פירש המקובל האלהי איש אלהים כמוהר״ר יצחק לוריי׳ אשכנזי זלה״ה.[12]

ר׳ שלמה אוהב חי ברגוזה,[13] ואת דברי האר״י שמע מר׳ יחיאל לוריא אשכנזי. ר״ש אוהב איחד את שני השמות – ׳יחיאל אשכנזי׳ ו׳יחיאל לוריא׳ – ומכאן ברור שבמקובל אחד עסקינן. מקובל זה סבב ברגוזה, בוורמייזא ובוונציה, והודיע, בדפוס ובעל פה, פירושים ומאמרים של

10 מכלל יופי, פירוש על קהלת יב ה, אמשטרדם תנ״ה, דף ל ע״ד. ר׳ אליהו לואנץ כתב את ספרו מכלל יופי בשנת שפ״ו, ומכאן עולה כי ר׳ יחיאל לוריא היה בוורמייזא בשנת שנ״ט.

11 א׳ עפשטיין, משפחת לוריא, כתבים נבחרים, ירושלים תש״י, עמ׳ שכט; א׳ ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ירושלים תרפ״ט, עמ׳ 108–109, הערה 3.

12 שמן הטוב וזקן אהרן, ויניציאה תי״ז, דף קמז ע״ג–ע״ד.

13 לעיל סעיף לב.

האר״י. כוונת מזמור כג בתהלים היא אפוא המאמר החמישי שהביא ר׳ יחיאל לוריא אשכנזי בשם האר״י, וכארבעת המאמרים שנזכרו לעיל גם מאמר זה איננו ידוע מכל מקור אחר.[14]

[256] דפוס, היכל ה׳, ויניציאה בין שנ״ד ובין שס״ד, 47 דפים.

ספר דרושים בעריכה אלמונית (א)

קונטרסי הטיוטות שכתב ר״ח ויטל נעתקו ביזמתו של ר׳ יהושע ז׳ נון, כמתואר לעיל סעיף טז. העתקה קדומה של קונטרסים אלו נמצאת בכת״י 257 ובכת״י 258. כתבי יד אלו נעתקו בכתיבה מזרחית משנות הש׳ האמצעיות, ונכללים בהם דרושים בסדר האצילות, ייחודים ותיקוני עוונות.

[א] דרושים בסדר האצילות. דרושים אלה הם: ׳ביאור מציאות המלכים דמיתו׳ (כת״י 257, דפים צא–צב, צו), ׳סדר האצילות בי״ע׳ (שם, דף קיז ואילך).
דרושים אלה נמצאים בקונטרסי טיוטות נוספים, ונערכו בספרי הדרושים הנפוצים שיתוארו להלן סעיפים לח, נ, נא, פ.

[ב] קונטרס ׳אמר לי החכם׳ ובו ייחודים ותיקוני עוונות (כת״י 257, דפים קכט ע״א – קלז ע״א; כת״י 258, דפים צ ע״ב – צח ע״ב).
הקונטרס כולל ייחודים ותיקוני עוונות שאמר האר״י לר׳ חיים ויטל. ייחודים ותיקונים אלו פותחים במלים ׳אמר לי החכם׳.

> אמר לי החכם כי עתה יש לי עדין תשעים ניצוצות קרי בתוך הקליפות ושאכוין בפסוק יפול מצדך אלף... (כת״י 257, דף קכט ע״א).
> וא״ל החכם כי ע״י זה נסתלק נשמה לנשמה משם... (שם, דף קכט ע״ב).
> אח״כ א״ל החכם כי להיות שע״ח אלו הם מושרשים מאד בקליפות... (שם, דף קל ע״א).
> וא״ל החכם כי נתעוררו המקטרגים עתה... (שם, דף קלד ע״ב).
> א״ל החכם, כי חטאתי למת א׳ שבזיתיו אחר מותו וגם שנתעכב בידי מעט ממון שלו ואיני זוכר מי הוא, ותיקן לי שאלך אל בית החיים... (שם, דף קלז ע״א).

ר״ח ויטל שילב קונטרס טיוטה זה בספר עץ חיים, חלק שני, שער רוח הקודש, שתואר לעיל סעיף יז. הייחודים ותיקוני העוונות שבקונטרס שלפנינו נמצאים בשער רוח הקודש, כת״י 91, דפים רכט ע״ב – רלג ע״ב.
קונטרס ׳אמר לי החכם׳ נכתב בגוף ראשון, ומלשונו ברור שהאר״י כיוון את הייחודים ותיקוני העוונות לר״ח ויטל. בעת עריכתו של קונטרס זה ושילובו בספר עץ חיים שינה ר״ח ויטל את לשונותיו, ודברים שנכתבו בו בגוף ראשון נכתבו מחדש בגוף שלישי. שינויי עריכה אלו יתוארו להלן סעיף קלד.

14 נזכיר כאן שני ספרים שנדפסו בשנת שס״א בוונציה ובשעריהם מופיע שמו של ׳יחיאל לורייא אשכנזי׳: עסיס רמונים על ידי ׳החכם השלם החסיד כמה״ר יחיאל לורייא אשכנזי׳, וספר חרדים על ידי ׳החכם המפואר כמה״ר יחיאל לורייא אשכנזי׳.

קונטרס זה מקביל בתוכנו ובלשונותיו לקונטרס ׳שורש נשמתי׳, שתואר לעיל סעיף יח, ודברים ממנו נעתקו בהמשך הקונטרס שלפנינו, כמתואר בשורות הבאות.
מספר עץ חיים נטל ר״ש ויטל את הייחודים והתיקונים הללו וכללם בשמונה שערים, שער רוח הקודש, שיתואר להלן סעיף צא. בשער זה, דפוס 904, נמצאים ייחודים ותיקוני עוונות אלו בדפים כג ע״ב – כז ע״ב ובדף יח ע״א.[15]

[ג] דברים מתוך קונטרס ׳שורש נשמתי׳ (כת״י 257, דפים קמה ע״א – קמט ע״ב).
קונטרס ׳שורש נשמתי׳, שנמצא לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר״ח ויטל, תואר לעיל סעיף יח. דברים מתוכו נעתקו בקונטרס שלפנינו.
גם בקונטרס זה נמצא הלשון ׳אמר לי החכם׳: ׳הקשר שיש לי עם החברים א״ל החכם...׳.[16]

[257] כת״י וושינגטון, ספריית הקונגרס 86, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים צא ע״א – קלז ע״א.[17]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.

[258] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים עא ע״א – צח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[לו] עריכות ר׳ יעקב בירב השני וחבריו

העתקות ראשונות של קונטרסים בקבלת האר״י נעשו בידי ר׳ יעקב בירב השני.[18] הוא נפטר בסוכות שנת ש״ס, והעתקותיו הן אפוא מן הקדומות ביותר שנמצאות לפנינו. חמישה כתבי יד שהעתיק ר׳ יעקב בירב נמצאים בידינו. אמנם שמו לא נזכר בהם, אך כתיבתו ברורה וניכרת בסימניה המובהקים: צורת האותיות, עשרים ושש שורות בכל עמוד, סימן מיוחד למילוי השורה ושומר דף שמסתיים בשני קווים לוכסניים.
לפני ר׳ יעקב בירב היה אוסף גדול של חיבורים בקבלת האר״י, והעתקותיו כוללות חיבורים מכל כותביה: פירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י עצמו, סדר האצילות וכוונות שכתב ר׳ חיים ויטל, דרושים שכתב ר׳ יוסף ן׳ טבול וכנפי יונה שכתבו ר׳ משה יונה וחבריו.
חשיבות מיוחדת נודעת לקונטרסים שהעתיק ר׳ יעקב בירב השני. עיון בשניים מהם, כת״י 1 וכת״י 120, יגלה תופעה מיוחדת במינה: שתי כתיבות שונות משמשות בהם יחד. בפנים — החיבור המקורי בכתיבה מזרחית נאה, ובגיליונות — הערות, תיקונים והוספות בכתיבות איטלקיות שונות. הכתיבה המזרחית היא של ר״י בירב, ואחת הכתיבות האיטלקיות היא של הרמ״ע מפאנו. מכאן עולה כי שני קונטרסים אלו נכתבו במקורם בארץ ישראל, וממנה הגיעו

15 ציוני דפים אלו הם על פי סדרם המקורי של הייחודים ותיקוני העוונות בקונטרס ׳אמר לי החכם׳.
16 כת״י 257, דף קמז ע״א.
17 תודתי לבנימין ריצ׳לר ששלח אלי סריקות מכתב יד זה.
18 תולדות חייו ״כתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך טו.

לאיטליה, לבית מדרשו של הרמ״ע מפאנו. קונטרסים אלו הם דוגמה לקונטרסים הרבים שהגיעו מארץ ישראל אל הרמ״ע מפאנו, כעדותו שתובא להלן סעיף נח.[19]

עיון נוסף בשני כתבי יד אלה יגלה בהם תופעה נדירה: יד אלמונית מנתה את דפיהם בשיטה מיוחדת. בשניהם לא נמנו דפים אלא עמודים, ואלה סומנו בדילוג: רק עמודים אי־זוגיים סומנו בו, ואילו הזוגיים נותרו בלא סימן. העמודים נמנו באותיות, בכתיבה איטלקית, ומכאן עולה בבירור כי לא ר״י בירב מנה את העמודים בשני כתבי יד אלו אלא אחד ממחזיקיהם באיטליה.

•

קונטרס קדום נוסף שנמצא בידינו הוא קונטרס ׳כבר ידעת׳, שנעתק בכת״י 260. קונטרס זה לא נכתב בידי ר׳ יעקב בירב אך מקרה אחד קרה לו ולשני כתבי היד, כת״י 1 וכת״י 120, שיצאו מתחת ידיו.

א. שתי כתיבות שונות נמצאות בכת״י 260. החיבור המקורי נעתק בכתיבה מזרחית, ובגיליונותיו נוספו הערות ותיקונים בכתיבה איטלקית צפופה. הכתיבה המזרחית אינה ידועה, והכתיבה האיטלקית היא של הרמ״ע מפאנו. מכאן עולה כי כת״י 260 נכתב במקורו בארץ ישראל, ואחר נשלח לאיטליה והגיע אל הרמ״ע מפאנו. הוא ערך את הקונטרס והוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו.

ב. בכת״י 260 נמנו עמודים ולא דפים, ואלה סומנו בדילוג: רק עמודים אי־זוגיים סומנו בו, ואילו הזוגיים נותרו בלא סימן. כך בדיוק סומנו גם כת״י 1 וכת״י 120.

שתי תופעות אלו נמצאות בשלושת כתבי היד הנזכרים, ורק בהם. לא מצאנו להם חבר באוצרות כתבי היד, ועל כן נראה כי יד אחת הביאתם מארץ ישראל לאיטליה.[20] משום כך צירפנו את כת״י 260 אל שני כתבי היד, כת״י 1 וכת״י 120, שיצאו מתחת ידיו של ר״י בירב, ובהמשך סעיף זה נתארנו בפרוטרוט.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר״י עצמו

האר״י כתב עוד בהיותו במצרים פירוש לספרא דצניעותא, כמתואר לעיל סעיף יב. העתקה קדומה של הפירוש נמצאת בכת״י 1, וכתיבתה זהה בכל סימניה לכתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני המתוארת בתחילת סעיף זה. חלקו הראשון של כתב היד, עמודים ג–כז, נעתק בכתיבה רהוטה, והמשכו, עמודים כט–צ, בכתיבה מהוקצעת. דפי כתב היד סומנו בשיטה המיוחדת שתוארה בתחילת סעיף זה.

כתב היד נשלח לאיטליה והגיע אל הרמ״ע מפאנו עוד לפני שנת ש״ס, כפי שמתברר מחתימת הצנזור שבסופו. בגיליונותיו הוסיף הרמ״ע מפאנו תיקוני נוסח והערות רבות. מתיקונים

19 קונטרסים אלו נערכו בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר להלן סעיפים מב, מה, נח.

20 בדיקת סימני המים של שלושת כתבי היד הללו יכולה היתה ללמדנו דברים נוספים על מקומם ועל זמנם, אך כתבי היד אינם בידינו אלא רק צילומם.

והערות אלו יכולים אנו ללמוד על דרך העתקתם של כתבי האר״י באיטליה. הערותיו של הרמ״ע וכל העולה מהן יתוארו להלן סעיף מב.

[1*] כת״י ירושלים, ש״ץ 24, צילום יוא״ב 1, 44 דפים (מניין מקורי: צ עמודים, כג–כד חסרים).[21]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים: Luigi 1600, Dominico Irosolomitano 1605, Dominico Carretto 1618.

קונטרסי כוונות מאת ר׳ חיים ויטל

ר׳ חיים ויטל כתב תחילה את דברי האר״י בקונטרסים, הלא הם קונטרסי הטיוטות המתוארים לעיל סעיף טז. שרידים משני קונטרסים כאלו נמצאים בכת״י 259. כתיבתם של קונטרסים אלו דומה בכל סימניה לכתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני, ומכאן שהיא קודמת לשנת ש״ס. גם בדיקת סימני המים של כתב היד מאשרת מסקנה זו.
שישה דפים שרדו מהקונטרס הראשון, וזה תוכנם: סוד לולב (׳לולב גם הוא בגימ׳ חיים רק שהם סוד החיים הנמשכים מן היסוד הנקרא לולב אל המלכות׳), סוד השופר, ׳צריך לידע מי הוא התוקע ומי הוא הפה ומי הוא השופר ומי הוא הקול׳, נענועים והקפות.
ארבעה דפים שרדו מהקונטרס השני, וזה תוכנם: ׳ענין הנענועים׳, ׳ענין הסוכה׳, ׳בענין נטילת לולב׳, ׳גם בענין הספרים שמוציאין ליל יום הכפורים ואומרים עליהם התרת נדרים אמר לי הר״י משען יצ״ו׳, ׳ענין י״ה בקיצור נמרץ׳, ׳ענין מה שאנו אומרים בתפלת נעילה וחתום חתמנו לחיים׳.

[259] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□1657, ס׳ B 629, 10 דפים.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
סימני מים משנות הש״ס.

סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל

ר׳ חיים ויטל כתב דרוש בשם ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, כמתואר לעיל סעיף כא. העתקה קדומה של הדרוש נמצאת בכת״י 98, והיא דומה בכל סימניה לכתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני. בסוף ההעתקה נוספה, בכתיבה אחרת, שורה זו.

העתקתי מכתיבת החכם המקובל הר״ר חיים ויטל נר״ו מלה במלה. מלכיאל.

זו כתיבתו של ר׳ מלכיאל אשכנזי, שערך את כתבי ר׳ חיים ויטל, כמתואר להלן סעיף לז.

21 המניין המקורי לא מנה דפים אלא עמודים, וסימן אותם בשיטה מיוחדת, כמתואר לעיל ראש סעיף זה.

[*98] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10676, ס׳ 7991, 3 דפים.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
כתיבת ידו של ר׳ מלכיאל אשכנזי.

דרושי ׳קודם האצילות׳ מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב את דרושי ׳קודם האצילות׳, כמתואר לעיל סעיף כב. שמונה דרושים מאלה נעתקו בכת״י 120: דרוש ׳בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳ (עמ׳ כט–לז), דרוש ׳בהיות שהקליפה קדמה לקדושה׳ (עמ׳ לז–מ), דרוש ׳בהיות כי תיקון האצילות׳ (עמ׳ מ–מד), דרוש ׳להבין סדר ההתלבשות׳ (עמ׳ מד–מח), דרוש ׳לתת סיבה לשבירת הכלים׳ (עמ׳ מח–נז), דרוש ׳ויאהב יצחק את עשו׳ (עמ׳ נז–סב), דרוש ׳קודם האצילות היה א״ס לבד משתעשע בעצמותו׳ (עמ׳ סב–סה), דרוש ׳כל מה שיש לו לתקן׳ (עמ׳ סה–סח).
העתקתו של כת״י 120 קדומה היא, וכתיבתה זהה לכתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני, כמתואר לעיל תחילת סעיף זה. כת״י 120 נשלח מארץ ישראל לאיטליה, ועמודיו סומנו בה בשיטה המיוחדת שתוארה לעיל תחילת סעיף זה.
כת״י 120 היה בידיו של הרמ״ע מפאנו. תחילה ערך הרמ״ע את דרושי ר״י טבול והוסיף עליהם הערות בגיליונותיו של כת״י 120. הערותיו של הרמ״ע וכל העולה מהן לדרך העתקתם של כתבי האר״י באיטליה יתוארו להלן סעיף מב. אחר נטל הרמ״ע את דרושי ר״י טבול וכללם בספר ׳דרושים מקובצים׳ שערך, כמתואר להלן סעיף נח.
דרושים אלה נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג, ובידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח. שניהם העתיקו את הדרושים על פי נוסחם המקורי, ולא שילבו בהם את תיקוניו של הרמ״ע מפאנו.

[*120] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 286 ע״א – 305 ע״ב (מניין מקורי: עמ׳ כט–סח).[21]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים – כתיבה מזרחית, הערות – כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

כנפי יונה מאת ר׳ משה יונה וחבריו

ר׳ משה יונה כתב ספר כנפי יונה, כמתואר לעיל סעיף כז. העתקה קדומה וחשובה של כנפי יונה נמצאת בכת״י 210. העתקה זו דומה בכל סימניה לכתיבתו של ר׳ יעקב בירב השני, והיא נעשתה אפוא לפני שנת ש״ס.

[*210] כת״י פאולו אלטו, ברמן 1, ס׳ 34373, דפים 1 ע״א – 109 ע״ב (מניין מקורי: א–קט).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
לא שלם. דפים אחדים, בהתחלה ובאמצע, הושלמו בכתיבה מאוחרת.

קונטרס ׳כבר ידעת׳

קונטרס קדום של דרושים ופירושים שונים מכתבי האר״י עצמו ומכתבי תלמידיו, נמצא בכת״י 260. מעשה הקונטרס וקורותיו דומים לשני כתבי יד שהעתיק ר״י בירב, כמתואר לעיל תחילת סעיף זה.

הקונטרס כולל דרושים ופירושים שונים ללא סדר. אחדים מאלה נרשום כאן.

א. הקונטרס פותח בדרוש ׳כבר ידעת כי כשהמאציל האציל להוציא עשר נקודות עצמות וכלים׳ (עמ׳ קיט). מחברו של דרוש זה לא נודע לעת עתה.

ב. פירושים על התחלת ספר הזוהר שכתב האר״י עצמו (לעיל סעיף יג): ׳הנצנים נראו בארץ׳ (עמ׳ קכד); ׳שאו מרום עיניכם׳ (עמ׳ קלא); ׳רבי חזקיה וכו׳ הפי׳ מאי שושנה׳ (עמ׳ קמט). פירושים אלו נרשמו ככת״י 12, ותוארו לעיל סעיף יג.

ג. ׳דרושי התיקון׳ שכתב ר״י טבול (לעיל סעיף כב) נעתקו כאן, עמ׳ קמג–קמז, כמתואר לעיל כת״י 125.

ד. מחצית מ׳דרוש האצילות׳ שכתב ר׳ יוסף ן׳ טבול (לעיל סעיף כב) נעתקה כאן, עמ׳ קנד–קנז, כמתואר לעיל כת״י 117.

ה. חלק מפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י (לעיל סעיף יב) נעתק כאן, עמ׳ קנח–קסז. הקטע פותח במלים ׳וסתים ומשם נגלה במצחא ובדיקנא׳, ונגמר במלים: ׳ותליין בשיקולא׳. העתקה זו מתחילה באמצע עמ׳ קנח ונגמרת באמצע עמ׳ קסז, ומכאן ברור שלפני המעתיק היה קונטרס קטוע של פירוש ספרא דצניעותא.

קונטרס זה לא ללמד רק על עצמו יצא אלא ללמד על כלל הקונטרסים הקדומים כולם יצא. נעתקו בו דרושים קטועים, הן מהאר״י עצמו הן מתלמידיו, בלולים ופתוכים זה בזה. דרושים אלה נעתקו בזה אחר זה, בלא ציון שמותיהם ושמות מחבריהם. כך נפוצו הקונטרסים הקדומים של קבלת האר״י בארץ ישראל ושכנותיה, וכך הגיעו לאיטליה. לא ייפלא אפוא שהמקובלים השתדלו להשלים את החסר, לדרוש אחר שמות המחברים ולערוך את תוכנם של החיבורים, ככל המתואר להלן סעיף קו.

קונטרס ׳כבר ידעת׳ היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הגיהו, תיקנו והוסיף הערות רבות בגיליונותיו. אחר נטל ממנו דרושים אחדים כדי לשלבם בספרים שערך וסידר. מלאכתו של הרמ״ע תתואר בפרוטרוט להלן סעיף מב.

[260] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 261 ע״א – 285 ע״א (מניין מקורי: עמ׳ קיט–קסז).[21] דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים – כתיבה מזרחית, הערות – כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[לז] עריכת ר׳ מלכיאל אשכנזי

לעיל, סעיף לה, תיארנו קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ מאיר ב״ק, שהיה מחכמי ירושלים. בהמשך הקובץ העיד ר׳ מאיר ב״ק על אוסף גדול של כתבי ר׳ חיים ויטל שהיה בידיו של ר׳ מלכיאל אשכנזי.[22]

> עוד עבר עלינו החכם כמוהר״ר מלכיאל אשכנזי, נסע למסעיו לחברון לדור שמה שנה, ואיזה חדוש ראיתי בספריו ארשום בכתבי זה, היו בידו ששה ספרים כתיבת יד מקבלת החכם החסיד האלהי כמוהר״ר יצחק אשכנזי זצוק״ל, נכתבו מפיו ע״י תלמידו החכם המקובל כמוהר״ר חיים ויטל נר״ו.[23]

היכן הם ׳ששה ספרים כתיבת יד׳ שהיו בידיו של ר׳ מלכיאל אשכנזי? באוצרות כתבי היד לא מצאנו ספר ששמו נזכר בו אלא קונטרס קטן אחד. זהו ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, שנמצא בכת״י 98 בהעתקתו של ר׳ יעקב בירב השני. בסוף הקונטרס הוסיף ר׳ מלכיאל אשכנזי שורה בעצם כתיבת ידו ובסופה חתם את שמו, כמתואר לעיל סעיף לו. על פי כתיבת ידו שבקונטרס זה מצאנו אחד משׁשׁת הכרכים שהיו בידיו.

ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 261. הוא לא נשתמר בשלמותו, ומשום כך לא נדע את סידורו המקורי ואלו כוונות עמדו בראשו. סופר העתיקו, ובגיליונותיו נוספו הערות רבות וארוכות וכן תיקוני נוסח. כתיבתן של ההערות זהה לכתיבתו של ר׳ מלכיאל אשכנזי שנמצאת בכת״י 98. הערותיו של ר״מ אשכנזי נמצאות לכל אורך הספר, כגון: דף 108 ע״א, דף 110 ע״א, דף 114 ע״ב, דף 116 ע״ב, דף 127 ע״א, דף 133 ע״א, דף 186 ע״ב ודף 226 ע״ב.

בראשי כל העמודים האי־זוגיים של ספר הכוונות שבכת״י 261 נרשמה האות ׳א׳, שמשמעה — כרך א מתוך ששת הכרכים שערך ר׳ מלכיאל.

בגיליונותיו של הכרך הראשון הפנה ר׳ מלכיאל לשאר הכרכים שבעריכתו. בדף 182 ע״ב מתחיל הדרוש שבו קיצר ר״ח ויטל את כנפי יונה שכתבו חבריו, כמתואר לעיל סעיף טז. בראשו נכתבה הכותרת ׳להר״מ נאגרא והר״י ארזין והר״מ יונה׳, ובגיליון הוסיף ר׳ מלכיאל, בעצם כתיבת ידו, הערה ארוכה.

> עיין **בחלק ששי** ושם תמצא כל זה הדרוש בדף רכה, ובדף קעה בקצת שנויים, **ובח״ה** דף ל״ד. ותמצאנו **בח״ד** מדף רעז עד סוף דף ש״ג.

לעת עתה אין בידינו אלא כרך אחד מעריכתו של ר׳ מלכיאל אשכנזי, וראוי הוא לסקירה מפורטת ומדוקדקת. אלא שקצר המצע, ורק הערות אחדות על תוכנו של הכרך נוכל להציע כאן.

22 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך יח.

23 כת״י 254, דף [26] ע״א.

בספר הכוונות שלפנינו נכללו גם דרושים בעניין האצילות. דרושים על פנימיות וחיצוניות ועל ״׳ נקודות קודם התיקון׳ נעתקו מדף 167 ואילך. סדר האצילות בקיצור מופלג, שתואר לעיל סעיף כא, נעתק כאן בדף 178 ע״א. בראשו נמצאת כותרת זו: ׳וזה הדרוש מכמה״ר חיים אלקלבריא יצ״ו הועתק מירושלים. זה סדר האצילות בקיצור מופלג׳. בספר נכללו גם דרושים וייחודים שהעתיק ר׳ חיים ויטל משאר תלמידי האר״י: ׳אלו הם החדושים שמצאתי ביד החבירים ממה ששמעו מפי מורינו זלה״ה מפי עצמו ומפי אחרים, ויש בהם דרושים ויש בהם ייחודים הנוגעים להם בדווקא כל א׳ כפי שורש נשמתו׳ (דף 227 ע״ב).

בדף 155 ע״א הוסיף ר׳ מלכיאל הערה ארוכה, ובסופה כתב: ׳וזה העתקתי מהספר של (נחתך) י״ץ (נחתך)׳. חשיבות גדולה להערה זו וכבר היינו יכולים ללמוד ממנה על מקורותיו של ר׳ מלכיאל אשכנזי, אלא שעלתה עליה ידו של הכורך וחבל על דאבדין.

בדף 20 ע״ב נכתב תחילה: ׳מר׳ יצחק ע״ה׳, ואחר נמחק ונכתב במקומו: ׳שמעתי משם מורי זלה״ה׳. מנין נובעים שני נוסחים אלה? להלן, סעיף קלד, נראה כי תחילה, בקונטרסי הטיוטות, הזכיר ר״ח ויטל את חבריו בשמותיהם, ואחר, בספר עץ חיים, הביא את דברי חבריו אך לא הזכיר את שמותיהם. ספר הכוונות שערך ר׳ מלכיאל אשכנזי נעתק מקונטרסי הטיוטות של ר״ח ויטל, ועל כן נכתב בו ׳מר׳ יצחק ע״ה׳, הוא ר׳ יצחק כהן. אחד המעיינים בכתב היד השווה נוסח זה אל הכתוב בספר עץ חיים, ועל פיו מחק את שמו של ר׳ יצחק וכתב תמורתו את הנוסח המאוחר של ר׳ חיים ויטל: ׳שמעתי משם מורי זלה״ה׳.

האם יש בידינו העתקות של ספר הכוונות שערך ר׳ מלכיאל אשכנזי? קשה לענות על שאלה זו בוודאות. ספר זה, וכן העתקות קדומות אחרות של ספר הכוונות, לא נערכו ונסדרו בצורה קפדנית, ועל כן קיים דמיון ביניהם אך לא זהות גמורה. דוגמה לכך היא ספר הכוונות שנמצא בכת״י 275 ויתואר להלן סעיף נו.

הוכחה לזיהויו של כת״י 261 כספר הכוונות בעריכתו של ר״מ אשכנזי מצאנו בדברי ר׳ מנחם די לונזאנו. כסיוע להשגתו על דברי ר״ח ויטל הוא מביא את המחיקה שמצא בספרו של ר״מ אשכנזי: ׳ואח״כ ראיתי בס׳ הר״ר מלכיאל אשכנזי שגם הוא מוחקו מספרו׳. ואכן, בכת״י 261 הועבר הקולמוס על השורות שאליהן נתכוון ר״מ לונזאנו. אף על פי כן אין מחיקתו של ר״מ אשכנזי מסייעת להשגתו של ר״מ לונזאנו על דברי ר״ח ויטל. פרשה זו נתבררה בפרוטרוט לעיל סעיף לד.

[261] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10665, ס׳ 7980, 251 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מלכיאל אשכנזי בעצם כתיבת ידו.

[לח] עריכת תלמידי ר׳ יוסף ן׳ טבול

קובץ גדול של קונטרסים מכתבי האר״י עצמו ומכתבי תלמידיו נערך ונסדר בידי תלמידי ר׳ יוסף ן׳ טבול, ונמצא בכת״י 262–264. מעתיקו של הקובץ לא ציין את שמו או את מקומו וזמנו, אבל

שתי עובדות מלמדות כי לפנינו אחת ההעתקות הקדומות של קונטרסי האר״י ותלמידיו: הקובץ היה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו, וחלק ממנו או עותק שנעשה על פיו הגיע לפראג ונעתק בה בשנת שע״ו.

כת״י 262–264 היה לפני ר׳ אפרים פנצירי, והוא העתיק ממנו מלוא חופניים. בראש הדרושים שהעתיק ר״א פנצירי מספר זה נכתב כי הוא מצא אותם במצרים. מכאן עולה כי הספר, או העתק שלו, היה במקום מושבם של ר״י טבול ותלמידיו במצרים. האם נכתב הספר במצרים, או אולי נכתב בצפת, בעת שר״י טבול ישב בה, וממנה הובא למצרים? לעת עתה אין בידינו להשיב על שאלה זו בוודאות.

אמנם לא ציין מעתיקו של כת״י 262–264 את שמו, אך על פי צורת כתיבתו מצאנו כרך שלם נוסף שיצא מתחת ידיו. זהו קובץ כוונות וליקוטים שנמצא בכת״י 265, ובו נערכו ונסדרו קונטרסים שכתב ר׳ חיים ויטל.

שני כרכים אלו הם אוסף שלם של כתבי האר״י ותלמידיו הערוך ומסודר על פי החלוקה שהמקובלים היו רגילים בה: דרושים, כוונות וליקוטים.

כתיבה זהה לכתיבתם של שני הכרכים הנזכרים — כת״י 262–264 וכת״י 265 — מצאנו בקונטרס נוסף. זהו מאמר האר״י עצמו על מסירת נפש, שנעתק בכת״י 26 בסביבות שנת ש״ס, כמתואר לעיל סעיף יד. סופר אחד כתב את כל אלה, ומזמנו המוקדם של כת״י 26 נקיש אל זמן כתיבתם של שני הכרכים הנזכרים.

נתאר עתה את הקובץ על כל חלקיו.

ספר דרושים

כת״י 262 הוא אחד מכתבי היד הקדומים שנמצאים בידינו, ובו נעתק אוסף גדול של דרושים — רובם מכתבי ר״ח ויטל ומיעוטם משל האר״י עצמו ומשל ר״י טבול.

בראש כתב היד נוספה כותרת בכתיבה אחרת: ׳דרושים עפ״י הסוד׳. הספר מתחיל: ׳כבר ידעת כי אין בנו יכולת לעסוק קודם אצילות העשר ספירות ולא לדמות שום צורה ודמיון ח״ו אך לשכך האזן׳. אחר נעתק דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל. דרוש זה תואר לעיל סעיף טז, ונרשם שם בכת״י 38. הקובץ כולל גם פירושים ומאמרים שכתב האר״י עצמו. אלה תוארו לעיל סעיפים יג–יד, ונרשמו שם בכת״י 20 ובכת״י 27.

קובץ הדרושים שלפנינו מיוחד בכך שנכללים בו גם דברים משל ר״י טבול, הן בכתב הן בעל פה. קובץ של דרושים שכתב ר״י טבול, שקראנו לו בשם דרושי ׳קודם האצילות׳, נמצא כאן. הוא תואר לעיל סעיף כב, ונרשם שם בכת״י 119.

בין דרושי ׳קודם האצילות׳ נמצאת לפנינו פסקה זו: ׳להבין מה הפרש יש בין גשם למטר׳ (כת״י 262, דף סג ע״ב). פסקה זו עומדת בראש ספר דרושים וחידושים שערכו תלמידיו של ר׳ אפרים פנצירי בכת״י 700, ולאחריה נעתקו דרושי ׳קודם האצילות׳ ופסקאות נוספות מספר הדרושים שלפנינו, כמתואר להלן סעיף פא. בראש כת״י 700 נכתב כי ׳החדושים׳ הללו נעתקו ׳מספר הר״א פאנצירי ז״ל׳ וכי היה ׳כתוב בתחלתם שמצא אותם במצרים׳. מכותרת זו עולה בבירור כי ספר הדרושים שבכת״י 262 היה במצרים, שבה ישבו ר״י טבול ותלמידיו.

[262] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים א ע״א – קלז ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

דרוש אדם קדמון עם הוספות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

כאמור, בתחילת קובץ הדרושים שבכת״י 262 נעתק דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל, שתואר לעיל סעיף טז ונרשם שם ככת״י 38. בהמשכו של כת״י 262 נמצא עותק נוסף של דרוש אדם קדמון, הוא כת״י 263. נוסחו של הדרוש כאן שונה מנוסחו המקורי כפי שיצא מתחת ידי ר״ח ויטל, ובו הוספות והערות חשובות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול. הוספות אלו נכתבו בידי תלמידיו של ר״י טבול, והן תוארו לעיל סעיף כה.
נמצאו שני עותקים של דרוש אדם קדמון סמוכים זה לזה: המקורי, כפי שיצא מתחת ידי ר״ח ויטל, בכת״י 38; המעובד, עם הוספותיהם של תלמידי ר״י טבול, בכת״י 263. שני אלה נמצאים בכרך אחד ומעתיק אחד להם. כתב היד כולו היה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו, והעובדה ששני עותקים שונים לדרוש אדם קדמון נמצאים בו לא נעלמה מעיניו. על כן הוסיף ר״מ לונזאנו הערה בהתחלת העותק השני של הדרוש, הוא העותק שנעשה בידי תלמידי ר״י טבול.

> אמ׳ מנחם ד״ל, הדרוש הגדול הזה הוא הוא הכתוב בראש ספר זה, אלא שהמעתיק הוסיף כאן דברי׳ מדעתו והאריך לשון.[24]

בסוף העותק השני של הדרוש העיר ר״מ לונזאנו.

> אמ׳ מנחם ד״ל, תשלום ענין זה תמצא לעיל דף כ״ג עמוד ב׳ ע״ש.[25]

מה משמעות הדברים? הנוסח המעובד של דרוש אדם קדמון לא נעתק בשלמותו בכת״י 263, ועל כן הפנה ר״מ לונזאנו את הלומד לדרוש אדם קדמון בנוסחו המקורי, שנעתק בשלמותו בהתחלת הכרך, כלומר לכת״י 38.
ההערות לדרוש אדם קדמון ידועות לנו רק מכתב יד זה, והן שונות מההשגות שייכתבו בגיליונות דרוש אדם קדמון בידי תלמידי ר״י טבול במצרים, הלא הם ר׳ שמואל ן׳ סיד ור׳ ישראל בנימין, שתוארו לעיל סעיף כה. האם מכאן ראיה שכתב היד נכתב בידי אחד מתלמידיו של ר״י טבול שישבו לפניו בהיותו בצפת, עוד לפני לכתו מצרימה?
דרוש אדם קדמון עם הוספותיו של ר״י טבול הגיע לפראג, ונעתק בה בשינויי נוסח חשובים, כמתואר להלן סעיף ע.

[263] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים קלח ע״א – קנט ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מנחם די לונזאנו בעצם כתיבת ידו.

24 כת״י 263, דף קלח ע״א.
25 שם, דף קנט ע״א.

ספר ליקוטים

קובץ גדול של ליקוטים נמצא בכת״י 264. קובץ זה הוא המשכו של קובץ הדרושים שבכת״י 262 ושל דרוש אדם קדמון שבכת״י 263, ומעתיק אחד לכל אלה.

הספר מורכב ברובו הגדול מפסקאות שכתב ר׳ חיים ויטל. הספר פותח בפסקאות אלו: ״יתן למכהו לחי... ואשר לא צדה... ואם ירחיב ה׳ את גבולך״. בהמשך הקובץ נעתק פירוש אדרא זוטא שכתב ר׳ חיים ויטל. הפירוש תואר לעיל סעיף טז, ונרשם שם ככת״י 44.

[264] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 K 11, ס׳ 16465, דפים קס ע״ב – שג ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות וליקוטים

קובץ של כוונות וליקוטים מאת תלמידי ר״י טבול נמצא בכת״י 265.[26] כתב היד לא הגיע אלינו בשלמותו, ואיננו יודעים את שמו של המעתיק. צורת כתיבתו של כת״י 265 זהה לצורת כתיבתו של קובץ הדרושים והליקוטים שנמצא בכת״י 262–264, ומידי מעתיק אחד יצאו.

הקובץ איננו מסודר, והוא כולל פסקאות בנושאים שונים: כוונות, מנהגים, ״יחודים, דרושים ותיקוני עוונות. הקובץ פותח בכוונות לפסח ולספירת העומר.

לפני הכותב היו מונחים קונטרסים שונים, כגון: ׳להר׳ משה נאגר והרי ארחא והר׳ משה יונה׳ (דף צו ע״א), ׳סוד ברכת אבות׳ (דף קסד ע״א) ועוד. קטעים אחדים נעתקו פעמיים בקובץ, וגם המעתיק עצמו הבחין בכך. בדף קמג החל להעתיק את ׳בעניין התשובה כללות הוא תשוב ה׳, ומעל שורה זו הוסיף המעתיק: ׳מכאן עד קסא יש לי כתוב בספר שכתבתי׳. בדף קמה ע״ב העיר המעתיק: ׳כתבתי זה למעלה׳, ובדף קנב ע״א העיר שוב: ׳כתבתי זה למעלה׳. במקומות רבים רשם המעתיק בגיליונות ׳כת׳ (דף קצו ע״ב, דף קצז ע״א ועוד). ׳כת׳ הוא קיצור של ׳כתבתי׳, ׳כתבתי זה למעלה׳. הערות אלו לא מצאנו אלא בכתב יד זה, ואפשר ללמוד מהן על דרך עבודתו של המעתיק.

[265] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 214, ס׳ 35642, דפים 8–352 (מניין מקורי: ג–שמו).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

העתקות נוספות

תיארנו את האוסף הגדול של קונטרסים מכתבי האר״י ותלמידיו שערכו וסידרו תלמידי ר״י טבול. חלקים מאוסף זה נעתקו בכתבי יד אחדים, ושניים מהם נרשום כאן.

26 כתב היד המקורי מתחיל בדף השביעי של כת״י 265, ואילו ששת הדפים הראשונים הם השלמה מאוחרת על פי ספר הכוונות שנדפס בדפוס 452.
בספרי בנין אריאל, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ כה, כתבתי כי כת״י 265 הוא ספר הכוונות שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה. אחרי בדיקה מחודשת של כתבי היד התברר לי כי קביעה זו שגויה היא, ואת טעותי שם אני מתקן כאן.

קובץ ליקוטים, כדוגמת הקובץ שבכת״י 264, נעתק בכת״י 266.
קובץ כוונות וליקוטים, כדוגמת הקובץ שבכת״י 265, נעתק בכת״י 267.

[266] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 827, ס׳ 5667, דפים 2–229 (מניין מקורי: א–רכז).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[267] כת״י מוסקבה, גינצבורג 221, ס׳ 47639, 267 דפים (מניין מקורי: א–רסד).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
מפתחות לספר נכתבו, בכתיבה מאוחרת, בדפים 269–272.

[לט] עריכת ר׳ מנחם די לונזאנו

ר׳ מנחם די לונזאנו החזיק בידיו כתבים רבים בקבלת האר״י. על כך למדנו מקונטרסי ההשגות שכתב על כתביהם של האר״י עצמו, ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ן׳ טבול, כמתואר לעיל סעיף לד; מפירושים שכתב על מאמרים בספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף לד; ומהערות שכתב בגיליונות חיבוריהם של תלמידי האר״י, כמתואר לעיל סעיפים כג, לח. לא ייפלא אפוא שר״מ לונזאנו נטל חלק גם במלאכת העריכה והסידור של קבלת האר״י.

ליקוטים וכללים

חיבור בשם ׳ליקוטים וכללים׳ נמצא בכת״י 268, ובו סדורים וערוכים קונטרסים בקבלת האר״י. החיבור נכתב כולו בידי ר״מ לונזאנו, והערותיו פזורות הן בפנים החיבור הן בגיליונותיו. לעיל, סעיף לד, הבאנו את דברי ר״מ לונזאנו על ׳קונטרסין רבים׳ שהגיעו אליו מכתבי ר״ח ויטל ועל ה׳מעט׳ שהגיע אליו מכתבי האר״י עצמו. רובו של ספר ׳ליקוטים וכללים׳ אינו מיוסד על קונטרסים אלה, אלא על קונטרסים אחרים שכתבו שאר תלמידי האר״י: ר׳ משה יונה, ר׳ משה נג׳ארה, ר׳ יוסף ן׳ טבול, ר׳ אברהם הלוי ור׳ גדליה הלוי. תיאור מפורט ומדוקדק של החיבור חורג מגבולות הספר, ועל כן נסתפק ברישום חלקים אחדים ממנו.

[א] כנפי יונה (ב) בעריכת ר״מ לונזאנו.
׳ליקוטים וכללים׳ פותח (דפים א ע״א – מח ע״ב) בהעתקת חלקו הראשון של ספר כנפי יונה. ר״מ לונזאנו העתיק את התחלת כנפי יונה (ב) שכתב ר׳ משה נג׳ארה, כמתואר לעיל סעיף כז, בשינויים גדולים. הוא חילק את הנוסח המקורי של ספר כנפי יונה לסעיפים, והוסיף עליו דברים הרבה משל עצמו.
בדף ט ע״ב נוספה הערה: ׳אלו הן הדברים שצריך להפריד, בכל לבבך על לבבך בכל לבבכם עשב בשדך ואבדתם מהרה על לבבכם הכנף פתיל אתכם מארץ, אלו הדבקי׳ שהם לל לל לל בב מם לל פפ מם עולים במ״ק ששים׳. דברים אלו נמצאים רק בכנפי יונה שבכת״י 225 ובהערה שנוספה בגיליונותיו של כת״י 209 בשם ר׳ שלמה אזובי, כמתואר לעיל סעיף כז.[27]

27 גם הרמ״ע מפאנו הביא דברים אלו, כמובא לעיל סעיף כז.

בדף מד ע״א הוסיף ר״מ לונזאנו הקדמה ארוכה.

> אמר מנחם בן לונזאנו. יען ראיתי שלמים וכן רבים... בושו וגם נכלמו כי נשאו חרפת נעוריהם וחטאת בחוריהם, ועתה אמרו ללבבם נירא נא את ה׳ אלהינו וכל אשר עותנו בחטאתינו נתקן בתשובתנו... ובכן התאוו תאוה למצוא דברי חפץ וכתוב יושר אמרי אמת דברי פי חכם חן אור ישראל וקדושו כמוהר״ר יצחק אשכנזי זלה״ה, אשר כל רז לא אנס ליה והוא הודיע לשותי מימיו רפואות תחלואי הנפש ותקוני העבירות, ובפרט חטא השחתת הזרע אשר אדם אין צדיק בארץ שלא חטא בו, ולכן הנני בא לתת את שאלתם ולעשו׳ את בקשתם ואכתוב כאן כל הנמצא כתוב בענין זה. וידע הקורא כי החכם השלם כמה״ר חיים ויטאל נר״ו לא כתב בזה בשם קבלתו מאומה, אבל בתוך קצת ענינים שמצא ביד החברים מצא גם תיקון זה והעתיקו.

בסיום הדברים, דף מד ע״ב, כתב ר״מ לונזאנו.

> ע״כ מלקוטי כמה״ר חיים נ״ר שכתב בספרו, אלא שאני מנחם הרחבתי בו כל שהוא כדי להבין למעיין ובשמירה שלא אחטיא הכונה, כי החכם הנז׳ כתב כפי חכמתו ולכן אני אומ׳ כי עדין צריך אני לעורר את המעיין בקצת דברים.

ר״מ לונזאנו בדק את נוסח החיבור, ובמקומות אחדים ציין שינויים שמצא בינו ובין נוסחים אחרים שהיו לפניו. כך, למשל, כתב בגוף החיבור: ׳ותשובת הבועל נדה הוא שיתענה פ״ב תעניות׳, ואחר הוסיף בגיליון: ׳בדפוס נ״ד...׳ (דף מג ע״א). משינויי הנוסחים יכולים אנו ללמוד אימתי כתב ר״מ לונזאנו את החיבור עצמו ואימתי הוסיף את ההערות בגיליונותיו. הדעה כי יש להתענות פ״ב תעניות נמצאת בכנפי יונה (א) שכתבו ר״מ יונה וחבריו, שתואר לעיל סעיף כז. הדעה כי יש להתענות נ״ד תעניות נמצאת בתיקוני התשובה שערך הרמ״ע מפאנו ונדפסו בוונציה ש״ס, כמתואר להלן סעיף מה. אמור מעתה כי תחילה כתב ר״מ לונזאנו מתוך קונטרסים שהיו בידו, ואחר שנדפסו תיקוני התשובה בשנת ש״ס הוסיף את הערתו בגיליון ובה השווה את נוסחם לנוסח שהיה בידו קודם לכן.[28]

במקומות אחדים מביא ר״מ לונזאנו דברים בשם אומרם ובשם כותבם: ׳זה העתקתי מקבלת כהה״ר גדליה הלוי נ״ר, השבועה והנדר...׳ (דף מא ע״א); ׳ודע כי אני מצאתי תקון אחר למושך בערלתו בכתבי החכם החסיד כמה״ר אברהם לוי נר״ו, והוא דבר נאה ומתקבל׳ (דף מד ע״ב); ׳והה״ר משה יונה יצ״ו גם הוא קבל מהרב זלה״ה וכתב וז״ל, ובכל התעניו׳ שהזכרנו צריך שיטבול קודם שיעשה הפסקה, וקודם שיכנס לטבילה יאמ׳ ולמקוה המים׳ (דף מה ע״א); ׳ויתעבר ה׳ בי וגו׳, אמ׳ כמה״ר חיים נר׳ כי בכל דור בא משה בסוד עיבור׳ (דף עט ע״ב).

28 תיקוני תשובה מאת האר״י נדפסו כבר בשנת שנ״ה על ידי ר׳ אברהם צהלון, בשם מרפא לנפש, כמתואר להלן סעיף לה. בספר זה נכתב ׳כי מי שקרב לו להיות נכשל בעון נידה... צריך שיתענה ס״ט תעניות׳ (דף טו ע״ג). ברור אפוא שאת הנוסח נ״ד תעניות ראה ר״מ די לונזאנו רק בתיקוני התשובה שנדפסו בשנת ש״ס.

ר״מ לונזאנו העתיק הגהה שלא מצאנו כמותה במקום אחר: ׳הגהה להה״ר דוד נ״ע. שמעתי מכמה״ר חיים נ״ר פי׳ מ״ש ר׳ אליעזר אם יהיו כל השמים גוילים׳ (דף נ ע״א). איני יודע מיהו ר׳ דוד ששמע דברים מר׳ חיים ויטל ובשעת כתיבתם בידי ר״מ לונזאנו כבר לא היה בין החיים.

[ב] דרושי ר׳ יוסף ן׳ טבול.
דרושים אחדים שכתב ר״י טבול נכללו ב׳ליקוטים וכללים׳. את כל הדרושים הללו העתיק ר״מ לונזאנו מספר הדרושים שבכת״י 262 שהיה בידיו ובגיליונותיו הוסיף הערות בעצם כתיבת ידו, כמתואר לעיל סעיף לח. נרשום דרושים אלה.

א. דרוש ׳בהיות שהקליפה קדמה לקדושה׳ (דפים מט ע״א – נא ע״א), דרוש ׳קודם כל האצילות היה הא״ס לבדו משתעשע׳ (דפים נט ע״א – ס ע״א), ודרוש ׳בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳ (דף צב ע״א–ע״ב). שלושה דרושים אלו הם חלק מדרושי ׳קודם האצילות׳, שתוארו לעיל סעיף כב.

ב. ׳וירא והנה ג׳ אנשים, בהיות שכל מה שאנו צריכין לתקן הוא זווג זו״נ׳ (דף נד ע״א), ׳למען שתי אותותי אלה, ויקם מלך חדש על מצרים וכו׳, יש לשאול כי הקליפה אין לה התחדשות כי אין התחדשות רק בקדושה׳ (דף נה ע״ב), ׳ותשר דבורה, קודם כל האצילות היה הא״ס לבדו משתעשע בעצמותו׳ (דף נט ע״א).

[ג] ׳דרוש האצילות׳ מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול.
ב׳ליקוטים וכללים׳, דפים צו ע״ב – צח ע״ב, כלל ר״מ לונזאנו את ׳דרוש האצילות׳. ר״י טבול חיבר דרוש זה, והוא מקביל לדרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף כב.

[ד] דרושי התיקון מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול.
ב׳ליקוטים וכללים׳, דפים פ ע״ב – פא ע״ב, העתיק ר״מ לונזאנו שני דרושים: ׳קודם תקון מ״ה׳, ׳אחר התקון שהתחיל אריך להתקן׳. שני דרושים אלה הם מכתבי ר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף כב.

[ה] ׳דרוש לפסח׳ ו׳סוד העומר׳ מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול.
ר״י טבול הורה לתלמידו ר׳ ישועה אזולאי כוונות לפסח ולספירת העומר, כמתואר לעיל סעיף כד. ר״מ לונזאנו כלל כוונות אלו ב׳ליקוטים וכללים׳, דפים ק ע״א – קג ע״ב.

[ו] פירושי פסוקים מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול.
ר״י טבול פירש לתלמידו ר׳ ישועה אזולאי פסוקים, כמתואר לעיל סעיף כו. אחדים מפירושים אלו נכללו על ידי ר״מ לונזאנו ב׳ליקוטים וכללים׳, דף צא ע״א–ע״ב.

•

בגיליון דף נד ע״א כתב ר״מ לונזאנו: ׳בחמישי דף ל״ב ב׳. מהו ה׳חמישי׳ שאליו מפנה ר״מ לונזאנו? לעת עתה אין בידינו להשיב.

במקומות אחדים מפנה ר״מ לונזאנו לספר נוסף שכתב. אין הוא מזכירו בשמו, אלא מכנהו בתואר ׳הספר הגדול׳. על המלים ׳ובזה יובן פסוק דורי נסע ונגלה׳ כתב ר״מ לונזאנו בגיליון: ׳ענין זה בספר הגדול שטו ב וקפג ב׳ (דף עט ע״א). על המלים ׳טעם שאין אנו מונין הכתר במנין ע״ס׳ כתב ר״מ לונזאנו בגיליון: ׳זה יתר פה, וכתבתיו בספר הגדול דף ש״ן׳ (דף פב ע״ב). מהו ׳הספר הגדול׳? לעת עתה לא נדע להשיב.

•

הקובץ ׳ליקוטים וכללים׳ הגיע לאשכנז, ור׳ אברהם בן ר׳ בונם מברודא העתיקו כולו בכת״י 269. תוספת דברים על כך נכתוב להלן סעיף קא.

[268] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דפים 1–102 (מניין מקורי: א–קג).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[269] כת״י אוקספורד, בודלי 1783, ס׳ 18075, דפים 1 ע״א – 95 ע״א.
דור שלישי. ראשית המאה הי״ח. כתיבה אשכנזית.
בסוף: ׳אני הסופר אשכול הכופר הק׳ אברהם בלא״א בונם שליט מפ״ה ברודא סמוך לארץ הגר׳.

סוד סוכה ולולב ודרוש הנר

דרושים קצרים נמצאים בכת״י 270 בכתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו. כתב יד זה הוא המשכו של כת״י 134, שתואר לעיל סעיף כג.

א. ׳סוד סוכה ולולב׳. דרוש זה מסכם את הכוונות לחג הסוכות, ואינו ידוע מכל מקור אחר.

ב. ׳דרוש הנר׳ על כוונת הדלקת נרות שבת וחנוכה. בראשו כתב ר״מ לונזאנו: ׳מהרב הגדול זלה״ה, הועתק מכתיבת השומעים קראוהו דרוש הנר׳. דרוש זה ידוע רק מכתב יד נוסף אחד, הוא כת״י 235, כמתואר לעיל סעיף לא.

ג. שתי פסקאות מאת ר״מ לונזאנו. בפסקה השנייה הזכיר ר״מ לונזאנו דברים שכתב ר״י טבול: ׳ונ״ל מנחם לפי זה כי לכן נק׳ חכמ׳ סתי׳ לפי שהוא בתוך אריך, ומיהו נ״ל דלא היא... שהרי כתב מהר״י ן׳ טבול נ״ר בדרוש י״ב שאריך מתלבש בחכמה סתימאה... וכ״כ גם בפירושו לאדרא דף כ״ו, ואני הוכחתי כי אריך דהיינו כתרא הוא בחי׳ זכרות וחכמ׳ סתימא׳ נוקבא דאריך׳. ׳דרוש י״ב׳ נמצא בספר הדרושים שכתב ר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף כב. ׳פירושו לאדרא דף כ״ו׳ הוא פירושו של ר״י טבול על אדרא רבא שהיה לפני ר״מ לונזאנו בכת״י 134, כמתואר לעיל סעיף כג. ואכן, הדברים המצוטטים כאן נמצאים שם בדף כו ע״א.

[270] כת״י ירושלים, שני 4, צילום יואב״ב 6 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 1 דף (מניין מקורי: לב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ מנחם די לונזאנו.

[מ] עריכות שונות

עריכות נוספות נעשו לכתבי האר״י לפני שנת ש״ס. אחדות מהן נודעו בשם, אך רובן נותרו אלמוניות כדרכן של התחלות שקשות הן. על העריכות המוקדמות הללו אין לנו ידיעות רבות, ואת המעטות שבידינו נרשום כאן.

ספר כוונות הפותח 'סוד ברכת אבות'

שני ספרים שכתב ר' שמואל כהן, מחכמי ארם צובה, נדפסו בוונציה. הראשון, ספר מנחת כהן, נגמר 'שנת ישמח [=שנ״ח] ה' במעשיו פה צובה' (דף רז ע״ב) ונדפס בשנת שנ״ט. בספר זה לא הביא ר' שמואל כהן דברים בקבלת האר״י. השני, ספר תורה אור, נדפס בשנת שס״ה, ובו ציטט ר' שמואל כהן באריכות מכתבי האר״י.

> והסדר הזה ביאר אותו הוא הקדוש כמהר״ר יצחק די לורייא זצ״ל, וכלל דבריו שכשם שבאצילות יש י' ספי' כך מתנוצץ אור של כל הספירות בעולם הבריאה ויצירה ועשיה... תחלה נוטל אדם ידיו בשחרית ומבר' על נטילת ידים, ומכוין כי הקליפות של ג' ספי' האחרונות, שהם הוד יסוד מלכות של עולם העשיה, נפרדים משם מצד החיצוניות.[29]

שורות אלו הן התחלתו של ציטוט ארוך ורצוף מכוונות האר״י, המשתרע על פני ארבעה דפים בספר: מ ע״ב – מד ע״א.

כוונות נוספות הביא ר' שמואל כהן בספרו: 'וראיתי כתוב בכונות התפלה של האלהי כמהר״ר יצחק אשכנזי זצ״ל, וזה לשון הכותב משמו'.[30] גם דרושים במהלך ההאצלה ציטט ר״ש כהן בספר תורה אור. דרוש על מיתת המלכים הובא בדף קצד ע״א–ע״ד, דרוש על ניצוצות הקדושה הובא בדף שח ע״א–ע״ג, ודברים בגנות הגאווה הובאו בדף שנד ע״ב: 'ופירש החסיד המקובל האלהי כמהר״ר יצחק אשכנזי זצ״ל כי ענין הגאוה היא אחיזת החיצונים למעלה ממקומם ומדרגתם'.

מנין ציטט ר״ש כהן את כוונות האר״י? כל הכוונות המצוטטות בספרו תורה אור נמצאות בספר הכוונות הפותח 'סוד ברכת אבות'. העתקה קדומה של ספר זה נמצאת בכת״י 271 ובכתבי היד הדומים לו. הספר פותח בכוונות אלו: 'סוד ברכת אבות... ברוך היכל קדש הקדשים של הבריאה... עליית העולמות... הנכנס לבית הכנסת...'.

העתקות קדומות של ספר הכוונות הפותח 'סוד ברכת אבות' הוכנו באיטליה, ומקובליה העירו על תוכנו של הספר ועל הפסקאות שר״ש כהן ציטט ממנו. העתקה אחת היתה בידיהם של ר' משה ישראל פואה ור' נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מא; העתקה שנייה היתה בידיהם של ר' מנחם עזריה מפאנו ור' יצחק הלוי איש מנטובה, כמתואר להלן סעיף נט; והעתקה שלישית נעשתה בידי ר' ישראל ישעיה נורצי, כמתואר להלן סעיף סא, והיתה בידיהם של ר' ישעיה בסאן ור' יוסף אירגס, כמתואר להלן סעיף צו.

29 תורה אור, ויניציאה שס״ה, דף מ ע״ב.

30 שם, דף קע ע״א.

עותק קדום נוסף של ספר הכוונות הפותח 'סוד ברכת אבות' נמצא בכת"י 272. נוסח זה שונה במקצת מקודמו, ובראשו מופיעה הכותרת: 'עניני התפלה'. בגיליונותיו של עותק זה נוספו הערות מאת ר' ישראל בנימין, כמתואר לעיל סעיף כה.
הספר נערך בידי ר' שמואל גרמיזאן, כמתואר להלן סעיף צ.

[271] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 221, ס' 26568, דפים 185 ע"א – 216 ע"ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט"ז. כתיבה מזרחית.
לא שלם.

[272] כת"י מוסקבה, גינצבורג 146, ס' 6826, 156 דפים (מניין מקורי: רכא דפים).
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר' ישראל בנימין, אחדות מהן בעצם כתיבת ידו.
בראשו: 'קנין כספי יהושע סגרי יצ"ו'.

עריכת ר' חביב קומאגי: מקראי קודש

קובץ כוונות למועדים ושמו 'מקראי קודש' נעתק בכת"י 273.[31] שתי התחלות לקובץ. בראש החיבור, דף 1 ע"א, הוא דף א לפי המניין המקורי הראשון, נכתב.

> הקדמה. אלה מועדי י' מקראי קדש אשר תקראו אותם במועדם. אמר מורינו הרב זלה"ה, צריך אתה לדעת שראשי תיבות של אלה מועדי י' הוא אמ"י...

הקדמה נוספת נכתבה בדף 4 ע"א, הוא דף א לפי מניין מקורי נוסף. תחילה נכתב כאן שיר הפותח 'גילת רנן ארים שירים', ואחר נעתקו תשעה פסוקים מפרק קיט בתהלים שראשיהם מצטרפים: 'אני הצ[עיר] חביב'. זהו ר' חביב קומאגי שהעתיק את כת"י 231, כמתואר לעיל סעיף לא, ובו רשם את שמו המלא. כתיבתו של כת"י 273 זהה לכתיבתו של כת"י 231, ושניהם מתחת ידו של ר' חביב קומאגי יצאו.

החיבור פותח ב'ענין ראש השנה' (דף 8 ע"א, מניין מקורי: ו ע"א), והוא כולל דברים רבים בשם האר"י.

> וזה להחכם השלם המקובל האלהי כמוהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה (דף ז ע"א).
> שמעתי מה"ר יוסף ארזין זלה"ה שבשופר רמוז שם הוי"ה (דף יג ע"ב).[32]
> עתה נכתוב כוונת העמידה של ראש השנה להרי"א זלה"ה בס"ד (דף ט ע"א).
> מהרי"א ז"ל (דף כ ע"ב).
> וזה מהררי"א זלה"ה... (דף כב ע"א).
> וכוונת הברכות מהרי"א זלה"ה הם... (דף כט ע"א).
> כללי החכמה מהרי"א לורייא ז"ל, דע כי התבונה... (דף כט ע"ב).

31 על קובץ זה כתבתי במאמרי כתבי האר"י באיטליה (לעיל הערה 3), עמ' 133–134.
32 כוונות לתקיעת שופר שהאר"י מסר לר' יוסף ארזין נכתבו בידי מקובלים אחדים, כמתואר לעיל סעיף לא.

סודות ענייני פורים והסוד כתוב אצלי בס׳ כנפי יונה, וזה תשלום עניינו בקיצור נפלא מאד (דף ל ע״א).
טעם עשר מכות מהריא אשכנזי זלהה (דף לז ע״א).
כוונת ספירת העומר ממורינו הרב רבינו יצחק אשכנזי זלה״ה (דף מא ע״ב).
וסדר הקריאה בלילה הזה ע״ד הרב כמה״ר יצחק לורייא אשכנזי זלה״ה (דף מה ע״ב).

מהו ספר כנפי יונה שר׳ חביב קומאגי מזכירו בדף ל ע״א? על שאלה זו ננסה להשיב בשורות הבאות בתיאורו של כת״י 274.

[273] כת״י אוקספורד, בודלי 1909, ס׳ 18842, 48 דפים (מניין מקורי: ג–ה, א–ד, ו–מו).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חביב קומאגי.

עריכת ר׳ חביב קומאגי: קובץ ליקוטים

ר׳ חביב קומאגי העתיק קובץ ליקוטים בקבלת האר״י בכת״י 274. בקובץ זה כלל ר״ח קומאגי דברים שכתב ר׳ יהודה משען, והם נרשמו לעיל בכת״י 231. בסופם של דברי ר״י משען כתב ר׳ חביב קומאגי את שמו ואת הספרים שהיו לפניו, כמצוטט לעיל סעיף לא.
במקומות אחדים בקובץ הביא ר״ח קומאגי דברים בשם האר״י: ׳מצאתי כתוב בשם הרריא״ש זלה״ה׳ (דף 17 ע״ב), ׳מהרי״א זלה״ה׳ (דף 84 ע״ב), ׳ועוד ס׳ בלק מהרי״א זלה״ה׳ (דף 85 ע״א), ׳על התשובה מהרי״א זלה״ה׳ (דף 85 ע״ב), ׳מההר״י אשכנזי זלה״ה על ענין ש״ז לבטלה׳ (דף 87 ע״א), ׳מהרי״א זלה״ה, סוד ק״ש על המטה...׳ (דף 165 ע״א), ׳מצאתי כתוב משם הרריא״ש זלה״ה׳ (דף 182 ע״א), ׳כוונת ספירת העומר... מההריא״ל זלה״ה׳ (דף 182 ע״ב).
בספר מקראי קודש, שנעתק בכת״י 273, הביא ר״ח קומאגי דברים שכתב ׳בס׳ כנפי יונה׳ (דף ל ע״א). גם בקובץ שהעתיק בכת״י 274 הזכיר ר״ח קומאגי דברים שכתב בספר כנפי יונה: ׳כתבתי בס׳ כנפי יונה׳ (דפים 89 ע״א, 91 ע״ב, 102 ע״ב ועוד).
מהו כנפי יונה שאליו נתכוון ר״ח קומאגי? בכתיבת ידו מצאנו גם את ׳דרוש כולל כל האצילות׳, כמתואר לעיל סעיף ל. חיבור זה נמצא בכת״י 228, והוא דומה בתוכנו, בסידורו ובלשונותיו לכנפי יונה. האם לספר זה נתכוון ר״ח קומאגי? ייתכן, אך לא נוכל לדעת זאת בוודאות כיוון שכת״י 228 לא הגיע אלינו בשלמותו.

[274] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□539, שלום 42, ס׳ B 294, דפים 1 ע״א – 23 ע״ב, 40 ע״א – 189 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ חביב קומאגי.
סימני מים משנת ש״נ בערך.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (א)

העתקה קדומה של כוונות שכתב ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 275. הספר דומה מאוד לספר

הכוונות שערך ר׳ מלכיאל אשכנזי, המתואר לעיל סעיף לז, אך איננו זהה לו לחלוטין.
כותרות אחדות בתוך הספר: ׳הדרושים שמצאתי ביד החברים יצ״ו... הר׳ אליה דוידאש יצ״ו׳ (דפים רל ע״א – רלו ע״א), ׳להר׳ גדליה׳ (דפים רלו ע״א – רנד ע״ב), ׳להר״ם נאראג׳ארה׳[!] (דף רנד ע״א), ׳הר״מ מינצי יצ״ו׳ (דף רצה ע״ב) ועוד.

[275] כת״י ירושלים, בניהו ק 34, ס׳ 72069, 275 דפים (מניין מקורי: טז–ש).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
בדף רסה ע״א הערה מאת ר׳ יצחק אבזאמיל.

ספר ליקוטים בעריכה אלמונית (א)

קובץ ליקוטים מקונטרסי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 276. סימני המים הם משנת שנ״ב לערך, ומכאן שכתב יד זה הוא אחד הקדומים ביותר שנמצאים בידינו.

[276] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 1265 8□, ס׳ B 335, 127 דפים (מניין מקורי: רו–שלג).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
סימני מים משנת שנ״ב בערך.

ספר ליקוטים בעריכה אלמונית (ב)

קובץ ליקוטים מקונטרסי ר׳ חיים ויטל ומקונטרסי תלמידים אחרים נמצא בכת״י 277. כתב היד קדום מאוד, ורק שני קונטרסים שרדו ממנו.

קונטרס אחד, ובו 16 דפים, כולל: דרושי מטי ולא מטי, ׳ענין חטא אדם הראשון והולדתו את קין והבל ושת׳, ליקוטים שונים, ׳סוד אבי״ע׳. בדף 6 ע״ב כתב המעתיק: ׳כאן חסר שני דפין מן הספר׳, כלומר מהספר שהיה לפניו.

קונטרס שני, ובו 40 דפים, כולל: כוונות ראש השנה ויום הכיפורים (דף 17 ע״א), תיקוני עוונות (דף 19 ע״ב), סוד הטבילה (דף 29 ע״ב), מאמר מיתת המלכים מאת האר״י עצמו (דף 30 ע״א), כוונת הברכות של עומר (דף 34 ע״א), פירוש י״ג מידות (דף 35 ע״א), כוונת ברכת המפיל (דף 37 ע״ב), סוד נטילת ידיים (דף 38 ע״ב), ליקוטים שונים ופירוש מאמרי זוהר (דף 50 ע״ב), תיקוני שבת (דף 51 ע״ב), תיקון הכעס (דף 55 ע״א).

לשון מיוחדת נכתבה בתחילת סוד הטבילה: ׳ואחר שזכית וזיכו אותך מן השמי׳ לידע כל זה אמרתי לגלות לך סוד הטבילה כדי שתהיה מהכת של בני עליה, ואעפ״י שהינם מועטים ידעתי אני כי אתה תרצה להיות מהמועט׳ בני עלייה כדי ליהנות מזיו השכינה וליכנ׳ בפרגוד העליון, ותזכה במה דלא דימית ולא חשבת ולא עלה על לבך׳.

[277] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 9134, ס׳ 49575, 56 דפים (מניין מקורי: קנט ע״א – קעד ע״א, רלא ע״א – רע ע״ב).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (ב)

העתקה קדומה מקונטרסי הכוונות של ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 278. רק ארבעה דפים שרדו כאן, ובהם כוונות לתפילת שחרית (תהילה לאל עליון – ברכת אבות).
בגיליונות נמצאות הערות אחדות ובראשן: ׳אא״פ׳. ראשי תיבות אלו אינם ידועים מכל חיבור אחר. האם אלה הערותיו של ר׳ אפרים פנצירי שציין שמו בראשי התיבות ׳אמר אפרים פנצירי׳?

[278] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 9021, ס׳ 50635, 4 דפים.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (ג)

העתקה קדומה מקונטרסי הכוונות של ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 279. כתב היד אינו שלם, ולפנינו מחציתו השנייה: כוונת האכילה, כוונות שבת, סוד עניין הפסח וגלות מצרים, כוונות ראש השנה.

[279] כת״י מוסקבה, גינצבורג 455, ס׳ 48014, 160 דפים (מניין מקורי: קסט–שמ).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות, ייחודים וליקוטים בעריכה אלמונית (ד)

ספר כוונות, ייחודים וליקוטים מכתבי ר״ח ויטל נמצא בכת״י 280. הספר היה בידי ר׳ שמואל ן׳ סיד, תלמידו של ר״י טבול, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות רבות ששמע מפי רבו. הערות אלו תוארו לעיל סעיף כה.
הספר היה בידיו של ר׳ אהרן חיון, והוא הוסיף בו הערות בעצם כתיבת ידו: ׳זה נ״ל אהרן׳ (דף עט ע״ב ודף קח ע״ב), ׳אמר אהרן׳ (דף קיא ע״א).

[280] כת״י ירושלים, שוקן 17444 (קבלה 96), ס׳ 45458, 77 דפים (מניין מקורי: לו–קיט).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד בעצם כתיבת ידו.
הערות מאת ר׳ אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

פרק תשיעי

עריכות: עד שנת ש״ס – איטליה (א)

קונטרסים מכתבי האר״י ותלמידיו הגיעו מארץ ישראל ושכנותיה לאיטליה לפני שנת ש״ס ונערכו בידי מקובליה. קונטרסים אלה הגיעו לאיטליה עוד לפני בואו של ר׳ ישראל סרוק שמה, ואחדים מאלה נמצאים לפנינו.[1] עריכותיהם של מקובלי איטליה מסדרות וכוללות יחד, אלו לצד אלו, הן את הדברים שכתב האר״י עצמו הן את הדרושים שכתבו ר׳ חיים ויטל, ר׳ יוסף ן׳ טבול, ר׳ משה יונה, ר׳ יהודה רומנו ושאר התלמידים.

מקובלים רבים השתתפו במלאכת ההעתקה והעריכה, וחיבורים רבים יצאו מתחת ידיהם. בגלל ריבוי העורכים וריבוי החיבורים חילקנו את תיאור העריכות שנעשו באיטליה עד שנת ש״ס לשני פרקים: בפרק זה נתאר את עריכותיהם של ר׳ מנחם עזריה מפאנו ושל ר׳ עזרא מפאנו והסמוכים אליהם, ובפרק הבא נתאר את עריכותיהם של ר׳ נתן אוטולינגו והסמוכים אליו.

קונטרסים רבים, הן בכתיבה מזרחית הן בכתיבה איטלקית, הגיעו מארץ ישראל אל הרמ״ע מפאנו. אחדים נעתקו בידי ר׳ יעקב בירב השני וחבריו, ממקובליה של צפת, ואחרים נעתקו בידי ר׳ משה ישראל פואה, מקובל מאיטליה ששהה בדמשק ובצפת. ר׳ שמשון ב״ק שלח קונטרסים מירושלים לאיטליה, וכמוהו עשו מקובלים נוספים. את כל הקונטרסים הללו ערך הרמ״ע מפאנו והוסיף בגיליונותיהם הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבת ידו.[2] בהערות אלו

1 ג׳ שלום, ישראל סרוג – תלמיד האר״י?, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 219–220, כתב כי כל כתבי האר״י שהיו באיטליה מידיו של ר׳ ישראל סרוק הגיעו. במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 91–134, הוכחתי כי קביעה זו בטעות יסודה ורשמתי את החיבורים שנשלחו מארץ ישראל לאיטליה והיו בה עוד לפני שהגיע אליה ר״י סרוק. על אלה אני מוסיף עתה חיבורים נוספים, וכן את הקונטרסים המקוריים שהגיעו מארץ ישראל אל הרמ״ע מפאנו, הם הקונטרסים שנכתבו בכתיבה מזרחית ובגיליונותיהם הוסיף הרמ״ע את הערותיו ותיקוניו בעצם כתיבת ידו. קונטרסים אלו תוארו לעיל סעיפים כט, לו, ויתוארו להלן סעיפים מא–מב.

2 ר׳ יצחק אבואב, שהדפיס בווניציאה ש״נ ספר על פי כתב יד שהגיע אליו מהרמ״ע מפאנו, כתב כי הרמ״ע נהג ׳לזקק׳ את כתבי היד שנמצאים אצלו. דבריו הובאו על ידי ר׳ בונפיל, ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר׳ מנחם

הורה הרמ״ע כיצד יש לערוך ולסדר את הקונטרסים הללו מחדש, ואחרי הוראותיו הלכו הסופרים שישבו לפניו. הרמ״ע לא הסתפק בסידור הקונטרסים, ובהערות רבות שינה גם את נוסח החיבור עצמו. הרמ״ע תיקן את נוסחם ואת לשונם של הקונטרסים שהגיעו אליו, וכך יצאו חיבוריהם של האר״י עצמו ושל תלמידיו בנוסח חדש ושונה מן הנוסח המקורי.

תיאור עריכותיו של הרמ״ע מפאנו סבוך הוא. הרמ״ע לא הסתפק בעריכה אחת אלא ערך וסידר פעם אחר פעם את הקונטרסים שהגיעו אליו, הן עריכות מקבילות זו לזו הן עריכות בנויות זו על זו. בהערות העריכה שהוסיף בגיליונות הקונטרסים הוא מפנה לחיבורים אחרים, פעמים בלי לנקוב בשמם ופעמים בהזכרת שם שאיננו לפנינו, ורק חקירה מדוקדקת תבהיר למה נתכוון ולאלו חיבורים הפנה. תיאורו של חיבור אחד תלוי אפוא בתיאור רעהו, ולעתים לא יובן מבנהו של חיבור ראשון אלא ממבנהו של האחרון. בגלל כל אלה יארך תיאור עריכתו של הרמ״ע מפאנו, והוא ייעשה בשני פרקים — תחילתו בפרק זה וסופו בפרק יב.

אוסף גדול של חיבורים, הן קונטרסים שכתבו האר״י ותלמידיו בארץ ישראל הן חיבוריו הראשונים של ר׳ ישראל סרוק שנכתבו באיטליה, נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו. אחדים מחיבורים אלו נכתבו לראשונה בידי ר׳ עזרא מפאנו: ארבעת הקונטרסים הקרויים ׳לימודי האצילות׳, דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ן׳ ברוך ודרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן.

בשנים אלו, עד שנת ש״ס, אחוזות כתיבותיהם של ר׳ עזרא ושל הרמ״ע זו בזו.[3] העתקותיו של ר׳ עזרא היו לפני הרמ״ע מפאנו, ובגיליונותיהן הוסיף הרמ״ע את תיקוניו והערותיו. עריכותיו של הרמ״ע היו לפני ר׳ עזרא, ופעמים העתיק את חיבוריהם של האר״י ותלמידיו על פי הנוסח הערוך שיצא מתחת ידיו של הרמ״ע מפאנו.

[מא] עריכת ר׳ משה ישראל פואה

קונטרסים ראשונים בקבלת האר״י הגיעו לאיטליה לפני שנת ש״ס והיו בידיהם של ר׳ משה ישראל פואה ור׳ אהרן ברכיה די מודינה.
ר׳ משה ישראל פואה היה בדמשק ובצפת.[4] בערים אלה שמע דברים מתלמידי האר״י וגם העתיק מכתביהם.

> אלא גם לדרכי האר״י ז״ל הוא הרב המופלא כמוהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל נכונים דבריו... ולמה שזכני האל לטעום בקצה המטה צוף דבש נעם אמרי בינה מגורי האר״י זצ״ל

עזריה מפאנו ותקופתו, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ׳ יעקב כ״ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה (בעריכת ע׳ אטקס וי׳ שלמון), ירושלים תש״ם, עמ׳ קיב.

3 עריכותיו המאוחרות של הרמ״ע מפאנו לא היו בידיו של ר׳ עזרא מפאנו, והן תהיינה אחוזות בעריכותיו של תלמידו ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, כמתואר להלן התחלת פרק יב.

4 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כו.

בעיר דמשק ובגליל העליון תוב״ב, גם שלא לקקתי מרבותי אפי׳ ככלב המלקק מן הים, מ״מ שפר בעיני פתגמא לדבר על כל לב חכם ומבין מדעתו מה ששמעתי מפיהם ז״ל, וגם ארשום בכתב אמת הכמוס אצלי מפי כתבם.[5]

רמ״י פואה נקב בשמותיהם של דרושים אחדים שהיו בידיו. בהמשך דבריו מביא רמ״י פואה מ׳**דרושי אבי״ע** להאר״י זצ״ל אות באות מלה במלה׳, והוא מודיע כי דברים אלו צריכים ביאור ולא יובנו אלא ׳אצל אותם שבאו בסוד השם וזכו לדרושים אחרים, כגון **דרוש העקב** ו**דרוש בריאת המלכות ומיעוטה**׳.[6]

על דברי רמ״י פואה הגיב ר׳ אהרן ברכיה די מודינה.

עוד זאת זכור אזכור כי החכם כמהר״ר משה פואה נר״ו שחתם לבקשת חכם אחד... מביא ראיה לפי דעתו שאין חילוק דעות בין הקדושי׳ קורדוויר״ו ובין האר״י זצ״ל נגד קבלתנו מהגאון מורי מפאנו וכן מהחכם כמ׳ ישראל סרוק, והעולה על זה הדברי׳ ברורי׳ הנראים בפי׳ בקונטרס גורי האר״י שבאו **מצפת ומעיר דמשק** מתלמידו החשוב כמהר״ר חיים ז״ל. אותו הלשון שהביא החכם החותם לראיה זו ואמ׳ כי לא זכה בו אדם מעולמות אלו רק מעלתו, הנה מכבר **בא לידינו** בחסד אל **משני׳ קדמוניו**׳.[7]

מדבריו עולה כי הקונטרסים שהביא רמ״י פואה מצפת ומדמשק כבר הגיעו אל רא״ב מודינה קודם לכן, ובלשונו — ׳משנים קדמוניות׳. אחד מן הקונטרסים הללו הוא החיבור המכונה ׳התחלת החכמה׳, שתואר לעיל סעיף כט.

כל הדרושים שרמ״י פואה נקב בשמותיהם הם קונטרסים שכתב ר׳ חיים ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. קונטרסים אלה נתגלו ונעתקו לראשונה בשנת שמ״ז לערך, כמתואר לעיל סעיף ג, ומכאן שדברי רמ״י פואה נכתבו לאחר מכן.

חיבורים ודרושים נוספים היו בידיו של רמ״י פואה, כפי שמעידה כתיבת ידו שנמצאת בגיליונותיהם. במקום אחד כתב שמו בפירוש, ובמקומות אחרים הוסיף הערות והעתיק בעצמו דברים בקבלת האר״י. שבעה מחיבורים אלו אגודים בכתב יד אחד, הוא כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, והם יירשמו כאן ככת״י 281–287.

נתאר עתה את החיבורים שכתבו תלמידי האר״י והיו בידיו של רמ״י פואה. על אלה יש להוסיף את כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו שאף הוא היה בידיו, כמתואר להלן סעיף מה.

5 הסכמה בראש ספר כנף רננים, ויניציאה שפ״ז, דף יב ע״א.

6 שם, דף יב ע״א–ע״ב.

7 ספר מגן אהרן, כת״י אוסף פרטי, ס׳ 74984, סעיף עא, דף סב ע״ב. שורות אלו הובאו על ידי י׳ תשבי, העימות בין קבלת האר״י לקבלת הרמ״ק, ציון לט (תשל״ד), עמ׳ 51, על פי עותק מאוחר של ספר מגן אהרן, כמתואר לעיל פרק ו, הערה 32.

שערי תפלה

ספר כוונות שלם נמצא בכת״י 281. הספר כולל קונטרסי כוונות שכתב ר׳ חיים ויטל, והוא ערוך ומסודר לפי סדר ימות השנה.

הספר נקרא בשם ׳שערי תפלה׳ (דף 171 ע״א), והוא כולל ארבעה עשר קבצים מנויים ברצף שנחלקים לקכ״ב סימנים. הקבצים מצוינים באותיות, ובדף הראשון שבכל קובץ נכתב תוכנו. כך נכתב, למשל, בשער הספר: ׳שערי תפלה. א סוד ברכת אבות. ב סדר העמידה. ג ענין העמידה. ד כונת הנסירה לר״ה... יו אלקי נשמה׳ (דף 171 ע״א). ובראש הקובץ השלישי נכתב: ׳שערי תפלה /ג/ ס״ה סוד ויעבור ומי ששולטי׳ עליו מצולות ים...׳ (דף 193 ע״א).

כותרת נוספת, בכתיבה שונה, נכתבה בשער: ׳/א/ פירוש התפלות מהכנפי יונה׳. כותרת זו דומה לכותרת שנכתבה, באותה כתיבה, בתחילת כתב היד: ׳פירוש תחלת מאמרי הזוהר על דרך כנפי יונה׳ (כת״י 287, דף 37 ע״א). משתי כותרות אלו עולה כי ׳כנפי יונה׳ היה שם כולל לכתבי האר״י אצל הכותב.

ספר שערי תפלה, הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳, מיוסד על ספר הכוונות של ר׳ חיים ויטל הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳ שנמצא בכת״י 271 ודומיו, כמתואר לעיל סעיף מ. כתבי יד אלו נכתבו בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, ובהם הספר כתוב ברציפות ואינו מחולק לקבצים ולסימנים. עורך שערי תפלה נטל את ספר הכוונות הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳ וחילקו לי״ד קבצים ולקכ״ב סימנים.

הספר היה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה, והוא הוסיף בו עמודים שלמים והערות אחדות בעצם כתיבת ידו. הערות שנוספו בגיליון, בידי רמ״י פואה ובידי מקובלים נוספים, מלמדות על מקורו של החיבור.

א. כתב רמ״י פואה: ׳סוד אמן בכל מקום שהוא **והעתקתיו בצפת** תוב״ב וצריך לחברו עם הדרוש של תתן שכרי׳ (דף 192 ע״א). ההערה מפנה להמשכו של כתב היד, דף 201 ע״א, שבו כתב רמ״י פואה עמוד שלם, הפותח ׳סוד אמן בכל מקום שהוא׳.
ל׳סוד אמן׳ זה הפנה הרמ״ע מפאנו בהערה שכתב בראש דרוש מא בספר ׳דרושים מקובצים׳, כמתואר להלן סעיף נח.

ב. כתב רמ״י פואה: ׳לסדר של פסח. לשון זה העתקתיהו **מזוהר שבא מצפת** תוב״ב שהיו בו הגהות רבות, ולפי המסופר יצא מבית מדרשו של מורנו האר״י זצ״ל׳ (דף 301 ע״א).

ג. על כוונת ויעבור הוער בכתיבה איטלקית: ׳זה הועתק מקונטרס הראשון כצורתו **שהובא מירושלם** תוב״ב׳ (דף 199 ע״א).

בסופי י״ד הקבצים שבספר שערי תפלה נשאר מקום ריק, ורמ״י פואה הוסיף בו פסקאות בעצם כתיבת ידו, למשל: דף 265 ע״ב, דף 301 ע״א, דף 318 ע״ב.

הערה חשובה על הכוונות לתקיעת שופר שמסר האר״י לר׳ יוסף ארזין נכתבה כאן בסוף הכוונות ליום הכיפורים. הערה זו הובאה במלואה לעיל סעיף לא.

ספר הכוונות הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳ היה לפני ר׳ שמואל כהן, והוא ציטט ממנו בספרו תורה אור, כמתואר לעיל סעיף מ. עובדה זו לא נעלמה מעיניהם של המעיינים בספר שערי תפלה. על המלים ׳ג׳ אחרונות של עשיה׳, נוספה הערה בגיליון: ׳בספר תורה אור להר״ש כהן פי׳ שאלו הג׳ אחרונות הם הי״מ [=הוד יסוד מלכות], זהו טעות, אלא פי׳ נה״י דז״א דעשי׳׳.[8]
טופס נוסף של ספר הכוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳ נעתק באיטליה. זהו כת״י 506, שבו נכתב הספר ברצף אחד כאשר היה במקורו הארץ ישראלי. טופס זה היה בידיו של הרמ״ע מפאנו והוא הגיהו והוסיף בו את הערותיו, כמתואר להלן סעיף נט. שני כתבי היד אינם תלויים זה בזה – קטעים שהוסיף ר׳ משה פואה בכת״י 281 לא הועתקו לכת״י 506, והגהות הרמ״ע מפאנו שבכת״י 506 לא הועתקו לכת״י 281.

[281] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ 266 B, דפים 171 ע״א – 327 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ משה ישראל פואה בעצם כתיבת ידו.

פירוש אדרא זוטא מאת ר׳ חיים ויטל

פירוש אדרא זוטא, בעריכתו הראשונה של ר״ח ויטל המתוארת לעיל סעיף טז, נעתק בכת״י 282. כתב יד זה היה בידיו של רמ״י פואה, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.

[282] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ 266 B, דפים 1 ע״א – 27 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ משה ישראל פואה בעצם כתיבת ידו.

קובץ ליקוטים הפותח ׳זאת החיה אשר תאכלו׳ מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 283, שהיה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה. הקובץ פותח: ׳זאת החיה אשר תאכלו׳, והוא נעתק בכתיבה אשכנזית־איטלקית. כתיבה זו ידועה משישה כתבי יד נוספים: כת״י 284, כת״י 296, כת״י 339, כת״י 387, כת״י 388 וכת״י 389. זאת כתיבתו של אחד מן התלמידים האשכנזיים שישבו לפני הרמ״ע מפאנו, כפי שמלמד עותק קדום של יונת אלם שנמצא בכת״י 339, כמתואר להלן סעיף מה.
הקובץ היה בידיהם של הרמ״ע מפאנו ור׳ נתן אוטולינגו, והם הוסיפו הגהות והערות רבות מאוד בעצם כתיבות ידיהם. הגהותיו של ר׳ נתן אוטולינגו פותחות ׳א״נ [=אמר נתן]׳. נרשום שתיים מהן. בדף 116 ע״א כתב ר״נ אוטולינגו בגיליון: ׳א״נ לפ״ד צ״ל ב׳ גבורות׳. על הערה זו הועבר הקולמוס, ותמורתה נכתב בין השיטין מלה תלויה ׳שתי׳. בדף 116 ע״ב נמחקה המלה ׳בסוד׳, ותמורתה כתב ר״נ אוטולינגו בגיליון: ׳א״נ לפ״ד צ״ל ביסוד׳. על הערתו של ר׳ נתן הועבר הקולמוס, ובין השיטין נוסף בכתיבה איטלקית: ׳ביסוד׳.

8 כת״י 281, דף 174 ע״א.

ראינו כי החיבור היה בידיו של ר״נ אוטולינגו. אחר העתיק ר״נ אוטולינגו את הקובץ לעצמו בכת״י 355, כמתואר להלן סעיף מז. עותק זה נמצא יחד עם ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ שהעתיק ר״נ אוטולינגו בכת״י 354, ובראש שני כתבי יד אלה כתב ר״נ אוטולינגו: ׳כל אלה העתק׳ מקונט׳ הבאים מירושלם ע״ה תוב״ב׳.[9] ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ נשלח על ידי ר׳ שמשון ב״ק מירושלים לאיטליה, כמתואר לעיל סעיפים כא, לה. מכל אלה עולה כי גם קובץ הליקוטים הפותח ב׳זאת החיה אשר תאכלו׳ הגיע מירושלים לאיטליה.

קובץ הליקוטים הפותח ב׳זאת החיה אשר תאכלו׳ נעתק בכתבי יד רבים, והם יתוארו להלן סעיפים מג, מז, מח.

[283] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ 266 B, דפים 116 ע״א – 142 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו ומאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבות ידיהם.

קובץ ליקוטים הפותח ׳טעם שנקראת המלכות׳ מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 284, שהיה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה. הקובץ פותח: ׳טעם שנקר׳ המלכות רות׳, והוא נעתק בכתיבה אשכנזית־איטלקית. זאת כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי שישב לפני הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל עמ׳ 289.

בצדי הפסקאות נכתב: ׳נעתק׳. הקובץ היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו.

[284] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ 266 B, דפים 63 ע״א – 74 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

ארבעה קובצי ׳לקוטים׳

ארבעה קובצי ליקוטים מכתבי האר״י ותלמידיו נמצאים בכת״י 285. קבצים אלה היו בידיהם של ר׳ משה ישראל פואה ושל הרמ״ע מפאנו, והם השלימו אותם והוסיפו בהם את הערותיהם בעצם כתיבות ידיהם.

ארבעת הקבצים מנויים ברצף אחד, זה אחר זה. לכל קובץ נכתב דף שער, ובו כותרת הקובץ ומניינו.

א. כותרת הקובץ הראשון: ׳לקוטים /א/ כל הלקוטי׳ צ״ה מוגה׳ (דף 75 ע״א). תחילה כתב המעתיק ׳צ״ה׳, שמשמעו: צריך הגהה, ואחר שעשה מלאכתו כתב: ׳מוגה׳. הקובץ עצמו

9 כותרת זו נמצאת בראש כת״י 352, ובהמשכו נעתקו כת״י 355 וכת״י 354.

מתחיל במאמר: ׳אמרו רז״ל כי השם שד״י אות לעולמו׳ (דף 76 ע״א). בדף 80 ע״א נכתב: ׳זה העותק פעם אחר בדרושים קונט׳ אחרון׳.

ב. כותרת הקובץ השני: ׳לקוטים /ב/ מוגה׳ (דף 83 ע״א). הקובץ עצמו מתחיל במאמר: ׳והיו תואמים מלמטה׳ (דף 84 ע״א). הקובץ מסתיים בדף 88 ע״ב. אחר, דף 89 ע״א, הוסיף ר׳ משה ישראל פואה עמוד שלם בעצם כתיבת ידו.

ג. כותרת הקובץ השלישי: ׳לקוטים /ג/׳ (דף 91 ע״א). בראש הקובץ עצמו נכתב: ׳הועתק פעם אחרת בקו׳ ב״ (דף 92 ע״א). בדף 96 ע״ב נכתב בגיליון: ׳תגיה זה הדרוש עם הלקוטי׳ **שבאו מצפת** תוב״ב׳. הקובץ מסתיים בדף 105 ע״ב.

ד. כותרת הקובץ הרביעי: ׳לקוטים /ד/ מוגה׳ (דף 107 ע״א). הקובץ עצמו מתחיל במאמר: ׳אלו הם הדרושים מצאתי ביד החברי׳ יצו והחר אליה די וידאש זלה״ה׳ (דף 108 ע״א). הקובץ מסתיים בדף 112 ע״ב.

אחר ארבעת הקבצים הללו הוסיף הרמ״ע מפאנו דף שלם, 115 ע״א, בעצם כתיבת ידו. בדף זה כתב התחלות של קטעים, וכן סימנים לקטעים ששובצו או נעתקו לחיבורים אחרים.

[285] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ B 266, דפים 75 ע״א – 115 ע״א.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ משה ישראל פואה ומאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבות ידיהם.

פירושים על ספר הזוהר מאת האר״י עצמו

האר״י כתב פירוש על התחלת ספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף יג, ועל מאמרים נוספים בו, כמתואר לעיל סעיף יד. אחדים מפירושים אלה נעתקו בכת״י 286, שהיה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה.
בראש הפירוש נמצא דף שער, ובו נכתב: ׳פירוש תחלת מאמרי הזוהר על דרך כנפי יונה׳. גם בראש ׳שערי תפלה׳, שנמצא בהמשך כתב היד ותואר לעיל כת״י 281, נכתב: ׳פירוש התפלות מהכנפי יונה׳. השם ׳כנפי יונה׳ הוא אפוא שם כולל לכתבי האר״י אצל הכותב. הקונטרס עצמו מתחיל בדף 38 ע״א, והוא פותח: ׳רבי חזקיה וכו״. בגיליונות נוספו השוואות ל׳לשון אחר׳.

[286] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ B 266, דפים 37 ע״א – 62 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.

קונטרס מנהגים מאת ר׳ חיים ויטל

קונטרס מנהגים שכתב ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 287, שהיה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה. בראשו דף שער, ובו נכתב: ׳מנהגים יחודים׳. הקונטרס עצמו מתחיל בדף 30 ע״א, והוא פותח: ׳בענין שכר שכיר׳. קונטרס זה נמצא בכתבי יד רבים, כמתואר לעיל סעיף טו.

[287] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 393 8□, שלום 77, ס׳ B 266, דפים 29 ע״א – 35 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.

סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל

סדר האצילות בקיצור מופלג, שכתב ר׳ חיים ויטל, נשלח לאיטליה בשנת שמ״ה, כמתואר לעיל סעיף כא. העתקה קדומה של דרוש זה נמצאת בכת״י 288. העתקה זו היתה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה, כפי שמתברר מחתימתו סמוך לסופה. הקונטרס חסר דף אחד בראשו, ובגיליונותיו נוספו הגהות ותיקונים רבים בכתיבה איטלקית.

[288] כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 532, ס׳ 19461, דפים 146 ע״א – 149 ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת בעלים: ׳משה ישראל פואה׳ (דף 148 ע״א).

קובץ ליקוטים

קובץ ליקוטים בקבלת האר״י נעתק בכת״י 289. הקובץ היה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה, כפי שמתברר מחתימתו סמוך לסופו.
נצטט אחדות מן הפסקאות שבכת״י 289: ׳סוד למה רצה הקב״ה קודם שבנדבת המשכן יכנסו גם כן ערב רב׳, ׳סוד ארבע תקופות בשנה׳, ׳סוד תענית חלום בשבת׳, ׳סוד המכוון׳, ׳סוד בהילולא דצדיקי׳, ׳סוד נטילת ידים בשחרית׳, ׳סוד נשמת רות ונעמה׳, ׳סוד טעם למה שני השבטים וחצי׳.

[289] כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 532, ס׳ 19461, דפים 134 ע״א – 141 ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת בעלים: ׳משה ישראל פואה׳ (דף 148 ע״א).

[מב] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: קונטרסים

קונטרסים רבים של כתבי האר״י היו בידיו של ר׳ מנחם עזריה מפאנו.[10] קונטרסים אלה הגיעו אליו מארץ ישראל, ואחדים מהם נמצאים לפנינו. קונטרסים אלה נכתבו בארץ ישראל בכתיבה מזרחית, ובגיליונותיהם נמצאים תיקוניו, הערותיו והוספותיו של הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו. תיקוני הרמ״ע יצרו נוסחים חדשים לכתבי האר״י, ותיאורם המדוקדק הוא יסוד להבנת דרכי העתקתם של כתבים אלה באיטליה.
כל הקונטרסים הללו הגיעו אל הרמ״ע מפאנו בשנים שהיה בפירארה (עד שנת שנ״ו) ובוונציה (עד שנת ש״ס). עריכות אלו של הרמ״ע הגיעו אל ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיק אחדות מהן, כמתואר להלן סעיף מג.[11]

10 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כד.
11 עריכותיו המאוחרות של הרמ״ע מפאנו לא היו בידיו של ר׳ עזרא מפאנו, ככתוב להלן תחילת פרק יב.

אל קונטרסים אלה צירפנו את הטופס הקדום של כנפי יונה שהגיע לאיטליה לפני שנת ש״ס. אמנם אין בו הערות של הרמ״ע מפאנו, אבל הוא שימש יסוד לכנפי יונה שהרמ״ע עתיד לערוך, כמתואר להלן סעיף מה.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר״י עצמו

האר״י כתב פירוש לספרא דצניעותא עוד בהיותו במצרים, כמתואר לעיל סעיף יב. הפירוש נמצא לפנינו בשני נוסחים שונים, והבדלים רבים ביניהם. מה מקורם של שני נוסחים אלו? האם שני הנוסחים יצאו מתחת ידי האר״י עצמו והפרש זמנים מבדיל ביניהם, או רק נוסח אחד נכתב בידי האר״י עצמו ואילו רעהו נכתב ונערך בידי מקובל אחר? במקרים רבים אי אפשר להכריע בשאלות כגון אלו, ושני הנוסחים נקבעים כשתי אפשרויות שוות לנוסח המקורי שהיה ואבד. לאושרנו נמצא בידינו קונטרס של פירוש ספרא דצניעותא שאנו יכולים ללמוד ממנו על היחס בין שני הנוסחים ולהבין כיצד נוצר נוסח אחד מרעהו.

כת״י 1, שבו נעתק פירוש ספרא דצניעותא, הוא כתב יד מיוחד במינו. גופו נכתב בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, ובגיליונותיו ובין שיטיו נכתבו הערות והגהות בכתיבות איטלקיות שונות. הכתיבה המזרחית היא של ר׳ יעקב בירב השני, ואחת הכתיבות האיטלקיות היא כתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיפים יב, לו. מחתימתו של הצנזור בסוף כתב היד אנו למדים כי הוא הגיע לידי הרמ״ע עוד לפני שנת ש״ס.
בגוף כתב היד נעתק, בכתיבה מזרחית, פירוש ספרא דצניעותא בנוסחו המקורי, הוא הנוסח שהעתיק ר״ח ויטל בשער הראשון בספרו עץ חיים, הנזכר לעיל סעיף יז. בין השיטין ובגיליונות הוסיף הרמ״ע מפאנו את תיקוניו ואת הערותיו. בדקנו את ההוספות האלו ומצאנו כי הרמ״ע תיקן את דברי האר״י עצמו. הוא מחק מלים שכתב האר״י וכתב אחרות תמורתן, הוסיף על דברי האר״י ושינה את סגנון כתיבתו.

תיקוניו של הרמ״ע שולבו בהעתקות של פירוש ספרא דצניעותא שנעשו באיטליה, כגון כת״י 290. המעתיק נטל את כת״י 1 והעתיק את החיבור שכתב האר״י עצמו על פי תיקוניו של הרמ״ע. נרשום כאן דוגמאות אחדות על פי כת״י זה.

[א] כתב האר״י: ׳דע כי בזווג העליון דהיינו אבא ואימא׳ (כת״י 1, דף 2 ע״ב).
בין השיטין הוסיף הרמ״ע מפאנו: ׳בסוד נקודות׳. בכת״י 290, דף 17 ע״ב, נעתקה תוספת זו ושולבה בגוף החיבור.

[ב] כתב האר״י: ׳ודע דחסד עילאה דהיינו מזלא הוי גופא דההוא דלא אתיידע׳ (כת״י 1, דף 11 ע״א).
בין השיטין הוסיף הרמ״ע מפאנו: ׳דכתיב וזרוע ה׳ על מי נגלתה׳. בכת״י 290, דף 25 ע״א, נעתקה תוספת זו ושולבה בגוף החיבור.

[ג] כתב האר״י: ׳ואין עוד נביא ואין אתנו יודע עד מה... עוד איפשר לומר דשם בן ארבע...׳ (כת״י 1, דפים 22 ע״ב – 23 ע״א).
בגוף החיבור ובגיליונותיו סימן הרמ״ע מפאנו, בסוגריים ובעיגול ונקודה בתוכו, כי יש להעתיק את המשפטים בסדר הפוך: ׳עוד אפשר לומר... ואין עוד נביא וכו״. בכת״י 290, דף 35 ע״ב, נעתקו תחילה המשפטים בסדרם המקורי ואחר תוקנו על פי הוראותיו של הרמ״ע מפאנו – המעתיק העביר את קולמוסו על הפסקה השנייה והעתיקה שנית בגיליון לפני הפסקה הראשונה.

[ד] האר״י ציטט מדברי אדרא זוטא, וסיים את ציטוטו כך: ׳כל עטרין וכתרין מתנהרין בוצינין מניה מתלהטן ומתנהרן׳ (כת״י 1, דף 25 ע״ב).
הרמ״ע מפאנו לא הסתפק בכך, והוסיף בין השיטין את המשך דברי האדרא זוטא: ׳והוא הוא בוצינא עלאה טמירא דלא אתידע...׳. בכת״י 290, דף 37 ע״ב, נעתקה תוספת זאת ושולבה בגוף החיבור.

[ה] כתב האר״י: ׳שאין האור והעצמות היורד למטה משלשה ראשים מתדבק בהם בלי לבוש׳ (כת״י 1, דף 29 ע״ב).
הרמ״ע מפאנו סימן קו מתחת למלה ׳בהם׳, והוסיף תמורתה בין השיטין: ׳בתחתונים פי׳ אפילו באבא׳. בכת״י 290, דף 40 ע״ב, כתב המעתיק תחילה ׳מתדבק בהם׳, אחר העביר את קולמוסו על המלה ׳בהם׳ ושילב בגוף השורה את המלים שהוסיף הרמ״ע מפאנו. את התוספת של הרמ״ע הוא סימן בקו תחתי, וכך יצאה שורה זו מתחת ידיו: ׳מתדבק ~~בהם~~ בתחתונים <u>פי׳ אפילו באבא</u>׳.

אלה הן דוגמאות מעטות לדרכו של הרמ״ע מפאנו בעריכת חיבורו של האר״י ולדרך העתקתו הלאה בידי מקובלי איטליה. דוגמאות אלה מלמדות על חשיבותו הגדולה של כת״י 1 לידיעת נוסחיו של פירוש ספרא דצניעותא. אילולא הגיע כתב יד זה לידינו היינו הולכים בדרך הידועה של השוואת כתבי יד. אחר שהיינו מוצאים שינויי נוסח בין כתבי יד אחדים, היינו קובצים אותם ומסדרים אותם כאילן וענפיו, עד שהיינו מגיעים למסקנה כי שני ענפי נוסח לפנינו ומעמידים אותם שקולים זה כנגד זה. עתה, משהגיע כתב יד זה לידינו, יודעים אנו בבירור כי אין לפנינו שני ענפים של הנוסח המקורי אלא נוסח מקורי שיצא מתחת ידי האר״י ונוסח ערוך שיצא מתחת ידי הרמ״ע. הנוסח הנעתק באיטליה לא בא אפוא ללמד על הנוסח המקורי של פירוש ספרא דצניעותא אלא על דרך עבודתו של הרמ״ע מפאנו בעריכת החיבור ובתיקון לשונו וסגנונו.
חשיבותו של כת״י 1 חורגת מעניינו של פירוש ספרא דצניעותא. כתב יד זה מלמדנו כי הרמ״ע מפאנו היה נוהג לערוך הכול – הן את חיבורי עצמו הן את חיבורי זולתו. הוא ערך את החיבורים שכתבו האר״י ותלמידיו כאילו היו חיבוריו שלו, והוא מחק ותיקן והוסיף לא רק בהעתקות בכלי שני שנעשו באיטליה אלא גם בגופם של הקונטרסים המקוריים שנכתבו בארץ ישראל. הרמ״ע עצמו כתב דברים מפורשים על דרכו בעריכת החיבורים שהגיעו אליו.

בהקדמתו לתיקוני התשובה, שתובא להלן סעיף מה, כתב כי הוא שומר על ׳טעמי הקונטרס׳ על פי ׳מה שנחה׳ השכלתו בהם, אך אין הוא שומר על מלותיו של המחבר ועל סדרו המקורי של החיבור.

•

שתי העתקות קדומות של פירוש ספרא דצניעותא נעשו באיטליה — של ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג, ושל ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח. שתי ההעתקות שונות זו מזו בנוסחן — ר׳ מבי״א העתיק את החיבור בכת״י 360 על פי נוסחו המקורי ובלא תיקוני הרמ״ע מפאנו, ולעומתו העתיק ר׳ עזרא מפאנו את החיבור בכת״י 297 על פי עריכתו של הרמ״ע ולא בנוסחו המקורי.
לא תמיד העתיק ר׳ עזרא את הנוסח הערוך והמתוקן שהכין הרמ״ע מפאנו. בחיבור אחר, דרושי ׳קודם האצילות׳ מאת ר״י טבול, מצאנו את ר׳ עזרא מעתיק את הנוסח המקורי שהגיע מארץ ישראל בלא תיקוניו של הרמ״ע, כמתואר בשורות הבאות.

[1*] כת״י ירושלים, ש״ץ 24, צילום יוא״ב 1, 44 דפים (מניין מקורי: צ עמודים, כג–כד חסרים).[12]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים: Luigi 1600, Dominico Irosolomitano 1605, Dominico Carretto 1618.

[290] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 17 ע״א – 51 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

דרושי ׳קודם האצילות׳ מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב את דרושי ׳קודם האצילות׳, כמתואר לעיל סעיף כב. שמונה מדרושים אלה נעתקו בכת״י 120, כמתואר לעיל סעיפים כב, לו. כתב יד זה נעתק בארץ ישראל בידי ר׳ יעקב בירב השני, ואחר נשלח לאיטליה. כתב היד הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו תיקוני נוסח והערות בעצם כתיבת ידו.

הרמ״ע ערך ותיקן את הדרושים שלפנינו, עתים תיקוני תוכן עתים תיקוני לשון. על המלה ׳בהיות׳ שבתחילת דרוש ׳בהיות שהקליפה קדמה לקדושה׳ העביר את קולומוסו, ותמורתה כתב: ״ידוע׳, כלומר תחילת הדרוש צריכה להיות ׳ידוע שהקליפה קדמה לקדושה׳. את המלים ׳בהיות כי׳ שבתחילת דרוש ׳בהיות כי תיקון האצילות׳ מחק לגמרי ולא כתב תמורתן מאומה.

עוד הפנה הרמ״ע לקונטרסים נוספים שהיו ברשותו. בסוף דרוש ״ידוע שהקליפה קדמה לקדושה׳, עמ׳ מ, כתב: ׳עיין בסוף הקונטרס הנמשך לזה׳. בסוף הקונטרס, עמ׳ סח, כתב: ׳עיין בקונטרס מכתיבה דק[ה] ספרדית יפה, ושם תמצא תוספת נמשך לדרוש זה עמוד עא באמצע׳.

12 המניין המקורי לא מנה דפים אלא עמודים, וסימן אותם בשיטה מיוחדת, כמתואר לעיל ראש סעיף לו.

אחר שערך הרמ״ע מפאנו את הדרושים שבכת״י 120 נטל שבעה מהם ושילבם ב׳דרושים מקובצים׳, כמתואר להלן סעיף נח.

דרושי ׳קודם האצילות׳ נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר להלן סעיף מג, ובידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח. שניהם לא הלכו אחר תיקוניו של הרמ״ע מפאנו אלא העתיקו את הדרושים בנוסחם המקורי כפי שהוא הגיע אליהם מארץ ישראל.

[120*] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 286 ע״א – 305 ע״ב (מניין מקורי: עמ׳ כט–סח).[12]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים – כתיבה מזרחית, הערות – כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יעקב בירב השני.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

קונטרס ׳כבר ידעת׳

קונטרס דרושים ופירושים שכתבו האר״י עצמו ותלמידיו נמצא בכת״י 260. הקונטרס נעתק בכתיבה מזרחית ארץ ישראלית, כמתואר לעיל סעיפים יג, לו, ואחר נשלח לאיטליה. הקונטרס הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא ערכו, תיקן לשונותיו והוסיף בו את הערותיו בעצם כתיבת ידו. לעיל, סעיף לו, רשמנו את תוכנו של הקונטרס, וכאן נוסיף ונרשום מעט מהערותיו ומתיקוניו של הרמ״ע מפאנו.

א. בעמ׳ קמט מתחיל הפירוש שכתב האר״י עצמו על מאמר הזוהר ׳רבי חזקיה וכו׳ הפי׳ מאי שושנה׳. בסופו, עמ׳ קנד, כתב הרמ״ע: ׳ר״ש פתח הניצני׳ נראו בארץ, עיין לאחרינו עמוד קכד׳. הערת הרמ״ע מכוונת לסדר הנכון של הפירושים, שהוא סדרם בספר הזוהר.

ב. בעמ׳ קלא מתחיל הפירוש שכתב האר״י עצמו על מאמר הזוהר ׳ר׳ אלעזר פתח שאו מרום עיניכם׳. הפירוש לא נעתק בשלמותו, והוא נקטע בעמ׳ קמ. כאן כתב הרמ״ע: ׳עיין בקונט׳ ג׳ אחר עמו׳ סט יש תשלום המאמר הזה׳. אין בידינו ׳קונטרס ג׳, ועל כן לא נדע לאן הפנה הרמ״ע בהערתו.

ג. בעמ׳ קנח מתחילה העתקה מתוך פירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י עצמו. ההעתקה פותחת במלים: ׳וסתים ומשם נגלה במצחא ובדיקנא כמו שכתב וה״נ כאשר נתקן...׳.[13] בראש העתקה זו כתב הרמ״ע: ׳זהו חלק פי׳ ספרא דצניעותא, עיין שם קונטרס א׳ דף ח״.

אחר שתיקן וערך את תוכנו של הקונטרס נטל הרמ״ע מפאנו דרושים אחדים ממנו וכללם ב׳דרושים מקובצים׳ שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף נח.

[260*] כת״י מוסקבה, גינצבורג 298, ס׳ 47773, דפים 261 ע״א – 285 ע״א (מניין מקורי: עמ׳ קיט–קסז).[12]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. פנים — כתיבה מזרחית, הערות — כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

13 משפט זה נמצא בפירוש ספרא דצניעותא, להלן מהדורות לדוגמה, נספח ג, עמ׳ 958.

ספר הדרושים מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

החיבור היסודי והנפוץ ביותר של ר׳ יוסף ן׳ טבול הוא ספר הדרושים, כמתואר לעיל סעיף כב. החיבור נעתק בכת״י 291, בכתיבה איטלקית. כתב יד זה הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא ערכו ותיקנו בעצם כתיבת ידו.
בראש החיבור הוסיף הרמ״ע מפאנו כותרת, בשתי שורות: ׳דרושי׳ אלה להה״ר יוסף // מערבי ן׳ טובול נ״ר׳. אחר המלה ״יוסף׳ נכתב ׳זצ״ל׳, ואחר הועבר עליה הקולמוס. המעתיק לא כתב סימני פרקים, והם נוספו בכתיבת ידו של הרמ״ע.

ראינו, לעיל סעיף כב, כי ספר הדרושים כולל שתי חטיבות: חטיבה אחת, דרושים א–יאא, מפרשת את סדר ההאצלה מהצמצום עד זעיר אנפין, כלומר עד סוף עולם האצילות. חטיבה שנייה, דרושים יאב–יו, מפרשת את סדר ההתפשטות של פרצופי עולם האצילות. עוד ראינו כי המעבר מחטיבה אחת לרעותה נעשה באמצעו של דרוש יא, אך בלא כל משפט או כותרת לציון המעבר מסדר האצלה אחד למשנהו. הרמ״ע מפאנו הרגיש בכך, ועל כן פירק את דרוש יא לשני דרושים, ובראש דרוש יאב, שהיה אצלו לדרוש יב, הוסיף משפט פתיחה.

> אחר שפי׳ הגדלת הזעיר צריך לפרש התפשטות אבא ואימא ואיך נתארכו עד שנכנסו בתוך הזעיר.[14]

השינוי שעשה הרמ״ע גרר אחריו שינוי במניין הדרושים בחיבור, ומעתה נמצאים בו יז דרושים ולא יו דרושים כאשר היה בראשונה.
הרמ״ע מפאנו תיקן גם את נוסח החיבור והוסיף בו דברים משל עצמו. כך, למשל, הוסיף משפט שלם בדרוש יב: ׳הראש העליון דלא אתידע אינו בכלל הנקודות כי הוא יחשב א״ס והוא מז׳ אחרונות דמלכות א״ק׳ (כת״י 291, עמ׳ 188).

על פי התיקונים שהוסיף הרמ״ע מפאנו בכת״י 291 נעתק ספר הדרושים של ר״י טבול בכת״י 292 ובכת״י 293. בראש כת״י 292 נכתבה כותרת לחיבור: ׳דרושי׳ אלו להה״ר יוסף מערבי ן׳ טובול נ״ר׳. כותרת זו נעתקה מהכותרת שהוסיף הרמ״ע בראש כת״י 291.[15]
בסוף כת״י 292 נכתב: ׳ע״כ בספר של כמהר״ר יצחק ברכיה מפאנו יצ״ו׳, הוא חתנו ותלמידו של הרמ״ע מפאנו. מכאן עולה שכת״י 291, שממנו נעתק כת״י 292, היה ברשותו של ר׳ יצחק ברכיה מפאנו.

[291] כת״י בודפשט, קויפמן A 201, ס׳ 14693, עמודים 128–224.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.

14 כת״י 291, עמ׳ 188.

15 העתקה נוספת של החיבור, בנוסח שנמצא בכת״י 291, נמצאת בכתב יד שהועמד למכירה על ידי שוואגר ופרנקל, אוצר כלי חמדה, הוסיאטין תרס״ו, מס׳ 191. בראשו נכתב: ׳דרושים להה״ר יוסף מערבי ן׳ טובול נ״ר׳, ובו יז דרושים. כתב היד היה בבעלותו של ״ישעיה בכמ״ר ישראל חזקיה באסאן׳, רבו של ר׳ משה חיים לוצאטו. מקומו של כתב יד זה כיום אינו ידוע.

הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים: ׳ורשי... ישראל ישעיה נורצי, והגיע לחלקי... שמואל אהרן נחמיאש׳.
חתימות צנזורים: Domenico Carretto 1618.

[292] כת״י מנטובה, הקהילה 125, ס׳ 2252, [42] דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבת ידו.

[293] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9161, ס׳ 6597, דפים 126 ע״א – 175 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כותרת: ׳דרושים אלה להר״ר יוסף זצ״ל׳.
כתיבת בעלים: ׳שלי ישראל לינגו׳.

כנפי יונה

ר׳ משה נג׳ארה וחבריו כתבו את כנפי יונה (ב), כמתואר לעיל סעיף כז. החיבור נעתק בכתיבה איטלקית בכת״י 294. בשער החיבור נכתב שמו: ׳ספר שעור קומה מהחכם המקובל מהר״ר יצחק אשכנזי זלה״ה׳. כתב היד נעתק לפני שנת ש״ס, כפי שמעידה חתימת הצנזור בסופו, והוא אפוא אחד הקונטרסים הראשונים שנעתקו באיטליה.
כת״י 294 איננו כולל את כנפי יונה כולו אלא רק את תחילתו – את כל הדרושים העוסקים בסדר האצילות. נוסח החיבור כאן הוא כנוסחו המקורי, ואין בו חלוקה לחלקים ולסעיפים. אחר החתימה ׳תושלב״ע בנל״ך ואע״י׳ נוספה בכתב היד פסקה הפותחת ב׳כוונת השלג׳.
כל הנמצא בכת״י 294 עתיד להיערך בידי הרמ״ע מפאנו ולהיות ל׳חלק א׳ בכנפי יונה שלו, כמתואר להלן סעיף מה.

[294] כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 505, ס׳ 19189, 52 דפים.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור: Luigi da Bologna 1600.

ספר הכוונות מאת ר׳ יהודה רומנו

ספר כוונות שחיבר ר׳ יהודה רומנו נמצא בכתיבה מזרחית בכתב יד אחד ויחיד, כמתואר לעיל סעיף כח. הספר נעתק בכתיבה איטלקית בכת״י 295. כתב היד הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו.
הרמ״ע מפאנו ערך וסידר ספר כוונות על פי קבלת האר״י ובראשו העמיד את ספר הכוונות של ר״י רומנו, כמתואר להלן סעיף נח.

[295] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 52 ע״א – 83 ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

תכריך קונטרסים

שמונה קונטרסים, שנכתבו לכתחילה כשמונה יחידות שכל אחת מהן עומדת לעצמה, נכרכו יחד בכת״י 296. בקונטרסים אלה נעתקו דרושים שכתבו תלמידי האר״י, רובם מאת ר׳ חיים ויטל.
חמישה קונטרסים (דפים 87–98, 99–110, 111–124, 158–167, 168–173) נכתבו בכתיבה איטלקית. שלושה קונטרסים (דפים 125–137, 138–147, 148–157) נכתבו בכתיבה אשכנזית־איטלקית, היא כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי שישב לפני הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל עמ׳ 289. בסוף הקונטרס השלישי שבכתיבה זאת כתב הסופר: ׳ת״ו ת״ל [=תהלה לאל] ב״ע׳. מסיומת זאת נראה כי שלושת הקונטרסים הללו נכתבו במקורם כמקשה אחת.
קונטרסים אלו הגיעו אל הרמ״ע מפאנו ואל תלמידו ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והם הוסיפו בגיליונותיהם הערות רבות, וכן הוראות כיצד לסדר את הדרושים מחדש. על פי הוראות אלו נעתקו הדרושים ב׳ספר גדול׳, כמתואר להלן סעיף ס.

[296] כת״י מנטובה, הקהילה 132, ס׳ 2260, דפים 87 ע״א – 173 ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית וכתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
סופו של כתב היד חסר.
חתימות צנזורים בדפים אלו: 95 ע״א, 108 ע״ב, 109 ע״א, 124 ע״ב, 137 ע״ב, 165 ע״ב. בדף 157 ע״ב חתימתו של Dominico Carretto 1618.

׳מספר של אדם קדמון׳

בכת״י 236 נמצא קונטרס קטן שנקרא ׳מספר של אדם קדמון׳, כמתואר לעיל סעיף לא. הדרוש הגיע לאיטליה, והרמ״ע מפאנו הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.
נצטט הערה אחת: ׳בכאן יש הרכבה של שני דרושי׳ לא ראי זה כראי זה... יעויין הדרוש במקומו עם הגהתי שם׳ (עמ׳ 24).

[*236] כת״י בודפשט, קויפמן A 201, ס׳ 14693, עמודים 18–27.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים: ׳יורשי... ישראל ישעיה נורצי, והגיע לחלקי... שמואל אהרן נחמיאש׳.
חתימות צנזורים: Domenico Carretto 1618.

קובצי ליקוטים

ר׳ משה ישראל פואה החזיק קונטרסים רבים בקבלת האר״י. שלושה מהם היו גם לפני הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיהם הערות בעצם כתיבת ידו.
קונטרסים אלה הם: קובץ ׳זאת החיה אשר תאכלו׳, כת״י 283; קובץ ׳טעם שנקר׳ המלכות רות׳, כת״י 284; ארבעה קובצי ליקוטים, כת״י 285. כל אלה תוארו לעיל סעיף מא.

[מג] עריכת ר׳ עזרא מפאנו: כתבי תלמידי האר״י

חיבורים רבים בקבלת האר״י הגיעו אל ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיקם בעצם כתיבת ידו.[16] הוא העתיק הן את כתבי האר״י ותלמידיו שיתוארו בסעיף זה, הן את חיבורי ר׳ ישראל סרוק שיתוארו להלן סעיף מד.

בסעיף הקודם תיארנו כיצד ערך הרמ״ע מפאנו את הקונטרסים בקבלת האר״י שהגיעו אליו. גם עריכות אלו היו לפני ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיק אחדות מהן.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר״י עצמו

פירושו של האר״י לספרא דצניעותא, שתואר לעיל סעיף יב, נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 297. נוסח הפירוש בהעתקתו של ר׳ עזרא שונה מנוסחו המקורי שנמצא בהעתקות שנעשו בארץ ישראל. לעיל, סעיף מב, תיארנו את כת״י 1, שבגופו פירושו של האר״י שנכתב בארץ ישראל בידי ר׳ יעקב בירב השני, ובגיליונותיו הערות ותיקונים שנוספו באיטליה בידי הרמ״ע מפאנו. מכתב יד זה העתיק ר׳ עזרא מפאנו את פירוש ספרא דצניעותא לכת״י 297. הוא שילב את תיקוני הרמ״ע מפאנו בגוף הפירוש, וכך יצא מתחת ידיו נוסח חדש לפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י.

כדוגמת ר׳ עזרא מפאנו נהג גם מעתיקו של כת״י 290. אף הוא נטל את תיקוני הרמ״ע מפאנו ושילב אותם בגוף פירושו של האר״י על ספרא דצניעותא. את נוסח הפירוש שנעתק בכת״י 290 תיארנו לעיל סעיף מב, ושם הבאנו דוגמאות אחדות לנוסח הערוך בידי הרמ״ע מפאנו.

[297] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 657, ס׳ 21509, [20] דפים.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר מאת האר״י עצמו

האר״י כתב פירוש על התחלת ספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף יג. פירושו של האר״י נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 298. בדיקת תוכנו של כתב היד מעלה כי ר׳ עזרא מפאנו לא העתיק את הפירוש המקורי שכתב האר״י אלא רק קיצור וסיכום שלו.

החיבור נעתק גם בידי ר״נ אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מז. בראשו כתב ר״נ אוטולינגו כי החיבור הגיע מירושלים, ומכאן נראה שהקיצור נעשה בארץ ישראל ולא באיטליה.[17] החיבור נעתק גם בידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח.

[298] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 29 ע״א – 40 ע״ב (מניין מקורי: כא ע״א – לב ע״ב).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

16 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כג.
17 תוספת דברים בסוגיה זו נכתוב להלן סעיף מז.

דרוש אדם קדמון מאת ר׳ חיים ויטל

דרוש אדם קדמון הוא אחד מקונטרסי הטיוטות שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. דרוש זה הגיע לאיטליה, ונקרא בה בשם ׳דרוש אדם קדמאה׳.

עותק קדום של דרוש זה נמצא בכת״י 299. חלקו הראשון, דפים א–לד, נכתב בידי ר׳ עזרא מפאנו, וחלקו השני, דפים לה–נא, נכתב בידי סופר אחר בן זמנו. שני החלקים היו בידיו של צנזור אחד, שחתם את שמו בסוף כל אחד מהם.

דרוש אדם קדמון ייקרא בשם ׳דרוש אדם קדמאה׳ גם ב׳ספר המלואים׳, כמתואר להלן סעיף נז. ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה כלל דרוש זה ב׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳, כמתואר להלן סעיף ס.

[299] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 804, ס׳ 5852, דפים 5 ע״א – 55 ע״ב (מניין מקורי: א–נא).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
דפים א–לד בכתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
כתיבת בעלים: ׳לה״ו מהצעיר שלמה מפורמיגייני׳.
חתימת צנזור בדף 38 ע״א ובדף 55 ע״ב: Dominico Carretto 1618.

[300] כת״י אוקספורד, בודלי 1285, ס׳ 22099, דפים 113–154 (מניין מקורי: א–מא).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת בעלים: ׳לאברהם גראציאנו למקנה... פה מודונא... תי״ט (דף 113 ע״א), ׳אי״ש ג״ר [=אברהם יוסף שלמה גרציאנו]׳ (דף 154 ע״ב).

[301] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1976, ס׳ 11074, דפים 1–55.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בסוף כתב היד: ׳זכיתי להשלים... הצעיר שבצעירים ישראל בכמ״ר טוביה לינגו יצ״ו, היום יום טו״ב שבט בשנת ימלא שחו״ק [=תי״ד] פינו...׳.

פירוש אדרא זוטא מאת ר׳ חיים ויטל

פירוש אדרא זוטא, בעריכתו הראשונה, הוא אחד מקונטרסי הטיוטות שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. הפירוש הגיע לאיטליה, ור׳ עזרא מפאנו העתיקו בכת״י 302. בראשו כתב: ׳פירוש אדרא האזינו מהררי״א זצ״ל׳.

כת״י 302 היה בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו. הוא תיקן את נוסח הפירוש, ותיקונים בעצם כתיבת ידו נמצאים בדף 35 ע״ב.

[302] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2204, ס׳ 11302, כרך ג, דפים 31 ע״א – 44 ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
תיקונים מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל

ר׳ חיים ויטל כתב את ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, כמתואר לעיל סעיף כא. בשנת שמ״ה שלח ר׳ שמשון ב״ק דרוש זה לאיטליה, בתוספת דברים משלו. ר׳ עזרא מפאנו העתיק את הדרוש עם דברי ר״ש ב״ק בכת״י 303. תוכנו של כתב יד זה תואר בפרוטרוט לעיל סעיף לה.
החיבור נעתק גם בידי ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מז.

[303] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 61, ס׳ 20086, דף [19] ע״א–ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

קובץ ליקוטים הפותח ׳זאת החיה אשר תאכלו׳ מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל, הפותח: ׳זאת החיה אשר תאכלו׳, היה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה, כמתואר לעיל סעיף מא. הקובץ הגיע אל ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיקו בכת״י 304.
החיבור נעתק גם בידי ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מז, ובידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח.

[304] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 86–117 (מניין מקורי: עח–קט).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

קובץ ליקוטים הפותח ׳למען שיתי אותותי׳

קובץ ליקוטים מכתביהם של תלמידי האר״י נעתק בכת״י 305. הקונטרס מתחיל: ׳למען שיתי אותותי אלה בקרבו... צלם אלקים... סוד הקנה והושט... סוד מנצפך... סוד הקדיש... סוד סעודת המנחה... מפני שיבה תקום...׳.
הקונטרס היה בידיו של ר׳ עזרא מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הגהות ותיקונים רבים, ובראשיהם כתב ׳נ״. פסקאות אחדות מקונטרס זה נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 318.

[305] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 804, ס׳ 5852, דפים 56 ע״א – 77 ע״א (מניין מקורי: נו–עז).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
תיקונים בכתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
כתיבת בעלים: ׳לה״ו מהצעיר שלמה מפורמיגייני׳.
חתימות צנזור בכת״י 299, כת״י 306, כת״י 307 וכת״י 308 הכרוכים עם כתב יד זה.

כוונות ומנהגים מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ של כוונות ומנהגים מכתבי ר׳ חיים ויטל נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 306. הקובץ פותח: ׳זהו הק״ש צריך לאומרה בכונה גדולה׳, ובו פסקאות רבות: ׳סדר הכונה בק״ש... סוד גדול לשחיטה... כונות התפלות... כונת הסוכה... כונת לולב... בענין חנוכה...׳.

הקובץ היה בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. נרשום אחדים מהם: ׳א״נ לפ״ד צ״ל...׳ (דף פב ע״א), ׳נ״ל שצ״ל׳ (דף פב ע״ב ודף פג ע״א), ׳לפ״ד צ״ל נשמה לנשמה׳ (דף פג ע״א), ׳א״נ...׳ (דף פה ע״א).
הקובץ היה גם בידיו של הרמ״ע מפאנו, ואף הוא הוסיף בו את הערותיו. בהערות אלו השיג הרמ״ע וחלק על דברי האר״י, כמתואר להלן סעיף נט.

[306] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 804, ס׳ 5852, דפים 78 ע״א – 87 ע״א (מניין מקורי: פ–פט).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבות ידיהם.
כתיבת בעלים: ׳לה״ו מהצעיר שלמה מפורמיגייני׳.
חתימת צנזור בדף 87 ע״ב: Dominico Carretto 1618.

קובץ דרושים

קובץ דרושים מכתבי ר׳ חיים ויטל נעתק בכת״י 307. הקובץ מתחיל ב׳דרוש א״ט ב״ח׳, ואחר הוא ממשיך בפסקאות אלה: ׳ארבע כתות... סוד חבוט הקבר... כשם שבאצילות... ענין ליל פסח... סוד ספירת העומר... ענין הארון והכפורת והפרוכת... היוצא חוץ לתחום׳.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו נעדרת מקובץ זה, אבל נמצאת בקונטרסים האחרים הכרוכים עמו: כת״י 299, כת״י 305, כת״י 306 וכת״י 308.

[307] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 804, ס׳ 5852, דפים 88 ע״א – 109 ע״א (מניין מקורי: צ–קיא).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת בעלים: ׳לה״ו מהצעיר שלמה מפורמיגייני׳.
חתימת צנזור בדף 109 ע״ב: Dominico Carretto 1618.

קובץ ליקוטים

קובץ ליקוטים מדברי ר׳ משה קורדובירו, ר׳ אברהם גאלנטי והאר״י העתיק ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 308. הקובץ פותח: ׳בענין יסורין של ר׳ אלעזר׳.
בקובץ נכללו פסקאות אחדות בשם האר״י: ׳שמעתי משם מהרי״א זלה״ה׳ (דף קכב ע״ב), ׳שמעתי משם ההרי״א זלה״ה׳ (דף קכד ע״א), ׳זה שמעתי משם ההריא״ש זלה״ה׳ (דף קכה ע״א), ׳מצאתי משם ההרי״א זלה״ה׳ (דף קכט ע״א), ׳מצאתי כתוב משם ההריא״ש זלה״ה׳ (דף קל ע״א).
בלשונות זהים כתב גם ר׳ חביב קומאגי בכת״י 274, שתואר לעיל סעיף מ. נראה שר׳ עזרא מפאנו העתיק מקונטרסיו של ר׳ חביב קומאגי, אך אין בידינו ראיה לכך.

[308] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 804, ס׳ 5852, דפים 110 ע״א – 121 ע״א (מניין מקורי: קכא–קלב).
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

כתיבת בעלים: 'לה״ו מהצעיר שלמה מפורמיגיינ'.
חתימות צנזור בדף 121 ע״ב: Dominico Irosolomitano, Aless[and]ro Scipione 1597.

קובץ ליקוטים

קובץ ליקוטים נוסף העתיק ר' עזרא מפאנו בכת״י 309. נרשום פסקאות אחדות: 'כוונת העמידה... בשעת מנחה של ערב שבת... כשהולך לישן... ענין נטילת ידים כשישפוך ביד ימין יחשוב היד הגדולה וכשישפוך ביד שמאל יחשוב היד החזקה... סוד חטא אדם הראשון ועץ הדעת טוב ורע...'.

[309] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 61, ס' 20086, דפים [1] ע״א – [5] ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו.

קובץ דרושים מקוצרים מכתבי ר' יוסף ז' טבול ור' חיים ויטל

ר' יוסף ז' טבול כתב ספר דרושים, כמתואר לעיל סעיף כב. דרושים שכתב ר' חיים ויטל נעתקו בקונטרסים רבים, כמתואר לעיל סעיף טז. אוסף של דרושים מקוצרים מכתבי שני מקובלים אלה נעתק בידי ר' עזרא מפאנו בכת״י 310. תחילה נעתק נוסח מקוצר של ספר הדרושים שכתב ר״י טבול, ואחר נעתקו פירושים קצרים לספר הזוהר ודרושים מקוצרים מכתבי ר״ח ויטל. במקום אחד בקובץ נכתב: 'ותירץ לי הר״י ויטל י״ז...' (דף מא ע״ב).
החיבור נעתק גם בידי ר' מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח.

[310] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס' 2241, דפים 41 ע״א – 59 ע״ב (מניין מקורי: לג ע״א – נא ע״ב).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו.

דרושי 'קודם האצילות' מאת ר' יוסף ז' טבול

ר' יוסף ז' טבול כתב את דרושי 'קודם האצילות', כמתואר לעיל סעיף כב. דרושים אלו נעתקו בידי ר' עזרא מפאנו בכת״י 311. הקונטרס המקורי של דרושים אלה, שהגיע מארץ ישראל לאיטליה, נמצא בכת״י 120, והרמ״ע מפאנו ערכו ותיקן לשונותיו, כמתואר לעיל סעיף מב. השוואת נוסח דרושי 'קודם האצילות' שהעתיק ר' עזרא מפאנו בכת״י 311 אל נוסחם בכת״י 120 מעלה כי ר' עזרא העתיק את הדרושים על פי נוסחם המקורי, בלא תיקוניו והוספותיו של הרמ״ע מפאנו.
אלו הן התחלות הדרושים בהעתקתו של ר' עזרא מפאנו: 'בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע... בהיות כי תקון האצילות הוא שכתר חכמה בינה נעשו פרצופין שלמים... להבין סדר ההתלבשות אריך ואבא ואימא וזעיר ונוקביה... לתת סבה לשבירת הכלים ותיקונם... ויאהב יצחק את עשו... קודם האצילות היה א״ס לבד משתעשע בעצמותו... כל מה שיש לו לתקן כך הם היו מתקנים... בהיות שהקליפה קדמה לקדושה...'.

דרושי ׳קודם האצילות׳ נעתקו גם בכת״י 346, שיתואר להלן סעיף מו. העתקה זו נעשתה קרוב וסמוך להעתקתו של ר׳ עזרא מפאנו, ונוסחי שתיהן שווים. גם ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) העתיק דרושים אלו בנוסחם המקורי, כמתואר להלן סעיף מח.

[311] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 61, ס׳ 20086, דפים [5] ע״ב – [16] ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

פירוש זוהר ח״א טו ע״א מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב פירוש על זוהר ח״א טו ע״א, כמתואר לעיל סעיף כג. הפירוש הגיע לאיטליה, ור׳ עזרא מפאנו העתיקו בכת״י 312.

[312] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 9 ע״א – 10 ע״א (מניין מקורי: א ע״א – ב ע״א).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

כוונות ליל פסח וספירת העומר מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב כוונות לליל פסח ולספירת העומר, כמתואר לעיל סעיף כד. כוונות אלו נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 313, אלא שבכתב יד זה יוחס החיבור לר׳ ישראל סרוק. בראש הכוונות נכתב: ׳דרוש לעומר׳ ו׳דרוש לפסח׳, ולפני כל כותרת נכתב: ׳לחכם סרוק׳. הרמ״ע מפאנו שילב את הכוונות לספירת העומר בספר מעין גנים, כמתואר להלן סעיף נט.

[313] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 70 ע״א – 76 ע״ב (מניין מקורי: סב ע״א – סח ע״ב).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

ספר הכוונות מאת ר׳ יהודה רומנו

ר׳ יהודה רומנו כתב ספר כוונות, כמתואר לעיל סעיף כח. הספר הגיע אל ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיקו בכת״י 314. בראש הספר כתב: ׳פירוש התפלות מהמקובל האלהי כמה״ר יצחק אשכנזי ע״ה׳.

[314] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2204, ס׳ 11302, כרך ג, דפים 1 ע״א – 28 ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

התחלת החכמה

החיבור התחלת החכמה הגיע מדמשק לאיטליה. כך העיד ר׳ אהרן ברכיה די מודינה, כמתואר לעיל סעיף כט. ר׳ עזרא מפאנו העתיק את החיבור בשלמותו. עותק זה נחלק לשניים, והוא שמור כיום בשני כתבי יד שונים. החלק הראשון, המרצה את סדרו של עולם האצילות, נמצא

בכת״י 315, ומניין דפיו המקורי: ג–יד. החלק השני, המרצה את עולם הבריאה, נמצא בכת״י 316, ומניין דפיו המקורי: טו–כו.[18] בראש החלק השני נכתב: ׳עיין בקוטריס(!) א״.

החיבור נכתב ברצף ולא נחלק לסעיפים. כך הוא מתחיל.

> כשעלה ברצונו הפשוט ית׳ שמו לברוא העולמות כדי להטיב, שטבע הטוב להטיב, ואם אין עולם למי ייטיב, לכן להוציא מחשבתו לפועל כביכול צמצם את שכינתו למעלה, כאמרם ז״ל בין בדי הארון. ואותו החלל שנשאר נקרא אויר קדמון, ונקרא כן ולא חלל, לפי שבכל מקום ששורה שכינתו אף כי אח״כ מסתלקת ומתעלה נשאר במקום ההוא רושם אותה הקדושה, וזהו רשימא עלאה, נקרא ג״כ בס״ה אויר קדמאה.
> והנה ראתה חכמתו ית׳ שא״א לעולמות להתגלם באויר קדמון זה להיות גודל דקותו ורב אורו, ולכן רמז ליוד אחרונה של ה״י אחרונה של שם ס״ג שהוא ברגלי השכינה שתרד ותאיר באותו אויר קדמון, ואח״כ תחזור ותתעלה למעלה וכן עשתה. ונקוט האי כללא בידך, שכל התפשטות אור שהוא חסד ע״ד המים הנגרים, וכל חזרת האור למעלה היא דין, ומאלו החזרות וכדומה להם שאנו עתידים לפרש נתהוית שבירת הכלים.

הערה חשובה נמצאת בחלק הראשון של החיבור, כת״י 315, דף 235 ע״א. ר׳ עזרא מפאנו סימן את המלים ׳רישא דאין׳, וכתב בגיליון: ׳בהעתק היה כתוב רד״א, ואני כתבתי רישא דאין, ואולי ר״ל רישא דלא אתידע׳.

החלק הראשון מסתיים כך.

> ונשלם בזה עולם האצילות בעת הזאת. ואחרי אשר הראנו ה׳ את כל אלה בעולם האצילות נוחילה לאל נשאל ממנו יאר פניו אתנו ויראנו נפלאות מתורתו לדבר בעולם הבריאה.

החלק השני מתחיל כך.

> יתברך שמו ויתעלה הדרו אשר מגיד מראשית אחרית ובתחלת בריאתו של עולם רמז לנו העולמות האלה אבי״ע ארבעתן, כי בעצמותו ית׳ רמז לנו עולם האצילות אשר כל הנאצלים נאצלים מהם, וכאשר האציל מעצמותו ית׳ הכדור הראשון שהוא אויר קדמאה שהוא בסוד כתר רמז לעולם הבריאה...

ההעתקה הקדומה ביותר של התחלת החכמה שנמצאת בידינו היא זו שיצאה מתחת ידיו של ר׳ עזרא מפאנו. אחר נערך החיבור פעמים אחדות, כמתואר בפרוטרוט לעיל סעיף כט.

[315] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 227 ע״א – 238 ע״א (מניין מקורי: ג–יד, מניין נוסף: רלו–רמז).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

18 גם כת״י 464 וכת״י 465, שיתוארו להלן סעיף נו, הם כתב יד אחד שנחלק לאחר זמן. על כתבי יד שנחלקו כתב ב׳ ריצ׳לר, כתבי יד עבריים שנתפצלו, אסופות א (תשמ״ז), עמ׳ קה–קנח.

[316] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1585, ס׳ 10683, דפים 262 ע״א – 273 ע״א (מניין מקורי: טו–כו).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו. דפים כה–כו בכתיבה אחרת.

[317] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 817, ס׳ 5712, דפים 1 ע״א – 61 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

קובצי ליקוטים

נוסף על החיבורים שתיארנו עד עתה העתיק ר׳ עזרא מפאנו פסקאות רבות מאוד בקבלת האר״י. פסקאות אלו נעתקו בזו אחר זו, והן מצטרפות לקובצי ליקוטים אחדים שנאגדו יחד בכת״י 318.
קובצי ליקוטים אלו כוללים פסקאות מכתבי ר׳ חיים ויטל, ר׳ יוסף ן׳ טבול ושאר תלמידי האר״י בלא ציון שמות מחבריהן. גם פסקאות מעטות מאת ר׳ ישראל סרוק נכללו כאן. פסקאות רבות נעתקו מספרי הדרושים והליקוטים שערכו תלמידי ר״י טבול, שתוארו לעיל סעיף לח. פסקאות אחדות שנעתקו כאן נמצאות גם בקונטרסי ר׳ משה ישראל פואה, שתוארו לעיל סעיף מא. לא נוכל לרשום כאן כל פסקה ופסקה, ועל כן נתאר בקצרה ובראשי פרקים את קובצי הליקוטים הללו.

א. ׳בריש הורמנותא...[19] דע שיש ג׳ קליפות... ארז״ל חמשה שמות יש לנשמה... וירא אליו ה׳ באלוני ממרא... ההבדל שבין תורה לנבואה ורוח הקודש... יש לשאול מה ענין ר״ח... כי תקנה עבד עברי... ויעתר יצחק... בהיות שכל מה שאנו צריכים לתקן הוא זווג זעיר ונוקביה... למען שיתי אותותי...׳ (דפים 9 ע״א – 28 ע״ב [מניין מקורי: א – כ]).

ב. ׳כוונת הפסוקים... סוד גלגול לבן... מגלה מהחכם סרוק נר״ו...׳ (דפים 60 ע״א – 69 ע״ב [מניין מקורי: נב – סא]).

ג. ׳מצאתי בקונטרים אחר, יש קטנות ראשון וקטנות שני... טעם שנקראת המלכות רות... צריך לדעת כי המן שרש נשמתו (מעל לקטע: לחכם סרוק)... שאלת מצאתי כתוב בקונטרסים...[20] פירוש העמידה למהרי״א זצ״ל... אז״ל אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך... סוד נאה לזכך הנפש... זאת החיה אשר תאכלו... בני נכר... במצות שביעית... יתן למכהו לחי... ואשר לא צדה... ואם ירחיב... ענין המטות מטה האלהים ומטה משה...׳ (דפים 76 ע״ב – 117 ע״א [מניין מקורי: סח – קט]).

ד. ׳ה׳ בחכמה יסד ארץ...׳ (דפים 121 ע״א – 125 ע״ב [מניין מקורי: קיג – קיז]).

ה. ׳סוד פרעה... סוד הצל... סוד המילה...׳ (דפים 134 ע״ב – 136 ע״א [מניין מקורי: קלב – קלד]).

19 זה פירוש זוהר ח״א טו ע״א מאת ר״י טבול שנרשם לעיל בכת״י 312.
20 זאת איגרתו של ר״י סרוק שתירשם להלן בכת״י 324.

ו. ׳הריני כבן עזאי...׳ (דפים 196 ע״א – 197 ע״ב [מניין מקורי: רד – רה]).

ז. ״יחודים. השם יספור... ברבות הטובה רבו אוכליה... תפלה לעני כי יעטוף...׳ (דפים 239 ע״א – 240 ע״ב [מניין מקורי: רמח – רמט]).

ח. ׳בענין הזיווג של ליל שבת... סוד ענין התפלות של שבת... סוד העמידה בלחש... תפלת מוסף... סוד ענין יחזקאל בן בוזי הכהן...׳ (דפים 254 ע״א – 261 ע״א [מניין מקורי: רסה – רעב]).

[318] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 9 ע״א – 28 ע״ב, 60 ע״א – 69 ע״ב, 76 ע״ב – 117 ע״א, 121 ע״א – 125 ע״ב, 134 ע״ב – 136 ע״א, 196 ע״א – 197 ע״ב, 239 ע״א – 240 ע״ב, 254 ע״א – 261 ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

קובץ ליקוטים בעריכת ר׳ מאיר ב״ק

קונטרס ובו ליקוטים מכתבי ר״ח ויטל היה בידיו של ר׳ מאיר ב״ק. הקונטרס הגיע אל ר׳ עזרא מפאנו, והוא העתיקו בכת״י 254, כמתואר לעיל סעיף לה.

[*254] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 775, ס׳ 21508, דף [26] ע״א–ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימות צנזור: Domenico Carretto 1618.

[מד] עריכת ר׳ עזרא מפאנו: כתבי ר׳ ישראל סרוק

בסעיף הקודם תיארנו את כתבי האר״י ותלמידיו שנעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו. עוד העתיק ר׳ עזרא מפאנו את חיבורי ר׳ ישראל סרוק, ואת ההעתקות הללו נתאר כאן. חיבורים אלו נכתבו בעת שהותו של ר״י סרוק בוונציה, כמתואר לעיל סעיף לב.

קונטרסי ׳לימודי האצילות׳

ארבעה קונטרסים שמרצים את סדר האצילות על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק נמצאים בכת״י 319. קונטרסים אלו נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו. הקונטרסים לא נקראו בשם, ובראשיהם לא נכתבו כותרות.

נרשום את התחלותיהם של ארבעת הקונטרסים הללו:

א. ׳קודם כל צריך לדעת שכשהיה הקב״ה משתעשע בעצמו... ואח״כ צמצם לבושו בזה האופן׳ (דפים קלה ע״א – קמג ע״א). אחריו נוסף דף אחד ובו שני קטעים: ׳סוד סוכה... אמר החכם ביומא דשבתא בפסוק כי תצא למלחמה׳ (דף קמד ע״א).

ב. ׳אויר קדמון נקרא אויר קדמון ולא מקום פנוי׳ (דפים קמד ע״ב – קמה ע״ב).

ג. ׳דע כי קודם היה הא״ס מלא כל העולמות וכשעלה ברצונו הפשוט לברוא אבי״ע כביכול פנה מקום בתוך עצמותו׳ (דפים קמו ע״א – קנט ע״א). בראש הקונטרס נוספה כותרת: ׳סוד הצמצום ומלבוש ואויר קדמון ואדם קדמון׳.

ד. ׳ועם היות שעד עכשיו אמרתי לך מקצת פרטי עולם האין סוף ועולם האצילות מ״מ צריך שאפרש לך פרטי פרטים מעולם אין סוף כדי שתכנס בעולם אבי״ע׳ (דפים קנט ע״ב – קסט ע״א).

קונטרסים אלו נסמכים על התחלת החכמה, שתואר לעיל סעיף כט. ארבעת הקונטרסים נוטלים את מהלך ההאצלה שמרצה התחלת החכמה ומוסיפים עליו את דברי ר״י סרוק ואת המונחים המיוחדים לשיטתו. את כל אלה ביררנו לעיל סעיף לג.

ר׳ עזרא מפאנו הוסיף שתי הערות בשולי העמוד הראשון של הקונטרס הראשון: ׳ולי עזר׳ הצעיר נר״ (דף קלה ע״א).

החיבור נעתק בידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כמתואר להלן סעיף מח. הוא הגיע לאשכנז ונערך בה מחדש: הוא נקרא בשם לימודי האצילות וצורף לו חלק שני העוסק בעולם הבריאה. כך הוא נעתק בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. החיבור היה בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא, כמתואר להלן סעיף עא.

החיבור היה בידיו של ר׳ אהרן ברכיה די מודינה, והוא כללו בספר שמן משחת קדש, כמתואר להלן סעיף עד. פסקאות רבות מן החיבור שוקעו בספר עמק המלך מאת ר׳ נפתלי בכרך, כמתואר להלן סעיף עז. חלקים מהחיבור הגיעו לדמשק, ונכללו בספר דרושים וחידושים שערכו תלמידי ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף פא.

[319] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 137 ע״א – 165 ע״א (מניין מקורי: קלה–קסט).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה אישלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ן׳ ברוך

חיבור המרצה את סדר האצילות על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 320. בראש החיבור כתב ר׳ עזרא: ׳דרוש שעור קומה׳ (דף 207 ע״א). למעלה משם החיבור רשם: ׳קבלת החכם ברוך ן׳ ברוך׳. לאורך הדרוש נכתבו הערות מר׳ ברוך ן׳ ברוך, והן פותחות: ׳הגהה מן׳ ברוך׳, ׳הגהה לן׳ ברוך׳.[21]

החיבור פותח כך.

> כאשר גזר האל יתברך להמציא העולמות אבי״ע, ר״ל אצילות בריאה יצירה עשיה, עלה ברצונו הפשוט להיות מצמצם בעצמו למה שמתחלה לא היה מקום אלא הוא... כן האל ית׳ נתצמצם כמו שמצמצם עצמו בין בדי הארון (דף רטו ע״א).

21 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כז.

לפני החיבור נכתבו שלושה דפים ובהם ליקוטים קצרים עם הערות של ר׳ ברוך ן׳ ברוך. הליקוטים מתחילים: ׳צריך שתדע שבין עולם הבריאה לעולם האצילות יש פרכת ונקרא פרסה׳. דרוש שיעור קומה נסמך על התחלת החכמה, שתואר לעיל סעיף כט. דרוש שיעור קומה נוטל את מהלך ההאצלה שמרצה התחלת החכמה ומוסיף עליו את דברי ר״י סרוק ואת המונחים המיוחדים לשיטתו. את כל אלה בירדנו לעיל סעיף לג.
דרוש שיעור קומה הגיע לאשכנז ונעתק בה, כמתואר להלן סעיף סח.

[320] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 204 ע״א – 222 ע״א (מניין מקורי: ריב–רל).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

[321] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 110 ע״א – 131 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

דרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן

חיבור נוסף המרצה את סדר האצילות על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 322. בראש החיבור כתב ר׳ עזרא: ׳זהו מה שהיה ביד הכהן׳. החיבור נמצא גם בכת״י 323, ובראשו נכתב ׳הר״ר שמעון כהן׳, הוא הכהן שבידו היה החיבור לפי עדותו של ר׳ עזרא מפאנו.
החיבור פותח כך.

> לדוי ידיע לך שהקב״ה מלא כל העולם ואין העולם מקומו, א״כ כשעלה ברצונו הפשוט לברוא העולם איך ברא העולם מאחר שלא היה שום ריקות. תשובה כשעלה ברצונו הפשוט לברוא העולם צמצם מהותו יתברך למעלה כדי להניח מקום פנוי לברא אבי״ע... כדי להניח מקום לברוא הלבוש. והמלבוש הזה הוא אותיות התורה הנארגת מרל״א שערים שלפנים ומרל״א שערים שלאחור...

ר׳ שמעון כהן ישב לפני ר׳ ישראל סרוק. כך מתברר מדברים שכתב סמוך לסוף החיבור: ׳לדוי ידוע לך ששאלתי להחכם ילמדנו רבינו... השיב לי החכם נר״ו׳ (כת״י 322, דף קצח ע״א; כת״י 323, דף 155 ע״א). ׳החכם׳ ו׳החכם נר״ו׳ הם הכינויים הקבועים של ר׳ ישראל סרוק בקרב תלמידיו באיטליה.[22]
בחיבור משולבות מלים באיטלקית. ׳ואח״כ רמז הקב״ה... שתרד למטה... ותחלק העסה הזאת בסוד נסירה בלע״ז שיג״א [sega] לשני חצאין׳.[23]
בשתי ההעתקות הקדומות ביותר של החיבור, כת״י 322 וכת״י 323, אין לו שם. רק בהעתקות מאוחרות, שנעשו בדמשק ובירושלים ויירשמו בשורות הבאות, נקרא החיבור בשם: ׳דרוש

22 דוגמאות נוספות לכינויים אלה נמצאות בפנקסו של ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף מז.
23 כת״י 323, דף 146 ע״ב.

המלבוש׳. כיוון שלא מצאנו לחיבורו של ר׳ שמעון כהן שם קדום יותר הלכנו אחר העתקות אלו וקראנו לו בשם דרוש המלבוש.

דרוש המלבוש מאת ר״ש כהן נסמך על התחלת החכמה, שתואר לעיל סעיף כט. דרוש המלבוש נוטל את מהלך ההאצלה שמרצה התחלת החכמה ומוסיף עליו את דברי ר״י סרוק ואת המונחים המיוחדים לשיטתו. את כל אלה בירדנו לעיל סעיף לג.

החיבור הגיע לאשכנז ומקצתו נעתקה בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. החיבור הגיע גם לדמשק ונכלל בחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף נ. תלמידי ר״א פנצירי כללו את החיבור בספריהם: בספר הדרושים והחידושים ובספר הדרושים, כמתואר להלן סעיף פא, וקראו לו בשם דרוש המלבוש. מאוחר יותר נעתק החיבור בירושלים בידי ר׳ שלמה מולכו, כמתואר להלן סעיף קד. גם בהעתקה זו נקרא החיבור בשם דרוש המלבוש.

[322] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 170 ע״א – 191 ע״ב (מניין מקורי: קעד–קצט).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

[323] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 133 ע״א – 157 ע״א (מניין מקורי: [ג]–כז).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

איגרת ר׳ ישראל סרוק

איגרת מאת ר׳ ישראל סרוק נעתקה בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 324. בראש האיגרת כתב ר׳ עזרא: ׳לחכם סרוק׳. באיגרת משיב ר״י סרוק על שאלות בקבלת האר״י.

> שאלת, מצאתי כתוב בקונטרסים ששכינה בע״ש עולה למקום שהיתה קודם הקטרוג שהיתה אחורי זעיר... זאת ועוד אחרת... ואע״ג דמר סתים שאלתיה הנה פרשתיה כפי קוצר השגתי, ובתשובתה ממילא יתורצו כמה ספקות אחרות.
> תשובה, מאשר יקרת בעיני נכבדת, ואני אהבתיך אהבה שאינה תלויה בדבר, כאשר מיום שנסע מעכ״ת מאתי ישבתי דואג כל היום כי היו תנחומיך שעשועי נפשי עד עת בא דבריו, וכתב דמר אשר היה לי למשיב נפש, כמעט בראותי כתבו הזהיר הבהיר דנהיר ונפיק נציצו לכל עיבר היה לפני כראות זוהר פני אנפי שכינתא, ולזה משכתי בקסת סופר להפיק רצונו ולהעלות על ספר דברים שהם כבשונו של עולם כי האהבה מקלקלת השורה.
> צריך אתה לדעת דהוו תרין קטרוגין... ובזה תוכל להבין אותו הדרוש של ר׳ שמשון... ובע״ה כשנתראה פנים אל פנים ופה אל פה אדבר בו אומר לו כמה הוא כל נקודה מאלו השבעה... ובזה תדע סוד ניתוח האיברים בס״ד...
> הנראה לע״ד כתבתי והעליתי על ספר, ודע שעל כל קוץ וקוץ שכתבתי יש תלי תילים, ובע״ה כשנתראה פנים אל פנים פה אל פה אדבר בו ולא בחידות, וש׳ כנפשך שבעך המלאה דעת ויראת אלקים, וכנפש נאמן אהבתו.

ומה ששאל מעכתו״ר ע״ד כוונת **ברכת המזון** אם היא בברכת הזן או בברכת רחם. דע שהחכם זצוק״ל נתן הסדר ההוא **לבני ארץ ישראל** אליהם יאתה כונה זו בברכת רחם, ואילו **לבני חוצה לארץ כמונו** בעו״ה צריך לכוין הכונה ההיא בברכת הזן. ודי למעכתו״ר בזה, לפי שאין לי פנאי כעת.

ומה ששאל מעכת״ר על **דרוש אחימעץ**, אי אפשר עכשיו להעלותו על ספר כי הדברי׳ עתיקים ונמשכים יותר משלש מאות דורות, וכשיהיה לי פנאי בע״ה אכתוב בארוכה בשפה ברורה, אפס כי יהיה כתוב **באלפא ביתא של א״ת ב״ש**, וזה לך האות שכל אות שתהיה מחולפת יהיה עליה נקודה אז תבין את אשר לפניך.

ונא מעכתו״ר יראה שאלתו זאת אל האלוף סרוואל יצ״ו ולכדומה לו. ואל ישליכנו מר אחרי גיוו... וכנפש נאמן אהבתו. העבד ישראל סרוק.

השואל ישב בוונציה, שהרי ר״י סרוק מזכיר בה את ׳האלוף סרוואל׳, הוא ר׳ יהודה ליב סרוואל שהיה מרבניה של עיר זו.[24]

ר״י סרוק מזכיר את ׳הדרוש של ר׳ שמשון׳. כוונתו לסדר האצילות בקיצור מופלג ששלח ר׳ שמשון ב״ק מירושלים לאיטליה, כמתואר לעיל סעיף לה.

מהו ׳דרוש אחימעץ׳? מה כתב ר״י סרוק ׳באלפא ביתא של א״ת ב״ש׳? לא מצאנו דרושים אלו, ועל כן לא נדע את תוכנם בוודאות, אבל רמזים על תוכנם מצאנו. באחת מתשובותיו הזכיר ר׳ אברהם יגל איגרת שכתב ר״י סרוק ׳בגמטרי׳ ונוטריקון וחלוף אותיות דאלפא ביתא׳ והוא הולך ומפרש את הכתוב בה. מציטוטיו ומפירושיו של ר״א יגל, שיובאו להלן סעיף סא, יכולים אנו להבין ולשער מה כתב ר״י סרוק בדרושים עצמם.

חשיבות גדולה לדברי ר״י סרוק על כוונת ברכת המזון, שבהם חלק על הכתוב בספר כנפי יונה. על דברי ר״י סרוק אלו השיג הרמ״ע מפאנו. בכל אלה נעסוק להלן סעיף נט.

[324] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 79 ע״ב – 81 ע״ב (מניין מקורי: עא ע״ב – עג ע״ב).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

פירוש על כנפי יונה

טופס קדום של כנפי יונה (ב), שכתבו ר׳ משה נג׳ארה וחבריו, נעתק באיטליה לפני שנת ש״ס. טופס זה נמצא בכת״י 294, והוא כולל את חלקו הראשון של הספר העוסק בסדר האצילות, כמתואר לעיל סעיף מב. פירוש על חלק זה של כנפי יונה העתיק ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 325, ובראשו כתב: ׳מהחכם סרוק׳.

הפירוש פותח כך.

24 מ׳ בניהו, רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג, ספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ׳יק, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ תתה.

כשעלה ברצונו כו׳, יש להבין מהו כשעלה ברצונו, וכי קב״ה שייך ביה למימר עלה ברצונו, בשלמא באדם הגשמי נוכל לומר כן... אלא הקב״ה שהוא ורצונו הכל א׳ מאי כשעלה ברצונו.

הפירוש נעתק גם בידי ר׳ רפאל עזריאל כהן, כמתואר להלן סעיף מט. פירוש זה, וכן פירוש נוסף על כנפי יונה, נעתקו בידי ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כמתואר להלן סעיף מט.
הפירוש על כנפי יונה שבכת״י 325 הגיע גם לאשכנז ונעתק בה, כמתואר להלן סעיף סח.

[325] כת״י מנטובה, הקהילה 115, ס׳ 2241, דפים 126 ע״א – 133 ע״ב (מניין מקורי: קיח–קכב, קכט–קלב).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.

סדר של שבת

ר׳ עזרא מפאנו העתיק מאמר קצר ושמו סדר של שבת. המאמר נמצא בכת״י 326, ור׳ עזרא לא ציין את שם מחברו. ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, שהעתיק את ה׳סדר׳ בכת״י 379, כתב בראשו כי הוא ׳כמנהג המקובל האלקי מורי נר״ו כמהר״ר ישראל ן׳ סרוק׳.
סדר של שבת חשוב לידיעת קבלתו של ר׳ ישראל סרוק ודרכי לימודה באיטליה ובאשכנז. נעתיק כאן את ה׳סדר׳, ובתוכנו נדון להלן סעיף סד.

סדר של שבת כמנהג המקובל האלקי הגאון כמוהר״ר יצחק אשכנזי זלה״ה.
מתקנין השלחן מע״ש בשנים עשר ככרות כנגד ו״ו של שם ההויה, היינו משם ב״ן שהיא כפולה כזה ו״ו, והיינו י״ב. וצריך לכוין שהם ג׳ הויות כמנין לח״ם. ובכל סעודה צריך לעשות המוציא על ד׳ ככרות, כלומר ישים שנים ושנים עליהם, ויכוין כי אלו השנים התחתונים הם וא״ו ה״א והעליונים הם יו״ד ה״א מיתר השם. וישים ידיו על הד׳ ככרות כשהם לחם משנה, ויתחיל לברך המוציא, וכשיגיע למלת המוציא יגביה מעט הב׳ עליוני׳, וכשאומר מן הארץ יקח הככר היותר ימיני לו ויחתוך חתיכה אחת במקום היותר נאפה ויכוין שאותה החתיכה היא יו״ד. וכן בכל סעודה, אלא שבסעודה ג׳ לא יאכל כל הד׳ ככרות אלא יניח שנים לליל מש״ק שהיא סעודת דוד. וצריך שיהיו על השלחן שני ככרות אלו ויניח ידיו עליהם כשמברך ברכת המוציא, אלא כשיגיע למלת המוציא יקח ככר א׳ בלבד בידו ויבצע.

[326] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 775, ס׳ 21508, דף [16] ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימות צנזור: Domenico Carretto 1618.

[327] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דף 22 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימות צנזורים. בדף 1 ע״א, בדף 173 ע״ב ובדף 191 ע״א: Clemente Renatto, ובדף 173 ע״ב: Domenico Carretto 1618.

קובץ מאמרים מאת ר׳ ישראל סרוק

ר׳ עזרא מפאנו העתיק מאמרים אחדים בכת״י 328. אמנם הוא לא ציין את שם מחברם, אך הוא נודע על פי ספר תק״ן ליקוטים. הרמ״ע מפאנו כלל את המאמרים הללו בסופו של ספר תק״ן ליקוטים, בקבוצת הסעיפים (תקח–תקמט) שנתחברו כולם בידי ר׳ ישראל סרוק, כמתואר להלן סעיף נח.

נרשום את המאמרים שבכת״י 328 ואת מקומם בספר תק״ן ליקוטים.

א. פירוש על ׳זוהר פרשת וארא׳. תק״ן ליקוטים, סעיף תקיח.
ב. ׳גם זה מפרשת וארא׳. תק״ן ליקוטים, סעיף תקיט.
ג. פירוש ׳סתרי תורה פרשת ויצא׳. תק״ן ליקוטים, סעיף תקיו.
ד. ׳פירוש ברכת הלבנה׳. תק״ן ליקוטים, סעיף תקי.
ה. ׳הן הראנו הרב נר״ו... מ״ע׳. מאמר זה, כפי שצוין בסופו, הוא מאת הרמ״ע מפאנו.
ו. מאמר ׳תשע תקוני דיקנא דזעיר׳. תק״ן ליקוטים, סעיף תקמא.
ז. מאמר ׳סוד תשעה תקוני דיקנא דזעיר׳. תק״ן ליקוטים, סעיפים תקמב–תקמה.

[328] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 775, ס׳ 21508, דפים [16] ע״ב – [22] ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימות צנזור: Domenico Carretto 1618.

[מה] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: ספרים, עריכות ראשונות

תיארנו, לעיל סעיף מב, את דרכו של הרמ״ע מפאנו בעריכתם ובתיקון לשונם של הקונטרסים שהגיעו אליו מארץ ישראל. נמשיך עתה בתיאור מלאכתו של הרמ״ע – סידור כתבי האר״י שהגיעו אליו ועריכתם בספרים חדשים. הרמ״ע לא הסתפק בעריכה אחת, והוא שב אל הספרים הערוכים על ידו כדי לעורכם ולתקן לשונם מחדש. משום כך יצאו ספרים רבים מתחת ידיו של הרמ״ע, וכדי לתאר אותם נבונה צריכים אנו לעקוב אחר גלגולי עריכותיהם. תיאור כל אלה ארוך הוא, ועל כן נחלק אותו לסעיפים אחדים. בסעיף זה נתאר את ראשית עריכתו של הרמ״ע, כלומר את הספרים שסידר וערך עד שנת ש״ס, ובסעיפים נח–נט נתאר את הספרים שסידר וערך משנת ש״ס ואילך.

בתקופה הראשונה, עד שנת ש״ס, סידר הרמ״ע את כנפי יונה, יונת אלם ותיקוני תשובה. ביסודם של ספרים אלו נמצאים הקונטרסים שהגיעו אליו מארץ ישראל, כמתואר לעיל סעיף מב, והקונטרסים שנכתבו בידי ר׳ עזרא מפאנו באיטליה, כמתואר לעיל סעיפים מג–מד.

האם ערך הרמ״ע את כל הקונטרסים שהעתיק ר׳ עזרא? בדקנו את כל עריכותיו של הרמ״ע המונחות לפנינו ומצאנו כי בכל העריכות החוזרות ונשנות שלו נפקד מקומם של חיבורים אלה: התחלת החכמה, לימודי האצילות, דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ן׳ ברוך ודרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן. בכל ההעתקות של חיבורים אלה לא מצאנו הערות ותיקונים בכתיבת ידו

של הרמ״ע. כל החיבורים הללו, בהעתקתו של ר׳ עזרא מפאנו, נמצאים בכתב יד אחד — כת״י מנטובה, הקהילה 115. האם עובדה זו מסבירה את היעדרם של חיבורים אלו משולחן עבודתו של הרמ״ע? או אולי היו חיבורים אלו לפניו אך הוא לא רצה לעורכם ולסדרם? שאלות אלו מחייבות בחינה עמוקה ומדוקדקת של מכלול עריכותיו של הרמ״ע מפאנו, ואין כאן מקומה.

כנפי יונה: עריכה ראשונה ושנייה

הרמ״ע מפאנו נטל חיבורים וקונטרסים רבים בקבלת האר״י, תיקן את לשונם, סידר את תוכנם וערכם יחד בספר אחד שלם ושמו — כנפי יונה. ארבעה חלקים בספר זה: החלק הראשון הוא תחילתו של ספר כנפי יונה שכתבו תלמידי האר״י, ושאר שלושת החלקים הם אוסף פסקאות שכתבו תלמידי האר״י ור׳ ישראל סרוק וכן פסקאות שכתב הרמ״ע מפאנו עצמו.

הרמ״ע ערך את ספר כנפי יונה פעמים אחדות. עריכות ראשונות של הספר נעשו עוד לפני שנת ש״ס, כפי שמתברר מחתימות הצנזור בכת״י 331 ובכת״י 332. מדוע נערך הספר פעמים אחדות ובתכיפות רבה? על כך השיב הרמ״ע עצמו בתיאור מפורט של כנפי יונה ומלאכת עריכתו.

> אמר הכותב... אני הנה הגדלתי והוספתי עכשו... על מה שכבר נכתב על ידי **בקונטרסי הנפוצות** ממה שקבצתי ושמעתי, זה וזה כמלקק מן הים מידו אל פיו. ולא באתי עכשיו לידי מדה זו רק לשם שמים להודיע ולהוודע כי כבר **נתפרסם** המועט המושג מאז בין החברים המכובדים שהם הרהיבוני זיינוני לחלוק להם מן החכמה מינה וממקצתה, אם מעט ואם הרבה, בכל עת ובכל שעה לא נתנוני השב רוחי. ופן יחשבוני מונע בר הוכרחתי כפי **גודל תשוקתם** לסדר לפניהם אפילו **שברי לוחות** אשר לי **בארבעה חלקים**, קראתי מאז בשמותם **כנפי יונה** לחבב המלאכה בעיניהם כי קריאת השם מורה החביבות... ואני החרזתי שם **מרגליות**, מקצתן **בריאות וטובות** ומהן **עקומות ועקושות** הנה ושבריהן ושברי שברים כי כולן מרגליות הנה...
>
> כי כל **חלקי הכנפי יונה שזכרתי על ארבעת רבעיהם נעדרי השלמות המה**, כי באו שם הדברים **בלתי מסודרים ולא מתוקנים**, רק ליקוטי בתר ליקוטי כנוקף זית בכל יום מעין ברכותיו, מהם פרפראות מהם נמושות ולקוטות, גם **מגוילים מקורעים ומטושטשים** אשר העתקתי מן הבא בידי, כי היכי דלא לירכס אפילו מידי דזוטר ולא הושלם.[25]

ספר כנפי יונה נבנה מקונטרסים בקבלת האר״י שהיו בידי הרמ״ע — הן קונטרסים שכתבו תלמידי האר״י בארץ ישראל הן קונטרסים שנכתבו באיטליה בבית מדרשו של ר׳ ישראל סרוק. קונטרסים רבים לא הגיעו אל הרמ״ע מפאנו בשלמותם אלא ׳גוילים מקורעים ומטושטשים׳

25 ׳הערה׳ בסוף מאמר המלואים בעריכתו הראשונה, כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 878, ס׳ 14676, דפים 78 ע״ב – 79 ע״א. ה׳הערה׳ נעתקה בשלמותה במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ (לעיל הערה 1), עמ׳ 112–113. אחר עריכותיו השונות של מאמר המלואים עקבתי במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו, ספונות יט (תשמ״ט), עמ׳ 368–370.

ובהם ׳מידי דזוטר ולא הושלם׳, ועל כן קרא להם ׳קונטרסי הנפוצות׳.[26] כדי שלא לאבד מאומה מקבלת האר״י קיבץ הרמ״ע את כל אשר היה בידו, ומכל אלה סידר את כנפי יונה בארבעת חלקיו. אלא שעריכתו של הספר לא מצאה חן בעיניו. הוא חש שפסקאותיו אינן מתוקנות ומסודרות כיאות, ואף שהעריך אותן כ׳מרגליות׳ החשיב מקצתן ל׳בריאות וטובות׳ ומקצתן ל׳עקומות ועקושות׳. הרמ״ע מתנצל כי ׳הוכרח׳ לסדר את הספר כי תלמידיו, הם ׳החברים המכובדים׳, חפצו בכל מאודם ללמוד את קבלת האר״י וביקשו ממנו ׳לחלוק להם מן החכמה׳. אך למרות כל מאמציו מחשיב הרמ״ע את ׳כל חלקי הכנפי יונה׳ ל׳נעדרי השלמות׳.

בגלל הפגמים והחסרונות שמצא הרמ״ע בספר כנפי יונה הוא שב וערך אותו פעמים אחדות. אלא שכל עריכותיו של הספר לא הועילו, ואחרי כולן מצא הרמ״ע שאין הוא מסודר כיאות וכי אין הוא אלא ׳שברי לוחות׳. על כן פירק הרמ״ע את כנפי יונה וערכו מחדש בחמישה חיבורים מבונים ומסודרים כדבעי. את עריכותיו הראשונות של כנפי יונה, אלה שנעשו עד שנת ש״ס, נתאר בסעיף זה, ואילו את עריכותיו האחרונות נתאר להלן סעיף נח. שם נתאר גם את פירוקו של ספר כנפי יונה ואת חמשת החיבורים שבהם סודר ונערך מחדש.

[א] חלק ראשון.

חלקו הראשון של כנפי יונה (ב) שכתבו ר׳ משה נג׳ארה וחבריו, שתואר לעיל סעיף כז, הוא החלק העוסק בסדר האצילות, הגיע לאיטליה. חלק זה של כנפי יונה נמצא בכת״י 294, כמתואר לעיל סעיף מב. חיבור זה נעתק כמות שהוא בכת״י 329, והיה לחלק הראשון של כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו.

כת״י 329 היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הגהות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. הוא הגיה את הכתוב הגהות מעטות, כגון החלפת ׳חכמה׳ ב׳אבא׳ ו׳בינה׳ ב׳אימא׳, חילקו לקטעים ורשם את מספרי הקטעים בשוליים, מחק את החתימה וצירף את כוונת השלג כסימן האחרון של החיבור.

העתקה נוספת של החיבור נמצאת בכת״י 330, שהיה בידיו של ר׳ משה ישראל פואה. העתקה זו נעשתה על פי כת״י 329, וכל ההגהות והסימנים שכתב הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו שולבו בגוף החיבור שבכת״י 330. גם כתב יד זה הגיע לידי הרמ״ע מפאנו, ואף אותו הוא הגיה בעצמו. שתי הגהות שלו, בדף 7 ע״ב ובדף 8 ע״א, הן בעצם כתיבת ידו. שאר ההגהות בכתב יד זה נוספו בידי אחרים.

[329] כת״י ברלין, ספריית המדינה 2577 (מרבורג 48), ס׳ 2002, 45 דפים.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
הגהות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[330] כת״י סינסינטי, היברו יוניון קולג׳ 532, ס׳ 19461, דפים 1 ע״א – 107 ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.

26 הכינוי ׳נפוצות׳ לקונטרסים אלו נמצא גם בדברי הרמ״ע מפאנו על ספר יונת אלם, כמובא להלן עמ׳ 320.

הגהות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים בסוף כתב היד: ׳משה ישראל פואה׳ (דף 148 ע״א).

[ב] חלק שני.
החלק השני שבכנפי יונה מורכב מפסקאות שונות שכתבו תלמידי האר״י, ר׳ ישראל סרוק והרמ״ע עצמו. פסקאות רבות בחלק זה לקוחות מכנפי יונה (ב) שכתבו ר״מ נג׳ארה וחבריו. על מקורן של פסקאות אלו ועל זהות מחבריהן נוכל ללמוד מספר תק״ן ליקוטים, שיתואר להלן סעיף נח. פסקאות אלו, מסודרות וערוכות בידי הרמ״ע מפאנו, נעתקו בכת״י 331. ק״ן פסקאות נמצאות כאן, והן מנויות מ׳סימן א׳ ואילך. כתב היד נכתב לפני שנת ש״ס, על פי חתימת הצנזור שבסופו.
אחר שב הרמ״ע מפאנו וערך את החיבור שנית. בגיליונותיו של כת״י 331 כתב הרמ״ע תוספות, הערות והגהות בעצם כתיבת ידו. בסעיפים אחדים רבה התוספת על העיקר. כך, למשל, התוספת שכתב הרמ״ע מפאנו בשולי סימן כד וסימן כה (דף 19 ע״ב) שבחלק השני גדולה פי שניים ושלושה מן המצוי בו בגוף החיבור.
על פי עריכה שנייה זו של הרמ״ע מפאנו נעתק החלק השני של כנפי יונה בכת״י 332 ובכת״י 333. גם בכתבי יד אלו כולל חלק זה ק״ן סימנים. בכתבי יד אלו נעתק גוף החיבור על פי נוסחו שבכת״י 331, ושולבו בו כל ההגהות וההערות שהוסיף הרמ״ע בגיליונותיו של כת״י 331. כת״י 332 נכתב לפני שנת ש״ס, על פי חתימת הצנזור שבסופו.[27] מכאן עולה שגם העריכה השנייה שערך הרמ״ע את כנפי יונה נעשתה לפני שנת ש״ס.
גם בכת״י 334 נעתק החיבור על פי עריכתו השנייה של הרמ״ע, אלא שכאן הלכו המעתיקים בדרך שונה. חלקו הראשון של החיבור, עד אמצע סי׳ סב (דף [50] ע״ב), נעתק בידי סופר אלמוני, והמשכו, מאמצע סי׳ סב (דף [51] ע״א) עד סוף החיבור, נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו. תחילה העתיקו הסופר האלמוני ור׳ עזרא את גוף החיבור בכת״י 334 על פי נוסחו בכת״י 331. אחר הוסיף ר׳ עזרא מפאנו בגיליונותיו של כת״י 334 את ההערות שכתב הרמ״ע בגיליונותיו של כת״י 331, וכך הוסיף ר׳ עזרא בכנפי יונה שבכת״י 334 את העריכה השנייה על גבי העריכה הראשונה.
העתקה קדומה נוספת של כנפי יונה, שנעשתה בשנת שס״ב, נמצאת בכת״י 381, והיא תתואר להלן סעיף מט.

[331] כת״י ליוורנו, תלמוד תורה [6], ס׳ 12465, 81 דפים.[28]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הגהות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת צנזור משנת 1600.

27 ד׳ אולידורט, כנפי יונה ח״ב וח״ג — מהדורא בתרא, יגדיל תורה ט (תשמ״ה), חוברת א, עמ׳ נט–סד.
28 הסרט במכון לתצלומי כתבי יד אינו שלם, והדפים האחרונים שבכת״י 331 אינם נמצאים בו. כתב היד תואר בקטלוג המכירות של Christie's Important Hebrew Printed Books and Manuscripts, December 4, 1984, New York, p. 55, Lot No. 90, ושם צוין כי החיבור כולל ק״ן פרקים וכי הצנזור חתם בו בשנת 1600.

[332] כת״י ניו יורק, ספריית חב״ד 1583, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד. צילומים של שלושה עמודים נתפרסמו ביגדיל תורה ט (תשמ״ה), חוברת א, עמ׳ סא–סב. סריקות של שני עמודים נוספים נמצאות ברשותי.[29]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים משנת 1600 ומשנת 1619.

[333] כת״י פרמה, פלטינה 3495, ס׳ 14003, דפים 67–269.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[334] כת״י פרמה, פלטינה 3497, ס׳ 14005, דפים [1] ע״א – [94] ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
מאמצע סי׳ סב עד סוף החיבור בכתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Dominico Carretto 1618.

[335] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□2614, ס׳ B 472, דפים 75 ע״א – 155 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימות צנזורים: Dominico Irosolimitano, Dominico Carretto 1618.

[ג] חלק שלישי וחלק רביעי.
גם החלק השלישי והחלק הרביעי שבכנפי יונה מורכבים מפסקאות שונות שכתבו תלמידי האר״י, ר׳ ישראל סרוק והרמ״ע עצמו. החלק השלישי של כנפי יונה נעתק בכת״י 332. חלק זה כולל ק״ן סעיפים, כמתכונתו בעריכתו הראשונה. הסעיף האחרון, ׳סי׳ קנ׳, מתחיל ׳ידו״ד צבאות עמנו׳, ומסיים ׳שהוא חסד עליון׳.[30]
ההעתקה הקדומה ביותר של החיבור שהגיעה אלינו נמצאת בכת״י 337. בסופה נכתב: ׳נשלם ביום ששי לחדש (חסר) השס״א׳. כתב יד זה היה לפני ר׳ עזרא מפאנו, והוא הוסיף בו את הגהותיו והערותיו, לדוגמה סי׳ כא.
עותק קדום של החלק השלישי נמצא בכת״י 338.
העתקה קדומה נוספת של כנפי יונה, שנעשתה בשנת שס״ב, נמצאת בכת״י 381, והיא תתואר להלן סעיף מט.

•

ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו היה לפני ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל מפרמישלא. בשנת שס״ג היה ר׳ נפתלי בוונציה, ואז הביא לדפוס דברים מתוך כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף סח.

29 תודתי לר׳ שלום בער לוין, מנהל ספריית חב״ד, ששלח אלי סריקות מכתב יד זה.
30 כתב היד לא היה לנגד עיני, ותודתי לר׳ שלום בער לוין שהודיעני פרטים אלו.

ספר כנפי יונה, בעריכתו הראשונה, הגיע לפרנקפורט לפני שנת שס״ו, ומקובליה ערכוהו מחדש והוסיפו עליו חלק חמישי. בעריכה זו נעתק הספר בקובץ החיבורים שהיה אצל ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. לפני שנת ש״ע היה ספר כנפי יונה גם בידיו של ר׳ אלעזר אלטשול בפראג, כמתואר להלן סעיף ע.

[336] כת״י ניו יורק, ספריית חב״ד 1583, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים משנת 1600 ומשנת 1619.

[337] כת״י פרמה, פלטינה 3497, ס׳ 14005, דפים [99] ע״א – [204] ע״א.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ עזרא מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Dominico Carretto 1618.

[338] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□2614, ס׳ B 472, דפים 156 ע״א – 210 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימות צנזורים: Dominico Irosolimitano, Dominico Carretto 1618.

יונת אלם, עריכה ראשונה

הרמ״ע מפאנו כתב ספר שלם על סדר ההאצלה וקרא לו יונת אלם.[31] הספר נסמך על כנפי יונה (ב) מאת ר״מ נג׳ארה וחבריו, שתואר לעיל סעיף כט. יונת אלם נוטל את מהלך ההאצלה שמרצה כנפי יונה (ב) ומוסיף עליו את דברי ר״י סרוק ואת המונחים המיוחדים לשיטתו. את כל אלה בירדנו לעיל סעיף לג. שמו של הספר יונת אלם ניתן לו בוודאי על שם הספר שנמצא ביסודו — כנפי יונה.

קונטרס מתוך עותק קדום של יונת אלם נמצא בכת״י 339. שמונה דפים בקונטרס, ונמצאים בו פרקים סט–פה שבספר. כתב היד נעתק בכתיבה אשכנזית־איטלקית, היא כתיבת ידו של אחד מן התלמידים האשכנזיים שישבו לפני הרמ״ע מפאנו.[32] הקונטרס היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבת ידו.

עותק שלם של יונת אלם נמצא בכת״י 340. עותק זה נכתב לפני שנת שנ״ט, כפי שעולה מחתימת הצנזור בסופו. בכתב יד זה נמצאת המהדורה הראשונה של ספר יונת אלם, ובה מאה פרקים. כל ההערות והתיקונים שכתב הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו של כת״י 339 שולבו בכת״י 340 בגוף החיבור.[33]

31 במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו בחכמת הקבלה (לעיל הערה 25), עמ׳ 358 ועמ׳ 370, התחלתי לברר את עריכותיו של הספר יונת אלם, ואת אשר נתחדש אצלי מאז אני מוסיף עתה.

32 כתבי יד נוספים שהעתיק התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו נרשמו לעיל עמ׳ 289.

33 ה׳הקדמות׳ של הרמ״ע מפאנו אינן נמצאות בעריכתו המקורית של הספר, והן נוספו בידי מקובלי אשכנז, כמתואר להלן סעיף סג.

ספר יונת אלם דומה בצדדים מסוימים לכנפי יונה. כך תיאר הרמ״ע מפאנו את הצד השווה בין שני חיבורים אלה.

> גם מאמר **יונת אלם** אשר לנו **צריך מאד לחזור עליו במהדורות רבות** לא אחת ולא שתים, כי גם הוא **מקובץ** מן **הנפוצות** שהתחלתי **לסדרם ונגנבו** מאתי **המהדורות הראשונות** ונתפרסמו שלא ברשות.[34]

מה הן 'הנפוצות' שמהן 'מקובץ' ספר יונת אלם? במונחים זהים השתמש הרמ״ע בתארו את ספר כנפי יונה: 'בקונטרסי הנפוצות ממה שקבצתי ושמעתי' (לעיל עמ' 315). אלו הם הקונטרסים שכתבו תלמידי האר״י והגיעו אל הרמ״ע מארץ ישראל והקונטרסים שנכתבו באיטליה מפי ר״י סרוק, כמתואר לעיל בתחילת סעיף זה. את אלה קיבץ וסידר הרמ״ע בספר יונת אלם, אך לפני שהשלים את סידורו ואת עריכתו נלקח ממנו הספר ונעתק ונתפרסם ברבים. על כן התלונן הרמ״ע על גנבת 'המהדורות הראשונות' של יונת אלם ממנו ועל העתקתן בלא רשותו.

הרמ״ע קיים את דרישתו 'לחזור עליו במהדורות רבות', והוא ערך את יונת אלם שנית. מהדורה חדשה של יונת אלם יצאה מתחת ידו ובה רכ״ב פרקים, כמתואר להלן סעיף נח.

ספר יונת אלם, בעריכתו הראשונה, הגיע לאשכנז ונעתק בה פעמים הרבה. ר' ישעיה הורביץ המליץ עליו כספר ש'תורתו אמת' ובו ראוי ללמוד את קבלת האר״י, כמתואר להלן סעיף סו. ר' אלעזר אלטשול העתיק את הספר בפראג, כמתואר להלן סעיף ע. הספר היה גם לפני ר' אשר ב״ר יוסף בקראקא, כמתואר להלן סעיף עא.

ספר יונת אלם, בעריכתו הראשונה, נדפס לראשונה בדפוס 342.

[339] כת״י קמברידג', טריניטי קולג' F 12 141, ס' 12200, דפים 62 ע״א – 69 ע״א.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[340] כת״י רוויגו, האקדמיה 389, ס' 11, דפים 1–203.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור: Luigi da Bologna 1599.

[341] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 V 836, ס' 23352, 141 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו, מאת ר' יצחק הלוי איש מנטובה ומאת ר' ישראל ישעיה נורצי בעצם כתיבות ידיהם.
חתימת צנזור: Dominico Irosolimitano 1605.

34 'הערה' בסוף מאמר המלואים בעריכתו האחרונה, כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק' 2190, ס' 11288, דף 135 ע״ב. אחר עריכותיו השונות של מאמר המלואים עקבתי במאמרי שנזכר לעיל הערה 25.

[342] דפוס, יונת אלם, אמשטרדם ת״ח, לח דפים.

[343] דפוס, יונת אלם, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, כרך א, עמ׳ א–קלא.

מאמר על אין סוף

תיארנו לעיל את החלק השני של כנפי יונה, והזכרנו את העתקתו בכת״י 334 שבה נמצאת כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו. בכתב יד זה, בסיומו של החלק השני של כנפי יונה, דפים [94] ע״ב – [95] ע״א, העתיק ר׳ עזרא מפאנו מאמר שכתב הרמ״ע מפאנו על משמעות התואר אין סוף ועל ההפרש בינו ובין התואר ׳ראשית אין לו׳. בראש מאמר זה כתב: ׳קבלה מאת הגאון כמהר״ר מ״ע נר״ו על לשון הרמב״ם ז״ל׳. המאמר נעתק גם בכת״י 335, דף 155 ע״א–ע״ב.

מאמר זה הגיע לאשכנז ונעתק בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. בספרו שני לוחות הברית מצטט ר׳ ישעיה הורביץ את המאמר בשם ׳מגלת סתרים׳, כמתואר להלן סעיף סו.

המאמר צורף לספר יונת אלם, ונדפס בראשו יחד עם מאמרים נוספים שצורפו אליו כ׳הקדמות׳, כמתואר להלן סעיף סג.

תיקוני התשובה

בשנת שנ״ה הדפיס ר׳ אברהם צהלון תיקוני תשובה של האר״י בשם מרפא לנפש, כמתואר לעיל דפוס 255. החיבור לא מצא חן בעיני הרמ״ע מפאנו, ועל כן ערכו מחדש. תיקוני התשובה שערך הרמ״ע כוללים עשרים ושישה פרקים, ובראשם הכותרת: ׳תקוני התשובה שדרשו גורי האר״י זצ״ל משמו׳.

את תיקוני התשובה שערך מחדש הדפיס הרמ״ע יחד עם ראשית חכמה הקצר בוונציה בשנת ש״ס, הוא דפוס 344. בשער הספר נכתב: ׳ואחר הקצור הזה שמנו מרפא לנפש על תקון העונות מהחכם השלם כמהרר״י אשכנזי ז״ל׳.

הרמ״ע מפאנו כתב הקדמה לתיקוני התשובה, ובה הסביר את מלאכת עריכתם ואת קורות הדפסתם.

> אמ״ע. פעמים רבו׳ חברו עלי ריעי׳ אהובים קרובי׳ ורחוקי׳ ובקשו ממני להגי׳ חשכם של תקוני התשוב׳ הנאמרים באמת בשם האר״י זצ״ל, שכבר נדפ׳ מהם קונטרס א׳ בשבוש רב כמפורס׳. והעיד לפני אשתקד איש משכיל מגיד מישרים ושמו ה״ר יעקב בר חיי׳, כי רבי׳ מחסידי אשכנז מתקבצי׳ בעריהם קהל ועדה לקיים כל דברי התקוני׳ ההמה...[35]
>
> ועתה ראיתי מדפיסי ס׳ ראשית חכמה הקצר, דבתר דעבדין מתמלכין, כי הנה שמו בכליהם חותם שלי בתחלת השער ההוא ולא מלבי. ואח״כ נמלכו בי שאשלח אליהם התקו׳ הנז׳ **בהגהה מושלמת** ויקרא בהם שמי לצרף אותם לאותו הס׳... אמרתי נצחוני בני, פתוני ואפת למהר לשלוח אליהם מן הבא בידי, בשמירת טעמי הקונטרס הא׳ ההוא, **לא המלין**

35 בזיהויו של ר׳ יעקב ב״ר חיים ובעדותו על ׳חסידי אשכנז׳ שמקיימים את תיקוני האר״י נעסוק להלן סעיף סח.

ולא סדורן, אלא כפי מה שנחה שקט׳ השכלתי בהם, אחרי שנעזרתי מקונטרסי׳ אחרי׳ שבא בם הדברים **בסדור יותר נאות.**[36]

מדברי הרמ״ע עולה כי תיקוני התשובה הללו מיוסדים על שני מקורות: ׳הקונטרס הא׳ ההוא׳, הוא מרפא לנפש שערך והדפים ר׳ אברהם צהלון; ו׳קונטרסים אחרים׳ שהיו בידיו ואשר בהם מצא את תיקוני התשובה ׳בסדור יותר נאות׳. מה הם קונטרסים אלו? אחדים מהם כבר כלל הרמ״ע בספר כנפי יונה שערך, לעיל כת״י 331. שנים עשר סימנים בחלק השני של הספר, מסי׳ קא ועד סי׳ קיב, עוסקים בתיקוני תשובה. את כל אלה נטל הרמ״ע וסידר מחדש בחיבור שלם, ולו קרא בשם ׳תיקוני התשובה׳.

בהקדמה זו מתאר הרמ״ע יפה את דרך עבודתו בעריכת החיבורים שהגיעו אליו. הוא משנה את הנוסח המקורי, הן את מלותיו הן את סדרו, על פי הבנתו שלו. הוא שומר על ׳טעמי הקונטרס׳ המקורי על פי ׳מה שנחה׳ השכלתו בהם, אך אין הוא שומר על לשונו של המחבר, ׳לא המלין ולא סדורן׳. כך הוא מבקש להגיע בעריכתו ל׳הגהה מושלמת׳ של חיבור שנכתב בידי אחד ממקובלי ארץ ישראל. כך עשה גם לחיבורים נוספים שהגיעו אליו מארץ ישראל, כמתואר לעיל סעיף מב.

תיקוני התשובה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו נדפסו לראשונה בדפוס 344, ושלוש שנים לאחר מכן שבו ונדפסו בדפוס 345. תיקונים אלו היו לפני מקובלי אשכנז והם ערכו אותם שנית, כמתואר להלן סעיף עב.

הרמ״ע מפאנו ערך פעם נוספת את תיקוני התשובה, כמתואר להלן סעיף נח.

[344] דפוס, תיקוני התשובה, בסוף ראשית חכמה הקצר, ויניציאה ש״ס, טו דפים [מניין שני].

[345] דפוס, תיקוני התשובה, בסוף ראשית חכמה הקצר, בסיליאה שס״ג, יט דפים [מניין שני].

מעין גנים, עריכות ראשונות

קונטרסים ודפים בודדים של כוונות הגיעו אל הרמ״ע מפאנו. תחילה ערכם וסידרם הרמ״ע לעצמם, ואחר אגדם לספר אחד שלם ומסודר ושמו ׳מעין גנים׳. העריכות הראשונות של דפים וקונטרסים אלו נעשו לפני שנת ש״ס, אלא שאין בידינו כדי להבחין בוודאות בין אלו שקדמו לשנה זו ובין אלו שנעשו אחריה. משום כך נצרף את העריכות הראשונות של קונטרסי הכוונות אל העריכות האחרונות של מעין גנים, ואת כל אלה נתאר להלן סעיף נט.

[מו] עריכות שונות

עריכות והעתקות נוספות של כתבי האר״י נעשו באיטליה לפני שנת ש״ס ובסמוך אליה. אחדות מהן כבר תוארו לעיל, ועל כן נקצר כאן בתיאורן ונפנה אל אשר כתבנו בראשונה.

36 תיקוני תשובה, דפוס 344, דף א ע״א [מניין שני].

קובץ חיבורים קדום

העתקה קדומה של חיבורים בקבלת האר״י נמצאת בכת״י 346. שם מעתיקו של כתב יד זה פלאי. רוב החיבורים שבכתב יד זה, אך לא כולם, נעתקו גם בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיפים מג–מד. הדמיון הגדול בין החיבורים שהעתיקו שני המעתיקים מחייב לברר את היחס ביניהם ולענות על השאלה מי קדם למי, אך קצר המקום ולא נוכל לעשות זאת כאן.
נתאר בקצרה את החיבורים שנעתקו בכת״י 346.

א. קובץ ליקוטים פותח ׳בענין יסורין של ר׳ אלעזר׳ (דפים 1 ע״א – 10 ע״א). הקובץ כולל ליקוטים מדברי ר׳ משה קורדובירו, ר׳ אברהם גאלנטי והאר״י. קובץ ליקוטים זה נעתק גם בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 308.

ב. סדר של שבת מכתבי ר׳ ישראל סרוק (דף 10 ע״א–ע״ב). החיבור נעתק גם בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 326.

ג. קובץ מאמרים מאת ר׳ ישראל סרוק (דפים 10 ע״ב – 18 ע״ב). הקובץ נעתק גם בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 328.

ד. קונטרס ליקוטים מכתבי ר״ח ויטל שהיה בידיו של ר׳ מאיר ב״ק (דפים 25 ע״א – 26 ע״ב). קונטרס ליקוטים זה נעתק גם בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 254.

ה. קובץ ליקוטים פותח ׳כוונת העמידה׳ (דפים 30 ע״א – 36 ע״א). קובץ ליקוטים זה נעתק גם בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 309.

ו. דרושי קודם האצילות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול (דפים 36 ע״א – 52 ע״א). חיבור זה נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 311.

ז. סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל (דפים 57 ע״א – 58 ע״ב). בראשו: ׳סדר האצילות בקיצור מופלג שלח האלוף מהר״ר שמשון ב״ק י״ץ מירושלים׳. חיבור זה נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 303.

ח. כוונות לימי חול ושבת מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול (דפים 59 ע״א – 66 ע״ב). חיבור זה יתואר בהרחבה להלן בשורות הבאות.

ט. איגרת האר״י אל ר׳ שמואל די פודילה (דפים 86 ע״א – 87 ע״ב). האיגרת נעתקה בידי ר׳ נתן אוטולינגו בכת״י 353.

י. פירוש ספרא דצניעותא מאת האר״י עצמו (דפים 88 ע״א – 114 ע״א). הפירוש נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 297.

החיבור השמיני בכת״י 346 הוא כוונות התפילה לימי חול ושבת מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, שתואר לעיל סעיף כד. החיבור נעתק כאן בשינויים מהותיים, ובראשו נכתבה הקדמה שונה לגמרי מההקדמה המקורית.

אתחיל לכתוב רמזים על דרך הסוד בענייני התפלה ממורי נר״ו, לפי שראיתי שהשכחה מצויה ובפרט בי אני הכותב, ונמצא כל מה שטרחתי לריק ח״ו, ולא די עונש הלזה אלא אפי׳ בעודי חי כל זמן שאני בא לחזור דרוש א׳ או לכוין כונה א׳ איני זוכר אותו, ובזה אני מצטער יומם ולילה כדי לזכור אותו... וכל יום הוא קשה מחברו, וביני ביני אני שוכח הכל, גמרתי בלבי לכתוב מה שאני זוכר ולסדר אותם סדר נכון, ולכתוב הכוונות לבדם וסדר הדרושים לבדם, כדי שלא לבלבל שכלי, וכשאני רוצה כונה או דרוש אמצא אותו בלא טורח. וזה כתבתי לעצמי ולזה לא ביארתי הדברים אלא כלם ברמז, לפי שאיני יכול לגלות הדברים. ולזה מי שיבא לזאת הכתיבה אל יחשוב שהוא מבין שום דבר, טוב לו שלא ילמוד אותו.

עותק נוסף של הכוונות שכתב ר״י טבול, בנוסח שנמצא כאן, נעשה בידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) בכת״י 374, כמתואר להלן סעיף מח.

[346] כת״י לונדון, מונטיפיורי 348, ס׳ 5292, 114 דפים.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה איטלקית.

קונטרס מנהגים

ר׳ חיים ויטל כתב את מנהגי האר״י בקונטרס מיוחד. קונטרס זה הוא אחד מקונטרסי הטיוטות שתוארו לעיל סעיף טז. עותק קדום של קונטרס המנהגים נמצא בכת״י 347, ובראשו נכתב: ׳מנהגי׳ מהמקובל האלקי כמהר״ר יצחק אשכנזי זצ״ל׳. הסופר לא העתיק את הקונטרס ברציפות, ועל כן הוסיף משפט שמפנה את הקורא מסוף החלק הראשון אל התחלת החלק השני: ׳הפוך שש דפים מלפניך׳ (דף 34 ע״ב). בסוף: ׳תמו המנהגי׳׳.

[347] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 L 893, ס׳ 23378, דפים 20 ע״א – 34 ע״ב, 40 ע״א – 46 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור: Clemente Renatto.

ענייני הגלגולים

ספר גלגולים בשיטתו של ר׳ ישראל סרוק נעתק בכת״י 348. הספר נחלק לסעיפים, ובסעיף מה נכתבו שורות אלו.

ענייני הגלגולים אשר קבל הרמ״ע מפאנו מהרב מוהר״ר ישראל סרוק זלה״ה. כבר ידוע לכל הבקי בחכמת הקבלה... וכל מה שאביא קבלתיו ברמז מהחכם האלקי כמוהר״ר ישראל סרוק, ואני הוספתי דעת ובקשתי ומצאתי ראיה לדבריו אעפ״י שמוחזקים מעצמם כיד ה׳ הטובה עלי.[37]

37 כת״י 348, דף ז ע״א.

עותק שלם של הספר הוכן בידי ר׳ שמואל דוד אוטולינגו, תלמידו של ר׳ בנימין הכהן, כמתואר להלן סעיף צו.
ספר בשם גלגולי נשמות נדפס בפראג תמ״ח. בשער נכתב: ׳ספר גלגולי נשמות... אשר קבלם הגאון מוהר״ר מנחם עזריה מפאנו בעל עשרה מאמרות מהרב מוהר״ר ישראל סרוק׳. ספר זה שונה מ׳ענייני הגלגולים׳ שבכת״י 348, הן בסידורו הפנימי האלפביתי הן בתוכנו ובנוסחו. עניינו של ספר גלגולי נשמות ויחסו אל החיבור ענייני הגלגולים שבכת״י 348 טעונים השוואה מפורטת, ואין כאן מקומה.

[348] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 1097 8□, ס׳ B 143, לא דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
סימני מים משנת ש״ס בערך.

[349] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 612 4□ (לשעבר ליוורנו, תלמוד תורה 76), ס׳ B 122, דפים סז ע״ב – סח ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי.

[350] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10294, ס׳ 7656, דפים 56 ע״א – 94 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בסוף: ׳סליק... פה רייו [=רג״יו] יום ד׳ י״ג טבת שנת תי״ט לפ״ק׳.

[351] כת״י אוקספורד, בודלי 1745, ס׳ 17776, דפים רז ע״א – רנב ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

פרק עשירי

עריכות: עד שנת ש״ס – איטליה (ב)

בפרק הקודם התחלנו לתאר את כתבי האר״י ותלמידיו ואת כתבי ר׳ ישראל סרוק שהיו בידיהם של מקובלי איטליה עד שנת ש״ס. שם רשמנו את הקונטרסים שהגיעו אל ר׳ עזרא מפאנו ואל ר׳ מנחם עזריה מפאנו, ואת ההעתקות והעריכות שעשו שני מקובלים אלה. בפרק זה נוסיף ונתאר את הקונטרסים שהגיעו אל ר׳ נתן אוטולינגו והסמוכים אליו ואת ההעתקות והעריכות שעשו להם מקובלים אלה.

אוסף גדול של חיבורים בקבלת האר״י היה לפני ר׳ נתן אוטולינגו. חלקם בעצם כתיבת ידו, וחלקם בכתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?). ר׳ מבי״א העתיק חיבורים מסוימים פעם אחר פעם במשך חודשים אחדים, ודאי על פי בקשתם של המשתוקקים ללמוד את קבלת האר״י. העתקותיו של ר׳ מבי״א היו לנגד עיניו של ר׳ נתן אוטולינגו, והוא הוסיף בגיליונותיהן תיקונים והערות בעצם כתיבת ידו.

ר׳ נתן אוטולינגו ישב בוונציה לפני ר׳ ישראל סרוק. בפנקסו האישי רשם את הדברים שעברו בינו ובין ר׳ ישראל סרוק, ובמקומות אחדים ציין גם את זמנם ואת מקומם. חשיבות גדולה לפנקס, כי הוא מלמדנו במה עסקו מקובלים אלה וכיצד התייחסו זה אל חידושיו של זה.

אוסף ספריו של ר׳ נתן אוטולינגו, הן פנקסו האישי הן קונטרסי האר״י ותלמידיו, היה לפני חבריו המקובלים. גיסו, ר׳ רפאל עזריאל כהן, ותלמידו, ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, העתיקו מהם מלוא חופניים. כתבי יד שהעתיקו שני מקובלים אלו כוללים חיבורים שהעתיק ר״נ אוטולינגו וכן דברים רבים משמו של ׳החסיד נתן אוטולי׳ י״ץ׳. עוד כתבו שני מקובלים אלו דברים משמו של ר׳ משה מרדכי כהן, גיס נוסף של ר׳ נתן אוטולינגו.

חיבורים אחדים בקבלת האר״י נעתקו בכתבי יד אלה בלא ציון שם מחברם. מן העובדה שהם נמצאים רק בכתיבותיהם של ר׳ נתן ותלמידיו נראה כי ר׳ נתן חיברם ומתחת ידיו יצאו.

כל החיבורים שכתבו ר׳ נתן אוטולינגו ותלמידיו נעתקו בסביבות שנת ש״ס. חלקם לפניה, וחלקם בשנים הסמוכות לאחריה. גם אלה שנעתקו בשנים ש״ס–שס״ב נכתבו במקורם עוד לפני שנת ש״ס, ועל כן כללנו אותם בפרק זה.

חשיבות מיוחדת נודעת להעתקתו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי. פסקאות אחדות שנמצאות בה, ורק בה, הגיעו לר׳ ישעיה הורביץ והוא העתיקן בפנקסו, כמתואר להלן סעיף סז.

[מז] עריכת ר׳ נתן אוטולינגו

חיבורים רבים בקבלת האר״י היו בידיו של ר׳ נתן בן ר׳ יהודה ליב אוטולינגו.[1] רק מעטים מהם העתיק בעצמו, ובגיליונותיהם של אחרים הוסיף הערות בעצם כתיבת ידו. נוסף על אלה נמצא בידינו פנקסו של ר׳ נתן, שבו רשם את החידושים ואת השיחות שנשמעו בבית מדרשו של ר׳ ישראל סרוק. הפנקס מהווה עדות נדירה וחשובה על מעשיהם ושיחותיהם של ר׳ ישראל סרוק וחבריו.

דברים שכתב ר׳ נתן אוטולינגו בפנקסו נעתקו בידי תלמידיו, ר׳ רפאל עזריאל כהן ור׳ משה יהוסף סיני הלוי. כתבי היד של שני תלמידים אלו כוללים שני פירושים על ספר כנפי יונה. אחד משני הפירושים נמצא גם בכתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו, ואילו האחר נמצא רק בכתבי יד שהיו בידיהם של ר׳ נתן אוטולינגו ותלמידיו. האם מכאן ראיה כי ר׳ נתן אוטולינגו הוא מחברם של פירושים אלה? את כל אלה נתאר בסעיף הבא.

קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר מאת האר״י עצמו

האר״י כתב פירוש על התחלת ספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף יג. נוסח מקוצר של פירושים אלה העתיק ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מג. גם ר׳ נתן אוטולינגו העתיק את הנוסח המקוצר של הפירושים בכת״י 352, ובראשו כתב.

> כל אלה העתק׳ מקונט׳ הבאים מירושלם ע״ה תוב״ב, שנת שהיו״ם [=שס״א], וא״ם [=מ״ז] בקולו תשמעון למב״י [=למנין בני ישראל] לפ״ק.[2]

ר׳ נתן אוטולינגו כותב כאן במפורש שקונטרסים אלו הגיעו אליו מירושלים. בהמשך כתב היד העתיק ר״נ אוטולינגו את סדר האצילות בקיצור מופלג, כמתואר להלן כת״י 354. דרוש זה נשלח בידי ר׳ שמשון ב״ק מירושלים לאיטליה, כמתואר לעיל סעיפים כא, לה. האם נוכל להסיק מדבריו של ר״נ אוטולינגו כי גם את קיצור הפירוש על התחלת הזוהר שכתב האר״י שלח ר׳ שמשון ב״ק? ידענו כי ר׳ שמשון ב״ק היה מתלמידיו של ר׳ יוסף ן׳ טבול בצפת.[3] האם נוכל לשער כי הקיצור שלפנינו נעשה גם הוא בבית מדרשו של ר״י טבול בצפת?

1 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך כה. בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו היו גם חיבורים נוספים בקבלה: פרדס רמונים, כת״י קמברידג׳, האוניברסיטה Add. 558, ס׳ 16847; עסיס רמונים, כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10545, ס׳ 7907; ושני קובצי חיבורים בקבלה הראשונה, כת״י פרמה, פלטינה 2600, ס׳ 13301, וכת״י פרמה, פלטינה 2654, ס׳ 13569.

2 כלומר מ״ז בעומר, ג׳ בסיוון שס״א.

3 ר׳ שמשון ב״ק כתב על כך באיגרות ששלח מצפת, כמצוטט לעיל סעיף ב.

נעיר כאן כי בדף 93 העתיק ר״נ אוטולינגו קטעים שונים בקבלת האר״י שנזדמנו לידו.

[352] כת״י קמברידג׳, טריניטי קולג׳ F 12 141, ס׳ 12200, דפים 70 ע״א – 92 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

איגרת האר״י אל ר׳ שמואל די פודילה

האר״י שלח איגרת אל תלמידו ר׳ שמואל די פודילה במצרים, כמתואר לעיל סעיף יד. איגרת זו נעתקה בידי ר׳ נתן אוטולינגו בכת״י 353, ובראשה כתב: ׳תשובות להחסיד כמהר״ר יצחק לוריא זלה״ה׳.
ר״נ אוטולינגו העתיק את האיגרת בג׳ בסיוון שס״א, כפי שעולה מן הדברים שכתב בראש כת״י 352.
האיגרת נעתקה בשלמותה גם בכת״י 346, שתואר לעיל סעיף מו.

[353] כת״י קמברידג׳, טריניטי קולג׳ F 12 141, ס׳ 12200, דפים 114 ע״א – 115 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל

סדר האצילות בקיצור מופלג, שכתב ר׳ חיים ויטל, נשלח על ידי ר׳ שמשון ב״ק מירושלים לאיטליה בשנת שמ״ה, כמתואר לעיל סעיפים כא, לה. בסוף הדרוש הוסיף ר׳ שמשון ב״ק דברים משלו על הדרוש ועל רבו ר׳ יוסף ן׳ טבול. דברי ר״ש ב״ק לבדם, ולא הדרוש עצמו, נעתקו בידי ר׳ נתן אוטולינגו בכת״י 354.

> הדרוש הנז׳ יספיק לתן הבנה ציורית בכלל לדעת על מה אדני הקבלה האמתית שנתגלת׳ בזמנינו הטבעה... אבל קבלתינו הוא אחרי התיקון והזיווג. ונמצא שמה שהיה יותר נעלם מהראשוני׳ הוא פי׳ האדרא נשא והאזינו שבזוהר, והיותר מבואר להחכם המקובל איש האלהי מ״ו מהר״ר יוסף מוכארבי[4] הוא פירוש האדרא וכבר עשה וחיבר כמעט כל פירושו.

בראש קיצור הפירושים שכתב האר״י על התחלת ספר הזוהר, לעיל כת״י 352, כתב ר׳ נתן אוטולינגו כי ׳כל אלה העתק׳ מקונט׳ הבאים מירושלם ע״ה תוב״ב׳. כותרת זו כוללת בוודאי גם את הדרוש שלפנינו.

[354] כת״י קמברידג׳, טריניטי קולג׳ F 12 141, ס׳ 12200, דף 103 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

4 =המוגרבי. סופרי איטליה ואשכנז כתבו את שמו של ר׳ יוסף ן׳ טבול בשיבושים שונים, כמובא לעיל סעיף לה, הערה 6.

קובץ ליקוטים הפותח ׳זאת החיה אשר תאכלו׳ מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל שפותח: ׳זאת החיה אשר תאכלו׳ נעתק בכת״י 283 בכתיבה אשכנזית. בגיליונותיו כתב ר׳ נתן אוטולינגו הגהות ותיקונים, כמתואר לעיל סעיף מא. העתקה שלמה של הקובץ, בעצם כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו, נמצאת בכת״י 355. בגיליונותיו של כתב יד זה הוסיף ר׳ נתן הערות שפותחות ׳א״נ לפ״ד׳, ׳לפ״ד צ״ל׳.
קובץ זה נכתב בהמשכו של כת״י 352, שבראשו כתב ר״נ אוטולינגו כי ׳כל אלה העתק׳ מקונט׳ הבאים מירושלם ע״ה תוב״ב׳. על שייכותה של כותרת זו לקובץ שלפנינו כתבנו לעיל סעיף מא.

[355] כת״י קמברידג׳, טריניטי קולג׳ F 12 141, ס׳ 12200, דפים 95 ע״א – 102 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

התחלת החכמה

החיבור התחלת החכמה הגיע מדמשק לאיטליה, כמתואר לעיל סעיף כט, ונעתק בה בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מג. גם ר׳ נתן אוטולינגו העתיק את החיבור, והעתקתו נמצאת בכת״י 356. ר״נ אוטולינגו קרא לחיבור בשם ׳עקרי וכללי חכמת שיעור קומה׳, כפי שכתב בראשו.

> עקרי וכללי חכמת שיעור קומה, מקובלי׳ מפי החכם השלם המקובל כמהר״ר ישראל ן׳ סרוק נר״ו, תלמידו של הרב הגדול המקובל האלהי כמהר״ר יצחק לוריא אשכנזי זצ״ל אשר יולד על ברכיו.

התחלת החכמה נחלק כאן לפרקים. כך מתחיל החיבור בהעתקתו של ר״נ אוטולינגו.

> א. יתברך שמו הגדול כשעלה ברצונו הפשוט לברא העולמות כדי להטיב [שטבע הטוב להטיב ואם אין עולם למי יטיב לכן ע... חכמתו...] כביכול צמצם את שכינתו למעלה כאמרם ז״ל בין בדי הארון ואותו החלל שנשאר נקרא אויר קדמון. ונקרא כן ולא חלל לפי שבכל מקום שתשרה שכינה אף כי אח״כ מסתלקת ומתעלה נשאר במו׳ ההוא רושם אותה קדושה. וזהו רשימא עילאה המובא בס״ה ורשימו דא נק׳ בס״ה אויר קדמאה.
> ב. והנה ראתה חכמתו ית׳ שא״א לעולמות להתגלם באויר קדמון זה לסבת גודל דקותו ורב אורו, ולכן רמז ליו״ד אחרונה של ה״י אחרונה של שם ס״ג שהיא ברגלי השכינה שתרד ותאיר באותו אויר קדמון ואח״כ תחזור ותתעלה למעלה וכן עשתה. ונקוט כללא דא בידך שכל התפשטות אור מלמעלה למטה הוא חסד ע״ד המים הנגרי׳, וכל חזרת האור למעלה הוא דין, והדין הוא גורם התעבות והתגלמות. ומאלו החזרות וכדומה להם שאנו עתידי׳ לפרש נתהוית שבירת הכלי׳ ונתהוו הדיני׳ והקליפות...

ר״נ אוטולינגו הוסיף בגיליונות הגהות נוסח רבות: ׳נ״א׳, ׳נ״א מכנפי יונה׳, ׳אנ״א [=אמר נתן אוטולינגו]׳. ר״נ אוטולינגו לא השלים את מלאכתו, ורק כמחצית מהתחלת החכמה נמצאת כאן.

העתקה זו נמצאת בראש פנקסו של ר׳ נתן אוטולינגו, שיתואר להלן כת״י 357. ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, תלמידו של ר״נ אוטולינגו, העתיק את התחלת החכמה בכת״י 380, וגם בראש העתקתו מופיע השם ׳עקרי וכללי חכמת שיעור קומה׳, כמתואר להלן סעיף מט.

[356] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 8725, ס׳ 49515, דפים 1 ע״א – 5 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

פנקס כתבים וחידושים

ר׳ נתן אוטולינגו רשם בפנקסו, שנמצא בכת״י 357, חידושים שנאמרו בחבורת המקובלים בוונציה. בראש החבורה עמד ר׳ ישראל סרוק, לידו ר׳ נתן אוטולינגו, ועמם ר׳ משה מרדכי כהן ור׳ רפאל עזריאל כהן.
במקומות אחדים ציין ר״נ אוטולינגו את הזמנים והמקומות שבהם שמע דברים מר׳ ישראל סרוק.

> שמעתי מפי **החכם השלם כמהרר״י סרוק נר״ו** מקבלת המקובל האלהי כמוהרר״י אשכנזי זצ״ל... יו׳ ה׳ כ״ח אלול **שנ״ז**... יו׳ ו׳ כ״ט בו... ביום שבת יו׳ ראשון של ר״ה שנת **משי״ח** [=שנ״ח] בב״ה... ביו׳ א׳ יו׳ ב׳ של ר״ה אמר על מאמ׳ הזוהר אברהם אברהם... **והחכם נר״ו** אמר סוד מופלא בפסוק שבין השני שמות (דף 13 ע״א).
> ואמר החכם נר״ו כי הוא **אמר** לי זה **בווינציי״ה** (דף 20 ע״א).
> מה **ששמעתי מהחכם נר״ו בווינציי״ה** שנת **שס״ג**, והרוח תשוב אל האלהי׳ אשר נתנה, סודו כי כל מדרג׳ שב אל מקורו ושורשו... (דף 22 ע״ב).

סדרם של הזמנים והמקומות הנזכרים כאן נתברר לעיל סעיף לב.

ר״נ אוטולינגו רשם בפנקסו שיחות בינו ובין ר״י סרוק. פעמים אחדות הציע ר״נ אוטולינגו את חידושיו לפני ר״י סרוק ונענה כי הדברים כבר ידועים.

> **אנ״א** [=אמר נתן אוטולינגו] הי״ה ברכ״ה בגי׳ אברהם, **ואמר החכם** כי כבר כתוב בספר. וכן אמרתי הנגב״ה בגי׳ אדנות, ואמר **החכם נר״ו** כי כתוב בשערי אורה (דף 16 ע״א).
> ויתן אברהם את כל אשר לו... **ואנ״א** שעולה זה״ו מקו״ר הברכו״ת. **ואמר לי החכם נר״ו** שגם הוא חשב זה על מטתו (דף 16 ע״ב).
> אמרתי אל **החכם נר״ו** כי לפעמי׳ אני מכוין... ולפעמי׳ אני מכוין בשני הדרכי׳ יחדיו. ואמר **החכם נר״ו** טובי׳ השנים יחדו מן האחד (דף 18 ע״ב).
> **אנ״א**... והסכים **החכם נר״ו** בזה הדרך (דף 21 ע״א).
> **אנ״א** כי יש לפרש... והסכים לדברי **החכם נר״ו** על פי החלו׳ בלילה על מטתו (דף 21 ע״ב).

ר״נ אוטולינגו כתב גם דברים שאמרו ר׳ רפאל עזריאל כהן גיסו, ר׳ משה מרדכי כהן ור׳ יצחק כהן.

ופירשתי... ועל זה אמר **גיסי** האלוף כמה״ר **רפאל עזריאל** יצ״ו... ואני הבנתי מדבריו הישרים (דף 18 ע״ב).
וע״פ הדרך הזה אמר **גיסי** האלוף **כהן** י״ץ... (דף 21 ע״ב).
אמר האלוף כמהר״ר **רפאל** י״ץ... **והחכם נר״ו** אמר... ולזה רמז הרב המקובל האלהי זצ״ל... ומתוך הדברי׳ הנז׳ הבנתי שני דרכי׳ חדשי׳... ואמר **החכם נר״ו** על קצת דברי האחרוני׳ כי כבר מפורסם הוא (דף 18 ע״ב).
שמעתי מפי מ״ה האלוף כמהר״ר **משה מרדכי כהן** ז״ל שבא לו בחלו׳ כי לולב הדס ערבה עולה... (דף 10 ע״ב).
מתוך דברי ר׳ **יצחק כהן** י״ץ שאמר גבו״ר כאר״י הבנתי כי גבו״ר בגי׳ אר״י (דף 18 ע״ב).
אנ״א. שם אדנות ושם פ״ו עולים קנ״א שהוא א״ך טוב במלוי ההין, זה מצאתי בספר לחסידי אשכנז ז״ל. ואני מצאתי בעווני ששם א״ך טוב במספר מרובע עולה ג״כ קנ״א. ואמר **החכם נר״ו** כי כבר מפורסם, וכן אמר ר׳ **יצחק כהן** י״ץ כי כבר ראהו כתוב בספר (דף 22 ע״ב).

גם כוונות לתפילה כתב ר״נ אוטולינגו בפנקסו.

כונת שמע... סדר ק״ש בלילה... סדר הקימה (דפים 7 ע״א – 8 ע״א).
כונת ק״ש... כוונת השמות של י״ח ברכות (דף 24 ע״א).
כונת השמות של תפלות שבת (דף 26 ע״א).

פנקסו של ר״נ אוטולינגו היה לנגד עיניהם של גיסו ר׳ רפאל עזריאל כהן ושל ר׳ משה יהוסף סיני הלוי והם העתיקו ממנו דברים רבים, כמתואר בסעיף הבא.

[357] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 8725, ס׳ 49515, דפים 7 ע״א – 26 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

מאמר על האצלת האותיות

ר׳ נתן אוטולינגו כתב בפנקסו מאמר על התחלת האצילות. המאמר מיוסד על קבלת ר׳ ישראל סרוק, והוא מתחיל כך.

כשרצה עלת העלות להאציל האותיות, כדי לחבר בהן התורה שהיתה כביכול חקוקה בשוליו אלפים שנה קודם שנברא העולם כמאמר׳ ז״ל, האציל נקודה אחת מעצמותו לשוליו כביכול, והיא סוד אות יוד...

המאמר על האצלת האותיות אינו עומד לעצמו. בפנקסו העתיק ר״נ אוטולינגו חלק מהתחלת החכמה, כמתואר לעיל כת״י 356, וחילקו לפרקים. הוא כלל את המאמר על האצלת האותיות

בסוף התחלת החכמה, וציין אותו כפרק כז בו. המאמר איננו בעריכתו המקורית של התחלת החכמה, והוא תוספת מידיו של ר״נ אוטולינגו.
המאמר על האצלת האותיות נמצא רק במקום נוסף אחד – בפנקסו של ר׳ רפאל עזריאל כהן, גיסו ותלמידו של ר׳ נתן אוטולינגו, שיתואר בסעיף הבא. מכל אלה נראה כי ר׳ נתן אוטולינגו הוא מחברו של המאמר על האצלת האותיות.

[358] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 8725, ס׳ 49515, דפים 5 ע״ב – 6 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.

[מח] עריכת ר׳ מבי״א (אוטולינגו?)

קונטרסים רבים בקבלת האר״י נעתקו בידי ׳מבי״א׳. בקולופון שכתב בשנת שנ״ט, ויצוטט בשורות הבאות מתוך כת״י 359, סיפר כי גורש מארץ לומברדיאה ועל כן הוא מתגורר בקוניאן. גם לאחר מכן ישב בקוניאן, כפי שעולה מן הקולופונים שכתב בשנים שס״א–שס״ב, שיצוטטו להלן. תולדות חייו של מבי״א דומות אפוא לתולדות חייו של ר׳ נתן אוטולינגו: שניהם גורשו מלומברדיאה ועברו לגור בקוניאן. בגיליונותיהם של קונטרסים שהעתיק ר׳ מבי״א הוסיף ר׳ נתן אוטולינגו הגהות והערות בעצם כתיבת ידו. מכל אלה נראה שמבי״א הוא בן משפחתו של ר׳ נתן בן ר׳ יהודה אוטולינגו, וייתכן כי ראשי התיבות של שמו משמעם: מ׳ בן יהודה אוטולינגו.
נרשום כאן את החיבורים שנעתקו בידי ר׳ מבי״א. רובם נעתקו גם בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיפים מג–מד.

כנפי יונה מאת ר׳ משה נג׳ארה ומאת ר׳ משה יונה

החיבור הראשון שהעתיק ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) הוא כנפי יונה. החיבור נמצא בכת״י 359, ובראשו נכתב: ׳ספר כנפי יונה. מקבלת המקובל האר״י ז״ל׳. בסופו כתב המעתיק את שמו, זמנו ומקומו.

> ותהי השלמתו ביום הששי לחדש אדר כלו הדר, שנת ליהודים היתי׳ אורה ושמח״ה [=שנ״ט] וששון ויקר. ע״י הטרוד בילידי הזמן הסוער מבי״א ז״ל, מבני הגולה מארץ לומברדיאה המתגורר לע״ע פה קונייאן [Conegliano], אשר תחת ממשלת השררה מויניזייה יר״ה, ובימינו תושע יהודא ואפרים ישכון לבטח אמן.

ר׳ מבי״א העתיק כאן את ה׳חלק׳ הראשון שבספר כנפי יונה, הוא החלק המרצה את סדר האצילות. גם בטופס קדום אחר של כנפי יונה שנכתב באיטליה, כת״י 294, נעתק רק ה׳חלק׳ המרצה את סדר האצילות, כמתואר לעיל סעיף מב.
שני נוסחים של כנפי יונה נעתקו בכת״י 359: האחד בגופו, והשני בגיליונותיו. מה הם שני נוסחים אלו? כדי להבין פשרם עלינו לשוב אל כנפי יונה שכתבו תלמידי האר״י. לעיל, סעיף כז,

תיארנו את הספר ואת שני נוסחיו העיקריים: נוסח (א) שכתב ר׳ משה יונה ונוסח (ב) שכתבו ר׳ משה נג׳ארה וחבריו. השווינו את ספר כנפי יונה שנעתק בכת״י 359 לשני הנוסחים הללו ומצאנו כי שניהם נמצאים בו — בגוף כתב היד העתיק ר׳ מבי״א את נוסח (ב) שכתבו ר״מ נג׳ארה וחבריו, ובגיליונותיו הוסיף ר״נ אוטולינגו פסקאות מנוסח (א) שכתב ר״מ יונה. בראשי פסקאות אלו כתב ר״נ אוטולינגו: ׳בנ״א׳. כן נכתב בראש החיבור: ׳רוב ההגהות הם מנ״א׳.
הערות נוספות כתב ר״נ אוטולינגו בגיליונותיו של כת״י 359, והן פותחות ׳א״נ צ״ע׳.

[359] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1574, ס׳ 10672, דפים 165 ע״א – 200 ע״א.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר״י עצמו

פירוש ספרא דצניעותא, שכתבו האר״י עצמו, נעתק פעמיים בידי ר׳ מבי״א. תחילה העתיק את הפירוש בכת״י 360. העתקה זו נשלמה בז׳ באייר שס״א, כפי שעולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 371.
פירוש ספרא דצניעותא שהעתיק ר׳ מבי״א בכת״י 360 היה בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.
לעיל, סעיף מב, ראינו כיצד ערך הרמ״ע מפאנו את פירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י ותיקן את לשונותיו, וכיצד העתיקו ר׳ עזרא מפאנו ומעתיקים נוספים באיטליה את הפירוש על פי נוסחו של הרמ״ע. בדקנו את העתקתו של ר׳ מבי״א ומצאנו כי הוא לא נהג כמותם. ר׳ מבי״א העתיק את הפירוש בנוסחו המקורי, הוא הנוסח שהובא מארץ ישראל לאיטליה ונמצא בגוף כת״י 1.
עותק נוסף של הפירוש בכתיבת ידו של ר׳ מבי״א נמצא בכת״י 361. העתקה זו נעשתה בשנת שס״ב, כפי שעולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 376.

[360] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1574, ס׳ 10672, דפים 53 ע״א – 76 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

[361] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דפים 37 ע״א –51 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר מאת האר״י עצמו

האר״י כתב פירוש על התחלת ספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף יג. נוסח מקוצר של פירושים אלה העתיקו ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מג, ור״נ אוטולינגו, כמתואר לעיל סעיף מז.

גם ר׳ מבי״א העתיק את קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר שכתב האר״י בעצמו – שלוש פעמים במשך שבעה חודשים.

א. באייר שס״א העתיק את כת״י 362. כך עולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 371.

ב. באלול שס״א העתיק את כת״י 363. כך עולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 375.

ג. בחשוון שס״ב העתיק את כת״י 364. כך עולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 376.

בגיליונותיהם של כת״י 362 ושל כת״י 363 הוסיף ר׳ נתן אוטולינגו הערות בעצם כתיבת ידו, והן פותחות: ׳א״נ לפ״ד צ״ל׳, ׳לפ״ד צ״ל׳.

[362] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1574, ס׳ 10672, דפים 130 ע״א – 141 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

[363] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 22 ע״ב – 28 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

[364] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דפים 9 ע״ב – 19 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל

סדר האצילות בקיצור מופלג, שכתב ר׳ חיים ויטל, נשלח לאיטליה בשנת שמ״ה, כמתואר לעיל סעיף כא. הדרוש נשלח על ידי ר״ש ב״ק, שהיה גם תלמידו של ר״י טבול, ובסופו הוסיף דברים משלו על הדרוש. הדרוש כולו נעתק פעמיים בידי ר׳ מבי״א.

א. באלול שס״א העתיק את כת״י 365. בראשו: ׳סדר האצילות בקצור שלח מהרר״ש ב״ק ז״ל מירושלם והוא מקבלת האלדי החסיד אשכנזי ע״ה׳. עם התוספת של ר״ש ב״ק: ׳הדרוש הנז׳ יספיק לתת הבנה ציורית...׳. נוסח התוספת הוא כנוסח שהעתיק ר׳ עזרא מפאנו, כמובא לעיל סעיף לה. דברי המעתיק בסוף כתב היד יובאו להלן כת״י 375.

ב. בחשוון שס״ב העתיק את כת״י 366. כך כתב ר׳ מבי״א בסוף כת״י 376.

[365] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דף 5 ע״א–ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

[366] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דף 20 ע״א–ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

קובץ ליקוטים הפותח ׳זאת החיה אשר תאכלו׳ מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל שפותח: ׳זאת החיה אשר תאכלו׳ נעתק בכת״י 283 בכתיבה אשכנזית. בגיליונותיו כתב ר״נ אוטולינגו הגהות ותיקונים, כמתואר לעיל סעיף מא. הקובץ נעתק פעמיים בידי ר׳ מבי״א.

א. תחילה העתיק את הקובץ בשלמותו בכת״י 367. בראשו כתב: ׳דרושים שבאו מירושלם תוב״ב מקבלת המקובל האר״י ז״ל׳ (דף 78 ע״א). גם ר׳ נתן אוטולינגו כתב כך, כמתואר לעיל סעיף מז. כתב יד זה נעתק באייר שס״א, כפי שכתב ר׳ מבי״א בסוף כת״י 371.
הקובץ היה בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו: ׳לפ״ד צ״ל׳.

ב. אחר העתיק את הקובץ בכת״י 368. כאן העתיק ר׳ מבי״א רק את מחציתו השנייה של הקובץ, מעניין המטות ואילך. כתב יד זה נעתק בחשוון שס״ב, כפי שכתב ר׳ מבי״א בסוף כת״י 376.

[367] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1574, ס׳ 10672, דפים 77 ע״א – 125 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
רשימת הליקוטים, דף 77 ע״א–ע״ב, בכתיבת ידו של ר׳ נתן אוטולינגו.
הליקוטים עצמם, מדף 78 ואילך, בכתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

[368] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דפים 1 ע״א – 9 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

קובץ דרושים מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ דרושים מכתבי ר׳ חיים ויטל העתיק ר׳ מבי״א בכת״י 369. הקובץ מתחיל: ׳דע כי הלא ידעת כי תוך ז״א מתלבשין...׳. הקובץ נעתק באלול שס״א, כפי שעולה מדברי המעתיק בסוף כת״י 375.

[369] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 18 ע״א – 22 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

קובץ ליקוטים מאת ר׳ חיים ויטל

קובץ ליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל העתיק ר׳ מבי״א בכת״י 370. בראשו כתב: ׳ליקוטי״. הקובץ פותח: ׳אני ראשון ואני אחרון... יתן למכהו לחי... ואשר לא צדה... ואם ירחיב ה׳ אלקיך...׳. הקובץ נעתק באלול שס״א, כפי שעולה מדברי המעתיק בסוף כת״י 375.
ליקוטים אלו נמצאים גם בראש ספר הליקוטים שערכו תלמידי ר׳ יוסף ז׳ טבול בכת״י 264, כמתואר לעיל סעיף לח.

[370] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 29 ע״א – 33 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

קובץ דרושים מקוצרים מכתבי ר׳ יוסף ז׳ טבול ור׳ חיים ויטל

אוסף של דרושים מקוצרים מכתבי ר״י טבול ור״ח ויטל נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 310, כמתואר לעיל סעיף מג. ר׳ מבי״א העתיק את הקובץ פעמיים. תחילה העתיק את הקובץ בכת״י 371. בסופו כתב ר׳ מבי״א את מקומו וזמנו. ר׳ מבי״א ציין את זמנו בכ״ב בעומר, כלומר ז׳ באייר.

> ותהי השלמתו פה קורדינייאנו [Cordignano] אשר במחוז הטירוויזאנו [Treviso] היום יום ד׳ ב״ך יברך ישראל למב״י [=למנין בני ישראל], שנת ש׳ה״י׳ו׳ם׳ [=שס״א] יום בשורה יהיה לנו.

הקובץ היה בידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו: ׳א״נ לפ״ד צ״ל׳, ׳לפע״ד צ״ל׳, ׳לפ״ד צ״ל׳.
אחר העתיק ר׳ מבי״א את קובץ הדרושים המקוצרים בכת״י 372. כתב יד זה נעתק באלול שס״א, כפי שעולה מדברי המעתיק בסוף כת״י 375.

[371] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1574, ס׳ 10672, דפים 142 ע״א – 163 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
הערות מאת ר׳ נתן אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

[372] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 6 ע״א – 17 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

דרושי קודם האצילות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב את דרושי קודם האצילות, כמתואר לעיל סעיף כב. ארבעה דרושים מקובץ זה הגיעו אל ר׳ מבי״א, והוא העתיקם בכת״י 373: ׳בהיות שקודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע... בהיות כי תיקון האצילות הוא שכתר חכמה בינה... להבין סדר ההתלבשות אריך ואבא ואימא... לתת סבה לשבירת הכלים ותקונם׳. ר׳ מבי״א העתיק את הקובץ באלול שס״א, כפי שעולה מדבריו בסוף כת״י 375.

לעיל, סעיף מב, ראינו כיצד ערך הרמ״ע מפאנו את דרושי ׳קודם האצילות׳ ותיקן את לשונותיהם. בדקנו את נוסח הדרושים בהעתקתו של ר׳ מבי״א בכת״י 373 ומצאנו כי הוא העתיק את הדרושים בנוסחם המקורי בלא תיקוניו והוספותיו של הרמ״ע מפאנו. גם ר׳ עזרא מפאנו העתיק דרושים אלה בנוסחם המקורי, כמתואר לעיל סעיף מג.

ארבעת הדרושים הללו נמצאים בכתיבה מזרחית בכת״י 238, שתואר לעיל סעיף לא. כתב יד זה כרוך יחד עם שלושה כתבי יד שהעתיק ר׳ מבי״א: כת״י 361, כת״י 364 וכת״י 366. מכאן נראה שכת״י 238, שנכתב בארץ ישראל והגיע לאיטליה, היה בידי ר׳ מבי״א, וממנו הוא העתיק את ארבעת הדרושים אל כת״י 373.

[373] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 38 ע״א – 41 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

כוונות לימי חול ושבת מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

ר׳ יוסף ן׳ טבול כתב חיבור על כוונות התפילה לימי חול ושבת, כמתואר לעיל סעיף כד. כוונות אלו נעתקו בידי ר׳ מבי״א בכת״י 374. נוסח החיבור שהעתיק ר׳ מבי״א שונה מנוסחו המקורי, ובראשו הקדמה שונה לגמרי מההקדמה המקורית.

העתקה נוספת של כוונות ר״י טבול נעשתה באיטליה, והיא נמצאת בכת״י 346, כמתואר לעיל סעיף מו. נוסח החיבור שהעתיק ר׳ מבי״א שווה לנוסח שנעתק בכת״י 346, הן בגוף הכוונות הן בהקדמה העומדת בראשן. הקדמה זו הובאה בשלמותה לעיל בתיאורו של כת״י 346.

ר׳ מבי״א העתיק את כוונותיו של ר״י טבול בשנת שס״ב, כפי שעולה מדבריו בסוף כת״י 376. העתקתו של ר׳ מבי״א אינה שלמה, והיא נקטעה בסוף הכוונות לימי החול.

[374] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דפים 53 ע״א – 57 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

סדר הכוונות בקצרה מאת ר׳ מסעוד אזולאי

סדר הכוונות בקצרה מאת ר׳ מסעוד אזולאי נמצא בכת״י 438. כתב היד נעתק בידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), כפי שיתואר להלן סעיף נג.

[*438] כת״י מוסקבה, גינצבורג 645, ס׳ 47954, דפים 104 ע״א – 107 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

קונטרסי לימודי האצילות

קונטרסי לימודי האצילות נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, בלא שם ובלא כותרת, כמתואר לעיל סעיף מד. ארבעת הקונטרסים הגיעו אל ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), והוא העתיקם בכת״י 375. גם בהעתקתו של ר׳ מבי״א אין שם ואין כותרת לחיבור. כתב היד נעתק בשנת שס״א, כפי שעולה מן הדברים שכתב המעתיק בסופו.

> ותשלם כל ההעתק׳ היום יום טו״ב אלול שנת שהיו״ם [=שס״א] אם בקולו תשמעו, יחדש עלינו שנה טובה ומתוקה ויקבץ נפוצות יהוד׳ ואפרים, ויביאנו חברים לציון ולירושלם, ושם נעבוד את יי׳ אחד כימי עולם וכשנים קדמניות אכי״ר.

בראש החיבור נוספה הערה מאוחרת בכתיבת ידו של ר׳ אברהם יוסף שלמה גרציאנו.

> קבלתי מהמקובל האלקי... כמוהר״ר נתן שפירא... נר״ו... כשהיה פה מודונא, שהדרוש הזה אינו מן הרב הקדוש... יצחק לוריא האשכנזי זצוק״ל, ושאין ראוי ללמוד בו על צד היותר טוב כדי שלא לטעות... ושחבר אותו תלמיד א׳.

התנגדותו של ר׳ נתן שפירא לחיבורים שמיוסדים על שיטתו של ר״י סרוק מצטרפת לביקורתו של ר׳ מאיר פופרש על חיבורים אלו, כמובא להלן סעיף צד.

[375] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 42 ע״א – 57 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ן׳ ברוך

ר׳ ברוך ן׳ ברוך כתב את דרוש שיעור קומה על פי שיטת ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף מד. ר׳ מבי״א העתיק את הדרוש בכת״י 376, וכתב את שמו בראשו: ׳דרוש שעור קומה׳ (דף 27 ע״א). בסוף החיבור כתב ר׳ מבי״א את זמנו ומקומו.

> ותשלם מלאכת העתקה הזאת היום יום ד׳ כ״ח מרחשון שנת לא ימוש״ו [=שס״ב] מפיך, פה קורדילייאנו [Cordignano] אשר במחוז הטראביזיאנו [Treviso] לפרשת כי עת׳ הרחיב ה׳ לנו ופרינו בארץ.

[376] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דפים 25 ע״א – 36 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

קובץ מאמרים מאת ר׳ ישראל סרוק

ר׳ עזרא מפאנו העתיק קובץ מאמרים מאת ר׳ ישראל סרוק בכת״י 328, כמתואר לעיל סעיף מד. מאמרים אלו נעתקו בידי ר׳ מבי״א פעמיים.

א. באלול שס״א העתיק את כת״י 377. כך עולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 375.

ב. בחשוון שס״ב העתיק את כת״י 378. כך עולה מן הדברים שכתב בסוף כת״י 376.

[377] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1319, ס׳ 47929, דפים 33 ע״ב – 36 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).
חתימת צנזור: Renatto da Modena 1626.

[378] כת״י וטיקן 569, ס׳ 568, דפים 21 ע״א – 24 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

[מט] עריכות תלמידי ר׳ נתן אוטולינגו

לעיל, סעיף מז, תיארנו את פנקסו של ר׳ נתן אוטולינגו ואת החיבורים שהעתיק בעצמו. תלמידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, ר׳ משה יהוסף סיני הלוי ור׳ רפאל עזריאל כהן, העתיקו את דבריו. חשיבות גדולה נודעת להעתקות אלה כי אחדות מהן הגיעו מאיטליה לאשכנז ור׳ ישעיה הורביץ העתיקן בפנקסו.

פנקס כתבים וחידושים מאת ר׳ משה יהוסף סיני הלוי

קובץ ליקוטים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 379, ובו דברים מאת תלמידי האר״י, ר׳ ישראל סרוק ור׳ נתן אוטולינגו. בסוף הקובץ כתב המעתיק את שמו, זמנו ומקומו.

ע״י הצעיר משה יהוסף סיני בכ״מ ליאון הלוי זלה״ה... אסטי ערב ר״ח אלול שנת שס״ב לפ״ק, פה אסטי מפיימונטי לי״א [=לאורך ימים אמן].

הקובץ פותח בסדר של שבת. בראשו כתב רמי״ס הלוי.

סדר של שבת כמנהג המקובל האלקי מורי נר״ו כמהר״ר ישראל ן׳ סרוק, כפי מה שקבל מרבו הגאון החכם המקובל האלקי כמהר״ר יצחק אשכנזי זצוק״ל לי״א.

סדר זה נעתק גם בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד. בתוכנו של ׳סדר של שבת׳ נדון להלן סעיף סד.
אחר כתב רמי״ס הלוי ליקוטים שונים, ובהם דברים רבים משמו של ר׳ נתן אוטולינגו. נצטט דוגמאות אחדות.

מהחסיד אוטולינגו ז״ל נר״ו ד״פ כנף עולה ציצית... **מהחסיד אוטולינגו**... (דף ע ע״ב).[5]

מהחס׳ הנ״ל שקבל מהאלוף כמה׳ **משה מרדכי כהן** (דף עא ע״א).

והחסיד אוטולינגו אמר שמלת תקע... (דף עא ע״ב).

והחסיד ז״ל אמ׳... **והחסיד הנ״ל** אמ׳... (דף עג ע״א).

דברים אלה נעתקו מפנקסו של ר׳ נתן אוטולינגו, שתואר לעיל סעיף מז. דברים שכתב ר״נ אוטולינגו בפנקסו בגוף ראשון – אנ״א, מופיעים כאן בגוף שלישי – ׳מהחסיד אוטולינגו׳, ׳והחסיד אוטולינגו׳. כך יעשו גם ר׳ רפאל עזריאל כהן והתלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו, כמתואר בהמשך סעיף זה.

פסקאות נוספות שכתב רמי״ס הלוי במחברתו לא נעתקו מפנקסו הנזכר של ר׳ נתן אוטולינגו. שתיים מהן חשובות מאוד לידיעת דרכי הפצתה של קבלת ר״י סרוק באיטליה ובאשכנז.

א. רשימת מילויי שם הוי״ה ומשמעותם (דפים סד ע״ב – סה ע״א).
בראש הרשימה כתב רמי״ס הלוי: ׳חלופי שמות ההויה וחלוקם בספי׳. הרשימה ערוכה בשני טורים. בטור אחד נכתבו מילויי ההוי״ה ומניינם, ובטור השני נכתבה משמעותם בעולם האצילות. ׳44 מ״ד... 45 מה... 48 מח... 49 מט... 53 נג... 54 נד... 58 נח... 62 סב... 63 סג... 67 סז... 72 עב׳.

ב. כוונות נטילת ידיים ורחיצת פנים (דף סח ע״ב).
׳כשנוטל ידיו... וכשישפשף יחדיו הידים... וכשרוחץ פניו׳. בהמשך הכוונה מובאים דבריו של ׳החכם נר״ו׳, כלומר ר׳ ישראל סרוק.

בכל ההעתקות הרבות שנעשו לכתבי האר״י באיטליה לא מצאנו את הפסקאות הללו אלא רק במחברתו של רמי״ס הלוי. פסקאות אלו נמצאות רק בכתב יד נוסף אחד – פנקסו של ר׳ ישעיה הורביץ שנכתב באשכנז. הסמיכות בין שתי העתקות אלו פותחת פתח להבנת דרכה של קבלת ר״י סרוק מאיטליה לאשכנז, כפי שנראה להלן סעיף סז.

[379] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 612 4□ (לשעבר ליוורנו, ת״ת 76), ס׳ 122 B, דפים נט ע״א – עו ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1607.

התחלת החכמה

החיבור התחלת החכמה הגיע מדמשק לאיטליה, כמתואר לעיל סעיף כט. העתקה שלמה של התחלת החכמה נמצאת בכת״י 380, בכתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי. המעתיק כתב

5 המחיקה והתיקון נעשו בכתיבת ידו של רמי״ס הלוי.

את שמו בשני חיבורים, כת״י 379 וכת״י 381, הכרוכים יחד עם התחלת החכמה שבכת״י 380. בהעתקתו של רמי״ס הלוי נקרא החיבור בשם ׳עקרי וכללי חכמת שיעור קומה׳, כפי שכתב בראשו.

> עקרי וכללי חכמת שיעור קומה, מקובלי׳ מפי הרב הגאון המקובל כמהר״ר ישראל סרוק נר״ו, תלמידו של הרב הגדול החכם כמהר״ר יצחק לוריאה אשכנזי זצ״ל אשר יולד על ברכיו.

כותרת זו נמצאת גם בראש העתקתו של ר׳ נתן אוטולינגו בכת״י 356, שתוארה לעיל סעיף מז, ומשם נעתקה הנה. בכך שוות שתי ההעתקות, אך במבנה החיבור הן שונות – העתקתו של ר׳ נתן אוטולינגו נחלקה לסעיפים ואילו העתקתו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי רצופה ואין בה חלוקה כלל.
רמי״ס הלוי הוסיף להתחלת החכמה הערות מר׳ נתן אוטולינגו. הערות אלו פותחות ׳אנ״א׳ (כת״י 380, דף ג ע״א), ׳מהחסי׳ רנ״א׳ (דף ו ע״א), ׳מן החסיד אוטולינגו יצ״ו׳ (דף ז ע״א). הערות אלו אינן נמצאות בהעתקתו של ר״נ אוטולינגו עצמו, לעיל כת״י 356, ומכאן שרמי״ס הלוי שמען מפי ר״נ אוטולינגו עצמו או העתיקן מכתב יד אחר שלא הגיע אלינו.
לעיל, סעיף מג, תיארנו את התחלת החכמה בהעתקתו של ר׳ עזרא מפאנו. בעותק זה שני חלקים לחיבור: חלק ראשון על עולם האצילות, וחלק שני על עולם הבריאה. גם העותק שהכין רמי״ס הלוי כולל שני חלקים, אך הוא נבדל מהעותק של ר׳ עזרא מפאנו במשפטים המסיימים את החלק הראשון ופותחים את החלק השני.

החלק הראשון של התחלת החכמה נמצא בכת״י 380, דפים א ע״א – טו ע״ב. בסופו כתב רמי״ס הלוי.

> ואחרי אשר ה׳ את כל אלה בעולם האצילות, נוחיל לאל נשאל ממנו יאר ה׳ פניו אתנו סלה ויראנו נפלאות מתורתו בעולם הבריאה.

החלק השני נמצא בכת״י 380, דפים יו ע״א – ל ע״א. בראשו כתב רמי״ס הלוי.

> אחרי שהראנו ה׳ ית׳ את כל אלה בעולם האצילות, אחלי יכונו לפניו יאר פניו אותנו ויראנו נפלאות מתורתו ושפתינו יפתח בכי טוב לדבר בעולם הבריאה.

משפטים אלו נמצאים גם בעותקים של התחלת החכמה שנעשו באשכנז, כמתואר להלן סעיף סג. הסמיכות בין העתקתו של רמי״ס הלוי ובין העתקותיהם של מקובלי אשכנז תידון להלן סעיף סז.
החלק השני של התחלת החכמה, על עולם הבריאה, בהעתקתו של רמי״ס הלוי, ארוך מן המצוי בשאר ההעתקות של החיבור. רמי״ס הלוי הוסיף על שאר ההעתקות של התחלת החכמה כדי דף אחד שלם. גם העתקה זו אינה שלמה, ויתרה עליה העתקה יחידה בכתיבה אשכנזית שנמצאת בכת״י 611, כמתואר להלן סעיף סח.

[380] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 612□ (לשעבר ליוורנו, ת״ת 76), ס׳ B 122, דפים א–ל (מניין שני).
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1607.

כנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו

כנפי יונה נערך בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. החיבור נעתק בידי ר׳ משה יהוסף סיני הלוי בכת״י 381. בסוף החלק הראשון כתב המעתיק את שמו ומקומו: ׳נשלם פה אסטי לעת תמיד של בין הערבי׳ על ידי מיס״ל׳ (דף כג ע״ב). את שמו המלא ואת זמן העתקתו, שנת שס״ב, כתב המעתיק בחלק אחר של כתב היד, הוא כת״י 379.
רמי״ס הלוי לא העתיק את כל החיבור. כתיבתו מגעת רק עד דף סט ע״א, ומכאן ואילך המשיך סופר אחר בהעתקת החיבור. ארבעה חלקים של כנפי יונה נעתקו כאן, אך העתקתו של החלק הרביעי איננה שלמה.

[381] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 612□ (לשעבר ליוורנו, תלמוד תורה 76), ס׳ B 122, דפים א–[עה] (מניין ראשון).
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1607.

פירושים על כנפי יונה

טופס קדום של כנפי יונה (ב), שכתבו ר׳ משה נג׳ארה וחבריו, נעתק באיטליה לפני שנת ש״ס. טופס זה נמצא בכת״י 294, ובו נעתק החלק הראשון של הספר העוסק בסדר האצילות, כמתואר לעיל סעיף מב. ר׳ משה יהוסף סיני הלוי העתיק בכת״י 382 שני פירושים על החלק הראשון של כנפי יונה.
הפירוש הראשון נמצא בדפים לד–מא, והוא פותח כך.

> כשעלה ברצונו יתברך ויתעלה שמו לברא את העולם כדי להיטיב את ברואיו וכו׳, יש להבין מאי להיטיב את ברואיו אם עדיין לא נבראו היכן הם, אלא שידוע שהמלך אינו נק׳ מלך כי אם ברוב עם.

הפירוש השני, ארוך מקודמו, נמצא בדפים מב–נה, והוא פותח כך.

> כשעלה ברצונו כו׳, יש להבין מה הוא כשעלה ברצונו, וכי קב״ה שייך למימר עלה ברצונו, בשלמא באדם הגשמי נוכל לומ׳ כן... אלא הקב״ה שהוא ורצונו הכל א׳ מאי כשעלה ברצונו.

הפירוש הארוך נודע גם משתי העתקות נוספות: של ר׳ עזרא מפאנו, לעיל כת״י 325, ושל ר׳ רפאל עזריאל כהן, להלן כת״י 386. הפירוש הקצר נמצא רק בכתיבת ידו של רמי״ס הלוי, ולא נודע מכל כתב יד אחר.

[382] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 612 4□ (לשעבר ליוורנו, תלמוד תורה 76), ס׳ B 122, דפים לד–מא, מב–נה (מניין שני).
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1607.

פנקס כתבים וחידושים בעריכת ר׳ רפאל עזריאל כהן

פנקס כתבים וחידושים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 383. הקובץ כולל דברים שכתבו תלמידי האר״י וכן ר׳ ישראל סרוק ור׳ נתן אוטולינגו. אמנם שמו של הכותב לא נזכר בקובץ, אבל הוא מתברר מתוכנו. הכותב מביא פעמים רבות מאוד דברים שאמר ׳החסיד אוטולינגו יצ״ו׳. דברים אלה נמצאים בפנקסו של ר״נ אוטולינגו בכת״י 357, שתואר לעיל סעיף מז. דברים שכתב ר׳ נתן אוטולינגו בפנקסו בגוף ראשון – אנ״א, מופיעים כאן בגוף שלישי – ׳החסיד אוטולי יי״ץ אמר׳, ׳אמר החסיד אוטולי״.
נצטט כאן דוגמאות ספורות בלבד לדברים שהכותב מביא בשמו של החסיד אוטולינגו. כל אחת מהדוגמאות הללו הובאה לעיל סעיף מז בלשונה המקורית, כפי שכתבה ר״נ אוטולינגו עצמו בפנקסו.

> עוד אמר **החסיד אוטולי׳** הי״ה ברכ״ה בגי׳ אברהם, ואמר **החכם** כי נמצא כתוב בספר. וכן אמר הנגב״ה בגי׳ אדנו״ת, ואמר **החכם** כי כתוב בשערי אורה.[6]
>
> **והחסיד גיסי אוטולי׳** יי״ץ אמר שעולה זהו מקור הברכות, ואמר **החכם** נר״ו שגם הוא חשב זה על מטתו.[7]
>
> **והחסיד אוטולי׳** יי״ץ... והסכים לדבריו **החכם** נר״ו על פי החלום בלילה על מטתו.[8]

בציטוט השני קורא הכותב לר״נ אוטולינגו בשם ׳והחסיד **גיסי** אוטולי׳ יי״ץ׳, ומכאן מתברר שהוא ר׳ רפאל עזריאל כהן.[9] דברים משמו הביא ר׳ נתן אוטולינגו בפנקסו, ואף הוא קראו ׳גיסי׳, כמתואר לעיל סעיף מז.
רר״ע כהן העתיק מפנקסו של ר״נ אוטולינגו גם את דברי ר׳ משה מרדכי כהן, שהובאו לעיל בלשונו המקורית של ר״נ אוטולינגו.

> מפי **החסיד אוטולי׳** יי״ץ העתקתי כזה, שמעתי מפי האלוף כמהר״ר **משה מרדכי כהן** ז״ל שבא לו בחלום כי לולב...[10]

6 כת״י 383, דף 26 ע״א.
7 שם, דף 73 ע״א.
8 שם, דף 31 ע״ב.
9 דברים אלה מתאשרים מאיגרת העוסקת בעניינו של ׳גיסו האלוף אוטוליגי(!)׳ ונזכר בה ר׳ רפאל עזריאל כהן. האיגרת נדפסה על ידי י׳ בוקסנבוים, אגרות ר׳ יהודה אריה ממודינא, תל אביב תשמ״ד, עמ׳ 277.
10 כת״י 383, דף 67 ע״ב.

עוד הביא רר״ע כהן בפנקסו דברים רבים בסתם: 'אמר...'. דברים אלה נעתקו מפנקסו של ר״נ אוטולינגו, ושם נכתב כי ר׳ ישראל סרוק אמרם.
ליקוטים אלה נעתקו גם בידי ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כמתואר לעיל כת״י 379, ובידי התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו, כמתואר להלן כת״י 387.

[383] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1596, ס׳ 10694, 85 דפים.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ רפאל עזריאל כהן.

איגרת ר׳ ישראל סרוק

ר׳ עזרא מפאנו העתיק איגרת של ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף מד. איגרת זו היתה גם בידיו של ר׳ רפאל עזריאל כהן, והוא העתיקה בכת״י 384.

[384] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1596, ס׳ 10694, דפים 76 ע״א – 77 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ רפאל עזריאל כהן.

מאמר על האצלת האותיות

ר׳ נתן אוטולינגו כתב בפנקסו מאמר על האצלת האותיות, כמתואר לעיל סעיף מז. ר׳ רפאל עזריאל כהן העתיק את המאמר על האצלת האותיות לפנקסו שלו, הוא כת״י 385.

[385] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1596, ס׳ 10694, דפים 57 ע״ב – 63 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ רפאל עזריאל כהן.

פירוש על כנפי יונה

פירוש על כנפי יונה נעתק בכתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו, לעיל כת״י 325, ובכתיבת ידו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, לעיל כת״י 382. פירוש זה נעתק גם בידי ר׳ רפאל עזריאל כהן בכת״י 386.

[386] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1596, ס׳ 10694, דפים 77 ע״ב – 83 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ רפאל עזריאל כהן.

קובץ ליקוטים מתלמידי האר״י, מר״י סרוק ומר״נ אוטולינגו

קובץ ליקוטים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 387, ובו דברים מאת תלמידי האר״י, ר׳ ישראל סרוק ור׳ נתן אוטולינגו. הקובץ נכתב בכתיבה אשכנזית־איטלקית, היא כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי שישב לפני הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל עמ׳ 289.

הכותב מביא דברים שאמר ׳החסיד אוטולינגו יצ״ו׳, כגון בדף יט ע״א ע״ב, דף כ ע״א, דף כא ע״א, דף כד ע״א, דף כה ע״ב. בדף כ ע״א הביא דברים ׳מהחסיד הנז׳ שקבל מהאלוף כמה״ר משה מרדכי כהן׳. מקורם של הדברים הללו בפנקסו של ר״נ אוטולינגו שנמצא בכת״י 357, כמתואר לעיל סעיף מז. ליקוטים אלו נעתקו גם בידי ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כמתואר לעיל כת״י 379, ובידי ר׳ רפאל עזריאל כהן, כמתואר לעיל כת״י 383.
פסקאות רבות סומנו בקווים ובצדיהן נכתב: ׳נעתק׳. לפסקאות אחדות נכתב ציון שמראה את מקומן בספר כנפי יונה.

[387] כת״י וושינגטון, ספריית הקונגרס 75, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, 29 דפים.[11]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.

דרוש שיעור קומה

ר׳ ברוך ן׳ ברוך כתב את דרוש שיעור קומה על פי שיטת ר״י סרוק, כמתואר לעיל סעיף מד. דרוש זה נעתק בכת״י 388 בכתיבה אשכנזית־איטלקית, היא כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי שישב לפני הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל עמ׳ 289.

[388] כת״י וושינגטון, ספריית הקונגרס 85, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים 1 ע״א – 23 ע״ב.[11]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.

מאמר על האצלת האותיות

ר׳ נתן אוטולינגו כתב בפנקסו מאמר על האצלת האותיות, כמתואר לעיל סעיף מז. מאמר זה נעתק בכת״י 389 בכתיבה אשכנזית־איטלקית, היא כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי שישב לפני הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל עמ׳ 289.

[389] כת״י וושינגטון, ספריית הקונגרס 85, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, דפים 24 ע״א – 41 ע״א.[11]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של התלמיד האשכנזי של הרמ״ע מפאנו.

11 תודתי לבנימין ריצ׳לר ששלח אלי סריקות מכתב יד זה.

פרק אחד עשר

עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – ארץ ישראל ושכנותיה

תוצאתה החשובה של העריכה בתקופה השנייה, משנת ש״ס לערך עד שנת ש״פ, היא כינוסם של כל הקונטרסים שכתב ר׳ חיים ויטל ועריכתם בסדרות של ספרים. כל אחת מן הסדרות הללו כוללת שלושה ספרים: ספר דרושים, ספר כוונות וספר ליקוטים. כבר ראינו סדרות כאלו בפרק ח, הן סדרת הספרים שערך ר׳ מלכיאל אשכנזי וסדרת הספרים שערכו תלמידי ר׳ יוסף אבן טבול, אלא שהן לא נפוצו ולא הגיעו אלינו בשלמותן. אחרי שנת ש״ס נערכו סדרות אחדות של ספרים, אך לא כולן נודעו בשם. שתיים מהן נודעו בשם וזכו לתפוצה גדולה: סדרת הספרים שערך ר׳ אפרים פנצירי בדמשק וסדרת הספרים שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה בארץ ישראל.

נוסף על שתי סדרות אלו נמצאות העתקות רבות של ספרי דרושים, ליקוטים וכוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל שלא הצלחנו לזהותן כראוי. רובן הגיעו אלינו קטועות וחסרות, ועל כן קשה לדעת מידי מי יצאו. רוב העריכות הללו מבקשות לסדר את כוונות התפילה, ומשום כך גדול מספרם של ספרי הכוונות ממספרם של ספרי הדרושים והליקוטים. ספרי הכוונות שונים זה מזה, וכדי להבחין ביניהם יש לבדוק את תוכנם ולעקוב אחר סידורם הפנימי. אחדות מעריכות אלו נתאר כאן, עד כמה שידנו מגעת, תחת הכותרת ׳עריכות שונות׳.

הרוב הגמור של ספרים אלה עורכים ומסדרים את כתבי ר׳ חיים ויטל לבדם. יוצאת דופן היא סדרת הספרים שערך ר׳ אפרים פנצירי בדמשק, שבה נכללו גם דברים מכתבי ר׳ ישראל סרוק ומכתבי הרמ״ע מפאנו.

סדרות אלו היו לפני המקובלים והם התלוננו כי עריכתן אינה מושלמת, וכי הדרושים והכוונות לא נסדרו בהן כיאות ועדיין הם ׳מפוזרים אחת הנה ואחת הנה׳. כדי לתקן חסרונות אלה שבו המקובלים וערכו את הספרים מחדש. הם לא הסתפקו בסידור מחודש שלהם, אלא סיכמו את תוכנם במסכת מסודרת שמרצה את סדר ההאצלה או את סדר הכוונות מראשו לסופו. עורכים אלה כתבו מחדש את דברי ר׳ חיים ויטל, ויצרו להם סיכום קצר ומסודר. כך עשה ר׳ מסעוד

אזולאי לספר הדרושים ולכוונות התפילה, וכך עשה ר׳ אברהם אזולאי לספר הכוונות. הספרים שיצאו מתחת ידיהם הם הסיכומים הראשונים שנעשו לדברי האר״י, ובהם נמצאות לפני הלומד מסכתות שלמות, כוללות ומקיפות של סדר ההאצלה ושל סדר הכוונות על פי כתבי ר׳ חיים ויטל.

נוסף על כל אלה נמצא בידינו פנקסו של ר׳ יוסף ששון משלוניקי, ובו דברים קצרים בקבלת האר״י. לפנקס זה נודעת חשיבות גדולה לבחינת תפוצתה של קבלת האר״י בפולין ובאשכנז, כי פסקאות אחדות שנמצאות בו עתידות להימצא בספרים שידפיס ר׳ יהודה הכהן בקראקא ובפראג.

[נ] עריכת ר׳ אפרים פנצירי

ר׳ אפרים פנצירי, תלמידו של ר״ח ויטל ושכנו בדמשק, ערך וסידר את קבלת האר״י בספרים אחדים.[1] ביסוד עריכתו הניח ר׳ אפרים פנצירי את קונטרסי הטיוטות שכתב ר״ח ויטל, שתוארו לעיל סעיף טז, ואליהם צירף גם דרושים ופסקאות מכתבי ר׳ ישראל סרוק והרמ״ע מפאנו. ספרים אלה או חלקים מהם נקראים ׳הדרושים הנעלמים׳, ׳גלא עמיקתא׳ או ׳גלי עמיקתא׳. בגיליונותיהם של ספרים אלה נוספו הערותיו של ר׳ אפרים הפותחות ׳תוגמ״י׳, הוא שמו ׳אפרים׳ בחילוף אותיות א״ת ב״ש. השם ׳תוגמי׳ נזכר גם בכותרות שנכתבו בראשי ספרים אלה.

הספרים שערך ר׳ אפרים פנצירי נמצאים לפנינו בכתיבות ידיהם של ר׳ משה מזרחי, הסופר שחי ופעל בדמשק בסמוך לר״א פנצירי,[2] ושל סופר נוסף שישב לפני ר״א פנצירי ושמו לא נודע.

ר׳ משה מזרחי נטל את הספרים שערך ר׳ אפרים פנצירי וערך אותם שנית. משום כך יימצאו לפנינו ספרים אלו בנוסחים שונים במקצת, ולעתים ההבחנה ביניהם היא דקה מן הדקה. הספרים שערך ר׳ משה מזרחי יתוארו להלן סעיף פ.

ספר הדרושים

ספר הדרושים שבעריכתו של ר׳ אפרים פנצירי נמצא לפנינו בהעתקות קדומות, הן של הסופר ר׳ משה מזרחי הן של סופרים נוספים שישבו לפניו בדמשק.

שתי העתקות של ספר הדרושים שהכין ר״מ מזרחי נמצאות בידינו: עותק שלם בכת״י 391, ועותק חסר בכת״י 392. אמנם שמו לא נזכר בכתבי יד אלו, אבל כתיבתם זהה בכל סימניה לכתיבתו הידועה של ר׳ משה מזרחי, כמתואר להלן ראש סעיף פ. בכת״י 391 ציין הסופר את שמו ׳משה׳ בראשי שורות סמוכות בדפים אלה: קמ ע״א, קסז ע״ב, רכ ע״ב. בכת״י 392 ציין

1 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לא.

2 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עא.

הסופר את שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות בדפים אלה: 67 ע״ב, 168 ע״א, ריו ע״א, ריח ע״א, ריח ע״ב.[3]

כתב יד 392 נעתק בידי ר״מ מזרחי בשנת שפ״ג, וחסרים בו דפים רבים. תאריך כתיבתו, שנת שפ״ג, מתברר מספר הכוונות שנעתק יחד עמו, כמתואר להלן כת״י 401.

שני כתבי יד אלה אינם הקדומים ביותר שנמצאים בידינו. ספר הדרושים שנעתק בכת״י 390 קודם להם. סימני המים בכתב יד זה הם משנת ש״נ בערך, והם מקדימים מאוד את זמן עריכתו וזמן העתקתו של הספר.

בראשו של ספר הדרושים שבכת״י 391 כתב ר״מ מזרחי כותרת זו.

> **חלק ראשון מהדרושים הנעלמים**, אשר נתגלו על ידי האלהי כמהר״ר יצחק לוריאה אשכנזי זלה״ה, ובחלק הזה כלול דרוש אדם קדמון לכל הקדומים, בריאת כל העולמות כולם עקודים נקודים וברודים, ואיך נעשה עתיק, והגדלת האריך ואבא ואימא וזעיר ונוקביה וקישור העולמות.

הספר פותח בדרוש שכתב ר' אפרים פנצירי. דרוש זה הוא מעין הקדמה לחיבור עצמו, ופסקאותיו פותחות ב'דע אחי'. ספר הדרושים עצמו מתחיל בדרוש אדם קדמון שכתב ר' חיים ויטל. דרושו של ר״א פנצירי הובחן מגופו של ספר הדרושים בשני ציונים:

א. שני מניניי דפים נעשו לחיבור: האחד, לדרושו הפותח של ר' אפרים פנצירי; השני, לגופו של ספר הדרושים, כלומר מדרוש אדם קדמון ואילך.

ב. בין שני הדרושים נוספו משפטי מעבר. נוסחם של משפטים אלה שונה מעותק לעותק. בכת״י 390 נכתב בסופו של הדרוש הראשון: 'אמר תוגמי, זה הדרוש שכתבתי הוא כללות הדרוש בקיצור נמרץ, אבל הדרוש במקומו מתפשט כמו שיתבאר' (דף ו ע״א). ואחר, בהתחלת דרוש אדם קדמון, נכתב: 'זה הספר קראוהו ספר הסודות, ותוגמי קראו גלי עמיקתא' (דף ו ע״ב). בכת״י 391 נכתב: 'ואתה הקורא אל תטרוח שכלך להבין כל הנזכר, כי זה אינו אלא ציונים אחר שתדע כל זה מן הדרושים בע״ה. ועתה נתחיל הדרוש הקדוש ופקח עיניך' (דף ו ע״ב). נוסח אחר נמצא בכת״י 393: 'הדרוש הזה קראתי שמו מבחר הפנינים' (דף 14 ע״ב).

בכת״י 390 מסתיים הספר בפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י עצמו. בראש הפירוש נכתב: 'פירוש ספרא דצניעותא מהרב זלה״ה' (דף קז ע״ב). גם בכת״י 391 נגמר הספר בפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י עצמו (דף קצג ע״א ואילך), אלא שלפי המפתחות שבסופו הסתיים הספר בפירוש אדרא זוטא שכתב ר״ח ויטל. ואכן, בכת״י 394 מסתיים הספר בפירוש אדרא

3 ציון הדפים מטושטש וקשה מאוד לקריאה, ועל כן נאלצנו ללכת פעם אחר המניין המקורי ופעם אחר המניין החדש.

זוטא. זהו פירוש אדרא זוטא שכתב ר״ח ויטל ותואר לעיל סעיף טז, אלא שכאן הוא נקרא בשם חדש ונוספה לו הקדמה קצרה בתחילתו.
פירוש אדרא זוטא נקרא כאן בשמות אלה: ׳גילוי לאדרת האזינו מהרב זלה״ה׳ (כת״י 394, דף רנו ע״א), ׳גלי עמיקתא׳ (כת״י 393, דף 68 ע״ב). גם בכת״י 390 נעתק הפירוש בשמות אלו: ׳גלוי לאדרת האזינו מהרב זלה״ה׳ (דף צא ע״ב), ׳פירוש האדרא קדישא גלי עמיקתא׳ (דף צד ע״א). בסוף הפירוש נכתב כך: ׳תם חפצי בה שהיא פי׳ האדרא׳ (כת״י 390, דף קז ע״א).

בתחילת פירוש אדרא זוטא נוספה כאן הקדמה קצרה, והיא פותחת במלים אלו: ׳דע כי כל דבר שהוא למעלה מחבירו אינו יכול לקבל שפע אלא מז׳ תחתונות שלו׳.[4] מה טיבה של הקדמה זו? האם ר׳ חיים ויטל כתבה? עיון בהקדמה יגלה כי רוב פסקאותיה נלקחו מפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י בעצמו. להלן, סעיף קכט, ניווכח כי רובו של פירוש ספרא דצניעותא איננו מפרש את ספרא דצניעותא אלא את שתי האדרות, ובעיקר את האדרא זוטא. מתוך פירושי האדרא זוטא, השזורים בפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י, ליקטו מקובלי דמשק קטעים יסודיים וסידרו אותם כהקדמה לפירוש אדרא זוטא שכתב ר״ח ויטל. את הפסקאות האחרונות בהקדמה לקחו מקובלי דמשק מהפירוש הקצר על אדרא רבא שיוחס לר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף כג.
פירוש אדרא זוטא שבעריכה זו נעתק בכתבי יד רבים כקונטרס לעצמו, כמתואר להלן סעיף פא.

כת״י 393–395 ורובו של כת״י 396 נעתקו בכתיבה זהה. אין זו כתיבת ידו של ר׳ אפרים פנצירי, אלא של סופר שישב לפניו. בסופם של שני כתבי יד, כת״י 393 וכת״י 394, השתמש המעתיק בלשון ׳ובעל הספר לא יוזק...׳. לשון זו אופיינית לסופר ולמעתיק ולא למחבר, ומכאן ברור שכתב היד לא נכתב בידי ר׳ אפרים פנצירי עצמו.
בגיליונותיו של כת״י 395 הוסיף ר׳ יעקב צמח הערות בעצם כתיבת ידו.

ספר הדרושים שערך ר׳ אפרים פנצירי נדפס בדפוס 398.

[390] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4180 8□, ס׳ B 576, 163 דפים (מניין מקורי: ב–עט, מ–קכד).[5]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה מזרחית.
סימני מים משנת ש״נ בערך.

[391] כת״י רמת גן, בר אילן 1067 (לשעבר מוסאיוף 36), אוהל ש״ם 67, ס׳ 22863, רכא דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.

4 כת״י 393, דף 91 ע״א; כת״י 394, דף רנא ע״ב.

5 כתב היד איננו חסר מאומה, ודף מ שבמניין השני הוא המשכו של דף עט במניין הראשון. אינני יודע מדוע הוחל כאן במניין חדש של דפים.

[392] כת״י ירושלים, מהלמן 20, ס׳ 31538, דפים 1–228.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.
חסר דפים רבים. השלמות בכתיבה מאוחרת.

[393] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12354, ס׳ 8298, דפים 1–96.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של סופרו של ר׳ אפרים פנצירי.

[394] כת״י לוס אנג׳לס, אוניברסיטת קליפורניה 960 bx. 2.9, ס׳ 32806, שטו דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של סופרו של ר׳ אפרים פנצירי.
בסוף: ׳ברוך ה׳ שזיכני להשלים ספר זה הנקר׳ ספר הדרושים, שמו גלי עמיקת׳ כשמו כן הוא, ובעל הספר לא יוזק ויזכה ללמוד בו ולהבין סודותיו הוא וזרעו אחריו׳ (דף שטו ע״ב).

[395] כת״י ירושלים, ישיבת אהבת שלום. שני עמודים ממנו מצולמים בדפוס 398, עמ׳ 7 ועמ׳ 20.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של סופרו של ר׳ אפרים פנצירי.
בסוף: ׳ברוך ה׳ שזיכני להשלים זה הספר ספר הדרושים גלי עמיקתא, ובעל הספר לא יוזק ויזכה ללמוד בו ולהבין סודותיו הוא וזרעו אחריו׳.
הערות מאת ר׳ יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[396] כת״י רמת גן, בר אילן 1068 (לשעבר מוסאיוף 26), אוהל ש״ם 68, ס׳ 22854, 224 דפים (לדפים 1–175 קיים מניין מקורי: כה, לב–לג, לה–לז, מ–רז).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
דפים א–רז בכתיבת ידו של סופרו של ר׳ אפרים פנצירי. שאר הדפים בכתיבה מאוחרת.

[397] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1750, ס׳ 10848, דפים 15–275.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
בראש: ׳זה הספר קראוהו ספר הסודות ותוגמי קראו גלי עמיקתא׳. בסוף: ׳זכינו להשלים זה הספר... י״ג לחדש אב שנת ולירושלים מבשר אתן ליצירה [=תנ״א?] ליצי׳ הכותב יבמ״י ומ״י והקורא יבורך מפי אב״י ואמ״י...׳.

[398] דפוס, ספר הדרושים, ירושלים תשנ״ו, 29 + [2] + ש דפים.

ספר הכוונות

ספר הכוונות בעריכתו של ר׳ אפרים פנצירי שונה ומיוחד מכל שאר ספרי הכוונות — הוא פותח בכוונות של תפילת ערבית ולא בכוונות של תפילת שחרית. רוב המקובלים הלכו אחר סידור התפילה וסידרו את הכוונות במתכונתו — פתחו בתפילת שחרית וסיימו בתפילת ערבית. לא כן עשה ר״א פנצירי. הוא דרך בדרך עצמאית, וערך את הכוונות על פי סדרן והגיונן הפנימי. כי כוונות התפילה, על פי האר״י, מבקשות לתקן את זעיר אנפין ונוקביה ולהוסיף להם מוחין.

הן מתחילות בעת שנוקבא נמצאת למטה מהאצילות בזמן הלילה, ממשיכות בהעלאתה משם באמירת פסוקי דזמרה, ומוסיפות תיקון אחר תיקון במהלך התפילה עד זיווגה של נוקבא עם זעיר אנפין בסוף תפילת העמידה. בתפילת ערבית נעשה זיווג לאה, ובתפילת שחרית נעשה זיווג רחל. בחצות הלילה נוצרים מלאכים, ובתפילת שחרית נוצרות נשמות.[6] מהלך תיקונם של זעיר אנפין ונוקבא מתחיל אפוא בתפילת ערבית, נמשך בתפילת שחרית ומסתיים בתפילת מנחה, ואחריו הלך ר״א פנצירי בסדרו את ספר הכוונות. כך יכול הלומד בספר הכוונות שערך ר״א פנצירי לא רק לדעת את כוונות התפילה אלא גם להבין את מהלכן וכיצד הן מגיעות אל תכליתן — תיקון האצילות והמשכת השפע אל הנבראים. כך עתיד לעשות גם ר׳ עמנואל חי ריקי בספרו משנת חסידים, כמתואר להלן סעיף צט.[7]

ספר הכוונות שערך ר׳ אפרים פנצירי נמצא לפנינו בהעתקות קדומות, ונתארן אחת לאחת. עותק שלם של הספר נמצא בכת״י 399, והוא נפתח בכותרת זו.

חלק שני מכתיבות האלהי הרב כמהר״ר יצחק לוריאה זלה״ה, והוא הנקרא ספר הכוונות, והם כוונות התפילות של כל השנה מסודרים על היושר, בסוד ויהי ערב ויהי בקר.

כתב יד זה נעתק בכתיבת ידי סופרו של ר״א פנצירי, שהעתיק גם את ספר הדרושים בכת״י 393–396. בסוף הכוונות לימי החול נכתבו משפטים אלו: ׳תם ונשלם תפילות של חול... ונתבאר על ידי תלמידו הרב האלהי כמהר״ר חיים וידאל נר״ו לא ידעך ויאריך ימים אכי״ר׳ (דף 167 ע״ב). ברכת החיים שבה נזכר כאן ר״ח ויטל מלמדת כי כת״י 399 נעתק לפני שנת ש״פ, בחייהם של ר״ח ויטל ור״א פנצירי גם יחד.

ארבע העתקות של ספר הכוונות שהכין ר׳ משה מזרחי נמצאות בידינו: כת״י 400, כת״י 401, כת״י 402 וכת״י 403. אמנם שמו לא נזכר בכתבי יד אלו, אבל כתיבתם זהה בכל סימניה לכתיבתו הידועה של ר״מ מזרחי, כמתואר להלן ראש סעיף פ. בכת״י 400 ציין הסופר שמו ׳משה׳ בראשי שורות סמוכות בדף קלט ע״א. בכת״י 402 ציין הסופר את שמו ׳משה׳ בראשי שורות סמוכות בעמ׳ 130 ובעמ׳ 154.

כת״י 401 נעתק בידי ר״מ מזרחי בשנת שפ״ג, כפי שכתב בראשו: ׳י״ז לאדר שני בשנת השפ״ג ליצירה׳. הספר פותח בכותרת זו.

חלק שני הדרושים הנעלמים שנתגלו על ידי הרב הגדול המקובל האלהי כמהר״ר חיים ויטאל זלה״ה שקבל מרבו הגדול כמהר״ר יצחק לורייא אשכנזי זלה״ה, וזה נקרא ספר הכוונות שיכוון האדם בכל תפילותיו ומעשיו על דרך האמת.

6 מהלך התיקון מסתיים בכוונות לתפילת מנחה, אך לא נוכל לפרטן כאן.

7 גם בין סידורי האר״י מצאנו תופעה דומה: רוב הסידורים מתחילים בתפילת שחרית, ואילו הסידור הנדפס בזולקווא תקמ״א מתחיל בתפילת ערבית.

כותרות דומות נמצאות גם בשני העותקים הנוספים שכתב ר״מ מזרחי. בצדה של הכותרת שבכת״י 401 נכתב: ׳דמי זה הספר עשרה קרוש [=גרוש] לא פחות׳. הערה כזאת נמצאת, באותה כתיבה, גם בראש ספר הדרושים שנעתק בכת״י 691.
בגיליונותיו של כת״י 403 הוסיף ר׳ יעקב צמח הערות בעצם כתיבת ידו. כת״י 404 היה בידיו של ר׳ חיים הכהן, ובדף קיה (!) ע״ב הוסיף הערה הפותחת: ׳ח״כ׳.
ספר הכוונות בעריכת ר״א פנצירי הגיע לאיטליה ונעתק בה. בראשיהם של כת״י 406 ושל כת״י 407 נכתב: ׳ס׳ הכוונות להרמ״ע׳, וכותרת שגויה היא.

[399] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12354, ס׳ 8298, דפים 97–239.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של סופרו של ר׳ אפרים פנצירי.

[400] כת״י לידס, ספרייה ע״ש ברותרטון 420, ס׳ 15467, 208 דפים (מניין מקורי: ב–ריב).
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.

[401] כת״י ירושלים, מהלמן 20, ס׳ 31538, דפים 229–244.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.
לא שלם.

[402] כת״י ששון 174, ס׳ 9438, עמודים 121–168.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.
לא שלם.

[403] כת״י ירושלים, ישיבת אהבת שלום, רכ דפים. שני עמודים ממנו מצולמים בדפוס 408, עמ׳ 9 ועמ׳ 25.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.
הערות מאת ר׳ יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[404] כת״י ירושלים, ספריית אדמו״ר סטולין קרלין, הרב שוחט 573, ס׳ 49258, קכ דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ חיים הכהן בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים: ״יהושע אשר פרחי׳.

[405] כת״י לונדון, מונטיפיורי 326, ס׳ 5270, דפים 17–258 (מניין מקורי: א–קס + א–פב).
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[406] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 613□, ס׳ B 29, קעה דפים.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[407] כת״י מוסקבה, גינצבורג 353, ס׳ 48086, דפים 7–254 (מניין מקורי: א–רמז).
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[408] דפוס, ספר הכוונות, ירושלים תשס״ד, 25 + שעג דפים.

ספר הליקוטים

ספר ליקוטים נמצא בכת״י 409. הספר נעתק בידי ר׳ משה מזרחי בדמשק. אמנם שמו לא נזכר בכתב היד, אבל כתיבתו זהה בכל סימניה לכתיבתו הידועה של ר״מ מזרחי, כמתואר להלן ראש סעיף פ. הסופר ציין את שמו ׳משה׳ בראשי שורות סמוכות בדף נ ע״א ובדף עד ע״א.
כתב היד איננו שלם, אבל ׳מפתחות הספר׳ שרדו ועל פיהם יכולים אנו לדעת את תוכנו השלם. על פי מפתחות אלו הספר מתחיל ב׳ענין שכר שכיר׳.[8]

[409] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2022, ס׳ 11120, 80 (מניין מקורי: יז–צו) + [7] דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.
לא שלם.

חלק רביעי של גלא עמיקתא

קובץ נוסף של דרושים בעריכת ר׳ אפרים פנצירי נמצא בכת״י 410. הקובץ נעתק בידי ר׳ משה מזרחי בדמשק. אמנם שמו לא נזכר בכתב היד, אבל כתיבתו זהה בכל סימניה לכתיבתו הידועה של ר״מ מזרחי, כמתואר להלן בראש סעיף פ. הסופר ציין את שמו ׳משה׳ בראשי שורות סמוכות בדפים אלה: עח ע״ב, צב ע״ב, קלה ע״ב, קלו ע״א, קלז ע״ב, קנו ע״ב (פעמיים), קסב ע״ב. בדף לא ע״ב ציין הסופר את שמו בראשי שש שורות סמוכות בצורה זו: ממ שש הה.

ספר הדרושים פותח בשורות אלו.

התחלתיו שנת השע״ג ליצירה ר״ח אלול.
חלק רביעי מהדרושים הנקראים **גלא עמיקתא**.

במקומות אחדים בספר נזכר העורך בכינויו ׳תוגמי׳, כאמור בראש סעיף זה. פסקה שלמה מפרשת את שורש נשמתו: ׳שורש נשמת פלוני אלמוני, ואמר שהוא תוגמ״י׳ (כת״י 410, דפים כה ע״א – כו ע״א). פסקה זו הובאה גם בספר תק״ן ליקוטים שערך הרמ״ע מפאנו, סעיף תקלו, כת״י 487, דף 174 ע״א. בספר זה צוין כי מחבר הפסקה הוא ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב ולהלן סעיף נח.
בשם ׳תוגמ״י׳ הוסיף העורך את הערותיו לספר. נרשום אחדות מהן: ׳הגה״ה, אמר תוגמ״י זה נאמר על שתי אבני השוהם׳ (דף כט ע״ב); ׳ונ״ל תוגמ״י שהוא שם ס״ג...׳ (דף מא ע״ב); ׳הגה״ה, אמר תוגמ״י לא מצאתי חשבון זה׳ (דף מד ע״ב); ׳אמר תוגמ״י כי פירושו הוא...׳ (דף נג

8 כך מתחיל ספר הכוונות שהביא ר׳ משה טרינקי לבית הדפוס, כמתואר להלן סעיף נה.

ע״ב); ׳אמר תוגמ״י, אלו הייחודים כתובים בחלק שלישי עם ייחודים אחרים, ולפי שיש באלו איזה גילויים שלא נתבאר שם היטב לכן לא נמנעתי מלכתוב אותם׳ (דף סז ע״ב); ׳אמר תוגמ״י נר״ו, כי יש הפרש בחשבון ארבעים... והמשכיל יבין מי מאיר לאלו הבגדים׳ (דף ע ע״ב); ׳אמר תוגמ״י שהם י״ב ג׳ לכל מדה וצ״ע׳ (דף קג ע״א).

שלושת החלקים הראשונים שערך ר״א פנצירי מיוסדים על קונטרסיו של ר״ח ויטל. עריכה זו דומה לשאר עריכותיהם של מקובלי ארץ ישראל, שנטלו את קונטרסי ר״ח ויטל וסידרו אותם בספרי דרושים, כוונות וליקוטים, כמתואר לעיל סעיף מ ולהלן סעיף נו. החלק הרביעי שערך ר״א פנצירי שונה מאלה תכלית שינוי. בחלק זה הוא כלל דרושים שלא מצאנו כמותם נעתקים בארץ ישראל בזמנו. דרושים אלו שולבו ושוקעו בספר ללא כותרת או ציון כלשהו בדבר מקורם, ואנו השתדלנו לזהותם ולהתחקות אחר הספרים שמהם באו. אחדים מהם נרשום הנה לפי סדרו של הספר.

א. כנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו, חלק שני, פרק א (דף א ע״א–ע״ב). בפסקה זו נדון להלן בהמשך הדברים.

ב. דרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן (דפים א ע״ב – יח ע״א). דרוש זה נעתק לראשונה בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד. לפני דרוש זה הקדים העורך: ׳עם היות כי בחלק הראשון של הדרושים נתבאר ענין הצמצום ראשון והעיגולים והיושר עכ״ז עם הדרוש הזה יאירו עיניך יותר׳.

ג. ארבעה פירושים למאמרים שונים בספר הזוהר (דפים כב ע״א – כג ע״א). שלושה מפירושים אלו נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 328, ובידי ר׳ מבי״א (אוטולינגו?) בכת״י 378. ארבעת הפירושים הללו נמצאים גם בספר תק״ן ליקוטים, סעיפים תקיז–תקך, כת״י 487, דפים 162 ע״א – 164 ע״א. פירושים אלו מאת ר׳ ישראל סרוק הם, כמתואר להלן סעיף נח.

ד. התחלת החכמה, הפסקה הפותחת ׳צריך שתדע כי שערות רישיה דז״א׳ ואילך (דפים לד ע״א – מא ע״ב). החיבור תואר לעיל סעיף כט. העתקה לא שלמה — רק המחצית השנייה של החלק הראשון נעתקה כאן, ונראה כי כך הגיע החיבור לידי ר״א פנצירי.

ה. ספר הכוונות מאת ר׳ יהודה רומנו, הפסקה הפותחת ׳דע כי היכל ק״ק׳ ואילך (דפים מא ע״ב – נד ע״ב). העתקה לא שלמה — מכוונות קריאת שמע ואילך, ונראה כי כך הגיע החיבור לידי ר״א פנצירי.

ו. כנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו, חלק שלישי, פרקים פד–צח (דפים נה ע״א – נו ע״ב). בפסקאות אלו נדון להלן בהמשך הדברים.

ז. כנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו, חלק שני, פרקים ב–קמט (דפים נז ע״א – צב ע״א). בפסקאות אלו נדון להלן בהמשך הדברים.

ח. דרוש התנינים מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול (דפים קנו ע״ב – קס ע״א). נוסח הדרוש זהה לנוסחו בכת״י 155, כמתואר לעיל סעיף כג.

דרושים נוספים בספר אינם ידועים מכל מקור אחר. נראה שדרושים אלה נתחברו בדמשק, ור׳ אפרים פנצירי הוא הראשון שערכם וסידרם.

א. פירושים על תיקוני הזוהר מאת ר׳ חיים ויטל (דפים צט ע״א – קח ע״א). בתחילתם נכתבו שתי כותרות זו מתחת לזו: ׳פירוש וכללים שהבין אחד מן הקדושים מדברי התיקונים. הה״ר חיים מקובל נר״ו׳ (דף צט ע״א). בהמשך הדברים: ׳וכל זה שכתבתי אינו להתגדל לעשות פירושי אמנם ללקוט ולהבין מתוך התיקוני׳ מה שאני יכול להבין...׳ (דף קב ע״א). בסוף: ׳עד כאן מצאתי׳.

ב. פירוש על תיקוני זוהר חדש, דפוס שלוניקי שנ״ז (דפים קח ע״א – קיב ע״א). בראשו נכתב: ׳פירוש על התיקונים החדשים שנדפסו, והם קודם התיקונים של דפוס הראשון׳. מחברו של פירוש זה לא נודע.

ג. דרושים קצרים מאת ר׳ חיים ויטל (דפים קמד ע״ב – קמו ע״ב). בראשם נכתב: ׳דרש מרחמ״ן [=מר׳ חיים מקובל נר״ו]׳. אוסף של דרושים קצרים הפותחים במלים ׳עוד אמר׳. נראה כי אלו הם דרושים שדרש ר״ח ויטל בדמשק לפני הציבור, ואחד מן השומעים רשם את תוכנם בקיצור.[9] במקום אחד הוסיף הכותב: ׳ואמר שקבל מרבו... וצ״ע, ואמר אם תפשפש היטב תמצא הדרוש אמיתי, ואני בעונותי לא הבנתי׳ (דף קמו ע״ב).

רשמנו מקורות אחדים לספר הדרושים שלפנינו. בשלושה מהם — א, ו, ז — נטל ר״א פנצירי פסקאות מספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו. ספר זה נערך בידי הרמ״ע שלוש וארבע פעמים, כמתואר לעיל סעיף מה ולהלן סעיף נח. איזו עריכה של כנפי יונה הגיעה אל ר״א פנצירי? כדי להשיב על כך השווינו את נוסח הפסקאות המשוקעות בחלק הרביעי של גלא עמיקתא לנוסחים השונים של הפסקאות הללו בעריכות השונות של ספר כנפי יונה. ההשוואה מלמדת כי לפני ר״א פנצירי היה מונח ספר כנפי יונה בעריכתו השלישית של הרמ״ע וממנו נטל פסקאות לחלק הרביעי של גלא עמיקתא, כמתואר בפרוטרוט להלן סעיף נח.
תאריכיהן של שתי עריכות אלו ידועים לנו, ומהם מתברר סמיכות פרשיות חשובה ביותר. הרמ״ע מפאנו ערך בשלישית את כנפי יונה בין שנת ש״ס לבין שס״ה, ור״א פנצירי ערך את החלק הרביעי של גלא עמיקתא בשנת שע״ג. כעשר שנים חלפו אפוא בין שתי העריכות, ובתקופה קצרה זו הגיע ספר כנפי יונה מרג׳יו לדמשק ופסקאות ממנו נלקטו ונערכו מחדש בספר הדרושים.

חשיבות גדולה לחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר״א פנצירי. זהו הספר הראשון בקבלת האר״י שנערך בארץ ישראל ונכללו בו חיבורים מבית מדרשו של ר״י סרוק באיטליה.[10] בסדרת

9 גם שומעיו של ר׳ יוסף ז׳ טבול רשמו את דרשותיו בציבור, כמתואר לעיל סעיף כו.

10 דוגמה נוספת למעבר כתבים מאיטליה לארץ ישראל בשנים אלו נמצאת בדברי ר׳ אהרן ברכיה די מודינה. הוא כותב כי הודיעו לו ׳מצפת תובב... כי מעלות אלופי הבית דין משם קימו וקבלו עליה׳ לשמור ולעשות כל דברי ומנהגי מעבר יב״ק, וגם סדר אשמורת הבקר הבטיחוני להרגיל אותו שם, ובפרט בבית הכנסת איטליאני׳ (מגן אהרן, דף 160 ע״ב. הובא על ידי י׳ תשבי, העימות בין קבלת האר״י לקבלת הרמ״ק, ציון לט [תשל״ד], עמ׳ 42).

הספרים שבה ערך וסידר את כל כתבי האר״י שהיו בידו כלל ר״א פנצירי חלקים מדרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן ומכנפי יונה שערך הרמ״ע מפאנו, שני חיבורים ההולכים בשיטת ר׳ ישראל סרוק. ר״א פנצירי כלל כאן את כל עניין המלבוש, העומד בראש סדר ההאצלה על פי שיטתו של ר״י סרוק אך לא נזכר באחד מחיבוריהם של ר״ח ויטל, ר״י טבול, ר״מ יונה ושאר תלמידי האר״י הרשומים. את כל אלה עשה ר׳ אפרים פנצירי בחייו של ר׳ חיים ויטל ובשכנותו בעיר מגוריהם דמשק.

עובדה זו ניתנת להתפרש בשתי דרכים. אפשר להסיק מכאן כי ספרו של ר״א פנצירי הגיע אל ר״ח ויטל, וכך נודעו לו המלבוש ושאר חידושיהם של ר״י סרוק והרמ״ע מפאנו. עוד אפשר להסיק כי ר״א פנצירי כלל את דברי ר״י סרוק בספריו אחרי שנועץ בר״ח ויטל ובמקובלים אחרים, וכי לכולם היה ברור כי על המלבוש שמע ר״י סרוק מן האר״י. אך ייתכן שכל המסקנות הללו אין להן על מה שיסמוכו, כי החזיק ר״א פנצירי בדעת יחיד בין מקובלי ארץ ישראל. כבר ראינו לעיל, סעיף לב, כי ר׳ ישראל סרוק נפגש עם ר׳ אפרים פנצירי והודיע לו את שורש נשמתו. עוד נראה, להלן סעיף פא, כי היה ר׳ אפרים פנצירי במצרים והעתיק שם מדרושי ר׳ יוסף ז׳ טבול. מכל אלה אפשר להסיק כי נקט ר״א פנצירי עמדה שונה משאר מקובלי ארץ ישראל, ויחיד היה בהשוותו את המידות ובאוספו את דברי ר״ח ויטל, ר״י טבול, ר״י סרוק והרמ״ע מפאנו אל מקום אחד. לא נוכל להכריע בסוגיה גדולה זו בלי להוסיף ולבררה מכל צדדיה, ועדיין צריכים אנו למודעי.[11]

מהחלק הרביעי של גלא עמיקתא שבכת״י 410 נעתקו דרושים וליקוטים אל ספר דרושים וחידושים שנעתק בכת״י 700, כמתואר להלן סעיף פא.

[410] כת״י ירושלים, בניהו ק 141, ס׳ 72328, קפח דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ משה מזרחי.

[411] כת״י ירושלים, בניהו ק 119, ס׳ 72299, דפים 83 ע״א – 174 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[נא] עריכת ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה

קונטרסי הטיוטות שכתב ר׳ חיים ויטל נעתקו בכתבי יד רבים, כמתואר לעיל סעיף טז. כיוון שקונטרסים אלו נעתקו ללא סדר השתדלו המקובלים לעורכם ולסדרם. בעריכות אחדות סודרו הקונטרסים בשלושה כרכים: ספר דרושים, ספר כוונות וספר ליקוטים. אחת מאלה, של ר׳ אפרים פנצירי, תוארה לעיל סעיף נ, ועליה נוסיף עתה את העריכה הנפוצה מכולן — עריכתם של ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה.

על הספרים שערכו ר׳ בנימין הלוי ור׳ אלישע גוואשטלה נודע לנו מדברי ר׳ מאיר פופרש.

11 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ׳ 1030.

וספרים אשר ביד בני ארץ ישראל לא היה להם סדר וטעם וריח, ולא נעלם מעיני תורת חכמים ותלמידיהן כי הסדר באלו הדברים הוא עיקר אשר ילמד האדם כל דבר ודבר על אופניו... לכן אזרו מתנים וחלצים הרבנים הרוממים והשלמים הדיינים המצוינים גאוני ארץ ישראל מוהר״ר בנימין הלוי ומוהר״א גואשטאלה נר״ו ואמרו לתקן וסדרו מכל הקונטרסים ג׳ ספרים. ספר א׳ **ספר הדרושים**, ושמו בסופו מה שמצאו דרושים מגלגולים, ומהם הקדמות הראמות למתחיל. **וס׳ הכוונות** של כל השנה, וספר הלקוטים, מה שמצאו מדברים קטנים הכל חבור ילקוט אחד, ושמו שמם **ס׳ לקוטים**.[12]

עריכה זו, כעריכות רבות אחרות של כתבי ר״ח ויטל שתוארו בסעיפים הקודמים, לא סודרה כדבעי. ר״ב הלוי ור״א גוואשטלה כללו מאמרים מסוימים בשני ספרים בעת ובעונה אחת, וגם סידורו הפנימי של כל ספר וספר אינו מושלם כל צורכו. כך כתב ר״מ פופרש בהמשך דבריו.

ואמרו לתקן ולא תקנו. **הס׳ דרושים** שלא שמו לו קשר דרוש לדרוש ולא שמות לדרושים בשום שער ולא חלקו לפרקים כראוי וכנכון. **והס׳ כוונות**, אמת שרצו לסדר כסדר תפלות השנה, ולא התחילו ולא סיימו, וערבבו ענין בענין עד שכאשר לומד האדם בשחרית שבת ימצא ענינים של חול ולהיפך. **וס׳ הלקוטים** לא תקנו שום דבר מכל וכל עד שיקוץ המעיין בחייו.[12]

באוצרות כתבי היד אין ספרים ששמותיהם של ר״ב הלוי ור״א גוואשטלה נזכרו עליהם, ואלמלא דבריו של ר״מ פופרש לא היינו יודעים ששני מקובלים אלה ערכו את ספרי ר״ח ויטל. תיאורו של ר״מ פופרש נותן בידינו גם סימנים שעל פיהם נוכל לזהות את ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שערכו ר״ב הלוי ור״א גוואשטלה.

ספר הדרושים

עותק קדום של ספר הדרושים נמצא בכת״י 412. בראשו נכתב: ׳אתחיל לכתוב דרוש א״ק ואשאלה עזר מעם ה׳ עושה שמים וארץ׳.[13] הספר נגמר בדרושים העוסקים בענייני הגלגולים, כתיאורו של ר״מ פופרש המצוטט לעיל.

הספר פותח בדרוש אדם קדמון, שתואר לעיל סעיף טז. בסופו כתב המעתיק: ׳ותהיא(!) השלמת כתיבתו היום יום ו׳ שילו(!) חודש סיון שנת ת״ד ליצרה(!)׳ (דף נ ע״ב).

בספר הדרושים נכללו שני פירושים על ספר הזוהר. פירוש ספרא דצניעותא שכתב האר״י עצמו, שתואר לעיל סעיף יב, נעתק כאן בדפים נ ע״ב – פד ע״א. פירוש אדרא זוטא שכתב ר״ח ויטל, שתואר לעיל סעיף טז, נעתק כאן בדפים פד ע״א – קה ע״ב.

12 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע״ב.

13 בראש כתב היד נוסף בכתיבה מאוחרת: ׳ס׳ אוצרות חיים׳, כיוון שגם ספר זה מתחיל בדרוש אדם קדמון. אלא שמהמשך כתב היד ברור שספר הדרושים לפנינו ולא ספר אוצרות חיים.

בסוף הספר כתב המעתיק: ׳ותהי השלמת כתיבתו היום יום ו׳ כ״ח ימים לחודש חשון ת״ו לפ״ק׳ (דף רעג ע״ב).
בגיליונות הספר נוספו הערות מאת ר״י צמח, אך הן לא בכתיבת ידו.
עותק ראוי לציון של ספר הדרושים נמצא בכת״י 414. בגיליונותיו נוספו הערות רבות מאת ׳א״א׳. אחת מהן נכתבה בשולי האיגרת ששלח האר״י לר״ש די פודילה: ׳א״א, בכל דרושי הרב לא נזכר ענין זה... חוץ מספר׳ דצניעות׳ בהיותו מפרש ענין זה, כי משם משמע כמו שכתב כאן׳ (דף קעג ע״ב). ההערה משווה בין שני חיבורים שכתב האר״י עצמו — האיגרת ששלח לר״ש די פודילה ופירוש ספרא דצניעותא — ומוצאת תוכן שמשותף לשניהם ונמצא רק בשניהם.

[412] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1985, ס׳ 11083, רעג דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[413] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10548, ס׳ 7910, דפים 1 ע״א – 352 ע״ב (מניין מקורי: י ע״א – שנד ע״ב).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[414] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2044, ס׳ 11142, רח דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות רבות מאוד מאת ׳א״א׳.

[415] כת״י אוקספורד, בודלי 1727, ס׳ 17758, 257 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
לא שלם.

[416] כת״י אוקספורד, בודלי 1784, ס׳ 18076, דפים 123–212 (מניין מקורי: י–ק).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[417] כת״י המבורג, לוי 92, ס׳ 26248, שג + [1] דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
בדף כ ע״ב: ׳הגהה מהרב כמהר״ר אפרים פאנציירי ז״ל׳. בדף נו ע״ב: ׳נלע״ד דוד׳.

ספר הכוונות

ספר הכוונות פותח כך: ׳קודם שיתפלל האדם בשחרית צריך לקבל עליו מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך׳, וזה סדרו: ׳ענין התפלה ופרטיה וציצית ותפילין׳, סדר עליית העולמות בחול, כוונות לימי החול, כוונות לשבת, כוונות לאכילה, כוונות לפסח, לשבועות, לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות.
העתקה שלמה וקדומה של הספר נמצאת בכת״י 418. החיבור המקורי מתחיל בדף 14 ע״א, שהוא על פי המניין המקורי דף ב ע״א. הערותיהם של מקובלי דמשק, כולם בברכת החיים, נוספו בגיליונות: ׳כתב החכם כמה״ר צמח נר״ו משם הר׳ ר׳ חיים זלה״ה׳ (דף ב ע״א); ׳הח׳ צמח, אמרו לי שהי׳ נוהג הרב זלה״ה ר׳ חיי׳ לעשו׳ הקפ׳ אח׳ בכל יום ובשבת ז״ (דף יד ע״ב); ׳ה״ר

חיים כהן נר״ו׳ (דף לה ע״א), הוא ר׳ חיים הכהן תלמידו של ר׳ חיים ויטל ושכנו בדמשק; ׳החכם כמה׳ שמואל נר״ו א״ל משם אביו זלה״ה... מהח׳ צמח נר״ו׳ (דף קעח ע״א). העתקה זו היתה בידיו של ר׳ מאיר פופרש, והוא הוסיף בה פסקאות שלמות (דפים קמה ע״ב – קמו ע״ב) והערות (דפים ריג ע״א – ריד ע״ב) בעצם כתיבת ידו.

עותק קדום, בכתיבה איטלקית, נמצא בכת״י 419. באותה כתיבה נכתב בדף המגן: ׳יום ד כג חודש ~~כסלו~~ טבת השע״ט פ׳ וגאלתי אתכם בזרוע נטויה... ויקרא שמו בישראל נפתלי׳. ציוני לידות נוספים נכתבו בדף המגן בחברון שנות הת׳, ומכאן שכתב היד נעתק בארץ ישראל. האם עותק זה נכתב בידי ר׳ אלישע גוואשטלה עצמו, שהיה מבני איטליה וממקובלי ארץ ישראל?

עותקים קדומים נוספים של ספר הכוונות נמצאים בכת״י 420 ובכת״י 423. גם בגיליונותיהם נוספו הערותיו של ר׳ יעקב צמח הפותחות ׳החכם צמח יצ״ו׳. בסופו של כת״י 423 נכתב: ׳ותהי השלמתו היום יום ד׳ כ״ב למספר בני ישראל ת״ה לפ״ק בסדר קדושים תהיו׳ (דף ריו ע״ב).

עותק נאה של הספר נמצא בכת״י 425. המעתיק לא ציין את שמו או זמנו, אבל מסגנון כתיבתו נראה שהוא בן זמנם של תלמידי ר׳ משה זכות ואולי גם בן מקומם.

הספר הגיע לאשכנז. ר׳ מרדכי בן שמשון אלטשולר מקליווא העתיקו בכת״י 427. בשער הספר כתב: ׳התחלתי ביום שהוכפל בו כי טוב א״ך טוב בחדש מרחשון ב׳ע׳ת׳ה׳ [=תע״ז] אחישנה׳.

ספר הכוונות הפותח ׳קודם שיתפלל האדם בשחרית׳ הובא בידי ר׳ אלישע חיים אשכנזי למרוקו, והוא כנראה הקדום בכתבי האר״י שהגיעו לארץ זו. על פי הטפסים שהביא עמו רא״ח אשכנזי נעתק הספר במרוקו: החלק הראשון נעתק בשנת תפ״ז בכת״י 1041, והחלק השני נעתק בשנת ת״ס בכת״י 1042. עותקים אלו יתוארו להלן סעיף צז.

הספר הגיע לתונים והיה בידיו של ר׳ יוסף הכהן, כמתואר להלן סעיף קב.

[418] כת״י אוקספורד, בודלי 1774, ס׳ 18066, דפים 14–264 (מניין מקורי: ב–רנא).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ מאיר פופרש בעצם כתיבת ידו.

[419] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 106, ס׳ 20102, רלז דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ׳אמ״א׳.

[420] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 8776, ס׳ 49458, דפים ב–רעה.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות בכתיבה אשכנזית.

[421] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10631, ס׳ 7946, 208 דפים (מניין מקורי: א–רכג, קבט–קמד חסרים).
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[422] כת״י ירושלים, מוסד הרב קוק 740, ס׳ 21540, דפים 1 ע״א – 13 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[423] כת״י ששון 813, ס׳ 9505, ריו דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ יעקב צמח ומאת ׳המאמי״ץ׳ (ממקובלי מרוקו).

[424] כת״י רמת גן, בר אילן 1076 (לשעבר מוסאיוף 228), אוהל ש״ם 76, ס׳ 23043, 313 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[425] כת״י מנטובה, הקהילה 148, ס׳ 2276, רמט דפים.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[426] כת״י מוסקבה, גינצבורג 171, ס׳ 6851, דפים 3–435 (מניין מקורי: א–תלג).
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[427] כת״י אמשטרדם, עץ חיים 47 C 45, ס׳ 3587, רכח דפים.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

ספר הליקוטים

ספר הליקוטים פותח כך: ׳אז״ל אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך׳.
עותק קדום של הספר נמצא בכת״י 428, בכתיבתו של ר׳ גבריאל אישפירנסה, רבה של צפת.[14] בראש הספר שער מעוטר, ובו נכתב: ׳זה ספר אמרי שפר הלקוטים אשר חבר הרב המקובל האלהי כמה״ר חיים ויטאל זלה״ה אשר קבל אלה הדברים פה אל פה מפי רבו האריא״ל זצוק״ל... והעתקתיו אני גבריאל אישפיראנסה בשנת הת״ג ליצירה׳.
בעותק נוסף, כת״י 433, כתב המעתיק שמו וזמנו: ׳ותהי השלמת הספר הזה ביום ר״ח ניסן שנת נ׳ש׳ב׳ע׳ה [=תכ״ב] בטוב ביתך לפ״ג... נאום המעתיק ראובן אמאריליו׳ (דף קצה ע״א).

[428] כת״י בלטימור, הופקינס 96462, ס׳ 34304, שסא דפים.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[429] כת״י ירושלים, בניהו ק 28, ס׳ 72048, שיא דפים.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות רבות בגיליונות.

[430] כת״י המבורג, לוי 88, ס׳ 1544, ר דפים.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[431] כת״י ירושלים, בניהו ק 54, ס׳ 72095, דפים א ע״א – ק ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יצחק אבזאמיל.

14 תולדות חייו ״כתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פג.

[432] כת״י לונדון, מונטיפיורי 426, ס׳ 8751, דפים 83 ע״א – 114 ע״ב; 133 ע״א – 217 ע״א. דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[433] כת״י רמת גן, בר אילן 1074 (לשעבר מוסאיוף 121), אוהל ש״ם 74, ס׳ 22940, קצט דפים. דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[434] כת״י רמת גן, בר אילן 1075 (לשעבר מוסאיוף 40), אוהל ש״ם 75, ס׳ 22867, 181 דפים. דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[נב] עריכת ר׳ יוסף ששון

דברי האר״י הגיעו גם לשלוניקי ונכתבו בה בידי ר׳ יוסף ששון.[15] בפנקסו, שנמצא בכת״י 435, הוא העתיק דרושים וליקוטים מכתבי האר״י.[16] חשיבות גדולה נודעת לפנקסו של ר׳ יוסף ששון, וממנו אנו למדים על דרכי תלמודה של קבלת האר״י הן בשלוניקי הן באשכנז.
בתחילת הפנקס כתב ר׳ יוסף ששון דברים שהוא וחבריו בשלוניקי חידשו על פי קבלת האר״י: ׳ממשה בני יצ״ו׳ (דף 1 ע״ב), ׳כמה״ר משה מונייון יצ״ו אלופי ומודעי׳ (שם), ׳וממורי הנ׳ משה מנייון יצ״ו׳ (דף 2 ע״א), ׳אומר הר׳ משה בני יצ״ו... גם אמרתי לבני... מבני יצ״ו...׳ (דף 4 ע״א).

בין חידושים אלה הביא שמועות מדברי האר״י שהגיעו אליו מארץ ישראל.

> גם שמעתי מהר׳ יאושע יצ״ו על ויאהב יצחק את עשו... אמר ששמע בא״י תוב״ב שמצד הקדושה אהבו שהיה לו בראשו ולא השיג מהקדושה כי אם שם ב״ן, ואומר שכן עולה ר״ת היאך מעשרין את התבן. והיאך מעשרין וכו׳, שהם ב׳ הויות של ב״ן ומאותו צד אהבו, ועתה מגלה הכתו׳ הטעם למה אהבו, כי ציד שהם הב׳ הויות שעולים צי״ד בפיו זה הגיעה מהקדושה בראשו ע״כ... ואח״כ חשבתי לומר... גם חשבתי לומ׳... ודברים אלו צריך נגר ובר נגר להולמם כי איני כדאי ואין לי לשון (דף 3 ע״א).

בהמשך הפנקס כתב ר״י ששון את סדרה של קבלת שבת.

> קבלת שבת מבעוד יום. אומרים המזמור לדוד הבו לה׳ בני אלים, ואח״כ פזמון לכה דודי לקראת כלה וכו׳, ואח״כ פסוקי שיר השירים הרמוזים ביעקב ממטה למעלה לקבל נהורין והם, באתי לגני אחותי כלה אריתי מורי עם בשמי, אכלתי יערי עם דבשי שתיתי ייני עם חלבי, אכלו רעים שו״ד [=שתו ושכרו דודים], קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות, ענה דודי ואמר לי קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך, ישקני מנשיקות פיהו כי טובים דודיך מיין, מזמור שיר ליום השבת טוב להודות וכו׳ (דף 10 ע״א).

15 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לב.

16 דברים נוספים על הפנקס כתבתי במאמרי, ר׳ יוסף ב״ר משה ששון – מאסף דברי האר״י, קרית ספר נט (תשמ״ד), עמ׳ 638–641.

קבלת שבת, על פי פנקסו של ר״י ששון, כוללת גם ארבעה פסוקים משיר השירים שראשי התיבות שלהם עולים יעקב. ארבעה פסוקים אלה הם: ה א, ב ח, ב י, א ב. מנהג דומה נזכר בתיקוני שבת שכתב ר׳ אברהם הלוי, המתוארים לעיל סעיף לא. לשני המנהגים משותפת אמירת פסוקים שראשי התיבות שלהם ״יעקב׳, אך הם שונים זה מזה: לפי ר״א הלוי אומרים שלושה פסוקים משיר השירים ועליהם מוסיפים ׳באי כלה׳, ואילו לפי ר״י ששון כל ארבעת הפסוקים פסוקי שיר השירים הם.
מנהג אמירתם של ארבעה פסוקי ״יעקב׳ בקבלת שבת הגיע לקראקא, ונכלל בתיקוני שבת שר׳ יהודה הכהן הדפיס בה. האם מר׳ יוסף ששון הגיע המנהג אל ר׳ יהודה הכהן? בכל אלה נעסוק בפרוטרוט להלן סעיף סט.

בהמשך הפנקס כתב ר״י ששון כוונות נוספות לשבת משם האר״י.

> גם שמעתי משם הרב המופלא כמוהר״ר יצחק לוריא זצק״ל שהיה עושה המוציא ליל שבת בעירוב. והיה קורא השמונה משניות של הלכות שבת, ופרק א׳ או משנה א׳ מהלכות ערובין, ולכוין בתיבת ויעבור שהם אותיות עירוב... השבת יוצא משמות... אך אח״כ ראיתי כתוב משם הרב לורייא זלה״ה שבת יוצא משם אדנות... (דף 10 ע״ב).

בהמשך הדברים כתב ר״י ששון על כוונת הטבילה בערב שבת. הוא מזכיר את ׳אלו הקונטריסים׳, ומבקש להסתירם ולכסותם מן ׳הריקים׳ שאינם רוצים לקיים את האמור בהם.

> קבלת שבת. דע כי חכמים ז״ל אמרו כל מי שרוצה ליכנס לפני המלך קודם שיכנס צריך שיתקן עצמו להתראות לפני המלך בלבוש נאה, כי אין לבוא אל שער המלך בלבוש שק ויקשט עצמו קודם יום א׳ או יותר... א״כ זאת היא כוונת הטבילה. ומי שיתגלו לו אלה הדברים ואינו רוצה לקיימם, להתעולל עלילות ברשע ולומ׳ איני יכול, שהמים הם קרים והקרירות מזיק אותי וכיוצא לזה, שהם עלילות היצה״ר, אל ישלח יד **באלו הקונטריסים** ואל יבקש אחריהם, כי אז מוסיף על חטאתו פשע, לא יאבה ה׳ סלוח לו ח״ו, כי אז יודע את רבו ומכוין למרוד בו וטוב לו שלא נברא. ולזה צריך **לכסות מאד** חכמה זאת מרקים כאלו, כי אין כוונתם אלא ליקח התורה ולעזוב המעשים... ולכן צריך **לגלות טפח ולכסו׳ טפחיים**... ואחר הטבילה יתפלל תפלת מנחה ויכוין להמשיך שפע בכל העולמות... (דף 11 ע״א–ע״ב).

למעלה, בצד הכותרת ׳קבלת שבת׳, הביא ר׳ יוסף ששון דברים נוספים של האר״י.

> כתב הרי״ל שילבש החלוק ע״ש החלוק של שבת שיכוין בשם זהריריא״ל, שהוא סוד החלוק של מעלה ומועיל מאד אל הקדושה להמשיכה עליו (דף 11 ע״א).

כוונה זו נזכרת גם בכוונות שכתב ר״ח ויטל.[17]

17 לפנינו נמצאים הדברים בשער הכוונות, דפוס 898, דף סג ע״א.

אחר נעתקו בפנקס כוונות ל׳ספירת העומר׳ (דף 12 ע״ב) ו׳סוד העומר, עומר להמתיק הש״ך דינים׳ (דף 13 ע״א). אלא שבסופן של כוונות אלו כתב ר׳ יוסף ששון: ׳כל זה כתב בני שמואל ששון יצ״ו בעודו נער ולכן אין לו שחר׳.

עוד כתב ר״י ששון בפנקסו את סדר הקימה ותיקון חצות.

> סדר שנוהגים לומ׳ אנשי מעשה העומדים ממטתם ומכינין עצמם, שכן כתי׳ הכון לקראת אלי״ך, ורוחצים ידיהם ואומרי׳ ברכת התורה, ויש שקורים י׳ הדברות תכף לה. ויושבים ע״ג קרקע ואומרים על נהרות בבל וכו׳, ומזמור לאסף אלי״ם באו גוים בנחלתך וכו׳, ופסוקי איכה... על חטא שחטאנו לפניך... רבונו ש״ע ידעתי כי בחטאינו ובעונותינו... חרבה עירנו ונטל כבוד מבית חיינו... כאלו נהרגתי בבית דינך הגדול שבירושלם... (דפים 19 ע״ב – 20 ע״ב).

בסדר הקימה כלל ר׳ יוסף ששון גם את אמירת עשרת הדיברות. מנהג זה לא נזכר בחיבוריהם של תלמידי האר״י, וגם מסידורו של ר״מ קורדובירו נעדר. המנהג לומר את עשרת הדיברות אחר הקימה הגיע לפראג, ונכלל בתיקון קריאת שמע על המטה שנדפס בה, כמתואר להלן סעיף סט.

בחלקו השני של הפנקס הביא ר׳ יוסף ששון דברים משם האר״י ומשם ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ארזין תלמידיו.

> שמעתי משם החכם המקובל... יצחק לוריא זלה״ה על פסוק נפלה עטרת ראשנו שר״ת שלו נע״ר שעולה ש״ך. זה מהרב הנ׳, עלי היו כלנה... עלי קללתך רמוזים עשו לבן יוסף (דף 21 ע״א).
>
> שמעתי אומ׳ מהרב הגדול כמוה׳ יצחק האלהי ז״ל למה נקרא שם ההויה שם... גם שמעתי מהחכם כמה״ר חיים נר״ו מקשה ערות אביך ערות אמך... גם מקשה החכם הנז׳ אחרי מות שני בני אהרון וכו׳, וחוזר גם מקשה למה נקר׳ משה משה, גם שמעתי מהרב הנ׳ (דף 21 ע״ב).
>
> משם החריל״ה זלה״ה אמרו שהמרגלים כלם אנשים, ר״ל שהיה לכל א׳ ניצוץ... שבטו אם ראובן ראובן ואם שמעון שמעון... ובזה אני מוסיף מעט... כן אמרו לי מהחכ׳ חיים נר״ו אל תזכור לנו עוונות ראשונים (דף 27 ע״א).
>
> שמעתי משם הח״ר חיים נר״ו... והוא מאמר קשה ההבנה (דף 28 ע״א).
>
> מה״ר יוסף ארזין זלה״ה. למה יש בפ׳ ותמאן ותאמר אל אשת אדוניו ותמאן שלשלת ופסק... (דף 29 ע״ב).

חלקו השני של הפנקס נכתב בעת שהיה ר׳ יוסף ששון במצרים. הוא מזכיר את ר׳ מאיר גאויזון, מגדולי חכמי קהיר, שבביתו ישב ׳כמעט שנה וחצי׳.[18]

18 תולדות חייו של ר׳ מאיר גאויזון ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לג.

על פסוק בפרוח רשעים כמו עשב... והשיב החכם השלם הפסקן כמוה״ר מאיר גאביזון נר״ו, שישבתי בביתו שנה ונתן לי אוכל ושתיה, על שלחן המלך, מאן מלכי רבנן, אני אוכל (דף 26 ע״ב).
ושמעתי מהח״ר מאיר גאביזון נר״ו שהיתי בביתו כמעט שנה וחצי, על שלחן המלך אוכל גם אוכל (דף 28 ע״ב).

בשנת שס״ט התכונן ר׳ יוסף ששון לעלות ממצרים לירושלים. כיוון ששהה במצרים ׳כמעט שנה וחצי׳ הרי שהגיע אליה בשנת שס״ז.

שנת ונשוב״ה [=שס״ט]. בני משה יצ״ו שלח לי לאמר, כשאני במצרים ופני היו ללכת לירושלם תוב״ב, א׳שובה א׳ל מ׳קומי ר״ת עולים ב״ם, וכן א׳ל א׳רץ מ׳חושקה ר״ת ב״ם... עוד כתב ואמ׳ אשובה בגי׳ שדי, לכן שוב תשוב לביתך, ושים פניך על זה לאמר אשובה. אמרתי להח״ר מאיר נר״ו הנה אנחנו עומדים שנת ונשוב״ה לפ״ק ושנת אחישנה למ״ג [=למספר גדול], א״כ נר׳ שאחישנה בכח התשובה וזהו זכו אחישנה.[19]

פנקסו של ר׳ יוסף ששון הוא העדות הקדומה ביותר על תלמודה של קבלת האר״י בשלוניקי. מקובלי עיר זו למדו את כתבי האר״י, נהגו על פיהם ואף חידשו דברים על פי שיטתו של האר״י. דברים בקבלת האר״י הגיעו מפנקסו של ר״י ששון אל ספרי התיקונים שהדפיס ר׳ יהודה הכהן בקראקא ובפראג, כמתואר להלן סעיף סט.

[435] כת״י אוקספורד, בודלי 2316, ס׳ 21008, דפים 1 ע״א – 36 ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.

[נג] עריכות ר׳ מסעוד אזולאי ור׳ סולימן אבו אוחנה

חיבורים ודרושים אחדים נכתבו בידי ר׳ מסעוד אזולאי, הנודע בשם ר׳ מסעוד סגי נהור,[20] ובידי חברו ר׳ סולימן אבו אוחנה.[21] ר׳ מסעוד אזולאי כתב סיכומים וקיצורים לכתבי ר׳ חיים ויטל. שניים מהם, סיכום ספר הדרושים וסדר הכוונות בקצרה, הגיעו לאיטליה עוד בחייו. ר׳ סולימן אבו אוחנה כתב דרושים אחדים, ושמו ׳ר׳ סילימון מערבי׳ נזכר בראשיהם.

סיכום ספר הדרושים [* הערה להלן עמ׳ 380]

ר׳ מסעוד אזולאי סיכם וקיצר את תוכנו של ספר הדרושים. הוא נטל את ספר הדרושים, באחת מעריכותיו שתוארו בסעיפים הקודמים, ויצר על פיו מסכת שלמה וכוללת המרצה את סדר האצילות מראשו לסופו. כך התיך ר׳ מסעוד אזולאי את הדרושים השונים שהיו לפניו לדרוש

19 שם, דף 28 ע״א.
20 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לז.
21 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לח.

אחד שלם שמסכם את כל דברי האר״י על מהלך ההאצלה. הספר מתחיל בצמצום, ממשיך במהלך האצילות ומסיים בהיכלות, והוא החיבור הראשון שעושה כן על פי קבלת האר״י.

החיבור מתחיל כך.

> דע כי א״ס ית׳ צמצם עצמו צמצום שוה מכל צדדיו בסוד עגולים, ונתגלה שם אויר העולמות ואצילותו ית׳, וזהו שאמר בזוהר בקע ולא בקע אוירא דיליה, שאינו בוקע ממש אלא משל ודמיון להבין מציאות בריאת העולמות. ונשאר בזה החלל בקיעת אור ממנו ית׳... ואין להאריך בזה הדרוש כי הוא עמוק מאד, וצריך הקדמות רבות להבין אלו הדברי׳ כדי שלא תטעה בהקדמת הפילוסופי׳.

ר׳ מסעוד אזולאי מפנה פעמים רבות לספר המקורי שמונח לפניו, הוא ספר הדרושים, כגון: ׳עיין בדרושים ותמצאם׳ (דף ב ע״א); ׳ואיני מאריך בזה הדרוש ותמצא אותו בדרושים בפרטות׳ (דף ג ע״א).

החיבור נעתק בכת״י 436. עותק זה היה בידיו של הרמ״ע מפאנו. בראשו הוסיף הרמ״ע כותרת זו: ׳דרושים ממהר״ר מסעוד סגי נהור׳, ובגיליונותיו הוסיף הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. עותק נוסף של החיבור נמצא בכת״י 437. כתב יד זה נעתק מכת״י 436, וממנו נטל מעתיקו של כת״י 437 את כותרתו. כת״י 437 היה בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, תלמידו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.

החיבור הגיע לבתי המדרש של ר׳ משה זכות ושל ר׳ בנימין הכהן, ושם נעתק פעמים אחדות. בכתבי יד אלה נקרא החיבור בשם ׳ספר קיצור הדרושים׳ ויוחס לר׳ יעקב צמח, כמתואר להלן סעיף צו.

[436] כת״י פרמה, פלטינה 2418, ס׳ 13283, קי דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים: Dominico Irosolomitano, Dominico Carretto 1618.

[437] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1760, ס׳ 28025, 65 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבת ידו.

סדר הכוונות בקצרה

קונטרס ובו סדר הכוונות בקצרה נמצא בכת״י 438. בראשו נכתב.

> סדר של ק״ש של החסיד המקובל כמהר״ר יצחק אשכנזי זצוק״ל **ששמעתי מפי החכם** כמה״ר **מסעוד אזולאי** סגי נהור נר״ו.

כותרות נוספות בקונטרס: ׳סדר הקם חצות לילה או סמוך לו אל החסיד ז״ל הנז״ (דף 104 ע״ב), ׳דרוש כוונת שמות הימים׳ (דף 105 ע״א).

שמו של המעתיק לא נזכר בקונטרס, אבל כתיבתו ברורה וידועה. זאת כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?), שהעתיק חיבורים רבים בקבלת האר״י, כמתואר לעיל סעיף מח. בחיבורים אלה רשם ר׳ מבי״א את זמני העתקתם — השנים שס״א–שס״ב. מכאן ניתן לשער גם את סדר הכוונות בקצרה העתיק בשנים אלה או סמוך להן.

בכותרת נכתב ׳ששמעתי מפי החכם כמה״ר מסעוד אזולאי׳. מי הוא השומע? האם ייתכן שר׳ מבי״א עצמו שמע את הכוונות מר׳ מסעוד אזולאי? האם מקובל אחר שהיה בארץ ישראל שמע את הכוונות ושלח אותן אל ר׳ מבי״א בקוניאן? האם נוכל ללמוד מכאן על מקורם של חיבורים נוספים שהיו בידיו של ר׳ מבי״א? אלו שאלות חשובות ביותר, אך לעת עתה אין לנו תשובה עליהן.

[438] כת״י מוסקבה, גינצבורג 645, ס׳ 47954, דפים 104 ע״א – 107 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית־איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ מבי״א (אוטולינגו?).

סדר גלגולים

סדר גלגולים מאת ר׳ מסעוד אזולאי היה בידיו של ר׳ מאיר פופרש, והוא כללו בנוף עץ חיים, נוף רביעי, דרושי הנשמות והגלגולים, שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף פח. בראש סדר גלגולים זה כתב ר״מ פופרש: ׳גלגולים מהרב מסעוד סגי נהור זלה״ה׳ (ספר הגלגולים, דפוס 829, דף לה ע״ג).

גלגולים נוספים מאת ר׳ מסעוד אזולאי היו בידיו של ר׳ נתן שפירא, והוא כללם בספר הגלגולים שבעריכתו, כמתואר להלן סעיף צב. בראש גלגולים אלה כתב: ׳גלגולים מהרב מהר״ר מסעוד סגי נהורא׳ (דפוס 942, דף פז ע״א ואילך).

דרושים בעריכת ר׳ סולימן אבו אוחנה

דרושים אחדים שהיו תחת ידיו של ר׳ סולימן אבו אוחנה הובאו בספרים שערכו תלמידי ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר להלן סעיף פא.

בספר הדרושים נכתב: ׳אלו החידושים מצאתי בס׳ המקובל האלהי כמה״ר סלימאן ן׳ אוחנה זצ״ל׳ (כת״י 703, דף קז ע״א ואילך). בחידושים אלו נכלל הדרוש שמסר ר׳ חיים ויטל לר׳ שלמה סגיש, שתואר לעיל סעיף כא.

בספר דרושים וחידושים נכתב: ׳אלו החדושים נמצאו בגנזיו מוהר״ר סולימאן ן׳ אוחנה זצוק״ל׳ (כת״י 700, דף צג ע״א).[22] על פי כת״י 700 נדפסו חידושים אלו בדפוס 439.

[439] דפוס, ליקוטים חדשים מהאר״י ז״ל וממהרח״ו ז״ל, ירושלים תשמ״ה, עמודים 76–90.

22 דרוש נוסף של ר׳ סולימן אבו אוחנה כלל ר׳ חיים חברייא בספרו: ׳השס״ח פ׳ כי תצא... מהר׳ סלימאן יוחאנה יצ״ו׳ (כת״י 206, דף פא ע״א).

[נד] עריכת ר׳ אברהם אזולאי

ר׳ אברהם אזולאי עלה מפאס לארץ ישראל, והתיישב בחברון.[23] בעיר זו כתב ספרים אחדים בקבלה, ובהם ערך וסידר קונטרסים מכתבי האר״י עצמו ומכתבי ר״ח ויטל שהגיעו אליו. הוא גם כתב סיכומים וקיצורים לכתבי ר״ח ויטל כדי להקל על המבקשים לדעת את קבלת האר״י.

אור החמה ואור הגנוז

בשנת שע״ח השלים ר״א אזולאי את כתיבתו של ספר קרית ארבע. הספר נקרא כך על שם ארבעת המקובלים שאת פירושיהם על ספר הזוהר אסף ר״א אזולאי לתוכו: ר׳ משה קורדובירו, ר׳ אברהם גאלנטי, ר׳ יצחק לוריא ור׳ חיים ויטל.

הספר כולל שלושה חלקים: אור החמה, אור הלבנה ואור הגנוז. אור הלבנה, ׳הוא המאור הקטן המאיר לאדם ההולך באשון חשך הטעיות וחילוף הנוסחאות אשר נפלו בספר הזוהר׳, ולא נעסוק בו כאן.[24] אור החמה ואור הגנוז הם אוסף של פירושים לספר הזוהר שכתבו ארבעת המקובלים הנזכרים לעיל.

חלק אור החמה נדפס בדפוס 441, ובשערו נכתב: ׳נכתב פעה״ק קרית ארבע היא חברון תוב״ב, שנת קהל גדול ישב״ו הנ״ה [=שע״ח] לפרט הקטן׳.[25]

בהקדמה לאור החמה תיאר ר״א אזולאי באריכות את פירושי הזוהר שהיו לפניו ואשר עליהם ייסד את ספרו. מכל דבריו נביא רק את השורות המתייחסות לפירושי הזוהר שכתבו האר״י ור״ח ויטל. פירושים אלו לא נשתמרו היטב, והגיעו לר״א אזולאי מטושטשים וקשים לקריאה. ר״א אזולאי נטלם, ערכם וסידרם על פי סדרו של ספר הזוהר.[26]

> ובחמלת ה׳ עלי באו לידי רוב ספרי הרב האלהי כמהרח״ו נר״ו אשר קביל מהרב אלהי הרי״א זלה״ה, עם ביאור קצת לשונות מספר הזוהר אשר חידש הוא נר״ו קודם שלמד עם האלהי הרי״א זלה״ה בכתב ידי הרב נר״ו, והנם מחוקים ומטושטשים וקרועים ומפוזרים

23 תולדות חייו ״כתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ס.

24 דברי ר״א אזולאי בהקדמתו לספר אור החמה. ספר אור הלבנה נדפס בחלקו בפשעמישל תרנ״ט.

25 ׳ תשבי, יחסו של ר׳ אברהם אזולאי לקבלת הרמ״ק ולקבלת האר״י, ספונות טז (תש״מ), עמ׳ 194, הערה 11, העתיק את הפרט באופן שגוי: ״שובו הנה׳, כלומר שנת שפ״ד. טעות זו גררה אריכות דברים שבה הוא השתדל להוכיח כי אור החמה נתחבר לפני שנת שפ״ד.

26 מדברי ר׳ יעקב צמח בהקדמתו לקול ברמה, שיובאו להלן סעיף פג, הובן כי בשנת שע״ח מצא ר״א אזולאי הן את הפירושים לספר הזוהר הן את החיבורים בקבלת האר״י. עוד הובן מדבריו כי ר״א אזולאי ערך את הפירושים לספר הזוהר, אך את החיבורים בקבלת האר״י ערך ר׳ יעקב צמח בשנות הת׳ הראשונות. כך כתבו: ג׳ שלום, לתולדות המקובל ר׳ יעקב צמח, קרית ספר כו (תש״י), עמ׳ 191, הערה 39; ׳ תשבי, יחסו של ר׳ אברהם אזולאי (לעיל הערה 25), עמ׳ 193–197, והערות 10, 11; וכן כתבתי בספרי בנין אריאל, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ נו. על יסוד הבנה זו הסיק ׳ תשבי מסקנות אחדות על דרכו של ר״א אזולאי בלימוד הקבלה. אלא שהבנה זו בטעות יסודה שהרי נסמכת היא על נוסח מאוחר ושגוי של הקדמת ר״י צמח לקול ברמה, כפי שיתברר להלן סעיף פג, עמ׳ 604, וממילא בטלה היא ובטלו כל המסקנות שהוסקו ממנה.

בהרבה מקומות, וקבצתי וקרבתי עצם אל עצמו כפי יכולתי ונטעתים סחור סחור לכרם ס׳ הזוהר.[27]

לדעת ר״א אזולאי כתב ר״ח ויטל את פירושיו על ספר הזוהר לפני שלמד אצל האר״י. פירושים אלה הולכים אפוא בדרכה של הקבלה הראשונה, ואינם מיוסדים על שיטת האר״י. על כך עתיד לחלוק ר׳ יעקב צמח, כפי שנראה בשורות הבאות.

חלק אור הגנוז לא נדפס. עותק יחיד שלו נמצא בכת״י 440.[28] מה בין אור החמה ובין אור הגנוז? על כך ענה ר״א אזולאי בהקדמה לספר אור החמה.

והחלק הב׳ נקרא שמו ספר **אור החמה**, והוא מאיר המעיין באור החמה הבהיר להבין לשונות הזוהר הבלתי עמוקים, ונהנים ממנו כל העם מקצה המבין והבלתי מבין. כי הלשונות העמוקים יחדתים בחלק ג׳ בפני עצמו, משום כבוד אלדי״ם הסתר דבר, ע״כ נקרא שמו ספר **אור הגנוז**, והוא מיוחד וגנוז ליחידי סגולה הנכנסים בפרדס, דלאו כל מוחא ומוחא סביל דא...[29]

ר״א אזולאי הבחין בין ׳לשונות הזוהר הבלתי עמוקים׳, שאותם כלל באור החמה, ובין ׳הלשונות העמוקים׳, שאותם כלל באור הגנוז. בכך נתכוון להבחין בין פירושים הנסמכים על מהלך ההאצלה שלימדה הקבלה הראשונה ובין פירושים הנסמכים על מהלך ההאצלה שלימדה קבלת האר״י. על הראשונים ייחשבו פירושים שכתבו ר״מ קורדובירו, ר׳ אברהם גאלנטי ור״ח ויטל, ועל האחרונים ייחשבו פירושים שכתבו האר״י עצמו ור״ח ויטל תלמידו.

ספר אור החמה המיועד ל׳כל העם׳ הוא אפוא מבוא והקדמה לספר אור הגנוז המיועד ׳ליחידי סגולה הנכנסים בפרדס׳. על כן פיזר ר׳ אברהם אזולאי בתוך אור החמה הפניות לאור הגנוז, לומר לך כי שם המשך הדברים. בהפניות אלו נקט ר״א אזולאי דרך כלל נוסח קבוע: ׳ועיין בס׳ אור הגנוז בס״ד׳, אך לעתים כתב נוסח חד יותר: ׳והנכון בשמועה זו עי׳ במה שפירשנו בס׳ אור הגנוז בס״ד׳.[30]

נשוב לספר אור החמה ולפירושי ר״ח ויטל שנכללו בו. הפירושים שכתבו האר״י ור״ח ויטל על הזוהר ייערכו פעם נוספת בידי ר׳ יעקב צמח. עריכה זו לא באה להוסיף על עריכתו של ר״א אזולאי אלא לחלוק עליה ולשנות ממנה. ר״י צמח סבר שר״ח ויטל כתב את הפירושים לספר הזוהר אחרי שלמד אצל האר״י ועל פי שיטתו, בניגוד לדעתו של ר״א אזולאי. ר״י צמח האריך להוכיח את אמיתת דבריו, והוסיף כי גם חבריו בבית המדרש הסכימו עמו. משום כך סידר ר״י

27 אור החמה, הקדמה, דפוס 441, דף [ב] ע״א.

28 חלק אור הגנוז זוהה על ידי ר׳ מרוז, ספר ׳אור הגנוז׳ לרבי אברהם אזולאי, קרית ספר ס (תשמ״ה), עמ׳ 310–315.

29 אור החמה, הקדמה, דפוס 441, דף [ב] ע״א.

30 אור החמה, חלק ראשון, דפוס 441, דף כא ע״ד.

צמח את כל הפירושים בספר אחד, לא כר״א אזולאי שהבחין ביניהם וסידרם בשני ספרים שונים. עריכתו של ר״י צמח ומחלוקתו עם ר״א אזולאי תתבררנה להלן סעיף פג.

•

תיארנו את מעשה עריכתם של אור החמה ואור הגנוז ואת היחס ביניהם. נוסיף ונעיין בדרך שבה כלל ר״א אזולאי בשני ספרים אלו את הפירושים על הזוהר שנכתבו בבית מדרשו של האר״י. לפירושים אלו הוסיף ר״א אזולאי כותרות שבהן ציין את ייחוסם אל האר״י. בכותרות אלו ציין ר״א אזולאי את מקורם של הפירושים, והבחין בין שני מקורות שמהם יצאו. הבחנתו של ר״א אזולאי מתאימה להבחנה שהדריכה את ר״ח ויטל בעת שערך את ספר עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף יז.

א. ׳נמצא בבית האלהי כמהרי״א זלה״ה׳. כותרת זו מציינת פירושים שנמצאו בביתו של האר״י, כלומר פירושים שהאר״י עצמו כתבם. כל הפירושים שהוכתרו בידי ר״א אזולאי בכותרת זו נכללו בידי ר״ח ויטל בספר עץ חיים, חלק ראשון, שער ראשון, ׳שער מה שהעתקתי מכתיבת יד מורי׳.

ב. ׳ונ״ל שהוא מהאלהי כמהרי״א זלה״ה׳ או ׳מהאלהי כמהרח״ו זלה״ה משם האלהי הרי״א זלה״ה׳. כותרות אלו מציינות פירושים שבאו מבית מדרשו של האר״י, כלומר פירושים שכתבו תלמידיו על פי שיטתו. כל הפירושים שהוכתרו בידי ר״א אזולאי בכותרות אלו נכללו בידי ר״ח ויטל בשבעת השערים האחרונים שבספר עץ חיים.

שישה פירושים על הזוהר שהאר״י כתב בעצמו נכללו בידי ר״א אזולאי באור הגנוז ובאור החמה.[31] נרשום פירושים אלה.

פירוש זוהר ח״א ג ע״ב, ד״ה רבי יודאי. הערת ר״א אזולאי: ׳גם פי׳ המאמר נמצא בבית האלהי כמהרי״א זלה״ה׳ (אור הגנוז, כת״י 440, דף 3 ע״א).

פירוש זוהר ח״א ג ע״ב, ד״ה רבי חייא ור׳ יוסי. הערה: ׳ע״כ מצאתי ולא נמצא יותר בבית האלהי הרי״א זלה״ה׳ (שם, דף 6 ע״ב).

פירוש זוהר ח״א עז ע״א, ד״ה ת״ח בשעתא דאתער. הערה: ׳ע״כ נמצא מבית האלהי הקדוש כמהרי״א זלה״ה׳ (שם, דף 22 ע״א).

פירוש זוהר ח״א קסח ע״א, ד״ה ר״ש אמר. הערה: ׳נמצא בבית האלהי כמהרי״א זלה״ה פי׳ זה המאמר׳ (שם, דף 26 ע״א).

פירוש זוהר ח״א קצד ע״א, ד״ה ות״ח ההוא נהר. הערה: ׳נמצא בבית האלהי כמהרי״א זלה״ה פי׳ זה המאמר... נמצא כתוב בבית הרי״א זלה״ה׳ (שם, דף 28 ע״ב).

פירוש זוהר ח״ב קסה ע״א, ד״ה ר׳ יוסי. הערה: ׳נמצא בבית הרי״א זלה״ה׳ (אור החמה, דפוס 441, חלק שני, דף קצז ע״א).

31 רשימה שלמה של כל הפירושים על הזוהר שהאר״י כתב בעצמו נמצאת לעיל סעיף יג.

[440] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 1 ע״א – 39 ע״ב (מניין מקורי: יט–נז). דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[441] דפוס, אור החמה, פרמישלא תרנ״ו–תרנ״ח, רמא + רעב + צג + קכח דפים.

חסד לאברהם

בספרו חסד לאברהם כלל ר׳ אברהם אזולאי מאמרים מעטים מכתבי האר״י. כך כתב בהקדמתו לספר: ׳גם קצת דרושים לקטתי מדברי האלהי האר״י זלה״ה וזכרתים משמו׳ (אמשטרדם תמ״ה, דף [ג] ע״ב). מאמרים אלו פזורים בספר, ולא נרשמם כאן.

כנף רננים

ר׳ אברהם אזולאי כתב ספר בשם כנף רננים על כוונות התפילה על פי קבלת האר״י. עותק קדום של הספר נמצא בכת״י 442, ובו כותרת זו: ׳כנף רננים... אברהם נר״ו בן לא״א... הר״ר מרדכי זלה״ה אזולאי היושב פה ע״ה חברון׳.
בהקדמתו הסביר ר״א אזולאי כי כתב את ספרו אחר שראה כי ספרי הכוונות שלפניו הם ׳מפוזרים אחת הנה ואחת הנה׳ וקשים להבנה.

> ובראותי הכונות הנמצאים בידינו **מפוזרים אחת הנה ואחת הנה**, ואפי׳ ענין א׳ בעצמו מפוזר ומפורד בתוך הספר, ובדרך ארוכה יקוץ נפש המעיין בצאתו מן עיקר הכונה, לכן להפיק רצון השואל גם לתועלת נפשי לקטתי וחברתי זה הספר הנותן אמרי שפר וקראתי שמו בישראל ספר כנף רננים, להיותו תהלות ה׳ מדבר בכוונת התפלות לא זולת... וחלקנו אותו לג׳ חלקים. החלק הא׳ ידבר בתפלת השחר, לכן קראתי שמו **כנפי שחר**. והחלק הב׳ ידבר בתפלות הערב מנחה וערבית, לכן קראתי שמו **כנפי יונה**, על שם ותבא אליו היונה לעת ערב. והחלק הג׳ ידבר בתפלת שבת וי״ט, וקראתי שמו **כנפי רוח**, על שם הרוח ונשמה יתירה שנתוספה באדם בשבתות ובי״ט.

בכנף רננים סיכם ר׳ אברהם אזולאי בקצרה את כל כוונות התפילה שכתב ר״ח ויטל בקונטרסיו שתוארו לעיל סעיף טז. הספר מסודר לפי ימות השנה, והוא מציג לפני הלומד מסכת שלמה וכוללת של כל הכוונות. הספר נחלק לשלושה חלקים: כנפי שחר, על תפילת שחרית, ובו שש כנפיים; כנפי יונה, על תפילות מנחה וערבית, ובו שתי כנפיים; כנפי רוח, על תפילות שבת וימים טובים, ובו שתים עשרה כנפיים. ספר כנף רננים הוא הספר הראשון שמציג את כוונות התפילה שלימד האר״י במסכת אחת, שלמה ומסודרת.

בהקדמתו לספר מעשה חושב, שיתואר בסמוך, מזכיר ר׳ אברהם אזולאי את כנף רננים: ׳כבר ידעת מה שכתבתי לך בהקדמת ספר כנף רננים במעלת הכונה במעשה המצות׳. גם בגוף הספר הוא מפנה פעמים הרבה לספר כנף רננים בלשון עבר, למשל: ׳כבר ביארנו בס׳ כנף רננים הענין באורך׳ (עמוד יכין, רימון ראשון). כיוון שכתיבתו של ספר מעשה חושב נגמרה בשנת שפ״א, הרי שכתיבתו של ספר כנף רננים קדמה לשנה זו.

ספר כנף רננים היה לנגד עיניו של ר׳ אברהם חזקוני והוא ערך מחדש את תוכנו, כמתואר להלן סעיף צח.
ספר כנף רננים נדפס בדפוס 445.

[442] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 1362, ס׳ 15656, 115 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
לא שלם. רק עד אמצע ה׳כנף השלישי, בסדר ליל שבת׳.

[443] כת״י מוסקבה, גינצבורג 730, ס׳ 47839, דפים 189 ע״א – 309 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הסוף חסר. מגיע עד אמצע ׳הכנף השמיני׳ שבחלק השלישי.

[444] כת״י שטרסבורג, הספרייה הלאומית 4023, ס׳ 3077, דפים 129 ע״א – 248 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[445] דפוס, כנף רננים, ירושלים תשנ״ב, יח + קמה דפים.

מעשה חושב

ספר נוסף שכתב ר׳ אברהם אזולאי הוא מעשה חושב. בספר זה סידר ר״א אזולאי את כוונות המצוות על פי קבלת האר״י.
העותק הקדום של מעשה חושב נכתב בשנת שפ״א. כך נכתב בראש החיבור בכת״י 446.

> והוא כולל בקיצור מופלג כונת מעשה המצות שאדם מתנהג בהם על סדר היום מן הבוקר עד הערב... נכתב פה חברון תוב״ב שנת ה׳ש׳ל׳ו׳ם׳ [=שפ״א] לפר״ק [=לפרט קטן].

שנתיים לאחר מכן, בשנת שפ״ג, נעתק הספר שנית בכת״י 447, כפי שנכתב בשערו.

> ספר מעשה חושב. היום ילדתיהו אני הצעיר אברהם נר״ו בן לאדוני אבי הנעלה כמהה״ר מרדכי אזולאי זלה״ה. והוא כולל בקיצור מופלג כוונת מעשה המצוות שהאדם מתנהג בהם על סדר היום מן הבוקר עד הערב בכל ששת ימי המעשה ובשבתות וימים טובים, והכל ע״ד האלהי הקדוש כמהה״ר יצחק לוריא האשכנזי זצ״ל, נכתב שנית פה עה״ק חברון תוב״ב שנת אביוניה אשבי״ע [=שפ״ג] לחם לפ״ק.

העתקה זו היתה בידיו של ר״א אזולאי, והוא הוסיף בגיליונותיה הערות בעצם כתיבת ידו.

גם בהקדמתו לספר מעשה חושב הסביר ר״א אזולאי כי כתב אותו אחר שמצא כי ספרי הכוונות שלפניו הם ׳מפוזרים בלי סדר אחת הנה ואחת הנה׳ וקשה ללמוד בהם.

> ולקטתי מהנמצא בידינו מהאלהי הקדוש כמהה״ר חיים ויטאל... ומהם לקטתי כוונות המצוות המעשיות אשר האדם מתנהג בהם על סדר היום מהבקר עד הערב ומערב עד בקר בששת ימי המעשה ובשבתות וי״ט על הסדר, וזה לראותי הכוונות הנמצאים בידינו **מפוזרים בלי סדר אחת הנה ואחת הנה**, ואפי׳ ענין אחד בעצמו מפוזר ומפורד

במקומות רבים ובדרך ארוכה, יקוץ הנפש המעיין בצאתו מעיקר הכוונה, לכן להועיל לנפשי הצמאה לקטתי וחברתי זה הספר, וקראתי שמו מעשה חושב על שם המחשבה והכוונה שצריך לכוין העושה המצוה.

בספר מעשה חושב סיכם ר׳ אברהם אזולאי בקצרה את כל כוונות מעשה המצוות שכתב ר״ח ויטל בקונטרסיו שתוארו לעיל סעיף טז. הספר מציג לפני הלומד מסכת שלמה וכוללת של כוונות אלה, והוא נחלק לשני עמודים: עמוד ימין, שנחלק לעשרים ושבעה רימונים, כולל את כל המצוות הנוהגות בימי החול; עמוד בועז, שנחלק לעשרים ושישה רימונים, כולל את כל המצוות הנוהגות בשבתות ובימים טובים. ספר מעשה חושב הוא הספר הראשון שמציג את כוונות מעשה המצוות שלימד האר״י במסכת אחת, שלמה ומסודרת.

הספר נדפס בדפוס 451 על פי כת״י 448, ולא על פי הטופס של המחבר שנמצא בכת״י 447.

[446] כת״י ירושלים, אוסף פרטי 3, ס׳ 72142, קמו דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[447] כת״י תל אביב, נהוראי 1, PH 6128, 154 דפים.[32]
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ אברהם אזולאי בעצם כתיבת ידו.

[448] כת״י סקוקי, בית המדרש לתורה 7, ס׳ 40055, דפים א–קיא.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
׳נכתב פה עה״ק חברון תוב״ב שנת לעשות ככל ה׳כ׳ת׳ו׳ב׳ [=תל״ג] בו לפ״ק בר״ח חשון והועתק ל... החכם... שלמה אבולעפייא׳.

[449] כת״י מוסקבה, גינצבורג 730, ס׳ 47839, דפים 3 ע״א – 187 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[450] כת״י שטרסבורג, הספרייה הלאומית 4023, ס׳ 3077, דפים 1 ע״א – 128 ע״ב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[451] דפוס, מעשה חושב, ירושלים תשנ״ב, קע דפים.

[נה] עריכת ר׳ משה טרינקי

ר׳ משה טרינקי הגיע לוונציה כשליחה של קהילת צפת, ובשנת ש״פ הדפיס בה ספר כוונות.[33] ספר זה כולל כוונות, מנהגים וליקוטים שכתבו ר׳ חיים ויטל, ר׳ יהודה רומנו ושאר תלמידי

32 כתב היד היה מופקד בירושלים, הספרייה הלאומית 5493 8□. בין דף עה לדף עו נוספו 14 דפים ובהם פירוש השירים של שבת מאת ר״י סרוק. דפים אלו נכתבו בכתיבה מאוחרת, ואינם שייכים לספר מעשה חושב המקורי.

33 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סא.

האר״י. כן כולל הספר קטעים רבים מכנפי יונה שערך הרמ״ע מפאנו, ובהם קטעים שכתב ר׳ ישראל סרוק.
הספר פותח ב׳ענין שכר שכיר׳, ובראשו כותרת זו: ׳מנהגים של הרב האלהי כמוהר״ר יצחק לורייא זצ״ל׳ (דף ג ע״א). זהו קונטרס המנהגים שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז.
לא נוכל לפרט כאן את מקורם של כל הכוונות והמנהגים שנכללו בספר הכוונות של ר׳ משה טרינקי. מכל אלה נציין רק את הכוונות שנטל ר״מ טרינקי מספר הכוונות שכתב ר׳ יהודה רומנו, המתואר לעיל סעיף כח.

א. כוונות לתפילת שחרית של ימות החול, מ׳סוד ההיכלות׳ בברכת אהבת עולם ועד ׳ויוסד ארץ תפארת ומלכות׳. דפוס 452, דפים כט ע״א – לח ע״ב.

ב. כוונות לתפילות השבת, מ׳קבלת שבת׳ ועד ׳מ״ה תיבות׳. שם, דפים לט ע״א – מב ע״א.

בדף כט ע״ב נוספה הערה: ׳ונ״ל תוגמי׳, הוא כינויו של ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר לעיל סעיף נ.[34] הערה זו מלמדת כי ר״מ טרינקי נטל את כוונותיו של ר״י רומנו מכתבי יד שהיו אצל ר״א פנצירי בדמשק. ואכן, בהקדמתו לספר הכוונות סיפר ר׳ משה טרינקי על כל המקומות שבהם הילך בדרכו לוונציה וגם את דמשק מנה עמם.

> מתחלה נדדתי ממקומי עיר אוילונה[35] נודד ללחום את מושל לחמה של תור׳ בצפת תוב״ב, אשר שם אני חקרתי ושתיתי מים נאמנים מימי ברכה העליונה המה הרבנים אשר מעולם אשר בצפת תוב״ב ודמשק יע״א. ומשם נסעתי סכות לסכות ולשמוע להבין וללמוד דרך ישרה ליכנס בפרדס לחדש כנשר נעורי השכלתי, והייתי צופה פני דמשק בחשק חפץ ורצון... עד שהוכרחתי במעשי לצאת מדמשק אליעזר, וברתת תת לכתת רגלי דרך העיר הגדולה והמהוללה קוסטאנדינא יע״א. ואחר עד עתה אשר דרך אניה בלב ים הגעתי אל מחוז חפצי וחשקי פה ויניציאה עיר ואם למלאכת הדפוס, ואתנה לבי וריצוי כוונתי אל ספר הכונות להוציא כלי למעשהו.

גם את הקטעים הרבים שציטט ר״מ טרינקי מתוך כנפי יונה יכול היה למצוא אצל ר״א פנצירי בדמשק. קטעים מכנפי יונה שערך הרמ״ע מפאנו שולבו בתוך החלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר׳ אפרים פנצירי והעתיק ר׳ משה מזרחי בשנת שע״ג, כמתואר לעיל סעיף נ.

ראינו כי ר״מ טרינקי פתח את ספר הכוונות שלו בקונטרס המנהגים הפותח ב׳ענין שכר שכיר׳. גם ר״א פנצירי פתח את ספר הליקוטים שלו בקונטרס מנהגים זה, כמתואר לעיל סעיף נ, וייתכן שר״מ טרינקי נטל ממנו את הקונטרס והלך בעקבותיו בעת סידורו של הספר.

34 מדפיסי הספר בקארעץ תקמ״ד לא הבינו את משמעות המלה ׳תוגמי׳ ועל כן הדפיסו במקומה: ׳ונ״ל דנוגה׳ (דף לב ע״א).

35 היא Valona על חוף הים האדריאטי, כיום במערב אלבניה.

ספר הכוונות בעריכתו של ר״מ טרינקי נעתק בכת״י 453. העתקתו של כתב יד זה מאוחרת לדפוס 452, ולכאורה היא נעשתה ממנו. אלא שבדיקת נוסחו של כת״י 453 מעלה כי הוא טוב ומנופה מנוסחו של הדפוס. כך, למשל, נמצא בדפוס הנזכר: ׳גם היהודים נוהגים לנשק ידי אמם בליל שבת׳ (דף ג ע״א). בדפוסים מאוחרים הרגישו שהנוסח משובש ותיקנו: ׳גם יחידים נוהגים לנשק ידי אמם בליל שבת׳. אבל גם נוסח זה אינו נכון. בכת״י 453 נכתב כך: ׳גם היה נוהג לנשק ידי אמו בליל שבת׳ (דף ב ע״ב). על פי נוסח זה מכוונים הדברים לאר״י עצמו, ומשמעם ׳גם היה׳ האר״י נוהג לנשק ידי אמו בליל שבת. זהו הנוסח הנכון, והוא מתאים לנוסחו של קונטרס המנהגים בהעתקות הקדומות שלו, כמתואר לעיל סעיף טז.

[452] דפוס, ספר כוונות, ויניציאה ש״פ, סז דפים.

[453] כת״י ירושלים, אוסף פרטי מ׳ 1, צילום יוא״ב 21 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), קי דפים.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

כוונות לספירת העומר

ר׳ משה טרינקי הביא עמו לכורדיסטן קונטרס ובו כוונות לספירת העומר. בשנת שצ״ב, בעת שר״מ טרינקי שהה בעיר אימד [=עמדיה] כשליח ירושלים, העתיק ממנו ר׳ דוד סופר כוונות אלו. הקונטרס נמצא בכת״י 454. בראשו נכתב: ׳קיצור כונת ספירת העומר׳, ובסופו: ׳העתקתי מהחכם השלם משה טרינקי שליח ירושלים תוב״ב נאום... דוד בכה״ר אברהם סופר׳. זמנה ומקומה של ההעתקה נרשמו במקומות אחרים בכתב היד: ׳העתקתי... דוד בכמה״ר אברהם סופר זלה״ה שנת ה׳שצ״ב ליצירה׳ (דף [7] ע״ב ועוד), ׳פה אימד העתקתי אותו... נאום דויד בכה״ר אברהם סופר זלה״ה׳ (דף 53 ע״א).

[454] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ Rab. 617, ס׳ 39306, דפים 99–101.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ דוד סופר.

[נו] עריכות שונות

קונטרסי הטיוטות שכתב ר׳ חיים ויטל נעתקו ונפוצו בכתבי יד רבים, ולעיל, פרק ח, תיארנו עריכות קדומות שלהם. עוד נמצאים לפנינו עותקים רבים של קונטרסים אלו, אחדים נעתקו כמות שהם ואחרים נערכו ונסדרו. רוב העותקים הללו הגיעו אלינו קטועים וחסרים, וקשה לדעת מהו תוכנם המלא והמקורי ומידי מי יצאו. רב הספק על הוודאי בזיהוי כתבי יד אלה, ודרושה עבודה רבה להשלמת הפרטים החסרים. קיבוץ כל העותקים הללו יחד ורישום מדויק של כל פרטיהם יכול להוסיף ידיעות עליהם ולקשור אותם זה לזה וכך להביא לזיהוים המלא. על פי סימני המים אפשר לקבוע את הזמן והמקום שבו הוכנו כתבי היד, על פי מספרי הדפים אפשר לצרף כתבי יד זה לזה ועל פי סגנונות הכתיבה אפשר לזהות את המעתיקים. רק מעט מכל אלה מצוי בידינו לעת עתה, ואותו נציג הנה.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (ה)

העתקה קדומה של כוונות שכתב ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 455. הספר אינו מסודר לגמרי, וזה תוכנו: ׳ענין ק״ש... ענין מודים דרבנן... ענין נפילת אפים... ענין הקדושה... אחרי עמידה... תפילין... ציצית... שכיבה... אכילה... שבת... פסח... ראש השנה... יום הכפורים... יחודים׳.

[455] כת״י ירושלים, שוקן 19225 (קבלה 73), ס׳ 45343, 267 דפים (מניין מקורי: י–רעט).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (ו)

ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 456. הספר פותח: ׳ענין כללות מאה ברכות... ענין התפלה ופרטיה וציצית ותפילין. בבקר יפנה ויטול ידיו וע״י זה יכוין לטהר עולם העשיה מהקליפות׳. הספר שלם, והוא ערוך ומסודר בסדר זה: כוונות לחול, לשבת, לראש השנה, לחנוכה ולפסח.

[456] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1995, ס׳ 11093, דפים א ע״א – קמח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (ז)

העתקה קדומה של ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 457. הספר איננו שלם, ונמצאות בו כוונות לספירת העומר עד כוונות ראש השנה ועד בכלל.

[457] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1459, ס׳ 48517, דפים 1 ע״א – 36 ע״ב (מניין מקורי: קטו ע״א – קנ ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

קובץ דרושים שונים

אוסף של דרושים שונים שכתבו תלמידי האר״י נעתק בכת״י 458 ובכת״י 459. שני כתבי יד אלו נכתבו בידי סופר אחד. הדרושים לא נעתקו בצורה מסודרת, ולא נוכל לתארם בפרוטרוט. נרשום כותרות אחדות: ׳אז״ל ה׳ שמות יש לנשמה׳, ׳בצדקה תכונני׳, ׳טעם למה הנשים פטורות ממצות עשה שהזמן גרמא׳, ׳דע שכל אדם יש לו ב׳ מלאכים׳, ׳ואני תפלתי לך ה׳ עת רצון׳, ׳סוד המסוה׳, ׳סוד חטא קין והבל׳, ׳ויעתר יצחק לה׳ לנוכח אשתו׳.

[458] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862, ס׳ 16471, דפים 36 ע״א – 41 ע״ב, 52 ע״א – 61 ע״ב (מניין מקורי: קעא ע״א – קעו ע״ב, קפא ע״א – קצ ע״ב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

[459] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים קעה ע״א – קפו ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר דרושים שונים בעריכה אלמונית (ב)

קונטרס קדום ובו דרושים שונים מכתבי ר״ח ויטל נמצא בכת״י 460. אחד מדרושים אלה מתחיל ׳ענין ד׳ יסודות ארמ״ע הם סוד ד׳ אותיות ההויה עצמן׳ (דף סא ע״ב). לדרוש זה הפנה ר׳ שמואל ן׳ סיד בהזכירו את ׳דרוש ארמ״ע בספר מגלת סתרים דף ש״נ שם תמצא ביאור מילת כסותה׳, כמובא לעיל סעיף כה. ממניין הדפים שמציין ר״ש ן׳ סיד עולה שהוא החזיק בכתב יד אחר של קובץ דרושים זה. ייתכן שבהעתקה שלפניו נקרא הקובץ בשם ׳מגלת סתרים׳, או שהוא עצמו קרא לו בשם זה.

[460] כת״י ירושלים, בניהו ק 55, ס׳ 72096, דפים נה ע״א – סח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות וליקוטים בעריכה אלמונית (ח)

ספר כוונות וליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 461. הספר אינו שלם. המעתיק לא כתב את שמו, אבל כתיבתו דומה לכתיבות ידיהם של תלמידי ר״י טבול במצרים.
הספר היה בידיו של ר׳ אהרן חיון, והוא הוסיף בו הערות בעצם כתיבת ידו, כגון בדף קלג ע״ב.

[461] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10627, ס׳ 7942, דפים קל ע״א – קעא ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

קונטרס כוונות בעריכה אלמונית (ט)

קונטרס כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל על ׳ענין ויעבור׳ נמצא בכת״י 462. הקונטרס היה בידיו של ר׳ ישראל בנימין, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות החותמות ״ישראל הקטן׳.

[462] כת״י ירושלים, בניהו ק 53, ס׳ 72094, דפים 7 ע״א – 14 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ ישראל בנימין בעצם כתיבת ידו.

קונטרס כוונות בעריכה אלמונית (י)

קונטרס כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 463, ובו כוונות לחג הפסח, לספירת העומר ולחג השבועות. הקונטרס נעתק בכתיבה מזרחית מצרית.

[463] כת״י ירושלים, בניהו ק 53, ס׳ 72094, דפים 15 ע״א – 41 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר דרושים וליקוטים בעריכה אלמונית (ג)

קובץ של דרושים וליקוטים מאת ר״ח ויטל נעתק בידי תלמידו של ר״י טבול. הקובץ נחלק, והוא מצוי כיום בשני כתבי יד שונים: כת״י 464 וכת״י 465. כתיבתם של שני כתבי יד אלה זהה; כת״י

464 מסתיים בדף לד וכת״י 465 מתחיל בדף להּ; כת״י 464 נגמר באמצע הפסקה ׳האמנם אלם צדק תדברון׳ ושומר הדף האחרון שבו הוא ׳כי׳, וכת״י 465 ממשיך את הפסקה הנזכרת במלת ׳כי׳. מכל אלה ברור כי שני כתבי יד אלה היו במקורם אחד.[36]

בסוף כת״י 465 כתב המעתיק את זמנו, ומכאן מתברר גם זמן כתיבתו של כת״י 464.

> תמו ונשלמו דברי הרב המקובל האלהי מורנו כמהר״ר יצחק אשכנזי תנצב״ה, אשר העתקתי אותם מהרב השלם המקובל האלהי כמהר״ר יוסף מקובל דידיע טבול, אשר מסרם לו החכם הנז׳ רבו פה אל פה מלה במלה, והכל הוא מוגה ממנו אות באות, נשלם יום ר״ח טבת שנת השע״א.

אמנם ייחס המעתיק את הדרושים לרבו ר״י טבול, אך אין בכל הדרושים מאומה משלו וכולם מאת ר״ח ויטל הם.
הקובץ היה בידיו של ר׳ שמואל ן׳ סיד, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.
בהערות אלו הוא הביא השגות ופירושים ששמע מרבו ר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף כה.
הספר היה בידיו של ר׳ אהרן חיון, והוא הוסיף בו הערות בעצם כתיבת ידו, כגון: כת״י 465, דפים נט ע״א, צז ע״א, קמד ע״ב ועוד.

[464] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 531□, שלום 99, ס׳ 288 B, 8 דפים (מניין מקורי: כז–לד).
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד בעצם כתיבת ידו.

[465] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12353, ס׳ 8297, דפים 1–195 (מניין מקורי: לה–רל).
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר׳ שמואל ן׳ סיד בעצם כתיבת ידו.
הערות מאת ר׳ אהרן חיון בעצם כתיבת ידו.

ספר ליקוטים בעריכה אלמונית (ה)

קונטרס מתוך ספר ליקוטים מכתבי ר״ח ויטל נמצא בכת״י 466. הקונטרס כולל פירושי פסוקים מספר בראשית, והוא נכתב בידי אחד מתלמידיו של ר״י טבול. על הפסוק ׳והיה בתבואת ונתתם חמישית לפרעה׳ נכתב כאן: ׳הנה תדקדק בייחודים שכתבתי שם תמצא בייחוד ה׳ שכל השמות נעשים בסוד ידות וע״ש׳ (דף 12 ע״א). הכותב מפנה לקובץ הייחודים שכתב ר״י טבול, המתואר לעיל סעיף כו. הנוסח המקורי נמצא בשער הפסוקים: ׳אם תעיין במ״ש בש׳ רוח הקדש ביחוד אחד שכולו נעשה מבחי׳ שמות והויו״ת מצוירות בציור ידות, אז תבין ידות אלו מה עניינם׳.[37] ברור אפוא כי הנוסח שונה בידי תלמידו של ר״י טבול.

36 גם כת״י 315 וכת״י 316, שתוארו לעיל סעיף מג, הם כתב יד אחד שנחלק לאחר זמן. על כתבי יד שנחלקו כתב ב׳ ריצ׳לר, כתבי יד עבריים שנתפצלו, אסופות א (תשמ״ז), עמ׳ קה–קנח.

37 שער הפסוקים, דפוס 885, דף יט ע״ד.

[466] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□1667, ס׳ B 756, דפים 1 ע״א – 12 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (יא)

ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 467. רק סופו של הספר, מעניין חנוכה ואילך, נמצא לפנינו.
הספר נעתק בצידון בשנת שפ״א, כפי שכתב המעתיק בסופו: ׳תם ונשלם ספר הכוונות... הכותב פה צידון אור ליי״ד לחדש ניסן שנת וישראל ע׳ו׳ש׳ה׳ חיל לפ״ק [=שפ״א] ונשלמה המלאכה המפוארה... הצעיר יצחק נעמיאש בכה״ר לוי נעמיאש זלה״ה׳.

[467] כת״י ירושלים, בניהו ק 29, ס׳ 72049, דפים 1 ע״א – 43 ע״ב (מניין מקורי: קטו ע״א – קס ע״ב).
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יצחק נעמיאש.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (יב)

קונטרסים אחדים מתוך ספר הכוונות נמצאים בכת״י 468. על פי סימני המים נעתק כתב היד בשנת ש״צ בערך. בראש כתב היד נכתבה הכותרת: ׳הקדמה כוללת לרב האר׳י זלהה בענין המועדים׳. כתב היד כולל כוונות לחג הפסח, לספירת העומר, לחג השבועות ולראש השנה.

[468] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□1656, ס׳ B 364, 36 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
סימני מים משנת ש״צ בערך.

ספר דרושים וליקוטים בעריכה אלמונית (ד)

העתקה קדומה של דרושים מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 469. כתב היד לא הגיע אלינו בשלמותו. הקובץ כולל את תשובתו של האר״י לר׳ שמואל די פודילה, שתוארה לעיל סעיף יד, ואת סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר׳ חיים ויטל, שתואר לעיל סעיף כא.

[469] כת״י רומא, בהמ״ל 89, ס׳ 42974, דפים 1 ע״א – 61 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר דרושים וליקוטים בעריכה אלמונית (ה)

העתקה קדומה של דרושים וליקוטים מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצאת בכת״י 470. בדף מה ע״ב: ׳כתיבת יד החכם זלה״ה׳, ואחר נעתקו התפילות שכתב האר״י לשעת הוצאת ספר תורה.

[470] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1675, ס׳ 10773, 446 דפים.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (יג)

ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 471. הספר אינו מסודר כיאות, והוא כולל כוונות בסדר זה: דרוש העומר, כוונות לראש השנה, מנהגים, ייחודים, כוונות לימי החול (סוד ברכת אבות ואילך).

מדף רמד ע״ב ואילך נכתבו הערות רבות מאת ׳אמר דוד׳, ׳אמר דוד חביליו׳.

[471] כת״י ירושלים, בניהו ק 27, ס׳ 72078, דפים ו–רעט.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
הערות סופרו של ר׳ אפרים פנצירי.
הערות מאת ר׳ דוד חביליו בעצם כתיבת ידו.

ספר כוונות בעריכה אלמונית (יד)

ספר כוונות ערוך ומסודר מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 472. הספר לא הגיע אלינו בשלמותו, ורק תחילתו, הכוונות לימי החול, נמצאת לפנינו. בגיליונות נוספו הגהות רבות הפותחות ׳א״א׳.

[472] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 3731 8□, ס׳ B 550, דפים 1 ע״א – 70 ע״ב (מניין מקורי: ד–עד).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
לא שלם.

שער התפילה

ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל נמצא בכת״י 473. בראשו נכתב: ׳שער התפלה׳, והוא מתחיל כך.

> תפלה. כל תפלה היא בעשיה כמ״ש תפלה לעני, שהיא המלכות שמתפללת אל הזעיר ושואלת שפע מאתו. וסימניך ואני תפלה, כי אני היא מלכות, ולכן כל לשון תפלה נז׳ בתורה בלשון שפיכת נפש, כמ״ש ואשפוך את נפשי לפני ה׳ שהיא בחינת מ׳ דאצילות או עולם העשיה הנקראת נפש.

הספר מתחיל בכוונות לתפילת ערבית, אך אינו זהה לספר הכוונות שערך ר׳ אפרים פנצירי, שתואר לעיל סעיף נ.

עותק נוסף של הספר נמצא בכת״י 474. בסופו: ׳תם ספר הכונות של הרב זלה״ה ביום חמשי בשבת י״א ימים לחודש אדר שנת חמשת אלפים ות׳ ועשרים וחמשה [=תכ״ה] ליצירה על ידי הצעיר והדל יהושע בן משה זלה״ה׳.

[473] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 3731 8□, ס׳ B 550, דפים 71 ע״א – 108 ע״ב (מניין מקורי: עו–קיג; מניין נוסף: קצח–רלה).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
לא שלם.

[474] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10694, ס׳ 8009, דפים 82 ע״א – 263 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ יהושע בן משה.

ספר דרושים וליקוטים בעריכה אלמונית (1)

ספר דרושים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 475, בכתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי. הספר כולל דרושים מאת ר׳ חיים ויטל ור׳ יוסף ן׳ טבול, וכן דרושים שהיו בבית מדרשו של ר׳ אפרים פנצירי. הספר זקוק לתיאור שלם ומפורט, אך לא נוכל לעשותו כאן. נרשום דרושים אחדים שנמצאים בו: דרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן, סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר״ח ויטל, דרוש ׳מציאות הקליפות׳ מאת ר״י טבול, דרושי ׳קודם האצילות׳ מאת ר״י טבול, פירושי זוהר מאת ר״י טבול ועוד דרושים רבים מאוד מכתבי ר׳ חיים ויטל.

[475] כת״י המבורג, לוי 82, ס׳ 1543, דפים 1 ע״א – 121 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

אדרא דנשא

פירוש ׳אדרא דנשא׳ נמצא בקובץ החיבורים שהיה אצל ר״א כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר להלן סעיף סג. הפירוש הגיע למצרים, ונעתק בה בידי ר׳ אברהם סכנדרי בכת״י 476. בראשו כתב: ׳אדרת נשא דף קכז ע״ב׳.

[476] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2155, ס׳ 11253, דפים 70 ע״ב – 72 ע״א (מניין מקורי: פג ע״ב – פה ע״א).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם סכנדרי.

[הערה על סיכום ספר הדרושים, לעיל עמ׳ 364.
בעת כתיבת הספר היה לפני כת״י 436, ובו ההעתקה הקדומה ביותר של החיבור. על פי כתב יד זה תיארתי אז את החיבור, וממנו הסקתי כי ר׳ מסעוד אזולאי הוא מחברו. בשנת תש״ע הגיע אלי קובץ דרושים בקבלת האר״י כתוב כולו בידי ר׳ מנחם די לונזאנו. הקובץ נעתק במצרים בשנת ש״ע, והוא קדום אפוא לכת״י 436. בקובץ הדרושים העתיק ר׳ מנחם די לונזאנו גם את החיבור שלפנינו, ובראשו כתב כותרת זו: ׳מהדורא בתרא בדרוש אדם קדמאה לכמה״ר חיים נר״. מכותרת זו, ומדברים נוספים שכתב ר׳ מנחם די לונזאנו בחיבוריו הידועים, עולה כי ר׳ חיים ויטל הוא מחברו של החיבור. מעתה יש לכלול את החיבור לא בפרק האחד עשר המתאר עריכות שנעשו לכתביהם של תלמידי האר״י, אלא בפרק הרביעי המתאר את הכתיבות המקוריות של ר׳ חיים ויטל.
בשנת תש״ע ההדרתי את החיבור על פי העתקתו של ר׳ מנחם די לונזאנו, והוצאתי אותו לאור בשם ׳קיצור סדר האצילות׳. בראש הספר כתבתי הקדמה לחיבור, ובה תיארתי את כתב היד, שנמצא עתה בספרייה הלאומית ומספרו בה 7991 8□, ואת מקומו של החיבור בין חיבוריו הידועים של ר׳ חיים ויטל.]

פרק שנים עשר

עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – איטליה

אחר שנת ש״ס נכתבו באיטליה חיבורים חדשים של ר׳ ישראל סרוק ונערכו עריכות חוזרות לחיבורים בקבלת האר״י שנערכו קודם לכן.

בין ש״ס ובין שס״ג שהה ר׳ ישראל סרוק בגוריציה. רבה של העיר, ר׳ ישששכר בער איילינבורג, ישב לפניו וכתב חיבורים על פי שיטתו. חיבורים אלו נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, והרמ״ע מפאנו הוסיף עליהם את הערותיו.

ספר כנפי יונה הוא אחד הספרים הראשונים בקבלת האר״י שערך הרמ״ע מפאנו. העריכות הראשונות של הספר לא מצאו חן בעיני הרמ״ע, ואחר שנת ש״ס הוא נטל את הספר וערך את תוכנו מחדש. הרמ״ע מפאנו פירק את כנפי יונה וערך את כל המצוי בו, עם תוספת מרובה שהגיעה אליו בינתיים, בחמישה חיבורים: דרושים מקובצים, ליקוטים, כוונות, תיקוני תשובה וייחודים.

גם עריכתו הראשונה של ספר יונת אלם לא שפרה לפני הרמ״ע, והוא ערכו מחדש והתקין לו מהדורה שנייה. עוד הוסיף הרמ״ע לערוך את קונטרסיהם של תלמידי האר״י. אחדים מאלה כינס הרמ״ע בספר מעין גנים, ואף אותו ערך וסידר פעמים אחדות. גם אחד מספרי הכוונות של ר׳ חיים ויטל נערך בידי הרמ״ע מפאנו.

עריכות אלו שונות מן העריכות הראשונות של הרמ״ע מפאנו. בראשונות השתתף ר׳ עזרא מפאנו במעשה העריכה וההעתקה, וכתיבות ידיהם של ר׳ עזרא ושל הרמ״ע נמצאות סמוכות זו לזו. הרמ״ע העיר בגיליונותיהם של כתבי יד שהעתיק ר׳ עזרא, ור׳ עזרא העתיק חיבורים שערך הרמ״ע. באחרונות לא נמצא את כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו, מורו ורבו של הרמ״ע שנפטר סמוך לשנת שס״ח, אלא את כתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, תלמידו של הרמ״ע מפאנו.

כתבי היד של עריכות אלו ניכרים בהערות הרבות המעטרות את גיליונותיהם שנכתבו בשתי כתיבות שונות – של הרמ״ע מפאנו ושל ר׳ יצחק הלוי. הרמ״ע החזיק בקולמוס עבה וכתיבתו

רהוטה וצפופה, ואילו ר׳ יצחק הלוי החזיק בקולמוס דק וכתיבתו מהוקצעת וברורה. עם העריכות הראשונות של הרמ״ע יימנו אלה המתוארות לעיל סעיפים מב–מה ולהלן סעיף נז, ועם האחרונות יימנו אלה המתוארות להלן סעיפים נח–נט.
ר׳ יצחק הלוי אחז גם הוא במלאכת רבו הרמ״ע, וכמוהו ערך וסידר קונטרסים בקבלת האר״י. הוא שב וערך חיבורים שערך הרמ״ע מפאנו, ועוד הוסיף עליהם חיבורים חדשים שבהם סידר וערך דרושים וליקוטים שהיו בידו.
עוד נמצאות בידינו העתקותיהם ועריכותיהם של ר׳ אברהם יגל, ר׳ אהרן ברכיה די מודינה ור׳ שמואל משער אריה.

[נז] עריכת ר׳ ישׁשכר בער איילינבורג

אחר שנת ש״ס ולפני שנת שס״ג שהה ר׳ ישראל סרוק בגוריציה שבצפון־מזרח איטליה. ר׳ ישׁשכר בער איילינבורג, רבה של העיר,[1] ישב לפניו ולמד ממנו פרקים בקבלת האר״י. ר״ב איילינבורג כתב את אשר שמע מר״י סרוק, וכך נכתבו חיבורים חדשים על פי שיטתו. חיבורים אלה נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, והם נמצאים לפנינו בעצם כתיבת ידו.
חיבורים אלו נכתבו בוודאי לפני שנת שס״ח, היא שנת פטירתו של ר׳ עזרא מפאנו. על פי סדר הזמנים של נדודי ר״י סרוק יש להקדים את זמן כתיבתם לשנת שס״ג, שהרי בשנה זו שב ר״י סרוק לוונציה, כמתואר לעיל סעיף לב.

פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק

בהקדמתו לספר באר שבע, שנדפס בוונציה שע״ד, כתב ר׳ ישׁשכר בער איילינבורג.

> ויש לי עוד דברים בגו אשר קבלתי על פה בלחישה בכלל שאר דברים כבשונו של עולם **בפירוש ספרא דצניעות׳**, אשר שמעתי מפי המקובל הגדול מורי כמהר״ר ישראל סרוק ז״ל, אשר יצק מים על ידי מלך מלכי קבלה הקדוש האלהי הרב החסיד מהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל, הלא המה **בכתובים במגילת סתרים** שלי.
> וכבר זכו בו רבי׳ ת״ל על ידי החכ׳ השל׳ מוהר״ר **עזרא מפאנו** ז״ל מק״ק מנטובה, כי הוא היה **הראשון שהעתיק אצלי מכתיבת ידי** אות באות תיבה בתיבה, לעצמו ולאחרים, מה שקבלתי וכתבתי לי למען היותם לי למזכרת ולמשמרת לעת התגברות השכחה.

העתקתו של ר׳ עזרא מפאנו נמצאת בכת״י 477. החיבור עצמו פותח כך: ׳הקדמה. להיות שהרשב״י ע״ה היה ניצוץ משה רבינו ע״ה לזה כתב ספרא דצניעותא׳.

1 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לט.

ר״ב איילינבורג כתב כי ר׳ עזרא מפאנו העתיק את הפירוש ׳מכתיבת ידי אות באות תיבה בתיבה׳. מכאן עולה כי ר״ב איילינבורג כתב את הפירוש לראשונה. עובדה זו נתנה אותותיה בחיבור – במקום אחד נמצאת בו מלה ביידיש: ׳כלומר עד תחלת השערות שעל השפה העליונה שקורין גרענין בל״א [=בלשון אשכנז]׳.[2] ועל כך באה הערתו של ר׳ עזרא מפאנו בגיליון: ׳כלומר שער לבן קאמרי בלעז׳.
בראש החיבור כתב ר׳ עזרא: ׳פרקא קדמאה׳. מעל למלים אלו נכתבה הכותרת: ׳פירוש ספרא דצניעותא להר״ר ישראל סרוק נר״ו׳. כותרת זו לא מידיו של ר׳ עזרא מפאנו היא.

בדף 4 ע״א ובדף 32 ע״ב הוסיף הרמ״ע מפאנו הערות בעצם כתיבת ידו.

לעיל, סעיף מד, תיארנו שלושה חיבורים שמרצים את מהלך האצילות על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק: דרוש שיעור קומה, דרוש המלבוש וקונטרסי ׳לימודי האצילות׳. על הכתוב בחיבורים אלה מוסיף פירוש ספרא דצניעותא ומחדש עיקרים חשובים במהלך האצילות. עיקרים אלו נתבררו לעיל סעיף לג.

הפירוש הגיע לאשכנז ונעתק בה פעמים רבות, כמתואר להלן סעיפים סג, ע. הוא הפך בה לחיבור יסודי בהרצאת מהלך ההאצלה על פי קבלת האר״י, ועל פיו נכתבו חיבורים רבים: נובלות חכמה ושבר יוסף מאת ר״ש דלמדיגו, שיתוארו להלן סעיף עה; עמק המלך מאת ר׳ נפתלי בכרך, שיתואר להלן סעיף עז, ועוד.
מאשכנז הגיע הפירוש לדמשק ונעתק בה, כמתואר להלן סעיף פ. כל אלה מלמדים על תפוצת כתבי היד של הפירוש לארצותיהם ולמקומותיהם, כמתואר להלן סעיף קט.
פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק נדפס בדפוס 646 על פי אחת העריכות שנעשו לו בידי מקובלי אשכנז, כמתואר להלן סעיף עב.

[477] כת״י מנטובה, הקהילה 124, ס׳ 2251, דפים 1 ע״א – 38 ע״ב (כתב היד אינו שלם, ובין דף 4 ובין דף 5 חסר דף אחד).
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1618.

פירוש השירים של שבת

האר״י כתב זמירות לשלוש הסעודות של שבת, כמתואר לעיל סעיף יד. ר׳ ישראל סרוק חיבר פירוש על זמירות אלו, ור׳ עזרא מפאנו העתיקו בכת״י 478. בראש הפירוש נכתב: ׳פירוש השירים של שבת שעשה הרב האלהי כמהר״ר יצחק לורייא אשכנזי זלה״ה׳. ר׳ עזרא מפאנו העתיק את הפירוש גם בכת״י 479, אך כאן הוא לא השלים מלאכתו.

2 כת״י 477, דף 27 ע״א. על כך העיר מ׳ בניהו, רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג, ספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ׳יק, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ תתא.

כת״י 478 היה לפני הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. על פי תיקוניו נעתק הפירוש בכת״י 480, וגם בו הוסיף הרמ״ע הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו.
פירוש השירים היה לפני ר׳ אהרן ברכיה די מודינה והוא העתיקו בפנקס הכתבים והדרושים שלו, כמתואר להלן סעיף סא. הפירוש הגיע לאשכנז ונכלל בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. גם ר׳ ישעיה הורביץ העתיק בפנקסו את פירוש השירים של ר״י סרוק, כמתואר להלן סעיף סז.
על פירושו של ר״י סרוק חלק ר׳ מאיר פופרש. בספרו אור שבת טען ר״מ פופרש כי פירוש השירים שכתב ר״י סרוק ׳בנוי על תוהו׳, כמתואר להלן סעיף צד.

[478] כת״י מנטובה, הקהילה 124, ס׳ 2251, דפים 39 ע״א – 51 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזור: Dominico Carretto 1618 בדף 38 ע״ב, בדף 88 ע״ב ובסוף כתב היד.

[479] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2204, ס׳ 11302, כרך ג, דפים 139 ע״א – 140 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Dominico Carretto 1618.

[480] כת״י ירושלים, מכון בן צבי 241, ס׳ 26710, דפים 1 ע״א – 16 ע״א.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו (כגון בדף 8 ע״א ובדף 10 ע״ב). הערות נוספות בכתיבה איטלקית אחרת.

[481] דפוס, שבח אמרי חן, ירושלים תשמ״ז, עמודים כה–סה.

׳פירוש לעשרה מיני נגונין׳

בכת״י 482 נמצא חיבור נוסף מאת ר׳ ישראל סרוק. החיבור נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, ובראשו נכתב: ׳פירוש לעשרה מיני נגונין שבתלים(!) המובאי׳ בתקונים מאת החכם הר״ר ישראל סרוק נר״ו׳.

[482] כת״י מנטובה, הקהילה 124, ס׳ 2251, דפים 99 ע״א – 116 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1618.

סוד פנים ואחור

דברים נוספים מפי ר״י סרוק הביא ר״ב איילינבורג בספרו באר שבע. בספר זה, חלק השו״ת, סי׳ עא, כתב ר״ב איילינבורג תשובה לר׳ עזריאל חפץ והזכיר בה דברים ששמע מר״י סרוק.

לפרש למכ״ת מה שקבלתי אני מפי מורינו המקוב׳ הגדול מהר״י סרוק ז״ל בסוד פנים ואחור בפסוק וראית את אחורי ופני לא יראו, ולמה כתיב יראו בלשון רבים, וכן פני ילכו, וכן אם אין פניך הולכים... ומהו כוונת רז״ל שאמרו... הראהו קשר של תפילין, מה טיבו של קשר תפילין לכאן... ואף גם זאת שאלת ממני לפרש למכ״ת מה שקבלתי אני בסוד שיעור קומה...

ואני בעניי את אשר אני קבלתי מפי מורנו אגלה לכ״ת בקצור מופלג, כפי חק החיוב המוטל עלי לגלות טפח ולכסות טפחיים.

ר״ב איילינבורג כלל את הדברים הללו גם בספרו צידה לדרך, פרשת כי תשא: ׳נשאלתי לפר׳ מה שקבלתי אני מפי מורינו המקובל הגדול מהר״י סרוק ז״ל בסוד פנים ואחור׳.[3]

׳סוד פנים ואחור׳ מיוסד על הקבלה הראשונה, ואין בו מאומה מקבלת האר״י.

[483] דפוס, בתוך באר שבע, חלק השו״ת, סי׳ עא, ויניציאה שע״ד, דפים קיד ע״א – קטו ע״א.

ספר המלואים

דרוש אדם קדמון הוא אחד מקונטרסי הטיוטות שכתב ר׳ חיים ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. ר׳ עזרא מפאנו העתיקו וקראו בשם ׳דרוש אדם קדמאה׳, כמתואר לעיל סעיף מג. דרוש זה היה לפני ר׳ ישראל סרוק, והוא פירשו על פי שיטתו. ר׳ עזרא מפאנו העתיק את פירושו של ר״י סרוק בכת״י 484, וקרא לו בשם ׳ספר המלואים׳. כך מתחיל הספר.

תוספת ביאור שהרחיב לבאר **מורנו ורבנו בדרוש האדם קדמאה** וקראתי אותו ספר המלואים.

באמרו, ואמנם בהבל היוצא מן הראש דרך השערות וכיוצא כבר אמרנו שאין אנו רשאין לדבר בו וכו׳.

אמר החכם, צריך אתה לדעת ששם ע״ב הוא בקרקפתא...

את ארבעת מילויי אדם קדמון, שעליהם כתב ר׳ חיים ויטל בדרוש אדם קדמון, פירש ר׳ ישראל סרוק כמלבוש ואותיות הנארגות בו.

היכן נאמר ונכתב ספר המלואים? בכתב היד לא צוין מאומה. השווינו את ספר המלואים לשאר חיבוריו של ר״י סרוק והעלינו כי ספר המלואים מתאים בתוכנו ובלשונותיו לפירוש ספרא דצניעותא שנתחבר בגוריציה ולא לארבעת קונטרסי לימודי האצילות ולשאר החיבורים שנתחברו בוונציה. בספר המלואים נמצאים המונחים: ניתוק חלקי אין סוף מהמלבוש, חוט של אור. מונחים אלה מיוחדים לפירוש ספרא דצניעותא של ר״י סרוק, כמתואר לעיל סעיף לג.

גם מעשהו של ספר המלואים דומה למעשיהם של פירוש ספרא דצניעותא ושאר החיבורים שנכתבו בגוריציה. כמותם נעתק אף הוא בידי ר׳ עזרא מפאנו בעצם כתיבת ידו, והרמ״ע מפאנו הוסיף בגיליונותיו את הערותיו בעצם כתיבת ידו.

3 פראג שפ״ד, דפים פה ע״א – פו ע״א.

האם מכל אלה יכולים אנו להסיק כי ספר המלואים נכתב בעת שר׳ ישראל סרוק ור׳ ישכר בער איילינבורג למדו יחד בגוריציה את דרוש אדם קדמון שכתב ר׳ חיים ויטל? ראיה ברורה אין בידינו, אבל כל הסימנים המנויים לעיל תומכים במסקנה זו.
ספר המלואים נמצא בשלמותו רק בכת״י 484.

[484] כת״י בודפשט, קויפמן A 201, ס׳ 14693, עמודים 8–15.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ עזרא מפאנו.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים: ׳יורשי... ישראל ישעיה נורצי, והגיע לחלקי... שמואל אהרן נחמיאש׳.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Domenico Carretto 1618.

[485] כת״י ירושלים, שוקן 15945 (קבלה 57), ס׳ 45334, דף קלג.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[486] כת״י מוסקבה, גינצבורג 602, ס׳ 48026, דפים קכב ע״א – קכד ע״ב.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה איטלקית.
בסוף כתב היד: ׳אמר הכותב הצעיר יעקב משה בכמ׳ אברהם טריווש ז״ל... כדי להפיק רצון... כמ׳ ראובן יוסף בכמה״ר שמעון מונדווי יצ״ו... היום יום שנכפל בו כי טוב א״ך טוב לחדש אלול בס׳ ירשו אבתיך ו׳י׳ר׳ש׳תה׳ ו׳הטיבך [=תקכ״ז] והרבך מאבותיך לפ״ק׳ (דף קכח ע״ב).

[נח] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: ספרים, עריכות אחרונות

ספר כנפי יונה נסדר ונערך בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. שם תיארנו את שתי העריכות הראשונות של הספר, שנעשו לפני שנת ש״ס. גם לאחר שנה זו המשיך הרמ״ע לערוך את ספר כנפי יונה. תחילה ערך את הספר בפעם השלישית, והוסיף בו הוספות רבות. אחר פירק את הספר, נטל ממנו קטעים וצירף אליהם קטעים נוספים שהיו בידו, ומכל אלה ערך סדרת ספרים חדשה. גם לספר יונת אלם, שנערך בראשונה לפני שנת ש״ס כמתואר לעיל סעיף מה, הכין הרמ״ע מהדורה חדשה. את כל העריכות הללו נתאר עתה.

כנפי יונה: עריכה שלישית ורביעית

ספר כנפי יונה בעריכתו השנייה נעתק בגופו של כת״י 332, כמתואר לעיל סעיף מה. בגיליונותיו של כתב יד זה הוסיף הרמ״ע מפאנו הערות רבות בעצם כתיבת ידו. הערות אלו אינן עשויות מקשה אחת, ועל כן נדון בהן בפרוטרוט.

[א] לעיל, סעיף מה, תיארנו את התוספות הארוכות שהוסיף הרמ״ע בשולי סי׳ כד וסי׳ כה שבחלק השני. תוספות אלו נעתקו כולן בכת״י 332 ושולבו בגוף החיבור בידי המעתיק. סימנים אלו תוקנו פעם נוספת בידי הרמ״ע. בין השיטין תלה הרמ״ע, בעצם כתיבת ידו, מלים נוספות. זו היא אפוא העריכה השלישית של ספר כנפי יונה.

[ב] ספר כנפי יונה בעריכתו השלישית הגיע לדמשק. עותק של הספר שהגיע לדמשק לא מצאנו, אבל חלקים גדולים ממנו מצאנו בתוך החלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר׳ אפרים פנצירי, כמתואר לעיל סעיף נ. ספר זה נערך בשנת שע״ג בדמשק, עוד בחייו של הרמ״ע מפאנו, ור״א פנצירי שילב בתוכו רצפי פסקאות מתוך ספר כנפי יונה. השווינו נוסח פסקאות אלו לנוסחו של כנפי יונה ומצאנו כי נוסח הפסקאות בספרו של ר״א פנצירי הוא כנוסח העריכה השלישית של הרמ״ע. סי׳ כד וסי׳ כה שבחלק השני של כנפי יונה שולבו בספר הדרושים הנ״ל, כת״י 410, דף סד ע״א–ע״ב. נוסחם של סימנים אלו בספר הדרושים הוא כנוסחם בכת״י 332, והוא כולל גם את התוספות שהוסיף הרמ״ע בין שיטיהם.

[ג] בכת״י 332, בחלק השני של הספר, בין סי׳ ק ובין סי׳ קא, שרטט הרמ״ע מפאנו קו לרוחב העמוד, ולאחריו כתב.

מכאן עד סוף סי׳ קיב לא יועתק עוד בספר זה, כי נדפס בתקוני התשובה מהאר״י ז״ל.

הערה זו נכתבה לאחר שנת ש״ס, שהרי בשנה זו נדפסו תיקוני התשובה שערך הרמ״ע, כמתואר לעיל סעיף מה. כיוון שתיקן הרמ״ע את שלושה עשר הסימנים הללו, וכיוון שכבר כלל אותם בתיקוני התשובה שנדפסו בשנת ש״ס, הוא מבקש שלא להעתיקם עוד מכנפי יונה שבכת״י 332 אלא לקחתם מהחיבור המתוקן שבדפוס.

אחר שהורה הרמ״ע שלא להעתיק את סימנים ק–קיב שבחלק השני, כתב תמורתם סימנים אחרים. בגיליונותיו של כת״י 332 הוסיף הרמ״ע את הסימנים החדשים, וכך מתחיל סי׳ קא החדש: ׳סימן קא. ויסע אברם הלוך ונסוע הנגבה. הנגב״ה בגימ׳ היכל...׳.

בכת״י 332 נמצא תיקון נוסף של הרמ״ע. בגיליונותיו של סי׳ כה הוא הוסיף, בעצם כתיבת ידו, שתי שורות חדשות: ׳... של זה ר״ת ר״ו וס״ת ור״ת כלם יחד ה״פ אלקים׳.

[ד] לכאורה, מצטרפים ההערות והסימנים המתוארים בפסקה ג אל ההערות המתוארות בפסקאות א–ב וכולן בזמן אחד נכתבו, וממילא אף הן על העריכה השלישית ייחשבו. אלא שעיון מדוקדק בחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר״א פנצירי מלמד אחרת. בחלק זה של ספרי ר״א פנצירי, כת״י 410, דף עח ע״א ואילך, נעתקו סימנים ק–קיב כמות שהם בעריכה השנייה של כנפי יונה, ולא הוחלפו בסימנים החדשים שכתב הרמ״ע בגיליונותיו של כת״י 332. ברור אפוא כי ההערה שכתב הרמ״ע בתחילת סימנים ק–קיב לא הגיעה לדמשק ולא היתה לפני ר״א פנצירי. גם התוספת שכתב הרמ״ע בשוליו של סי׳ כה בכת״י 332 לא נעתקה בחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר״א פנצירי, כת״י 410, דף סד ע״א.
מכל אלה עולה מסקנה פשוטה: ההערות הרבות שכתב הרמ״ע בגיליונותיו של כת״י 332 לא נכתבו בזמן אחד ואינן מצטרפות לעריכה אחת. בזמנים שונים כתבן, ועותקים שונים הוכנו על פיהן. דברי הרמ״ע שלא להעתיק עוד את סימנים ק–קיב והסימנים החדשים שכתב תמורתם, וכן התוספת בשולי סי׳ כה, נכתבו בהפרש זמנים מהערותיה של העריכה השלישית, והם מהווים את העריכה הרביעית של כנפי יונה.

[ה] סיכומם של דברים: גופו של כת״י 332 הוא ספר כנפי יונה בעריכתו השנייה של הרמ״ע מפאנו. בגיליונותיו של כתב היד נוספו שתי עריכות של הרמ״ע: העריכה השלישית שהערותיה ותיקוניה נזכרו בפסקאות א–ב, והעריכה הרביעית שהערותיה ותיקוניה נזכרו בפסקה ג.

[*332] כת״י ניו יורק, ספריית חב״ד 1583, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד. צילום של שלושה עמודים נתפרסם ביגדיל תורה ט (תשמ״ה), חוברת א, עמ׳ סא–סב. סריקות של שני עמודים נוספים נמצאות ברשותי.[4]
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים משנת 1600 ומשנת 1619.

דרושים מקובצים, ליקוטים, כוונות, תיקוני תשובה וייחודים

תיארנו את ארבע העריכות שעשה הרמ״ע מפאנו לספר כנפי יונה. אלא שגם אחר כל העריכות הללו שב הרמ״ע והתבונן בספר ומצא כי אינו מסודר ואינו מתוקן כיאות. הוא האריך להסביר את מעשהו של כנפי יונה, את ההכרח שהניע אותו לעורכו ולסדרו, את אי שביעות רצונו ממנו ואת ההעתקות הרבות שנעשו לו.

> אמר הכותב... אני הנה הגדלתי והוספתי עכשו... על מה שכבר נכתב על ידי **בקונטרסי הנפוצות** ממה שקבצתי ושמעתי, זה וזה כמלקק מן הים מידו אל פיו, ולא באתי עכשיו לידי מדה זו רק לשם שמים להודיע ולהוודע כי כבר **נתפרסם** המועט המושג מאז בין החברים המכובדים שהם הרהיבוני זיינוני לחלוק להם מן החכמה מינה וממקצתה, אם מעט ואם הרבה, בכל עת ובכל שעה לא נתנוני השב רוחי.
>
> ופן יחשבוני מונע בר הוכרחתי כפי **גודל תשוקתם** לסדר לפניהם אפילו **שברי לוחות** אשר לי **בארבעה חלקים**, קראתי מאז בשמותם **כנפי יונה** לחבב המלאכה בעיניהם כי קריאת השם מורה החביבות... ואני החרזתי שם מרגליות מקצתן בריאות וטובות ומהן עקומות ועקושות הנה ושבריהן ושברי שברים כי כולן מרגליות הנה...
>
> **ומתשוקת החברים** ליגע בקצה המטה ולטעום מיערת הדבש **העתיקו לעצמם** אותן המחרוזות כמות שהן, ומשם יפרדו להמצא **אצל רבים חושקים בחכמה**,[5] וכמעט שהביאו עלי אשם אם אולי באהבתה שגיתי, וכבר מצאתי לגורי האר״י הגבורים שזכו לשמש לפניו אשר כן עשו **בלקוטיהם** שלא בזו לכל דבר, אדרבה חסה עינם על **פכים קטנים** משירי החכמה, המה ושיריהם וגם שיריים לשיריים... אך **הדרושים המושלמים** המצויינים כהלכתן מגברי רברבי דסיימינהו קמן בחמלת ה׳ עלינו הצבתי אותם **עדר עדר לבדו, ובמספר הנפוצות** אל יבואו.

4 תודתי לר׳ שלום בער לוין, מנהל ספריית חב״ד, ששלח אלי סריקות אלו.

5 בתפוצתו של כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו וב׳רבים החושקים בחכמה׳ שהעתיקו אותו נעסוק להלן סעיף קיב.

הגדתי היום לכל אזן שומעת ולא על מגן כמפורסם אצלנו בבתי מדרשות מי הביאני עד הלום להתחייב בהכרזה הזאת, כי כל **חלקי הכנפי יונה שזכרתי על ארבעת רבעיהם נעדרי השלמות המה**, כי באו שם הדברים בלתי מסודרים ולא מתוקנים, רק ליקוטי בתר ליקוטי כנוקף זית בכל יום מעין ברכותיו, מהם פרפראות מהם נמושות ולקוטות, גם **מגוילים מקורעים ומטושטשים** אשר העתקתי מן הבא בידי כי היכי דלא לירכס אפילו מידי דזוטר ולא הושלם. והנה **השתא דקשישנא גם מהם נקח** כברכת ה׳ אלוקינו לספק חבל בחבל משיחה במשיחה כדולה מים מבורות עמוקים להבין ולהורות מיד ולדורות **דרושים מתוקנים ומאמרים ערבים**.[6]

הרמ״ע מפאנו מדגיש כי ארבעת חלקיו של ספר כנפי יונה הם ׳שברי לוחות׳ ו׳נעדרי השלמות׳. בספר זה נאלץ לכלול גם מרגליות ׳עקומות ועקושות׳, והדברים בו הם ׳בלתי מסודרים ולא מתוקנים׳. אף על פי כן העתיקו תלמידיו, ה׳חושקים בחכמה׳, את הספר כמות שהוא והכינו ממנו עותקים רבים. על כן פירק הרמ״ע את כנפי יונה — ׳השתא דקשישנא׳ — וסידרו וערכו מחדש, כדי שיהיו בו ׳דרושים מתוקנים ומאמרים ערבים׳. אך לא רק בגלל אי שביעות רצונו מן העריכה הראשונה ערך הרמ״ע את הספר מחדש. אל הקונטרסים הראשונים שקיבל מארץ ישראל, שהם ׳גוילים מקורעים ומטושטשים׳, ואותם סידר וערך בכנפי יונה, נוספו קונטרסים חדשים שקיבל מארץ ישראל. לקונטרסים חדשים אלה קרא הרמ״ע ׳ליקוטים הבאים לידי יום יום מיושבי האויר המחכים׳.[7] את הקונטרסים החדשים צירף הרמ״ע לאשר היו בידו בראשונה, ואת כל אלה סידר בחיבורים חדשים, מבונים וערוכים כיאות.

העריכה החדשה כוללת חמישה חיבורים: דרושים מקובצים, ליקוטים, כוונות, תיקוני תשובה וייחודים. נתאר עתה את תוכנם של החיבורים הללו ואת מעשה עריכתם — כיצד העביר אליהם הרמ״ע מפאנו את הפסקאות שכבר נכללו בכנפי יונה וכיצד ערכן מחדש. על פי סדרם של החיבורים צריכים אנו לתאר תחילה את הדרושים ואחר את הליקוטים, אך כיוון שסדר זה יכביד את הבנת מעשה החיבורים ועריכתם בידי הרמ״ע מפאנו, נחרוג מן הסדר הראוי ונקדים את תיאורם של הליקוטים לתיאורם של הדרושים.

א. תק״ן ליקוטים

תיארנו לעיל את כת״י 332 שבו נעתק החלק השני של כנפי יונה. בשולי פסקאות אחדות שבו כתב הרמ״ע מפאנו: ׳לקוטים׳.[8] ציונים אלו מכוונים לקובץ של ליקוטים, תק״ן במספר, שנעתק

6 ׳הערה׳ בסוף מאמר המלואים בעריכתו הראשונה, כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 878, ס׳ 14676, דפים 78 ע״ב – 79 ע״א. ה׳הערה׳ נעתקה בשלמותה במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ (לעיל הערה 1), עמ׳ 112–113. אחר עריכותיו השונות של מאמר המלואים עקבתי במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו, ספונות יט (תשמ״ט), עמ׳ 368–370.

7 דבריו יובאו בסעיף זה, להלן עמ׳ 401.

8 ד׳ אולידורט, כנפי יונה ח״ב וח״ג — מהדורא בתרא, יגדיל תורה ט (תשמ״ה), חוברת א, עמ׳ סד.

בכתבי יד אחדים. השווינו את תק״ן ליקוטים לכנפי יונה ומצאנו כי רוב פסקאותיו של תק״ן הליקוטים נלקחו מכנפי יונה. הרמ״ע נטל פסקאות אלו, הוסיף עליהן פסקאות חדשות שהיו בידו וסידר את כולן בסדר חדש. בראש כל אחת מהן כתב אות לציון מניינה, וכך עלה מניינן לתק״ן ליקוטים.

ראש וראשון לכתבי היד של תק״ן ליקוטים הוא כת״י 487, שהיה בידי הרמ״ע מפאנו. הוא הגיה את החיבור, והוסיף בו את הערותיו בעצם כתיבת ידו. בכתב יד זה סומנו קווים בשוליו של כל אחד מן הליקוטים — קו אחד, שני קווים או שלושה קווים. מהי משמעותם של קווים אלו? על כך נוכל ללמוד מעותק נוסף של תק״ן ליקוטים שנמצא בכת״י 490. בעותק זה ציין המעתיק אותיות בשולי הסעיפים, ולא קווים כאשר עשה מעתיקו של כת״י 487. כל סעיף שסומן בקו אחד בכת״י 487 סומן בכת״י 490 באות א׳, סעיף שסומן בשני קווים — באות ב׳, וכל סעיף שסומן בשלושה קווים — באות ג׳. בראש כת״י 490 פירש המעתיק את משמעותם של סימנים אלו.

> הסימני׳ האלו הם סי׳ אל מראה(!) דשמעתא. א׳ האלקי הגדול רבן דכולהו האשכנזי ז״ל. ב׳ תלמידו החכם סרוג ז״ל. ג׳ תלמידו מורי ורבי זלה״ה הרמ״ע.

סימנים אלו מורים על זהות מחברו של כל אחד מן הסעיפים הכלולים בתק״ן ליקוטים, וממילא גם על זהות מחברו של כל אחד מן הסעיפים הכלולים בכנפי יונה.[9]

בסוף הקובץ כונסו ליקוטיו של ר׳ ישראל סרוק. בראש סעיף תקח נכתב בגיליון: **׳מכאן ועד תקנ מהחכם סרוק׳**.[10] הסעיף האחרון סומן בשלושה קווים, כלומר משל הרמ״ע מפאנו הוא. מכאן עולה כי הציון ׳עד תקנ׳ משמעו ולא עד בכלל, וארבעים ושניים הסעיפים, מסעיף תקח ועד סעיף תקמט, הם משל ר׳ ישראל סרוק. גם בדרושים המקובצים, שיתוארו בסמוך, כונסו דרושיו של ר׳ ישראל סרוק בסוף החיבור.

•

מי נערך תחילה: כנפי יונה או תק״ן ליקוטים? כדי לענות על שאלה זו עלינו ליטול פסקאות זהות בשני החיבורים ולהשוות בין נוסחיהן. לעיל, סעיף מה וראש סעיף זה, ראינו כיצד ערך הרמ״ע מפאנו פעמים אחדות את כנפי יונה, ועקבנו אחר נוסחם של סעיף כד ושל סעיף כה שבחלק השני של הספר. נמשיך עתה ונעקוב אחר נוסחם בתק״ן ליקוטים.

א. סעיף כד נמצא גם בתק״ן ליקוטים, ובו הוא סעיף רסד (כת״י 487, דף 54 ע״א–ע״ב). נוסחו של סעיף רסד בתק״ן ליקוטים זהה לנוסח העריכה השלישית של סעיף כד, ונכללו בו המלים שהוסיף הרמ״ע בין שיטיו של סעיף זה בכת״י 332.

9 פרטים נוספים על תק״ן ליקוטים כתבתי במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 110–111.

10 כת״י 487, דף 155 ע״א.

ב. סעיף כה נמצא גם בתק״ן ליקוטים, ובו הוא סעיף רסה (כת״י 487, דף 54 ע״ב). נוסחו של סעיף רסה בתק״ן ליקוטים זהה לנוסח העריכה הרביעית של סעיף כה, ונכללו בו השורות שהוסיף הרמ״ע בגיליונותיו של סעיף זה בכת״י 332.

ברור אפוא כי רק לאחר שערך הרמ״ע מפאנו את כנפי יונה ארבע פעמים בזו אחר זו החל לערוך ולסדר את תק״ן ליקוטים.[11]

סעיפי כנפי יונה לא סודרו כמות שהם בספר תק״ן ליקוטים, ובמקומות רבים נוספו בהם פסקאות חדשות. כך, למשל, פרק קב בחלק הראשון שבכנפי יונה היה לחלק מסעיף תסג בספר תק״ן ליקוטים, כת״י 487, דף 130 ע״א–ע״ב. בהמשך סעיף תסג נוספה פסקה חדשה: ׳ועתה צריך לדעת שבכל א׳ משלשה ויכולו טוב לכוון... ושתיהן עולות אל הנשמה׳. בצדה של פסקה זו סומנו שני קווים, ומכאן שמדברי ר״י סרוק היא. פסקאות חדשות שנוספו בתק״ן ליקוטים יתוארו להלן סעיף עט.

גם לאחר ששילב הרמ״ע את הסעיפים הערוכים הללו בתק״ן ליקוטים לא שבת ממלאכת העריכה. סעיף רסה בתק״ן ליקוטים, שהיה סעיף כה בחלק השני של כנפי יונה, מעוטר בתיקונים בעצם כתיבת ידו של הרמ״ע: בין שיטיו תלה הרמ״ע מלים נוספות, ובגיליונותיו כתב שבע שורות נוספות. בשולי הסעיף סומנו שני קווים, והם מציינים כי מאת ר״י סרוק הוא. מכאן עולה כי את כל התיקונים וההערות הללו הוסיף הרמ״ע מפאנו לא בדברי עצמו אלא בדבריו של ר״י סרוק. כך עשה גם לחיבורי האר״י עצמו, כמתואר לעיל סעיף מב.
נעיר כאן כי אחד מן הסעיפים האחרונים בתק״ן ליקוטים, סי׳ תקלו, פותח כך: ׳שורש נשמת פלוני אלמוני דרך משל מקשר ימין של יד ימין של רחל׳ (כת״י 487, דף 174 ע״א). בזהותו של ׳פלוני אלמוני׳ ובמשמעותו של סעיף זה עסקנו לעיל סעיפים לב, נ.

•

עותק נוסף של תק״ן ליקוטים נמצא בכת״י 488. בראשו נכתבה הכותרת ׳לקוטים׳, ובצדה נכתבו שורות אלו.

נתקנו ע״י הרמ״ע זלה״ה עם תוספת ברכה כעקר ממנו, ועוד איזה חדוש מהצעיר המעתיק לי״א [=לאורך ימים אמן], והם מכמוהרר״ח זלה״ה, כנר׳ בכמה מהם בפרט בסי׳ (ריק) שקבלם מהאר״י זצוק״ל, ועו׳ הוסיף עליהם נופך ספיר ויהלום, כמו שיראה המעיין לי״א. ובתוספת ג״כ ממרנא הלוי זלה״ה.

11 הסברה הפשוטה נותנת כי תחילה נכתבו הליקוטים ואחר סודרו לספר כנפי יונה. כך סברתי תחילה במאמרי, כתבי האר״י באיטליה (לעיל הערה 9), וכך סבר גם מ׳ בניהו, רבי משה יונה מגורי האר״י וראשון לרושמי תורתו, ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ״ה, עמ׳ לה–מב. אלא שבדיקה מדוקדקת של נוסחי שני החיבורים ועריכותיהם מוכיחה כי ההפך הוא הנכון.

אמנם לא הודיע המעתיק את שמו, אבל כתיבתו זהה לכתיבת ידו של ר׳ ישראל ישעיה נורצי, תלמידו של הרמ״ע מפאנו.[12] מיהו ׳מרנא הלוי׳? ומהי התוספת שהוסיף?
שתי הערות שהוסיף ר״י נורצי בגיליונותיו של כת״י 488 ישיבו על שאלות אלו. האחת, על סעיף רמב: ׳וכתוב בגליון מיד מרנא הלוי זלה״ה חנוכה להדליק...׳ (דף 23 ע״א). השנייה, על סעיף שכז: ׳חנוכ״ה ח׳ ימי׳... כ״מ בגליון מיד מרנא הלוי זצ״ל׳ (דף 31 ע״ב). מנין ציטט ר״י נורצי בשתי הערות אלו? מהטופס המקורי של תק״ן ליקוטים, הוא כת״י 487. בגיליונותיו של סעיף רמב (דף 47 ע״ב) ובגיליונותיו של סעיף שכז (דף 69 ע״א) נמצאות שתי ההערות שר״י נורצי ציטט, וכתיבה אחת להן. מכאן אנו למדים כי כתיבה זו היא כתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי. לכתיבתן של שתי ההערות זהה כתיבתן של הערות רבות נוספות שנמצאות בגיליונותיו של כת״י 487, ולכולן קרא ר״י נורצי בשם ׳תוספת ג״כ ממרנא הלוי׳.

•

ספר תק״ן ליקוטים נמצא בארבעה כתבי יד: הטופס המקורי בכת״י 487 ושלושה עותקים שנעשו ממנו. בשניים מהם, כת״י 488 וכת״י 489, שילבו הסופרים בגוף החיבור את התיקונים שהוסיף הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו של הטופס המקורי. לעומת זאת, סופרו של כת״י 490 העתיק רק את החיבור עצמו ולא שילב בו את תיקוניו של הרמ״ע מפאנו.

•

ר׳ יצחק הלוי ערך את תק״ן ליקוטים מחדש. הוא נטל ממנו את כל הסעיפים שר״י סרוק הוא מחברם, כלומר כל אלה שסומנו בשני קווים, וכללם בחיבור חדש. חיבור זה נמצא בכת״י 537, הוא פנקסו של ר׳ יצחק ברכיה מלוגו, כמתואר להלן סעיף ס.
ר׳ אהרן ברכיה די מודינה נטל סעיפים מתק״ן ליקוטים והעתיקם בפנקס הכתבים שלו בכת״י 539, כמתואר להלן סעיף סא.
ספר תק״ן ליקוטים הגיע אל מקובלי אשכנז ופולין. הם נטלו פסקאות ממנו והוסיפו אותן בתוך ספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף עט.
ספר תק״ן ליקוטים היה גם בידיו של ר׳ עמנואל חי ריקי, כמתואר להלן סעיף צט.

[487] כת״י מנטובה, הקהילה 126, ס׳ 2253, 184 דפים.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים: Dominico Irosolomitano 1605; Dominico Carretto 1618.

[488] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□407, שלום 93, ס׳ B 309, 72 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ ישראל ישעיהו נורצי.

12 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סד.

[489] כת״י מנטובה, הקהילה 73, ס׳ 858, 79 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[490] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 941 8□, ס׳ 173 B, 213 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
סימני מים משנות ת״ל–ת״מ.
כתיבות בעלים: ׳דוד רקח׳; ׳קניתיו מבנו הגביר יעקב אליאו יצ״ו, אני הצעיר חיים יוסף דוד אזולאי ס״ט, פה ליוורנו חשון ש׳ נפתח״ו [=תקמ״ד] השמים לפ״ק׳.

ב. דרושים מקובצים

בגיליונותיו של ספר תק״ן ליקוטים, הנעתק בכת״י 487, מפנה הרמ״ע מפאנו ל׳דרושים המקובצים׳. בגיליון סימן רמב העיר: ׳עיין סי׳ יב בדרושים׳ (דף 47 ע״ב), ובגיליון סימן תמג העיר: ׳עיין בדרושים המקובצים שלנו סי׳ כו ומינה לא תזוע׳ (דף 113 ע״ב).

הדרושים המקובצים נזכרו גם בהערות שכתב הרמ״ע מפאנו בגיליונותיהם של שלושה חיבורים נוספים:

א. ספר הדרושים מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול, שתואר לעיל סעיף כב: ׳עיין בדרושי׳ המקובצי׳ סימן ג״ (כת״י 291, עמ׳ 208).

ב. ספר הכוונות הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳, שיתואר להלן סעיף נט. על המלים: ׳למעלה למעלה בעתיק יומין׳, העיר הרמ״ע בכתיבת ידו: ׳עיין מסברת הה״ר חיים נר״ו בזה הדרושי׳ המקובצי׳ שלנו סי׳ מט׳ (כת״י 506, דף 5 ע״ב).

ג. סיכום ספר הדרושים מאת ר׳ מסעוד אזולאי, שתואר לעיל סעיף נג: ׳נ״ל שהוא מן הפנימי של בינה המקיף שש קצות עד היסוד, ועיין סי׳ לה מן הדרושי׳ המקובצים שלנו חלק א׳ (כת״י 436, דף יג ע״א).

כל הציונים הללו נכונים לקובץ של שישים דרושים, שנעתק בכת״י 492. בראשו נכתבה כותרת זו, בשתי שורות.

דרושים נפרדים מגורי האר״י / מזה אחד ומזה אחד.

כותרת דומה נמצאת גם בראש ספר הייחודים, שיתואר בהמשך סעיף זה. במשמעותן של כותרות אלו נדון בסוף דברינו על סדרת חיבורים זו (להלן עמ׳ 402).

•

בדרושים המקובצים כלל הרמ״ע שלושה דרושים שכתב האר״י עצמו, דרושים רבים שכתב ר״ח ויטל, דרושים אחדים שכתב ר״י טבול וכן דרושים מר׳ ישראל סרוק. נציין את מקורם של אחדים מדרושים אלו.

[א] דרושים יו–יח: כתבי האר״י עצמו.
מכתיבת האר״י עצמו נמצאים כאן דרושים אלה: ׳סוד הקדושה שמעומד׳ (דרוש יו, כת״י 492, דף 29 ע״א); ׳הנה בתפלה נמצאו שני מיני מסירה׳ (דרוש יז, דף 30 ע״ב); ׳נתתי את לבי לתור ולחקור בתפלת ראש השנה׳ (דרוש יח, דף 31 ע״ב). בתחילת דרוש יז הוסיף ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה: ׳גם זה בקוינטירנו קניתי סיון שפב׳. ובתחילת דרוש יח כתב: ׳גם זה׳. שלושת הדרושים הללו הם מן הדרושים שכתב האר״י בעצמו, כמתואר לעיל סעיף יד.

[ב] דרוש א: כתבי ר׳ חיים ויטל.
הדרוש הראשון בדרושים המקובצים הוא סדר האצילות בקיצור מופלג שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף כא.

[ג] דרושים ג–ז, יא: כתבי ר׳ יוסף ן׳ טבול.
שישה דרושים מכתבי ר״י טבול נמצאים כאן בתחילת הקובץ: ׳קודם האצילות היה אין סוף מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳ (דרוש ג, כת״י 492, דף 5 ע״א); ׳כשעלה ברצון המאציל ית׳ שמו להמציא העולמות שהיה תחלה הוא לבדו משתעשע בעצמותו׳ (דרוש ד, דף 8 ע״א); ׳תקון הפרצופים הוא שכח״ב נעשו פרצופין שלמים׳ (דרוש ה, דף 9 ע״א); ׳לתת סבה לשבירת הכלים ותקונם׳ (דרוש ו, דף 9 ע״ב); ׳להבין סדר התלבשות׳ (דרוש ז, דף 14 ע״א); ״ידוע שהקלפה קדמה לקדושה׳ (דרוש יא, דף 21 ע״ב).
מנין לקח הרמ״ע מפאנו את הדרושים הללו? לעיל, סעיף מב, תיארנו כיצד הגיעו דרושי ׳קודם האצילות׳ של ר״י טבול מארץ ישראל אל הרמ״ע מפאנו, וכיצד ערכם הרמ״ע ותיקן את לשונותיהם בכת״י 120. מכתב יד זה נטל הרמ״ע שישה דרושים ושילב אותם בדרושים המקובצים שלפנינו.
דרושים אלו נעתקו כאן לא על פי נוסחם המקורי, שהגיע מארץ ישראל, אלא על פי נוסחם המתוקן בידי הרמ״ע בגיליונותיו של כת״י 120. על כן דרוש ה בדרושים המקובצים הוא דרוש ׳תקון האצילות׳ (ולא ׳בהיות כי תיקון האצילות׳), ודרוש יא הוא דרוש ״ידוע שהקליפה קדמה לקדושה׳ (ולא ׳בהיות שהקליפה קדמה לקדושה׳).

[ד] דרושים לז, מב: כתבי ר׳ יוסף ן׳ טבול.
שני דרושים נוספים שכתב ר״י טבול נכללו באמצע הקובץ: ׳אחר התיקון שהתחיל אריך להתקן׳ (דרוש לז, כת״י 492, דף 61 ע״ב), ׳קודם תקון מ״ה׳ (דרוש מב, דף 66 ע״א). דרושים אלו לקוחים מקונטרס הדרושים שהגיע מארץ ישראל אל הרמ״ע מפאנו בכת״י 125, כמתואר לעיל סעיף מב. גם דרושים אלו נעתקו כאן לא על פי נוסחם המקורי אלא על פי נוסחם המתוקן בידי הרמ״ע בגיליונות כת״י 125.

[ה] דרוש לט: כתבי ר׳ יוסף ן׳ טבול.
הדרוש פותח: ׳בתחלה היה הוא ושמו בלבד ממלא כל מקום כל העולמות׳ (סי׳ לט). דרוש זה הוא קיצורו של ספר הדרושים מאת ר״י טבול, שתואר לעיל סעיף כב.

[1] דרושים נא–ס: כתבי ר׳ ישראל סרוק.
בסוף הקובץ, כת״י 492, מדף 73 ע״ב ואילך, כונסו דרושיו של ר״י סרוק. בראשי עשרת הדרושים האחרונים, מדרוש נא ואילך, נכתב בגיליון: ׳מהר״י סרוק׳, ׳הר״י סרוק׳. גם בתק״ן ליקוטים, שתוארו לעיל סעיף זה, כונסו ליקוטיו של ר״י סרוק בסוף החיבור.

•

בתחילת דברינו על הדרושים המקובצים הבאנו את ההערה שהוסיף הרמ״ע בגיליונותיו של סיכום ספר הדרושים מאת ר׳ מסעוד אזולאי: ׳ועיין סי׳ לה מן הדרושי׳ המקובצי׳ שלנו חלק א״. הערה זו נכונה לסי׳ לה שבחלק הראשון של כנפי יונה, שתואר לעיל סעיף מה. מכאן עולה כי החלק הראשון של כנפי יונה הוא גם החלק הראשון של ׳הדרושים המקובצים׳. כיצד נבחין בין שני אלה?
לעזרתנו בא כת״י 491, שבו נעתק החלק הראשון של כנפי יונה. נוסח העתקה זו מתאים לנוסח כנפי יונה שנמצא בכת״י 330, הוא נוסח העריכה האחרונה של החיבור, כמתואר לעיל סעיף מה. בכת״י 491 נוספו הערות, לא בכתיבת ידו של הרמ״ע, ובראשן נכתב ׳אמ״ע׳, כלומר אמר מנחם עזריה. הערות אלה כוללות תיקוני נוסח, כגון: ׳הלשון הזה שבפנים צריך תקון רב והנני מתקן׳ (סימן ה), ׳לשון זה צריך תקון באופן זה׳ (סי׳ טו).
עוד נוספו הערות שמפנות את המעיין אל תק״ן ליקוטים: ׳עיין בלקוטים סימן תנ״ב׳ (סי׳ סז), ׳זו בלקוטים תנ״ג׳ (סי׳ סח), ׳ליקוטי׳ תנ״ד׳ (סי׳ סט), ׳עיין בליקוטים תנ״ה׳ (סי׳ ע). סעיפים אלו, שהיו בחלק הראשון של כנפי יונה, חוזרים בתק״ן ליקוטים בתוספת דברים שנתחדשו בבית מדרשו של ר׳ ישראל סרוק, ולכך מכוונים הציונים שבהערות אלו. עריכתו של כת״י 491 נעשתה אפוא לאחר העריכה האחרונה של כנפי יונה ובעת ובעונה אחת עם עריכת תק״ן ליקוטים, ומכאן עולה כי החיבור הנעתק בכתב יד זה הוא החלק הראשון של הדרושים המקובצים.[13]
נמצא כי הדרושים המקובצים כוללים שני חלקים: החלק הראשון, ובו מאה ועשרה דרושים, נמצא בכת״י 491; החלק השני (הנקרא גם ׳דרושים נפרדים׳), ובו שישים דרושים, נמצא בכת״י 492.

•

כת״י 492 היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. נציין אחדות מהערותיו.

א. על דרוש כא העיר הרמ״ע מפאנו: ׳כאן הגיה הה״ר חיים ויטאל נר״ו נר׳ שזה טעות אלא...׳ (דף 35 ע״א). בהמשך דרוש זה כתב הרמ״ע בגיליון: ׳ועיין בליקוטי׳ סי׳ קיז מה שמחקתי׳

13 מקובלי אשכנז ופולין חזרו אל החלק הראשון של כנפי יונה והוסיפו בו דברים שנוספו בתק״ן ליקוטים, כמתואר להלן סעיף עט.

(שם). ואכן, בתק״ן ליקוטים, סי׳ קיז, כת״י 487, דף 21 ע״ב, מחק הרמ״ע מלים אחדות והציע אחרות תחתיהן.

ב. על דרוש לו העיר הרמ״ע מפאנו: ׳עיין דרושי הר״ר יוסף סי׳ ב׳ (דף 57 ע״ב). כוונתו לספר הדרושים שכתב ר׳ יוסף ן׳ טבול, והיה לפניו בכת״י 291, כמתואר לעיל סעיף מב.

ג. בתחילת דרוש מא הפותח ׳סוד אמן׳ העיר הרמ״ע מפאנו: ׳עיין בקונט׳ התפלה סוף כנפי יונה ממהר״ר חיים׳ (דף 65 ע״ב). כוונתו ל׳סוד אמן׳ שכלל ר׳ משה ישראל פואה בספר ׳שערי תפלה׳, שנקרא גם כנפי יונה. ספר זה נעתק בכת״י 281 שהיה בידיו של הרמ״ע, כמתואר לעיל סעיף מא.

ד. על דרוש מה העיר הרמ״ע מפאנו: ׳והוא סוד ק״ש של לילה... כך פי׳ ר׳ ארנ״ן׳ (דף 69 ע״א), הוא תלמידו ר׳ אליעזר נחמן פואה.[14]

•

בתחילת דרוש לד העיר הרמ״ע מפאנו: ׳עיין סי׳ מ׳ מן הז׳ הנוספי״ (דף 49 ע״א). לאן מפנה הרמ״ע בהערה זו?

לחיבור שלפנינו קרא הרמ״ע בשם ׳דרושים מקובצים שלנו׳. כך עשה בהערה שכתב בגיליון ספר תק״ן ליקוטים, בהערה שכתב בגיליון ספר הכוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳ ובהערה שכתב בגיליון סיכום ספר הדרושים מאת ר׳ מסעוד אזולאי.[15] מה משמעותה של המלה ׳שלנו׳ ומדוע הוסיפה הרמ״ע לשם ׳דרושים מקובצים׳?

תשובות על שאלות אלו תימצאנה בעריכה נוספת שנעשתה לחלק השני של הדרושים המקובצים. עריכה זו נקראת ׳דרוש השתלשלות העולמות׳, והיא תתואר בהמשך סעיף זה.

•

כת״י 492 היה גם בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. לכאורה מוסבות ההערות שבגיליונות אל החיבור שנעתק בגוף כתב היד, כלומר הדרושים המקובצים, כדרכן של הערות והגהות. אלא שבדיקת תוכנן של הערות אלו מלמדת כי אינן מכוונות לדרושים המקובצים אלא לחיבור אחר. מהו החיבור שאליו נתכוון ר׳ יצחק הלוי בהערות שהוסיף בגיליונותיו של כת״י 492?

בסוף הדרושים המקובצים, כת״י 492, דפים 85 ע״ב – 86 ע״א, נמצאת רשימת דרושים בכתיבתו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה. שישים ושמונה דרושים מנויים ברשימה זו, ואין הם

14 מכתב היד שלפנינו נעתקה הערת הרמ״ע אל ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳ שנמצא בכת״י 531, כמתואר להלן סעיף ס. על הערתו של ר׳ אליעזר נחמן פואה כתבתי לראשונה במאמרי, כתבי האר״י באיטליה (לעיל הערה 9), עמ׳ 108. בינתיים הגיע לידי כת״י 492, ועל פיו אני מתקן כאן את אשר כתבתי שם. תולדות חייו של ר׳ אליעזר נחמן פואה ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סג.

15 כל ההערות הללו הובאו לעיל עמ׳ 393.

מתאימים לשישים הדרושים הכלולים בדרושים המקובצים. מהו החיבור שאת דרושיו מנה ורשם כאן ר׳ יצחק הלוי?

כדי לענות על שאלות אלו עלינו להידרש לשני ספרי דרושים שערך ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה. האחד הוא ׳ספר שמתחיל בדרוש אדם קדמאה׳, ובו נטל ר״י הלוי את החלק השני של הדרושים המקובצים וערך אותו מחדש. ספר זה נמצא בכת״י 530. השני הוא ׳ספר גדול׳, ובו שישים ושמונה דרושים. ספר זה נמצא בכת״י 533. לשני ספרים אלו מכוונים הדברים שהוסיף ר״י הלוי בכת״י 492. ההערות שהוסיף ר״י הלוי בגיליונותיו של כת״י 492 מכוונות לשני ספרי הדרושים שהוא ערך בעצמו: ׳ספר שמתחיל בדרוש אדם קדמאה׳ ו׳ספר גדול׳, ורשימת הדרושים שהוא הוסיף בכתב יד זה מונה ורושמת את שישים ושמונת הדרושים שב׳ספר גדול׳.

כל אלו — ההערות ורשימת הדרושים שהוסיף ר׳ יצחק הלוי בכת״י 492, ושני ספרי הדרושים שהוא ערך בעצמו — יתוארו להלן סעיף ס.

[491] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 840, ס׳ 5631, 94 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת בעלים בראש כתב היד: ׳זה הספר הוא שלי וזה שמי אס״י [=אברהם סגרי]׳.

[492] כת״י מנטובה, הקהילה 132, ס׳ 2260, דפים 1 ע״א – 86 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימת צנזור בדף 83 ע״ב: Dominico Carretto 1618.

ג. כוונות

נשוב אל תק״ן ליקוטים הנמצא בכת״י 487. בשולי קטעים אחדים שבו נרשם: ׳נעתק׳. כל הקטעים הללו נעתקו אל ספר כוונות שנעתק בכת״י 493. ספר כוונות זה מכיל שני סדרי כוונות.

א. סדר כוונות ראשון, דפים א ע״א – ל ע״א, הוא ספר הכוונות שכתב ר׳ יהודה רומנו, המתואר לעיל סעיף כח.

ב. סדר כוונות שני, דפים ל ע״ב – צ ע״ב, הוא לקט של קטעי כוונות מכתביהם של ר׳ חיים ויטל, שאר תלמידי האר״י ור׳ ישראל סרוק. לקט זה סודר ונערך על פי סדר התפילות של ימות החול והשבת.

בצדיהן של הפסקאות הכלולות בסדר הכוונות השני נרשמו ציונים שונים. בצדו של ד״ה סוד הקדיש נרשם: ׳ת״ן׳ (כת״י 493, דף לט ע״ב). בצדו של ד״ה פירשו בתקונים נרשם: ׳שי״א׳ (דף נב ע״ב). בצדו של ד״ה שמע ישראל נרשם: ׳שכ״א׳ (דף נג ע״א). ד״ה זה השלחן צוין בשני ציונים — בצדו האחד נרשם ׳תל״ד׳, ובצדו השני נרשם ׳ב׳ (דף עט ע״א). ד״ה כוס של ברכת המזון סומן בצדו האחד ׳של״ז׳, ובשני ׳ב׳ (דף פ ע״א). ד״ה הטובל ע״ש מן המנחה סומן בצדו האחד ׳של״ג׳, ובצדו השני ׳ב׳ (דף פא ע״א).

כל הציונים הללו מתאימים לתק״ן ליקוטים. הציון האחד רושם את מניינה של הפסקה בספר, והציון השני — ׳ב׳ — מודיע את זהותו של כותב הפסקה, הוא ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף זה.

בדקנו את תוכנו ואת נוסחו של ספר הכוונות והעלינו כי עורכו ומסדרו החזיק לפניו את תק״ן ליקוטים שנעתק בכת״י 487. הערות אחדות שכתב הרמ״ע בגיליונותיו של כתב יד זה נעתקו בספר הכוונות שלפנינו ושולבו בגוף החיבור. כך, למשל, הערתו של הרמ״ע בשולי סעיף תיד, ד״ה נקוד האזכרות: ׳ויש בזה שיטה אחרת יותר פשוטה ומוסכמת עיין בקונטרס המועדי״ (כת״י 487, דף 87 ע״א), נעתקה בספר הכוונות שלפנינו, דף 73 ע״א, ושולבה בגוף החיבור בתוך סוגריים. הערות נוספות של הרמ״ע שנכתבו בכת״י 487 נעתקו בגיליונותיו של ספר הכוונות שלפנינו ולא בגופו של החיבור, והערות אחרות שלו לא נעתקו בספר כלל.

מכל אלה עולה כי ספר הכוונות שלפנינו נעתק ונערך בד בבד עם הגהתו ועריכתו של ספר תק״ן ליקוטים. משום כך שולבו בגופו של ספר הכוונות רק הערות אחדות שבתק״ן ליקוטים, ואילו הערות אחרות נעתקו בגיליונותיו או שלא נעתקו כלל.

זהו אפוא ספר הכוונות שערך הרמ״ע מפאנו, והוא מתאים בסידורו ובעריכתו לשאר ספרי העריכה האחרונה של הרמ״ע — תק״ן ליקוטים ודרושים מקובצים.

החיבור נעתק גם בכת״י 494, ובראשו: ׳כוונת התפילות׳. גם בגיליונותיו של כתב יד זה נרשמו הציונים של תק״ן ליקוטים.

[493] כת״י רמת גן, בר אילן 1115 (לשעבר מוסאיוף 38), אוהל ש״ם 115, ס׳ 22865, דפים א–צ.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[494] כת״י ירושלים, אברהמס 19, ס׳ 38885, דפים 41–133.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

ד. תיקוני התשובה, מהדורה תניינא

בשנת ש״ס הדפיס הרמ״ע מפאנו את ׳תיקוני התשובה שדרשו גורי האר״י׳ ובו עשרים ושישה פרקים, כמתואר לעיל סעיף מה. בחיבור זה תיקן וערך הרמ״ע את תיקוני התשובה שהיו בידו ואת תיקוני התשובה שהדפיס ר׳ אברהם צהלון בשם ׳מרפא לנפש׳. אחר שהדפיס את חיבורו מצא בו הרמ״ע טעויות ושיבושים, ועל כן תיקנו וערכו מחדש. החיבור המחודש נעתק בכת״י 495, ואף בו עשרים ושישה פרקים. בראשו נכתבה כותרת זו.

תקוני התשובה שפרשו גורי האר״י זצ״ל משמו, והוא **מהדורא תנינא** עם תוספת כעקר.

כאן ציין הרמ״ע מפאנו במפורש כי חיבור זה הוא מהדורא תנינא, וכי מהדורה זו מוסיפה על קודמתה ומכילה יותר ממנה.

בתחילת העריכה החדשה העתיק הרמ״ע מפאנו את ההקדמה שכתב לחיבור בעריכתו הראשונה, שממנה הבאנו לעיל סעיף מה, ובסופה הוסיף שורות אחדות שבהן הסביר מדוע ערך מחדש את תיקוני התשובה.

וגם חזרתי על הדפוס הראשון מן הפרקים האלה עצמן, כי **לחפזת האומנים** בעת ההיא כאשר מראשית כזאת הודעתי **לא הוברו מן הטעיות** כל צרכם ולא הושלמו מן החסרונות.
ויהיו הדברים האלה **בפעם הזאת סלת נקיה** לפי הנרצה הנה, עם תוספת בדבר חשוב מן **הלקוטים הבאים לידי יום יום מיושבי האויר המחכים** שמהם תצא תורה. אמנם סדור הדברים ותקונם גם הוא תורה שלמה ודאי, אך לא עלי המלאכה לגמור ולא אני בן חורין ליפטר ממנה.[16]

שני טעמים נתן כאן הרמ״ע לעריכת מהדורא תניינא לתיקוני התשובה.

א. המהדורה הראשונה נעשתה בחפזה ונשארו בה טעויות. דברי הרמ״ע כאן מכוונים להקדמתו למהדורה הראשונה שבה כתב על המדפיסים שפיתוהו ׳למהר לשלוח אליהם מן הבא בידי׳. בגלל החיפזון בהכנת המהדורה הראשונה היא לא הוגהה כראוי, ועל כן שב הרמ״ע לתקנה ולהוציא מהדורה שנייה שתהא מבוררת כ׳סלת נקיה׳. כדברים האלה כתב גם על כנפי יונה, כמובא לעיל עמ׳ 388–389.

ב. קונטרסים חדשים הגיעו אליו מארץ ישראל, ויש בהם ׳תוספת בדבר חשוב׳ על אשר היה בידו בעת הכנת המהדורה הראשונה. קונטרסים אלה מגיעים אליו ״יום יום׳, ומהם לקח דברים חדשים אל ה׳מהדורה תניינא׳ של תיקוני התשובה.
נרשום דוגמה אחת ל׳תוספת בדבר חשוב׳. בחיבור מרפא לנפש של ר׳ אברהם צהלון נכתב כי ה׳נכשל בעון נידה׳ ׳יתענה ס״ט תעניות כמנין נידה׳.[17] כך כתב גם הרמ״ע מפאנו במהדורה הראשונה של תיקוני התשובה: ׳יתענה ס״ט צומות כמנין נדה כי הדגש הוא במקום יו״ד׳.[18] לעומת זאת, ב׳מהדורה תנינא׳ של תיקוני התשובה כתב כך: ׳לעון נדה... יתענה נ״ט תעניות כמנין נדה... לשון אחר יתענה ס״ט צומות כמנין נדה כי הדגש הוא במקום יו״ד׳.[19]

מהדורה תניינא של תיקוני התשובה נעתקה בכת״י 495. כתב יד זה היה לפני הרמ״ע, והוא הגיהו ותיקנו בעצם כתיבת ידו. על פי הגהות הרמ״ע שבכת״י 495 נעתקו תיקוני התשובה בכת״י 496, ונדפסו בדפוס 497.

[495] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 158 ע״א – 175 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים בדף 173 ע״ב: Clemente Renatto, Domenico Carretto 1618.

16 דפוס 497, עמ׳ קו.
17 דפוס 255, דף טו ע״ב.
18 דפוס 344, פרק טו, דף ט ע״א.
19 דפוס 497, פרק טו, עמ׳ קכח.

[496] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 842, ס׳ 5844, דפים 272 ע״א – 295 ע״א. דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[497] דפוס, תיקוני תשובה, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, כרך ג, עמ׳ קג–קנב.

ה. ייחודים

נשוב אל ספר כנפי יונה הנעתק בכת״י 332. בשולי קטעים אחדים שבו כתב הרמ״ע מפאנו: ׳יחודים׳.[20] ציונים אלה מכוונים לספר שלם של ייחודים ובו קע״ד סעיפים. חיבור זה נעתק בכת״י 498, ובראשו נכתב: ׳יחודים, גם אלה לחכמים גורי האר״י זצ״ל׳. כתב היד היה בידי הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו.
כת״י 498 כולל, מלבד קע״ד הייחודים, חיבורים נוספים שכתב הרמ״ע: עסיס רמונים, מעין גנים ומאמר הנפש. בשער כתב היד נכתבה הכותרת: ׳ספר אמרות טהורות׳, ואחריה נרשמו כל המאמרים הכלולים בו. בסיומה של הרשימה הוסיף הרמ״ע בכתיבת ידו.

> בסוף הקונטרסי׳ האלה **נקשרו היחודי׳ בטעות**, כי אינם מכלל הספר הזה וראוי **לקשור** אותם אחר **תקוני התשובה** במקומם.

כאן הודיע הרמ״ע כי ספר הייחודים ׳קשור׳ לספר תיקוני התשובה שתואר לעיל. ספר הייחודים מצטרף אפוא לחמשת הספרים (תק״ן ליקוטים וכו׳) שבהם ערך הרמ״ע את כנפי יונה מחדש.

עוד כתב הרמ״ע בסוף מאמר הנפש שנכרך עם ספר הייחודים בכת״י 498.

> בכאן יועתק מאמר צבאות ה׳, **אך היחודי׳ הקשורי׳** בסמוך אינם בכלל הספר אלא מלוקטים מאנשי׳ שוני׳ מזה ומזה הם כתובי׳, וראוי להעתיקם **בחבור אחד** אצל **תקוני התשובה**, היינו התקוני׳ תחלה והיחודי׳ אחריהם.[21]

הרמ״ע מבחין כאן בין מאמר צבאות ה׳ ובין תיקוני התשובה והייחודים. מאמר צבאות ה׳ הוא ספר שהרמ״ע חיבר בעצמו, ולעומת זאת תיקוני התשובה והייחודים הוא ספר שהרמ״ע ערך וסידר על פי קונטרסים שנכתבו בידי תלמידי האר״י. הרמ״ע מדגיש כי הייחודים הם ׳מלוקטים מאנשים שונים׳, וכל עבודתו היתה לסדרם ולעורכם כראוי.

עותק של ספר הייחודים היה לפני ר׳ חיים ברייט שהדפיס את ספר ע״ב ידיעות בדפוס 602. כך כתב חותנו בהקדמתו לספר: ׳עוד זאת מצאה ידו של כבוד חתני הנ״ל ספר כתב יד מן קע״ב יחודים, אשר כבר באו בדפוס נ״ב יחודים... כי המדפיס הנ״ל לא השיג אפילו שליש מן הספר הנ״ל... וחתני הרבני... מו״ה חיים הנ״ל חקר בחיפוש אחר חיפוש עד שבא לתכליתו ומצא את הספר כלו׳.

20 ציונים אלו הובאו במאמרו של ד׳ אולידורט, כנפי יונה ח״ב וח״ג – מהדורא בתרא, יגדיל תורה ט (תשמ״ה), חוברת א, עמ׳ סד.

21 כת״י 498, דף 137 ע״ב.

[498] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 877, ס׳ 14675, דפים 139 ע״א – 160 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת צנזור: Dominico Carretto 1618.

[499] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 842, ס׳ 5844, דפים 234 ע״ב – 271 ע״א.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בראש החיבור: ׳גם אלה לחכמים גורי האר״י זצ״ל מזה ומזה הם כתובים׳.

[500] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1976, ס׳ 11074, דפים 60 ע״א – 98 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בראש החיבור: ׳גם אלה לחכמים גורי האר״י זצ״ל מזה ומזה הם כתובים׳.
בסוף: ׳זכיתי להשלים ספר היחודים אני הצעיר שבצעירים ישראל בכמ״ר טוביה לינגו יצ״ו, היום יום טו״ב שבט בשנת ימלא שחו״ק [=תי״ד] פינו...׳.

׳לקוטים הבאים לידי יום יום׳

תיארנו כיצד נטל הרמ״ע מפאנו את ארבעת חלקי כנפי יונה וערך אותם מחדש בחמישה חיבורים – דרושים, כוונות, ליקוטים, תיקוני תשובה וייחודים. השווינו בין שתי העריכות ומצאנו כי האחרונה כמעט כפולה בכמותה מן הראשונה. ק״י הסימנים שבחלק הראשון של כנפי יונה היו לספר דרושים שבו ק״י סימנים ועוד שישים דרושים, ט״ו הייחודים שבחלק השני של כנפי יונה היו לספר ייחודים שבו קע״ד סימנים, י״ב תיקוני התשובה שבחלק השני של כנפי יונה היו לספר תיקוני תשובה שבו עשרים ושישה פרקים, ושאר שלוש מאות ושבעים הסימנים שבכנפי יונה היו לספר ליקוטים שבו חמש מאות וחמישים סימנים. מהו מקורה של תוספת נכבדה זו? מנין לקח הרמ״ע מפאנו את כל הסימנים החדשים? על כך השיב הרמ״ע בהקדמתו לאחד מחיבורי עריכה זו – תיקוני התשובה.

> ויהיו הדברים האלה בפעם הזאת סלת נקיה... עם **תוספת בדבר חשוב** מן **הלקוטים הבאים לידי יום יום מיושבי האויר המחכים** שמהם תצא תורה.[22]

בשורות אלו הודיע הרמ״ע כי ׳מהדורא תנינא׳ של החיבור עדיפה מקודמתה ב׳תוספת׳ שבאה מן ׳הלקוטים הבאים׳ לידו ׳מיושבי האויר המחכים שמהם תצא תורה׳. אלו הם הקונטרסים הרבים שכתבו תלמידי האר״י בארץ ישראל, והם מגיעים אליו תדיר – ׳באים לידי יום יום׳. מקונטרסים אלו נטל הרמ״ע מפאנו פסקאות חדשות, ואותן הוא שילב בחמשת החיבורים שערך באחרונה.

אחדים מן הקונטרסים שהגיעו מארץ ישראל אל הרמ״ע נמצאים בידינו. כת״י 1, כת״י 120 וכת״י 260 הם שלושה קונטרסים שנכתבו בהם דרושים של תלמידי האר״י בכתיבה מזרחית ארץ

22 דפוס 497, עמ׳ קו.

ישראלית, ובגיליונותיהם הוסיף הרמ״ע מפאנו את הערותיו בעצם כתיבת ידו, כמתואר לעיל סעיף מב. שלושה אלו הם אפוא קונטרסים שנכתבו בארץ ישראל, בידי ״יושבי האויר המחכים׳, והגיעו לאיטליה לידי הרמ״ע עצמו.

ואכן, שני קונטרסים מאלו, כת״י 120 וכת״י 260, שימשו מקור לעריכתו המחודשת של הרמ״ע. תשעה דרושים מתוכם נטל הרמ״ע ושיקע בתוך שישים הדרושים שבחלק השני של ׳הדרושים המקובצים׳. חמישה דרושים מכת״י 120 היו לדרושים ג–ז, דרוש נוסף מכת״י 120 היה לדרוש יא, ושני דרושים שבכת״י 260 היו לדרוש לו ולדרוש מב.

אופיים של חיבורים אלה כאוספי פסקאות שנלקטו מקונטרסים שונים שהגיעו אל הרמ״ע הודגש בכותרות או בהערות שכתב עליהם. בראש הדרושים המקובצים נכתב: ׳דרושים נפרדים מגורי האר״י, מזה אחד ומזה אחד׳, ועל הייחודים נכתב: ׳מלוקטים מאנשי׳ שוני׳ מזה ומזה הם כתובי״. ׳נפרדים׳, ׳שונים׳, ׳מזה... ומזה׳ — כל אלה באים לומר כי חיבורים אלה לא הרמ״ע עצמו כתבם אלא מלוקטים הם ממחברים אחדים, שונים זה מזה.

דרוש השתלשלות העולמות

תיארנו, לעיל סעיף זה, את הדרושים המקובצים, שנקראו גם בשם ׳דרושים נפרדים׳, שערך הרמ״ע מפאנו. שם הבאנו את ההערה שכתב הרמ״ע בתחילתו של דרוש לד: ׳עיין סי׳ מ׳ מן הז׳ הנוספי״ (כת״י 492, דף 49 ע״א), ושאלנו לאן הוא מפנה בהערה זו. הערה זו מוסבת, על פי ציונו של הרמ״ע בתוך השורה, למלים הבאות: ׳שית אלפי שנין׳. כלומר, הרמ״ע מפנה לדרוש העוסק ב׳שית אלפי שנין׳ וציונו מ׳. דרוש כזה נמצא בחיבור שנעתק בכת״י 501, ובראשו נכתב: ׳דרוש השתלשלות העולמות׳. גם בחיבור זה שישים דרושים, ודרוש מ׳ שבו מתחיל במלים ׳שית אלפי שנין הוי עלמא וחד חרוב׳. אל החיבור הזה מפנה אפוא הרמ״ע בהערתו לדרוש לד בדרושים המקובצים.[23]

עיון בקובץ דרוש השתלשלות העולמות יגלה כי הוא זהה לקובץ דרושים מקובצים שלפנינו בהבדל אחד: שבעה דרושים, מדרוש לו ועד דרוש מב, הוחלפו בשבעה דרושים אחרים.

בדרושים המקובצים שבעה דרושים אלו הם: ׳ברוך המקום ברוך הוא׳ (סי׳ לו), ׳אחר התיקון שהתחיל אריך להתקן׳ (סי׳ לז), ׳אחר שנתבאר מה שאירע לכל הנקודות׳ (סי׳ לח), ׳בתחלה היה הוא ושמו בלבד ממלא כל מקום כל העולמות׳ (סי׳ לט), ׳ד׳ אקיק הם באשה׳ (סי׳ מ), ׳סוד אמן׳ (סי׳ מא), ׳קודם תקון מ״ה׳ (סי׳ מב).

בדרוש השתלשלות העולמות שבעה דרושים אלו הם: ׳ענין בריאת המלכות וסדר תקונה׳ (סי׳ לו), ׳מה שמצאנו בדברי רז״ל שיש אנשים שבאים מן הנוקבא׳ (סי׳ לז), ׳סדר פרצוף לאה׳ (סי׳ לח), ׳סוד נשיאות כפים׳ (סי׳ לט), ׳שית אלפי שנין הוי עלמא וחד חרוב׳ (סי׳ מ), ׳תנן התם שבועות שתים שהן ארבע׳ (סי׳ מא), ׳כוונת קריאת המשנה׳ (סי׳ מב).

23 על דרוש השתלשלות העולמות כתבתי לראשונה במאמרי, כתבי האר״י באיטליה (לעיל הערה 9), עמ׳ 107–108. בינתיים הגיע לידי כת״י 492, ועל פיו אני מוסיף דברים כאן על הכתוב שם.

מה בין שבעה ראשונים ובין שבעה אחרונים? בראשונים נמצאים דרושים שכתבו ר״ח ויטל, ר״י טבול והרמ״ע מפאנו. דרוש לז, דרוש לט ודרוש מב הם מכתבי ר׳ יוסף ן׳ טבול, כמתואר לעיל סעיף זה. דרוש לו הוא מכתבי הרמ״ע מפאנו, כפי שהעיד תלמידו ר׳ יצחק הלוי בהערה שתצוטט להלן סעיף ס. לעומת זאת, שבעת הדרושים האחרונים כולם מכתבי ר״ח ויטל הם.

עתה נוכל להבין את דברי הרמ״ע מפאנו, בהערה שכתב בתחילת דרוש לד מן הדרושים המקובצים, על ׳הז׳ הנוספי״ – הם נתכוונו לשבעת הדרושים שהוחלפו ונוספו ב׳דרוש השתלשלות העולמות׳.

•

בשלושה מקומות קרא הרמ״ע מפאנו לקובץ הדרושים המקובצים בשם ׳דרושים מקובצים שלנו׳. לעיל, עמ׳ 393, ציטטנו את דברי הרמ״ע, ואחר שאלנו מדוע הוא הוסיף לשם ׳דרושים מקובצים׳ את התואר ׳שלנו׳ ומה נתכוון בו.

עתה יכולים אנו להשיב על שאלות אלו. כיוון ששישים הדרושים נערכו פעמיים – בדרושים המקובצים ובדרוש השתלשלות העולמות – הבדיל הרמ״ע בין שתי העריכות ודייק בתוספת ׳שלנו׳ לומר: הדרושים המקובצים שבעריכתנו, הווי אומר אלה הנקראים ׳דרושים מקובצים׳, ולא אלה הנקראים ׳דרוש השתלשלות העולמות׳.

•

מי ערך את דרוש השתלשלות העולמות? מי הוציא את שבעת הדרושים שסידר הרמ״ע בדרושים המקובצים ושם אחרים תמורתם? מדוע עשה כן? לעת עתה אין בידינו להשיב על שאלות אלו.

[501] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9161, ס׳ 6597, דפים 1 ע״א – 125 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת בעלים: ׳שלי ישראל לינגו׳.

[502] כת״י לידס, ספרייה ע״ש ברוטרטון 414, ס׳ 15461, 99 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
בשער: ׳ספר דרוש השתלשלות העולמות... התחלתי לכותבו אני יהודה בכמ״ר יוסף לוי... י״א אלול משנת התכ״ה...׳.

יונת אלם, עריכה אחרונה

הרמ״ע מפאנו כתב את ספר יונת אלם לפני שנת שנ״ט, כמתואר לעיל סעיף מה. בעריכתו הראשונה נחלק הספר למאה פרקים, וכך הוא נעתק בגוף כת״י 341. בסופו של כת״י זה חתם הצנזור בשנת שס״ה, ומכאן ראיה שהחיבור נעתק לפני שנה זו. כת״י 341 היה לפני הרמ״ע מפאנו, והוא ערכו מחדש. הוא מחק ותיקן את נוסחה של העריכה הראשונה, ובגיליונות ובין השיטין הוסיף הערות ותיקונים רבים מאוד. סימניהם של מאה הפרקים, על פי העריכה הראשונה, נמחקו, ותמורתם כתב הרמ״ע סימנים חדשים. אלה הם סימניה של העריכה השנייה,

והם מחלקים את יונת אלם לחמישה חלקים: כל אחד מארבעת החלקים הראשונים נחלק לחמישים פרקים, והחלק החמישי נחלק לעשרים ושניים פרקים. העריכה השנייה מחלקת אפוא את הספר לרכ״ב פרקים, וכך נכתב בה: ׳מנין הפרקים בר״ך ה׳ חילו ופועל ידיו תרצה׳.[24]
בגיליונותיו של כת״י 341 נוספו גם הערות ותיקונים רבים בכתיבות ידיהם של תלמידי הרמ״ע מפאנו: ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה ור׳ ישראל ישעיה נורצי.

עותק נאה של יונת אלם בעריכתו השנייה נמצא בכת״י 503. החיבור נעתק כאן מכת״י 341, נחלק לחמישה חלקים ולרכ״ב פרקים, וכל ההערות והתיקונים שנוספו בגיליונותיו נעתקו כאן בגוף החיבור. בראש החיבור נכתב: ׳מהדורא בתרא. מאמר יונת אלם׳.
ספר יונת אלם בעריכתו האחרונה נכלל בידי הרמ״ע בסדרת הספרים הנקראת אמרות טהורות.[25]

לעיל, סעיף מה, הבאנו את דברי הרמ״ע מפאנו על חסרונותיו של ספר יונת אלם בעריכתו הראשונה. גם לאחר שערך את הספר מחדש חש הרמ״ע כי עדיין לא הגיע אל תיקונו השלם ואל סידורו הנכון, ועל כן הודיע כי העריכה השנייה של הספר איננה ראויה להיקרא ׳מהדורא בתרא׳.

> גם מאמר יונת אלם אשר לנו צריך מאד לחזור עליו במהדורות רבות לא אחת ולא שתים... ומה גם **עתה** ידים עסקניות בתיקון המאמר ההוא כהוגן, והדברי׳ עתיקים. **לא יאמנו** האומרים שיש בידם ממנו **מהדורא בתרא** כי אני מעיד על עצמי **שלא הגעתי** עדיין אל **קצה הגבול** מתיקונו סדורו והגהתו. ה׳ יגמור בעדי ה׳ חסדך לעולם.[26]

עריכתו האחרונה של יונת אלם נעשתה לאחר פירוקו של כנפי יונה ועריכתו מחדש בחמשת החיבורים שתוארו לעיל.[27]
ספר יונת אלם, בעריכתו האחרונה, נדפס בדפוס 505.

[341*] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 V 836, ס׳ 23352, 141 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו, מאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה ומאת ר׳ ישראל ישעיה נורצי בעצם כתיבות ידיהם.
חתימת צנזור: Dominico Irosolimitano 1605.

24 כת״י 341, דף 135 ע״א.

25 ספרי אמרות טהורות ודרכי כתיבתם ועריכתם תוארו במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו (לעיל הערה 6), עמ׳ 355 ואילך.

26 ׳הערה׳ בסוף מאמר המלואים בעריכתו האחרונה, כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2190, ס׳ 11288, דף 135 ע״ב. אחר עריכותיו השונות של מאמר המלואים עקבתי במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו (לעיל הערה 6), עמ׳ 368–370.

27 על פירוקו של כנפי יונה כתב הרמ״ע ב׳הערה׳ שבסוף עריכתו הראשונה של מאמר המלואים, כמובא לעיל עמ׳ 388, ואילו את ה׳מהדורא בתרא׳ של יונת אלם הזכיר הרמ״ע רק ב׳הערה׳ שבסוף עריכתו האחרונה של מאמר המלואים.

[503] כת״י אמשטרדם, רוזנטליאנה ROS. 57, ס׳ 3757, דפים [1] ע״א – [193] ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[504] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 1595, ס׳ 10693, 128 דפים.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[505] דפוס, יונת אלם, מהדורה בתרא, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, כרך א, עמ׳ קלג–רצא.

[נט] עריכת ר׳ מנחם עזריה מפאנו: חיבורים שונים

בסעיף הקודם תיארנו את המהדורות האחרונות שערך הרמ״ע מפאנו לחיבורים שסידר וערך לפני שנת ש״ס. נוסיף עתה קונטרסים וחיבורים שהרמ״ע הוסיף בגיליונותיהם הערות ותיקונים, וכן חיבורים שלמים שהרמ״ע סידר וערך מהקונטרסים שהגיעו אליו.

ספר כוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳

ספר הכוונות הפותח ב׳סוד ברכת אבות׳ הוא מן העריכות הקדומות של כתבי ר׳ חיים ויטל, כמתואר לעיל סעיף מ. הוא הגיע לאיטליה, נקרא בה בשם ׳שערי תפלה׳ ונחלק לסעיפים. עותק זה היה בידיהם של ר׳ משה ישראל פואה ור׳ נתן אוטולינגו, כמתואר לעיל סעיף מא.
עותק נוסף של החיבור נמצא בכת״י 506. כאן נעתק החיבור ברצף אחד, ובלא כל כותרות בראשו. עותק זה הגיע אל הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בו הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבת ידו. כיוון שהחיבור נכתב ברצף אחד שרטט בו הרמ״ע סימנים המורים למעתיק היכן יש להתחיל קטעים חדשים. בסוף כתב היד חתם הצנזור בשנת 1605, ומכאן עולה כי הספר הגיע אל הרמ״ע לפני שנת שס״ה.

בשתי הערות הזכיר הרמ״ע מפאנו את ספרו של ר׳ שמואל כהן.

א. ׳פי׳ הר׳ שמואל כהן בספרו שהן ה׳וד י׳סוד מ׳לכות... ואפשר לפרש כי... אבל... יפרש סדר אחר כדלקמן בסמוך׳ (דף ד ע״ב).

ב. ׳עיין בקונטרס הנעתק מספר הר׳ שמואל כהן שסמך כאן תוספת בלא חדוש, כי הכל תמצאהו בספר זה לפנינו בסמוך מפוזר בדף יב ויד׳ (דף ח ע״א).

בשתי הערות אלו נתכוון הרמ״ע לספר תורה אור שנדפס בוונציה שס״ה, כמתואר לעיל התחלת סעיף מ.

בדף ה ע״ב, על המלים ׳למעלה למעלה בעתיק יומין׳, העיר הרמ״ע בגיליון: ׳עיין מסברת הה״ר חיים נר״ו בזה הדרושי׳ המקובצי׳ שלנו סי׳ מט׳. הערתו מכוונת לדרושים המקובצים, שתוארו לעיל סעיף נח. ואכן, בסי׳ מט בדרושים אלו נכתב כך: ׳ונלע״ד חיים... כמבואר אצלנו בסדר תפלת החול עיין שם׳ (כת״י 492, דף 72 ע״ב). גם בדרושים המקובצים העיר הרמ״ע, ושם הפנה לספר הכוונות שלפנינו: ׳עיין שם היטב ובהגהתינו׳ (שם, שם).

דף קעב, הוא דף 174, ריק. בראשו כתב הרמ״ע מפאנו: ׳קעג וקעד תפורי׳ למעלה בין כד / כה׳. ובכתיבה אחרת נוסף: ׳ושם סו׳ זכוך הנפש׳. משמעות הדברים היא כי דף קעג ודף קעד תפורים בין קונטרס כד (שמסתיים בדף קעא) ובין קונטרס כה (שמתחיל בדף קעה). מספרי הדפים בקונטרסים אינם שווים, ואת הטעות בסדר הדפים עשה הכורך שעבד לפני הרמ״ע מפאנו. ואכן, בדף קעג, הוא דף 172, נעתק ׳סדר נאה לזכך הנפש׳.

כת״י 506 היה גם בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, ואף הוא הוסיף בו את הערותיו. נציין שתי הערות שלו.

א. ׳סדר נאה לזכך הנפש ולהאירה... וסיום נוקבא ברישא׳ (דף קעג ע״א). בתחילת דרוש זה העיר ר״י הלוי: ׳בדרושי׳ דרוש נ׳, ובסופו: ׳ע״כ דרוש נ׳.

ב. ׳סדר אחר תכוין להעלות נפשך מן העשיה אל גדר היצירה... לגדר היצירה׳ (דפים קעג ע״ב – קעד ע״א). בתחילת דרוש זה העיר ר״י הלוי: ׳דרוש נב בפנקס׳, ובסופו: ׳ע״כ דרוש נב׳.

לאן הפנה ר׳ יצחק הלוי בהערות אלו? ודאי לא נתכוון לספר הכוונות שבכתב היד שלפנינו, שהרי בספר זה אין חלוקה לדרושים. הערות אלו מכוונות ל׳ספר גדול׳ שערך ר״י הלוי ונמצא בכת״י 533, כמתואר להלן סעיף ס. את רשימת הדרושים שב׳ספר גדול׳ כתב ר״י הלוי בסוף הדרושים המקובצים שבכת״י 492, כמתואר שם. ברשימה זו כתב ר׳ יצחק הלוי: ׳נ׳ סדר נאה לזכך הנפש... נב עוד מהענין הנ״ל׳ (כת״י 492, דף 86 ע״א). ואכן, דרוש נ ב׳ספר גדול׳ הוא ׳סדר נאה לזכך הנפש׳ (כת״י 533, דף 147 ע״ב), ודרוש נב הוא ׳תכוין להעלות נפשך מן העשיה׳ (שם, דף 148 ע״א).

ראינו את ההערות שהוסיף ר׳ יצחק הלוי בספר הכוונות ואשר בהן הפנה אל ׳ספר גדול׳. בגיליונותיו של ׳ספר גדול׳ נוספו הערות חוזרות, כלומר הערות שמפנות אל ספר הכוונות שלפנינו, כמתואר להלן סעיף ס.

ספר הכוונות שלפנינו נעתק, בדמותו כצלמו, בידי ר׳ ישראל ישעיה נורצי, כמתואר להלן סעיף סא. טופס זה היה בידיהם של ר׳ ישעיה בסאן ור׳ יוסף אירגס, כמתואר להלן סעיף צו.

[506] כת״י לונדון, מונטיפיורי 360, ס׳ 5304, רלב דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבות איטלקיות שונות.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים: Dominico Irosolomitano 1605, Dominico Carretto 1618.

מעין גנים

פעמים אחדות ערך הרמ״ע מפאנו את כוונות התפילה על פי קבלת האר״י. הוא נטל כוונות תפילה מהקונטרסים שהיו בידו וכללן בספר כנפי יונה, כמתואר לעיל סעיף מה, והוא סידר ספר כוונות שלם, כמתואר לעיל סעיף נח. נוסף על אלה ערך הרמ״ע מפאנו ספר שלם ובו כינס וסידר את כוונות התפילה על פי קבלת האר״י. ביסודו של הספר נמצאים קונטרסים קדומים

שהגיעו אליו מארץ ישראל, כמתואר לעיל סעיף מב, קונטרסים שהעתיק ר׳ עזרא מפאנו באיטליה, כמתואר לעיל סעיפים מג–מד, וקונטרסים נוספים שבאו לידיו של הרמ״ע ׳מיושבי האויר המחכים שמהם תצא תורה׳, כמתואר לעיל סעיף נח.

הספר נמצא בכתבי יד רבים ושונים זה מזה. אחדים מהם היו בידיו של הרמ״ע, והוא הוסיף בגיליונותיהם הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. עיון מדוקדק בטפסים אלו מגלה את דרך עבודתו של הרמ״ע ואת סדר עריכותיו: הראשונות מכילות דפים בודדים וקונטרסים ללא שם, והאחרונות כוללות חיבור מסודר שנקרא בשם ׳מעין גנים׳. הראשונות נעשו עוד לפני שנת ש״ס, והאחרונות נעשו לאחר שנת שס״ט. איננו יכולים לקבוע בוודאות אלו עריכות נעשו לפני שנת ש״ס, ועל כן נצרף את העריכות הראשונות של קונטרסי הכוונות אל העריכות האחרונות של מעין גנים ונתאר את כולן כאן.

קונטרסי כוונות, עריכות ראשונות

קונטרסים ודפים בודדים של כוונות הגיעו אל הרמ״ע מפאנו. תחילה ערכם וסידרם לעצמם, ואחר אגדם וסידרם בספר אחד שלם בשם מעין גנים. נתאר כאן את עריכותיהם הראשונות של הקונטרסים הללו, ובעמוד הבא נתאר את עריכתם האחרונה בספר מעין גנים.

[א] כוונות קצרות לכל ימות השנה.

קונטרס ובו כוונות קצרות לכל ימות השנה נמצא בכת״י 507. הקונטרס היה בידיו של הרמ״ע, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. במקום אחד העיר הרמ״ע: ׳לא יועתק דרוש זה אלא מהמהדורא שניה הכתובה לפנינו׳ (דף 7 ע״א), וכוונתו למהדורה השנייה שנמצאת בכתב יד זה, דפים 15 ע״א – 17 ע״א. כוונות אלו עתידות להיכלל בשלושת החלקים של מעין גנים.

עמודים אחדים, כגון דף 47 ע״א–ע״ב, נעתקו בכתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.

[ב] כוונות לימות החול.

דף אחד ובו כוונות לימות החול נמצא בכת״י 508. דף זה הוא טיוטה ראשונה ואין בו תיקונים כלל.

כוונות אלו עתידות להיכלל בחלק ראשון של מעין גנים.

[ג] פירוש על ספרא דצניעותא מאת הרמ״ע מפאנו.

פירוש קצר על ספרא דצניעותא מאת הרמ״ע מפאנו נמצא בכת״י 509. הקונטרס היה בידיו של הרמ״ע, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.

הרמ״ע כתב פירוש קצר נוסף על ספרא דצניעותא, ואת שני הפירושים הוא עתיד לכלול בחלק הראשון של ספר מעין גנים. הפירוש שנמצא בכת״י 509 הוא השני מבין שני פירושים אלו.

[ד] כוונות לראש השנה.

דף אחד ובו כוונות לראש השנה נמצא בכת״י 510, ובגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו.

כוונות אלו עתידות להיכלל בחלק השני של מעין גנים.

[ה] כוונות לפסח.
קונטרס כוונות לפסח נמצא בכת״י 511. בראשו נכתב: ׳סדר של פסח׳. הקונטרס פותח: ׳דע כי בזמן גלות מצרים נסתלק זעיר למעלה כדי שלא יינקו החיצונים ממנו׳. בהמשכו נמצאות כוונות לספירת העומר הפותחות: ׳ספירת העומר וכוונתה׳. ביסודו של קונטרס כוונות זה נמצא סדר הכוונות לליל הפסח ולספירת העומר שחיבר ר׳ יוסף ז׳ טבול, כמתואר לעיל סעיף כד. כוונותיו של ר״י טבול נערכו בידי הרמ״ע מפאנו, והיו לקונטרס הכוונות לפסח שבכת״י 511. קונטרס זה נערך פעם נוספת בידי הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבת ידו.
קונטרס נוסף ובו כוונות לפסח נמצא בכת״י 512. בראשו נכתב: ׳סדר של פסח בקצור׳, ובכתיבה מאוחרת נוסף בגיליון: ׳זה שייך בחלק ג׳ ממאמר מעין גני׳ אחר סדר של פסח באורך׳. הקונטרס היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבת ידו.
שני קונטרסי כוונות אלו עתידים להיכלל בחלק השלישי של מעין גנים.

[507] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 L 893, ס׳ 23378, דפים 4 ע״א – 17 ע״א, 47 ע״א–ע״ב, 58 ע״ב – 62 ע״ב.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
עמודים אחדים בכתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.
חתימת צנזור: Clemente Renatto.

[508] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 452, ס׳ 4473, דף 120.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[509] כת״י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 L 893, ס׳ 23378, דפים 57 ע״א – 58 ע״א.
דור ראשון. שלהי המאה הט״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת צנזור: Clemente Renatto.

[510] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 452, ס׳ 4473, דף 140.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות בעצם כתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו.

[511] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2030, ס׳ 11128, דפים 1 ע״א – 8 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[512] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 175 ע״ב – 178 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים. בדף 1 ע״א, בדף 173 ע״ב ובדף 191 ע״א: Clemente Renatto, ובדף 173 ע״ב: Domenico Carretto 1618.

מעין גנים, עריכות אחרונות

בפסקאות הקודמות תיארנו את כתבי היד 507–512 ואת עריכותיהם הראשונות. אחר נטל הרמ״ע מפאנו דפים וקונטרסים אלה, וכן קונטרסים נוספים שלא הגיעו אלינו, וסידר אותם בספר שלם ושמו מעין גנים. שלושה חלקים בספר: כוונות לימות החול; כוונות לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות; כוונות לפסח, לספירת העומר ולשבועות.
אחר שסידר הרמ״ע את מעין גנים שב לתקן את לשונותיו ולערוך את תוכנו. עריכתו האחרונה של הספר היתה לאחר שנת שס״ט, כפי שעולה מן הכתוב בו: ׳וכן עשה בעל המנהג הזה בשנה... היא היתה שנת שס״ט׳.[28]

[א] קונטרסי כוונות לימות החול = חלק ראשון של מעין גנים.
קונטרס ובו החלק הראשון של מעין גנים נכתב בכת״י 513, ובגיליונותיו הערות ותיקונים רבים. קונטרס זה בנוסח זהה, הן הפנים הן ההערות, נמצא גם בכת״י 514. בשני כתבי יד אלו נוסף בעמוד שלפני החיבור, בכתיבה מאוחרת, קטע שעתיד להיות תחילתו של הקונטרס בעריכות המאוחרות של החיבור.
קונטרס ובו החלק הראשון של מעין גנים נמצא גם בכת״י 515. קונטרס זה נעתק מכתבי היד הקודמים, וכל ההערות שנוספו בגיליונותיהם שולבו בו בגוף החיבור. כת״י 515 היה בידיהם של הרמ״ע מפאנו ושל תלמידו ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והם הוסיפו בגיליונותיו הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבות ידיהם.

[ב] קונטרסי כוונות לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות = חלק שני של מעין גנים.
קונטרס ׳סדר המועדים׳, ובו כוונות למועדי חודש תשרי נמצא בכת״י 516. קונטרס זה נכלל בחלק השני של מעין גנים.
קונטרס ובו החלק השני של מעין גנים נמצא בכת״י 517. כתב יד זה היה בידיהם של הרמ״ע מפאנו ושל תלמידו ר׳ יצחק הלוי, והם הוסיפו בגיליונותיו הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבות ידיהם.

[ג] קונטרסי כוונות לפסח, לספירת העומר ולשבועות = חלק שלישי של מעין גנים.
קונטרס ובו החלק השלישי של מעין גנים נמצא בכת״י 518. בגיליונותיו נוספו השלמות ותיקונים רבים, לא בכתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו. הערות אחדות נעתקו מכת״י 519 הנה. הערות אלה נתחדשו בידי הרמ״ע אחר שנשלמה העתקתו של כת״י 518, ועל כן הן נוספו בגיליונותיו כדי שלפני הלומד בו יהיו גם ההערות והתיקונים המאוחרים של הרמ״ע. לכך מכוונת הכותרת שבראשו של כת״י 518: ׳כלו מתוקן כהוגן׳.

28 דפוס 523, עמ׳ קפא.

[ד] ספר מעין גנים.

תיארנו את שלושת חלקי החיבור על פי ההעתקות הקדומות והמקוטעות שלהם. שלושה חלקים אלו נעתקו יחד, והשם מעין גנים בראשם, בכת״י 519. גוף החיבור נעתק מכתבי היד הקודמים, וכל התיקונים וההערות שכתבו בגיליונותיהם, הן הרמ״ע מפאנו הן ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, שולבו בתוכו.

כת״י 519 היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא ערך אף אותו. בגיליונותיו ובין שיטיו הוסיף הרמ״ע הערות ותיקונים רבים בעצם כתיבת ידו. הערות אלו נעתקו מכאן לכת״י 518 בידי תלמידיו, והם אשר כתבו בו את ההערה כי הוא ׳כלו מתוקן כהוגן׳.

עותק שלם של מעין גנים נמצא בכת״י 520. כאן נעתק החיבור בעריכתו האחרונה, וכל ההערות שהוסיף הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו של כת״י 519 שולבו בגוף החיבור.[29]

•

במקומות אחדים במעין גנים ציין הרמ״ע את הקונטרסים שמהם הרכיב את הספר.

> אמ״ע, **הקונטרס** שאני מתחיל להעתיק בזה **גדול הדור כתבו**, ואני הנני צריך לו ללמוד ממנו ולהעיר נגדו ולהוסיף עליו, מני ומניה יתקלס עילאה.[30]
>
> אמ״ע, **הקונטרס הראשון** הזה לסדר התקיעות פרטיהן וחלוקתן **לא נזכר שם פעלו, וגברא רבא** הוא, ממנו נקח ללמוד וללמד אופני סדורן כפי חלוף המנהגים שזה יהיה בנין אב לכולם, צא ולמד מהגהותינו עליו ומן הקונטרס השני שחדשנו אצלו.[31]
>
> וזה אצלי אמת ונכון והוא כפתור ופרח... וגם בהגהותינו **בדרוש התקיעות והטרמוטין שכתב הר״ר חיים נר״ו** אצל שם בן כ״ב...[32]
>
> סליק **מהדורא בתרא** כולל ומישב הקצורים כלם שהגיעו לידינו ממה שכתבו גורי האר״י ז״ל, ומעט סלת מזולתם ג״כ בכוונה הראויה לסדר של פסח.[33]

•

ספר מעין גנים הערוך והמסודר נכלל בידי הרמ״ע מפאנו בסדרת הספרים הנקראת אמרות טהורות.[34]

29 העתקה נוספת של ספר מעין גנים נמצאת בכת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2161, ס׳ 11259. החיבור נעתק כאן מהטיוטות הראשונות של הספר, ורק חלק מתיקוניו של הרמ״ע מפאנו שולבו בו. בגיליונותיו של כתב היד נוספו תיקוניו של הרמ״ע, והם נעתקו מכת״י 519. כל ההערות שנוספו בכת״י ניו יורק הנזכר אינן בכתיבת ידו של הרמ״ע מפאנו.

30 דפוס 523, עמ׳ רלד.

31 שם, עמ׳ רמ.

32 שם, עמ׳ רנ.

33 שם, עמ׳ רפו.

34 ספרי אמרות טהורות תוארו במאמרי, כתבי הרמ״ע מפאנו (לעיל הערה 6), עמ׳ 355 ואילך.

ספר מעין גנים נדפס בדפוס 522, על פי עריכתו האחרונה. בראשו: ׳מאמר מעין גנים הוא אחד ממאמרות׳. כותרת זו שגויה כי מעין גנים אינו אחד מ׳עשרה מאמרות׳ אלא אחד מספרי ׳אמרות טהורות׳. על פי כת״י 519 וכת״י 520 נדפס מעין גנים בדפוס 523.

•

בחלק הראשון של מעין גנים נמצאים שני פירושים שכתב הרמ״ע מפאנו על ספרא דצניעותא.[35] שני פירושים אלה, בעריכתם הראשונה, נעתקו בקובץ ׳סוד המרגלא׳ שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר להלן סעיף סד. על פי קובץ זה הדפיס הישׁ״ר דלמדיגו את שני פירושיו של הרמ״ע בסוף נובלות חכמה, כמתואר להלן סעיף עה.[36]

בחלק השני של מעין גנים נמצאים שני קונטרסים על התקיעות בראש השנה. הקונטרס הראשון (דפוס 523, עמ׳ רמ–רמז) הוא אחד מן הקונטרסים שכתבו תלמידי האר״י והגיעו אל הרמ״ע. בראשו כתב הרמ״ע הערה על מקורו של הקונטרס, כמצוטט לעיל ליד הערה 31. הקונטרס השני (דפוס 523, עמ׳ רמז–רסא) הוא משל הרמ״ע עצמו. בראשו נכתבה הכותרת ׳קונטרס חדש׳, ובתחילתו נכתב ׳אמ״ע׳. ר׳ ישראל ישעיה נורצי נטל את שני הקונטרסים הללו והעתיקם לעצמם, כמתואר להלן סעיף סא.
שני קונטרסי התקיעות שבמעין גנים הגיעו לאשכנז. תחילה נערכו ונעתקו בסדר התקיעות שבכת״י 604, ואחר הגיעו אל ר׳ ישעיה הורביץ. הוא נטלם וכללם בספר שני לוחות הברית, וקבע את מנהג ירושלים על פיהם, כמתואר להלן סעיף סו.

בחלק השני של מעין גנים נמצאות ׳כוונת הסוכה׳ ו׳כוונת הלולב׳. שתי כוונות אלו, בעריכתן הראשונה, נעתקו בקובץ ׳סוד המרגלא׳ שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר להלן סעיף סד.

[513] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 452, ס׳ 4473, דפים 95–114.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[514] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 192 ע״א – 194 ע״ב, 187 ע״א – 190 ע״ב (!).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימות צנזורים כמו בכת״י 512.

[515] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 1 ע״א – 19 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים כמו בכת״י 512.

35 שני הפירושים נדפסו בדפוס 523, עמ׳ קפב–קפו.

36 שני פירושיו של הרמ״ע מפאנו נעתקו גם בסוף פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק בעריכה אשכנזית שבכת״י 645, כמתואר להלן סעיף עב.

[516] כת״י מנטובה, הקהילה 104, ס׳ 2231, דפים 1 ע״א – 12 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[517] כת״י וושינגטון, ספריית הקונגרס 81, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, 95 דפים.[37]
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Gio[vann]i Domenico Carretto 1618.

[518] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 878, ס׳ 14676, דפים 11 ע״א – 44 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו, מאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה ומאת ר׳ ישראל ישעיה נורצי בעצם כתיבות ידיהם.

[519] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 877, ס׳ 14675, דפים 43 ע״ב – 104 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.

[520] כת״י אמשטרדם, רוזנטליאנה ROS. 57, ס׳ 3757, דפים [194] ע״ב – [259] ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[521] כת״י מוסקבה, גינצבורג 475, ס׳ 27980, דפים 40 ע״א – 102 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
תיקונים והערות מאת ׳ח״ס המעתיק׳, כנראה ר׳ חיים סגרי.

[522] דפוס, מעין גנים, מונקאטש תר״ס, מד דפים.

[523] דפוס, מעין גנים, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, כרך ב, עמ׳ קעא–שכג.

השגות הרמ״ע מפאנו

עבודתו הגדולה של הרמ״ע מפאנו בעריכת כתבי האר״י ותלמידיו לא מנעה ממנו להשיג ולחלוק על דבריהם. בגיליונותיהם של הקונטרסים שהיו בידיו השיג הרמ״ע על תוכנם, ובחיבורים הערוכים על ידו הוא הוסיף את דעתו המנוגדת לדעתם. נרשום כאן אחדות מהשגות אלה. יש מהן שנכתבו לפני שנת ש״ס, אך איידי דזוטר מירכס, ועל כן רשמנו את כולן הנה.

[א] השגות על קובץ כוונות ומנהגים על פי האר״י.
ר׳ עזרא מפאנו העתיק בכת״י 306 קובץ של כוונות ומנהגים על פי האר״י, כמתואר לעיל סעיף מג. הקובץ נלקט מכתבי ר׳ חיים ויטל, אך שמו לא נזכר בו. קובץ זה היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. אחדות מהן משיגות על דברי האר״י וחולקות עליהם.

37 תודתי לבנימין ריצ׳לר ששלח אלי סריקות מכתב יד זה.

א. על המשפט: ׳ותכוין לשם אל פשוט שעולה ל״א ועוד מלא כזה...׳, העיר הרמ״ע מפאנו: ׳אין לזה ענין׳ (דף פב ע״ב).

ב. על המשפט: ׳מורי זלה״ה ביום ר״ח לא היה מסיר התפילין עד שיגמרו כל הקדיש שלאחר חזרת ס״ת בהיכל קודם מוסף, ואח״כ חולץ התפילין ומתפלל מוסף׳, העיר הרמ״ע מפאנו: ׳מנהג אבותיו בידו ומקום הניח לנו׳ (דף פו ע״ב). כדברים האלה כתב הרמ״ע גם באחת מתשובותיו: ׳וזאת העצה הנכונה לשומר מצוה מן המובחר, שבר״ח יחלוץ תפליו שתיהן תיכף שגמר תפלת שחרית, ואל יטעה להמתין עד אחר קדושה דסדרא׳.[38]

[ב] השגות על דברי ר׳ חיים ויטל.

בחלק השני של ספר מעין גנים, שתואר לעיל סעיף זה, כלל הרמ״ע מפאנו כוונות לראש השנה. אחר שהביא את דברי ר׳ חיים ויטל על התקיעות הוסיף הרמ״ע דברים משלו.

> וזה אצלי אמת ונכון והוא כפתור ופרח... וגם בהגהותינו בדרוש התקיעות והטרמוטין שכתב הר״ר חיים נר״ו אצל שם בן כ״ב **הוספנו בזה באור שלא כדבריו, כבודו במקומו מונח** כי רב מובהק הוא.[39]

ידע הרמ״ע כי כוונות אלו משל ר׳ חיים ויטל הן, ואף על פי כן לא נמנע מלהוסיף עליהן דברים משלו שאינם עולים עמן בקנה אחד.

[ג] השגות על דברי ר׳ ישראל סרוק.

ר׳ עזרא מפאנו העתיק בכת״י 324 איגרת של ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף מד. באיגרת זו השיג ר״י סרוק על כוונת ברכת המזון הכתובה בחלק הראשון שבספר כנפי יונה. לדעתו, כוונה זו לא נאמרה לכול אלא רק ׳לבני ארץ ישראל׳, ואילו ׳בני חוצה לארץ׳ צריכים לכוון בדרך אחרת: עליהם לכוון אותה בברכה הראשונה של ברכת המזון ולא בברכה השלישית. השגתו של ר״י סרוק בעניין כוונת ברכת המזון הובאה במלואה לעיל סעיף מד.
הרמ״ע מפאנו ציטט את השגתו של ר״י סרוק בספר מעין גנים, שתואר לעיל סעיף זה. תחילה הביא הרמ״ע את דברי ר״י סרוק, אמנם בלי לציין את שמו, על ההבדל בין בני ארץ ישראל ובין בני חוץ לארץ בעניין ברכת המזון. אחר הודיע הרמ״ע כי הוא חולק על ר״י סרוק ואיננו מסכים לדבריו.

38 שו״ת הרמ״ע מפאנו, סימן קח, ויניציאה ש״ס, דף קיא ע״ב.
על תשובתו של הרמ״ע כתב החיד״א: ׳ומה שכתב הרמ״ע דכשחולץ תפילין בשעה שהוא רדוף להתחיל מוסף הוא מגונה מאד וגרוע... ובוודאי אי שמיע ליה לרמ״ע מנהג האריז״ל גם הוא היה נוהג כן׳ (מחזיק ברכה, אורח חיים, סימן כה, אות טו). החיד״א ראה את תשובתו של הרמ״ע אך לא את ההשגה שכתב בגיליונותיו של כת״י 306, ועל כן הניח כי הרמ״ע כתב את אשר כתב כיוון שלא הכיר את דברי האר״י, אך אילו הכירם ודאי היה משנה את דעתו ונוהג כמותם.

39 דפוס 523, עמ׳ רנ.

ויש מי שאומר כי כל האמור בתוספת בחתימת בונה ירושלים בין בחול בין בשבת היינו לבני א״י, אבל בחו״ל תהיה החתימה בבונה ירושלים בכונת א״ל בלבד בחול ומ״ה בלבד בשבת... **וזה החילוק לא שמיע לי כלל.**[40]

לעיל, סעיף נח, תיארנו את תק״ן ליקוטים שערך וסידר הרמ״ע מפאנו. בספר זה, בסוף סעיף תנה, כלל הרמ״ע את דברי ר״י סרוק על כוונת ברכת המזון בחו״ל, ולכאורה הסכים להם. אלא שחזרנו אל הטופס המקורי של תק״ן ליקוטים, כת״י 487, שהיה בידיו של הרמ״ע ובו הוא הוסיף את הערותיו בעצם כתיבת ידו, ובדף 126 ע״א מצאנו תופעה ייחודית: אמנם נעתקו בו בתחילה דברי ר״י סרוק על כוונת ברכת המזון ל׳בני חוץ לארץ׳ אבל לאחר מכן הוקפו בסוגריים, והרי הם כשטר ושוברו בצדו.

השגתו של ר״י סרוק הובאה בתוספת דברים בקובץ ׳סוד המרגלא׳ שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ באשכנז, כמתואר להלן סעיף סד.
מקובלי פולין שילבו את דברי ר״י סרוק בתוך הנוסח המקורי של כנפי יונה, חלק ראשון, פרק ע, כפי שיתואר להלן סעיף עט.
נמצא כי דברי ר״י סרוק, שהרמ״ע מפאנו לא הסכים להם, נתקבלו על דעתם של מקובלי אשכנז ופולין. דברים נוספים בסוגיה זו כתבנו לעיל סוף סעיף לג.

קע״ה ליקוטים, ׳ליקוטים הראשונים׳

קובץ פסקאות, מנויות מא׳ והלאה, נעתק בכת״י 524. בראשו נכתב: ׳לקוטים׳. החיבור איננו שלם, ולפנינו נמצאים קע״ה סעיפים. הסעיף הראשון מתחיל כך: ׳עשרה הראשונות מקוריות הם הראשונה רישא דל״א ואחריה תשע אחרות מכתר עד יסוד...׳.
הקובץ היה בידיהם של הרמ״ע מפאנו ושל תלמידו ר׳ יצחק הלוי, והם הוסיפו בו את הערותיהם.

בהערותיו על קובץ הפסקאות שבכת״י 524 מזכיר הרמ״ע קובץ נוסף של ליקוטים, והוא קורא לו בשם ׳לקוטים הראשונים׳. סעיף עז מתחיל כך: ׳תשלום סוד הקדיש׳ (עמ׳ 71). על כך העיר הרמ״ע: ׳בלקוטי׳ הראשוני׳ סי׳ צד׳.[41] סעיף קכו מתחיל כך: ׳סוד פסוק אף תכון תבל בל תמוט׳ (עמ׳ 86). על כך העיר הרמ״ע: ׳בזה סי׳ קמח׳. בצדו של סעיף קמח כתב הרמ״ע: ׳בזה סי׳ קכו, ועיין בלקוטי׳ הראשוני׳ סי׳ סט׳ (עמ׳ 99). בין השיטין כתב ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה: ׳אף תכון תבל בל תמוט, פי׳ כי תקן לתבל...׳. מה הם ׳לקוטים הראשונים׳? לעת עתה לא מצאנום באוצרות כתבי היד ואין בידינו ידיעות נוספות עליהם.

40 דפוס 523, עמ׳ קצח.

41 פסקה זו נמצאת בתק״ן ליקוטים, שתואר לעיל סעיף נח, סעיף רמג. קו אחד משורטט בצדה, כלומר תלמיד האר״י כתבה.

[524] כת״י בודפשט, קויפמן A 201, ס׳ 14693, עמודים 40–127.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבות איטלקיות שונות.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימת בעלים: ׳יורשי... ישראל ישעיה נורצי, והגיע לחלקי... שמואל אהרן נחמיאש׳.
חתימות צנזורים: Domenico Carretto 1618.

קובץ ליקוטים

קובץ של פסקאות שונות בקבלת האר״י נעתק בכת״י 525, ובראשו נכתב: ׳לקוטים׳. בראש כל אחת מן הפסקאות נכתב: ׳נעתק׳.
הקובץ היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בו הערות רבות בכתיבת ידו. הפסקה האחרונה בקובץ כתובה כולה בידי הרמ״ע מפאנו.

[525] כת״י בודפשט, קויפמן A 201, ס׳ 14693, עמודים 28–39.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו בעצם כתיבת ידו.
חתימת בעלים: ׳יורשי... ישראל ישעיה נורצי, והגיע לחלקי... שמואל אהרן נחמיאש׳.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Domenico Carretto 1618.

דרושים וליקוטים מאת ר׳ ישראל סרוק

שלושה דרושים שונים על סדר האצילות מאת ר׳ ישראל סרוק נמצאים לפנינו. דרושים אלה אינם שלמים, ונראה כי לא נשלמו מעולם. הם נעתקו כל אחד לעצמו, ובראש כל אחד מהם צוין כי הוא מאת ר״י סרוק. סמוכים להם וכרוכים עמהם נמצאים ליקוטים שונים מדברי ר״י סרוק.

[א] דרוש על סדר האצילות נעתק בכת״י 526. הדרוש פותח כך.

> צריך אתה לדעת שא״ס ית׳ במחשבתו הקדומה רצה לתת מקום הכנה כדי לבראות העולמות, ואותו רצון של הכנה עשה לגבי דידן רושם כמו חקיקה להיות שא״ס היה משתעשע בעצמו, ומאותו השעשוע נתהוו ד׳ אותיות ההויה...

הדרוש היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בו תיקונים בעצם כתיבת ידו.
הדרוש היה גם בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והוא הוסיף בראשו: ׳הה״ר ישראל׳, כלומר הדרוש הוא מאת ר׳ ישראל סרוק. עוד כתב ר״י הלוי בראש כתב היד: ׳כאן מתחיל פנקס א׳ מכמהור״ר יצחק ברכי׳ מלוגו׳. הכותב נתכוון לכת״י 537 שמתחיל אף הוא בדרוש זה, כמתואר להלן סעיף ס.

[ב] דרוש על סדר האצילות נעתק בכת״י 527. הדרוש פותח כך.

> כשעשה א״ס ית׳ שמחשבתו הקדומה תבנה העולמות אבי״ע כדי להקרא בהם א״ס ית׳ מלך כדי להטיב לזולתו כטבע הנדיב שרוצה לעולם להיטיב כביכול באותו המקום שהגביל

במחשבתו ששם יבנו העולמות אותה מחשבה עשתה רושם ואותו הרושם לגבי דידן הוא נראה כמו חקיקה וזאת החקיקה נראית עמוקה כמו עגולה...

הדרוש היה בידיו של הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו.
הדרוש היה גם בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והוא כתב בראשו: ׳מהר״ר ישראל׳, כלומר הדרוש הוא מאת ר׳ ישראל סרוק.

[ג] דרוש אחד נעתק בכת״י 528. הדרוש פותח כך.

קודם בריאת העולמות לא נמצא כי אם א״ס יתברך ויתעלה ובו היה כלול שרש ע״ס בעצמות אחד פשוט ומיוחד בתכלית הפשיטות והיחוד... וכדי להקראת מלך כי ברוב עם הדרת מלך רצה ברצונו הפשוט הקדום שהיה בו להוציא לפועל העולמות...

הדרוש היה בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והוא כתב בראשו: ׳גם זה׳, כלומר גם דרוש זה הוא מאת ר׳ ישראל סרוק.

[ד] עוד נעתקו פסקאות רבות בכת״י 529. כולן נמצאות גם בספר תק״ן ליקוטים, שתואר לעיל סעיף נח. כל הפסקאות הללו צוינו בספר זה בשני קווים, כלומר מאת ר׳ ישראל סרוק הן.

•

כת״י 529 היה בידיו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, והוא כתב בסופו.

ואח״כ צריך לדעת כי הא״ס ב״ה הוא לעולם קשור עם המשתרג, והוא בספר הלקוטי׳ אותם שיש להם ב // סימני׳ עד סוף סי׳ תקמט. לי״א [=לאורך ימים אמן].

הערתו של ר׳ יצחק הלוי איננה מכוונת לכתב היד שלפנינו אלא לפנקסו של ר׳ יצחק ברכיה מלוגו, שנמצא בכת״י 537. פנקס זה יתואר להלן סעיף ס, ושם נפרש את תוכן הערתו של ר׳ יצחק הלוי.

[526] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 94 ע״א – 96 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים. בדף 1 ע״א, בדף 173 ע״ב ובדף 191 ע״א: Clemente Renatto, ובדף 173 ע״ב: Domenico Carretto 1618.

[527] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 98 ע״א – 107 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים כמו בכת״י 526.

[528] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 108 ע״א – 119 ע״ב, 126 ע״א – 127 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים כמו בכת״י 526.

[529] כת״י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 866, ס׳ 14664, דפים 120 ע״א – 122 ע״ב, 124 ע״א – 125 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים כמו בכת״י 526.

סיכום ספר הדרושים מאת ר׳ מסעוד אזולאי

ר׳ מסעוד אזולאי סיכם את תוכנו של ספר הדרושים במסכת אחת שמרצה את כל סדר האצילות. העתקה קדומה של הספר, בכתיבה איטלקית, נמצאת בכת״י 436. כתב יד זה היה לפני הרמ״ע מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. את כל אלה תיארנו לעיל סעיף נג.

[ס] עריכת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה

ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה היה מתלמידיו של הרמ״ע מפאנו.[42] הוא הוסיף הערות רבות בכתבי יד רבים שהחזיק בהם הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיפים נח–נט. קונטרסים רבים בקבלת האר״י היו בידיו, והוא ערך אותם בחיבורים מסודרים.

׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳

הרמ״ע מפאנו ערך את הדרושים המקובצים, הם ׳דרושים נפרדים׳, כמתואר לעיל סעיף נח. דרושים אלה נעתקו בכת״י 492, ובראשיהם הוסיף ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה הערות רבות בעצם כתיבת ידו. בהערות אלו הוא מזכיר ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳. מהו ספר זה? אייהו? כדי לזהותו נלך אחרי ציונים שכתב ר״י הלוי בגיליונותיו של כת״י 492.

א. דרוש ב מתחיל: ׳הנה המאציל ברוך הוא הוציא י׳ נקודות עצמות וכלים׳ (דף 2 ע״א).[43] לפני הדרוש כתב ר״י הלוי: ׳זהו בספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳.

ב. בסוף דרוש לה העיר ר״י הלוי: ׳אחר זה יש דרוש קטן מתחיל יחוד השם הגדול ומסיים בסוד יאקדונקי / כתוב בגליון לפנינו / ואח״כ דרוש אחר התקון שהוא בכאן לז׳ (דף 55 ע״א). דרוש ״יחוד השם הגדול׳ נוסף כאן בגיליון דף 61 ע״ב בכתיבתו של ר״י הלוי.

42 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נג.

43 דרוש זה לקוח מקונטרס ׳כבר ידעת׳ שנמצא בכת״י 260, עם כל תיקוניו של הרמ״ע מפאנו, ככל המתואר לעיל סעיף לו.

ג. דרוש לו מתחיל: ׳ברוך המקום ברוך הוא׳ (דף 55 ע״א). לפניו כתב ר״י הלוי: ׳זה הדרוש הוא בספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה דע כי תחלת, וגם כל הדרושים דלעיל מסי׳ ב ועד כאן, אבל זה קודם כל אלו הרבה, והוא מהרמ״ע תנצב״ה. היינו שאחר ברוך המקום יש דרושי׳ הרבה שהם אצלי בב׳ קוינטירנו, הא׳ מתחיל דע כי הלא ד׳ בחינות הם, והקוינטירנו הב׳ סוד׳.

ד. בסוף דרוש לו כתב ר״י הלוי: ׳אחר זה דע כי הלא ד׳ בחינות וכו׳ ב׳ קוינטירנו׳ (דף 61 ע״ב).

מהערות אלו אנו למדים על מבנהו ועל תוכנו של ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳.

א. אחד מדרושיו הוא הדרוש ׳הנה המאציל ברוך הוא הוציא י׳ נקודות עצמות וכלים׳.

ב. דרושים ב–לה בספר הדרושים המקובצים נמצאים גם בו.

ג. דרוש ׳ברוך המקום ברוך הוא׳, שכתבו הרמ״ע מפאנו ונמצא בספר הדרושים המקובצים כדרוש לו, נכלל בו בתחילתו.

ד. דרושים רבים שנמצאים אצל ר״י הלוי בשני קונטרסים, האחד פותח במלים ׳דע כי הלא ד׳ בחינות הם׳ והשני פותח במלה ׳סוד׳, נכללו בו אחרי דרוש ׳ברוך המקום ברוך הוא׳.

ה. דרוש לו בספר הוא דרוש קטן שמתחיל ״יחוד השם הגדול׳.[44]

כל הכתוב בהערות אלו על ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳ מתאים לחיבור שנעתק בכת״י 530 ובכת״י 531. זהו קובץ של דרושים, ובראשו נכתבה כותרת זו: ׳דרוש אדם קדמאה׳ (כת״י 530, דף 53 ע״א).

נרשום בקצרה את תוכנו של הספר: דרוש אדם קדמאה (דפים 53 ע״א – 76 ע״ב),[45] כללים ודרושים שונים, דרוש ׳ברוך המקום ברוך הוא׳ (דפים 89 ע״א – 93 ע״ב), דרוש ׳דע כי הלא ד׳ בחינות הם בעולם השפל׳ (דפים 94 ע״א – 95 עא), דרושים שונים, ואוסף של דרושים הפותחים בדרוש ׳הנה המאציל ברוך הוא הוציא י׳ נקודות עצמות וכלים׳ (דפים 110 ע״א – 168 ע״א).

אוסף הדרושים המסיים את ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳ שערך ר׳ יצחק הלוי שווה בתוכנו ובסידורו לדרושים המקובצים שערך הרמ״ע מפאנו, אך נבדל ממנו בשני הבדלים:

א. ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, הוא הדרוש הראשון בדרושים המקובצים, לא נכלל ב׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳. משום כך כולל אוסף הדרושים שבסוף ספר זה חמישים ותשעה דרושים ולא שישים, כאשר היו בדרושים המקובצים.

44 דרוש זה הוא מכתבי ר׳ אליהו די וידאש, כפי שעולה מהערתו של ר׳ מנחם די לונזאנו: ׳כוונת כתיבת השם כאשר קבלתי מה״ר אליה די וידש נ״ע שקבל ממורינו הריא״ל זלה״ה׳ (כת״י 268, דף צח ע״ב).

45 הוא דרוש אדם קדמון שכתב ר׳ חיים ויטל, המתואר לעיל סעיף טז, ונקרא כך בהעתקתו של ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מג.

ב. דרוש ׳ברוך המקום ברוך הוא׳ הוא דרוש לו בדרושים המקובצים. ב׳ספר שמתחיל בדרוש אדם קדמאה׳ נמצא דרוש זה בתחילת הספר, ועל כן הוכנס דרוש חדש במקומו — דרוש ״יחוד השם הגדול׳.

ר׳ יצחק הלוי שילב ב׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳ את ההערות שהוסיף הרמ״ע מפאנו בגיליונותיהם של הדרושים המקובצים. בדקנו את דרך שילובן של הערות אלו ומצאנו כי ר׳ יצחק הלוי לא נהג בכולן מידה אחת.

א. בגיליונותיהם של הדרושים המקובצים שבכת״י 492 כתב הרמ״ע מפאנו הערות בעצם כתיבת ידו. ר׳ יצחק הלוי העתיק את הערותיו של הרמ״ע בגיליונותיו של ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳ שבכת״י 530.

ב. בגיליונותיו של דרוש ׳ברוך המקום ברוך הוא׳ בדרושים המקובצים, כת״י 492, דף 56 ע״א, הוסיף הרמ״ע הערה ארוכה בעצם כתיבת ידו. ב׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳, כת״י 530, דף 90 ע״א, כלל ר׳ יצחק הלוי הערה זו בפנים הדרוש ושילב אותה בתוכו.

׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳ נערך לפני שנת שע״ח, כפי שמעידה חתימת הצנזור בתחילת כת״י 530.[46]

[530] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1759, ס׳ 48754, דפים 53 ע״א – 168 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור בדף 53 ע״א: Gio. Domenico Carretto 1618.
הערות בעצם כתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה, רובן מאת הרמ״ע מפאנו.

[531] כת״י ירושלים, שוקן 15945 (קבלה 57), ס׳ 45334, דפים ה–קלב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
לא שלם.

[532] כת״י מוסקבה, גינצבורג 602, ס׳ 48026, דפים א ע״א – קכ ע״א.
דור רביעי. המאה הי״ח. כתיבה איטלקית.
בסופו: ׳אמר הכותב הצעיר יעקב משה בכמ׳ אברהם טריווש ז״ל... כדי להפיק רצון... כמ׳ ראובן יוסף בכמה״ר שמעון מונדווי יצ״ו... היום יום שנכפל בו כי טוב א״ך טוב לחדש אלול בס׳ ירשו אבתיך ו׳י׳ר׳ש׳תה׳ ו׳הטיבך [=תקכ״ז] והרבך מאבותיך לפ״ק׳ (דף קכח ע״ב).

46 הערתו של ר׳ יצחק הלוי בגיליונותיו של דרוש לו בקובץ הדרושים המקובצים, שצוטטה לעיל עמ׳ 418, ובה הוא מזכיר את הרמ״ע בברכת המתים, נכתבה שנים אחדות לאחר שנסתיימה עריכתו של ׳ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה׳.

׳ספר גדול׳

נשוב שנית אל הדרושים המקובצים, הנקראים גם בשם ׳דרושים נפרדים׳, שערך הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נח. דרושים אלו נעתקו בכת״י 492, ובגיליונותיו הוסיף ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה הערות רבות ובהן הוא מזכיר ספר בשם ׳ספר גדול׳. זיהויו של ספר זה אינו קל, כי הוא כרוך בהבנת הערות שכתב ר״י הלוי בגיליונותיהם של שני חיבורים נוספים. נציג את ההערות הללו, נעקוב אחר הכתוב בהן ונבאר אותן כדי למצוא את ׳ספר גדול׳ ולהבין את מעשה עריכתו.

[א] הערות על תכריך קונטרסים.

תחילה נפנה לאוסף של קונטרסים עצמאיים שנכרכו יחד בכת״י 296, כמתואר לעיל סעיף מב. בראשי הקונטרסים ובסופיהם הוסיף ר׳ יצחק הלוי הערות עריכה וסידור. בהערות אלו הורה ר״י הלוי כיצד לחבר את הקונטרסים זה לזה ולאגוד אותם בספר אחד, וכיצד למנות את הדרושים במניין רציף אחד. נביא אחדות מהערותיו של ר״י הלוי.

א. הקונטרס הראשון מתחיל כך: ׳דע כי כאשר עלה בחפץ הא״ס להאציל ולברוא׳ (דף 87 ע״א). מעל דרוש זה כתב ר״י הלוי: ׳זהו דרוש ב״. ומעל שורה זאת כתב ר״י הלוי: ׳דרוש א׳ ראשונה הא״ס ית׳ מקיף כל העולמות ומסיים עתיק יומין דאצילות׳.

ב. בדף 99 ע״א מתחיל דרוש ׳ענין המוחין דקטנות׳. ר״י הלוי מחק את המלה ׳ענין׳, ובראש הדרוש הוסיף: ׳בספר גדול דרוש ג״.

ג. בסוף דף 124 ע״א כתב: ׳ה׳ דע כי מציאות הנקודות׳. בתחילת הדף הבא, דף 125 ע״א, בראשו של דרוש ׳פסיעותיו של אברהם אבינו׳ כתב: ׳דרוש כב׳.

ד. בסוף דף 159 ע״ב כתב ר״י הלוי: ׳דרוש כו לדעת יחזקאל וכו״. הקונטרס הבא, דף 160 ע״א, מתחיל בדרוש שפותח ׳לדעת יחזקאל׳, ומעליו הוסיף: ׳דרוש כו׳.

לכל ההערות הללו אין מובן ואין משמעות בכתב היד שבו נכתבו, הוא כת״י 296.

[ב] הערות על הדרושים המקובצים.

הערות דומות הוסיף ר׳ יצחק הלוי בקובץ הדרושים המקובצים שבכת״י 492.

ה. דרוש א בדרושים המקובצים מתחיל ׳ראשונה הא״ס ית׳ מקיף כל העולמות׳. זהו ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, שתואר לעיל סעיף כא. מעל דרוש זה כתב ר״י הלוי: ׳דרוש ראשון בספר גדול׳ (כת״י 492, דף 1 ע״א).

ו. דרוש כט בדרושים המקובצים הוא ׳דרוש א״ט ב״ח׳. מעל דרוש זה כתב ר״י הלוי: ׳זה שייך אחר דרוש מתחיל סוד בריאת המלכות שהוא בספר דרוש ט׳ (כת״י 492, דף 41 ע״א).

גם להערות אלו אין מובן ואין משמעות בכתב היד שבו נכתבו, הוא כת״י 492.

[ג] רשימת דרושים.

תיארנו, לעיל סעיף נח, את הדרושים המקובצים שערך הרמ״ע מפאנו. בסופו של החיבור, כת״י 492, דפים 85 ע״ב – 86 ע״א, נמצאת רשימה של שישים ושמונה דרושים, מנויים מא׳ עד ס״ח. לרשימה אין כותרת, והיא כתובה בכתב ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.[47] הרשימה נראית כתוכן עניינים של ספר דרושים אך לא של הדרושים המקובצים שנמצאים לפניה, שהרי מניינם ושמותיהם של הדרושים ברשימה אינם מתאימים למניינם ולתוכנם של הדרושים המקובצים.

לעתים הוסיף ר״י הלוי הערות על שמות הדרושים. כך כתב על אודות דרוש ט: ׳ט׳ סוד בריאת המלכות וסדר תקונה. והוא מקושר וקודם לדרוש אט בח שנעתק בחלק אחר׳ (כת״י 492, דף 85 ע״ב). על דרוש נה העיר: ׳בסוף נ״ה יש בשלי יצחק לוי מוחין וכו׳ ג שטות׳ (דף 86 ע״א). ועל דרוש נו העיר: ׳אחר זה יש בשלי כנ״ל כללים בן תשע שני״ (שם).

מהי משמעותה של רשימה זו?

[ד] ׳ספר גדול׳.

קובץ של שישים ושמונה דרושים נמצא בכת״י 533. בראשו נכתב: ׳{ס״ח סי׳}׳, ובשורה הבאה: ׳דרושים נפרדים מגורי האר״י מזה אחד ומזה אחד׳. כותרת זהה נמצאת גם בראש קובץ שישים הדרושים שבכת״י 492, המתואר לעיל סעיף נח, ומשם היא נעתקה הנה.

עיון בקובץ הדרושים שבכת״י 533 יגלה כי הוא מתאים לגמרי לרשימת הדרושים שכתב ר׳ יצחק הלוי בכת״י 492, דפים 85 ע״ב – 86 ע״א. רשימה זו כוללת שישים ושמונה דרושים, ושמותיהם וכל הכתוב על אודותיהם מתארים במדויק את תוכנו של קובץ הדרושים שבכת״י 533.

גם ההערות שכתב ר״י הלוי בגיליונותיהם של כת״י 296 וכת״י 492, אלו שהבאנו לעיל ואלו שלא הבאנו הנה, נכונות לקובץ הדרושים שבכת״י 533.

הבאנו לעיל שש הערות שכתב ר׳ יצחק הלוי. נעקוב כאן אחר הערות אלו, ונרשום כיצד הן יושמו בקובץ הדרושים שבכת״י 533.

א. הדרוש הראשון בכת״י 533 מתחיל כך: ׳ראשונה הא״ס יתברך מקיף כל העולמות׳ (דף 4 ע״א), ומסיים כך: ׳עתיק יומין דאצילות׳ (דף 5 ע״א). הדרוש השני מתחיל כך: ׳דע כי כאשר עלה בחפץ הא״ס להאציל ולברוא וליצור ולעשות׳ (דף 5 ע״ב).

ב. הדרוש השלישי בכת״י 533 מתחיל כך: ׳המוחין דקטנות׳ (דף 12 ע״א).

ג. בכת״י 533 דרוש ה׳ הוא ׳דע כי מציאות הנקודות׳ (דף 29 ע״א), ודרוש כב הוא דרוש ׳פסיעותיו של אברהם אבינו׳ (דף 81 ע״ב).

ד. בכת״י 533, דף 108 ע״א, נעתק דרוש ׳לדעת יחזקאל׳ כדרוש כו.

ה. ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ הוא הדרוש הראשון בקובץ הדרושים שנעתק בכת״י 533.

47 צילום רשימת הדרושים יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, צילום מס׳ 20.

ו. דרוש ט בקובץ הדרושים שנעתק בכת״י 533 הוא ׳סוד בריאת המלכות וסדר תקוניה׳ (דף 42 ע״ב).

מכל אלה עולה בבירור כי קובץ הדרושים שבכת״י 533, שישים ושמונה במספר, הוא ׳ספר גדול׳ שערך וסידר ר״י הלוי. רשימת הדרושים שנכתבה בכת״י 492 וההערות שנוספו בכת״י 296 ובכת״י 492 הן אפוא התכנית שהתווה ר״י הלוי ל׳ספר גדול׳. על פי הרשימה ועל פי ההערות הנזכרות סודר ונעתק קובץ הדרושים בכת״י 533, ושני שמות לו — ׳ספר גדול׳ ו׳דרושים נפרדים׳. ר׳ יצחק הלוי, עורכו ומסדרו, קרא לו ׳ספר גדול׳, ומעתיקו כתב בראשו ׳דרושים נפרדים מגורי האר״י׳.
׳ספר גדול׳ נערך לפני שנת שע״ח, כפי שמעידה חתימת הצנזור בסוף כת״י 534.

•

ב׳ספר גדול׳, בצדו של דרוש נ, הפותח ׳סדר נאה לזכך הנפש ולהאדירה׳, נכתב: ׳זה היה כתוב בס׳ הכוונות בכתב יד דף קע״ג׳ (כת״י 533, דף 147 ע״ב). לפני דרוש נב, הפותח ׳סדר אחר׳, נכתב: ׳גם זה בס׳ הכונות שם׳ (שם, דף 148 ע״א). הערות אלו מפנות לספר הכוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳, שנעתק בכת״י 506 והיה בידיהם של הרמ״ע מפאנו ושל ר׳ יצחק הלוי. שני הדרושים, דרוש נ ודרוש נב, נמצאים בו בדף קעג, כמתואר לעיל סעיף נט.

•

בגיליונותיו של תכריך הקונטרסים שבכת״י 296 הוסיף הרמ״ע מפאנו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. הערות ותיקונים אלו היו לנגד עיניו של מעתיק כת״י 533, והוא שילב את כולם בגוף הדרושים שב׳ספר גדול׳.

[533] כת״י מינכן, ספריית המדינה 431, ס׳ 31433, 157 דפים.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.

[534] כת״י פרמה, פלטינה 3519, ס׳ 14026, 141 דפים.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור בדף 141 ע״א: Domenico Carretto 1618.

ספר הכוונות בקיצור

ספר כוונות נעתק בכת״י 535. הספר כולל כוונות לימות החול, וכל תוכנו מיוסד על הכוונות שכתב ר״ח ויטל.[48] בראש הספר נוספה כותרת ביד אחרת: ׳ס׳ הכונות בקיצור׳ (דף 2 ע״א). הספר מתחיל כך.

דע בני שאין יכולת האדם להדבק עם בוראו כ״א באמצעות התורה ושמותיו הקדושי׳ ואצילותו הנמרץ המתפשט בכל העולמות.

48 נעיר כי ברכת המינים פותחת כאן ׳לכופרים׳ (דף 41 ע״א).

בדף המגן כתב ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.

זה הספר העתיקו בני יהודה יצ״ו בבג פולייי גדולי׳ והוא מכמהח״ר יצחק ברכיה מלוגו, היינו אותו שהוא כתיבת בני, וזה הוא שלי ליא [=לאורך ימים אמן].

מדברים אלה עולה כי ספר הכוונות שנעתק בכת״י 535 הוא הטופס של ר׳ יצחק הלוי, וכי יהודה בנו העתיק טופס אחר של ספר זה, והוא ׳בבג פולייי׳, כלומר בארבעים ושישה דפים. טופס זה נמצא בכת״י 536 — גם בו נעתק ספר הכוונות שלפנינו, ובו 46 דפים בדיוק.
ספר הכוונות בקיצור נכתב לפני שנת שע״ח, כפי שמעידות חתימותיהם של הצנזורים בכת״י 535 ובכת״י 536.

[535] כת״י מנטובה, הקהילה 141, ס׳ 2269, 74 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת הרמ״ע מפאנו ומאת ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בעצם כתיבות ידיהם.
חתימות צנזורים: Clemente Renatto, Giovanni Domenico Carretto 1618.

[536] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1759, ס׳ 48754, דפים 4 ע״ב – 49 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ יהודה, בנו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.
חתימת צנזור בדף 53 ע״ב: Gio. Domenico Carretto 1618.

פנקס דרושים וליקוטים של ר׳ יצחק ברכיה מלוגו

חיבור שלם ובו דרושים וליקוטים נמצא בכת״י 537. ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה ערכו, ואף העתיק את רובו בעצם כתיבת ידו. נתאר תחילה את תוכנו של החיבור ואחר נבקש את עורכו ומסדרו.
בדף המגן, לפני דף א, נכתב: ׳מהר״ר ישראל׳, הוא ר׳ ישראל סרוק. ואכן, כל הדרושים והליקוטים שבכת״י 537 משל ר׳ ישראל סרוק הם.
החיבור פותח בשלושה דרושים על סדר האצילות. ר׳ יצחק הלוי העתיקם בעצם כתיבת ידו מקובץ דרושים וליקוטים מאת ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף נט.

א. דרוש ׳צריך אתה לדעת׳ (דפים א ע״א – ג ע״א). דרוש זה נעתק מכת״י 526, שבראשו הוסיף ר׳ יצחק הלוי: ׳הה״ר ישראל׳, כלומר הדרוש מאת ר׳ ישראל סרוק.

ב. דרוש ׳כשעשה א״ס ית״ (דפים ג ע״ב – יג ע״ב). דרוש זה נעתק מכת״י 527, שבראשו כתב ר״י הלוי: ׳מהר״ר ישראל׳, כלומר הדרוש הוא מאת ר״י סרוק.

ג. דרוש ׳קודם בריאת העולמות׳ (דפים יג ע״ב – כח ע״ב). דרוש זה נעתק מכת״י 528, שבראשו כתב ר״י הלוי: ׳גם זה׳, כלומר גם דרוש זה הוא מאת ר״י סרוק.

הערותיו ותיקוניו של הרמ״ע מפאנו בגיליונותיהם של כת״י 526 וכת״י 527 היו לנגד עיניו של ר׳ יצחק הלוי, והוא שילבם בגוף הדרושים בחיבור שלפנינו.

לעיל, סעיף נט, ציטטנו את הערתו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה בראש הדרוש שבכת״י 526: ׳כאן מתחיל פנקס א׳ מכמהור״ר יצחק ברכי׳ מלוגו׳. דרוש זה נמצא בתחילת החיבור שלפנינו, ומכאן אנו למדים כי כת״י 537 הוא פנקסו של ר׳ יצחק ברכיה מלוגו, חתנו ותלמידו של הרמ״ע.[49]

אחר שלושת הדרושים הללו נעתקו בכת״י 537 פסקאות רבות (דפים 34 ע״ב – 158 ע״א). כמחציתן, עד תחילת דף 90 ע״ב, נעתקו בכתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי. כל הפסקאות הללו נעתקו מספר תק״ן ליקוטים, שתואר לעיל סעיף נח. השוואה בין ספר תק״ן ליקוטים ובין הפנקס שלפנינו מעלה מסקנות אחדות:

א. כל הפסקאות שנמצאות בפנקס צוינו בספר תק״ן ליקוטים בשני קווים, כלומר ר״י סרוק הוא מחברן.

ב. כל הפסקאות שצוינו בספר תק״ן ליקוטים בשני קווים נכללו בפנקס שלפנינו.

ג. לפני ר׳ יצחק הלוי היה ספר תק״ן ליקוטים בכת״י 487, שבו הוסיף הרמ״ע מפאנו הערות רבות. בעת שהעתיק את הפסקאות מתק״ן ליקוטים אל הפנקס שבכת״י 537 הוא שילב את הערות הרמ״ע בגוף הפסקאות, אך לא את כולן.

מכאן עולה כי ר׳ יצחק הלוי שקד על יצירת חיבור שלם ובו דרושים וליקוטים שכתב ר׳ ישראל סרוק. הוא כינס את הדרושים והפסקאות שמצא בכת״י 526–529, ואליהם הוסיף את כל הפסקאות שצוינו בשני קווים בספר תק״ן ליקוטים שנמצא בכת״י 487, ומכולם יחד ערך וסידר את החיבור שנמצא לפנינו בפנקסו של ר׳ יצחק ברכיה מלוגו.

עתה יכולים אנו לשוב אל ההערה שהוסיף ר״י הלוי בכת״י 529, דף 125 ע״א, ולהבין את משמעותה. הערה זו צוטטה לעיל סעיף נט, ואנו נשוב ונביאה הנה.

> ואח״כ צריך לדעת כי הא״ס ב״ה הוא לעולם קשור עם המשתרג, והוא בספר הלקוטי׳ אותם שיש להם ב // סימני׳ עד סוף סי׳ תקמט. לי״א.

בהערה זו התווה ר׳ יצחק הלוי את תוכנו של החיבור שלפנינו. הוא מפנה את המעתיק לספר תק״ן ליקוטים ומסמן אלו סעיפים יש להעתיק ממנו, וזה ביאור דבריו.

׳ואח״כ׳ = אחרי הדרוש שנמצא בכת״י 529, דף 125 ע״א.
׳צריך לדעת כי הא״ס ב״ה הוא לעולם׳ = אלו המלים הפותחות את סעיף ב בספר תק״ן ליקוטים. כוונת דבריו, אחרי העתקת הדרוש הנזכר יש להעתיק את סעיף ב שבספר זה.
׳קשור עם המשתרג׳ = ׳המשתרג׳ הם כל הסעיפים ש׳שרוג׳, הוא ר׳ ישראל סרוק על פי הכתיב שנהגו באיטליה, הוא מחברם. כלומר, אחרי סעיף ב שבספר תק״ן ליקוטים יש להעתיק מספר זה את כל הסעיפים שחיבר ר״י סרוק.

49 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נד.

׳אותם שיש להם ב // סימני׳ עד סוף סי׳ תקמט׳ = אלו כל הסעיפים שסומנו בשני קווים בספר תק״ן ליקוטים כדי לציין כי ר״י סרוק הוא מחברם.

ואכן, כך בדיוק עשו מעתיקי הפנקס שבכת״י 537, ר׳ יצחק הלוי ומעתיק אלמוני. סעיף ב שבספר תק״ן ליקוטים נמצא בו בדף 34 ע״ב, ומכאן ואילך נעתקו בו כל הסעיפים בספר זה שבצדם צוינו שני קווים. המעתיקים הקפידו במלאכתם, ולא החסירו מהם ולא העדיפו עליהם מאומה.

[537] כת״י ניו יורק, בהמ״ל מיק׳ 2162, ס׳ 11260, דפים 1 ע״א – 158 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
דף 1 ע״א – תחילת דף 90 ע״ב בכתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.
חתימת צנזור: Domenico Carretto 1618.

[סא] עריכות תלמידי ר׳ מנחם עזריה מפאנו

תלמידי הרמ״ע מפאנו הלכו אחריו ואף הם העתיקו, ערכו ופירשו חיבורים בקבלת האר״י שהגיעו אליהם. נתאר כאן את הקונטרסים והחיבורים שיצאו מתחת ידיהם.

פירוש על איגרת ר׳ ישראל סרוק מאת ר׳ אברהם יגל

תיארנו, לעיל סעיף מד, איגרת ששלח ר׳ ישראל סרוק. באיגרת זו הזכיר ר״י סרוק את ׳דרוש אחימעץ׳ ודברים ב׳אלפא ביתא של א״ת ב״ש׳ שהוא עתיד לכתוב. אמנם דרושים אלה אינם נמצאים לפנינו, אבל פירושם נמצא גם נמצא.[50]

ספר בת רבים הוא קובץ שאלות ותשובות שקיבץ וערך ר׳ אברהם יגל, תלמידו של הרמ״ע מפאנו. הספר נעתק בכת״י 538. בתשובה סא מזכיר ר״א יגל את איגרתו של ר׳ ישראל סרוק שנכתבה ׳בגמטרי׳ ונוטריקון וחלוף אותיות דאלפא ביתא׳. התשובה עוסקת ׳בסוד חכמת הצירוף והקבלה׳, ור׳ אברהם יגל הולך ומפרש את האמור בה.

> בהעלותך את הנרות, לפני רוזני המרומם, הייתי במנטו׳ לעשות נחת רוח בעיני השר מריוורו הגר אתנו פה קורייו׳, וזכור זכרתיך אדו׳ על יצועי אשמורות קדמתי **להבין באגרת החכם סרוג** אשר כל דבריה באות **בגמטרי׳ ונוטריקון וחלוף אותיות דאלפא ביתא**. וזהו כלל הדברי׳ אשר הוצאתי נאמנה מהם אחרי אשר עברתי בין הבתרים פעמים שלש.
> שאו זמרה ותנו תוף כנור נעים עם נבל. ר״ת של שאו זמרה בא״ת ב״ש ע״ב, שהו׳ יו״ד ה״י וי״ו ה״י.

50 תודתי לר׳ אהרן אייזנבך שהפנה את תשומת לבי לכת״י 538.

ר״ת של ותנו תוף כנור באא״ת ב״ש הן אותיות פלא, ועם הכולל הו׳ שם... המרחיק את השדים והרוחות רעות...
ר״ת של נעים עם נבל באא״ת ב״ש עם הכולל עולים כ״ו כשם ההויה שבכתר שהו׳ שורש הכל, והו׳ פלא...
עוד יאמר פסוק רביעי והו׳ זה חרבם תבא בלבם וקשתותם תשברנה, ר״ת כל הפסוק באא״ת ב״ש אמת והכולל שהוא חותמו של הקב״ה... וזה הפסוק צריך לאומרו י״א פעמים בכל יום אחר תפילת שחרית וכן אחר ערבית, ועם זה יעתר אל האלוק וירפאהו.
זהו כלל וביאור **דברי הסרוג יצ״ו בסוד חכמת הצירוף והקבלה**. ואם תוכל אדו׳ לכוין לכל הדברי׳ הנ״ל הנה מה טוב ומה נעים, ואם לאו כוין לפחות למאמר הפסוקי׳ וראה השמות ולפניך יהיו כתובי׳, ולא תזוז מחשבתך מהיחוד האמתי ברוך הו׳ ואל שמו יהו״ד, כי הו׳ מעיין ומקור כל ההויות והוא אשד הנחלים.
וזכרת לנהוג ההנ[ה]גה תמידית אשר השכילו עליך חכמי הרפואה היינו מדי שבוע או עשרה ימים לקחת... ועם הקזה ותרופות שונות כפי סדר החכם מוירונה אשר שם לך למזכרת, אך יהיו דבריך בתקופות הימים עם אסיא חכימא אשר יפלס מעגל אורחותיך כפי חוזק טבעיך, ולא יוסיף ולא יגרע ממה שיוכלון שאת...
ז׳ יינוא׳ שס״ה. אוהב את אדו׳ כגופו, הצעיר א״י [=אברהם יגל].

ר׳ אברהם יגל כתב את תשובתו ב־7 בינואר [=כ״ז בטבת] שס״ה, והוא מזכיר בה את ר״י סרוק בברכת החיים. מתשובתו של ר״א יגל אנו למדים כי הדברים שכתב ר״י סרוק ׳בגמטרי׳ ונוטריקון וחלוף אותיות דאלפא ביתא׳ עוסקים בפסוקים ובכוונות המסוגלים לרפואת חולים. ר׳ ישראל סרוק היה רופא,[51] ואת הפסוקים והכוונות הללו הורה לחוליו כדי לרפאותם. גם ר״א יגל היה רופא, ועל כן נטל את הפסוקים והכוונות שלימד ר״י סרוק ושלחם אל אחד מחוליו בצירוף מרשם תרופות שהוא מוסיף כפי ש׳השכילו... חכמי הרפואה׳.

למי כתב ר׳ אברהם יגל את תשובתו? הרמ״ע מפאנו נהג לשאול את ר״א יגל בענייני רפואה.[52] התשובה שציטטנו לעיל היא תשובה סא, וסמוכה לה בכתב היד תשובה נט ששלוחה ׳אל השר הגאון מ״ע יצ״ו אשר שאל אותי... איש ואשתו אשר הם שונאים זה את זה על עסקי שוא׳ (דף 93 ע״א). נראה כי הרמ״ע מפאנו הוא נמענם של דברי ר״א יגל המפרשים את איגרתו של ר״י סרוק, אבל אין זו אלא השערה שזקוקה להוכחה ממקום אחר.

[538] כת״י מוסקבה, גינצבורג 129, ס׳ 6809, דפים 94 ע״א – 95 ע״ב.
דור ראשון. תחילת המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ אברהם יגל.

51 כפי שעולה מאיגרותיו של ר׳ גרשום כ״ץ אל ר׳ ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב.
52 ד׳ רודרמן, הקדמה לספר גיא חזיון, ירושלים תשנ״ח, עמ׳ 17.

פנקס כתבים ודרושים מאת ר׳ אהרן ברכיה די מודינה

בהקדמה לספרו שמן משחת קדש תיאר ר׳ אהרן ברכיה די מודינה את צעדיו הראשונים בלימוד קבלת האר״י ואת קשייו בהבנתה.

> ואח׳ זה זכיתי לטעום בקצה יערת הדבש מחכמת גורי האר״י מפי הגאון מורי מפאנו ז״ל, והייתי בהם כשט בלב ים והולך בראש חבל, ולא מצאתי ידי ורגלי בבית המדרש עד כי זה וזה לא נתקיים בידי... כי הייתי נבוך בהקדמו׳ חכמת גורי האר״י, הגם כי **הרבה כללים ומכתבים כתבתי וקצרתי** בעת הייתי לומ׳ בהם **בריגיו עם הגאון** הנז׳, וגם אחרי שובי לביתי מעצמי הייתי יושב ודורש בהם וכותב תמיד.[53]

ר״ב מודינה התחיל ללמוד את קבלת האר״י ברג׳יו. שם ישב לפני הרמ״ע מפאנו, כלומר אחר שנת ש״ס.[54] ר״ב מודינה מספר כי בעת שישב לפני הרמ״ע כתב ׳הרבה כללים ומכתבים׳ בקצרה. היכן הם ׳כללים ומכתבים׳ קצרים אלו?

קובץ של קונטרסים ודפים בודדים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 539. חלק ניכר מן הקובץ נכתב בידי ר״ב מודינה. הוא כתב חיבורים ופסקאות קצרות, ובין הדפים שבכתיבתו נשארו דפים ריקים להמשך הכתיבה. כתב היד כולל גם דפים שכתבו סופרים אחרים, ובגיליונותיהם של אלה הוסיף ר״ב מודינה הערות בעצם כתיבת ידו.
מתוכנו של כת״י 539 וממראהו נראה כי זהו פנקסו של ר״ב מודינה, שבו כתב ׳כללים ומכתבים׳ בקצרה בעת שהחל ללמוד את קבלת האר״י לפני הרמ״ע בעת שבתו ברג׳יו.

נתאר את תוכן פנקסו של ר״ב מודינה.

א. התחלת החכמה, חלק ראשון על האצילות (דפים 1 ע״א – 19 ע״א).
ר״ב מודינה העיד כי ׳התחלת החכמה׳ הגיע לאיטליה מדמשק, כמתואר לעיל סעיף כט. החיבור נעתק בידי סופר בכתיבה איטלקית, ור״ב מודינה הוסיף בגיליונותיו הערות רבות בעצם כתיבת ידו.

ב. קובץ ליקוטים: ׳ודבורה אשה נביאה... דורי נסע ונגלה... כי ההרים ימושו...׳ (דפים 21 ע״א – 36 ע״ב). הפסקאות מנויות מאות א׳ ואילך.

ג. קובץ ליקוטים מכתבי ר״ח ויטל. פותח: ׳ענין המטות מטה האלקים ומטה משה׳ (דפים 37 ע״א – 48 ע״א).

ד. קובץ ליקוטים מכתבי ר״ח ויטל: ׳חתן פטור מק״ש... סוד חבוט הקבר...׳ (דפים 49 ע״א – 56 ע״ב).

ה. פירוש ספרא דצניעותא מאת האר״י עצמו (דפים 57 ע״א – 72 ע״ב).
החיבור נעתק על פי תיקוניו והוספותיו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מב.

53 שמן משחת קדש, כת״י 658, דף 6 ע״א.

54 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סב.

ו. פסקאות בודדות: ״יש לשאול למה לא נאמר קרית(י) שמע במנחה׳ (דף 73 ע״א–ע״ב).

ז. דרוש קטוע: ׳כשם שבאצילות יש י׳ ספי׳ כך מתנוצץ אור של כל הספירות בעולם הבריאה ויצירה ועשיה׳ (דפים 74 ע״א – 78 ע״ב). בדף 76 ע״א הערה בכתיבת ידו של ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.

ח. שני דרושים מאת ר״ח ויטל: ׳מצות שביעית׳, ׳מצות שלוח הקן׳ (דפים 80 ע״א – 88 ע״ב).

ט. קובץ ליקוטים, סעיפים ו–קיד. סעיף ז מתחיל ׳תריג מצות׳, סעיף יב ׳אסיר אלקנה׳, סעיף יח ׳סוד האכילה הוא התקבל העלול בעלתו להיות חלק אבר ממנה׳ (דפים 89 ע״א – 109 ע״ב).

י. ׳אדרא דנשא׳ (דפים 110 ע״א – 115 ע״א).
פירוש ׳אדרא דנשא׳ נכתב על פי שיטת ר״י סרוק והיה בידיו של ר״א כ״ץ, כמתואר להלן סעיף סג. הפירוש נעתק בידי סופר בכתיבה איטלקית. בראש החיבור הוסיף רא״ב מודינה תחילה: ׳תחלת באור ספרא דצניעותא׳. אחר העביר את קולמוסו על המלים ׳ספרא דצניעותא׳ וכתב תמורתן ׳אדרא דנשא׳.

יא. פסקאות בודדות: ׳להוצאת ס״ת בשבת... ענין שלשה הדסים...׳ (דפים 119 ע״א – 120 ע״א).

יב. קטע מחיבור על האצילות (דף 121 ע״א–ע״ב).

יג. דרוש בכתיבת ידו של רא״ב מודינה: ׳ויהי נועם מספר תיבותיו רמח׳ (דף 122 ע״א).

יד. דרוש בכתיבת ידו של רא״ב מודינה: ׳ויחי אדם שלשים ומאת שנה׳ (דף 122 ע״ב).

טו. דרושים בכתיבת ידו של רא״ב מודינה: ׳רל״ו רבוא פרסאות הם כבוד ה׳... מלך הוא בסוד אלפא ביתות של תשרק׳ (דפים 125 ע״א – 126 ע״א).

טז. דרושים בכתיבת ידו של רא״ב מודינה: ״יחוד, תלגא... שברים של דעת׳ (דף 127 ע״א).

יז. חיבור על סדר האצילות, בכתיבת ידו של רא״ב מודינה, על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק (דפים 128 ע״א – 130 ע״א). הכותב לא השלים את כתיבת החיבור.

יח. ׳דע כי הלא כשהאדם חוטא... סדר נאה לזכך הנפש׳ (דפים 134 ע״א – 135 ע״א). נמצא גם בספר הכוונות ׳סוד ברכת אבות׳, שתואר לעיל סעיף נט.

יט. ״ום א ששה פסוקים... סדר הקריאה... מעשה היה... שלשה פסוקים של ברכת כהנים׳ (דפים 136 ע״א – 150 ע״א). מעין גנים, העתקה לא שלמה של התחלת החיבור.

כ. חיבור על האצילות (דפים 151 ע״א – 153 ע״ב). הסופר העתיק רק את התחלת החיבור.

כא. קובץ ליקוטים על כוונות התפילה (דפים 157 ע״א – 168 ע״א).

כב. ׳מלואי השם הגדול׳ על פי דברי הרמ״ע מפאנו (דפים 170 ע״א – 176 ע״א).

כג. פירוש השירים של שבת (דפים 178 ע״א – 203 ע״ב).
פירושו של ר״י סרוק על השירים של שבת שכתב האר״י עצמו. חתימת צנזור בסופו.

כד. דף אחד מתוך ספר תק״ן ליקוטים, ובו סעיפים א–ו (דף 205 ע״א–ע״ב). החיבור תואר לעיל סעיף נח.

כה. דף אחד מתוך ספר תק״ן ליקוטים, ובו סעיפים קטו–קיז (דף 206 ע״א–ע״ב). החיבור תואר לעיל סעיף נח. המעתיק לא השלים את מלאכתו.

[539] כת״י מוסקבה, גינצבורג 147, ס׳ 6831, 207 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבות איטלקיות שונות.
כתיבת ידו של ר׳ אהרן ברכיה די מודינה; הערות מאת ר׳ אהרן ברכיה די מודינה בעצם כתיבת ידו.
חתימות צנזורים: Renatto da Modena 1626, Girolamo da Durazzano 1640, Girolamo da Durazzano 1641.

קיצור יונת אלם מאת ר׳ אהרן ברכיה די מודינה

הרמ״ע מפאנו כתב את ספר יונת אלם, כמתואר לעיל סעיפים מה, נח. פירוש לספר זה כתב תלמידו ר׳ אהרן ברכיה די מודינה.

> ואח׳ זה זכיתי לטעום בקצה יערת הדבש מחכמת גורי האר״י מפי הגאון מורי מפאנו ז״ל... ועשיתי פי׳ לרוב פרקי ס׳ יונת אלם כפי דעתי הקלושה, ושלחתי אותו ליד מחברו ה״ה הגאון מורי הנז׳ זצ״ל.[55]

הפירוש אינו נמצא לפנינו, אבל חיבור אחר שכתב ראי״ב מודינה על יונת אלם נמצא. זהו קיצור יונת אלם, שנמצא בעצם כתיבת ידו של ראי״ב מודינה בכת״י 540. בראשו כתב.

> תמצית המורם ממני הצעיר אבמ״י [=אהרן ברכיה מודינה] מהדרושים המאירים הכמוסי׳ ונעלמים, ומקום משכן כבודם נודע במאמר יונת אלם. ועוד נתוספו עליהם כללים המתמצים מאלה הלקוטים, כאשר עיניך תחזינה משרים, בעזר שוכן שחקים.

ראי״ב מודינה כלל את החיבור בספרו שמן משחת קדש, כמתואר להלן סעיף עד.
החיבור, עם הכללים שבסופו, נדפס על פי כתב ידו של המחבר בדפוס 541.

[540] כת״י ירושלים, אוסף פרטי ח׳ 1, תיאור יוא״ב 11 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 26 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ אהרן ברכיה די מודינה.

[541] דפוס, קיצור יונת אלם, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, כרך א, עמ׳ רצה–שלה.

ספר כוונות

ספר כוונות נמצא בכת״י 542. הספר ידוע רק מכתב יד זה והוא לא הגיע אלינו בשלמותו, ומשום כך יקשה עלינו לזהותו בדיוק.

55 שמן משחת קדש, כת״י 658, דף 6 ע״א.

הספר סודר כאוסף פסקאות על כוונות התפילה. הסעיף הראשון פותח ׳בבקר יטהר אדם עצמו במחשבה׳. רק שלושים ושניים סעיפים נמצאים לפנינו, ולא נוכל לדעת את היקפו המקורי של הספר.

סעיפי הספר מסומנים בשני צדיהם: בצד ימין — מניין סידורי, ובצד שמאל — אותיות א׳ ב׳ ג׳. כך בדיוק נעשה בספר תק״ן ליקוטים בכת״י 487 ובכת״י 490, כמתואר לעיל סעיף נח עמ׳ 390. מספר תק״ן ליקוטים נלמד לספר הכוונות שלפנינו: האותיות הכתובות בצד שמאל נועדו לציין את זהותם של מחברי הסעיפים. סעיפים אחדים בספר הכוונות שלפנינו נמצאים גם בתק״ן ליקוטים: סעיפים ל–לב בספר שלפנינו הם סעיפים א–ג בתק״ן ליקוטים, והם מסומנים באותן אותיות: ג, ב, ב.

ספר זה שייך אפוא אף הוא לספרים שערך הרמ״ע מפאנו או אחד מתלמידיו.

[542] כת״י אוקספורד, בודלי 1765, ס׳ 18057, דפים א–יח.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
לא שלם.

ספר כוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳ בהעתקת ר׳ ישראל ישעיה נורצי

כת״י 543 נכתב בידי סופרים אחדים, ותיאורו מחייב עיון מדוקדק בתוכנו ובכתיבותיו. יסודו של כתב היד מתחיל בדף 16 ע״א, הוא דף א ע״א על פי המניין המקורי. בדף זה מתחיל ספר כוונות מכתבי ר׳ חיים ויטל הפותח ׳סוד ברכת אבות׳, כמתואר לעיל סעיף מ. מעתיקו של כת״י 543 לא כתב את שמו, אבל כתיבתו ידועה. זאת כתיבתו של ר׳ ישראל ישעיה נורצי, תלמידו של הרמ״ע מפאנו.[56]

כדי להבין את מעשהו ואת דרך עבודתו של ר״י נורצי עלינו לפנות לעותק נוסף של ספר הכוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳, שהוכן אף הוא באיטליה. זהו כת״י 506, שהיה בידיו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נט. השווינו בין ספר הכוונות שנעתק בכת״י 543 ובין ספר הכוונות שנעתק בכת״י 506, ומצאנו כי העתקתו של ר״י נורצי מתייחדת בתכונות שלא מצאנו כמותן בשום העתקה אחרת.

א. ספר הכוונות שבכת״י 543 מתאים במניין הדפים, רלב במספר, ובתוכנו של כל עמוד ועמוד, לספר הכוונות שבכת״י 506. ר״י נורצי התאים את כתיבתו לכת״י 506, והעתיק ממנו עמוד מול עמוד במדויק.[57]

ב. בגיליונותיו של כת״י 506 הוסיף הרמ״ע הערות בעצם כתיבת ידו, ובצדיהן שרטט סמלים וסימנים להורות את מקומן המדויק. את כל ההערות והסמלים הללו העתיק ר״י נורצי אל גיליונותיו של כת״י 543.

56 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סד.

57 בין דף קז ע״ב ובין דף קט ע״א, על פי המניין המקורי, נוספו דפים בכתיבה מאוחרת, ואין הם שייכים להעתקתו של ר״י נורצי.

ג. בגופו של ספר הכוונות שבכת״י 506 שורטטו קווים מתחת לשורות מסוימות כדי להדגיש את תוכנן.[58] רי״י נורצי הוסיף את הקווים הללו בכת״י 543, באותן שורות שהודגשו בכת״י 506.

ד. ספר הכוונות שבכת״י 506 נעתק ברצף אחד. הרמ״ע מפאנו הוסיף בו סימני Z המורים על התחלת פסקאות חדשות. דרך כלל הלכו סופרי הרמ״ע אחר הוראותיו וביצעו אותן, ובעותקים שהוציאו מתחת ידיהם התחילו במקומות אלו פסקאות חדשות. רי״י נורצי לא נהג כמותם. הוא העתיק בכת״י 543 את ספר הכוונות ברצף אחד, והוסיף בו את סימני הרמ״ע המורים על התחלת פסקאות חדשות.

כך יצר רי״י נורצי עותק של ספר הכוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳ שמתאים בדיוק נמרץ למקורו. כת״י 543 דומה לכת״י 506 בכול: במספר הדפים, בסידור העמודים, בהערות הרמ״ע שנוספו בגיליונות, בקווי ההדגשה שמתחת לשורות ובסימנים המורים להתחיל פסקאות חדשות.[59]

ספר הכוונות הפותח ׳סוד ברכת אבות׳ שהעתיק רי״י נורצי הגיע אל ר׳ ישעיה בסאן, אל ר׳ יוסף אירגס ואל מקובלים נוספים בני דורם. הם הוסיפו דפים בראש כתב היד והערות רבות בגיליונותיו. בדפים ובהערות אלו הם כתבו את דברי ר׳ משה זכות ואת דברי עצמם, כמתואר להלן סעיף צו.

[543] כת״י לונדון, הספרייה הבריטית 838, ס׳ 5818, 271 דפים (מניין מקורי: א–רלב).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ ישראל ישעיה נורצי.
חתימות בעלים של ר׳ ישעיה בסאן ושל ר׳ יוסף אירגס.
הערות מאת ר׳ יוסף אירגס בעצם כתיבת ידו.

קונטרסים מתוך מעין גנים עם הערות ר׳ ישראל ישעיה נורצי

הרמ״ע מפאנו ערך את מעין גנים. בחלק השני של הספר כלל הרמ״ע שני קונטרסים בעניין התקיעות בראש השנה, כמתואר לעיל סעיף נט. ר׳ ישראל ישעיה נורצי, תלמידו של הרמ״ע מפאנו, נטל את שני הקונטרסים הנזכרים, והעתיק אותם בכת״י 544. כך עומדים שני קונטרסים אלה לעצמם כסדר תקיעות לראש השנה. הכותב לא ציין את שמו, אבל כתיבתו ידועה — כתיבת ידו של ר׳ ישראל ישעיה נורצי היא.

58 קווי הדגשה כאלו נמצאים בכתבי יד נוספים שהיו בידיהם של הרמ״ע מפאנו ותלמידו ר׳ יצחק הלוי איש מנטובה.

59 הדמיון הגדול בין שני כתבי היד גרם לטעות מעניינת. בכת״י 506, דף קעב ע״א, העיר הרמ״ע על טעותו של הכורך, כמובא לעיל עמ׳ 406. רי״י נורצי לא העתיק הערה זו בכת״י 543, שהרי הוא נכרך כהוגן והערתו של הרמ״ע איננה נכונה לו. אחד ממחזיקי כת״י 543 לא הבין טיבה של הערה זו ועמד והוסיפה בדף קעב ע״א, אך יד אחרת חשה בטעות והעבירה את קולמוסה על הערת הרמ״ע שנוספה שלא כהוגן.

בראש כתב היד נכתבה הכותרת ׳מאמר מעין גנים׳, ללמדך על מקורו. שני הקונטרסים נעתקו כאן על פי עריכתו האחרונה של מעין גנים, עם כל ההערות שהוסיף הרמ״ע בגיליונותיהם. בגיליונותיו של כתב היד הוסיף ר״י נורצי הערות ארוכות משלו.

[544] כת״י לונדון, מונטיפיורי 338, ס׳ 5282, דפים 1 ע״א – 13 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ ישראל ישעיה נורצי.

עריכת ר׳ שמואל משער אריה

קובץ גדול בכתיבת ידו של ר׳ שמואל משער אריה, תלמידו של הרמ״ע מפאנו, נמצא בכת״י 545.[60] הקובץ כולל מאמרים רבים, ובהם גם דרושים אחדים בקבלת האר״י.

א. ׳לקוטים בסתרי תורה הועתקו מספר כתוב יד בשם האר״י האשכנזי מנוחתו כבוד׳ (דפים 107 ע״ב – 108 ע״ב). סיכום של ספר כנפי יונה, שתואר לעיל סעיף כז.

ב. ׳קיצור כללי שיעור קומה לדעת הרי״ס תלמידו של האר״י נוחו עדן׳ (דפים 108 ע״ב – 109 ע״ב). סיכום של התחלת החכמה, שתואר לעיל סעיף כט.

ג. ׳דרוש השתלשלות עולמות אבי״ע בשם האר״י זלה״ה׳ (דפים 113 ע״א – 114 ע״ב). דרוש זה הוא סדר האצילות בקיצור מופלג, שתואר לעיל סעיף לה. העתקה שלמה עם הוספות מאת ר׳ שמואל משער אריה. בסופן כתב: ׳אמ׳ המעתיק בבחרותי כתבתי מה שכתבתי ועתה בחרתי בפשט לשון דרוש א״ק, ואין הזמן מספיק לי עתה לפרש כל הצורך והמשכיל יבין. ובדרושי׳ אחרי׳ פירשתי הדברי׳ כל צרכן למבין׳.

[545] כת״י מוסקבה, גינצבורג 220, ס׳ 47939, דפים 66–139.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר׳ שמואל משער אריה.
חתימת צנזור: Camillo Jaghel 1613.

60 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סו.

פרק שלושה עשר

עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – אשכנז (א)

כתבי האר״י שהגיעו לאיטליה נודעו לנו אחרי שהכרנו את כתיבותיהם של גדולי המקובלים בה, הלא הם ר׳ מנחם עזריה מפאנו, ר׳ עזרא מפאנו ור׳ נתן אוטולינגו. על פי תולדות חייהם יכולנו לקבוע באלו שנים הגיעו כתבים אלו לאיטליה. לעומת זאת, כתבי האר״י שהגיעו לאשכנז ולפולין לא נודעו עד הנה. את כתיבות מקובליהן לא הכרנו, ועל כן לא יכולנו לקבוע אימתי נודעו כתבי האר״י בארצות אלה. גם מצבם של כתבי היד שנעתקו באשכנז ובפולין שונה ממצבם של אלה שנעתקו באיטליה – סופריהם כמעט שלא הודיעו את שמם וזמנם, וצנזורים לא חתמו בהם כלל. על כן הונח כי כתבי האר״י לא הגיעו לאשכנז ולפולין ולא נודעו שם אלא שנים הרבה לאחר שהגיעו לאיטליה.[1]

עוד הונח כי באשכנז הכירו רק את חיבוריו של הרמ״ע מפאנו. מעדויותיהם של מקובלי אשכנז ידענו כי היו בידיהם שני חיבורים שהרמ״ע כתב וערך: כנפי יונה ויונת אלם. שני החיבורים הגיעו לאשכנז במהדורותיהם הקדומות, ועל ההעתקות הרבות שנעשו להם בטרם עת התלונן מחברם, כמתואר לעיל סעיפים מה, נח.

הנחות אלו בטעות יסודן. עיון מדוקדק בכתבי היד מגלה כי חיבורים גדולים וחשובים בקבלת האר״י, הן כתבי האר״י ותלמידיו הן כתבי ר׳ ישראל סרוק, הגיעו לאשכנז לפני שנת שס״ו. מקובלי אשכנז העתיקו את החיבורים הללו, ערכו וסידרו אותם והוסיפו הערות רבות בגיליונותיהם. בכך לא נסתיימה מלאכתם של מקובלי אשכנז. הם גם כתבו חיבורים משלהם בקבלת האר״י, חיבורים שלא מצאנו כמותם לא בארץ ישראל ולא באיטליה. חיבורים אלו נעתקו ונערכו שוב בידי מקובלי אשכנז בדור הבא.

1 שאלת הגעתם של כתבי האר״י לאשכנז ולפולין היא חלק משאלה מקיפה יותר על תפוצתם הכוללת של כתבים אלו בכל הארצות והמקומות. בשאלה זו נעסוק בהרחבה להלן סעיף קיב, ושם נדון גם בדעות השונות בעניין תפוצתה של קבלת האר״י.

אוסף גדול של חיבורים בקבלת האר״י היה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט. אוסף זה היה לפני ר׳ ישעיה הורביץ, והוא ציטט ממנו בספרו שני לוחות הברית. אחר שעלה ר׳ ישעיה הורביץ לארץ ישראל ביקש ממנו ר׳ שמואל מפרמישלא חיבורים בקבלת האר״י, ובתשובתו הפנה אותו ר״י הורביץ אל אוסף החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. מאוסף חיבורים זה מתברר כי ר׳ אלכסנדר כ״ץ ישב לפני ר׳ ישראל סרוק ושמע מפיו דברים בקבלת האר״י שלא נודעו באיטליה כלל. בעת שלמדו יחד את ספר כנפי יונה חלק ר׳ ישראל סרוק על הכתוב בו והורה כי האר״י הלך בדרך אחרת. כל החיבורים הללו יתוארו בפרק זה.

חיבורים נוספים בקבלת האר״י היו בידיהם של ר׳ יהודה הכהן בקראקא ובפראג, של ר׳ אלעזר אלטשול בפראג, של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא ושל מקובלים נוספים באשכנז ובפולין. כל החיבורים הללו יתוארו בפרק הבא.

עוד לפני שנת ש״ס החזיקו מקובלי אשכנז בתיקוני התשובה של האר״י וגם קיימו את הכתוב בהם. על פי תיקונים אלו נהגו גם ר׳ יוסף יוזפא האן ותלמידיו בפרנקפורט. גם אלה יתוארו בפרק הבא.

•

מקובלי אשכנז נטלו חלק חשוב ביותר במעשה ההעתקה והעריכה של כתבי האר״י. שני חיבורים חשובים נערכו בפרנקפורט וקיבלו בה את צורתם ואת שמם: החיבור הנודע בשם ׳התחלת החכמה׳,[2] והחיבור הנודע בשם ׳לימודי האצילות׳.[3] לספר כנפי יונה, בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, נוסף כאן חלק חמישי.

תיארנו, לעיל סעיף מד, את מעשה כתיבתו של ׳לימודי האצילות׳. זהו החיבור היסודי של קבלת ר׳ ישראל סרוק, ועותקו הראשון נכתב באיטליה. שתי עובדות אלו הביאו להנחה הפשוטה והמוסכמת על הכול: לימודי האצילות הוא החיבור היסודי שבו למדו מקובלי איטליה את קבלת האר״י. אלא שבדיקת עשרות כתבי יד של חיבור זה פורכת הנחה זו לגמרי: רק שניים מהם נעתקו בכתיבה איטלקית, וכל השאר בכתיבה אשכנזית נעתקו, כמתואר להלן סעיף קט.

תופעה דומה מצאנו בעניינו של פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק, המתואר לעיל סעיף נז. גם חיבור זה נכתב לראשונה באיטליה, בידי ר׳ עזרא מפאנו, וכבר היינו מצפים למצוא אותו בכתבי יד רבים שנעתקו בכתיבה איטלקית. אלא שבדיקת כתבי היד של חיבור זה מגלה כי כולם — עשרים ושבעה במספר — נעתקו בכתיבה אשכנזית, ואין בהם אף לא אחד שנעתק בכתיבה איטלקית, כמתואר להלן סעיף קט.

פועלם של מקובלי אשכנז בהעתקת כתבי האר״י בא לידי ביטוי בעובדה נוספת. חיבורים שנכתבו באיטליה הגיעו לדמשק, שנים אחדות לאחר כתיבתם הראשונה, ונעתקו בה. לכאורה נשלחו חיבורים אלו מאיטליה לדמשק, ומכאן אפשר להסיק על קשרים בין המקובלים בשני

2 החיבור נעתק בראשונה בידי ר׳ עזרא מפאנו ללא שם, כמתואר לעיל סעיף מד. ר׳ נתן אוטולינגו העתיקו וקרא לו ׳כללי חכמת שיעור קומה׳, כמתואר לעיל סעיף מז.

3 החיבור נעתק בראשונה בידי ר׳ עזרא מפאנו כארבעה קונטרסים ללא שם, כמתואר לעיל סעיף מד.

מקומות אלו. אלא שבדיקה מדוקדקת של העתקות אלה מעלה כי אחד החיבורים שהגיעו לדמשק לא הגיע בנוסחו המקורי אלא בנוסח מקוצר שלו – הוא הנוסח שהיה בפרנקפורט בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמובא להלן סעיף פ.
עובדות אלו מלמדות על התפקיד החשוב שמילאו מקובלי אשכנז במלאכת ההעתקה, העריכה וההפצה של קבלת האר״י.

•

נוסף על כל אלה נמצא לפנינו פנקסו של ר׳ ישעיה הורביץ, שבו העתיק דרושים מכתבי ר׳ ישראל סרוק והרמ״ע מפאנו וכתב חיבורים משל עצמו. מפנקס זה אנו למדים כי לפני ר׳ ישעיה הורביץ היה גם קובץ ליקוטים שר׳ משה יהוסף סיני הלוי, אחד מתלמידיו של ר׳ נתן אוטולינגו, העתיקו בפנקסו שלו בשנת שס״ב.

•

לפעולתם הענפה של המקובלים באשכנז קמו גם מתנגדים. ר׳ משה שמשון בכרך מפרנקפורט כתב בחריפות רבה על ׳המצפצפים והמהגים בקבלת האר״י׳. הוא מונה את הספרים החשובים בקבלת האר״י שמונחים לפני מקובלי אשכנז, ובתוכם הוא מזכיר את הספרים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט. דבריו יובאו להלן סעיף קיב.

[סב] עריכות ר׳ אלכסנדר כ״ץ ור׳ נפתלי מפרנקפורט

אחר שעלה ר׳ ישעיה הורביץ לארץ ישראל בשנת שפ״ב ביקש ממנו ר׳ שמואל בן ר׳ משולם, רבה של פרמישלא (Przemyśl),[4] לשלוח אליו את כתבי האר״י הנמצאים בה. בתשובתו סיפר ר״י הורביץ על ספר עץ חיים שראה בדמשק, ש׳מיום שנתנה התורה לא היה ספר כזה׳, אך הוא גנוז בבית ר׳ שמואל ויטל ואינו נודע בציבור. עוד סיפר על קונטרסים רבים ׳שנתפשטו מתלמידיו׳, אך בהם נכתבו ׳קצת דברים המחריבין עולמות׳, כמתואר לעיל סעיף ד. מאליה עולה השאלה: במה ילמדו כל הרוצים לדעת את קבלת האר״י והיכן ימצאו את שיטתו בצורה נכונה? על כך עונה ר״י הורביץ בהמשך איגרתו לר׳ שמואל מפרמישלא כי את כתבי האר״י יוכל למצוא גם מחוץ לארץ ישראל – אצל ר׳ נפתלי ואצל ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט.

> ובתוך הזמן הזה איעצך ויהי אלהים עמך תדבק בספר **יונת אלם** שחיבר האלהי מהרמ״ע ז״ל, זה הספר ישר בעיני אלהים ואדם, ועל כל פנים רוב דבריו ורובו דרובו הוא אמת ותורתו אמת... ומכ״ת ימצא זה הספר בעיזבון מחותני האלוף מהר״ר **נפתלי** הי״ד, וכן היו **בידו קונטרסי׳** מבריאה יצירה עשייה, שהכל הולך ב״ה לתשלום דוגמת עולם

4 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מה. אביו, ר׳ משולם פייביש, היה אב״ד קראקא, ואליו שלח ר׳ שלומיל מדרזניץ איגרת מצפת. איגרת זו פורסמה על ידי ש׳ אסף, אגרות מצפת, קבץ על יד ג (יג), ת״ש, עמ׳ קטו–קלג.

> האצילות... וכל מה שהיה ביד מהר״ן הנ״ל אינו מגיע לחצי מה שהיה ביד מחותני האלוף מהר״ר **אלכסנדר כ״ץ** זלה״ה מפרנקווארט, **כל הדרושים שיש בא״י כולם נמצאו אצלו.**[5]

בשורות אלו הודיע ר״י הורביץ כי חיבורים רבים בקבלת האר״י נמצאים בפרנקפורט. האם נשתמרו חיבורים אלה והגיעו אלינו? נלך אחר רמיזותיו של ר״י הורביץ ונשתדל למוצאם.

חיבורים שהיו בידיו של ר׳ נפתלי

ר׳ ישעיה הורביץ הודיע כי ספר יונת אלם וקונטרסים על עולמות אבי״ע נמצאים אצל ר׳ נפתלי בפרנקפורט. את כתב ידו או את הערותיו של ר׳ נפתלי לא מצאנו, אך כתבי יד שבהם נמצאים יחד כל החיבורים שהיו אצלו – יונת אלם, לימודי האצילות ועולם הבריאה – מצאנו גם מצאנו. חיבורים אלו היו בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא, והם יתוארו להלן סעיף עא.

חיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ

ר׳ ישעיה הורביץ כתב לר׳ שמואל מפרמישלא כי דרושים רבים בקבלת האר״י נמצאים אצל ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט. היכן הם דרושים אלו?

בכתבי יד אחדים שבהם נעתקו חיבורים בקבלת האר״י נוספו הערות הפותחות: ׳א״ך׳, ׳ואני א״ך׳. כל כתבי היד הללו נעתקו בכתיבה אשכנזית. מי הוא א״ך? חכם בשם זה לא נודע ולא נרשם בכל רשימות הרבנים, החכמים והמחברים שבאשכנז ובפולין. האם יכולים אנו לפתור את ראשי התיבות של ׳א״ך׳ בעזרת הדברים שכתב ר״י הורביץ באיגרתו לר׳ שמואל מפרמשילא? אולי ׳א״ך׳ הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ מפרנקפורט?

שתי ידיעות אפוא לפנינו: חיבורים שבגיליונותיהם נוספו הערות מאת ׳א״ך׳, ועדותו של ר׳ ישעיה הורביץ כי חיבורים רבים בקבלת האר״י היו אצל ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט. שתי ידיעות אלו פותחות לפנינו צוהר לעולמם של מקובלי פרנקפורט – הם, החיבורים שהיו בידיהם והחיבורים שהם כתבו בעצמם. תיאורם של כל אלה ארוך הוא, ועל כן נתאר בסעיף זה את כתבי היד שהיו בפרנקפורט ואת מעשה העתקתם, ואת התיאור המפורט של החיבורים הרבים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ נדחה לסעיפים הבאים.

תחילה נשאל: אימתי נעתקו החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ? אמנם איגרתו של ר״י הורביץ נשלחה מארץ ישראל, כלומר אחרי שנת שפ״ב,[6] אך מהאיגרת עולה בבירור כי את החיבורים הללו ראה עוד בהיותו בפרנקפורט. ר״י הורביץ עזב את העיר בשנת שע״ד, יחד עם כל היהודים שגורשו ממנה. כתבי האר״י היו אפוא בפרנקפורט לפני שנת שע״ד.

5 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [3] ע״ב. ציטוטים נוספים מאיגרתו של ר״י הורביץ הובאו לעיל סעיף ד.

6 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מא.

אחר נפנה אל כתבי היד שבגיליונותיהם נמצאות ההערות הפותחות: ׳א״ך׳. קובץ אחד של חיבורים בקבלת האר״י שנוספו בהם הערות רבות של ׳א״ך׳ נמצא בכת״י 546.[7] ארבעה עשר חיבורים נמצאים בכתב יד זה, ובהם: פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק, לימודי האצילות, התחלת החכמה, כנפי יונה, קובץ ׳סוד המרגלא׳ ופירוש על סדר האצילות בקיצור מופלג. בדקנו את החיבורים הללו והעלינו כי הערותיו של ׳א״ך׳ נמצאות ברובם, אך לא בכולם. מאליה עולה השאלה: האם כל החיבורים הללו היו בידיו של ׳א״ך׳ או רק אלה שהערותיו נוספו בשוליהם?

כדי לענות על שאלה זו בוודאות בדקנו את כתב היד ואת סימני המים שבדפיו, והעלינו כי כולו נכתב על סוג נייר אחד וסימן מים זהה נמצא בו מראשו לסופו. סימן המים נרשם בידי ג׳ פיקאר על פי נייר שנמצא בעיר דננברג (Dannenberg), השוכנת מצפון־מזרח לפרנקפורט, בשנת 1613.[8] כת״י 546 נכתב אפוא כולו בפרנקפורט או בשכנות לה, בסביבות שנת שע״ג, וכל החיבורים שנעתקו בו היה בידיו של ׳א״ך׳.[9]

אחת מן ההערות הרבות מאת ׳א״ך׳ שנמצאות בכת״י 546 מודיעה את מקומו: ׳נ״ל א״ך, לפי מנהגינו באשכנז אנחנו מכווני׳ לד׳ עבים בהלל לבד מהברכה׳.[10]

סיכומם של דברים:

א. חיבורים רבים בקבלת האר״י היו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט.

ב. כת״י 546 כולל חיבורים רבים בקבלת האר״י שהערות ׳א״ך׳ נוספו בשוליהם.

ג. ׳א״ך׳ גר באשכנז ועם מקובליה יימנה.

ד. כת״י 546 נעתק באזור פרנקפורט לפני שנת שע״ד.

כל הידיעות הללו עולות בקנה אחד ומסקנה אחת עולה מהן: כת״י 546 היה בידיו של ׳א״ך׳, הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ, ואליו נתכוון ר׳ ישעיה הורביץ בהפנותו את ר׳ שמואל מפרמישלא לקובץ כתבי האר״י שנמצא בפרנקפורט. כאן נודע לנו לראשונה על כתב היד הקדום ביותר של חיבורים בקבלת האר״י שהיה באשכנז — קובץ שלם של חיבורים שנעתק בפרנקפורט לפני שנת שע״ד.

זמנו ומקומו של כת״י 546 מתאימים לפרטים המעטים הידועים לנו על תולדות חייו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. ידענו שחי בפרנקפורט וידענו שחתם בפנקסיה בשנת שכ״ה ובשנים של״ה–של״ו.[11] גם זמן פטירתו המשוער של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, לפני תחילת שנת שס״ו, מתאים לזמן

7 כתב היד תואר על ידי ג׳ שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר״ץ, מס׳ 25. הוא לא ידע מיהו ׳א״ך׳, וסבר שכתב היד נעתק במאה הי״ח, ועל כן לא תיארו נכונה.

8 G. Piccard, Wasserzeichen Raubtiere, Vol. XV 2, no. 1777, Stuttgart 1987, p. 244. תודתי והערכתי לאפרים ווסט שזיהה את סימן המים ופענח את זמנו ואת מקומו.

9 צילום עמוד אחד מכתב יד זה יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, צילום מס׳ 21.

10 כת״י 546, דף סט ע״ב.

11 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך לר.

כתיבתו של כת״י 546, שהרי סימן מים שנמצא בכתב יד אינו קובע לו שנה מדויקת אלא תוחם עשור שנים לכתיבתו. אם אכן נפטר ר״א כ״ץ בתאריך זה יש להקדים את זמן כתיבתו של כת״י 546, וממילא גם את זמן הגעתם של כתבי האר״י לאשכנז, לשנת שס״ה.

•

חיבורים רבים נעתקו בכת״י 546, ובשוליהם נוספו הערות רבות מאת ר׳ אלכסנדר כ״ץ. בהערות אלו הוא מתקן ומגיה את נוסחאות החיבורים, ואף מוסיף את חידושיו ואת השגותיו על הכתוב בהם. תיאור החיבורים הרבים שנעתקו בכת״י 546 וההערות החשובות שהוסיף ׳א״ך׳ בשוליהם ארוך הוא, ועל כן נדחה אותו לסעיפים סג–סה.
כת״י 546 לא נכתב בידי ר׳ אלכסנדר כ״ץ עצמו אלא בידי תלמידיו, כפי שעולה מדברי היש״ר דלמדיגו שיובאו להלן סעיף עה.

•

חיבורים שבשוליהם נמצאות הערות הפותחות ׳א״ך׳ נעתקו בכתב יד נוסף, הוא כת״י 547. כתב יד זה דומה מאוד לכת״י 546 בתוכנו ובסידורו הפנימי. עשרה חיבורים נעתקו בכת״י 547, ובהם כלולים פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק, לימודי האצילות, התחלת החכמה, קובץ ׳סוד המרגלא׳ ופירוש על סדר האצילות בקיצור מופלג. גם כתיבותיהם של שני כתבי יד אלה דומות מאוד, וקרוב לוודאי שסופר אחד העתיק את שניהם. מהו מקור הדמיון בין שני כתבי יד אלו?
כדי להשיב על שאלה זו נשוב אל האיגרת ששלח ר״י הורביץ אל ר׳ שמואל מפרמישלא, שצוטטה לעיל. אחר שהודיע ר״י הורביץ לר׳ שמואל שימצא את כתבי האר״י בביתו של ר״א כ״ץ בפרנקפורט, הוסיף כי ר״א כ״ץ נפטר ועל כן הוא מציע לו לבקש מהממונים על רכושו של ר״א כ״ץ להכין עותק מהכתבים שהיו ברשותו.

> והוא נתבקש בישיבה של מעלה ושבק חיים לרבנן ולכל ישראל. בודאי אחר דברי מכ״ת לא ישנו האפוטרופוסים ליתן להעתיק למי שיפקיד מכ״ת.[12]

מן הדמיון שבין שני כתבי היד הנזכרים יכולים אנו להסיק כי שעה ר׳ שמואל מפרמישלא לעצתו של ר״י הורביץ. הוא ביקש מן האפוטרופוסים להכין עבורו עותק מן הכתבים שהיו בביתו של ר׳ אלכסנדר בפרנקפורט, וכך נוצרו שני כתבי יד דומים זה לזה.
האם יכולים אנו להוכיח מסקנה זו? בדקנו את ההערות שנכתבו בגיליונותיו של כת״י 546 ומצאנו את השם ׳שמואל׳ בשתיים מהן. שתי ההערות מתקנות טעויות בנוסח לימודי האצילות (להלן כת״י 551), וכתיבתן שונה מכתיבתו של הסופר.

א. בדף לו ע״א, על המלה ׳אחרונים׳, נוסף בגיליון: ׳נ״ל שמואל שט״ס הוא וצ״ל הראשוני׳ או אפשר שקראם אחרוני׳ ע״ש תחילתם שקודם שעלו... והבן׳.

12 נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ג] ע״ב.

ב. בדף לז ע״א, על המלים ׳שם הויה דאמא׳, נוסף בגיליון: ׳משם וא״ו דס״ג. ולי שמואל נראה שט״ס הוא וצ״ל שם אהיה דאבא... אבל באמת הכל חדא הוא כי ידוע...׳.

מי כתב הערות אלה? כתיבת ידו של ר׳ שמואל מפרמישלא נמצאת לפנינו.[13] השווינו את כתיבתן של שתי הערות אלו לכתיבת ידו הידועה של ר׳ שמואל ונוכחנו לדעת כי זהות הן, ומכאן ברור ששתיהן נכתבו בידי ר׳ שמואל עצמו.

מה נוסחו של כת״י 547 במקומות אלו? האומנם הלך מעתיקו של כת״י 547 אחר תיקוני הנוסח שהציע ר׳ שמואל מפרמישלא בגיליונותיו של כת״י 546?
הערתו הראשונה של ר׳ שמואל לא באה לידי ביטוי. מעתיקו של כת״י 547 כתב ׳אחרונים׳ ולא שינה מאומה, שהרי המעיר נתן מקום גם לגרסה ׳אחרונים׳ והסביר את מובנה. לעומת זאת, ההערה השנייה יושמה בכת״י 547. בדף נ ע״א נכתב בפנים ׳שם הויה דאמא׳, כפי שנכתב גם בכת״י 546, אלא שעל האות מ״ם במלה ׳דאמא׳ הועבר הקולמוס והיא תוקנה לאות בי״ת, וכך הפכה המלה ׳דאמא׳ למלה ׳דאבא׳, כפי שהעיר ׳שמואל׳. עוד נוסף בגיליונו של כת״י 547: ׳משם וא״ו דס״ג׳. ברור אפוא כי כת״י 547 הוכן על פי כת״י 546 ועל פי תיקוני הנוסח שכתב ר׳ שמואל בגיליונותיו.

מכל אלה מתבררת זהותו של ׳שמואל׳ המעיר בכת״י 546, ומתבאר הדמיון בין כת״י 547 ובין כת״י 546. אחר שהודיע ר״י הורביץ לר׳ שמואל מפרמישלא על כתבי האר״י שנמצאים בביתו של ר״א כ״ץ, הגיע ר׳ שמואל לפרנקפורט ומצא בה את כת״י 546. הוא עיין בכתב היד והוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. אחר ביקש ר׳ שמואל מהממונים על רכושו של ר״א כ״ץ להכין עבורו עותק מכתב היד הנזכר, וכך הוכן כת״י 547 בדמותו של כת״י 546. אם כנים דברינו, נעתק כת״י 547 אחרי שנת שפ״ב, שבה נודע לר״ש מפרמישלא על כתבי האר״י שנמצאים בפרנקפורט.

פנייתו של ר׳ שמואל מפרמישלא לר״י הורביץ, ההערות שכתב בגיליונותיו של כתב היד שהיה בפרנקפורט ובקשתו להכין עותק נוסף ממנו משרטטים יפה את מאמציו של ר׳ שמואל מפרמישלא להשיג את כתבי האר״י. אישוש לכך מצאנו בדברים שכתב תלמידו, ר׳ נפתלי בכרך.

> ורבים מבני עמנו חכמי פולין **המספיקים עצמם מחיבורים** אלו, כגון הגאון הגדול החכם השלם מורי ורבי מהר״ר שמואל זלה״ה בן החסיד הגאון מוהר״ר משולם זלה״ה **כמעט מסר נפשו** על החיבורים האלו **להעתיקם**.[14]

•

13 כתיבת ידו של ר׳ שמואל מפרמישלא תירשם להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מה.

14 עמק המלך, דפוס 673, דף ד ע״א.

החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ הגיעו אל ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו, ואחדים מהם נכללו ונדפסו על ידו בתעלומות חכמה ובנובלות חכמה. ספרים אלו יתוארו להלן סעיף עה.
החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ היו גם לפני ר׳ נפתלי בכרך. אחדים מהם שיקע בתוספת דברים משלו בספרו עמק המלך, כמתואר להלן סעיף עז, אך לאחרים התנגד בחריפות, כמתואר להלן סעיף סה.

[546] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים א ע״א – קצח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[547] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 908 4□, ס׳ B 258, דפים א ע״א – קסח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[סג] עריכת ר׳ אלכסנדר כ״ץ: חיבורים

חיבורים רבים נכללו בקובץ שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, ואת תיאורם נחלק לסעיפים אחדים. בסעיף זה נתאר את רוב החיבורים שבכת״י 546, ונברר את מקורם ואת תוכנם. אחדים מהם הגיעו מאיטליה, ומקובלי אשכנז ערכו אותם פעם נוספת. הם שינו את מבנה החיבורים, קראו להם בשמות חדשים ואף הוסיפו בהם פסקאות מספרים אחרים.
בחיבורים אחדים שבקובץ זה נכללו דברים מפי ׳מורי ורבי ש״ן [=שיחיה נצח]׳, הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כפי שניווכח להלן. חיבורים אלו נכתבו לראשונה באשכנז, ובהם ציטט ר״א כ״ץ דברים שאמר לו ׳החכם ר׳ ישראל סרוק׳. כל החיבורים הללו יתוארו להלן סעיף סד. עוד נמצא בכת״י 546 חיבור בשם ׳ע״ב ידיעות׳, והוא יתואר להלן סעיף סה.

פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק

פירושו של ר׳ ישראל סרוק על ספרא דצניעותא נתחבר בביתו של ר׳ ישכר בער איילינבורג ונכתב בידו. מכתיבת ידו של ר״ב איילינבורג נעתק החיבור בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נז. הפירוש הגיע לאשכנז, והוא פותח את קובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ. ההעתק הוכן על פי כת״י 477, וההערות שהוסיף הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו שולבו בו בפנים החיבור.

כל ההעתקות של הפירוש שנעשו באשכנז אינן שלמות, והן שונות זו מזו. כת״י 548 וכת״י 549 מסתיימים במלים: ׳לא יקרחו קרחה וגו״. העתקות אלו הן הארוכות ביותר בכל העתקותיו של הפירוש באשכנז. נוסח ההעתק בכת״י 548 מתאים לנוסח כת״י 477, אך לא לגמרי — נוסח ההעתק בכת״י 548 עד אמצע דף טו ע״א שבו מתאים לנוסח המקור בכת״י 477 עד תחילתו של דף 31 ע״ב, אך ארבע הפסקאות האחרונות בהעתק שבכת״י 548 אינן נמצאות בנוסח המקורי של הפירוש שבכת״י 477.
העתקה נוספת של הפירוש נמצאת בכת״י 550. בראשה נוספו המלים: ׳בטוב גדא אתחיל׳. העתקה זו קצרה מקודמותיה, והיא מסתיימת במלים: ׳לפי שבדיל הוא רך מש״כ בברזל כך

אלה׳. בהעתקתו המקורית של ר׳ עזרא מפאנו, כת״י 477, נמצא משפט זה בדף 25 ע״א. בהעתקה הארוכה שנעשתה לפירוש באשכנז, כת״י 548, נמצא משפט זה בדף יא ע״א.
עותק נוסף של הפירוש הכין ר׳ אלעזר אלטשול. גם העתקה זו אינה שלמה, כמתואר להלן סעיף ע.
נמצאו כל העותקים של פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק שנעשו באשכנז קטועים, וסיומים שונים להם. לעובדה זו חשיבות רבה, כי על פיה אנו יכולים לקבוע את מהלך העתקתו של הפירוש ואת נדודיו מארץ לארץ. אחת ההעתקות של פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק נעשתה בדמשק בידי ר׳ משה מזרחי. כיצד הגיע הפירוש לדמשק? הסברה נותנת כי מאיטליה, שבה נכתב הפירוש בראשונה, הוא הגיע. אלא שגם העתקתו של ר״מ מזרחי אינה שלמה, ומן המקום שבו היא מסתיימת אנו למדים כי לפניו היה כת״י 550 וממנו הוא העתיק את הפירוש. ברור אפוא כי פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק הגיע לדמשק מאשכנז ולא מאיטליה. פרשה זו תתבאר להלן סעיף פ.
פירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק נדפס בדפוס 646 על פי עריכה נוספת שנעשתה לו באשכנז, כמתואר להלן סעיף עב.

[548] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□19, שלום 25, ס׳ B 37, דפים ב ע״א – טו ע״א (דף יג חסר).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[549] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□908, ס׳ B 258, דפים א ע״א – יח ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[550] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים לג ע״ב – נד ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

לימודי האצילות

ארבעה קונטרסים שמרצים את סדר האצילות על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד. ארבעת הקונטרסים הללו הגיעו אל מקובלי אשכנז, והם ערכו אותם וצרו להם צורה חדשה. העותק הראשון של קונטרסים אלו בעריכתם של מקובלי אשכנז נמצא בכת״י 551, שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. השוואה בין עותק זה ובין העותק המקורי של ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 319 מלמדת על היחס בין שני עותקים אלו.

א. בכת״י 319, דף קלה ע״א, הוסיף ר׳ עזרא מפאנו הערה בעצם כתיבת ידו. הערה זו, בשמו של ר׳ עזרא, נעתקה בכת״י 551, דף טז ע״א. מכאן ברור שמקורם של קונטרסים אלו באיטליה, וממנה הגיעו לאשכנז.

ב. ר׳ עזרא העתיק את ארבעת הקונטרסים בלא שם ובלא כותרת. מקובלי אשכנז, בכת״י 551, קראו להם שם: ׳ספר למודי האצילות׳.

ג. ארבעת הקונטרסים שהעתיק ר׳ עזרא מפאנו עוסקים בעולם האצילות. לארבעה קונטרסים אלו צירפו מקובלי אשכנז את החלק השני של התחלת החכמה, הוא החלק

העוסק בעולם הבריאה. כך היה 'לימודי האצילות' לחיבור שיש בו שני חלקים: חלק שעוסק בעולם האצילות, וחלק שעוסק בעולם הבריאה.

ד. מעתה יכלול החיבור התחלת החכמה רק את חלקו הראשון, את החלק העוסק בעולם האצילות, כמתואר בשורות הבאות.

אחר שערכו מקובלי אשכנז מחדש את לימודי האצילות ועשאוהו שני חלקים, הוסיפו ביניהם שורות אלו.

סליק פרקי העולם הא״ס ועולם האצילות. השם יצילנו מגלגול מחילות. תושלב״ע. חזק.
ואחר שהראנו ה' כל אלה בעולם האצילו', אחלי יכונו דרכי לפניו ית' יאר פניו אתנו ויראנו נפלאות מתורתו, ושפתינו יפתח בכי טוב לדבר בעולם הבריאה.[15]

המשפט השני נלקח מהתחלת החכמה, כמתואר לעיל סעיפים מג, מט. בעת שצירפו מקובלי אשכנז את החלק השני של התחלת החכמה אל החלק הראשון של לימודי האצילות צירפו עמו גם את המשפט המסיים את החלק העוסק בעולם האצילות ופותח את החלק העוסק בעולם הבריאה.
עיון מדוקדק בנוסח המשפט שהוסיפו מקובלי אשכנז בין שני חלקיו של לימודי האצילות ימצא כי הוא לא נעתק מהטופס של ר' עזרא מפאנו, שנמצא בכת״י 316, אלא מהטופס של ר' משה יהוסף סיני הלוי, שנמצא בכת״י 380. בעובדה חשובה זו נדון בסוף סעיף זה.

בגיליונותיו של כת״י 551 נוספו הערות הפותחות 'ע״ל שמואל'. אלו הן הערותיו של ר' שמואל מפרמישלא, כמתואר לעיל סעיף סב.

על פי עריכתם של מקובלי אשכנז נדפס לימודי האצילות בדפוס 555.

[551] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס' 37 B, דפים טז ע״א – מה ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[552] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 908 4□, ס' 258 B, דפים יט ע״א – סב ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[553] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס' 18082, דפים 38 ע״א – 86 ע״ב (מניין מקורי: א–מט).
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[554] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס' 18082, דפים 188 ע״א – 215 ע״ב.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[555] דפוס, לימודי אצילות, לעמבערג תר״י, [1] + כה דפים.

15 כת״י 551, דף לו ע״א.

התחלת החכמה

החיבור ׳התחלת החכמה׳ תואר לעיל סעיף כט, ונעתק בידי מקובלי איטליה כמתואר לעיל סעיפים מג, מז, מט. החיבור הגיע לאשכנז, ונעתק בה בכת״י 556 ודומיו. העתקה זו נבדלת מקודמותיה הן במבנה החיבור הן בשמו.

א. החיבור כולל רק את חלקו הראשון, הוא החלק העוסק בעולם האצילות. חלקו השני, העוסק בעולם הבריאה, ניתק ממנו והועבר על ידי מקובלי אשכנז ל׳לימודי האצילות׳, כמתואר בשורות הקודמות.

ב. החיבור נקרא בשם ׳ספר התחלת החכמה׳. זאת ההעתקה הקדומה ביותר שבה נמצא שם זה, וממנה מתברר כי מקובלי אשכנז קראו לחיבור בשם ׳התחלת החכמה׳ לראשונה.

ג. החיבור נחלק לשבעים ושבעה פרקים. חלוקה זו מופיעה כאן לראשונה, ואף היא מתחת ידיהם של מקובלי אשכנז יצאה.

אלו הם השינויים שערכו מקובלי אשכנז בחיבור התחלת החכמה. את אלו שינו, אך את נוסח החיבור לא שינו. הם שמרו על הנוסח המקורי, ולא הוסיפו בו מאומה. גם המשפט המסיים את חלקו הראשון של החיבור נשאר על כנו.

> ונשלם בזה עולם האצילו׳ בעת הזאת, ואחרי כן (!) אשר הראנו השגת כל אלה בעולם האצילי׳ נוחילה לאל [נ]שאלה ממנו בתפלה, יאר פניו אתנו סלה, ויראנו נפלאות מתורתו בעולם הבריאה. סלי׳ק התחלת החכמה סדר אצילו׳ וסדר א״ס.[16]

משפט זה חסר משמעות בעריכתם של מקובלי אשכנז. הם העבירו את החלק השני העוסק בעולם הבריאה ל׳לימודי האצילות׳ ושוב לא כללוהו ב׳התחלת החכמה׳, ולמרות זאת הם העתיקו את משפט הסיום של החלק הראשון במקומו המקורי. לא כך נהג ר׳ אברהם קלמנקס, שערך את החיבור מחדש. הוא הסיר את משפט הסיום המקורי וכתב תמורתו משפט חדש, כמתואר להלן סעיף עח.

העתקות ועריכות נוספות של התחלת החכמה נעשו באשכנז ובפולין, כמתואר להלן סעיפים ע–עא.

[556] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים מו ע״א – נז ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[557] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 908 4□, ס׳ B 258, דפים סג ע״א – פ ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[558] כת״י אוקספורד, בודלי 1551, ס׳ 16919, דפים 110 ע״א – 143 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

16 כת״י 556, דף נז ע״ב.

כנפי יונה

כנפי יונה נכתב בידי תלמידי האר״י, כמתואר לעיל סעיף כז. החיבור הגיע לאיטליה ונערך פעמים אחדות בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. כנפי יונה, בעריכתו של הרמ״ע, הגיע אל מקובלי אשכנז, והם ערכוהו מחדש. העותק הקדום ביותר של עריכה זו נמצא בכת״י 559, שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

נברר את היחס בין כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו ובין כנפי יונה בעריכתם של מקובלי אשכנז.

א. הרמ״ע מפאנו ערך את ספר כנפי יונה פעמים אחדות, כמתואר לעיל סעיף מה. בדקנו את עריכתם של מקובלי אשכנז ומצאנו כי היא מיוסדת על עריכתו הראשונה של הרמ״ע מפאנו. לעיל, סעיף נח, הבאנו את דברי הרמ״ע על ההעתקות הרבות שנעשו לספר כנפי יונה לפני ששלמה עריכתו ובטרם סודר כיאות. אחת מהעתקות אלו נמצאת ביסודו של כת״י 559.

ב. ספר כנפי יונה שערך הרמ״ע מפאנו נחלק לארבעה חלקים. כך הוא נמצא לפנינו, וכך כתב עליו הרמ״ע: ׳שברי לוחות אשר לי בארבעה חלקים׳, ׳כל חלקי הכנפי יונה שזכרתי על ארבעת רבעיהם׳, כמובא לעיל סעיף נח. מקובלי אשכנז הוסיפו לו חלק חמישי, ובו פסקאות חדשות שלא היו בעריכתו המקורית של הרמ״ע. ספר כנפי יונה שבכת״י 559 כולל את כל חמשת החלקים, והחלק החמישי מתחיל בו בדף קפז ע״א. החלק החמישי נדפס לבדו בדפוס 560.

ג. הרמ״ע השאיר את החלק הראשון של כנפי יונה כפי שהוא הגיע אליו מארץ ישראל, פרט לתיקוני לשון, כפי שפירטנו לעיל סעיף מה. מקובלי אשכנז שינו את תוכן הספר באופן מהותי, והוסיפו בארבעת הפרקים הראשונים פסקאות מספר יונת אלם המרצות את הצמצום והמלבוש על פי שיטתו של ר״י סרוק. בשאר הפרקים לא נעשו שינויים, ונוסחם הוא כנוסח שיצא מתחת ידי הרמ״ע מפאנו.

ד. בעריכתו של הרמ״ע מפאנו כולל החלק השני של הספר ק״ן פרקים. בעריכתם של מקובלי אשכנז כולל החלק השני רק קל״ז פרקים, ושאר שלושה עשר הפרקים האחרונים לא נכללו בו.

כנפי יונה בעריכתם של מקובלי אשכנז נעתק גם בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא, כמתואר להלן סעיף עא.

מקובלי פולין יערכו את כנפי יונה פעם נוספת, כמתואר להלן סעיף עט.

[559] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ 37 B, דפים קטו ע״א – קצג ע״א. דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[560] דפוס, כנפי יונה, חלק חמישי, ווארשא תרנ״ט, יב דפים.

פירוש השירים של שבת מאת ר׳ ישראל סרוק

ר׳ ישראל סרוק פירש את השירים של שבת שכתב האר״י, ור׳ עזרא מפאנו העתיק את פירושו בכת״י 478, כמתואר לעיל סעיף נז. פירושו של ר״י סרוק הגיע לאשכנז, ונעתק בה בכת״י 561. בראשו נכתב: ׳פי׳ על השירים של שבת אשר שר לה׳ אחד קדוש ישראל האר״י ז״ל׳. נוסח הפירוש שבכת״י 561 כולל את התיקונים שהוסיף הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו של כת״י 478.

[561] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים 263 ע״א – 268 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

קובץ ׳סוד המרגלא׳

קובץ גדול של ליקוטים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 591 ודומיו, ובראשו נכתבה הכותרת: ׳סוד המרגלא׳. בקובץ זה נכללו הערות על ספר כנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו, ובהן נכתבו דברים מפי ׳מורי ורבי ש״ן׳. הערות אלו חשובות ביותר להבנת דרכם של מקובלי אשכנז בלימודה של קבלת האר״י, ולא נוכל לתארן בלא לפרש גם את תוכנן ואת משמעותן. משום כך נייחד לקובץ ׳סוד המרגלא׳ שבכת״י 591 מקום לעצמו, ונתארו בפרוטרוט בסעיף הבא.

סדר האצילות בקיצור מופלג עם פירוש

ר׳ חיים ויטל כתב את ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳. דרוש זה, שנשלח לאיטליה כמתואר לעיל סעיף כא, הגיע גם לאשכנז. בקובץ החיבורים שהיה בידי ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כת״י 594–597, נעתק הדרוש בתוספת פירוש מסודר. פירוש זה נמצא רק בהעתקות אשכנזיות, וכלולים בו דברים מפי ׳מורי ורבי ש״ן׳. הפירוש חשוב ביותר להבנת דרכם של מקובלי אשכנז בלימודה של קבלת האר״י, ואי אפשר לתארו בלא לעסוק גם בתוכנו ובמשמעותו. משום כך נייחד לפירושו של ׳מורי ורבי ש״ן׳ מקום בפני עצמו, ונתארו בפרוטרוט בסעיף הבא.

דרוש אטב״ח מאת ר׳ חיים ויטל

אחד מקונטרסי הטיוטות שכתב ר׳ חיים ויטל, שתוארו לעיל סעיף טז, הוא דרוש אטב״ח. הדרוש הגיע לאשכנז, ונעתק בכת״י 562. על הדרוש נוספו הערותיו של ׳א״ך׳, הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

[562] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים עז ע״ב – עט ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[563] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 908 4□, ס׳ B 258, דפים קי ע״א – קיד ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[564] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קפב ע״א – קפז ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[565] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס׳ 18082, דפים 146 ע״א – 151 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

דרושי 'קודם האצילות' מאת ר' יוסף ן' טבול ודרושים נוספים

ר' יוסף ן' טבול כתב את דרושי 'קודם האצילות', כמתואר לעיל סעיף כב. קובץ נוסף של דרושים נכתב בארץ ישראל, הוא קובץ 'כבר ידעת', כמתואר לעיל סעיף לו. כל הדרושים הללו הגיעו לאיטליה ונערכו בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מב. ארבעה מן הדרושים שבשני קבצים אלו הגיעו לאשכנז, ונעתקו בה בכת״י 566.

א. 'תיקון האצילות הוא שכח״ב נעשו פרצופים' (דף עג ע״א–ע״ב). דרוש זה הוא אחד מדרושי 'קודם האצילות'.

ב. 'הנה המאציל ב״ה הוציא יו״ד נקודות עצמות וכלים' (דפים עד ע״א – עה ע״א). דרוש זה הוא הדרוש הראשון בקובץ 'כבר ידעת'.

ג. 'קודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע' (דפים עה ע״א – עז ע״א). דרוש זה הוא אחד מדרושי 'קודם האצילות'.

ד. 'כשעלה ברצון המאציל ית״ש להמציא העולמות' (דף עז ע״א–ע״ב). דרוש זה הוא אחד מדרושי 'קודם האצילות'.

עורכי הקובץ איחדו את שלושת הדרושים האחרונים לדרוש אחד וחילקו אותו לארבעים סעיפים מנויים מא' ועד מ'.

בגיליונותיהם של הדרושים נוספו הערותיו של 'א״ך', הוא ר' אלכסנדר כ״ץ. מנין נעתקו דרושים אלו? בדקנו את נוסחם ומצאנו כי הם כוללים את תיקוניו של הרמ״ע מפאנו, ומכאן עולה כי הם נעתקו על פי כתב יד שהגיע מאיטליה.

דרושים אלו הגיעו אל ר' נפתלי בכרך, והוא כללם בספר עמק המלך, כמתואר להלן סעיף עז.

[566] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 19□, שלום 25, ס' B 37, דפים עג ע״א – עז ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[567] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 908□, ס' B 258, דפים קג ע״א – קי ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[568] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס' 48507, דפים קנה ע״ב – קסח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

כוונות לספירת העומר מאת ר' יוסף ן' טבול

ר' יוסף ן' טבול כתב כוונות לספירת העומר, כמתואר לעיל סעיף כד. כוונות אלו הגיעו לאשכנז, ונעתקו בה בכת״י 569. בראש הקונטרס נכתב: 'הרי לך סדר הכוונה בפרט לממני יומי ולממני שבועי', ובצדיו נוספו הערות 'נ״ל א״ך'. בהעתקות נוספות של הקונטרס נכתב בראשו: 'ספירת העומר וכוונתה'.
כוונות אלו היו גם לפני הרמ״ע מפאנו, והוא כללן בספר מעין גנים, כמתואר לעיל סעיף נט.

[569] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□ 19, שלום 25, ס׳ B 37, דפים קג ע״א – קט ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[570] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□ 908, ס׳ B 258, דפים קמז ע״ב – קסא ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[571] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים רן ע״א – רסו ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[572] כת״י אוקספורד, בודלי 1551, ס׳ 16919, דפים 266 ע״א – 273 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[573] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס׳ 18082, דפים 136 ע״א – 145 ע״ב (מניין מקורי: כז–לו).
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

קובץ דרושים וליקוטים

קובץ גדול של דרושים וליקוטים מכתבי האר״י ותלמידיו נעתק בכת״י 574 ודומיו. פסקאות רבות נעתקו בקובץ זה ולא נוכל לתאר כאן את כולן, ועל כן נציג רק אחדות מהן.

א. ׳לתת סבה לשבירת הכלים ותקונם׳ (דפים עט ע״ב – פא ע״ב). זהו אחד מדרושי ׳קודם האצילות׳, שתוארו לעיל סעיף כב.

ב. ׳למען שיתי אותותי...׳ (דף פב ע״א ואילך). נמצא בקובץ ליקוטים שהעתיק ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 318, כמתואר לעיל סעיף מג.

ג. ׳סוד הקדושה שמעומד... הנה בתפלה נמצאו שני מיני מסירה... נתתי לבי אלו לתור ולחקור בתפלת ר״ה ויו״ה...׳ (דפים פד ע״א – פו ע״א). אלו שלושה מאמרים על כוונות התפילה שכתב האר״י בעצמו, כמתואר לעיל סעיף יד.

ד. פירוש ׳אדרא דנשא׳ (דפים פח ע״א – צ ע״א). פירוש זה יירשם בכת״י 584, ויתואר בהמשך סעיף זה עמ׳ 449–450.

ה. ׳להבין סדר התלבשות אריך ואבא ואימא׳ (דף צב ע״א–ע״ב), ״ידוע שהקליפה קדמה לקדושה...׳ (דפים צו ע״א – צז ע״ב). אלו הם שניים מדרושי ׳קודם האצילות׳, שתוארו לעיל סעיף כב.

דרושים א–ג ודרושים ה–ו נעתקו על פי עריכתו של הרמ״ע מפאנו, שתוארה לעיל סעיף מב. בגיליונותיהם נוספו הערות רבות של ׳א״ד׳, הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

[574] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□ 19, שלום 25, ס׳ B 37, דפים עט ע״ב – קיד ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[575] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□ 908, ס׳ B 258, דפים קיד ע״ב – קמז ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[576] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קפז ע״ב – רמא ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[577] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס׳ 18082, דפים 151 ע״ב – 187 ע״ב.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

הקדמות מאת הרמ״ע מפאנו

פסקאות אחדות מכתבי הרמ״ע מפאנו נעתקו פעמים אחדות בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ.[17] פסקאות אלו נקראות כאן ׳הקדמות׳, ועריכות אחדות להן. נתאר אותן הנה.

[א] שתי הקדמות מאת הרמ״ע מפאנו נעתקו בכת״י 578 ודומיו. שתי ההקדמות כלולות בקובץ ׳סוד המרגלא׳ שנעתק בכת״י 591 ודומיו ויתואר בסעיף הבא.
שתי ההקדמות הן: ׳הקדמה הראשונה שהטיהרא העילאה הוא השדה... והקדמה השנייה בעניין אין סוף גם היא מיוסדות על דרך שיטות הפילוסופי׳...׳. ההקדמה השנייה נעתקה בידי ר׳ עזרא מפאנו כתוספת לכנפי יונה בכת״י 334, כמתואר לעיל סעיף מה.

ההקדמה השנייה מסתיימת במלים: ׳אין השפעתם אלא אמת״י׳. ר׳ אלכסנדר כ״ץ תיקן את הנוסח השגוי: ׳נ״ל א״ך מאת״י׳. הערה זו נעתקה כהוגן רק בכת״י 580. לעומת זאת בכת״י 578 ובכת״י 579 היא נעתקה בצורה שגויה: ׳נ״ל א״ך אמית״י׳.

אחר שתי ההקדמות נכתבו שורות אלו.

> וגם הקושייא שהקשה על החכם השרוק. במקום אחר אמר כתר החכמה, בינה אצילות, גדולה גבורה ת״ת בריאה, נצח הוד יסוד יצירה, מלכות עשייה. ובמקו׳ אחר אמר אריך אצילות, אבא ואימא בריאה, זעיר יצירה, נוקביה עשייה.

מי הוא המקשה על ר׳ ישראל סרוק? לא נדע. בשלוש העתקות אלו אין המשך לדברים והקושיה אינה מתורצת.

[ב] ארבע הקדמות מאת הרמ״ע מפאנו נעתקו בכת״י 581. כאן עומדות ההקדמות לעצמן, ואינן כלולות בקובץ ׳סוד המרגלא׳.
ארבע ההקדמות הן: ׳הקדמה לידיעת החכמה מה בין חסד לרחמי׳... הקדמה בעניין הטהירו... הקדמה בעניין א״ס ממו׳ הגאון מהרמ״ע, בעניין א״ס מיוסדות ע״ד שאמרו הפילוסופים... הקדמה לצורך החכמה נפלאה הזאת, תנן בפ״ק דסנהדרין המלך אין רואין אותו כשהוא ערום׳. בסוף ההקדמות נכתב: ׳כל אלו ההקדמות הן מוכרחות לאדם קודם ביאתו אל החכמה, מלבד ההקדמות שבאו בתוך הספר בעזרת האל ית׳ ויתעלה שמו לעד׳.

17 הפסקאות כלולות בתוך קובץ ׳סוד המרגלא׳ שיתואר להלן סעיף סד.

ההקדמה השלישית מסתיימת כאן במשפט ׳אין השפעתם אלא מאתי׳. המשפט נעתק כאן כהוגן, והשגיאה במלה ׳אמתי׳ תוקנה. משום כך הערת א״ך, שנמצאת בכת״י 580 ודומיו, איננה מופיעה בכתב יד זה.

בין ההקדמה השלישית ובין ההקדמה הרביעית נכתבו שורות אלה.

> אמ״ע יש מקשים בזאת החכמה, דמקצת מקומות אומרים כח״ב אצילות... ובמקום אחר אומר אריך אצילות... ולפי האמת אין זו קושיה, כי מה שהוא אומר כח״ב אצילות הוא בעולם הנקודות, ומה שאמר אריך אצילות כו׳ בעולם הפרצופין.

נוסח פסקה זו שונה מנוסחה בכת״י 580 ודומיו בהבדלים אחדים: א. נוסף שמו של הרמ״ע מפאנו; ב. נשמט שמו של ר״י סרוק; ג. נוסף תירוץ על הקושיה. האומנם הגיעה הקושיה על דברי ר״י סרוק אל הרמ״ע מפאנו והוא תירצה? קריאת שמו של הרמ״ע על הדברים הללו אינה ודאית, וייתכן שמסברת המעתיק היא נובעת.

ארבע ההקדמות נדפסו בדפוס 583 כהקדמות לספר יונת אלם. בדקנו את ההעתקות של יונת אלם, שנזכרו לעיל סעיף מה וסעיף נח, ולא מצאנו בהן את הקדמותיו של הרמ״ע. ואכן, בסוף ההקדמות הודה המדפיס כי הן לא היו מצורפות לספר יונת אלם: ׳הקדמות הללו מצאתים במקום אחר ונראה שהם שייכים להספר על כן הדפסתים בכאן׳.

[578] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דף ע ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[579] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 908 4□, ס׳ B 258, דף פא ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[580] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קמז ע״ב – קמח ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[581] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קיג ע״ב – קיה ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[582] דפוס, בתוך תעלומות חכמה, בסיליאה [צ״ל הנויאה] שפ״ט, דף פה ע״א–ע״ב.

[583] דפוס, הקדמות, בתוך יונת אלם, אמשטרדם ת״ח.

פירוש ׳אדרא דנשא׳

תיארנו בשורות הקודמות את קובץ הליקוטים שבכת״י 574. בקובץ זה נכלל פירוש קצר לאדרא רבא, והוא יירשם כאן ככת״י 584.
בכת״י 584 נעתק הפירוש בלא שם ובלא כותרת. הוא מתחיל כך: ׳תנא אמר רבי שמעון לחברייא עד נתיב... בקיומא דחד סמכא... צריך להקדים שתי הקדמות...׳. הפירוש מסתיים

במלים: ׳מחב״ד לחג״ת ומחג״ת לנהי״ם׳. הפירוש נעתק גם בכת״י 587, וכאן נכתב בראשו: ׳אדרא דנשא׳.
בגיליונותיו של הפירוש נוספו הערות הפותחות ׳א״ך׳, ׳נ״ל א״ך׳, והן מוכיחות כי הפירוש היה בידיו של ר״א כ״ץ בפרנקפורט. העתקות אלו הן ההעתקות הקדומות ביותר של החיבור, ומהן עולה כי הוא נתחבר באשכנז.[18]

פירוש ׳אדרא דנשא׳ הולך בדרכו של ר׳ ישראל סרוק. לעיל, סעיף לג, בחנו את החיבורים שנכתבו בבתי מדרשותיו של ר״י סרוק, ומצאנו כי הם שונים זה מזה במונחיהם וכי פירוש ׳אדרא דנשא׳ דומה במונחיו ובלשונותיו לחיבורי ר״י סרוק שנכתבו בגוריציה.

הפירוש הגיע לאיטליה, ונעתק בה בידי ר׳ אהרן ברכיה די מודינה. תחילה העתיק את כולו בפנקסו, כמתואר לעיל סעיף סא, ואחר העתיק חלק ממנו בראש ספרו שתיל פורח, כמתואר להלן סעיף עד. הפירוש הגיע גם לארץ ישראל או למצרים, כמתואר לעיל סעיף נו ולהלן סעיף פא.

[584] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים פח ע״א – צ ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[585] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 908 4□, ס׳ B 258, דפים קכה ע״ב – קכח ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[586] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים רח ע״ב – ריד ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[587] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס׳ 18082, דפים 88 ע״א – 93 ע״ב.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

דרושים מתוך דרושי ׳קודם האצילות׳ מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

בכת״י 588 נמצא דרוש שכותרתו: ׳לימודי אצילות מדרושי האר״י זצוק״ל׳. אין זה החיבור הידוע בשם ׳לימודי האצילות׳ אלא דרושים מתוך קובץ דרושי ׳קודם האצילות׳ שכתב ר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף כב. שני דרושים נעתקו כאן: ׳קודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳, ׳כשעלה ברצון המאציל ית״ש להמציא העולמות׳. בגיליונותיהם של דרושים אלה נוספו הערותיו של ׳א״ך׳, הוא ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

[588] כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס׳ 18082, דפים 32 ע״א – 36 ע״ב.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

18 פירוש ׳אדרא דנשא׳ נדפס על פי כתבי יד מאוחרים על ידי ר׳ מרוז, פירוש אנונימי לאדרא רבא, קובץ רבים א (תשנ״ו), עמ׳ 307–378. ההעתקות של הפירוש שנעשו באשכנז קדומות בהרבה לכתבי היד שמהדורה זו מיוסדת עליהם, והן מחייבות הכנת מהדורה חדשה של הפירוש והערכה שונה לגמרי של תוכנו ומשמעותו.

דרוש על התחלת האצילות

דרוש על התחלת האצילות נמצא בכת״י 589. הדרוש לא שלם, והוא פותח כך.

> לזהוי ידיעה(!) לך שהקב״ה מלא כל העולם כבודו ואין העולם מקומו. אם כן כשעלה ברצונו הפשוט לברוא העולם באיזה מקום נברא הלא אין שום ריקות נמצא. תשובה שהא״ס ית׳ היה במחשבה הקדומה לברא העולם... וכשבא אותו העת רצה להוציא מחשבתו הדומה לפועל ואז שיער בתוך אור מהותו ית׳ כמו נקודה אחת עגולה שאין לה לא ראש ולא סוף. ואותה הנקודה לגבי דידן נקראת נקודה דאלו לגבי א״ס ית׳ הכל אחד... ותדע לך שמה שקראנו המבדיל בין כמה הבדלות נייר לפי שכלינו הוא אשר אנו קוראי׳ אותו א״ס המקיף את הנקודה, ומה שאמרנו תוך הנקודה שהיא מוקפת מהנקודה היינו א״ס המוקף...

השורות הראשונות בדרוש נלקחו מדרוש המלבוש מאת ר׳ שמעון כהן, שתואר לעיל סעיף מד. השורות שלאחריהן נלקחו מפירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק, שתואר לעיל סעיף נז. הדרוש נכתב בידי אחד ממקובלי אשכנז על פי הדרושים שהיו לפניו.

[589] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קג ע״א – קד ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[590] כת״י סנט פטרבורג, האקדמיה הרוסית B 166, ס׳ 53324, דפים קכ(!) ע״ב – קד(!) ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

בין איטליה לאשכנז

סקירת החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט מלמדת כי רובם הגיעו אליו מאיטליה. רובם הגיעו מבתי מדרשותיהם של ר׳ עזרא מפאנו, הרמ״ע מפאנו ור׳ ישכר בער איילינבורג, ומיעוטם מבתי מדרשותיהם של ר׳ נתן אוטולינגו ור׳ משה יהוסף סיני הלוי תלמידו. גם אל ר׳ ישעיה הורביץ הגיעו דברים שכתב רמי״ס הלוי, כמתואר להלן סעיף סז. כיצד קיבלו מקובלי אשכנז חיבורים מרמי״ס הלוי? לעת עתה אין בידינו תשובה ברורה על כך.

[סד] עריכת ר׳ אלכסנדר כ״ץ: דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳

בסעיף הקודם תיארנו את רוב החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט. בשניים מהם, קובץ ׳סוד המרגלא׳ ופירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, כלולים דברים ארוכים וחשובים מפי ׳מורי ורבי ש״ן׳ [=שיחיה נצח] ודברים שהוא שמע מר׳ ישראל סרוק בעת שישב לפניו. נתאר תחילה את שני החיבורים ואחר נשאל לזהותו של ׳מורי ורבי ש״ן׳.

קובץ ׳סוד המרגלא׳

קובץ גדול של ליקוטים והערות בקבלת האר״י נמצא בכת״י 591 ודומיו. הקובץ כולל ליקוטים רבים ממקורות שונים וכן הערות על ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו. ספר זה הגיע

לאשכנז עוד לפני שנת ש״ע, כפי שיתואר להלן סעיפים סח, ע. בגיליונות הקובץ שבכת״י 591 ודומיו נרשמו הסעיפים בכנפי יונה שעליהם נאמרו ההערות הללו.
בראש הקובץ נכתבה הכותרת: ׳סוד המרגלא׳, והוא מתחיל: ״יש פרוכת אחת בין עולם הבריאה לעולם האצילו׳ כך מצאתי. ונ״ל לפי המשך הדרש שמשפטו בין הבריאה והיצירה׳. בגיליון נכתב: ׳כ״י ח״ג סי׳ כ״א׳, ואכן ההערה נאמרה על כנפי יונה, חלק שלישי, סעיף כא.
הקובץ כולל ליקוטים רבים, כגון: ׳כוונת ברכת המזון... פני המרכבה... מלואי השם הגדול... נקוד האזכרות... ביומו תתן שכרו... כוונה לטבילה... ענין חשמל... שנים מקרא ואחד תרגום׳.

בקובץ זה נעתקו פסקאות אחדות מתוך ספר מעין גנים של הרמ״ע מפאנו, שתואר לעיל סעיף נט. נרשום פסקאות אלו.

א. שני פירושים על ספרא דצניעותא (כת״י 591, דף סד ע״א–ע״ב). אלו הם שני פירושיו של הרמ״ע מפאנו הכלולים בחלק הראשון של ספרו מעין גנים, דפוס 523, עמ׳ קפב–קפו.

ב. ׳כוונת הסוכה׳ ו׳כוונת הלולב׳ (כת״י 591, דפים סט ע״א – ע ע״א). פסקאות אלו כלולות בחלק השני של ספר מעין גנים, דפוס 523, עמ׳ רכד–רל.

ספר מעין גנים נערך פעמים אחדות בידי הרמ״ע מפאנו, והאחרונה שבהן היתה לאחר שנת שס״ט, כמתואר לעיל סעיף נט. ידענו שר׳ אלכסנדר כ״ץ נפטר בשנת שס״ה, כאמור לעיל סעיף סב, ואם כן כיצד הגיעו אליו פסקאות מתוך מעין גנים? שאלה זו נפתרת בהשוואת פסקאות אלו למקורן במעין גנים. נוסחם של שני הפירושים על ספרא דצניעותא בקובץ ׳סוד המרגלא׳ שווה לנוסח עריכתם הראשונה שנמצאת בגופו של כת״י 513. ההוספות שכתב הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו של כת״י 513, ואשר שולבו בעריכה האחרונה של מעין גנים, לא נעתקו אל קובץ ׳סוד המרגלא׳ שבכת״י 591. הוא הדין באשר ל׳כוונת הסוכה׳ ו׳כוונת הלולב׳. השווינו את נוסחם בקובץ ׳סוד המרגלא׳ אל נוסחם בגופו של כת״י 517 ומצאנו כי זהים הם. כל ההערות שהוסיף הרמ״ע מפאנו בגיליונותיו של כת״י 517, ואשר נכללו בעריכתו האחרונה של מעין גנים, לא נעתקו אל קובץ ׳סוד המרגלא׳. מכאן עולה בבירור כי אל ר׳ אלכסנדר כ״ץ הגיעה העריכה הראשונה של ספר מעין גנים, שנעשתה לפני שנת שס״ה, וממנה העתיק את הפסקאות הנזכרות.
ידיעה זו מצטרפת אל ידיעותינו על שני חיבורים נוספים של הרמ״ע מפאנו, כנפי יונה ויונת אלם, שהגיעו אף הם בעריכותיהם הראשונות אל מקובלי אשכנז, כמתואר לעיל סעיף מה.
מהקובץ שלפנינו הגיעו שני פירושיו של הרמ״ע מפאנו על ספרא דצניעותא אל היש״ר דלמדיגו, והוא הדפיסם בסוף נובלות חכמה, כמתואר להלן סעיף עה.

על קובץ ׳סוד המרגלא׳ שבכת״י 591 הוסיף ר׳ אלכסנדר כ״ץ הערות רבות משלו. על הפסקה ׳סוד תחום שבת, תחלת האצילו׳ יצאו י׳ נקודו״, כתב: ׳ואני א״ך הוספתי מרגניתא...׳ (כת״י 591, דף סו ע״ב). עוד נמצאות הערות ׳נ״ל א״ך׳ בדפים סב ע״א (פעמיים), סה ע״א, סז ע״ב, סט ע״ב (פעמיים), עא ע״א, עב ע״א.

על הפסקה ׳כוונת הלולב׳, שנעתקה מספר מעין גנים, העיר ר׳ אלכסנדר כ״ץ הערה ראויה לציון. בפסקה זו כלולות המלים ׳תרי זמני ע״ב׳, ועליהן כתב ר״א כ״ץ.

> נ״ל א״ך, לפי מנהגינו באשכנז אנחנו מכווני׳ לד׳ עבים בהלל לבד מהברכה.[19]

במעין גנים נאמר כי באמירת הלל יש לכוון ארבע פעמים בשם ע״ב: בשעת הברכה, באמירת ׳הודו לה״ תחילה וסוף, ובאמירת ׳אנא ה׳ הושיעה נא׳.[20] זהו מנהגם של מקובלי איטליה, ועליו בא ר׳ אלכסנדר כ״ץ לחלוק. בהערתו הוא מודיע כי ׳לפי מנהגינו באשכנז׳ מכוונים חמש פעמים בשם ע״ב: פעם אחת בשעת הברכה וארבע פעמים בהלל עצמו. ר״א כ״ץ לא כתב את הנראה לו מדעתו שלו אלא העיד על ׳מנהגינו באשכנז׳, כלומר על מנהגם הקבוע של מקובלים באשכנז המכוונים על פי קבלת האר״י באמירת הלל.

•

בקובץ ׳סוד המרגלא׳ נכללו הערות על ספר כנפי יונה שנאמרו בעת שר׳ ישראל סרוק ו׳מורי ורבי ש״ן׳ למדו יחד את הספר. בהערות אלו כלולות השגות של ר״י סרוק על הכתוב בכנפי יונה וכן דברים שאמר ׳מורי ורבי ש״ן׳. נצטט כאן שלוש מהערות אלו ונדון בתוכנן.

[א] מניין הכיכרות בסעודות השבת.

הערה ארוכה על סדר סעודות השבת מביאה את דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳.

> צריך לשים על השלחן ליל שבת ובסעודת שחרית י״ב ככרות, כנגד ג׳ שמות הויה שהם י״ב אותיות. אבל **מ״ו ש״ן אמר לי שאמר לו החכם ר׳ ישראל סרוק, שהיה סמוך על שלחן החכם האשכנזי ע״ה**, שלא עשה כן אלא כסדר הזה סידר המערכה של לחם הפני׳. בליל שבת י״ב כאמור, בשחרית שמונה, שלישי׳ ארבע. והוציא זה הסדר ממשנה שאמרה בהצלת הדליקה, בליל שבת כדי שלש סעודו׳, ובשחרית ב׳ סעודו׳, ולמנחה סעודה אח׳. והנה לפנינו ג׳ סעודו׳, ואין סעודה פחות מד׳ ככרו׳ כנגד ד׳ אותיו׳ הוי״ה, הרי י״ב ככרות, ולאחר[21] ב׳ סעודות דהיינו ח׳ ככרו׳, ולמנחה סעודה א׳ ד׳ ככרות. **ועל זה הסדר סמך מ״ו ש״ן, ובעיני ראיתי**.[22]

הערה זו חשובה ביותר, והיא מגלה עובדות אחדות שלא נודעו עד הנה.

א. ר׳ ישראל סרוק היה סמוך על שולחנו של האר״י, כלומר ישב לפניו בביתו. בעובדה זו כבר דנו לעיל סעיף לב.

ב. ר׳ ישראל סרוק היה באשכנז, אצל ׳מורי ורבי ש״ן׳.

19 כת״י 591, דף סט ע״ב.

20 מעין גנים, דפוס 523, עמ׳ רכח.

21 נראה שהנוסח הנכון הוא: למחר.

22 כת״י 591, דף ע ע״ב.

ג. בהיותו באשכנז למד ר״י סרוק עם תלמידים את ספר כנפי יונה וחלק על הנאמר בו. מחלוקת נוספת של ר״י סרוק על האמור בכנפי יונה תובא בשורות הבאות.

ד. ׳מורי ורבי ש״ן׳ סמך על דברי ר״י סרוק, ונהג אף הוא את מניין י״ב, ח׳ וד׳ הכיכרות בסעודות השבת.

הערתו של ר׳ ישראל סרוק מוסבת על ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו. בספר זה, חלק א, סעיף סט, נכתב כי יש לסדר י״ב כיכרות בסעודת ערבית ובסעודת שחרית בשבת. חלק זה נלקח מספר כנפי יונה המקורי שכתבו ר״מ יונה, ר״מ נג׳ארה וחבריהם, כמתואר לעיל סעיף כז. למניין זה הסכים גם ר״ח ויטל. הוא כתב כי יש לסדר י״ב כיכרות בכל אחת משלוש סעודות השבת, ונתן טעם שונה למניין י״ב בכל סעודה וסעודה.[23] מניין י״ב כיכרות בכל אחת מן הסעודות נזכר גם בספר תק״ן ליקוטים, סעיף תנד, שתואר לעיל סעיף נח. בעותק המקורי של ספר זה, כת״י 487, דף 124 ע״ב, נרשם בצדו של סעיף תנד קו אחד, כלומר תלמיד האר״י כתבו. על כל אלה חלק ר״י סרוק, כפי שמוסר בשמו ׳מורי ורבי ש״ן׳. במקום מניין שווה של י״ב כיכרות מנה ר״י סרוק מניין שונה לכל אחת מהסעודות: י״ב לסעודה ראשונה, ח׳ לשנייה וד׳ כיכרות לשלישית. ר״י סרוק גם הודיע את טעמו של האר״י ואת נימוקו למניין זה של הכיכרות. את שיטתו במניין הכיכרות תמך ב׳מעשה רב׳ — כך עשה האר״י עצמו, שהרי הוא עצמו היה סמוך על שולחנו.

מניין הכיכרות שאמר ר״י סרוק ל׳מורי ורבי ש״ן׳ נמצא במקומות נוספים. בספר כנפי יונה שערך וסידר הרמ״ע, חלק ב, סעיף ג, נאמר כי יש לסדר י״ב, ח׳ וד׳ כיכרות בשבת.

> ומסדר על שולחנו שתים עשרה ככרות בסעודה של ערבית... שחרית מסדר שמונה ככרות... במנחה מסדר ארבע ככרות... ובכל ג׳ סעודות אלה לא נקיט בידיה אלא תרי ככרות... אחר ההבדלה במ״ש מסדר שולחנו עם ב׳ ככרות ולא נקיט בידיה אלא חדא... מספר כל הככרות כ״ו כמספר אותיות השם ברוך הוא.

מי מחברו של סעיף זה בכנפי יונה? על כך נוכל ללמוד מספר תק״ן ליקוטים. לעיל, סעיף נח, תיארנו כיצד פירק הרמ״ע מפאנו את כנפי יונה וכיצד ערכו וסידרו מחדש בספר תק״ן ליקוטים, וכך היה סעיף ג שבחלק השני של כנפי יונה לסעיף קצא בספר תק״ן ליקוטים. בעותק המקורי של ספר זה, כת״י 487, דף 34 ע״א, נרשמו בצדו של סעיף קצא שני קווים, והם מורים כי ר׳ ישראל סרוק הוא מחברו של סעיף זה.

מניין הכיכרות בסעודות השבת נזכר במקום נוסף בספר תק״ן ליקוטים.

> מנהג ותיקין הוא להסדיר מערב שבת שני׳ עשר ככרות על השלחן, כנגד ו״ו שבשם ב״ן, ואוכלי׳ ארבע מהן בסעודת הערב. נשארו שמנה ככרות לסדרן על השלחן שחרית, ואוכלי׳

23 שער הכוונות, דפוס 898, דף עב ע״א–ע״ב.

ארבע מהן. נשארו ארבע למנחה, ואז אוכלי׳ שתי׳ ומשיירים שתי׳ למוצאי שבת. וכשתצרף י״ב ח׳ ד׳ ב׳, הרי כ״ו.
וזה יצדק על דרך שאנו מוני׳ לעשר ספי׳ ל״ב נתיבות, בצרוף הנהגת העשר יחד להנהגת שלש אמות לחוד ושבע כפולות לחוד וי״ב פשוטות, שכל אלה הן חלוקין בספי׳ עצמן.[24]

פסקה זו היא חלק מסעיף ת בתק״ן ליקוטים. סעיף זה נחלק לשלושה קטעים שונים: הראשון סומן בשלושה קווים, השני – בשני קווים, והשלישי – בקו אחד. הפסקה העוסקת במניין הכיכרות היא הקטע האמצעי בסעיף, והיא סומנה בשני קווים, כלומר אף היא על דברי ר׳ ישראל סרוק תיחשב.[25]

דעתו של ר׳ ישראל סרוק נמצאת בנוסח שונה ב׳סדר של שבת׳, שתואר לעיל סעיפים מד, מז. כאן נזכר ש׳מתקנין השלחן מע״ש בשנים עשר ככרות׳, ואחר כך ׳בכל סעודה צריך לעשות המוציא על ד׳ ככרות׳. בהמשך הדברים הוא מדגיש כי ׳וכן בכל סעודה, אלא שבסעודה ג׳ לא יאכל כל הד׳ ככרות אלא יניח שנים ללילמש״ק׳. תוצאת ה׳סדר של שבת׳ היא מניין של י״ב, ח׳ וד׳ כיכרות בשלוש סעודות השבת.

נמצאו דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ בשם ר׳ ישראל סרוק מתאימים לנכתב בשלושה ספרים: האחד – כנפי יונה, חלק ב, סעיף ג; השני – ספר תק״ן ליקוטים, סעיף ת, קטע שני; השלישי – סדר של שבת. שלושה מקומות אלו אף הם מפי ר״י סרוק יצאו, ושלושתם בספרים שנכתבו באיטליה נמצאו. האומנם שמע ׳מורי ורבי ש״ן׳ את מניין הכיכרות מפי ר״י סרוק עצמו, או אולי נסמך על אחד הספרים הללו?

השוואת דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ לדברי שלושת הספרים הללו מעלה כי מתאימים הם רק במסקנתם, מניין הכיכרות בסעודות השבת, ולא בטעמם ובנימוקם. ההיקש ממניין הסעודות שאפשר להציל מן הדלקה אל מניין הכיכרות בשלוש הסעודות נמצא רק בדברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ ולא בכנפי יונה, בתק״ן ליקוטים או בסדר של שבת. דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ על מניין הכיכרות לא נסמכו אפוא על הספרים שנכתבו באיטליה אלא על דברים ששמע מר׳ ישראל סרוק עצמו.

בסוף ההערה נכתב כי ׳מורי ורבי ש״ן׳ סמך על ר״י סרוק ונהג כמותו. מקובל נוסף באשכנז שסמך על ר״י סרוק ונהג כמותו במניין הכיכרות בסעודות השבת הוא ר׳ ישעיה הורביץ, כמתואר להלן סעיפים סו–סז.

[ב] כוונת ברכת המזון.
פסקה שלמה בקובץ ׳סוד המרגלא׳ עוסקת בכוונת ברכת המזון.

היא כוונה מיוחדת לבני ח״ל וכו׳. ר״ל שאנו כוללי׳ תלת א״ל בחול ושמות המרגלא בשבת הכל אלו בברכת המזון, לפי שבעונותינו אין לנו בית המקדש שיוצא ממנו ההזנה

24 תק״ן ליקוטים, סעיף ת, כת״י 487, דף 82 ע״ב.
25 על ייחודה של שיטת ר׳ ישראל סרוק במניין הכיכרות כבר העיר ר׳ שלמה מולכו. דבריו יובאו להלן סעיף קד.

והפרנסה, לפיכך אנו הוצרכנו לכוין להרבות ברכה ושפע בארץ, אבל לבני א״י יאות כל זה הכו׳ בבונה ירושלי׳ לפי שאם יבנה ירושלי׳ וב״ה בבניינו שמימיו מתברכת ארץ דעבדא מזון.[26]

פסקה זו עוסקת בכוונת ברכת המזון הכתובה בספר כנפי יונה, חלק א, סי׳ ע. על כוונה זו השיג ר׳ ישראל סרוק באיגרתו שנעתקה בידי ר׳ עזרא מפאנו בכת״י 324, כמתואר לעיל סעיף מד. לדעת ר״י סרוק הכוונה הכתובה בספר כנפי יונה נאמרה רק ׳לבני ארץ ישראל׳, ואילו ׳בני חוצה לארץ׳ צריכים לכוון אחרת. הם צריכים לכוון כוונה זו בברכה הראשונה של ברכת המזון ולא בברכה השלישית.
הפסקה שציטטנו מקובץ ׳סוד המרגלא׳ מביאה את השגתו של ר״י סרוק, אך בלא להזכיר שמו. הפסקה מוסיפה דברים על הנאמר באיגרתו של ר״י סרוק, והיא תולה את ההבדל בין בני ארץ ישראל ובין בני חוצה לארץ במציאותו של בית המקדש ׳שיוצא ממנו ההזנה והפרנסה׳. האם גם את הדברים הללו שמע ר׳ אלכסנדר כ״ץ מר׳ ישראל סרוק?
השגתו של ר״י סרוק לא נראתה לרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נט. מדרך הבאתה בקובץ ׳סוד המרגלא׳ נראה שר׳ אלכסנדר כ״ץ הסכים עמה. גם מקובלי פולין הסכימו עם השגתו של ר״י סרוק ואף כללוה בתוך ספר כנפי יונה, כמתואר להלן סעיף עט.

[ג] מעלת משה ואהרן.
בספר כנפי יונה, חלק א, סעיף עח, נכתב: ׳הטעם שלפעמים לוקח בזוהר לאהרן בשמאלא אע״פ שהוא כהן ומשה שהוא לוי לוקח אותו מימינא... א״כ המן היה מן הכאה ראשונה מצד מרע״ה...׳. על דברים אלה חלק ׳מורי ש״ן׳.

שמעתי וקבלתי **ממורי ש״ן** שצריכי׳ **להפוך דברי הספר**. לפי **שהרב ע״ה** היה דורש ואמר, ולמה לוקח בזוהר לפעמים אהרן שהוא כהן משמאלא ומשה שהוא לוי מימינא, לפי שמשה היה מעלתו גדולה כ״כ עד שהמן שהוא הזנה בא מימינו מתיחס ע״י משה שגם הוא מימינו, אבל הכותב דבריו **הפך הענין**.[27]

כאן לא נכתב אם שמע ׳מורי ש״ן׳ דברים אלה מר״י סרוק או חידשם מעצמו, אך נראה כי ׳מורי ש״ן׳ שמע את ההשגה מר״י סרוק, שהרי רק הוא יכול היה לדעת כיצד ׳הרב ע״ה היה דורש׳.

[591] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 19□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים נח ע״א – עב ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[592] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 908□, ס׳ B 258, דפים פא ע״א – קב ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

26 כת״י 591, דף עא ע״א.
27 שם, דף עא ע״ב.

[593] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים טו ע״א – לג ע״א, קמח ע״א – קנג ע״ב (כתב היד לא נכרך כסדרו המקורי, ויש לעקוב אחר ציוני הדפים).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ עם פירוש

ר׳ חיים ויטל כתב את ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳. דרוש זה, שנכתב בארץ ישראל ונשלח לאיטליה כמתואר לעיל סעיף כא, הגיע גם לאשכנז. הדרוש נעתק בקובץ החיבורים שהיה בידי ר׳ אלכסנדר כ״ץ, אחר קובץ ׳סוד המרגלא׳, בתוספת פירוש מסודר. פירוש זה נמצא רק בהעתקות אשכנזיות, וכלולים בו דברים חשובים ששמע המפרש מפי ׳מורי ורבי ש״ן׳. בהעתקות אלו נמצאים הדרוש והפירוש בארבע עריכות שונות.

[א] ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ והפירוש עליו נעתקו בכת״י 594. בראש הדרוש נכתב: ׳האצילות בקיצר(!) מופלג׳. הדרוש עצמו נעתק כאן בדפים קד ע״ב – קו ע״א, ובדפים קו ע״ב – קיא ע״א נעתקו פסקאות נוספות על מיתת המלכים ותיקונם.[28]
בדף קיא ע״א נכתב פירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳. בראשו נכתב: ׳לדרוש אדם קדמון׳ (דף קיא ע״א). הפירוש מתחיל במלים: ׳נשתלשל באמצעיתו׳. בסופו נכתב: ׳ע״כ הביאור על אדם קדמון׳ (דף קיב ע״ב).
׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ והפירוש עליו נדפסו בדפוס 102.

[ב] מעתיקו של כת״י 594 שב והעתיק את הפירוש לבדו בכת״י 595.
אחר הפירוש נוספה כאן פסקה זו: ׳הקדמת המוצרכים לסימן ל״ז. הנסירה שדרשו חכמים ביצירת אדם וחוה וסודה הוא׳. כאן הפסיק המעתיק את מלאכתו, והפסקה לא נשלמה.

[ג] העתקות נוספות של הפירוש לבדו נמצאות בכת״י 596 ובכת״י 597. בראש העתקות אלו נכתבה הכותרת ׳לדרוש אדם קדמון׳.
אחר הפירוש נכתב בכת״י 596: ׳בכאן היו כתו׳ הקדמו׳ המוצרכי׳ לסי׳ ל״ז וכו׳, ולא העתקתיו כי לא היה כי אם כמה שורות מההתחלה׳. מכאן נראה שסופרו של כת״י 596 העתיק את הפירוש הנזכר מכת״י 595, או מכתב יד אחר דומה לו. סופרו של כת״י 597 לא כתב מאומה אחריו, אך אחד ממחזיקי כתב היד הוסיף בגיליון, בכתיבה מאוחרת, את הערתו של מעתיק כת״י 596.[29]

[ד] מעתיקו של כת״י 596 העתיק פעם נוספת את ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ ואת פירושו בכת״י 599. העתקה זו כוללת גם את הקדמות הרמ״ע מפאנו ואת ע״ב ידיעות. כל אלה יתוארו להלן סעיף סה.

28 אחת מפסקאות אלו, ׳ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום׳, לקוחה מפירושו של האר״י עצמו על מדרש הנעלם של רות, שתואר לעיל סעיף יג.

29 הפסקה נדפסה בשלמותה בתוך תעלומות חכמה, בסיליאה [הנאו] שפ״ט, דף פד (בדפוס בטעות: פה) ע״ב.

•

מחבר הפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ כלל בו דברים על ההבדל בין קבלת ר׳ משה קורדובירו ובין קבלת האר״י.

ואף שהחסיד האשכנזי ע״ה אינו מדבר בבחינות כמו החכם קורדווירו ע״ה, לפי שהחכם הקורדווירו מדבר בעולם התוהו ושם צריך לומר בחינות, אבל החכם אשכנזי ע״ה מדבר בעולם התיקון ושם נופל הלשון בפועל.[30]

הבחנה זו חוזרת אל הבחנתו של הרמ״ע מפאנו: ׳ובכל פרטי העיונים שהורשינו להתבונן באותו עולם [הבלימה] יצדק מאד ליכנס בהם מדרך הבחינות המורגלות הרבה בפרדס וביתר חבוריו׳.[31] דברים נוספים בעניין זה נכללו בחיבור ע״ב ידיעות, כמתואר להלן סעיף סה.[32]

•

בפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ מובאים דברים ארוכים מפי ׳מורי ורבי ש״ן׳. דבריו עוסקים בדרך התלבשותם של הפרצופים באצילות וביחס בין הקדושה ובין מקום הטינופת.

ומה שאמ׳ אמנם רגלי כולם הם שוים עד סוף האצילו׳. וזהו מהקושיא, והלא אמרנו בכנפי יונה שרגלי דאריך יורדי׳ עד סוף אצילו׳, ורגלי דאבא ואמא עד הטבור דאריך אנפין. **ומורי ורבי ש״ן** תירץ יפה, כי בספר[33] מדבר בשעת קיפול דאריך שהוא מכוסה באבא ואמא עד הטבור, ומהטבור ולמטה הוא מגולה ומתקפל ורשימו שלו מתלבש בתוך זעיר ומשם הוא חיותו. ומה שאמר רגלי האצילו׳ שוים, בזמן שאנו עוש׳ מעשי׳ טובי׳ גורמי׳ לאריך עצמו שיתפשט בתוך זעיר, וזה אי אפשר אלא באמצעי אבא ואמא שהם יורדי׳ ג״כ ברגליהם עד רגלי דזעיר, וכשאין בנו מעשי׳ טובי׳ אריך מקפל את רגליו תלת גו תלת, וא״כ רגלי דאבא ואמא אינם מגיעי׳ רק עד חזה דאריך.
ובזה יתורץ ג״כ השאלה מה ששואלין על מלא כל הארץ כבודו, ע״ד יגער ה׳ בך השטן, הם מקום הטנופת שהם ע״ז. והפי׳ של פסוק הוא כן, שיגער הוא שני תיבות ג״ע ע״ר, והע׳ עומדת במקום שנים, ר״ל ג״ע מצד ההכרח צריך הקדוש׳ וליגע בכל האופן שלא יהא ח״ו שתי רשויות, באם ישער אדם ח״ו שיש לו לשום נמצא קיום בלתי ית׳ ח״ו, א״כ יפול בזה ח״ו ב׳ רשויות, ולכן אמר הוא ית׳ אע״פ שהדברי׳ הם בערך שטן שהם הקליפה והטנוף נוגע בהן הקדושה, אבל לא קדושה ממש, רק על דרך ר״ל שמערה הקדושה משם, ונשאר אותו המקום עם רושם דק מאד של קדושה, והיא מדת אחוריים באופן שלא ישאר שם מקום זולתו. ברוך ה׳ לעולם אמן ואמן.[34]

30 דפוס 102, דף נו ע״ב.
31 הקדמה לפלח הרמון, ויניציאה ש״ס.
32 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ׳ 1031.
33 בכת״י 594 הנוסח הוא: ׳ותירץ מורי ש״ן תירוץ יפה כי בכנפי יונה׳.
34 כת״י 596, דף עב ע״ב; כת״י 597, דף קב ע״ב; כת״י 594, דף קיא ע״ב; דפוס 102, דף נו ע״ב.

ההערה פותחת בציטוט מתוך ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, והיא מציגה סתירה בין הנאמר בו ובין הנאמר בספר כנפי יונה. בשולי תירוצו של ׳מורי ורבי ש״ן׳, בגיליון כת״י 596, דף עב ע״ב, הוסיף המעתיק: ׳עיין כ״י חלק ד׳ סי׳ סד ותבין׳. כך נמצא בכנפי יונה במקום המצוין.[35]

> יגער ה׳ בך השטן. הנה ה׳ מקור הקדושה, והשטן מרכז הטומאה, מאי בעי אהדדי. אלא לסלק שכינתו משם אי אפשר לשום מציאות מבלעדיו דלא לימרו ב׳ רשויות יש ח״ו, מהו עושה, יגער, משפט המלה ג״ע ע״ר, פי׳ נוגע ומערה דהיינו מריק ומסלק שכינתו משם אחר שנגע בו כחוט השערה להשאיר שם רושם כל דהו מן הקדושה. והוא נהורא דקיק שאמרו בזוהר דק מאוד, שהוא אור ער, פי׳ מסולק לגמרי אלא שרישומו ניכר מעט מזעיר, ובו נוגעת הקדושה לא זולת.[36]

הערתו של המעתיק מצביעה על מקורם של דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳.[37] הפסוק, דרש המלה ״יגער״, הקושי ביחס בין הקדושה ובין הטומאה ויישובו בנגיעה ובהעראה — כל אלה נמצאים בספר כנפי יונה, ומשם נטלם ׳מורי ורבי ש״ן׳. על אלה הוסיף ׳מורי ורבי ש״ן׳ את דברי האר״י על מצבי הפרצופים ועל המקומות השונים באצילות שהם מגיעים אליהם.

׳מורי ורבי ש״ן׳ הוא המקובל הראשון שדן בשאלת הנוכחות האלוקית על פי קבלת האר״י, ודבריו ראויים לדיון מפורט שיברר את מקורם ואת משמעם. דיון כזה חורג מגבולות הספר, ועל כן נסתפק כאן בהערות אחדות.

א. ׳מורי ורבי ש״ן׳ כתב על היחס בין הקדושה ובין ׳מקום הטנופת׳ ו׳הקליפה והטנוף׳. מונחים אלו מיוחדים לספריהם ולשיריהם של חסידי אשכנז.[38] גם העיון בפסוק ׳מלא כל הארץ כבודו׳ באשר לשאלת הנוכחות האלוקית בכל מקום ובכל אתר מקורו בחסידות אשכנז.[39]

ב. ׳מורי ורבי ש״ן׳ תולה את עניין הנוכחות האלוקית במצבם של רגלי אריך אנפין. סוף ההאצלה, מקומן של הספירות התחתונות, הוא הקובע את מצבה של הנוכחות האלוקית ואת יחסה אל ׳הקליפה והטנוף׳.

ג. על שאלת הנוכחות האלוקית ענה ׳מורי ורבי ש״ן׳ כי יש נוכחות ואי־נוכחות אלוקית בעת ובעונה אחת. מדבריהם של חסידי אשכנז, ׳אך הבורא הוא בתוך הכל ואין נוגע בו, כמו הרוח בחיים אין דבוק למחשבות לבו שום טנופת ולחלוח מן הגוף׳,[40] הוא למד כי נוכחות

35 סעיף זה בכנפי יונה איננו בספר תק״ן ליקוטים, ועל כן לא נדע מי חיברו.

36 על פי נוסח כנפי יונה הנעתק בכת״י 596, דף 185 ע״ב. בדפוס כתוב: ׳והשטן מקור הטומאה׳. ר׳ ישעיה הורביץ העתיק פסקה זו בסידור שער השמים, דף קנו ע״א, ואחריה הוסיף: ׳ושמעתי אומרים דרך הלצה שיגער ה׳ בהשטן וירתע לאחוריו ואז יהיו רחמים, כי אותיות של פני שטן הם רח״ם, וזהו הענין המקדים רחמים לרוגז׳.

37 קריאת המלה ״יגער״ כשתי מלים ׳ג״ע ע״ר׳ נמצאת גם בספרו של הרמ״ע מפאנו, שבתות ה׳, חלק ה, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, חלק ב, עמ׳ שסט, אך במשמעות אחרת.

38 י׳ דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ״ח, עמ׳ 174–182.

39 ר׳ אלעזר מוורמס, סודי רזייא, בילגורייא תרצ״ו, עמ׳ לא. הובא על ידי י׳ דן, תורת הסוד (הערה 38), עמ׳ 183.

40 ר׳ אלעזר מוורמס, סודי רזייא, שם, עמ׳ מ. הובא על ידי י׳ דן, שם, עמ׳ 179.

ואי־נוכחות יכולות להתקיים יחד. את דבריהם של חסידי אשכנז סמך ׳מורי ורבי ש״ן׳ לדברי האר״י על רגלי אריך ושאר הפרצופים, וכך פירש כי ׳נוגע בהן הקדושה אבל לא ממש׳.

שאלת הנוכחות האלוקית על פי קבלת האר״י עתידה לעלות על ידי ר׳ עמנואל חי ריקי בספרו יושר לבב,[41] ולהידון הרבה בפולמוס שבין החסידים והמתנגדים.[42] עד עתה ידענו כי רע״ח ריקי ור׳ יוסף אירגס היו המקובלים הראשונים לדון בה, ואילו עתה מתברר כי ׳מורי ורבי ש״ן׳ קדם להם, וכי שאלת הנוכחות האלוקית על פי קבלת האר״י כבר עלתה בשנות הש׳ באשכנז.

אמנם עסקו כל המקובלים הללו בעניינה של הנוכחות האלוקית על פי קבלת האר״י אבל הבדלים מהותיים ויסודיים מבחינים ביניהם. נשווה את דבריהם של ר׳ עמנואל חי ריקי והבאים אחריו אל דבריו של ׳מורי ורבי ש״ן׳.

א. לעומת ׳מורי ורבי ש״ן׳ שכתב על היחס בין הקדושה ובין ׳מקום הטנופת׳ ו׳הקליפה והטנוף׳, כתב רע״ח ריקי על היחס בין ׳עצמותו׳ ובין ׳גשמיים השפלים הבלתי נכבדים ואף בנבזים ח״ו׳.[43] מונחיהם של חסידי אשכנז — ׳הטנופת׳ ו׳הטנוף׳ — חוזרים וניעורים בדברי ׳מורי ורבי ש״ן׳, אך נעדרים מדברי רע״ח ריקי.

ב. לעומת ׳מורי ורבי ש״ן׳ שתלה את עניין הנוכחות האלוקית במצבם של רגלי אריך אנפין, תלו רע״ח ריקי והבאים אחריו את עניין הנוכחות האלוקית בפירוש הצמצום. התחלת ההאצלה, צמצום אין סוף, היא הקובעת לדידם את משמעה של הנוכחות האלוקית ואת יחסה אל ה׳גשמיים השפלים׳. רע״ח ריקי והבאים אחריו שאלו על משמעות הצמצום, כפשוטו או לא, ועל ההסתלקות והמקום הפנוי שבעקבותיו. שאלות אלה מהותיות לקבלת האר״י, שחידשה את עניין הצמצום והמקום הפנוי שנשאר ממנו. ׳מורי ורבי ש״ן׳ הלך בדרך אחרת. הספירות התחתונות בעולם האצילות הן הקובעות לדידו את משמעה של הנוכחות האלוקית ואת יחסה אל ה׳קליפה והטנוף׳. הוא שאל על מצביהן השונים של הספירות בעולם האצילות ועל הדרך שבה הן מתלבשות זו בזו. שאלות אלו נכונות גם לקבלה הראשונה וגם לקבלת האר״י, ועל כן יכול היה ׳מורי ורבי ש״ן׳ לחברן עם שיטתם של חסידי אשכנז.

ג. לעומת ׳מורי ורבי ש״ן׳ שקבע כי יש נוכחות ואי־נוכחות אלוקית בעת ובעונה אחת, קבעו רע״ח ריקי והבאים אחריו כי אין נוכחות אלוקית מלאה בכול. מדברי האר״י על

41 יושר לבב, אמשטרדם תק״ב, דפים ו ע״ב – ט ע״ב. בדברים אלו יצא ר׳ עמנואל חי ריקי לחלוק על ר׳ יוסף אירגס שהאריך להוכיח בספרו שומר אמונים, אמשטרדם תצ״ו, שהצמצום לא נאמר כפשוטו.

42 מ׳ לוינסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תש״ל, כרך ב, עמ׳ 188–189. ספרות רבה נכתבה על ויכוח זה ולא נפרטה כאן.

43 יושר לבב, בית א חדר א פרק יב, אמשטרדם תק״ב, דף ז ע״ב.

ההסתלקות ועל המקום הפנוי שנשאר בעקבותיה הם הסיקו כי אין נוכחות אלוקית מלאה וגמורה. הדעות נחלקו באשר למשמעותה של האי־נוכחות, אבל הכול מודים בקיומה.

דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ על היחס בין הקדושה ובין הטינופת היו לנגד עיניו של ר׳ נפתלי בכרך, ואף הוא קשרם לדבריהם של חסידי אשכנז. המלים ׳אף כל טנופת לא תטנפך׳, בשיר הייחוד שכתבו חסידי אשכנז, עוררו את התנגדותם של רבני פולין. ר״נ בכרך הביא את דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ ולמד מהם כי מותר לומר את שיר הייחוד וכי אדרבא הוא מורה את עיקרי האמונה. בספרו עמק המלך חזר ר״נ בכרך פעמים אחדות על דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ אלה בהדגשה יתרה ובתוספת מרובה, כמתואר להלן סעיף עז.

אל שיר הייחוד ואל דבריו על ה׳טנופת׳ ש׳לא תטנפך׳ חזר ר׳ ברוך מקוסוב. בספרו עמוד העבודה הוא חלק בחריפות על ר׳ עמנואל חי ריקי ועל דעתו כי הצמצום הוא כפשוטו. בשיר הייחוד מצא ר׳ ברוך מקוסוב ראיה ברורה לדעתו כי הצמצום אינו כפשוטו.

> וא״כ איך יאמר בעל יושר לבב שגנאי הוא לומר שהמלך בתוך הלכלוך, הלא הגנאי הזה הוא דוקא לדעת בעל יושר לבב באומרו שהא״ס הוא תופס מקום, אבל אם נאמר שהצמצום אינו כפשוטו וא״ס אינו תופס מקום כבר סלקנו הגנאי הזה אפי׳ מרוחניים התחתונים מאד... והנה אין לרוחני שום התערבות ונגיעה בדבר הגשמי... וכן כתוב בשיר היחוד בסוף יום שלישי זרם מים לא ישטפוך ורוח כביר לא יהדפך אף כל טנופת לא תטנפך.[44]

שני המקובלים קושרים את דברי שיר הייחוד אל היחס בין הקדושה ובין הקליפות, אבל הבדל עצום ביניהם. ר׳ ברוך מקוסוב, בעקבות דברי רע״ח ריקי על הצמצום, הביא את שיר הייחוד ואת השורה ׳טנופת לא תטנפך׳ ולמד מהם על ראשה של ההאצלה — על היחס בין אין סוף ובין הקליפות. לעומת זאת, ר׳ נפתלי בכרך, בעקבות דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ על היחס בין הקדושה ובין הטינופת, הביא את שיר הייחוד ואת השורה ׳טנופת לא תטנפך׳ ולמד מהם על סופה של ההאצלה — על היחס בין רגלי אריך אנפין ובין הקליפות.

ההשוואה לדברי המקובלים האחרונים מחדדת את משמעות דבריו של ׳מורי ורבי ש״ן׳. רק הוא (ור״נ בכרך שהלך בעקבותיו) פירש את קבלת האר״י על פי כתביהם של חסידי אשכנז ועל פי שיטתם המיוחדת בעניין הנוכחות האלוקית, רק הוא שאל על היחס בין הקדושה ובין ׳מקום הטנופת׳, ורק הוא תלה את פתרון שאלה זו במצבן של הספירות התחתונות שבאצילות.

[594] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קד ע״ב – קיב ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[595] כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507, דפים קנג ע״ב – קנד ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

44 עמוד העבודה, טשרנוביץ תרכ״ג, דף סה ע״ג–ע״ד.

[596] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□19, שלום 25, ס׳ B 37, דף עב ע״ב. דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[597] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4□908, ס׳ B 258, דפים קב ע״ב – קג ע״א. דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[598] דפוס, בתוך תעלומות חכמה, בסיליאה [צ״ל הנויאה] שפ״ט, דפים נה ע״א – נז ע״א.

מיהו ׳מורי ורבי ש״ן׳?

בשני חיבורים אלו, בהערות על קובץ ׳סוד המרגלא׳ ובפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, נזכרו דברי ׳מורי ורבי ש״ן׳ בלשונות אלו: ׳אבל מ״ו ש״ן אמר לי׳, ׳שמעתי וקבלתי ממורי ש״ן׳, ׳ומורי ורבי ש״ן תירץ יפה׳, אך שמו לא נזכר.[45] שתי עובדות יסייעו בידינו לזהותו ולדעת את שמו.

א. שני החיבורים נמצאים רק בכתבי יד שנעתקו באשכנז, ואף לא באחד מכתבי היד שנעתקו באיטליה או בארץ ישראל.

ב. ראשי התיבות ש״ן מיוחדים לאשכנז ולחכמיה.

שתי עובדות אלו מוכיחות בבירור ש׳מורי ורבי ש״ן׳ היה באשכנז ועל מקובליה ייחשב. משתי עובדות אלו ומכל אשר העלינו לעיל סעיפים סב–סג וסעיף זה מתבקש מאליו זיהויו של ׳מורי ורבי ש״ן׳ עם ר׳ אלכסנדר כ״ץ: הוא היה באשכנז, הוא החזיק בחיבורים שבכת״י 546 ודומיו, והוא הוסיף עליהם את הערותיו ׳נ״ל א״ד׳.

אם כנים דברינו נכתבו שני החיבורים — קובץ ׳סוד המרגלא׳ והפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ — בידי אחד מתלמידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. אישור לכך מצאנו בדברי היש״ר דלמדיגו.

> וכן כל הספרים של מהר״ר אלכסנדר הנ״ל באו לידי הנה משם וזולתם רבים ונכבדים, אבל אינם מספיקים כי תלמידיו הם הכותבים לא הוא...[46]

העובדה שתלמידי ר׳ אלכסנדר כ״ץ כתבו את החיבורים הללו ולא הוא עצמו המעיטה את ערכם בעיני ר״ש דלמדיגו, ולפי דרכנו אנו למדים ממנה כי תלמידי ר׳ אלכסנדר כ״ץ כתבו את דבריו מפיו ובכינוי ׳מורי ורבי ש״ן׳ אליו נתכוונו.

45 ג׳ שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י, ציון ה (ת״ש), עמ׳ 156, כתב שהפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ נכתב ׳בלי ספק ע״י הרמ״ע מפאנו׳, אך לא הביא כל ראיה לקביעתו הנחרצת. אחריו הלך א׳ אלטמן, הערות על התפתחות תורתו הקבלית של רמ״ע מפאנו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ״ד), עמ׳ 241–267, והוסיף ושיער כי ׳מורי ש״ן׳ משמעו ר׳ שמשון ב״ק. במאמרי, כתבי האר״י באיטליה עד שנת ש״פ, עלי ספר יא (תשמ״ד), עמ׳ 131–132, כבר הראיתי כי שני זיהויים אלה אינם נכונים ואין להם על מה שיסמוכו, וכאן אני ממשיך במלאכת זיהויו של ׳מורי ש״ן׳ ובביאור דבריו.

46 נובלות חכמה, דפוס 667, דפים [ג] ע״ב – [ד] ע״א. דברי היש״ר דלמדיגו יובאו במלואם להלן סעיף עה.

מכל אלה אנו למדים כי ר׳ אלכסנדר כ״ץ נפגש עם ר׳ ישראל סרוק ויחד למדו את ספר כנפי יונה. ר״א כ״ץ שמע וכתב את השגותיו של ר״י סרוק על כנפי יונה, והורה אותן לתלמידיו. עוד למדנו כי ר׳ אלכסנדר כ״ץ פירש לתלמידיו את ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, ועסק בשאלת הנוכחות האלוקית על פי חסידות אשכנז וקבלת האר״י גם יחד. ידיעות אלו מצטרפות אל כל אשר כתבנו בשני הסעיפים הקודמים על ר״א כ״ץ ועל קובץ החיבורים שערך, והן ראויות לבירור נוסף שיעמיק חקר בפועלם של ר׳ אלכסנדר כ״ץ ומקובלי אשכנז אשר עמו.

[סה] עריכת ר׳ אלכסנדר כ״ץ: ע״ב ידיעות

בסעיף הקודם תיארנו את הפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, שנמצא בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. שלוש עריכות של הפירוש תוארו בסעיף הקודם, ואת העריכה הרביעית נתאר עתה.

אחת מן ההעתקות שתוארו בסעיף הקודם היא כת״י 596. בהמשכו של כתב יד זה נמצאת העתקה נוספת של הפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, היא כת״י 599. העתקה זו נטלה את ההעתקות הקודמות והוסיפה עליהן את הקדמות הרמ״ע מפאנו ואת החיבור ׳ע״ב ידיעות׳. כך הפכה ההעתקה שבכת״י 599 לעריכה חדשה של הפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ והיתה לחיבור שלם ומקיף על מהלך ההאצלה. נתאר את כל הכלול בכת״י 599, ונברר מי חיבר את ׳ע״ב ידיעות׳.

[א] הקדמה מאת הרמ״ע מפאנו בעניין אין סוף (דף 194 ע״א).

הקדמה זו תוארה לעיל סעיף סג. בראשה נכתב: ׳הקדמות לכל המתחילין בחכמה הנפלאה הזאת׳, ובסופה נכתב: ׳ע״כ דברי האלהי הרמ״ע נר״ו׳. אחר נוספו כאן דברים על משמעותם של אין סוף, או״ר ור״ז, רצו״ן ושמ״ו.

[ב] ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, הפירוש שכתב ר׳ אלכסנדר כ״ץ, ו׳שלושה ידיעות׳ נוספות (דפים 194 ע״א – 196 ע״ב).

בראש כל אלה נכתב: ׳דרוש אדם קדמון והאצילות עם ההקדמות הצריכים להם בקיצור מופלג׳. דרוש זה אינו אלא ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, ועליו נוספו ׳שלושה ידיעות׳. הראשונה עוסקת בעניין אין סוף (אינה זהה עם הקדמת הרמ״ע שנזכרה לעיל), השנייה היא דברי הרמ״ע על הטהירו (תוארה לעיל סעיף סג), והשלישית עוסקת בעניין חלוקתו של המלבוש לשניים: אלב״ם כלפי מעלה ואתב״ש כלפי מטה.[47] להבנת הידיעה השלישית צורף ׳ציור העגול בכתיבת אלפ״א בית״א... נעוץ סופו בתחלתו ותחלתו בסופו׳.

עוד נכתבה הקדמה ארוכה על ההבחנה בין בחינות ובין פעולות. יסודה של הקדמה זו בפירוש על ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳, כמתואר לעיל סעיף סד. כאן נוספו עליה דברים רבים, שגם קושרים אותה לנאמר בספר יצירה.

47 על חלוקת המלבוש לאלב״ם ולאתב״ש כבר כתב הרמ״ע מפאנו בספרו יונת אלם, פרק א.

הקדמה מה שאנו צריכין אל הידיעה... והחכם כמוהר״ר משה קורדיוויארו ז״ל הוא מדבר בעולם התוהו, ושם צריך לדבר בלשון בחינות, ע״ד שאמר בספר יצירה בחון בהן ברצוא ושוב, אבל החכם האר״י ז״ל הוא מדבר בעולם התיקון, ושם נופל לשון פעולה היוצא מא״ק ע״י האצילות ותקוניו, ובזה שייך לשון חקירה, עד שאמר בס״י חקור מהם...[48]

הכותב נטל את הפירוש על 'סדר האצילות בקיצור מופלג' ואת ההקדמה הרביעית של הרמ״ע, שתוארו לעיל סעיפים סג–סד, וערך וסידר את כל אלה כהערות סביב הדרוש עצמו.
בסופו כתב: 'ע״כ דרוש האצילות בקיצר(!) מופלג בילא״ו. ועד כאן ההקדמות הצריכי' אל החכמה הנפלאה הזאת וביאר(!) על אדם קדמון עם דרוש האצילות בקיצור מופלג' (דף 196 ע״ב).[49]

[ג] אחר נעתקו שתי פסקאות אלו: 'הקדמה לדעת בחכמה מה בין חסד לרחמים... אמ״ע יש מקשין בזאת החכמה דבמקצת אומרים... ולפי האמת אין זו קושיא'. שתי הפסקאות תוארו לעיל סעיף סג.

[ד] אחר נעתק החיבור 'ע״ב ידיעות' (דפים 196 ע״ב – 198 ע״ב).
החיבור פותח בהקדמה זו.

והנה כאשר ראינו הדרוש האצילות הזה בקיצור מופלג, וגם כן בכנפי יונה ספר הנכבד, וגם כן בפי' ספרא דצניעותא בתחלת ספרו, ראינו לנקוט כללות בקיצור בהקדמות אל המתחילין בחכמת החכם האלדי כמהר״ר יצחק אשכנזי. כי כל מה שראינו במראות הנזכרי' בשטת החכם האלדי הנז' שורש של חכמתו נראה שהיא יוצאה מתמצית ספרא דצניעותא, וראינו לסדר אותו בקיצר(!) אל הידיעה בענין תהלוכת העצם, דהיינו מידיעת התחלת שורש כח התורה בענין הנקודה שיוצאה אל הפועל, בענין נקודת התנועה, בענין שעשוע יום יום, אל מציאות המלבוש והוא המתקלא, והמשכות החוט א״ס שהוא המתקן תקון העולם ופרצופיהן בתקון מתקלא, בהשלמת כח פרצוף של כל הפרצופין, והוא פרצוף כתר בענין תקון צורת אנפין. סדרנו בחלקי הידיעו' **ע״ב ידיעות**, וה' החונן לאדם דעת הוא יקיים הכתוב שנ' ומלאה הארץ דעה וגו', במהרה בימינו אמן.

שלושה חיבורים נזכרים בהקדמה זו: סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר״ח ויטל, כנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו ופירוש ספרא דצניעותא מאת ר״י סרוק. אלה החיבורים היסודיים שהיו לפני מקובלי אשכנז, ועליהם יסד המחבר את חיבורו המרצה את סדר האצילות כולו ב'ע״ב ידיעות'.

החיבור 'ע״ב ידיעות' מסתיים בפסקה זו.

48 כת״י 599, דף 195 ע״א.

49 על הקדמות אלו כתב א' אלטמן במאמרו הנזכר לעיל הערה 45, אך הוא לא הבין אותן ואת הקשרן וגם לא זיהה את הקשר בינן ובין החיבור ע״ב ידיעות הבא אחריהן.

וברוך ה׳ אשר עזרני עד כה אל **סדר הידיעות שהם ע״ב**, מספר חס״ד, בחסד שם הוי״ה במילואו העולה חס״ד. ובחסדו הטוב אשר הטיב לנו לסדר את **הידיעות** לפי הסדר ודרך של ספרא דצניעותא, ולפי פי׳ של שיטת החכם הקדוש האלקי כמהר״ר יצחק אשכנזי בקצת פירושו מן התחלת ספר הנז׳ עד הפסוק בראשית ברא אלקים וגו׳, כיד ה׳ הטובה עלינו.

בכת״י 599 החיבור אינו שלם, והוא נקטע באמצע ידיעה ח. העתקה שלמה של החיבור נמצאת בכת״י 688. העתקה זו פותחת בכותרת: ׳הקדמה לכל מתחילין בחכמה הנעלמה הזאת׳, והיא כוללת את ההקדמות (׳שלשה ידיעות׳) ואת החיבור ׳ע״ב ידיעות׳, כסדר העתקתם בכת״י 599. ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ לא נעתק בכת״י 688.

•

מחבר אחד לע״ב ידיעות ולהקדמות שנכתבו לפניו.

א. בידיעה ה הוא מזכיר את חלוקת המלבוש לאלב״ם ולאתב״ש.

ב. בידיעה ח הוא מזכיר את ההבחנה בין בחינות ובין פעולות, ואף כאן הוא קושר אותה עם הנאמר בספר יצירה על בחינה ועל חקירה.

ג. בידיעה לא הוא מפנה ל׳ציור שציירנו בדרוש האצילות בקיצור בעיגול׳, ובידיעה לז הוא מזכיר את ׳העגול שציירנו בדרוש האצילות בקיצור׳.

כל אלה נכללו בהקדמות (׳שלשה ידיעות׳) שנכתבו לפני ע״ב הידיעות, כמתואר לעיל עמ׳ 463, ומכאן שהכול חיבור אחד הוא.

•

ספר ע״ב ידיעות נדפס לבדו, בלא ההקדמות שלפניו, בדפוס 602 ודומיו. המדפיסים ייחסו את הספר לרמ״ע מפאנו, ובכך הלכו אחר דברי ר׳ משה גראף בספרו ויקהל משה: ׳ואם תוכל להשיג ידך בספר שבעים ושנים ידיעות שחיבר בעל עשרה מאמרות אז תצליח את דרכך להבין את הכל׳.[50]
אלא שבכל אוצרות כתבי היד לא נמצא הערות שכתב הרמ״ע בגיליונותיו של הספר ואף לא נמצא העתקה אחת שלו בכתיבה איטלקית. כל העתקותיו של ספר ע״ב ידיעות בכתיבה אשכנזית נעשו, והקדומה שבהן נמצאת בכת״י 599. דבריו של ר׳ משה גראף נכתבו כמאה שנים לאחר זמן כתיבתו של ספר ע״ב ידיעות בכת״י 599, ואין להם תוקף של עדות שנחקרה. מי אפוא כתב את הספר? על כך נוכל ללמוד מדברי ר׳ נפתלי בכרך, שהיה קרוב לזמנו ולמקומו של מעתיק כת״י 599. בספרו עמק המלך הזכיר את ספר ע״ב ידיעות ויצא נגדו בחריפות.

50 ויקהל משה, דעסוי תנ״ה, מניין שני, דף ד ע״א.

ומפני שראו מקצתם שנאספו יודעי סודות האר״י זלה״ה, חזרו מקצתם אל בעלי עולם התוהו, ומקצתם היו מרכיבים דברי הר״מ קורדואירו עם דברי האר״י, עונם גדול מנשוא כי לא לתוהו בראה לשבת יצרה בעולם התיקון,[51] וכדי שלא לעסוק בספרים כאלו וכיוצא בהם אעלה אותם על עט ספר זכרון.

ראיתי מחיבורי הרב מחבר אחד, שרא ליה מארי׳, שעשה א׳ מתלמידי האר״י זלה״ה פירוש על ספרא דצניעותא, והוא לקח החיבור הזה ובלבל וערב בו חכמת הר״מ קורדואירו, והאריך בו באריכות. ורצה הרב הנז׳ להראות חריפו[ו]תו אבל הוא מגלה ערותו, וחלק אותו הפירוש **לע״ב פרקי׳**, ואמר בסוף ספרו שעשה אותו ע״ב פרקים כמנין חסד. והאמת כי הוא חסד האומר לחכמ׳ אחותי את, והוא הרכיב בזה הספר אלו שתי החכמות יחד וכיוצא בו עשה ספר **בזאת יבא אהר״ן אבל לא אל הקודש**.[52]

ר׳ נפתלי בכרך תיאר את הספר בדיוק: הוא נוסד על פירוש ספרא דצניעותא שכתב ר״י סרוק, הוא כולל דברים שכתב ר׳ משה קורדובירו, הוא נחלק לע״ב פרקים, ובסופו כתב המחבר כי ע״ב פרקים הם כמניין חס״ד.

ספר ע״ב ידיעות לא מצא חן בעיני ר״נ בכרך כיוון שהוא מערב את קבלת הרמ״ק עם קבלת האר״י.[53] את ביקורתו הקשה על ע״ב ידיעות סיים ר״נ בכרך בפסוק הרומז לשמו של מחבר הספר: אהרן. רמז ר״נ בכרך את שם המחבר, אך לא הודיעו בפירוש.

סיוע בפענוח רמזיו של ר״נ בכרך מצאנו בהמשך הקדמתו לעמק המלך. אחר שביקר את ספר ע״ב ידיעות הוסיף ר״נ בכרך דברים על פועלו של ר׳ שמואל מפרמישלא.

ורבים מבני עמנו חכמי פולין המספיקים עצמם **מחיבורים אלו**, כגון הגאון הגדול החכם השלם מורי ורבי מהר״ר שמואל זלה״ה בן החסיד הגאון מוהר״ר משולם זלה״ה כמעט מסר נפשו על **החיבורים האלו** להעתיקם. ובימי בחרותי קבל מורי ממני קצת סדרי חכמת האר״י זלה״ה ופתחתי לו שערי אורה בקוצר שכלי הדל באלפי. והרב הזה היה מאסף **ספרי הר״ב הנז׳** והביאם לפני, וחשב בזה שיעל׳ לפני מנחה ודורון, ואמרתי לו לא הן ולא שכרן.[54]

51 כוונתו לדברים הידועים של ר׳ שמשון ב״ק על ההבדל בין קבלת הרמ״ק ובין קבלת האר״י, שיובאו להלן סעיף קיח.

52 עמק המלך, דפוס 673, דף ד ע״ב. דברי ר״נ בכרך אלה הובאו על ידי ג׳ שלום, כתביו האמתיים של האר״י, קרית ספר יט (תש״ב–תש״ג), עמ׳ 191. ג׳ שלום לא זיהה את פירוש ספרא דצניעותא שאליו נתכוון ר״נ בכרך ועל כן הניח שהפירוש אבד.

53 על דבריו אלה עתיד ר״נ בכרך לחזור במקום אחר בספרו: ׳ואני הצעיר נפתלי אשכנזי מזהיר את המעיין שלא יערב וירכיב ח״ו דברי האר״י עם דברי הר״ם קורדואירו ויהיה עונו גדול מנשוא, כאשר ראיתי ספרים כאלו אשר זכרתי בהקדמתי, וגם הרב מהור״ר עמנואל ז״ל מזהיר על זה בספר פלח הרמון אשר לו׳ (עמק המלך, דפוס 673, דף לד ע״א).

54 עמק המלך, דפוס 673, דף ד ע״ב.

בראשית הפסקה כתב ר״נ בכרך על ׳החיבורים האלו׳, הם החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, ועל רבו ר׳ שמואל מפרמישלא שנסע לפרנקפורט כדי להעתיקם, ככל האמור לעיל סעיף סב. בסוף הפסקה כתב ר״נ בכרך על ׳ספרי הר״ב הנז״, הם ספרי המקובל שחיבר את ע״ב ידיעות, והוא חוזר על ביקורתו עליהם. ספר ע״ב ידיעות והחיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ נכרכו כאן יחד — את כולם אסף ר׳ שמואל מפרמישלא.
דברים אלו מזהים את המקובל שחיבר את ע״ב ידיעות ומודיעים את שמו: ר׳ אלכסנדר כ״ץ. עתה יכולים אנו לפרש את רמזיו של ר״נ בכרך — בפסוק ׳בזאת יבא אהר״ן אל הקדש׳ הוא לא נתכוון לשמו הפרטי של המחבר אלא לייחוסו ככהן וכאחד מבני בניו של אהרן שיכול להיכנס אל הקודש.

ביקורתו של ר׳ נפתלי בכרך מדגישה את עמדתו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ שלימד את קבלת הרמ״ק יחד עם קבלת האר״י. גם ר׳ ישעיה הורביץ הביא הן את דברי הרמ״ק הן את דברי האר״י בספר שני לוחות הברית ובסידורי שער השמים, שיתוארו להלן סעיפים סו–סז. יחסם של שני מקובלים אלה בפרט ושל מקובלי אשכנז בכלל לתלמודן של שתי הקבלות ראוי לבירור מפורט ומעמיק, שלא יוכל להיעשות הנה.[55]
מדברי ר״נ בכרך אלה עולה כי ספר ע״ב ידיעות הגיע אל ר׳ שמואל מפרמישלא. איננו יודעים היכן עותק זה, אבל שני עותקים של הספר שהיו בקראקא נמצאים לפנינו. עותק אחד היה בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף, כמתואר להלן סעיף עא, ועותק שני נעשה כנראה בידי הסופר ר׳ יעקב קאפל, כמתואר להלן סעיף עט.
מחציתו השנייה של החיבור, מאמצעה של ידיעה מד עד סופו, נעתקה בכת״י 600.

[599] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 19 4□, שלום 25, ס׳ B 37, דפים 194 [קצד] ע״א – 198 [קצח] ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
לא שלם.

[600] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים 295–311.
דור שני. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[601] כת״י ברסלאו, בהמ״ל 205, ס׳ 46898, דפים א–נב.
דור שלישי. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[602] דפוס, לעמבערג תרכ״ז, [2] + יד דפים.

[603] דפוס, ע״ב ידיעות, מאמרי הרמ״ע מפאנו, ירושלים תשס״ג, כרך ג, עמ׳ קנג–רח.

55 ביחס בין שתי הקבלות כבר עסקו ר׳ אהרן ברכיה די מודינה (דבריו הובאו על ידי י׳ תשבי, העימות בין קבלת האר״י לקבלת הרמ״ק, ציון לט [תשל״ד], עמ׳ 80–81), ר׳ אברהם אזולאי (דבריו הובאו על ידי י׳ תשבי, יחסו של ר׳ אברהם אזולאי לקבלת הרמ״ק ולקבלת האר״י, ספונות טז [תש״מ], עמ׳ 192–199), ועתיד לעסוק גם ר׳ משה זכות (דבריו הובאו במאמרי, סולת נקיה — נפתו של רבי משה זכות, פעמים 96 [תשס״ג], עמ׳ 79–81). דברים נוספים בסוגיה זו נכתוב להלן סעיף קיח.

[סו] עריכת ר׳ ישעיה הורביץ: ספרים

בשני ספריו הנודעים, שני לוחות הברית ושער השמים, כלל ר׳ ישעיה הורביץ דברים רבים מכתבי האר״י.[56] תיאור שלם של שיטתו בקבלה חורג מגבולות ספר זה, ועל כן נסתפק כאן בדברים אחדים על מקורותיו ועל החיבורים שהיו מונחים לפניו.

תחילת כתיבתו של ספר שני לוחות הברית לפני שנת ש״פ, וסיומה לאחריה. בכתיבת שער השמים החל ר״י הורביץ בשנת שפ״ב, בהגיעו לירושלים. בספרים אלו הוא נסמך על כתבי הרמ״ע מפאנו ועל הכתבים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, שאותם ראה בהיותו בחוץ לארץ לפני שנת ש״פ, ועל הקונטרסים הרבים שהגיעו אליו בהיותו בירושלים. כיוון שעיקרה של קבלת ר״י הורביץ בפרנקפורט ובפראג, לפני שנת ש״פ, ונופה בירושלים, לאחר שנה זו, כללנו את תיאור ספריו בפרק זה.

נוסף על שני ספרים אלו, שנדפסו פעמים אחדות ונודעו לכול, מצאנו את פנקסו של ר׳ ישעיה הורביץ בעצם כתיבת ידו. אמנם כתיבתו של הפנקס קדמה לכתיבתם של שני הספרים, אך אנו נקדים את תיאורם של הספרים הידועים והמוכרים לתיאורו של הפנקס שמתגלה כאן לראשונה.

שני לוחות הברית

ר׳ ישעיה הורביץ התחיל לכתוב את ספר שני לוחות הברית בהיותו בחוץ לארץ, כצוואה לבניו. הלשונות ׳ואתם בני יצ״ו׳, ׳דעו בני יצ״ו׳, ׳ועוד בני יצ״ו׳, ׳עוד אודיעכם בני יצ״ו׳, חוזרות בספר פעמים רבות.[57] כתיבת הספר נשלמה בירושלים בשנת שפ״ד, שנתיים לאחר שר״י הורביץ הגיע אליה. הספר נדפס לראשונה בדפוס 605.

ר׳ שבתי שעפטל הורביץ, בנו של המחבר, תיאר את מעשה כתיבתו של שני לוחות הברית.

> ובטרם צאתו מאהלו ומארץ מולדתו התחיל לחבר ספר הנכבד והנורא הזה כדי לצוות את ביתו... ומאחר שבעל הדרך ירט לנגדו להבהיל אותו, להוציא מחשבתו לפעולתו, לאור בארץ החיים אור תורתו, בכן לא נגמר הספר בח״ל כי אם בירושלים שתי שנים אחר ביאתו. ומה׳ היתה זאת לזכותו, שהיה ניתק לראי״ה גנזי אוצרות דברי פי חן קבלת איש האלהי החכם השלם הרב הגדול מהר״ר יצחק לוריא זצ״ל... ולא היו נראין לשום אדם עד בוא אבי אדוני ז״ל לאוצרתו(!) ולביתו, כי שם תקע אבי ז״ל חנייתו ודירתו, והיה לומד בהם מראש עד סוף להגיעו לתכליתו.[58]

56 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מא.

57 גם אביו, ר׳ אברהם, כתב את ספר יש נוחלין כצוואה לבניו, כמתואר להלן סעיף עב. אחריהם הלך ר׳ שבתי שעפטל, בנו של ר׳ ישעיה, וכתב צוואה שנדפסה הן בסוף יש נוחלין, דפים מג ע״א – מו ע״ב, הן בסוף שער השמים, דפוס 606, מניין רביעי, דף מט ע״א ואילך.

58 הקדמה לספר ווי העמודים, אמשטרדם ת״ח, דף ב ע״ב. את דברי הבן העתיק הנין, ר׳ אברהם הורביץ, בהקדמתו לסידור שער השמים, דפוס 606, דף ו ע״א.

בדברים אלו תיאר הבן את מהלך כתיבת הספר ואת התוספת הנכבדה שר״י הורביץ זכה לה בהגיעו ארצה: קונטרסי האר״י ותלמידיו. כבר בהיותו בפרנקפורט החזיק ר״י הורביץ בספר יונת אלם ובקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סב, אבל אחר שעלה לארץ ישראל הגיעו אליו קונטרסים רבים שלא יכול היה לראותם בחוץ לארץ. אלה הם ׳קונדרסים של תלמידי האלהי האר״י ז״ל׳ ו׳קונטרסי תלמידיו הקדושים אשר בארץ׳, שר׳ ישעיה הורביץ עצמו הזכירם באיגרתו לר׳ שמואל מפרמישלא, בספר שני לוחות הברית ובסידור שער השמים.[59]

נציין מקומות אחדים בספר שני לוחות הברית שר״י הורביץ מביא בהם דברים בקבלת האר״י.

[א] ספרי הרמ״ע מפאנו.

ר׳ ישעיה הורביץ מצטט פעמים רבות מספר כנפי יונה שערך הרמ״ע מפאנו.[60] הוא מצטט מתוך ׳כתבי הקודש דהאר״י׳,[61] והדברים המצוטטים נמצאים בספר יונת אלם, פרק ב. הוא ציטט גם את ׳לקוטי תשובה דהאר״י שסידר הרמ״ע נר״ו׳,[62] הם תיקוני התשובה שנדפסו בדפוס 344 ותוארו לעיל סעיף מה. הרמ״ע נפטר בשנת ש״פ, ומכאן שהדברים נכתבו לפני שנה זו.

[ב] ׳מגלת סתרים׳.

ר׳ ישעיה הורביץ מצטט מתוך ׳מגלת סתרים׳ שכתב הרמ״ע מפאנו.

> ומצאתי **במגלת סתרי׳ דמהרמ״ע** וז״ל. כתב הרב הגדול הרמב״ם ז״ל ז״ל, צריך לידע שאל יתעלה קדמון כו׳, עד אין השפעתם אלא מאתי, ע״כ ע״ש.[63]

מהי ׳מגלת סתרים׳? הדברים המצוטטים כאן נמצאים בתוך אוסף גדול של חיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט והיה גם לפני ר״י הורביץ, כמתואר לעיל סעיף סג. באוסף זה נעתק קובץ ׳סוד המרגלא׳, ובתוכו נכללה ׳הקדמה השנייה בעניין אין סוף׳ שכתב הרמ״ע מפאנו. להקדמה זו נתכוון ר״י הורביץ, והוא מצטט את ראשה ואת סופה בדיוק כמות שנעתקה בקובץ הנזכר. בכינוי ׳מגלת סתרים׳ כינה אפוא ר״י הורביץ את קובץ החיבורים שהיה בפרנקפורט ותואר לעיל סעיפים סב–סה.

[ג] סדר סעודות השבת.

ר׳ ישעיה הורביץ דן באריכות במניין הכיכרות שיש לבצוע בכל אחת מסעודות השבת. אחר שהביא דעות שונות הוא מכריע כי בשתי הסעודות הראשונות יש לבצוע על שתי כיכרות ואילו

59 הזכרות אחדות מאלה הובאו לעיל סעיף ג.

60 שני לוחות הברית, דפוס 605, דפים לז ע״א, קד ע״ב, קלח ע״א, קלח ע״ב ועוד.

61 שם, דף נט ע״א.

62 שם, דף שמב ע״ב.

63 שם, דף נט ע״א. נמצא גם בשער השמים, דפוס 606, דף ל ע״ב.

בסעודה שלישית רק על כיכר אחת. להכרעתו הוסיף את המלים ׳וכן אני נוהג׳, וכראיה לדבריו הוא מצטט את ׳ספר כנפי יונה חלק ב׳ סימן ג״.[64]

לציטוט זה נודעת חשיבות רבה. ר׳ ישעיה הורביץ מצטט מספר כנפי יונה את הסעיף הנזכר בשלמותו — הן את הנאמר בו על בציעת שתי כיכרות הן את כל הנאמר בו על מניין הכיכרות שיש לסדר בשבת: י״ב, ח׳ וד׳. סעיף זה הוא מדברי ר׳ ישראל סרוק ומניין הכיכרות האמור בו ערוך על פי שיטתו, כאמור לעיל סעיפים מד, מז, סד.

ר׳ ישעיה הורביץ עוסק בשאלה על כמה כיכרות יש לבצוע בכל סעודה, וכדי להכריע בה הוא מביא ראיה מכנפי יונה, אך אין הוא מסתפק בציטוטם של המשפטים על בציעת שתי כיכרות אלא הולך ומצטט גם את המשפטים העוסקים במניין הכיכרות שיש לסדר בכל אחת מסעודות השבת. יש לציין כי גם בכנפי יונה, חלק א, סעיף סט, נכתב כי יש לבצוע על שתי כיכרות. מדוע לא ציטט ר״י הורביץ סעיף זה כראיה לכך שיש לבצוע על שתי כיכרות? כי בסעיף זה נאמר שיש לסדר י״ב כיכרות בכל אחת מסעודות השבת, ועל כך חלק ר״י סרוק. העובדה שר״י הורביץ מצטט את שיטת ר״י סרוק בדבר סידורם של י״ב, ח׳ וד׳ כיכרות, ולא את שיטות ר״מ יונה ור״מ נג׳ארה בדבר סידורם של י״ב כיכרות בכל אחת מסעודות השבת, מעידה כי סמך ר׳ ישעיה הורביץ על ר׳ ישראל סרוק וכדבריו נהג.[65]

יתר על כן. כתיבתו של ספר שני לוחות הברית נגמרה בארץ ישראל, ובה היו לפני ר׳ ישעיה הורביץ קונטרסים רבים מכתבי ר׳ חיים ויטל, כמובא לעיל סעיף ג. בספרים אלו ראה בוודאי כי גם ר״ח ויטל כתב שיש לסדר י״ב כיכרות. אף על פי כן לא הביא ר״י הורביץ בספרו את מניינו של ר״ח ויטל אלא את מניינו של ר״י סרוק — י״ב, ח׳ וד׳ כיכרות. בכך הלך ר״י הורביץ אחר ר׳ אלכסנדר כ״ץ ש׳סמך׳ על מניין הכיכרות שהורה ר״י סרוק, כמתואר לעיל סעיף סד.

ר׳ ישעיה הורביץ העתיק את דברי כנפי יונה על סדר סעודות השבת גם בפנקסו האישי, כמתואר בסעיף הבא.

[ד] מניין התקיעות בראש השנה.

ר׳ ישעיה הורביץ כתב על התקיעות בראש השנה באריכות רבה. בספרו שני לוחות הברית הוא מצטט קונטרסים שלמים על אודות מניין התקיעות וכוונותיהן, אך אין הוא מפרש מי כתבם וכיצד הגיעו אליו.

> אחר כך זכני הש״י ומצאתי **קונטריסי׳ נחמדים**, עין לא ראתה אלהים זולתיך, והיה האור גנוז עד בא איש האלהים הרב האשכנזי האר״י ז״ל וגילה סוד ה׳ ליראיו, והם נתקנו על מנהג לתקוע מאה קולות... ואף שיש בזה מנהגי׳ מחולפי׳ נהרא נהרא ופשטיה, מ״מ זכני

64 שני לוחות הברית, מסכת שבת, דפוס 605, דף קל ע״ב.

65 כך כתב ר׳ שמואל דוד אוטולינגו בספרו מעיל שמואל שבו קיצר את ספר שני לוחות הברית, הלכות שבת, סעיף מט, ונציה תס״ה, דף מז ע״א. דברי ר״י הורביץ על מניין הכיכרות הובאו על ידי ר׳ אליהו שפירא בספרו אליה רבא, סי׳ רעד, סעיף א. גם החיד״א ציטט את הדברים הכתובים בספר שני לוחות הברית אך חלק עליהם והורה כי ׳אין לנו אלא דברי ר׳ חיים ויטל׳ (מחזיק ברכה, אורח חיים, סי׳ רעד).

הש״י להגהות נחמדות שממנו ילמדו כל מקום הכוונ׳ לפי מנהגו. ועוד זכני הש״י **לקונטרס שני** המבאר את **קונטרס הראשון** שניהם כאחד טובים, ע״כ אעתיק שניהם יחד בעזה״י.[66]

מה הם ׳קונטריסים נחמדים׳ שמצא ר״י הורביץ? מנין העתיק את ׳שניהם יחד׳? אמנם ר״י הורביץ לא ציין היכן מצאם, אבל מקורם ברור — הם נמצאים בחלק השני של ספר מעין גנים שערך הרמ״ע מפאנו, שתואר לעיל סעיף נט.

א. הקונטרס הראשון בספר שני לוחות הברית, דפוס 605, דפים ריז ע״ב – ריט ע״ב, נמצא במעין גנים, דפוס 523, עמ׳ רמ–רמז.

ב. הקונטרס השני בספר שני לוחות הברית, דפוס 605, דפים ריט ע״ב – רכ ע״ב, נמצא במעין גנים, דפוס 523, עמ׳ רמז–רסא.

מי חיבר את שני הקונטרסים הללו? על כך ענה הרמ״ע עצמו בדברים שכתב בראש הקונטרס הראשון.

אמ״ע, **הקונטרס הראשון** הזה לסדר התקיעות פרטיהן וחלוקתן **לא נזכר שם פעלו, וגברא רבא** הוא, ממנו נקח ללמוד וללמד אופני סדורן כפי חלוף המנהגים שזה יהיה בנין אב לכולם, צא ולמד **מהגהותינו עליו** ומן **הקונטרס השני שחדשנו** אצלו.[67]

מדברי הרמ״ע עולה כי הקונטרס הראשון כתבו אחד מתלמידי האר״י שלא נודע שמו, והוא אחד מן הקונטרסים שהגיעו מארץ ישראל לאיטליה, והקונטרס השני כתבו הרמ״ע עצמו כדי לבאר בו את הקונטרס הראשון.

כיצד הגיעו שני הקונטרסים ממעין גנים שכתב הרמ״ע אל שני לוחות הברית שכתב ר״י הורביץ? השווינו את הקונטרסים שבשני הספרים ומצאנו כי אמנם תוכנם שווה אך נוסחם אינו זהה לגמרי.

א. במעין גנים, בתחילת הקונטרס הראשון, נמצאת הקדמתו של הרמ״ע, שצוטטה בשורות הקודמות. הקדמתו של הרמ״ע לא נכתבה בשל״ה, ותמורתה נכתב: ׳קונטרים ראשון׳.

ב. במעין גנים, בראש הקונטרס השני, נמצאת הכותרת: ׳קונטרס חדש׳, ולאחריה הפתיחה: ׳אמ״ע׳. הכותרת והפתיחה לא נכתבו בספר של״ה, ותמורתן נכתב: ׳וז״ל קונטרים השני. הקדמה להבין הקונטרים הראשון׳.

ג. בגיליונותיו של הקונטרס הראשון, שכתבו תלמידי האר״י, הוסיף הרמ״ע מפאנו הערות (׳הגה״ה׳) רבות וארוכות משלו. הערות אלו נכללו בספר של״ה, אך רק מקצתן ולא כולן.

66 דפוס 605, דף ריז ע״א–ע״ב.

67 דפוס 523, עמ׳ רמ.

מהו מקורם של הבדלים אלו? האם נטל ר״י הורביץ את הקונטרסים הללו ממעין גנים ושינה את כותרותיהם, או שמצאם לפניו מוכתרים בכותרות חדשות והעתיקם כמות שהם? תשובה על שאלות אלו מצאנו בסדר תקיעות לראש השנה שנעתק בכת״י 604. נתאר כתב יד זה, ואחר נשוב אל ר״י הורביץ ואל הקונטרסים שכלל בספרו שני לוחות הברית.

סדר התקיעות שבכת״י 604 נועד לשימושו של התוקע בשופר בראש השנה. הוא כולל את הפסוקים והברכות שנאמרים לפני התקיעות, ואת סדר התקיעות עם הכוונות על פי קבלת האר״י. כתב היד נעתק בכתיבה אשכנזית של שנות הש׳ האמצעיות, ושנים עשר דפים בו. תחילה, דפים 1 ע״ב – 2 ע״א, נכתבו דברים שונים על התקיעות ועל ברכותיהן. בראש דף 2 ע״א נכתבה הכותרת: ׳טוב טעם ודעת על התקיעות׳. אחר נעתקו שני קונטרסים על התקיעות, הם שני הקונטרסים שכלל הרמ״ע מפאנו בחלק השני של מעין גנים.

א. קונטרס אחד נעתק בדפים 4 ע״א – 7 ע״א. בראשו נכתב: ׳הקדמה להבין הקונטרס הראשון׳, והוא פותח: ׳סדר המועדים שבחודש השביעי׳. זהו הקונטרס השני על התקיעות במעין גנים, הוא הקונטרס שכתב הרמ״ע עצמו. קונטרס זה מסתיים: ׳מכאן ואילך תחילת הקונטרס השני והגהותיו׳.

ב. קונטרס שני נעתק בדפים 8 ע״א – 11 ע״ב, והוא פותח: ׳טעם אז״ל כי בתקיעת שופר יתערבב השטן׳. זהו הקונטרס הראשון במעין גנים, הוא הקונטרס שכתבו תלמידי האר״י.

ג. הערות (׳הגה״ה׳) שהוסיף הרמ״ע בגיליונותיו של הקונטרס הראשון נעתקו כאן, אך רק מקצתן ולא כולן.

כותרות שני הקונטרסים שבספר שני לוחות הברית שוות אפוא לכותרות שכתב מעתיקו של סדר התקיעות בכת״י 604, והן שונות מן הכותרות המקוריות במעין גנים. כל המשפטים שנשמטו בסדר התקיעות שבכת״י 604 אינם בספר של״ה, והמשפטים שנוספו בסדר התקיעות הנזכר ולא היו במעין גנים נמצאים בספר של״ה. גם בהעתקת הערותיו של הרמ״ע נשתוו לגמרי סדר התקיעות שבכת״י 604 וספר של״ה, הן חסר הן יתר. מכאן עולה כי כת״י 604 היה מונח לפני ר״י הורביץ, וממנו הוא העתיק את שני הקונטרסים לספרו שני לוחות הברית.[68]

ראינו כי מעתיקו של סדר התקיעות שבכת״י 604 נטל את שני הקונטרסים ממעין גנים, אך העתיקם בסדר הפוך: תחילה כתב את הקונטרס השני שכתב הרמ״ע עצמו ואחר את הקונטרס הראשון שכתבו תלמידי האר״י. ר״י הורביץ החזיר את סדרם של הקונטרסים למקורו, ובספר שני לוחות הברית העתיק תחילה את הקונטרס שכתבו תלמידי האר״י (׳טעם אז״ל׳) ואחר את הקונטרס שכתב הרמ״ע (׳סדר המועדים׳).

68 העתקה נוספת של שני הקונטרסים על התקיעות נעשתה בידי ר׳ ישראל ישעיה נורצי, כמתואר לעיל סעיף סא. בעותק זה זהים הקונטרסים לגמרי למקורם במעין גנים, ועל כן אין הם מקורם של הקונטרסים שכלל ר״י הורביץ בספר שני לוחות הברית.

עקבנו אחר תוכנם ואחר נוסחם של קונטרסי התקיעות שכלל ר״י הורביץ בספר שני לוחות הברית ומצאנו כי מקורם בסדר התקיעות שבכת״י 604 ומשם העתיקם לספרו. אך כאן יסתפק הספקן וישאל: מנין שסדר התקיעות הנזכר היה מונח לפני ר״י הורביץ ובו מצא את ׳קונטריסים נחמדים׳ ולא ההפך? והלא ייתכן שספר שני לוחות הברית היה מונח לפני מעתיקו של כת״י 604 וממנו העתיק את שני הקונטרסים? כדי לפשוט ספקות אלו שבנו אל סדר התקיעות שבכת״י 604 ואל ספר שני לוחות הברית ובחנו שני מקומות שבהם נבדלו שני החיבורים זה מזה.

א. ר״י הורביץ לא העתיק בספר שני לוחות הברית את הקונטרס השני בשלמותו. אחרי שהחל להעתיק פסקאות אחדות ממנו כתב משפט זה. ׳והנה בעל הקונטרס השני **ביאר בכאן בפרטיות** איך יכוון בכל קול מהקולות ששים, **ואני לא העתקתיו**, מאחר שכבר רמוזים לעיל בקונטרס הראשון בהגהות בקצרה, והמשכיל יבין משם׳.[69]
דילג ר״י הורביץ על פירוט הכוונות שבקונטרס השני, ונימוקו עמו — הן כבר כלולות בקונטרס הראשון. אמנם דילג ר״י הורביץ על הכוונות המפורטות, אך הוא ציין במפורש כי ׳בעל הקונטרס השני ביאר בכאן בפרטיות׳ את הכוונות. ואכן, מעתיקו של סדר התקיעות שבכת״י 604 כתב את הכוונות הללו כולן ׳בפרטיות׳ במקומן בדפים 5 ע״ב – 7 ע״א, ולא דילג עליהן. מכאן עולה בבירור כי ר״י הורביץ החזיק לפניו את סדר התקיעות שבכת״י 604, וממנו העתיק את שני הקונטרסים אל ספרו שני לוחות הברית.

ב. בספר מעין גנים, בתחילת הקונטרס הראשון, נכתב: ׳אח״כ יאמר עלה אלהים בתרועה ה׳ בקול שופר וכל הסדר הכתוב בסידור׳.[70] מעתיקו של סדר התקיעות שבכת״י 604 העתיק את המשפט בנוסח זה: ׳אח״כ יאמר עלה אלדים בתרועה וגו׳ כמו שכתבו בסידור׳ (דף 8 ע״א). גם ר״י הורביץ העתיק את המשפט הנזכר, אבל הוסיף בו תוספת חשובה: ׳אח״כ יאמר עלה אלהים בתרועה כו׳ כמ״ש בסידור הספרדיי׳.[71] ידע ר״י הורביץ כי הקונטרס נכתב במקורו על פי נוסח ספרד, והוא מבחין בינו ובין הסידור בנוסח אשכנז שהוא עצמו מחזיק בו. גם שינוי לשון זה מוכיח כי סדר התקיעות שבכת״י 604 היה מונח לפני ר״י הורביץ, וממנו נטל את ׳קונטריסים נחמדים׳ לספרו שני לוחות הברית.

המעקב אחר מקורותיו של ר״י הורביץ מחזירנו אל המשפטים שהוא כתב בראש הקונטרסים על התקיעות, כמובא לעיל עמ׳ 470. בדבריו הוא התייחס אל ההערות הכתובות בשולי הקונטרס הראשון: ׳מ״מ זכני הש״י להגהות נחמדות שממנו ילמדו כל מקום הכוונה לפי מנהגו׳. מי כתב הגהות אלו? האם ר״י הורביץ הוסיפן בשולי הקונטרס או שהוא מצאן עם הקונטרס עצמו? עתה יכולים אנו להשיב על כך בבירור: כל ההגהות על קונטרס התקיעות שבספר של״ה כבר נמצאות במעין גנים, ומכאן שהרמ״ע מפאנו הוא מחברן והוא הוסיפן בשולי הקונטרס. במלים ׳זכני הש״י להגהות נחמדות׳ לא נתכוון ר״י הורביץ לומר כי הוא כתבן אלא כי הוא מצאן

69 דפוס 605, דף רכ ע״א.

70 דפוס 523, עמ׳ רמא.

71 דפוס 605, דף ריז ע״ב.

כתובות לפניו בסדר התקיעות שבכת״י 604. מלים אלה מצטרפות אל דבריו כי ׳זכני הש״י ומצאתי קונטרסים נחמדים׳, וכשם שמצא ר״י הורביץ את הקונטרסים עצמם כך מצא את ההגהות כתובות עמהם.[72]

אחר שהעתיק את הקונטרסים על התקיעות הוסיף ר״י הורביץ דברים אלה.

> הרי לך מתבאר כוונת כל התוקעים ששים קולות, ולפי חלוקי המנהגים של קהילות המשכילים יבינו איך להמציא הכוונה על הדרך הזה. אמנם המנהג שהוא הדרך הישר והיותר ברור הוא לתקוע מאה קולות... וברוך השם שזיכני לזה **לקבוע המנהג פה בירושלים** ע״ה תוב״ב בין ק״ק האשכנזים לתקוע מאה קולות.[73]

הוראתו של ר״י הורביץ היתה למנהג אשכנז, ובספרי ההלכה האחרונים היא מצוטטת מספר שני לוחות הברית ונסמכת עליו.[74]

עקבנו אחר המנהג לתקוע מאה קולות בראש השנה ומצאנו את תנועתו השלמה: תחילתו בארץ ישראל, בקונטרס שכתבו תלמידי האר״י; ממנה הגיע לאיטליה, ונכלל בספר מעין גנים שכתב הרמ״ע מפאנו; ממנה הגיע לאשכנז, לסדר התקיעות שנעתק בכת״י 604; ממנה הגיע לפרנקפורט או לפראג, לספר שני לוחות הברית שכתב ר״י הורביץ; משם הגיע חזרה לארץ ישראל, כמנהג ירושלים שקבעו ר״י הורביץ הלכה למעשה ולדורות.

[ה] כתבי ר׳ חיים ויטל.

במקומות רבים מצטט ר״י הורביץ מכתבי ר׳ חיים ויטל, כגון קונטרס שמתחיל ׳ענין פסח ויציאת מצרים׳. בראשו נכתב: ׳והנה קצת רמזים לקחתי׳ **מקונטרסי דהאר״י ז״ל** עם תוספת נופך וספיר משלי, ואין רצוני בחיבור הזה לגלות סודותיו מאחר שדבריו הם עמוקים ונסתרים אינם נודעים לרבים׳.[75] קונטרס זה נמצא בכל ספרי הכוונות שתוארו לעיל סעיפים לז, נ, נא.

אלו הן דוגמאות מעטות לדרך ציטוטה של קבלת האר״י בספר שני לוחות הברית. במשמעותם של ציטוטים אלה נדון לאחר שנתאר גם את ספר שער השמים.

[604] כת״י קמברידג׳, האוניברסיטה Add. 171.1, ס׳ 16289, דפים א ע״א – יב ע״ב.
דור ראשון. המאה הט״ז–הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[605] דפוס, שני לוחות הברית, אמשטרדם ת״ט, [2] + תכא + [1] + מד + [5] דפים.

72 העתקה מאוחרת של סדר התקיעות נמצאת בכת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים רז ע״א – ריג ע״ב. בהעתקה זו נוספו דברים מכתבי ר׳ חיים ויטל.

73 דפוס 605, דף רכ ע״ב.

74 משנה ברורה, סי׳ תקצב, ס״ק ד.

75 שני לוחות הברית, מסכת פסחים, דפוס 605, דף קסד ע״א; שער השמים, דפוס 606, דף רנז ע״א.

שער השמים

בבואו לירושלים, בו׳ בכסלו שפ״ב, החל ר׳ ישעיה הורביץ לכתוב סידור תפילה. כך כתב בצוואתו לבניו.

> אתם בניי יצ״ו... באשר שבאתי לירושלים ע״ה תוב״ב בערב שבת פרשת זה שער השמים, ואז עלה במחשבתי לחבר חיבור הקודש הזה כדי שיהיה נדפס שיתפשט בכל תפוצות ישראל כדי שיהיה לי זכות וחלק בכל תפילות ישראל.[76]

ר׳ ישעיה הורביץ קרא לסידור בשם שער השמים, ובהקדמתו לסידור הסביר מדוע קרא לו בשם זה.

> ברוך ה׳... אשר הנחני בדרך אמת והצליח דרכי והביאני לירושלים עיר הקדש בשנת שפ״ב ביום הששי פר׳ וזה שער השמים... ומאחר שגמלני ה׳ החסד הגדול והאביאני(!) למקום הנורא שבו שער השמים... ועל פי הדברים ההם אני קורא שם הספר הזה **שער השמים**. גם שמי בקרבו, כי השמים ושמי חושבניה דדין כדין, **ישעיה**.[77]

בדברי ר״י הורביץ כלולים שלושה נימוקים לבחירת השם ׳שער השמים׳.

א. ירושלים, המקום שאליו הגיע, היא שער השמים.
ב. הוא הגיע לירושלים בו׳ בכסלו שפ״ב, ערב שבת פרשת ויצא, היא הפרשה שבה נמצא הפסוק ׳וזה שער השמים׳.
ג. בשם ׳שער השמים׳ רמז את שמו, ישעיה. חשבון ׳ישעיה׳ וחשבון ׳השמים׳ אחד הם: שצ״ה [395].

בהמשך צוואתו לבניו תיאר ר״י הורביץ את הסידור ואת דרך כתיבתו.

> **ומתחלה עלה במחשבתי** להיות זה הפירוש נדפס בלבדו זולת הסידור, ביען סידורים מלאים כל הארץ כבודם, ולפי מחשבה זו סדרתי ענין החיבור כפי ענין **חיבור המחובר בפני עצמו**.
> אכן **עתה נחמתי** את אשר עשיתי, ואמרתי אל לבי כי לא נגמר במלואו וטובו, לא נאמר בו כי טוב. על כן **עלתה בהסכמה** להיות נדפס גוף הסידור טוב ויפה וחיבורי שהוא **פירוש הסידור סביב סביב לו**, ואז נאמר כי טוב שני פעמים...[78]

מצוואתו של ר״י הורביץ עולה כי הוא כתב את הסידור שער השמים בשתי מהדורות. ראשונה נכתבה כחיבור ׳בפני עצמו׳, ואותה נתכוון להדפיס בלא נוסח סידור התפילה. שנייה נכתבה כפירוש לסידור התפילה, ואותה נתכוון להדפיס ׳סביב סביב׳ לנוסח התפילות.

76 שער השמים, דפוס 606, דף ד ע״ב.
77 שם, דף ג ע״ב.
78 שם, דף ד ע״ב.

המהדורה השנייה של שער השמים נדפסה על ידי ר׳ אברהם הורביץ, נכדו של המחבר, בדפוס 606, והיא מצויה ביד כל אדם. היכן המהדורה הראשונה, היא המהדורה שבה נכתב החיבור ׳בפני עצמו׳? מהדורה זו לא נדפסה, ואין היא רשומה ברשימות הידועות של כתבי היד. האם היא אבדה מאתנו, או שהיא מצויה לפנינו ויכולים אנו לאתרה על פי סימניה? נדיר ושאינו נדיר — שאינו נדיר קודם, ועל כן נדחה לסעיף הבא את בירור עניינה של המהדורה הראשונה הנדירה וכאן נקדים ונתאר את המהדורה השנייה המצויה.

ר׳ אברהם הורביץ עשה כמצוות סבו. הוא הדפיס את סידור התפילה בפנים, ו׳סביב סביב לו׳ סידר את פירושו של ר׳ ישעיה הורביץ. את חיבורו המקורי של ר״י הורביץ סימן הנכד בכותרות ׳שער השמים׳, ועליו הוסיף פסקאות מספרים שנכתבו אחר פטירתו של ר״י הורביץ, כגון שערי ציון מאת ר׳ נתן נטע הנובר ומגן אברהם מאת ר׳ אברהם גומבינר.[79]

כידוע, כוונות האר״י מיוסדות על נוסח ספרד. ר״י הורביץ התפלל על פי נוסח אשכנז, ועל כן הרבה להשוות בין שני הנוסחים וגם לשנות ממנהגו ולהתפלל על פי נוסח ספרד. פעמים אחדות הוא מזכיר ומשבח את ׳נוסח סידור ספרדיים׳: ׳זה לפי תקון נוסח ספרדיים, אמנם לפי מנהג אשכנזים נ״ל יכוון... אמנם מנהג ספרדיי׳ יותר ישר בעיני׳ (דף כז ע״ב), ׳ובסידור ספרדיי׳ ראיתי עוד נוסח שומר א׳ וזהו נוסחו... ויפה מאד בעיני׳ (דף רצז ע״א).[80] ר״י הורביץ הוא המקובל האשכנזי הראשון שנדרש לעניינו של נוסח ספרד שאחז בו האר״י, ובסוגיה זו עתידים לענות מקובלים שיבואו אחריו, כל אחד ואחד על פי דרכו.

•

גם בשער השמים הביא ר״י הורביץ דברים רבים בקבלת האר״י. נציין אחדים מהם.

[א] צמצום ושבירת כלים.

בהגיעו למזמור לד בתהלים, שנאמר בשחרית של שבת, הרצה ר״י הורביץ באריכות את סדר ההאצלה על פי קבלת האר״י. דברים ארוכים ומפורטים כתב על הצמצום, על המלבוש, על שבירת הכלים ועל העלאת הניצוצות מתוכם.

> עוד התבוננתי בזה המזמור הרבה רמזים מרזי הקבלה של האר״י ז״ל בענין עולם הנקודות והמתקלא, ואף שכתבתי שאיני רוצה לגלות מעצם פנ[י]מיות חכמ׳ הקבלה של האר״י ז״ל, מ״מ התבוננתי(!) הפסוקים המראים ע״ז הביאני לגלות **קצת מהקצת כטיפה מן הים...**
>
> כמבואר בחכמת קבלת האר״י ז״ל, דכשעלה ברצונו הפשוט לברוא את העולם כדי להטיב את ברואיו שיכירו את גדולתו ויזכו להיות מרכבה למעלה ולהדבק בו, אז מאמרו והוא

79 על תוספות מאוחרות בסידור שער השמים כתב ר״י וויים, למהדורות סידור השל״ה והפירושים שבו, צפונות יז (תשנ״ג), עמ׳ כה.

80 על שני הנוסחים כתב ר״י הורביץ במקומות נוספים, כגון: דפים נ ע״א, נב ע״א–ע״ב, עט ע״ב, קט ע״א, קטו ע״א, קצה ע״ב, ריט ע״ב, רפה ע״ב.

רצונו שהיה מתפשט לאין תכלית צמצם וקבץ מיניה וביה, ונשאר מקום פנוי אשר יקראוהו באמת טהירו עילאה. ומאי דכתיב הנה המקום אתי משמע כי המקום גם עלה יעלה עם סילוק המאור, והנה גם הוא אחריו בסוד מלבוש, וזהו נקרא טהירו סתם. וזה המלבוש נארג משורש אותיות התורה שהם רל״א שערים פנים ואחור.
ובטהירו הזה היה מתגלה האצילות בסוד נקודות... והענין כי הנקודות מחסד ואילך לא יוכלו לסבול האור הגדול והמאור הנעלם ונשתברו... והנה שבירתן זו היא מיתתן, אמנם מיתתן היא בית חייהם... מוריד שאול המאנין תבירין... ויעל את ניצוצי הטהרה בסליקו עלאה... הנה **גליתי קצת רמזים** מחכמת קבלת האר״י ז״ל.[81]

דברים אלו הם דברי ר׳ ישעיה הורביץ עצמו, והוא לא העתיקם מהקונטרסים שהיו בידיו. דבריו מיוסדים על ספר יונת אלם, שתואר לעיל סעיף מה, ועל ההקדמות שכתב הרמ״ע מפאנו, שתוארו לעיל סעיף סג. לשונות אחדים שכתב כאן ר״י הורביץ נמצאים רק בספר יונת אלם: ׳הנה המקום אתי משמע כי המקום גם עלה יעלה עם סילוק המאור׳ (פרק א), ׳אמנם מיתתן היא בית חייהם׳ (פרק יט). על ספר זה המליץ ר״י הורביץ באיגרתו לר׳ שמואל מפרמישלא, כמתואר לעיל סעיף סב.

לצדם של דברים אלה הוסיף ר״י הורביץ הערה (׳הג״ה׳), ובה כתב על אדם קדמון.

אלו התיבות רומזים בקיצור נמרץ על רצונו הנעלם בעומק ההעלמה באין סוף ותכלית, וזהו שמו... בגי׳ רצון... עד שנתהווה העלמו של אדם קדמון הקוד׳ לכל הקדומי׳ שהוא קדמון לעול׳ האצילו׳ אשר **גילה רז ממנו באורך ורוחב ועומק** האלהי האר״י ז״ל... בחלק עקודים ובנקודים ובברודים...
הנה **גליתי כטפה מן הים הגדול** מחכמת האלהי האר״י ז״ל, **אשרי הזוכה לעמוד בסודו**.[82]

ראשה של הערה זו נסמך על הקדמות הרמ״ע מפאנו, אבל גופה מיוסד על דרוש אדם קדמון שכתב ר׳ חיים ויטל. ר׳ ישעיה הורביץ כתב כאן על אדם קדמון ועל האורות היוצאים ממנו, אך הוא הביא רק מעט מן המעט מן הכתוב בקונטרסו של ר״ח ויטל. ההפרש בין פנים החיבור ובין ההערה הוא מהותי: מהלך ההאצלה שבפנים החיבור מיוסד על כתביהם של ר׳ ישראל סרוק והרמ״ע מפאנו, ואילו מהלך ההאצלה שבהערה מיוסד על כתביו של ר׳ חיים ויטל. עד כמה שידיעותינו מגיעות, דרוש אדם קדמון לא היה מונח לפני ר״י הורביץ בהיותו בחוץ לארץ, והתפעמותו מהקונטרס החדש שאליו התוודע בירושלים ניכרת יפה בדבריו על הסודות שנתגלו לו.[83]

81 שער השמים, דפוס 606, דפים נו ע״א – נז ע״א.

82 שם, דף נו ע״ב.

83 בכל כתבי היד שהיו בפרנקפורט לא נמצא דרוש אדם קדמון, כמתואר לעיל סעיפים סב–סה.

[ב] כוונת קריאת שמע.

דברים ברורים ומפורשים על הקונטרסים בקבלת האר״י שהגיעו אליו בארץ ישראל כתב ר״י הורביץ בכוונות קריאת שמע. כאן הדגיש ר״י הורביץ את ההפרש הגדול בין קבלת האר״י ובין קבלת קודמיו, ובדברים נרגשים הביע את התפעלותו ׳מסתרי סודותיו׳ של האר״י שנגלו ונודעו לו בהיותו בירושלים.

> אתם ראיתם את כל מה שכתבתי בזה הפסוק של הייחוד, שהוא על פי המתבאר מקבל׳ המקובלי׳ לפי מה שמפורסם בדבריהם. אבל יש **פנימי׳ לפנימי׳**, עמוק עמוק מי ימצאנה ואיש חכם ידלנה, הו׳ החכ׳ השל׳ המקובל האלהי הרב הגדול האר״י ז״ל, אשר האי׳ עיני המשכילים בחכמה הפנימית, **בסודי סודות** ה׳ ליראיו, בטעמי המצות ונימוקיהן... אשרי הזוכ׳.
>
> ואני קיימתי להן בנפשאי תמיד במופלא ממך אל תראי לרבים, ומנעתי את עצמי מלגלות **סודותיו הפנימיים** לרבים אשר לא יחכמו כי אם הדברים הפשוטים המובנים מדבריו, כי אמרתי כי אין המון העולם כדי להשתמש **באור הגנוז**. אך בפסוק הזה של קבלת עול מלכות שמים נפשי חשקה, ונכסף נכספתי לגלות קצת **מסתרי סודותיו** אשר זכיתי להנות מאורו, אחת הנה ואחת הנה, מתוך **קונטרסי תלמידיו הקדושים אשר בארץ**.[84]

[ג] כוונות מתוך קונטרסי האר״י.

ר״י הורביץ ציטט כוונות מתוך ׳קונטרסי האר״י׳, והוא מזכיר אותן בלוויית תוארי שבח מיוחדים. מעט מאלה נביא כאן.

> והנה עתה אודיע איזה ראוי סודו׳ שמצאתי **בקונטרסי דהאר״י ז״ל** בביאור הקדיש. והעמיק מאוד בעניני׳, וכבר כתבתי בהקדמת החיבור שהסכמתי שלא לגלות **מעומק חכמתו** שום דבר בכתב כי לא ניתן רק למסור פה אל פה, מ״מ עניני רמזיו אפרשם כיד ה׳ הטובה עלי בדרך החכמה המבוארת.[85]
>
> וראה ראיתי **בקונטרסי דהאר״י ז״ל** דברים מתוקים בענין הזכרות גאולת מצרים.[86]
>
> והנה זכני ה׳ לראות **בקונטריסי דהאלהי האר״י**... ודבריו דברי אלהים חיים.[87]

כל הציטוטים שר״י הורביץ מביא מ׳קונטריסי דהאר״י ז״ל׳ או מ׳קונטריסי דתלמידי האר״י ז״ל׳ מכוונים לקונטרסים שכתב ר׳ חיים ויטל.

[606] דפוס, שער השמים, אמשטרדם תע״ז, [5] + ד–שלה + קלט + קל + [1] + נב דפים.

84 שער השמים, דפוס 606, דף פט ע״ב.
85 שם, דף פ ע״ב.
86 שם, דף צג ע״א.
87 שם, דף קא ע״א.

בין קבלת חוץ לארץ ובין קבלת ארץ ישראל

הבאנו מקומות אחדים בשני ספריו של ר׳ ישעיה הורביץ – שני לוחות הברית ושער השמים – שבהם הוא מצטט דברים בקבלת האר״י. כל המעיין בציטוטים אלה יראה כי ר״י הורביץ לא השווה את מידותיו בהבאת דברי האר״י.

א. ר׳ ישעיה הורביץ ציטט מספרי הרמ״ע מפאנו – כנפי יונה, יונת אלם, ׳מגלת סתרים׳ – כדברים מובנים מאליהם וכפי שהוא מצטט מספרי קבלה אחרים. לעומת זאת, את קונטרסי ר׳ חיים ויטל הוא הביא כסודות עמוקים שאין לגלותם ברבים אלא בהסתרה ובזהירות רבה.
ההפרש בין שתי הקבלות נראה בבירור בפירושו של ר״י הורביץ למזמור לד בתהלים, שממנו ציטטנו לעיל. בפירוש זה הוא הביא הן את דברי הרמ״ע מפאנו הן את דברי ר״ח ויטל, ולדברי שניהם הוסיף מלות זהירות והתנצלות, אך הבדל גדול בין אלה ובין אלה. את דברי הרמ״ע הוא סיכם בפנים החיבור, בהרצאה שלמה וארוכה שאינה מסתירה מאומה, ואילו את דברי ר״ח ויטל הוא סיכם בהערת גיליון, בציטוט חסר וקצר שמגלה טפח ומסתיר טפחיים.

ב. אמנם ציטט ר״י הורביץ מקונטרסי ר״ח ויטל הן בשני לוחות הברית הן בשער השמים אבל דרך ציטוטו בשני ספרים אלו אינה שווה – הציטוטים מקונטרסים אלה בשער השמים ארוכים מן הציטוטים בשני לוחות הברית.

הבדלים אלו נובעים משתי ספריות החיבורים שהיו בידי ר׳ ישעיה הורביץ. ספרי הרמ״ע מפאנו וקובץ החיבורים של ר׳ אלכסנדר כ״ץ היו בידי ר״י הורביץ עוד בהיותו בחוץ לארץ לפני שנת ש״פ, ואילו קונטרסי ר׳ חיים ויטל הגיעו אליו רק אחר שהגיע לירושלים בשנת שפ״ב. הספרים שהיו באשכנז היו ידועים וגלויים לפניו, ומשום כך ציטט מהם ר״י הורביץ באריכות. הספרים שהיו בארץ ישראל היו כמוסים ממנו ונודעו לו רק בבואו אליה, ומשום כך הוא ציטט מהם במשורה. סמכותם של כתבי ר״ח ויטל, ההערכה העצומה אליהם, הציפייה הגדולה ללמוד את תוכנם והחידושים העמוקים שנמצאו בהם – כל אלה גרמו לר״י הורביץ להבחין בין קבלת האר״י שנודעה לו בחוץ לארץ ובין קבלת האר״י שנודעה לו בארץ ישראל.
ההבדל ביחסו של ר״י הורביץ אל שתי ספריות החיבורים ניכר גם במשך שהותו בארץ ישראל. כתיבתו של שני לוחות הברית נסתיימה בשנת שפ״ד, ואילו כתיבתו של שער השמים החלה רק בשנת שפ״ב. הורתו של שני לוחות הברית בחוץ לארץ ולידתו בארץ ישראל, ואילו שער השמים הורתו ולידתו בארץ ישראל. דרך ציטוטיו של ר״י הורביץ מקונטרסי ר׳ חיים ויטל תלויה במשך הזמן שהם היו בידיו, ומשום כך כל המאוחר מחברו ארוך ומבונה הימנו.[88]

88 א׳ וולפסון, השפעת האר״י על השל״ה, קבלת האר״י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י (תשנ״ב), עמ׳ 446–448, הבחין בין שני לוחות הברית שתחילת כתיבתו בחוץ לארץ ובין שער השמים שכל כתיבתו בארץ ישראל, אך כיוון שלא זיהה אלו חיבורים בקבלת האר״י היו בידיו של ר״י הורביץ בחוץ לארץ ואלו חיבורים נוספים הגיעו אליו בארץ ישראל לא דק בהבחנותיו והן נותרו כלליות מדי.

ההפרש בין שתי ספריות החיבורים ניכר לא רק בדרך שבה ציטט ר״י הורביץ פסקאות מקבלת האר״י אלא גם בקביעת ההלכה והמנהג. ר״י הורביץ הלך אחר כתבי ר״י סרוק, ובמקומות אחדים קבע על פיהם את ההלכה והמנהג. כך עשה במניין הכיכרות בסעודות השבת, וכך עשה במניין התקיעות בראש השנה.
תוספת דברים בסוגיה זו תבוא בסוף הסעיף הבא, לאחר שנתאר את פנקסו של ר׳ ישעיה הורביץ.

[סז] עריכת ר׳ ישעיה הורביץ: פנקס כתבים

בסעיף הקודם תיארנו את שני ספריו הנודעים של ר׳ ישעיה הורביץ, שני לוחות הברית ושער השמים. קודם לשני ספרים אלו פנקס שר׳ ישעיה הורביץ כתבו לעצמו, והוא נודע כאן לראשונה.
אוסף של דברים שונים בהלכה, במנהג ובקבלה נמצא בכת״י 607. ארבעים ושמונה דפים בו, וכתיבתו אשכנזית משנות הש׳ האמצעיות. נמצאים בו חידושים על ארבעה טורים, סדר קידושין ונישואין, חיבורים קצרים בקבלה, חידושים על פרשיות השבוע, חידושים על הגדה של פסח, גימטריאות שונות ודברים קצרים נוספים. מתוכן כתב היד ומצורת כתיבתו נראה בבירור שלפנינו פנקס שנרשמו בו דברים בכתיבה ראשונה שאינה ערוכה ומסודרת כדבעי.
הכותב לא הודיע את שמו בפירוש, אך במקום אחד רשמו ברמז. בכתב היד נמצא חיבור קצר על כוונות התפילה, ובראשו נכתבה כותרת זו.

> מחברת היריעה זו אני קורא אליה ש״ם **שע״ר השמי״ם**, שמי בקרבו, **שמי ותיבת השמי״ם חושבניה דדין כחושבניה דדין**.[89]

כאן הודיע המחבר כי חשבון שמו וחשבון המלה ׳השמים׳ חד הם. רמז המחבר לשמו, אך לא גילהו בבירור. כותרת דומה להפליא מצאנו בהקדמתו של ר״י הורביץ לסידור שער השמים, שצוטטה בסעיף הקודם, אלא ששם הודיע שמו ״ישעיה׳ במפורש.

> ועל פי הדברים ההם אני קורא שם הספר הזה **שער השמים**. גם שמי בקרבו, כי השמים ושמי חושבניה דדין כדין, **ישעיה**.

ואכן, חשבונה של המלה ׳השמים׳ הוא שצ״ה, וכן חשבון השם ״ישעיה׳ הוא שצ״ה בדיוק.

מכאן עולה בבירור כי מחברה של ׳מחברת היריעה׳ שבכת״י 607 הוא ר׳ ישעיה הורביץ, מחברם של שני לוחות הברית וסידור שער השמים. כת״י 607 נכתב בכתיבה אחת מראשו לסופו, ואם כן הפנקס כולו משל ר״י הורביץ הוא. גם השוואת כתיבתו של כת״י 607 לכתיבותיו הידועות של ר״י הורביץ מאשרת קביעה זו.[90]

89 כת״י 607, דף 38 ע״א.
90 כתיבת ידו של ר״י הורביץ תירשם להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מא.

בפנקסו מזכיר ר״י הורביץ חכמים אחדים בברכת החיים, כגון: ׳ובשם מהר״י ואלק יצ״ו׳ (דף 17 ע״ב). זהו ר׳ יהושע ואלק כ״ץ, רבו של ר״י הורביץ ומחברו של ספר מאירת עינים (סמ״ע), שנפטר בניסן שנת שע״ד.
אימתי והיכן כתב ר״י הורביץ את הפנקס שלפנינו? נתאר תחילה את כל החיבורים שבפנקס ואחר נשיב על שאלות אלו.

תוכן הפנקס

פנקסו של ר׳ ישעיה הורביץ כולל חיבורים וליקוטים בנושאים רבים. טבעו של פנקס שכתובים בו מאמרים ופסקאות בלא תכנית מסודרת מראש, והרי הם ׳לחם חם כיום הלקחו׳. משום כך לא נוכל לתאר כאן את כל תוכנו של הפנקס, ועל כן נצמצם עצמנו ונתאר רק את מאמרי הקבלה שבו.

[א] ׳דרוש האצילות בקיצור מופלג׳ (דף 21 ע״א–ע״ב).
זהו ׳סדר האצילות בקיצור מופלג׳ שכתב ר״ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף כא. הדרוש נעתק כאן עם דברי ר׳ שמשון ב״ק בסופו, כפי שנשלח מארץ ישראל לאיטליה, כמתואר לעיל סעיף לה.

[ב] פירוש השירים של שבת מאת ר׳ ישראל סרוק (דפים 21 ע״ב – 28 ע״א).
בראשו: ׳פירוש השירי׳ של שבת שעשה הרב האלדי כמהר״ר יצחק לוריא׳. פירוש השירים נעתק עם תיקוניו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נז.

[ג] ׳סוד המרגלא׳ (דפים 28 ע״ב – 29 ע״ב).
העתקה מתוך קובץ ׳סוד המרגלא׳ שנמצא בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סד. ר״י הורביץ העתיק רק את תחילת הקובץ, והעתקתו מתאימה לנמצא בכת״י 591, דפים נח ע״א – נט ע״א.

[ד] ׳אלה הדרכים אשר תנהיג עצמך לדעת סודות התורה כי כלם צריכי׳ לך׳ (דף 31 ע״ב).
עמוד זה נעתק מכנפי יונה בעריכת הרמ״ע מפאנו, חלק שני, סעיפים א–ב.

[ה] כללים קצרים בענייני הספירות והפרצופים (דף 36 ע״ב).

[ו] כוונת נטילת ידיים (דף 37 ע״א).
כתב ר״י הורביץ בפנקסו.

> כשנוטל ידיו ביד ימין בג״פ יודין בשם מ״ב של שם ע״ב וביד שמאל יכוון בשם מ״ב של ש״ם ס״ג. וכשישפשף יחדיו הידים יכוון בשם מ״ב של שם מ״ה. וכשרוחץ פניו בפעם הג׳ יכוון בשם ע״ב ושם ס״ג ובשם מ״ה.
> והתועלת בכוונת(!) אילו וכיוצא בהם הוא ע״ד סוד כל אבר מחזיק אבר,[91] ובזכות זה יבורך ע״ד כל המבורך מתברך. **ואמר החכם** נר״ו, כשהאדם נוטל ידיו בעצמו ישפוך תחלה

91 על מאמר חז״ל זה כתב י׳ אבידע, אבר מחזיק אבר, סיני כט (תשי״א), עמ׳ תא–תב.

ביד ימין ע״י שמאל ויכוון בשם מ״ב של שם ס״ג, ואחכ״ך יטול שמאל מיד ימין ויכוון בשם מ״ב של שם ע״ב.

פסקה זו איננה בספר כנפי יונה או באחד החיבורים הידועים. היא נמצאת, מלה במלה, רק בחיבור נוסף אחד שנודע לנו — פנקס הכתבים והחידושים של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כת״י 379, דף סח ע״ב. קובץ זה נכתב בשנת שס״ב באסטי, כמתואר לעיל סעיף מט.
׳החכם נר״ו׳ הוא כינויו הקבוע של ר׳ ישראל סרוק בקרב תלמידיו, כמתואר לעיל סעיף מד.

[ז] רשימת מילויי שם הוי״ה ופסקאות נוספות (דף 37 ע״א).
ר״י הורביץ ערך רשימה של מילויי שם הוי״ה. הרשימה מסודרת בשני טורים, והיא כוללת את מניני המילויים ואת משמעותם בעולם האצילות. הרשימה כוללת את המילויים הבאים:
׳(מילויים) מד... מה... מח... מט... גן... בן... דן... חן... סב... סג... סז... עב...׳.[92]
רוב המילויים הללו לא יימצאו בחיבוריהם של ר״ח ויטל ושאר תלמידי האר״י אלא רק בחיבורים שנכתבו בבית מדרשו של ר״י סרוק. על חלק ממילויים אלו מיוסד דרוש נט בספר דרושים מקובצים, חלק שני, כת״י 492, דף 82 ע״א. על חלק ממילויים אלו נסמכת כוונת שמע ישראל בספר תק״ן ליקוטים, סעיף שיא, כת״י 487, דפים 61 ע״ב – 62 ע״א. סעיף זה מסומן בצדו בשני קווים, לאמר ר״י סרוק חיברו, כמתואר לעיל סעיף נח. בשני מקומות אלו נמצאים המילויים הללו שזורים בדרושים ובכוונות שנכתבו בבית מדרשו של ר״י סרוק.
רשימה שלמה של מילויי שם הוי״ה, בנוסח זה ובצורה זו, איננה בספר כנפי יונה או באחד החיבורים הידועים. היא נמצאת, בנוסח זהה ובצורה זהה, רק בחיבור נוסף אחד שנודע לנו — בפנקס הכתבים והחידושים של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כת״י 379, דפים סד ע״ב – סה ע״א. בקובץ זה, שנכתב בשנת שס״ב באסטי, נמצאת רשימת המילויים ערוכה בשני טורים וזהה בנוסחה לרשימה שלפנינו, בהבדל אחד בלבד: רמי״ס הלוי כתב את המילויים בספרות, ואילו ר״י הורביץ כתבם באותיות.

[ח] סדר סעודות השבת (דף 37 ע״ב).
כתב ר״י הורביץ בפנקסו.

> בכל סעודה מסעודת השבת ושל מוצאי שבת... ומסדר על שולחנו שתים עשרה ככרות בסעודה של ערבית ואומר דא סעודא דחקל תפוחין קדישין...
> שחרית מסדר שמונה ככרות ואומר דא סעודתא דעתיקא קדישא...
> במנחה מסדר ארבע ככרות ואומר דא סעודא דזעיר אנפין...
> ובכל ג׳ סעודות אלה לא נקיט בידיה אלא —— ככרות...
> אחר ההבדלה במ״ש מסדר שולחנו עם ב׳ ככרות ולא נקיט בידיה אלא חדא ואומר דא סעודא דדוד מלכא...
> מספר כל הככרות כ״ו כמספר אותיות השם ברוך הוא.

92 נעיר כי גם בדף 47 ע״א החל ר״י הורביץ לרשום את מילויי שם ההוי״ה, אך לא השלים שם את מלאכתו.

אמנם לא ציין ר׳ ישעיה הורביץ כל מקור לדברים אלו, אבל מקורם ברור – הם נעתקו מספר כנפי יונה שבעריכת הרמ״ע מפאנו, חלק ב, סעיף ג. ספר זה תואר לעיל סעיף מה, והיה לפני ר״י הורביץ בפרנקפורט כחלק מקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.

השוואת סדר הסעודות בהעתקתו של ר״י הורביץ למקורו בספר כנפי יונה מגלה תופעה מיוחדת ויוצאת דופן שאומרת דרשני. כי אמנם העתיק ר״י הורביץ את הכתוב בכנפי יונה מלה במלה, אך מלה אחת החסיר ותמורתה רשם קו ארוך. על מניין הכיכרות שעליהן יש לבצוע בכל אחת מן הסעודות נאמר בכנפי יונה: ׳ובכל ג׳ סעודות אלה לא נקיט בידיה אלא תרי ככרות׳. ר״י הורביץ לא העתיק את המלה ׳תרי׳, ובמקומה רשם בפנקסו קו ארוך, כמצוטט לעיל.[93] מדוע עשה כן? מדוע לא העתיק את הפסקה מספר כנפי יונה בשלמותה? מדוע הוא לא ציין את מספר הכיכרות שיש לבצוע עליהן?

תשובה על כך תימצא בספרו שני לוחות הברית. לעיל, סעיף סו, ראינו כי בספר זה דן ר״י הורביץ באריכות במניין הכיכרות שעליהן יש לבצוע והביא את הדעות השונות שנאמרו בסוגיה זו, ורק לאחר כל אלה כתב את הכרעתו. כיוון שכתיבתו של הפנקס קדמה לכתיבת ספר שני לוחות הברית, ובעת כתיבת הפנקס עדיין לא הכריע ר״י הורביץ בשאלת מניין הכיכרות שעליהן יש לבצוע בכל סעודה, לא העתיק את המלה ׳תרי׳ מספר כנפי יונה, ותמורתה רשם קו ארוך, לאמר: עדיין לא נתברר לי מניין הכיכרות שעליהן יש לבצוע בכל אחת מסעודות השבת. ואמנם אחר שקבע ר״י הורביץ את מניין הכיכרות שעליהן יש לבצוע הוא שב והעתיק בספר שני לוחות הברית את הסעיף מכנפי יונה, והפעם לא החסיר ממנו מאומה – המשפט ׳לא נקיט בידיה אלא תרי ככרות׳ מופיע בו בשלמותו.

נמצא כי בשני מקומות, בפנקסו האישי ובספר שני לוחות הברית, העתיק ר״י הורביץ סעיף שלם מתוך ספר כנפי יונה שעוסק בסדר סעודות השבת. שני המקומות נבדלו זה מזה באשר למניין הכיכרות שיש לבצוע עליהן אך לא באשר למניין הכיכרות שיש להניח בכל אחת מסעודות השבת. הן בפנקסו האישי הן בשני לוחות הברית הלך ר״י הורביץ בשיטתו של ר׳ ישראל סרוק וכתב כי בסעודות השבת יש להניח י״ב, ח׳, ד׳ וב׳ כיכרות.[94]

[ט] ׳שער השמים׳ (דפים 38 ע״א – 42 ע״ב).

לעיל, ראש סעיף זה, הבאנו את הכותרת שכתב ר״י הורביץ בראש החיבור. אחרי הכותרת כתב ר״י הורביץ הקדמה קצרה לחיבור. תחילה ציטט מספרי הרוקח והטור שורות אחדות על חשיבותה של התפילה בכוונה, ביראה ובהתבודדות, ואחר כתב את תוכנו של ׳שער השמים׳.

ע״כ ארשום קצת מסתרי השמות מהמתגלה מפי קדוש מהר״ם ז״ל בפרדס ומקדושי עליון הקודמים בכוונת התפלה והזמירות והתושבחות והיחוד על פי הסוד, וגם סודות המצות

93 צילום סדר סעודות השבת בפנקסו של ר״י הורביץ יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, צילום מס׳ 22.

94 דברים נוספים בסוגיה זו כתבנו בתיאור שני לוחות הברית, לעיל סעיף סו.

הנהוגות בבית המקדש מעט, הכל על פי חכמי האמת המכוונים(?) על פי המלאך בוצינא קדישא רשב״י.

ב׳מחברת היריעה׳ הנקראת ׳שער השמים׳ כתב ר׳ ישעיה הורביץ כוונות קצרות לתפילות כל השנה, וכן לתקיעת שופר, לנטילת לולב ולהקפות. כוונות אלו כתובות פסקאות פסקאות, כגון: ׳סוד התפילין׳ (דף 39 ע״א), ׳סוד מאה ברכות בכל יום׳ (שם), ׳סוד ברוך שאמר׳ (דף 39 ע״ב), ׳סוד הקדיש׳ (שם), ׳סוד אמן׳ (שם), ׳סוד ברכו׳ (דף 40 ע״א), ׳סוד הקדושה׳ (דף 41 ע״א), ׳סוד המילה׳ (שם), ׳סוד הציצית׳ (דף 41 ע״ב), ׳סוד תקיעת שופר׳ (דף 42 ע״א), ׳סוד הנענועים׳ (דף 42 ע״ב), ׳סוד ההקפות׳ (שם).
לעתים ציין ר׳ ישעיה הורביץ את מקורן של פסקאות אלו: ׳מקבלת האלהי ר׳ יצחק לוריא ז״ל׳ (דף 38 ע״ב), ׳כמבואר בארוכה בפרדס בשער הכוונה׳ (שם), ׳וזה הענין נתבאר באריכות בפרדס ופי׳ התפלות שלו׳ (שם), ׳כתב הפרדס׳ (דף 39 ע״ב), ׳וכתב האלהי מהר״ם בפרדס ובפי׳ התפלות׳ (דף 40 ע״א), ׳כמבואר בפרדס שער הצינורות׳ (דף 41 ע״א), ׳כתב מהר״ם קורדוואירו בפי׳ התפלות׳ (דף 41 ע״ב), ׳כתב מהרמ״ק הנ״ל׳ (דף 41 ע״ב), ׳כתב הפרדס׳ (דף 42 ע״ב), ׳ז״ל הפרדס׳ (דף 42 ע״ב).

•

שער השמים שכתב ר״י הורביץ בפנקסו הוא אפוא חיבור קצר, חמישה דפים אורכו, שבו סיכם את כוונות התפילה. ר״י הורביץ כתב חיבור נוסף בשם שער השמים, ואותו תיארנו בסעיף הקודם. מה היחס בין שני החיבורים? על כך השיב ר״י הורביץ עצמו בצוואתו לבניו, שנדפסה בתחילת סידור שער השמים, ודברים ממנה הבאנו בסעיף הקודם.
בצוואתו כתב ר״י הורביץ כי את שער השמים סידר פעמיים: תחילה כחיבור ׳בפני עצמו׳, שאותו נתכוון להדפיס בלא סידור התפילה; ואחר כפירוש לסידור התפילה, שאותו נתכוון להדפיס ׳סביב סביב׳ לנוסח התפילות. תיאורה של המהדורה השנייה תואם את סידור שער השמים שנדפס בדפוס 606, כמתואר בסעיף הקודם. איה המהדורה הראשונה של הספר? כך שאלנו בסעיף הקודם, ועתה יכולים אנו לענות: המהדורה הראשונה של שער השמים נמצאת בפנקסו של ר״י הורביץ.
ואכן, ב׳מחברת היריעה׳ הנקראת ׳שער השמים׳, שכתב ר״י הורביץ בפנקסו, סודרו כוונות התפילה בלי נוסח הסידור. כך בדיוק תיאר ר״י הורביץ בצוואתו את המהדורה הראשונה של החיבור: ׳ומתחלה עלה במחשבתי להיות זה **הפירוש נדפס בלבדו** זולת הסידור, ביען סידורים מלאים כל הארץ כבודם, ולפי מחשבה זו סדרתי ענין החיבור כפי ענין **חיבור המחובר בפני עצמו**׳. אלא שאחר כך התחרט ר״י הורביץ ממחשבתו הראשונה ועל כן סידר מחדש את החיבור כפירוש סביב סידור התפילות, ככל המתואר בסעיף הקודם.

ראינו כי ׳שער השמים׳ שבפנקס הוא חיבור קצר, רק חמישה דפים אורכו. מדוע? כי סידורו לא מצא חן בעיני ר״י הורביץ, ובלשונו: ׳אכן **עתה נחמתי** את אשר עשיתי, ואמרתי אל לבי כי

לא נגמר במלואו וטובו, לא נאמר בו כי טוב׳. משום כך לא השלים ר״י הורביץ את מלאכתו, ומהדורתו הראשונה של ׳שער השמים׳ נשארה גנוזה בפנקסו ולא נודעה עד עתה.

•

כיוון ששתי המהדורות של שער השמים בידינו, נשאל: מה היחס בין שתיהן? האם שוקעה המהדורה הראשונה בשנייה ונכללה בה? השווינו בין שתי המהדורות ומצאנו כי אכן נטל ר״י הורביץ פסקאות שכתב תחילה במהדורה הראשונה וכללן במהדורה השנייה. גם בשני לוחות הברית כלל ר״י הורביץ פסקאות שכתבן תחילה בפנקסו. נרשום אחדות מפסקאות אלה.

א. סוד התפילין, פנקס, דף 39 ע״א = שני לוחות הברית, דפוס 606, דף קטו ע״ב.
ב. סוד הקדיש, פנקס, דף 39 ע״ב = שער השמים, דפוס 606, דף עט ע״א.
ג. סוד ברכו, פנקס, דף 40 ע״א = שער השמים, דפוס 606, דף פא ע״א.
ד. סוד המילה, פנקס, דף 40 ע״ב = שני לוחות הברית, דפוס 605, דף קטז ע״ב.
ה. סוד הציצית, פנקס, דף 41 ע״ב = שני לוחות הברית, דפוס 605, דף קטו ע״ב.

זהו הצד השווה בין שתי מהדורותיו של שער השמים, ולעומתו ניכר הצד השונה ביניהן: רק במהדורה השנייה, זו שבדפוס, הביא ר׳ ישעיה הורביץ כוונות מ׳קונטרסי האר״י׳, ולא במהדורה הראשונה שנכתבה בפנקסו. משמעותו של הבדל זה תתברר להלן, אחרי שנשלים את תיאור שאר החיבורים בקבלה הכתובים בפנקס שלפנינו.

[י] ׳סדר קריאת התורה בחול ובשבת עם הכונה הנכונה נתונה מפי הרב נר״ו׳ (דפים 43 ע״א – 44 ע״א).
בראש הקטע כתב ר״י הורביץ: ׳מקבלת מהרא״י לוריא ז״ל. העתקתי׳. הקטע נמצא בתק״ן ליקוטים, מחציתו הראשונה של סעיף תק, כת״י 487, דפים 145 ע״ב – 147 ע״א. בצדו של סעיף זה שורטטו שני קווים, ומכאן שר׳ ישראל סרוק הוא מחברו.

[יא] ׳פירוש ברכת הלבנה. נודע לכל שער באי חכמת האמת׳ (דפים 44 ע״ב – 45 ע״ב).
דברים אלו נמצאים בספר תק״ן ליקוטים, סעיף תקי, כת״י 487, דפים 156 ע״א – 157 ע״א. בצדו של סעיף זה שורטטו שני קווים, ומכאן שר׳ ישראל סרוק הוא מחברו.

[יב] פירוש על הלחש ׳עטיפא בקיטפא׳ מאת הרמ״ע מפאנו (דפים 45 ע״ב – 46 ע״א).
בראשו: ׳זו היא מפי׳ הרמ״ע יצ״ו על לחש כזה הנמצא בזוהר׳. דברים אלו נמצאים בספר תק״ן ליקוטים, מחציתו הראשונה של סעיף תקז, כת״י 487, דפים 153 ע״א – 154 ע״א. בצדו של סעיף זה לא שורטטו קווים כלל, ומכאן אנו למדים כי הרמ״ע מפאנו הוא מחברו.

זמנו ומקומו של הפנקס

כשם שלא הודיע ר״י הורביץ את שמו בפנקסו כך לא ציין את זמנו ואת מקומו, ועל כורחנו צריכים אנו לתור אחר סימנים שישלימו חסרונות אלו. מכל אשר כתבנו לעיל מתבררים ציונים אחדים.

א. בדף 17 ע״ב נזכר ר׳ יהושע ואלק כ״ץ בברכת החיים, ומכאן עולה שהדברים נכתבו לפני פטירתו בניסן שע״ד. ר״י הורביץ עזב בסוף שנת שע״ד את פרנקפורט ועבר לפראג, ומכאן שאת הדפים הראשונים שבפנקס הוא כתב בפרנקפורט לפני ניסן שע״ד.

ב. בדף 38 ע״א ואילך נכתב שער השמים במהדורתו הראשונה. כתיבת הספר החלה אחר שהגיע ר״י הורביץ לירושלים ׳בערב שבת פרשת זה שער השמים׳, כאמור לעיל סעיף סו. הדפים האחרונים שבפנקס נכתבו אפוא בירושלים בשנת שפ״ב.

נמצא כי אמנם קצר הוא פנקס הכתבים שבכת״י 607, ורק ארבעים ושמונה דפים בו, אך כתיבתו ארוכה ומתמשכת — הוא ליווה את ר״י הורביץ בדרכו הארוכה מפרנקפורט לפראג, וממנה לירושלים.

האם כתב ר״י הורביץ בפנקס בכל שנות שהותו בירושלים? כדי לענות על שאלה זו בחנו את המקורות שהיו לפני ר״י הורביץ ואשר מהם העתיק לפנקסו. בסעיף הקודם ראינו כיצד ציטט ר״י הורביץ במהדורתו השנייה של שער השמים מקונטרסי ר׳ חיים ויטל. לעומת זאת, במהדורה הראשונה של שער השמים (חיבור ט) לא כלל ר״י הורביץ מאומה מקונטרסי ר״ח ויטל שהגיעו אליו בארץ ישראל. עיון בשאר החיבורים שבפנקס יגלה כי שער השמים אינו שונה מהם, וכי מקומם של קונטרסים אלה נפקד לא רק משער השמים אלא מן הפנקס כולו.
מן הרשימה המפורטת של החיבורים שנעתקו בפנקס אנו למדים כי את כולם נטל ר׳ ישעיה הורביץ מספריית החיבורים שהיתה בידיו באשכנז. רוב החיבורים היו בידיו של ר״א כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיפים סב–סג, וכך יכול היה ר״י הורביץ לראותם. שני חיבורים בפנקס — כוונת נטילת ידיים (חיבור ו) ורשימת מילויי ההוי״ה (חיבור ז) — לא היו בפרנקפורט אלא באסטי שבאיטליה. שני חיבורים אלה נמצאים בפנקסו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, תלמידו של ר׳ נתן אוטולינגו, כמתואר לעיל סעיף מט.
מכל אלה עולה כי כל החיבורים בקבלת האר״י שהעתיק ר״י הורביץ בפנקסו היו בידו בחוץ לארץ. מקונטרסי ר׳ חיים ויטל שהגיעו אליו בארץ ישראל, כמתואר לעיל בסעיף הקודם, לא העתיק ר״י הורביץ אל הפנקס שלפנינו. מכאן מתבקשת מסקנה פשוטה: כתיבתו של ר״י הורביץ בפנקס נעשתה בתחילת יישובו בארץ ישראל, טרם יגיעו אליו קונטרסי ר׳ חיים ויטל. מאוחר יותר, כאשר הגיעו אליו קונטרסים אלה, נטל מהם וכללם בשני ספריו: תחילה בשני לוחות הברית, ואחר במהדורה השנייה של שער השמים, כמתואר לעיל בסוף הסעיף הקודם.

•

מן הפנקס שלפנינו נעתקה המהדורה הראשונה של שער השמים אל כת״י 608.

[607] כת״י אוקספורד, בודלי 2248, ס׳ 20531, 48 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ ישעיה הורביץ.

[608] כת״י מוסקבה, גינצבורג 716, ס׳ 47863, דפים 3–11 (מניין מקורי: א–ט).
דור שלישי. המאה הי״ח. כתיבה איטלקית.

בין קבלת חוץ לארץ ובין קבלת ארץ ישראל

בחינת החיבורים שר׳ ישעיה הורביץ העתיק בפנקסו מעלה כי רובם נכללו בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. חיבורים אלה היו לפני ר״י הורביץ באשכנז, והם מתאימים לציטוטים שהוא כלל בשני לוחות הברית ובשער השמים, כפי שהסקנו בסוף הסעיף הקודם. נוסף על אלה העתיק ר״י הורביץ בפנקסו פסקאות שידועות לנו רק מפנקסו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, תלמידו של ר׳ נתן אוטולינגו. לעיל, סעיף סג, סקרנו את החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ וראינו כי אחד מהם זהה בנוסחו לנוסח שנמצא בפנקסו של רמי״ס הלוי. כיצד הגיעו העתקותיו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי מאסטי שבאיטליה אל ר׳ אלכסנדר כ״ץ ואל ר׳ ישעיה הורביץ בפרנקפורט ובפראג שבאשכנז? לעת עתה אין בידינו תשובה על כך.

כאן נשלם תיאור כתביו של ר״י הורביץ בקבלת האר״י: פנקס הכתבים, שני לוחות הברית ושער השמים. בשלושה חיבורים אלו ציטט ר״י הורביץ דברים בקבלת האר״י מתוך שתי ספריות חיבורים שהיו בידיו: אוסף החיבורים שהחזיק באשכנז ואוסף החיבורים שהחזיק בירושלים. בפנקס הכתבים ציטט רק מאוסף החיבורים שהחזיק באשכנז, בספר שני לוחות הברית ציטט הרבה מאוסף החיבורים שהחזיק באשכנז ומעט מאוסף החיבורים שהחזיק בירושלים, ובסידור שער השמים ציטט הרבה גם מאוסף החיבורים שהחזיק בירושלים.
במקומות רבים בפנקסו ובספריו הלך ר״י הורביץ בקביעת ההלכה והמנהג אחר ר׳ ישראל סרוק ובית מדרשו. אל מניין הכיכרות בסעודות השבת ואל מניין התקיעות בראש השנה, שהבאנו בסעיף הקודם, מצטרפות כוונות לנטילת ידיים ומילויי שם ההוי״ה שהעתיק ר״י הורביץ בפנקסו. לאו מלתא זוטרתא היא, שהרי מצינו מקובלים אחרים שלא נהגו כך. לפני הרמ״ע מפאנו עמדה השגתו של ר״י סרוק על הנאמר בחלק הראשון של כנפי יונה, אך הוא חלק עליה ולא הסכים לה, ככל המתואר לעיל סעיף נט. ההבדל בין הרמ״ע מפאנו ובין ר״י הורביץ מבטא את ההבדל הגדול בין מקובלי איטליה ובין מקובלי אשכנז ופולין ביחסם אל כתבי ר״י סרוק ואל שיטתו המיוחדת, ובו נדון להלן סעיף קט.
סקירת חיבוריו של ר׳ ישעיה הורביץ מראה בבירור כיצד קבעו מהלך חייו ונדודיו וספריות החיבורים שהיו בידיו את דרכו באימוצה של קבלת האר״י, בציטוט קונטרסיה וחיבוריה ובהליכה אחר מנהגיה והלכותיה.

פרק ארבעה עשר

עריכות: משנת ש״ס עד שנת ש״פ – אשכנז ופולין (ב)

קונטרסים רבים בקבלת האר״י היו בידיהם של מקובלי פרנקפורט, כפי שנוכחנו לדעת בפרק הקודם. רובם נכתבו באיטליה וממנה הגיעו לאשכנז, ומיעוטם נכתבו באשכנז עצמה. חיבורים נוספים היו בידיהם של מקובלי אשכנז ופולין, ואלה הגיעו אליהם לא מאיטליה אלא מארץ ישראל ושכנותיה.

ר׳ יהודה הכהן היה תחילה בקראקא ואחר בפראג, ובשני מקומות אלו הדפיס חיבורים בקבלת האר״י. בחיבורים אלו הוא מזכיר את שהותו בשלוניקי ואת הדברים ששמע ממקובליה. ואכן, דברים אחדים שמביא ר׳ יהודה הכהן מצאנו בפנקסו של ר׳ יוסף ששון משלוניקי, שתואר לעיל סעיף נב. בשנים שע״ב–שע״ח הדפיס ר׳ יהודה הכהן את החיבורים שהיו באמתחתו, ובהם תיקונים וכוונות התפילה.

מקובל נוסף שחי בפראג באותן שנים היה ר׳ אלעזר אלטשול. ספר כנפי יונה, בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, היה בידיו לפני שנת ש״ע, וחיבורים נוספים בקבלה קיבל מר׳ יהודה הכהן, בבואו מקראקא לפראג בשנת שע״ה. אחד מן החיבורים הללו הוא דרוש אדם קדמון מאת ר״ח ויטל ובו דברים שהוסיף ר׳ יוסף ן׳ טבול בעת שלמד דרוש זה עם תלמידיו. עותק קדום של דרוש אדם קדמון עם הוספותיו של ר״י טבול נמצא לפנינו בכתיבה מזרחית, וכנראה ר׳ יהודה הכהן הביאו לפראג.

תיקוני התשובה של האר״י תופסים מקום מיוחד אצל מקובלי אשכנז. הידיעה הראשונה שנמצאת בידינו על קבלת האר״י באשכנז עוסקת בהם – בשנת ש״ס כתב הרמ״ע מפאנו על חסידי אשכנז ההולכים אחר תיקוני התשובה של האר״י. בשנת שע״ב החלו ר׳ יוסף יוזפא האן ותלמידיו בפרנקפורט לקיים את תיקוני התשובה של האר״י. ר׳ יהודה אהרן משה אלטשולר ערך את תיקוני התשובה, ובשנת שע״ג הדפיסם בפראג בספרו ויחל משה. גם ר׳ יהודה הכהן הזכיר את תיקוני התשובה, והוא הוסיף כי הם ידועים ומוכרים לכול.

מקובל נוסף שהיה בקראקא והחזיק בכתבי האר״י הוא ר׳ אשר ב״ר יוסף (אבי״ר). כל החיבורים שהיו בידו עוסקים בסדר האצילות, ומקורם באוסף החיבורים שהיה בידיהם של מקובלי איטליה.
קדם למקובלים אלו ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל מפרמישלא, שהגיע לוונציה בשנת שס״ג. בעיר זו ראה את ספר כנפי יונה שערך הרמ״ע מפאנו, ואף הביא ממנו דברים לבית הדפוס אשר בה.
פסקאות מיוחדות בתוכנן ובסגנונן הביא עמו לאשכנז ׳עיר וקדיש מצפת תוב״ב׳. פסקאות אלו אינן ידועות מכל מקור אחר, ואת עיקרן נביא הנה.

[סח] עדויות ועריכות קדומות

שני מקורות מעידים כי תיקוני התשובה של האר״י הגיעו אל מקובלי אשכנז וכי הם קיימו את הכתוב בהם. משני המקורות, האחד קודם לשנת ש״ס והשני משנת שע״ב, עולה כי הם נהגו על פי תיקוני התשובה של האר״י בציבור ולא רק ביחידות.[1] על אלה נוסיף כאן עדויות על חיבורים בקבלת האר״י שהגיעו לאשכנז ולפולין לפני שנת ש״ע, וכן תיאורים של עריכות קדומות שנעשו בארצות אלה.

ר׳ יעקב ב״ר חיים וחסידי אשכנז

הידיעה הראשונה על קבלת האר״י באשכנז היא על תיקוני התשובה שנהגו בה לפני שנת ש״ס.[2] חסידי אשכנז נהגו לקיים את תיקוני התשובה של האר״י בציבור — ׳מתקבצים בעריהם קהל ועדה׳. כך כתב הרמ״ע מפאנו בהקדמתו לתיקוני התשובה של האר״י הערוכים ומתוקנים על ידו.

> והעיד לפני אשתקד איש משכיל מגיד מישרים ושמו ה״ר יעקב בר חיים כי **רבי׳ מחסידי אשכנז** מתקבצי׳ בעריהם קהל ועדה לקיים את כל **דברי התקונים** ההמה.

תיקוני התשובה בעריכתו של הרמ״ע נדפסו בוונציה בשנת ש״ס, כמתואר לעיל סעיף מה. דברי הרמ״ע מכוונים לתיקוני התשובה של האר״י שנכללו בספר מרפא לנפש שנדפס בוונציה בשנת שנ״ה, כמתואר לעיל סעיף לה.

1 דברים נוספים על מקובלי אשכנז שהעתיקו וערכו את תיקוני התשובה של האר״י נכתוב להלן סעיף עב.

2 לכאורה יש בידינו עדות על כתבי האר״י שהגיעו לפרנקפורט בשנת שנ״ב: ׳זה הועתק מקונטרים אחד שהיה ביד חכם אחד שבא לק״ק ורנקפורט מירושלים עיר הקודש תוב״ב אמן כמהר״ר אברהם אלמושנינו יצ״ו, אמר שהעתיק אותו מיד אחד מתלמידי החסיד המקובל החכם כמהר״ר יצחק אשכנזי ז״ל, היה בקק״ו בחודש שבט שנ״ב לפ״ק׳ (כת״י אוקספורד, בודלי 1602, ס׳ 17180, דף 74 ע״א ואילך). אלא שכתיבתו של כתב יד זה מאוחרת, ואינה בת הזמן המצוין בה. ידיעה זו על כתבי האר״י שהגיעו לפרנקפורט בשנת שנ״ב היא יחידאית, ולא מצאנו לה חבר. נראה שחלה בה טעות, במקום או בזמן, ועד שתימצא ראיה לנכונותה לא נוכל לסמוך עליה.

מיהו ר׳ יעקב בר חיים? שמו לא נודע ולא נזכר בספריהם של רושמי רשימות. שם כשמו מצאנו בפנקס קהילת פרנקפורט.[3] פעמים אחדות חתם בפנקס זה, ומדבריו עולה כי נע ונד הוא בארץ: ׳ונא׳ הטרוד יעקב בר חיים ז״ל ה״ה כעת בק״ק ורנקבורט בטרד׳ ובבהלה עד כי ירחם ה׳ עמו מלמעלה לתת אותנו לשם ולתהלה׳ (דף א ע״ב), ׳ונאם הטרו׳ יעקב ב״ר חיים ז״ל ה״ה כעת פה ק״ק ורנקבורט׳ (דף ד ע״ב), ׳נאם הטרוד בעו״ה מכל צדדי׳ יעקב בר חיים ז״ל ה״ה יו׳ ו׳ כף תמוז שכ״ד פה ק״ק ווירמייש׳ (דף טו ע״א). האם האיש הטרוד שהגיע בנדודיו לפרנקפורט ולוורמייזא הוא ה׳איש משכיל מגיד מישרים׳ שהגיע לוונציה והעיד לפני הרמ״ע על מנהגיהם של ׳רבים מחסידי אשכנז׳? או שמא שני יעקב בר חיים לפנינו? לעת עתה לא נדע להשיב על שאלות אלו.

ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל

בשנת שס״ג הגיע לוונציה ר׳ נפתלי בן ר׳ דוד זכריה מנדל (׳הנקרא רבי מענדל׳) מפרמישלא. הוא הביא עמו פירוש על ברכת המזון מאת ר׳ נתן בן ר׳ שמשון שפירא וזמירות לשבת מאת ר׳ שלמה לוריא (מהרש״ל), ואת כל אלה הדפיס בוונציה. ב׳סדר השלחן למהר״ן׳, שכתב בראש הספר, הביא דברים מתוך כנפי יונה, ובתחילתם כתב.

> והנה מי שרוצה לעמוד על עקרי הדברים יעיין בספר כנפי יונה חלק שני אשר חברו אחד מתלמידי האר״י ז״ל, שהוא מאריך הרבה בענין ולקצר אני צריך שאין כאן מקומו, אלא מ״מ ראיתי לגלות מעט מזער כדי שהחי יתן אל לבו.[4]

׳ספר כנפי יונה חלק שני׳ הוא כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. בהמשך דבריו ב׳סדר השלחן׳ כתב ר׳ נפתלי על נטילת ידיים וברכותיה על פי דברי הרמ״ע בכנפי יונה, חלק שני, סעיף ב וסעיף קיב.
ר׳ נפתלי מנדל הוא אפוא המקובל הראשון, על פי ידיעותינו עד עתה, שהביא לפולין דברים בקבלת האר״י — ציטוטים מכנפי יונה. האם בשובו מאיטליה לפולין בשנת שס״ד הביא עמו ר׳ נפתלי מנדל עותק שלם של כנפי יונה או חיבורים אחרים בקבלת האר״י?

בוונציה פגש ר׳ נפתלי מנדל את ר׳ ישראל סרוק וקיבל ממנו את התפילה על המזונות שחיבר ר׳ שלמה אלקבץ. אחר חזר ר׳ נפתלי מנדל לפרמישלא ומסר לר׳ שבתי סופר את אשר קיבל מר״י סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב. ר׳ נפתלי מנדל הוא המקובל הראשון מפולין שפגש את ר״י סרוק, אמנם לא בפולין אלא באיטליה. האם בעת ששהה בוונציה קיבל ר׳ נפתלי מנדל חיבורים נוספים מר״י סרוק ואף אותם הביא לפולין בשובו אליה?

[609] דפוס, ברכת המזון עם פירוש ר׳ נתן שפירא, ויניציאה שס״ג, יט + [1] + מד דפים.

3 פנקס פרנקפורט, כת״י ניו יורק, ארכיון ייוו״א MK 428 (תצלומו בארכיון המרכזי לתולדות קהילות ישראל ס׳ HM 2/4447).

4 ברכת המזון, דפוס 609, דף ח ע״א.

ר׳ אלעזר אלטשול

לפני שנת ש״ע כבר החזיק ר׳ אלעזר אלטשול את ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו. בהקדמתו לספר קנה בינה, שנדפס בפראג בשנת ש״ע, מזכיר ר׳ אלעזר אלטשול את ספר כנפי יונה ומצטט ממנו שורות אחדות. ציטוטים אלה יובאו להלן, סעיף ע, בתוך דברינו על כל החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלעזר אלטשול.

ר׳ יוסף יוזפא האן

מדברי הרמ״ע מפאנו למדנו על חסידי אשכנז המקיימים את תיקוני התשובה הכלולים בספר מרפא לנפש שנדפס בוונציה בשנת שנ״ה, הוא דפוס 255. דברי הרמ״ע כלליים, ואין בהם ציוני זמן ומקום מפורטים. ידיעה ברורה ומדויקת על ׳רבים וטובים חשובים נשואים׳ שמקיימים את תיקוני התשובה של האר״י מצאנו בספר יוסף אומץ שכתב ר׳ יוסף יוזפא האן, רבה של פרנקפורט.[5]

בהקדמה לספר יוסף אומץ כתב ר״י האן כיצד הוא ורעיו ותלמידיו קיבלו על עצמם לקיים אחד מתיקוני התשובה של האר״י.

> שבשעת שהיינו שרויים פה ק״ק פ״פ דמיין בצער בת רבים, דהיינו אחר סמוך לבחירת הקיסר מטיאוס יר״ה ז״ל ואשר ניתן כתר מלכות בראשו, שהיה אז ברחובותינו אוי והי על ידי שכינינו הרעים, אז עניתי ואמרתי לאחוזת רעי ותלמידי מי לה׳ גושו עושו חושו הסו רחצו הזכו הסירו רוע מעלליכם... בכן נקהלו אלי ועמד על נפשם ונשמתם כשמנה עשר בני אדם גם בני איש רבים וטובים חשובים נשואים נשאו לבביהם אל כפיהם אל אל בשמים.
>
> ואז כאשר אלי יאספו כל חרד לב תקנתי להם איזה גדרים מדרכי התשובה... ולא אכתוב מהם פה רק התקנה הראשונה הכוללת... וזה לשונה, ראשונה כל יום ה׳ לפני ערב ראש חודש או יום אחר המקובל עלינו עד חשון שע״ד נעשה יום קדוש ולילו שאחריו עמו כמו שכתוב בתיקוני התשובה של האר״י ז״ל, ונפסיק התענית מבעוד יום ואז נחייב אנחנו החברים לייסר איש את רעהו על מעשיו שראה או שמע ממנו תוך החדש במעמד חבירים, מלבד החיוב המוטל על כל אחד ואחד להוכיח את חבירו...[6]

בעקבות הכתרתו של ׳הקיסר מטיאוס [Matthias]׳ ביקש ר״י האן מרעיו ותלמידיו לחזור יחד בתשובה. לשם כך תיקן תקנות אחדות, והראשונה שבהן הולכת בעקבות ׳תיקוני התשובה של האר״י ז״ל׳. אלה הם תיקוני התשובה של האר״י בעריכתו של הרמ״ע מפאנו שנדפסו בוונציה בשנת ש״ס, כמתואר לעיל סעיף מה. על פי האמור ב׳תקנה הראשונה הכוללת׳ נראה כי חסידי

5 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מג.

6 יוסף אומץ, דפוס 610, עמ׳ X.

פרנקפורט קיבלו על עצמם לקיים את התיקון הפותח כך: ׳מי שנדבה רוחו אותו למהר בתשובתו כי לא ידע מה ילד יום׳.[7]

הקיסר מתיאוס הוכתר ביום 13 ביוני 1612, הוא כ״ג בסיוון שע״ב. ׳כשמונה עשר בני אדם׳ הצטרפו לר״י האן והתחייבו להתענות על פי הכתוב בתיקוני התשובה של האר״י עד חשוון שע״ד. על הידיעה הכללית שמסר הרמ״ע מפאנו על חסידי אשכנז הוסיף ר״י האן תיאור מדויק וברור: כעשרים אנשים ׳חרדי לב׳ מקהילת פרנקפורט מקבלים על עצמם בשנת שע״ב לקיים את הכתוב בתיקוני התשובה של האר״י.

על תיקוני התשובה של האר״י כתב ר״י האן בהקדמה לספר יוסף אומץ שבו אסף את מנהגי פרנקפורט. בגוף הספר, שכתיבתו נסתיימה בשנת ש״צ, הביא ר״י האן פעמים רבות מנהגים על פי קבלת האר״י, ואותם ציטט משלושה ספרים:[8]

א. ספר תיקוני שבת שהדפיס ר׳ יהודה הכהן, כמתואר להלן סעיף סט. מנהגים מספר זה הביא ר״י האן בספרו, חלק א, סעיפים תקפח–תקץ.

ב. תיקון קריאת שמע על המטה שהדפיס ר״י הכהן, כמתואר להלן סעיף סט. דברים מספר זה הביא ר״י האן בספרו, חלק א, סעיפים קעט–קפ, קפו, קצו, קצח, רד, תקא.

ג. ספר הכוונות שהדפיס ר׳ משה טרינקי בשנת ש״פ בוונציה, כמתואר לעיל סעיף נה. דברים מספר זה הביא ר״י האן בספרו, חלק א, סעיפים לח, קט, קכג, קפ, קצא, רא, רלה, רע, רפט, שסא, תקס, תקעד, תקעה, תקפ, תתקנט; חלק ב, עמ׳ 264, 267, 291.

ר״י האן התכתב עם ר׳ שלומיל מדרזניץ, ובספרו יוסף אומץ כלל בשמו דברים על האר״י ותלמידיו.[9] דברים נוספים בקבלת האר״י קיבל ר״י האן מר׳ יעקב שווינפורט, כמתואר בשורות הבאות.

[610] דפוס, יוסף אומץ, פרנקפורט דמיין תרפ״ח, XVII + 368 עמודים.

ר׳ יעקב שווינפורט

לפני שנת שע״ג הגיע ר׳ יעקב שווינפורט כשליח צפת לאשכנז.[10] בפרנקפורט נפגש עם ר׳ יוסף יוזפא האן, ומסר לו דברים בשם ר׳ משה יונה.

> והאמת אחרי שיודעי חכמת האמת באמת הם מועטים בארצות הללו וסכנת הטעות בחכמה זאת היא גדולה כידוע, מפני זה נסוגותי אחור מללמוד כלל בחכמה זו, עד שלחו מצפת

7 תיקוני התשובה בעריכת הרמ״ע מפאנו, פרק ג, דפוס 345, דף ב ע״ב.

8 המקומות בספר יוסף אומץ שבהם ציטט ר״י האן את דברי האר״י נרשמו על ידי ״ אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש״ן, עמ׳ 206.

9 חלק א, סי׳ תשפח, דפוס 610, עמ׳ 173; חלק ב, שם, עמ׳ 355. מ׳ בניהו, תולדות האר״י, ירושלים תשכ״ז, עמ׳ 41–42, זיהה את מקור הדברים הללו באיגרת הראשונה של ר׳ שלומיל מדרזניץ.

10 תולדות חייו ״יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מד.

> לחוץ לארץ שלוחם האלוף מהר״ר יעקב שווינפורט ז״ל, ונשאתי ונתתי עמו בדבר, ואמר לי בשם הגאון המקובל מהור״ר יונה ז״ל אב״ד דצפת, אשר כד הוינא טליא ראיתי חתימתו כמה פעמים בכתבי צפת, וכמדומני שהוא מחבר ספר כנפי יונה שמי שרק מקובל הקדמות אמתיות מצוה עליו לעיין כפי יכלתו... כי מי שיש לו הקדמות אמתיות מסתמא יכול להבחין שלא יבא לטעות שיש בו סכנה בגשמיות וכיוצא.[11]

ר״י שווינפורט הזהיר בשם ר״מ יונה כי בלא ׳הקדמות אמתיות׳ יכול הלומד בספרי קבלה להגיע ׳לטעות שיש בו סכנה בגשמיות׳. ואכן, בין כתביהם של תלמידי האר״י יחיד הוא ספר כנפי יונה שנמצאים בו לשונות הזהרה מפני הגשמה, כגון: ׳המבדיל כמה הבדלות׳, ׳לשכך את האוזן׳. לשונות אלה יובאו להלן סעיף קלג.

להלן, סעיף עב, נתאר עותק של כנפי יונה שנמצא בכת״י 643. בעותק זה נוספו ליקוטים שהיו ׳ביד עיר וקדיש מצפת תוב״ב׳. האם לר״י שווינפורט נתכוון הכותב?

קובץ חיבורים

קובץ קדום של חיבורים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 611. הקובץ כולל חיבורים אלו.

א. ׳סדר נאה לזכך הנפש ולהאירה׳ (דף 69 ע״א–ע״ב). בראשו נכתב: ׳מתנה טובה שלוחה מא״י מהרה תרוחם׳. עותק נוסף של החיבור נמצא להלן כת״י 612.

ב. כנפי יונה, חלק ראשון (דפים 70 ע״א – 97 ע״א). החיבור דומה לחלק הראשון שבכנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה, אך אינו זהה לו. כאן נוסף עניין הצמצום וחזרת האור על פי הכלל כי ׳כל חזרה הוא דין׳. משפטים אלו נלקחו מכנפי יונה (ג) הנחלק לרי״ג סעיפים, שתואר לעיל סעיף כז. עותק נוסף של החיבור נמצא להלן כת״י 612.

ג. פירוש על כנפי יונה (דפים 98 ע״א – 102(ii) ע״א). פירוש זה נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד, ובידי ר׳ רפאל עזריאל כהן ובידי ר׳ משה יהוסף סיני הלוי, כמתואר לעיל סעיף מט.

ד. דרוש שיעור קומה מאת ר׳ ברוך ז׳ ברוך (דפים 103 ע״א – 117 ע״ב). הדרוש נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד.

ה. סדר האצילות בקיצור מופלג (דפים 117 ע״ב – 118 ע״ב). הדרוש נעתק כאן עם איגרתו של ר׳ שמשון ב״ק, כמתואר לעיל סעיף לה.

ו. התחלת החכמה, חלק שני (דפים 119 ע״א – 137 ע״ב). החיבור מתחיל: ״יתברך שמו ויתעלה הדרו אשר מגיד מראשית אחרית׳. בשולי החיבור נוספו כאן הערות הפותחות ׳הגה״ה׳.

11 יוסף אומץ, חלק ב, דפוס 610, עמ׳ 271.

התחלת החכמה נעתק בכתבי יד רבים, בשמות ובנוסחים שונים, כמתואר לעיל סעיף כט. העתקת החיבור בכתב היד שלפנינו שונה מכל שאר ההעתקות שלו, ולא מצאנו כמותה בכל כתב יד אחר. כל העותקים של התחלת החכמה שנמצאים בידינו אינם שלמים, וסופו של החלק השני, העוסק בעולם הבריאה, חסר בהם. בכתב היד שלפנינו נעתק התחלת החכמה בשלמותו, וגם סופו של החלק השני, העוסק בעולם הבריאה, נמצאו בו.[12]

יתר על כן. בכל העותקים של התחלת החכמה נמצא סדר השתלשלותם של עולם האצילות ושל עולם הבריאה אך לא של עולם היצירה. כת״י 611 הוא העותק היחיד של התחלת החכמה שכולל גם את סדר השתלשלותו של עולם היצירה.[13] חלק זה פותח במלים: ׳אחרי שזכינו(!) האל ית׳ לדבר ולבאר קצת בעולם הבריאה נתחיל עתה לדבר בעולם היצירה שלמטה ממנו׳ (דף 132 ע״א).

[611] כת״י אוקספורד, בודלי 1657, ס׳ 17398, דפים 69 ע״א – 137 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

קובץ חיבורים

קובץ קדום של חיבורים בקבלת האר״י נמצא בכת״י 612. נרשום חלק מחיבורים אלו.

א. כנפי יונה, חלק ראשון (דפים 1 ע״א – 75 ע״ב). החיבור זהה לכנפי יונה שנעתק בכת״י 611, וגם כאן נוסף עניין הצמצום וחזרת האור.

ב. לימודי האצילות (דפים 77 ע״א – 111 ע״ב). החיבור זהה ללימודי האצילות בעריכתם של מקובלי אשכנז, כמתואר לעיל סעיף סג.

ג. ׳סדר נאה לזכך הנפש ולהאירה׳ (דפים 111 ע״ב – 113 ע״ב). בראשו נכתב: ׳מתנה טובה שלוחה מארץ ישראל תרוחם׳. עותק נוסף נמצא בכת״י 611.

ד. דרושים מתוך דרושי ׳קודם האצילות׳ מאת ר״י טבול (דפים 123 ע״ב – 129 ע״ב). בכת״י 612 נמצא דרוש שכותרתו: ׳לימודי אצילות מדרושי האר״י זצוק״ל׳. אין זה החיבור הידוע בשם ׳לימודי האצילות׳, אלא שניים מתוך דרושי ׳קודם האצילות׳ שכתב ר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף כב. שני הדרושים שנעתקו כאן הם: ׳קודם האצילות היה א״ס מתפשט בכל מה שהוא עתה אבי״ע׳, ׳בשעלה ברצון המאציל ית״ש להמציא העולמות׳.

[612] כת״י אוקספורד, בודלי 1741, ס׳ 17772, 187 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

12 אמנם העתקתו של ר׳ משה יהוסף סיני הלוי בכת״י 380 כוללת דף נוסף מהתחלת החכמה שאינו נמצא בשאר ההעתקות של החיבור, כמתואר לעיל סעיף מט, אך ההעתקה שבכת״י 611 עודפת גם עליה.

13 במאמרי, ספר למודי אצילות חלק ב, קרית ספר נט (תשמ״ד), עמ׳ 638–641 (בתוך מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים), שייכתי את החיבור ללימודי אצילות (שנוסד על התחלת החכמה). עתה בדקתי מחדש את כתב היד ומצאתי כי החיבור שייך להתחלת החכמה.

[סט] עריכת ר׳ יהודה הכהן

ר׳ יהודה ליב הכהן היה בשלוניקי, וממנה הגיע לקראקא ולפראג.[14] הוא הביא עמו חיבורים שונים, הן בנסתר הן בנגלה, כדי להפיצם ולהדפיסם בפולין ובאשכנז. הוא ערך וסידר חיבורים שעוסקים במעשה ובמנהג על פי הקבלה, והביא אותם לדפוס. חיבורים אחרים, העוסקים בעולם האצילות ובנובע ממנו, מסר להעתקה ולא הדפיסם. עוד מצאנו כוונות לברית מילה בעצם כתיבת ידו. את כל אלה נתאר כאן.

ספרים בדפוס

שלושה ספרים הדפיס ר׳ יהודה הכהן: תיקוני שבת, תיקון קריאת שמע על המטה וסדר פיטום הקטורת. את שלושת אלו הדפיס בשני מקומות, בקראקא ובפראג, ואת הראשון שבהם הדפיס פעמיים. מדוע עשה כן? כדי לענות על כך נתאר את הספרים ואת מלאכת הדפסתם.

תיקוני שבת, קראקא שע״ב

בשנת שע״ב בקראקא הדפיס ר׳ יהודה הכהן את הספר תיקוני שבת.[15] בהקדמתו לספר סיפר ר״י הכהן על בקשתם של רבני העיר שלא ידפיס את ׳הסודות הפנימיות׳ אשר עמו. כך כתב בהקדמתו לספר.

> כאשר הייתי בימי חרפי פי ולבי שוים לתור בחכמ׳ האלקו׳... כי הקרה ואנה יי׳ לידי מגדולי עולם... איש האלקי... רועה ישראל כמהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל ה״ה... ומצרף לזה... דברים עתיקים... ממקובלים ראשונים אנשי השם ואחרונים... ועתה כי הקרה יי׳ מקרה טהור וקדוש ספר הנחמד ואף נעים באתי לפני **גדולי עולם**... החכמים השלמים אנשי השם אשר יושבים ראשונים בהיכל המלך מלכו של עולם עיר ואם בישראל ק״ק קראקא יע״א.
>
> ויביאוני אל היכלי טירותיהם וירוני (!) ויאמרו לי, בני יתמוך דברינו לבך, הט ושמע עשה והצלח במלאכת הקודש בעניין הנגלה לבדו, אבל **לא בסודות הפנימיות** אשר גנוזים הם באמתחות כתבי, לא יעלו לרצון כי אם על שלחן מלכי׳, מאן מלכי רבנן, אחד בדור שנים במשפחה, ובהצנע לכת, כי **לאו כל אדם זוכה עליהם**.
>
> ובכן נתרציתי למבוקשתם, כי ראיתי אחר רואי כי לשם שמים נתכוונו וכונתם רצויה לפני שוכן שמים... תולעת ולא איש יהודא בן מהר״ר דוד הכהן ז״ל ה״ה מתושבי עיר בודון יע״א.

ר׳ יהודה הכהן נעתר לבקשתם של חכמי קראקא ונמנע מלהדפיס את כל דברי האר״י שהיו ברשותו.

14 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מז.

15 על ספר זה כתב י׳ יוסף כהן, ספר ׳תיקוני שבת׳, קרית ספר לט (תשכ״ד), עמ׳ 539–542.

אמר המדפיס. למעלה קצרתי בסודי הרב בעניין לחם משנה כמה צריכים... ואין צריך להעלות על ספר כי הסוד הוא נפלא ובאריכות, ומאהבת הקיצור **ובתביעת חכמי העיר** כמבואר בהקדמה מנעתי להעלות על ספר.[16]

בספר זה הביא ר״י הכהן דברים מתוך תיקוני התשובה (דפים ב ע״ב – ג ע״א, ו ע״א) ומתוך כנפי יונה (דף ז ע״ב). שני ספרים אלו הם בעריכת הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. כן הזכיר ר״י הכהן שקיבל דברים בהיותו בשלוניקי.

אמר המדפיס. **מצאתי וכן קבלתי בשלוניקי** יע״א, וכן היה נוהגים שם גם כן סדר של הרב מהר״ר משה קורדיברה ז״ל שהוא מבראשי׳ עד ויכלו... וכל האזהרות הכתובי׳ בסידורים של ספרדי׳ ופרקי אבות כולו... אלו ואלו דברי אלקים חיים רק שיכוין לבו לאביו שבשמים.[17]

ממי קיבל בשלוניקי? על כך נשיב בהמשך סעיף זה.

[613] דפוס, תיקוני שבת, קראקא [שע״ב], [כ] דפים.

תיקון קריאת שמע על המטה, פראג שע״ה

אחר עבר ר׳ יהודה הכהן מקראקא לפראג, ובשנת שע״ה הדפים בה את תיקון קריאת שמע על המטה. בראש הספר נדפסו הסכמותיהם של רבני העיר: ר׳ ישעיה הורביץ ור׳ אפרים לונטשיץ. רבני פראג לא נהגו כרבני קראקא, ולא הגבילו את ר״י הכהן בהדפסת ׳סודות פנימיות׳.[18] ואכן הספר שלם, והמחבר לא נאלץ לקצרו בעת ההדפסה.

הספר כולל שלושה תיקונים: תיקון קריאת שמע על המטה (דפוס 614, דפים ג ע״א – נב ע״ב); תיקון אשמורות, כלומר תיקון חצות (שם, דפים נב ע״ב – סה ע״א); וקריאת שמו״ת (שם, דפים סה ע״א – סח ע״ב).

במקומות אחדים בספר מזכיר ר״י הכהן את ספר כנפי יונה ואת תיקוני התשובה.

ועיי׳ **בכנפי יונה** סי׳ ס״ו ובחלק ג׳ סי׳ נ״ו, וע״ש שהאריך הרבה בביאור סוד פסוק זה.[19] ומי שהוא ב״ת יאמר קוד׳ הוידוי פסוקי׳ אלו ככתוב בפני׳. ועיי׳ **בתיקוני התשובה** של האר״י ז״ל בפרק ט׳, ושם מפרש טעמו וסודו של פסוק ואני אמרתי, וכן בפרק י״ד מפרש

16 דפוס 613, דף יט ע״א.

17 שם, דף כ ע״א.

18 בספרו שני לוחות הברית ציטט ר׳ ישעיה הורביץ באריכות רבה מספר תיקוני שבת שהדפיס ר׳ יהודה הכהן: ׳והא לכם מה שהועתק מדברי הקדוש בתיקון שבת׳ (דפוס 605, דף קד ע״ב). הסכמתו של ר׳ ישעיה הורביץ להדפיס ספר קבלה בשלמותו מצטרפת לדרכו בלימוד קבלת האר״י ובקביעת מנהגים על פיה, כמתואר לעיל סעיפים סו–סז.

19 דפוס 614, דף מא ע״א.

טעמו וסודו של תפלה לעני כולו, ובפרק י״ז מפרש פסוק אמרתי אשמרה כו׳ בטעמו וסודו. ואין להאריך, כי כבר הוא מבואר **תיקוני האר״י ברחובות ובשווקי׳**, ואין צריך עתה לעלותם על ספר.[20]

אלו הם תיקוני התשובה שערך הרמ״ע מפאנו, ועל פי דברי ר״י הכהן הם נפוצים ׳ברחובות ובשווקים׳. דברים אלה מתאימים לדברי הרמ״ע על ׳חסידי אשכנז׳ שהובאו לעיל סעיף סח.

מקור נוסף ציין ר׳ יהודה הכהן לדבריו.

ושמעתי בשם מהר״ר **יעקב בי רב** ז״ל, שבשם הראשון יכוין בג׳ פתח תחת הג׳ אותיות השם.[21]

זהו ר׳ יעקב בירב השני, שהעתיק חיבורים אחדים של האר״י עצמו ושל תלמידיו, כמתואר לעיל סעיף לו. היכן קיבל ר״י הכהן דברים בשם ר׳ יעקב בירב? לעת עתה אין בידינו תשובה על כך.

עוד הזכיר ר״י הכהן שקיבל סודות מ׳גדולי עולם׳ ומ׳אנשי השם׳. דרך כלל אין הוא מפרש את זהותם, אלא סותם וכולל את דבריו.

מצוף דבש קצה המטה מקל תפארה **מתלמידי האר״י** ז״ל **פה אל פה** דברי אלהים חיים מתוקים וטובים לעיני הרואים במראות אלהים המשכילים והמזהירי׳ כזוהר הרקיע.[22]
הרי מעלת ק״ש עם תקוניה וכוונותיה ע״פ התיקון הלז... שבא בקבלה **פה אל פה** מחסידים הראשוני׳ ואחרוני׳ קדושי עליון.[23]
והנה אציג לפניך... אמרי נועם סדר תיקון האשמורו׳ כראוי וכהלכת׳ אל חוט השערה ולא יחטא, כאשר קבלתי **פה אל פה מתלמידי הרב הנז׳** אנשי השם לשם ולתהלה בארץ.[24]
ואין להאריך עוד כי יש לי עוד סודות נוראות באמתחות כתבי מנדון דידן שקבלתי **מגדולי עולם** ודי בזה.[25]

אלא שבמקומות אחדים פירש ר״י הכהן מי הם גדולי עולם אלו — חכמי שלוניקי שמהם קיבל סודותיו.

20 שם, דף מד ע״א.

21 שם, דף לח ע״ב.

22 שם, דף ג ע״ב. בביטוי זהה, ׳בקצה המטה צוף דבש׳, כינה ר׳ משה ישראל פואה דברים שקיבל מ׳גורי האר״י זצ״ל בעיר דמשק ובגליל העליון תוב״ב׳, כמובא לעיל סעיף מא. י׳ אלבוים, פתיחות והסתגרות (לעיל הערה 8), עמ׳ 202 ועמ׳ 204, שיער כי ר׳ יהודה הכהן קיבל דברים מר׳ ישראל סרוק, אך לא הוכיח את דבריו.

23 דפוס 614, דף כא ע״ב.

24 שם, דף נד ע״א.

25 שם, דף מט ע״א. במקומות נוספים כתב ר״י הכהן שקיבל דברים ׳פה אל פה מגדולי עולם׳. מקומות אלו צוטטו על ידי י׳ אלבוים, פתיחות והסתגרות (לעיל הערה 8), עמ׳ 203 הערה 81.

ולזה **ראיתי** הלכה למעש׳ מרבותי וגם **מגדולי עולם בשלוניקי** עיר ואם בישראל מאנשי חסידים שבכל לילה ולילה היו לובשים בתי יד...[26]

מי היו רבותיו של ר״י הכהן בשלוניקי? על כך נשיב בהמשך סעיף זה.

[614] דפוס, סדר ותיקון קריאת שמע שעל המטה, פראג שע״ה, [סח] דפים.

סדר פיטום הקטורת, פראג שע״ה

בשנת שע״ה הדפיס ר׳ יהודה הכהן ספר נוסף בפראג, הוא סדר פיטום הקטורת. גם בספר זה כתב כי קיבל סודות מ׳חכמי שלוניקי׳.

א״ה, ונוסף על זה סוד גדול אשר **מצאתי** באמתחות כתבי רבני גאוני **חכמי שלוניקי** יע״א... וסודו של המזמור רב הוא, ואין כעת להעלות על ספר כי קט׳ היריעה מהכיל, גם אין מגלים כי אם לצנועי׳ אחד בדור ושני׳ במשפחה.[27]

[615] דפוס, סדר פיטום הקטורת, פראג שע״ה, [יב] דפים.

תיקוני שבת, פראג שע״ח בערך

בשנת שע״ב הדפיס ר׳ יהודה הכהן את תיקוני שבת בקראקא, אך חכמי העיר מנעו ממנו להדפיס את ׳הסודות הפנימיות׳, כמתואר לעיל התחלת סעיף זה. אחר שקיבל את הסכמותיהם של חכמי פראג להדפיס את תיקון קריאת שמע בשלמותו, שב והדפיס בפראג, בשנת שע״ח בערך, את ספר תיקוני שבת.[28] עתה יכול היה ר״י הכהן להוסיף בסוף הספר תיקונים מכתבי האר״י שלא נכללו במהדורה הראשונה שנדפסה בשנת שע״ב.

ואלה מוסיף על הראשונים... וטובים השנים מן האחד כפי אשר נדפסו תקוני שבת בספ׳ ראשית חכמה הקצר שדרש החכם החסיד כמהר״ר אברהם הלוי הזקן קנה חכמה... ואני המעתיק לא אעתיק רק פשוטי הדברים, כי הרב ז״ל האריך בטעמי התקונים אלו ע״ד הקבלה.

בתיקונים שהוסיף ר״י הכהן בדפוס זה נדון בשורות הבאות.

[616] דפוס, תיקוני שבת, פראג שע״ח בערך, יח דפים.

ר׳ יהודה הכהן ומקובלי שלוניקי

מנין הביא ר״י הכהן את הספרים הללו? ממי קיבל את כתבי האר״י וסודותיו? לעיל ראינו כי בכל אחד משלושת הספרים שהדפיס הזכיר ר״י הכהן את חכמי שלוניקי שמהם קיבל סודותיו.

26 דפוס 614, דף יא ע״ב.

27 דפוס 615, דף ג ע״ב.

28 על ספר זה כתב ח׳ ליברמן, ספר ׳תיקוני שבת׳, קרית ספר לח (תשכ״ג), עמ׳ 408–409.

ידענו שר״י הכהן, וכן אביו ר׳ דוד, ישבו בשלוניקי, אך האם יכולים אנו לדעת מי הם ׳חכמי שלוניקי׳ ו׳גדולי עולם בשלוניקי׳ שמדבריהם הביא ר״י הכהן בספריו? לעיל, סעיף נב, תיארנו את פנקסו של ר׳ יוסף ששון שהיה מתושבי שלוניקי. האם ר׳ יוסף ששון הוא אחד ממקורותיו של ר׳ יהודה הכהן?

כדי לענות על שאלה זו השווינו את ספריו של ר׳ יהודה הכהן אל פנקסו של ר׳ יוסף ששון, ומצאנו כי שתי הוראות שכתב ר״י הכהן מקורן בפנקסו של ר״י ששון.

[א] אמירת עשרת הדיברות בבוקר.

ר׳ יהודה הכהן כלל את אמירת עשרת הדיברות בתחילת הלימוד בבוקר.[29] הוראה זו נמצאת בפנקסו של ר׳ יוסף ששון — כת״י 435, דפים 19 ע״ב – 20 ע״ב, כמצוטט לעיל סעיף נב. לעומת זאת, ר״ח ויטל כתב במפורש שהאר״י הורה לו שלא לומר את עשרת הדיברות בבוקר.[30]

[ב] אמירת ארבעה פסוקי שיר השירים בקבלת שבת.

בספר תיקוני שבת הביא ר״י הכהן את המנהג לומר בקבלת שבת ארבעה פסוקים משיר השירים. פעמיים הדפיס ר״י הכהן את ספר תיקוני שבת, ובשני הדפוסים הביא מנהג זה בנוסחים שונים.

בתחילת הספר, בשני הדפוסים, הביא את המנהג בנוסח זה.

> ואם אין לו פנאי, הולך ח״ו חשכי׳ ואין נוגה לו, עכ״פ יאמר אחר שיר ופזמון הנז׳ ארבע פסוקים אלו משיר השירי׳, וסי׳ יעק״ב. ישקני מנשיקו׳ פיהו... עורי צפון ובואי תימן... קול דודי הנה... באתי לגני אחותי כלה... וזהו סוד והאכלתיך נחלת יעק״ב אביך.[31]

ארבעה פסוקים משיר השירים מונה כאן ר״י הכהן: א ב, ד טז, ב ח, ה א.

אמירת ארבעת הפסוקים הללו בקבלת שבת אינה נזכרת בכתבי ר׳ חיים ויטל או תלמידי האר״י האחרים. המנהג לומר ארבעת פסוקי ״עקב׳ נמצא גם בתיקוני שבת שכתב ר׳ אברהם הלוי, כמתואר לעיל סעיף לא. אלא שר״א הלוי מנה רק שלושה פסוקים משיר השירים, ואליהם צירף את ׳באי כלה׳ כדי שיחדיו יעלו לראשי תיבות ׳יעקב׳. מנהג דומה של אמירת ארבעה פסוקים משיר השירים שראשי התיבות שלהם ״עקב׳ נמצא בפנקסו של ר׳ יוסף ששון — כת״י 435, דף 10 ע״א, כמצוטט לעיל סעיף נב. כל ארבעת פסוקי ״עקב׳ שמנה ר׳ יוסף ששון הם משיר השירים, ובמקום ׳באי כלה׳ שמנה ר״א הלוי מנה ר״י ששון את ׳באתי לגני אחותי כלה׳. גם ר׳ יהודה הכהן מנה את הפסוק ׳באתי לגני אחותי כלה׳, ובכך הלך אחר ר׳ יוסף ששון.

אך לא בכול הלך ר׳ יהודה הכהן אחר ר׳ יוסף ששון. בשלושה דברים נבדל ר׳ יהודה הכהן מר׳ יוסף ששון וגם מר׳ אברהם הלוי.

29 תיקון קריאת שמע על המטה, דפוס 614, דף סד ע״א.

30 שער הכוונות, דפוס 898, דף ב ע״ב.

31 דפוס 613, דף 6 ע״ב; דפוס 616, דף ה ע״ב.

א. ר״א הלוי ור״י ששון הציגו את הפסוקים בסדר הפוך — ב׳ע׳ק׳י׳, ואילו ר״י הכהן הציג אותם בסדר ישר — י׳ע׳ק׳ב׳.

ב. ר״א הלוי ור״י ששון בחרו בפסוק ׳ענה דודי׳ לאות ע׳ בשם יעקב, ואילו ר״י הכהן בחר בפסוק ׳עורי צפון׳.

ג. ר״א הלוי ור״י ששון כתבו כי יש לומר לכתחילה את הפסוקים הרומזים לשם ״יעקב׳, ואילו ר״י הכהן כתב כי יש לומר את ארבעת הפסוקים רק בדיעבד — רק מי שאין לו פנאי לומר את כל ספר שיר השירים.

בסוף ספר תיקוני שבת שנדפס בפראג חזר ר״י הכהן על המנהג לומר ארבעת פסוקי שיר השירים בקבלת שבת, אבל בנוסח שונה.

> צריך לקרות שיר השירים בע״ש מן המנחה ולמעלה ככתוב׳ לעיל בבגדי שבת ולפחו׳ מי שאין לו שהות יקרא אלו ד׳ פסוקים שהם ראשי תיבות יעק״ב ועל זה נאמר והאכלתיך נחלת יעק״ב אביך ואלו הם, י׳שקני מנשיקות פיהו כי טובים דודיך מיין, ע׳נה דודי ואמר לי קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך, ק׳ול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות, ב׳אתי לגני אחותי כלה אריתי מורי עם בשמי אכלתי יערי עם דבשי שתיתי ייני עם חלבי אכלו רעים שתו ושכרו דודים.[32]

כאן החליף ר׳ יהודה הכהן את הפסוק לאות ע׳ בשם יעקב. בתחילת הספר מנה את הפסוק ׳עורי צפון׳, ואילו בסופו מנה במקומו את ׳ענה דודי׳. עתה מתאימים כל ארבעת הפסוקים שמונה ר״י הכהן לארבעת הפסוקים שמנה ר״י ששון בפנקסו — ישקני (א ב), ענה דודי (ב י), קול דודי (ב ח), באתי לגני (ה א).
מכל אלה נראה כי את אמירת פסוקי ״עקב׳ בקבלת שבת, בנוסח שנדפס בסוף תיקוני שבת בפראג, שמע וקיבל ר״י הכהן מר׳ יוסף ששון ומחבריו ׳גדולי עולם בשלוניקי׳.

׳קבלת מהר״י סרוק׳

תיארנו את החיבורים שהדפיס ר׳ יהודה הכהן, הן בקראקא הן בפראג. חיבור נוסף בקבלה היה בידיו של ר׳ יהודה הכהן, אך הוא לא הדפיסו. חיבור זה מרצה את מהלך האצילות על פי שיטת ר׳ ישראל סרוק, ובהגיעו לפראג מסרו ר״י הכהן לר׳ אלעזר אלטשול. בשנת שע״ו העתיקו ר׳ אלעזר אלטשול בכת״י 623, ובסופו ציין כי קיבל את החיבור מר׳ יהודה הכהן, כמתואר להלן סעיף ע.[33]
החיבור פותח כך.

32 דפוס 616, דף יח ע״ב.

33 ר׳ יהודה הכהן הביא לפראג גם את גליא רזא. ר׳ אלעזר אלטשול העתיק את החיבור, ובסופו ציין שר״י הכהן הביאו אליו. בחיבור זה עסקנו לעיל סעיף לג.

> קודם כל דבר צאל״ד שקודם בריאת העולמות לא היה שום דבר בעולם אלא עצמותו ית׳ וית׳ א״ס, והיה משתעשע בעצמו... וכשרצה לגלות מחשבתו הקדומה להוציא מן הכח אל הפעל כביכול צמצם שכינתו למעלה כדי שיהיה מקום לברוא העולמות... וזה המקום להיות שהיה בתוכו האור גדול הוא לעולם תאב להשיגו פעם אחרת...

בראש החיבור נכתבה כותרת זו.

> קבלת מהרב האלהי כמהר״ר ישראל סרוק ז״ל פה אל פה שקיבל מהרי״א ז״ל... המקובל הגדול שהיה רבו מובהק בתורה ובקבלה...

נוסחה של כותרת זו אומר דרשני. האם נכתבה כהוגן או אולי נוסחה הנכון צריך להיות ׳קבלתי מהרב האלהי כמהר״ר ישראל סרוק׳? כך אמנם נכתב בראש כת״י 635: ׳קבלתי מהרב האלהי כמוהר״ר ישראל סרוק׳, כמתואר להלן סעיף עא. ודאי חייבת יו״ד זו להופיע במשפט לפי כללי הדקדוק, אלא שלשונם של חכמי אשכנז לא הקפידה תמיד על כללים אלה. יו״ד זו משנה את משמעות הכותרת מן הקצה אל הקצה, וממנה עולה כי ר׳ יהודה הכהן קיבל מר׳ ישראל סרוק ׳פה אל פה׳. אלא שקיימים גם נוסחים נוספים של הכותרת, כגון בראש כת״י 634: ׳קבלה מהרב האלהי כמוהר״ר ישראל סרוק׳. אין בידינו להכריע מהו הנוסח המקורי של הכותרת, וכל עוד לא תימצא ראיה מוכחת לנוסח ׳קבלתי׳ אחזנו את הברי ושמטנו את השמא וקראנו לחיבור בשם ׳קבלת מהר״י סרוק׳. כך גם נקרא החיבור בספר תעלומות חכמה: ׳קבלת מהרר״י סרוג׳ (דפוס 624, דף עז ע״ב).

׳קבלת מהר״י סרוק׳ נסמך על ׳סוד האצילות׳, שתואר לעיל סעיף ל. ביסודו של מהלך האצילות שב׳קבלת מהר״י סרוק׳ נמצא מהלך האצילות שמרצה החיבור ׳סוד האצילות׳, ועליו מוסיף ׳קבלת מהר״י סרוק׳ את דברי ר׳ ישראל סרוק ואת המונחים המיוחדים לשיטתו. את כל אלה בירדנו לעיל סעיף לג.
היכן נתחבר ׳קבלת מהר״י סרוק׳? בקראקא או בשלוניקי? גם בשאלה זו עסקנו לעיל סעיף לג.

החיבור היה גם בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף, כמתואר להלן סעיף עא. החיבור הגיע גם אל ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו, ועל פי העותק שהיה בידיו הוא נדפס בדפוס 624 על ידי תלמידו ר׳ שמואל אשכנזי, כמתואר להלן סעיף עה.

מקראקא לפראג

ספר אחד הדפיס ר׳ יהודה הכהן בקראקא, שני ספרים נוספים הדפיס בפראג וגם כתבי יד הביא עמו לפראג. אימתי הגיע ר״י הכהן לפראג? על כך נוכל ללמוד מספרים נוספים שהביא עמו אל יושבי פראג. את פירוש המשנה לרמב״ם שהיה עמו נתן ר״י הכהן לר׳ יום טוב ליפמן הלר בפראג.[34] על כך סיפר ר׳ יו״ט הלר בהקדמתו לתוספות יום טוב לסדר קדשים.

34 במעשה זה דן י״נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש״ח, עמ׳ 1287.

אמר יום טוב, תהלת ה׳ פי ידבר שכאשר הייתי יושב ומחבר מהדורא בתרא דנזיקין, וכבר היו דפוסים וחקוקין סדרי זרעים מועד ונשים, כאשר המה ברורים כשמלה מפורשים, בא אלי ממרחק כאנית סוחר, את פני היה מבקש ושוחר, הוא החכם השלם מהר״ר יהודה ליב (אשר הדפיס תקוני שבת מהאר״י ז״ל) בן האלוף מהר״ר דוד הכהן ז״ל מתושבי עיר בודן.
אמר אלי את חבורך ראיתי ובתוכו קריתי אף שניתי, ויהי בפי כדבש נופת ופנג... על כן אתה באתי ולשחר פניך יצאתי בתשורה להביא לפניך, תתמה בה למראה עיניך, מאשר ידעת כי פירוש המשניות להרמב״ם היותם מועתקים בבוקה ומבוקה המה מבוקים ומבולקים, והנה הנם בידי שלשה סדרים מוגהים ומדוקדקים כראי מוצקים, זרעים קדשים טהרות גם מסכת אבות... אך למחסור מהם חולין נדה וברכות, מעתה ומעכשיו יהיו כולם לך למנה בשובע שמחות... והפרשתי ממאודי מעט כאשר בא בידי, ונתתיו לו למנה אחת בקידה אפים וברוב ברכות מאלהי השמים.

מדברי ר׳ יו״ט הלר עולה כי ר״י הכהן הגיע אליו באמצע פירוש הדפסת תוספות יום טוב – אחרי שכבר נדפסו הכרכים על סדרי זרעים, מועד ונשים ולפני שנדפסו הכרכים הבאים. מן העובדה ששלושת הכרכים הראשונים נדפסו בפראג שע״ה ושלושת הכרכים האחרונים נדפסו בפראג שע״ו–שע״ז מתברר שר׳ יהודה הכהן הגיע אל ר׳ יו״ט הלר בשנת שע״ה.
זהו תאריך ראוי לציון כי ממנו מתבררת סמיכות הזמנים בין הגעתם של שני חכמים לפראג: ר׳ ישעיה הורביץ ור׳ יהודה הכהן. בשנת שע״ד, לאחר גירושם של יהודי פרנקפורט ממנה, עבר ר״י הורביץ לפראג ונתמנה לרבה. בשנת שע״ה עבר ר״י הכהן מקראקא לפראג, ולא בכדי. בפראג קיבל את הסכמתו של ר״י הורביץ, וכן את הסכמתו של ר׳ אפרים לונטשיץ, להדפסת ספר תיקון קריאת שמע על המטה, ובפראג שב והדפיס את תיקוני שבת בתוספת דברים על אשר הורשה להדפיס בראשונה בקראקא. רבני פראג, בניגוד לדעתם של רבני קראקא, לא הגבילו את ר״י הכהן בהדפסת דברי קבלה, ואף עודדוהו בהסכמותיהם.[35]
נראה כי גם ר׳ יעקב הורביץ, אחיו של ר׳ ישעיה הורביץ, נפגש עם ר׳ יהודה הכהן בפראג וקיבל ממנו דברים בקבלת האר״י, כמתואר להלן סעיף עב.

כוונות לברית מילה

נוסף על הספרים שהדפיס ר׳ יהודה הכהן ועל כתבי היד שהיו ברשותו מצאנו גם כוונות לברית מילה כתובות בעצם כתיבת ידו.
בכת״י 617 נכתבו כוונות לברית מילה שהן ׳סוד אחד מסודות האר״י׳.[36]

ידוע להוי לכל יודעי דת ודין אשר הריחו ביראת ה׳... על כן באתי לגלות **סוד אחד מסודו׳ האר״י** ז״ל, **שקבלתי מפי גדולי׳ ומתלמידיו** אשר מימיהם אנו שותים לזכות

35 ר׳ ישעיה הורביץ ציטט בספר שני לוחות הברית מתיקוני שבת שהדפיס ר׳ יהודה הכהן, כמובא לעיל הערה 18.
36 כוונה זו אינה הכוונה למילה שנדפסה בסוף ׳קבלת מהר״י סרוק׳, דפוס 624, דף פה ע״א.

את הרבים רבי המלך מאן מלכי רבנן, מגלגלים זכות ע״י זכאי, כי כל מוהל אשר יעשה כמעשה הנורא הזה ראה וקדש ויכוין בשעת הברית מילה בכוונ׳ זו אז בלי ספק אותו הילד יהיה ניצול שלא יפגום בריתו ברית קודש. וכן ראיתי הלכה למעשה כמה וכמה שהעידו עליה׳ גדולי׳ שנתקנו ע״י זה, ונוסף כל קבל דנא הם יוצאי׳ גדולי עולם בפרט בכל מיני קדושה וטהרה, כי זה כל אד״ם...
ויכוין המוהל שבא אליהו עם הילד, וכן עולה אליהו בגי׳ בן, ולכן מכינים כסא לאליהו... כידוע על פי ספר יצירה כאשר נמסר ליודעי חן להורות ולדעת כי הברית הלז ימתיק כשיסתלק הערלה... וישלך העורלה בחול בסוד מי מנה עפר יעקב מספר רובע ישראל...

אף כאן, כמו בחיבוריו הנדפסים שתוארו לעיל, כותב ר״י הכהן כי את הסודות בקבלת האר״י קיבל ׳מפי גדולי׳ ומתלמידיו׳.
בסוף הכוונות הודיע הכותב את שמו ואת ייחוסו.

מהטרוד ההולך נע ונד בארץ אשר לא לו, נאם הקטן גור אריה יהודא בן מהר״ר דוד הכהן ז״ל ה״ה, המיוחס בשטר יחוס בשלשלת המעלה הרמה והנשאה מעלי הכהן, נכתב ונחתם בעטי לאטי(!) המלאכה מלאכת שמי׳, בסדר לבני ישראל פרו וירבו.

במלים זהות הזכיר ר׳ יהודה הכהן את ייחוסו גם בהקדמתו לספר מגדל דוד שכתב אביו ר׳ דוד הכהן: ׳מרנא ורבנא כמהר״ר דוד בר יעקב ן׳ הקדוש ר׳ דוד הכהן זלה״ה המיוחס בשטר יחוס מעלי הכהן ז״ל׳.[37]
היכן כתב ר׳ יהודה הכהן את הכוונות לברית מילה? מהי ׳ארץ אשר לא לו׳? שבנו אל כתב היד וראינו כי הכוונות לברית מילה כתובות בו בשני עמודים רצופים, דף 301 ע״ב ודף 302 ע״א. עמודים אלה אינם קונטרס עצמאי או דפים בודדים שהכורך הוסיף לכתב היד, אלא שני עמודים שנותרו ריקים בין שני חיבורים בכתב היד המקורי ור״י הכהן ניצל אותם וכתב בהם את הכוונות לברית מילה. מדברים שכתבו סופרים אחרים בכתב יד זה עולה כי הוא נכתב בפראג, ונראה שגם ר׳ יהודה הכהן כתב את כוונות המילה בעיר זו, ואליה נתכוון בכותבו כי הוא ׳נע ונד בארץ אשר לא לו׳.

[617] כת״י אוקספורד, בודלי 1623, ס׳ 17201, דפים 301 ע״ב – 302 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ יהודה הכהן.

[ע] עריכת ר׳ אלעזר אלטשול

תיארנו את פועלם של שני מקובלים שהיו בפראג — ר׳ ישעיה הורביץ ור׳ יהודה הכהן. מקובל נוסף שחי בעיר זו באותן שנים הוא ר׳ אלעזר פרלס אלטשול.[38] עוד לפני שנת ש״ע העתיק ר״א

37 מגדל דוד, שלוניקי שנ״ז. דברים נוספים על הספר ועל מחברו נכתוב להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מז.
38 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מח.

אלטשול את כנפי יונה, ובשנת שע״ו העתיק חיבורים נוספים בקבלת האר״י. ר״א אלטשול החזיק גם בתיקונים על פי קבלת האר״י, והם נדפסו על ידי בנו ר׳ יצחק שהעיד כי אביו ׳אסף ולקט כל ימיו בדברי תורת אמת ובפרט בחכמת הקבלה׳.

כנפי יונה, לפני שנת ש״ע

בהקדמתו לספר קנה בינה, שנדפס בפראג בשנת ש״ע, מזכיר ר׳ אלעזר אלטשול את ספר כנפי יונה בין ספרי הקבלה שהיו בידיו.

> ובכן גם קניתי לי הרבה ספרי קבלה וכנסתי וקבצתי את מפתחות הקבלה הרבה חידושים... הנמצאים ושאינם נמצאים בדפוס, ובפרט כללי ופרטי אמרי בינה מקבלת הגאון פה קדוש מהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל בספר **כנפי יונה**.[39]

במקומות אחדים מצטט ר״א אלטשול מספר כנפי יונה שהיה לפניו ב׳כתב לועז ישן׳, כלומר בכתיבה איטלקית.

> אביא בכאן פרק ח׳ מספר **כנפי יונה** שהעתקתיו בידי החלושים וכבדי׳ **מכתב לועז ישן**, ושם מחברו היה האיש הקדוש מקובל אלהי ששמעתי בודאי אומרי׳ עליו שנתגלה אליו אליהו ז״ל הגאון מהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל, וז״ל אמרנו כי אבא ואימא...[40]
>
> גם בכאן אגלה אותך סוד גדול... שהבנתי והשגתי מפרק ו׳ מספר קדוש **כנפי יונה**... וז״ל הנה לפניך אריך אבא ואימא ברא וברתא...[41]

כל הציטוטים הללו מכוונים לכנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, שתואר לעיל סעיף מה.[42]

כנפי יונה, שנת שע״ו

בשנת שע״ו העתיק ר״א אלטשול שנית את ספר כנפי יונה. החלק הראשון של הספר נמצא בכת״י 618. בסופו כתב המעתיק את שמו, זמנו ומקומו.

> סליק ביום ו׳ פרשת תרומה מלבו ידבנה, העתק הראשון מספר הקדוש כנפי יונה, בעזרת שוכן מעונה, שנת ש׳ל׳ו׳ם׳ ושלוה השקט ורננה... כעתירת המעתיק אלעזר בן לא״א החבר ר׳ אברהם א״ש [=אלטשול] ז״ל מק״ק פראג.[43]

עיון בנוסח כנפי יונה שהעתיק ר״א אלטשול ימצא כי בארבעת פרקיו הראשונים שולבו קטעים מספר יונת אלם המרצים את הצמצום והמלבוש על פי שיטתו של ר״י סרוק. נוסח זה איננו

39 הקדמה לספר קנה בינה, פראג ש״ע–שע״א, דף יג ע״ב.

40 שם, דף ה ע״א.

41 שם, דף יב ע״א.

42 ציטוטים נוספים מספר כנפי יונה זה הביא ר״א אלטשול בדף יד ע״ב ובדף טו ע״א.

43 כת״י 618, דף 550 ע״ב.

נוסחו המקורי של החיבור, שתואר לעיל סעיף כז, או נוסחה המקורי של עריכת הרמ״ע מפאנו, שתואר לעיל סעיף מה, אלא נוסחו של כנפי יונה שנערך בידי מקובלי אשכנז ונכלל בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.
כנפי יונה בעריכה זו נעתק גם בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא, כמתואר להלן סעיף עא. עריכות נוספות של כנפי יונה ייעשו בידי מקובלי פולין, כמתואר להלן סעיף עט.

[618] כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דפים 363 – (ix)409; 532 – 550; 556 ע״א–ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אלעזר אלטשול.

דרוש אדם קדמון עם הוספות מאת ר׳ יוסף ן׳ טבול

בכת״י 619 העתיק ר׳ אלעזר אלטשול דרוש ובראשו כתב: ׳התחלת חכמה על פי קבלת החכם המקובל מהאר״י ז״ל׳. כל המעיין בתוכנו של דרוש זה ימצא כי אינו ׳התחלת החכמה׳, שתואר לעיל סעיף כט, אלא דרוש אדם קדמון שכתב ר״ח ויטל, שתואר לעיל סעיף טז. דרוש אדם קדמון של ר״ח ויטל נעתק בכתבי יד רבים, ולכאורה אחד מאלה היה לפני ר׳ אלעזר אלטשול וממנו העתיק את הדרוש בכת״י 619. אלא שאחר עיון נוסף בדרוש אדם קדמון שבכת״י 619 מצאנו כי נוסחו שונה מהנוסח המקורי שיצא מתחת ידיו של ר׳ חיים ויטל.

כך מתחיל דרוש אדם קדמון בהעתקתו של ר׳ אלעזר אלטשול.

> דע שקודם הכל היה מציאות אור הא״ס ממלא כל מקום העולמות... ומוכרח שאור הא״ס מעגל החלל כדי שיקיף את העולמות כלם בשוה, אבל אם הוא מרובע נמצא שבאלכסונות אור הא״ס רחוק יותר מהרבוע, והוא ית׳ רצה להקיף את כלם בהשואה א׳ ונשאר החלל באמצע... ובאמצע החלל נשאר רשימות האור.
> **וגם שמענו** שאותם השרשים נסתלקו מכחו וירדו מחלל העגול... שכל ההסתלקות גורם כח הדין... וכשירד אור הא״ס בתוך החלל לברר ולעשות י׳ עגולים...

דרוש אדם קדמון בעריכה זו מצאנו רק בכתב יד נוסף אחד — כת״י 263. זהו דרוש אדם קדמון מאת ר׳ חיים ויטל שהיה בידיו של ר׳ יוסף ן׳ טבול, ובעת שלמד בו עם תלמידיו הוסיף בו דברים משלו. דרוש אדם קדמון עם הוספותיו של ר״י טבול נכלל בספר הדרושים שהיה בידיו של ר׳ מנחם די לונזאנו, כמתואר לעיל סעיף לח.
דרוש אדם קדמון בעריכה זו הגיע לידיו של ר״א אלטשול בפראג, והוא העתיקו בשינויים גדולים. ר״א אלטשול לא כתב את הוספותיו של ר״י טבול כהערות בשולי הדרוש, כפי שעשה מעתיקו של כת״י 263, אלא שילב אותן בפנים הדרוש. שינוי חשוב נוסף עשה ר״א אלטשול בדרך ייחוסן של ההוספות הללו לר׳ יוסף ן׳ טבול. בכת״י 263, הוא העותק המקורי שכתבו תלמידי ר״י טבול, נכתב: ׳וגם אמר לנו מהר״ר יוסף׳. ר״א אלטשול השמיט מלים אלו וכתב תמורתן: ׳וגם שמענו׳.

כיצד הגיע דרוש זה מתלמידי ר״י טבול, בארץ ישראל או במצרים, אל ר״א אלטשול בפראג? תשובה ברורה אין בידינו, אבל רמז לפתרונה מצאנו בקורותיו של כת״י 26. בכתב יד זה נעתק מאמר שכתב האר״י עצמו, כמתואר לעיל סעיף יד. כת״י 26 הגיע לפולין, ונכרך יחד עם פירוש שכתב ר׳ יואל סירקיש, רבה של קראקא, על פרדס רמונים.[44] סופר אחד העתיק את כת״י 26 ואת כת״י 263, שבו העותק המקורי של דרוש אדם קדמון עם הוספותיו של ר״י טבול, כמתואר לעיל סעיף לח. האם מכאן אפשר להסיק כי יחד עם כת״י 26 הגיע גם כת״י 263, או עותק שלו, לקראקא? ידענו כי ר׳ יהודה הכהן הביא עמו חיבורים רבים מקראקא לפראג. אם נכונה השערתנו כי כת״י 263 הגיע לקראקא, האם נוכל להמשיך ולשער כי ר׳ יהודה הכהן הוא אשר הביאו ממנה לפראג?

פתרון משוער נוסף נמצא בספר מקור חכמה של ר׳ יששכר בער מקרמניץ. הספר נדפס בפראג בשנת שע״א, ובסופו נדפסה הסכמתו של ר׳ יוסף ן׳ טבול.[45] האם יחד עם ההסכמה נשלח ממצרים לפראג גם דרוש אדם קדמון עם הוספותיו של ר״י טבול?

[619] כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דפים 198 ע״א – 207 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אלעזר אלטשול.

התחלת החכמה

החיבור התחלת החכמה הגיע מדמשק, כמתואר לעיל סעיף כט, ונעתק בידי מקובלי איטליה, כמתואר לעיל סעיפים מג, מז, מט. אחר הגיע החיבור לאשכנז, ונכלל בקובץ החיבורים שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. בקובץ זה נחלק החיבור לפרקים וניתן לו השם התחלת החכמה, כמתואר לעיל סעיף סג. גם לפראג הגיע החיבור, ובשנת שע״ו העתיקו ר׳ אלעזר אלטשול בכת״י 620.

העתקתו של ר׳ אלעזר אלטשול דומה בצורתה ובשמה לעותק שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ. החיבור בכת״י 620 נחלק לפרקים, ובראשו נכתב: ׳תחילת החכמה האלהי׳ כפי דרך האר״י אשכנזי זצ״ל׳.

בסוף החיבור כתב ר״א אלטשול: ׳ע״כ מצאתי מפתח והקדמה לקבלת הגאון מהר״ר יצחק לוריא אשכנזי ז״ל בשם תלמידיו אשר קבלו הדברי אמת מפיו הפה קדוש, כי מלאך ה׳ צבאות הוא ותורת אמת היתה בפיהו׳.

התחלת החכמה לא נעתק כאן בשלמותו.

[620] כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דפים 186–197.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אלעזר אלטשול.

44 פירוש זה נמצא אף הוא בכת״י אוקספורד, בודלי 1805, כפי שיובא להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נב.
45 נוסח ההסכמה יובא להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ד.

יונת אלם

הרמ״ע מפאנו חיבר את ספר יונת אלם לפני שנת שנ״ט, כמתואר לעיל סעיף מה. הספר, בעריכתו הראשונה, הגיע לאשכנז ונעתק בה פעמים הרבה. אחד מעותקים אלה, כת״י 621, נעתק בשנת שע״ו (או סמוך לפניה) בידי ר׳ אלעזר אלטשול בפראג.

[621] כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דפים 61–175.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אלעזר אלטשול.

פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק

פירושו של ר׳ ישראל סרוק על ספרא דצניעותא נתחבר בביתו של ר״ב איילינבורג ונעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נז. הפירוש הגיע לפרנקפורט, והוא פותח את קובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סג. גם לפראג הגיע הפירוש, ובשנת שע״ו (או סמוך לפניה) העתיקו ר׳ אלעזר אלטשול בכת״י 622.
ר״א אלטשול לא השלים את העתקת הפירוש. העותק שיצא מתחת ידיו קצר גם מהעותקים שבכת״י 548 ובכת״י 549 שהיו בפרנקפורט.

[622] כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דפים 1–33.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אלעזר אלטשול.

׳קבלת מהר״י סרוק׳

בשנת שע״ה הגיע ר׳ יהודה הכהן לפראג ועמו חיבורים אחדים בקבלה, כמתואר לעיל סעיף סט. אחד מן החיבורים הללו הוא ׳קבלת מהר״י סרוק׳. ר׳ אלעזר אלטשול קיבל את החיבור מר״י הכהן והעתיקו בכת״י 623.[46] בסוף החיבור הזכיר ר״א אלטשול מנין הוא הגיע אליו.

> ע״כ מצאתי וכן שמעתי פה אל פה, וכן העתקתי מן האלוף המקובל הגדול ותיק כמהר״ר יהודא בן הנעלה כמהר״ר דוד כהן ז״ל א׳ מאנשי ירושלים עיר הקודש תוב״ב.

בכותרתו, בתוכנו ובמקום כתיבתו של החיבור עסקנו לעיל סעיפים לג, סט.
החיבור נדפס בדפוס 624.

[623] כת״י אוקספורד, בודלי 1753, ס׳ 17784, דפים 176–185(iii).
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אלעזר אלטשול.

[624] דפוס, בתוך תעלומות חכמה, בסיליאה [צ״ל הנויאה] שפ״ט, דפים עז ע״ב – פה ע״א.

46 ר׳ יהודה הכהן הביא לפראג גם את גליא רזא. ר׳ אלעזר אלטשול העתיק את החיבור, ובסופו ציין שר״י הכהן הביאו אליו. בחיבור זה עסקנו לעיל סעיף לג.

תיקון מוצאי שבת

בשנת ת״י הדפיס ר׳ יצחק אלטשול, בנו של ר׳ אלעזר, באמשטרדם את תיקון מוצאי שבת על פי קבלת האר״י. את הספר מצא ר׳ יצחק אלטשול בבית אביו, כפי שכתב בראש הספר.

> אמר יצחק בן לא״א המקובל האלקי מוהר״ר אלעזר פערליש זצ״ל ממשפחת אלט שול מתושבי ק״ק פראג י״ץ, הנה כבר נהגו קדמונינו הפייטנים שחברו תחינות וזמירות לאמרם במוצאי שבת... ועוד שאר דברים מקובלים חשובים שטובי׳ ויפים לאמרם במ״ש להצלחה ולזכירה, וכלם מרועה אחד נתנו מהאר״י זצ״ל אשכנזי.
> והנה מצאתי כהנה וכהנה בגנזי אבי זצ״ל הנ״ל המקובל האלקי, אשר **אסף ולקט** כל כל(!) ימיו בדברי תורת אמת ובפרט **בחכמת הקבלה**, ואמרתי לזכות את הרבי׳ שינהגו כן, ואוציא לאור׳ אשר מצאתי לתקון מוצאי שבת על פי הנגל׳ והנסת׳. ובפרט שכב׳ **נתפשט המנהג** לקבל שב׳ ע״פ מנה׳ מהאר״י זצ״ל בכניסתו, כן ראוי לנהוג במקצת מעט ביציאתו.

בספר זה כלל ר׳ יצחק אלטשול גם פירוש על מעשה הקטורת שמצא בבית אביו.

> אמר יצחק בן לא״א המקובל האלקי מהור״ר אלעזר פערליש זצ״ל, הנה כאשר חפשתי בגנזי אבי ז״ל ומצאתי פירוש נאה ומקובל על מעשה הקטורת בנגלה ובנסתר מתלמידי גורי האר״י מוהר״ר יצחק לורי׳ זצ״ל אמרתי להציגו לפניך, כי אין בית המדרש בלא חדוש.[47]

[625] דפוס, תיקון מוצאי שבת, אמשטרדם ת״י, 8 דפים.

[עא] עריכת ר׳ אשר ב״ר יוסף

חיבורים אחדים בקבלת האר״י היו בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא.[48] גיליונותיהם של חיבורים אלו מעוטרים בהערותיו הפותחות: ׳אבי״ר׳, ׳אמר אבי״ר׳, ׳אשר נ״ל׳.
לעיל, סעיף סב, ציטטנו מן האיגרת ששלח ר׳ ישעיה הורביץ לר׳ שמואל בן ר׳ משולם מפרמישלא. באיגרתו הודיע ר״י הורביץ כי בידי מחותנו ר׳ נפתלי בפרנקפורט היו חיבורים אלו: ספר יונת אלם ו׳קונטרסים מבריאה יצירה עשייה שהכל הולך ב״ה לתשלום דוגמת עולם האצילות׳. חיבורים אלה — יונת אלם, לימודי האצילות ועולם הבריאה — נמצאים בשלושה כתבי יד, ובכולם נוספו הערותיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף. כיצד הגיעו החיבורים שהיו אצל ר׳ נפתלי בפרנקפורט אל ר׳ אשר ב״ר יוסף שהיה בקראקא?
בכתבי יד אחדים נמצאים פירושים שכתב ר׳ אשר ב״ר יוסף למאמרים בספר הזוהר.[49] בראשי פירושים אלה כתב ר׳ אשר כי בהיותו בפרנקפורט הציע למקובליה את פירושיו על הזוהר, אך

47 דפוס 625, דף ד ע״ב.
48 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נ.

הם דחוהו. נראה שבעת ששהה ר׳ אשר ב״ר יוסף בפרנקפורט הגיעו לידיו החיבורים שהיו אצל ר׳ נפתלי, וכך יכול היה להוסיף את הערותיו בגיליונותיהם.
בכתבי יד אחדים אנו מוצאים את פירושי הזוהר שכתב ר׳ אשר ב״ר יוסף ואת החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ כרוכים יחד וסמוכים זה לזה. מה היחס בין אלה ובין אלה? האם הגיעו גם החיבורים שהיו בידיו של ר״א כ״ץ אל ר׳ אשר בקראקא? או אולי אחדים מן החיבורים שהיו בפרנקפורט הגיעו אליה מקראקא ובה נכתבו במקורם? סמיכות פרשיות זו סבוכה היא, ואין בידינו לקבוע בה מסמרות. על כן נשמוט את הספק ונאחוז את הוודאי, ונסתפק בתיאור החיבורים שהיו בידיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף בבירור — הם החיבורים שבגיליונותיהם הוסיף את הערותיו.

לימודי האצילות

ארבעה קונטרסים שמרצים את סדר האצילות על פי שיטתו של ר׳ ישראל סרוק נעתקו בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד. ארבעת הקונטרסים הללו הגיעו אל מקובלי אשכנז והם ערכו אותם וקראו להם בשם ׳לימודי האצילות׳, כמתואר לעיל סעיף סג. בשם זה הגיעו קונטרסים אלו לפולין ונעתקו בה. קונטרסים אלו נעתקו בכת״י 626, בכת״י 627 ובכת״י 628, ובראשם נכתב: ׳לימודי האצילות׳. בכת״י 628 נוספה הכותרת: ׳ויקרא שמו בישראל לימודי אצילות׳. הערותיו של ר׳ עזרא מפאנו לא נעתקו כאן.
בהעתקות אלו נוספו הערות רבות מאת ׳אבי״ר׳, ׳הג״ה, אמר אבי״ר׳. נציין את מקום הערותיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף על פי כת״י 626: דף 19 ע״א, 20 ע״א, 21 ע״א, 26 ע״ב, 31 ע״א (פעמיים), 31 ע״ב, 32 ע״ב, 33 ע״א (פעמיים), 33 ע״ב, 35 ע״ב, 36 ע״א, 40 ע״א, 40 ע״ב (פעמיים), 42 ע״א, 42 ע״ב, 45 ע״ב, 46 ע״א (פעמיים), 46 ע״ב, 47 ע״א, 50 ע״א, 50 ע״ב, 56 ע״ב (פעמיים), 61 ע״א.
בסוף החיבור נכתב: ׳סליק פרקי עולם הא״ס ועולם האצילות, השם יצילנו מגלגול מחילות א״ס׳ (כת״י 626, דף 65 ע״א). בלשון זו הסתיים החיבור בכת״י 551, הוא העותק שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

[626] כת״י אוקספורד, בודלי 1730, ס׳ 17761, 65 דפים.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[627] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים מג ע״ב – נ ע״ב, עז ע״א – צב ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[628] כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766, דפים 294 ע״א – 312(i) ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

49 נרשום אחדים מהם לדוגמה: כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766; כת״י מוסקבה, גינצבורג 1446, ס׳ 48507; כת״י מוסקבה, גינצבורג 1464, דפים כג ע״א – סח ע״ב, ס׳ 48576; כת״י אוקספורד, בודלי 1790, ס׳ 18082; כת״י אוקספורד, בודלי 1812, ס׳ 18104.

׳עולם הבריאה׳

מקובלי אשכנז צירפו ל׳לימודי האצילות׳ את החלק השני של התחלת החכמה, הוא החלק העוסק בעולם הבריאה, כמתואר לעיל סעיף סג. קונטרס זה נעתק בכת״י 629, ובראשו הכותרת: ׳עולם הבריאה׳. קונטרס זה נעתק גם בכת״י 630, ובראשו הכותרת: ׳סדר עולם הבריאה׳.

בעריכה זו מתחיל החיבור כך: ׳ואחרי שהראנו ה׳ את כל אלה בעולם האצילות אחלי יכונו לפניו יאיר פניו אתנו סלה וידענו נפלאות מתורתו ושפתינו יפתח בכי טוב לדבר בעולם הבריאה׳. בלשון זו התחיל החיבור בכת״י 551, הוא העותק שערך ר״א כ״ץ.

בהעתקות אלו נוספו הערות רבות מאת ר׳ אשר ב״ר יוסף, והן פותחות כך: ׳אמר אבי״ר׳, ׳אבי״ר נ״ל צ״ל׳, ׳אשר נ״ל׳.

[629] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים נג ע״א – סג ע״א.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[630] כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766, דפים 223 ע״א – 248 ע״א.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

התחלת החכמה

החיבור ׳התחלת החכמה׳ הגיע מדמשק, כמתואר לעיל סעיף כט, ונעתק בידי מקובלי איטליה, כמתואר לעיל סעיפים מג, מז, מט. אחר הגיע החיבור לאשכנז, נחלק בה לפרקים ונקרא בה בשם ׳התחלת החכמה׳, כמתואר לעיל סעיף סג. בשם זה ובעריכה זו נעתק החיבור גם בכתבי היד שהיו לפני ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא.

החיבור נעתק בכת״י 631, ובראשו נכתבה כותרת זו: ׳ויקרא שמו בישראל התחלת חכמה סדר האצילות וסדר א״ס׳. בלשון דומה הסתיים החיבור בכת״י 556, הוא העותק שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ.

[631] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים כו ע״א – מג ע״א.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[632] כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766, דפים 257 ע״א – 293 ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק

פירושו של ר׳ ישראל סרוק על ספרא דצניעותא נעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נז. הפירוש הגיע אל ר״א כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיף סג. הפירוש הגיע גם אל ר״א אלטשול בפראג, כמתואר לעיל סעיף ע. פירושו של ר״י סרוק על ספרא דצניעותא הגיע גם לקראקא, והיה לפני ר׳ אשר ב״ר יוסף. עותק של הפירוש נמצא בכת״י 633, יחד עם החיבורים שבגיליונותיהם נוספו הערותיו של ר׳ אשר ב״ר יוסף.

פירושו של ר״י סרוק שנעתק בכת״י 633 אינו שלם. הוא נגמר במלים: ׳לא יקרחו קרחם בראשם׳. כך בדיוק מסתיימת העתקתו של הפירוש בכת״י 548 ובכת״י 549, בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט.

[633] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים צו ע״א – קיא ע״א.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

׳קבלת מהר״י סרוק׳

חיבור בשם ׳קבלת מהר״י סרוק׳ היה בידיו של ר׳ יהודה הכהן בקראקא, כמתואר לעיל סעיף סט. ממנו הגיע החיבור אל ר׳ אלעזר אלטשול בפראג, כמתואר לעיל סעיף ע. חיבור זה נעתק בכת״י 634 ובכת״י 635, הכרוכים יחד עם שאר החיבורים שהיו לפני ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא.
בראש כת״י 634 נכתבה כותרת זו: ׳קבלה מהרב האלהי כמוהר״ר ישראל סרוק׳. בכת״י 635 נכתבה כותרת זו בשינוי קל: ׳קבלתי מהרב האלהי כמוהר״ר ישראל סרוק׳. לכותרת זו נוסחים נוספים, וכבר דנו בהם לעיל סעיף סט.
בתוכנו של החיבור ובמקום כתיבתו עסקנו לעיל סעיפים לג, סט.

[634] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים סז ע״א – ע ע״א.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[635] כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766, דפים 248 ע״ב – 256(ii) ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

יונת אלם

הרמ״ע מפאנו חיבר את ספר יונת אלם לפני שנת שנ״ט, כמתואר לעיל סעיף מה. הספר, בעריכתו הראשונה, הגיע לאשכנז ונעתק בה. אחת מן ההעתקות הללו, כת״י 621, בכתיבתו של ר׳ אלעזר אלטשול בפראג, תוארה לעיל סעיף ע. גם לפולין הגיע ספר יונת אלם בעריכתו הראשונה. הספר נעתק בשני כתבי יד, כת״י 636 וכת״י 637, הכרוכים יחד עם שאר החיבורים שהיו לפני ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא.

[636] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים קפד ע״ב – ר ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[637] כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766, דפים 183 ע״א – 221(ii) ע״ב.
דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

כנפי יונה

כנפי יונה נכתב בידי תלמידי האר״י, כמתואר לעיל סעיף כז. החיבור הגיע לאיטליה ונערך בידי הרמ״ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. החיבור, בעריכתו של הרמ״ע, הגיע אל מקובלי אשכנז

והם ערכוהו מחדש, כמתואר לעיל סעיף סג. כנפי יונה, בעריכתם של מקובלי אשכנז, נעתק בשני כתבי יד, כת״י 638 וכת״י 639, הכרוכים יחד עם שאר החיבורים שהיו לפני ר׳ אשר ב״ר יוסף בקראקא.
כנפי יונה שנעתק בכת״י 638 שלם, וכולל את כל חמשת החלקים שנמצאים בעריכתם של מקובלי אשכנז. כת״י 639 אינו שלם, ורק ארבעת החלקים הראשונים של כנפי יונה נמצאים בו. שני עותקים אלה שווים בנוסחם, ובחלק הראשון משולבים הקטעים מספר יונת אלם כאשר עשו מקובלי אשכנז בעריכתם.
מקובלי פולין ערכו את כנפי יונה פעם נוספת, כמתואר להלן סעיף עט.

[638] כת״י אוקספורד, בודלי 1958, ס׳ 19120, דפים קיג ע״א – קפב ע״א, רפז ע״א – רצד ע״ב. דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[639] כת״י אוקספורד, בודלי 1735, ס׳ 17766, דפים 1 ע״א – 180 ע״א. דור שני. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

[עב] עריכות שונות

חיבורים נוספים בקבלת האר״י נערכו בידי מקובלי אשכנז ופולין לפני שנת ש״פ. נתאר כאן עריכות אלו.

עריכת ר׳ יהודה אהרן משה אלטשולר

תיקוני התשובה של האר״י בעריכתו של הרמ״ע מפאנו נדפסו בוונציה בשנת ש״ס, כמתואר לעיל סעיף מה. תיקונים אלו נערכו שנית בידי ר׳ יהודה אהרן משה אלטשולר בפראג.[50] בספרו ויחל משה, שנדפס בדפוס 640, כלל ריא״מ אלטשולר תחילה את תיקוני התשובה של האר״י בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, ואחר את תיקוני התשובה של האר״י בעריכתו שלו. בתחילת התיקונים שערך כתב ריא״מ אלטשולר את הכותרת: ׳ואלה מוסיף על הראשונים׳, ואחר הוסיף הקדמה קצרה.

> ואחרון אחרון החביב לנו הרב הגדול החסיד הר״י אשכנזי לוריא זלה״ה, שבקרב ימים נדפסו גם תיקוניו, אבל המה א׳ מעיר ושנים ממשפחה, ואף המעט הנמצאים עלו כלם קמשוני׳ בט״ס, וגם עירוב פרשיות בתוכם בכוונות ורמיזות סודות נפלאות וייחודים בשמות רבו׳ נסתרות ונעלמות, ולעומק הקבלה בהם גם עליהם נגעה יד הטעות. בכן ראינו בעניינו כי טוב ללכת כפעם כפעם, על פי דרכינו המתוק לחכינו, לברר ולסלת ולנקות תוכן דבריה׳, ולחברם כולם יחד א׳ א׳ ויחדיו יהיו תמים ומתמם עם תמימים... ומהנה אתחיל בתיקוני תשובו׳ העבירות בס״ד.[51]

50 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מט.
51 ויחל משה, דפוס 640, דף עה ע״ג.

ריא״מ אלטשולר סידר את תיקוני התשובה מחדש והוסיף עליהם תיקונים ממקורות נוספים. כך, למשל, סיכם את סדרה של התענית (׳הפסקה׳) על פי דברי האר״י: ׳והיוצא לנו מכללי כל תיקוניו אחת הנה ואחת הנה שסדר התשובה הנכונה כך היא... ע״כ לשון החסיד האר״י לוריא ז״ל בתיקוני תשובותיו אחת הנה ואחת הנה ואחת לאחת למצא חשבון׳.[52]

[640] דפוס, ויחל משה, פראג שע״ג, עד [צ״ל: עח] דפים.

ר׳ יעקב הלוי הורביץ

ר׳ אברהם הלוי הורביץ כתב ספר יש נוחלין, ׳הוא צוואת ותולדות אדם גדול בתורה... בהנהגות ישרות ומדות... ובמוסרים׳. ר׳ יעקב הורביץ, בנו של המחבר,[53] הוסיף על הספר הערות ארוכות, המכונות ׳הגהות׳.

בהערות אלו הביא ר׳ יעקב הורביץ דברים אחדים מכתבי האר״י, ועמם גם דברים שאמר לו ׳חכם גדול אחד׳ ששמע מתלמידו של האר״י׳.[54]

הערותיו של ר׳ יעקב הורביץ צוטטו פעמים אחדות,[55] אך הן הובאו על פי הדפוס השני של יש נוחלין ולא על פי הדפוס הראשון שלו: הן צוטטו על פי דפוס 642, הוא דפוס אמשטרדם תס״א, ולא על פי דפוס 641, הוא דפוס פראג שע״ה. מעשהו של הדפוס הראשון חשוב מאוד להבנת הערותיו של ר״י הורביץ, ואין להבינן בלעדיו. על כן נברר תחילה את ענינו של הדפוס הראשון, ואחר נשוב אל הערותיו של ר״י הורביץ.

על פי שערו של דפוס 641 נדפס ספר יש נוחלין בפראג בשנת שע״ה, אך עיון מדוקדק בספר יגלה כי לא פעם אחת נדפס הספר במקום זה ובשנה זו אלא פעמיים. גוף הספר, כ הדפים הראשונים, זהה בשתי המהדורות, הן בנוסח הן בעימוד. מדף כא ואילך נדפסו ההערות, ׳הגהות׳, שהוסיף ר׳ יעקב הורביץ לספר. הערות אלו נדפסו בסוף החיבור ולא שולבו בתוכו כיוון שארוכות הן, כדברי המדפיס.

> אמר המחוקק בהיות שהר״ר יעקב סג״ל יצ״ו... הביא לידי ספר הלז... וראיתי שעשה בו הגהו׳... אכן להיות שקצת ההגהות המה ארוכים ומפסיקין... בכן שמנו עצה בנפשינו להדפיס ההגהו׳ בפני עצמן בסוף הספ׳ ונעשה או״ת לטובה כנגד כל אחת ואחת מההגהו׳ א׳ ב׳... ובגליון הספר... נרשום הג״ה... ונרשום ג״כ סי׳ א׳ סי׳ ב׳, להורות על סימן א׳ ב׳ שאצל ההגהו[ת].[56]

52 שם, סי׳ תלד, דף עט ע״ב–ע״ד.

53 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מב.

54 א׳ וולפסון, השפעת האר״י על השל״ה, קבלת האר״י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י (תשנ״ב), עמ׳ 428–429, טעה וייחס את ה׳הגהות׳ על ספר יש נוחלין לר׳ ישעיה הורביץ.

55 י׳ אלבוים, פתיחות והסתגרות (לעיל הערה 8), עמ׳ 207; א׳ וולפסון, במאמרו הנזכר בהערה הקודמת.

56 דפוס 641א, דף כ ע״ב.

בהדפסת ההערות נשתנו שתי המהדורות זו מזו, ובמהדורה השנייה, היא דפוס 641ב, נוספו הערות רבות על אלו שנדפסו במהדורה הראשונה, היא דפוס 641א. מה מקור ההפרש בין שתי המהדורות של ספר יש נוחלין?
על שאלה זו ענה 'המגיה', הלא הוא המעיר ר' יעקב הורביץ עצמו, בסוף המהדורה הראשונה של הספר.

> אמר המגיה, ראה קראתי בשם הרבה הגהות בחבור א״מ ז״ל בגליון הספר, ועשיתי להם בפנים סימנים והצבתי להם ציונים כאלו הם כתובים במקומותם במושבותם בתוך שאר ההגהות. ואל תתמה על החפץ שעדיין לא באו בדפוס, לסבת שהשעה הית' דחוקה מאוד להשלים הספר לעת עתה, וכאשר יגזור האל ית' בחיים ובבריאות נשלים החסרון.[57]

לפי דברי ר' יעקב הורביץ גרם דוחק השעה למיעוט ההערות במהדורה הראשונה, ואין בינה ובין המהדורה השנייה הפרש של ממש. אלא שבדקנו את שתי המהדורות ומצאנו כי קיים ביניהם הפרש גדול וכי הן נבדלות זו מזו לא רק במספר ההערות אלא גם בתוכנן – במהדורה הראשונה לא הביא ר' יעקב הורביץ מאומה מקבלת האר״י, ואילו במהדורה השנייה ציטט באריכות מקבלת האר״י והביא דברים רבים ממנה.

באחת מן ההגהות שכלל ר' יעקב הורביץ במהדורה השנייה הוא ציטט מתיקוני התשובה של האר״י בעריכתו של הרמ״ע מפאנו, שנדפסו בדפוס 344, וכן דברים ששמע בעל פה מ'חכם גדול אחד' ששמע מתלמידו של האר״י.

> ואחר שעשה הטהרה הנז' ישתדל ויעשה התשובה הנזכרת בר״ח **ובתיקוני האר״י** זצ״ל, ועוד שמעתי **פה אל פה** מפי **חכם גדול אחד** ששמע מפי **תלמידו של האר״י** זצ״ל שאמר בשם רבו הקדוש... וברוך שחלק מחכמתו ליראיו והופיע מרוח קדשו על משכילי עם בני ישראל.[58]

מיהו 'חכם גדול אחד' שממנו שמע ר״י הורביץ 'פה אל פה' דברים בשם תלמיד האר״י? על שאלה זו נשתדל לענות בהמשך הדברים.
דברים מתיקוני התשובה של האר״י ציטט ר״י הורביץ גם בהגהות נוספות שכלל במהדורה השנייה של הספר, אך לא נוכל לרשום כאן את כולם.
עוד ציטט ר״י הורביץ בהגהות אלו דברים מתוך ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו.

> והנה הקדושי' גורי האר״י זצ״ל כתבו על זה רמז וסוד גדול...[59]
> מצאתי כתוב בתיקוני גורי האר״י זצ״ל וכן בספר כנפי יונה וז״ל...[60]

57 שם, דף מא ע״ב.
58 דפוס 641ב, דף 38 ע״ב; דפוס 642, דף יט ע״א.
59 דפוס 641ב, דף 34 ע״א; דפוס 642, דף טו ע״א.
60 דפוס 641ב, דף 38 ע״ב; דפוס 642, דף יט ע״א.

> נטילת הצפרנים... וזהו ג״כ סדורו של הקדוש האר״י זצ״ל שכתב מתחיל באגודל ימין כו׳... ויזהר האדם מאוד מלשנות כי הקדוש זצ״ל כתב על זה עניינים גדולים ונוראים...[61]
> בעניין השלמת הפרשה בכל שבוע שמו״ת ראיתי ושמעתי בשם הגדולים מנהגים שונות, אכן שמעתי מפי חכמי האמת בשם הקדוש האר״י זצ״ל... וכתב בכנפי יונה חלק שלישי...[62]

מדוע הביא ר׳ יעקב הורביץ דברים מקבלת האר״י רק במהדורה השנייה של הספר? כדי לענות על שאלה זו נבדוק את התאריכים הנזכרים בכל אחת משתי המהדורות.

בשערה של המהדורה הראשונה והקצרה, דפוס 641א, נכתבה השנה שע״ה, ובסופה נכתב: ׳וייטיב לנו ולכל ישראל הכתיב׳ והחתימה לחיים ול שלום [=שע״ו] מימים ימימה׳;[63] ׳אמר המגיה יעקב בן לא״א מהר״ר אברהם הלוי הרוויץ מק״ק שעברשין... ולכל ישראל שלו״ם [=שע״ו]׳. מכאן שהמהדורה הראשונה נעשתה בסוף שנת שע״ה, ובסופה נזכרה ברכה לשנה הבאה, הלא היא שנת שע״ו.

שערה של המהדורה השנייה זהה לגמרי לשערה של המהדורה הראשונה, וברור שהמדפיס נטל את השער כמות שהוא והשתמש בו שנית. גם בסופה של המהדורה השנייה, דפוס 641ב, דף 51 ע״ב, חוזרת החתימה שהופיעה בסוף המהדורה הראשונה: ׳יטיב לנו הכתיב׳ והחתימה מימים ימימה בפרט לחיים ולש׳ל׳ו׳ם׳ [=שע״ו]׳. שני תאריכים אלו אינם יכולים אפוא ללמדנו מתי נדפסה המהדורה השנייה של יש נוחלין. לעזרתנו באה חתימה נוספת של החיבור שנמצאת בסופה של המהדורה השנייה: ׳נכתב ונחתם על ידי הקטן והתם יעקב בן לא״מ מהר״ר אברהם הלוי הרוויץ מק״ק שעברשין בחודש אשר ליהודים היתה אורה זו קבלת התורה... ש׳ל׳ו׳ם׳ [=שע״ו]׳ (דף 51 ע״א). חתימה זו נתחדשה במהדורה השנייה, וממנה עולה כי ר׳ יעקב הורביץ סיים את העריכה השנייה של הערותיו בחודש אדר שנת שע״ו, ובהמשכה של שנה זו נדפסה המהדורה השנייה של ספר יש נוחלין.

ההפרש בין שני תאריכי ההדפסה של שתי מהדורותיו של ׳הדפוס הראשון׳ של ספר יש נוחלין מסביר מדוע הדפיס ר׳ יעקב הורביץ את ספר יש נוחלין בשתי מהדורות שונות ומה גרם להפרש הגדול בין שתי המהדורות.

לעיל, סעיף סט, ראינו כי בשנת שע״ה הגיע ר׳ יהודה הכהן לפראג כדי להדפיס בה חיבורים בקבלת האר״י. הוא הגיע אליה מקראקא, שם לא הרשו לו להדפיס את כל דברי הקבלה שהיו עמו. ר״י הכהן הביא עמו לפראג חיבורים בקבלת האר״י, ומסר אותם לר׳ אלעזר אלטשול, כמתואר לעיל סעיף ע. צירוף כל העובדות הללו יביאנו למסקנה כי המהדורה השנייה של ספר יש נוחלין, שבה הוסיף ר׳ יעקב הורביץ הערות על פי קבלת האר״י, נוצרה בעקבות בואו של ר׳ יהודה הכהן לפראג.

61 דפוס 641ב, דף 42 ע״א; דפוס 642, דף כו ע״א.

62 דפוס 641ב, דף 45 ע״ב; דפוס 642, דף כח ע״א.

63 הרווח בין ׳ול׳ ובין ׳שלום׳ נמצא במקור.

תחילה, בשנת שע״ה, הדפיס ר׳ יעקב הורביץ את המהדורה הראשונה של ההערות ובה לא הזכיר מאומה מקבלת האר״י. אין לומר שאז לא הכיר ר׳ יעקב הורביץ את כתבי האר״י, שהרי ר׳ אלעזר אלטשול החזיקם עוד לפני שנת ש״ע, וריא״ם אלטשולר ההדיר את תיקוני התשובה של האר״י והדפיסם בשנת שע״ג, כמתואר לעיל תחילת סעיף זה. על כן נראה שר׳ יעקב הורביץ הכיר אז את קבלת האר״י אך חשש להדפיס את דבריה או שלא ניתנה לו הרשות לכך.
אחר הגיע ר׳ יהודה הכהן לפראג. הוא הביא עמו חיבורים בקבלת האר״י, הן בכתב הן בעל פה, ואף הדפיסם בפראג עם הסכמות מאת רבני העיר, ור׳ ישעיה הורביץ בראשם. נראה כי ר׳ יעקב הורביץ נפגש עם ר׳ יהודה הכהן, וקיבל ממנו דברים בקבלת האר״י. את דברי ר״י הכהן כלל ר׳ יעקב הורביץ בהערותיו על ספר יש נוחלין, ואליו נתכוון בהזכירו דברים ששמע ׳פה אל פה מפי חכם גדול אחד ששמע מפי תלמידו של האר״י זצ״ל׳. בעקבות כל אלה שב ר׳ יעקב הורביץ להדפיס את ספר יש נוחלין שנית, ועתה, בשנת שע״ו, כלל בהערותיו דברים ארוכים ונכבדים בקבלת האר״י.

[641א] דפוס, יש נוחלין, מהדורה ראשונה, פראג שע״ה, מא דפים.

[641ב] דפוס, יש נוחלין, מהדורה שנייה, פראג שע״ה–שע״ו, 51 דפים (מניין מקורי: כט, י–לא).

[642] דפוס, יש נוחלין, אמשטרדם תס״א, דפים א–מב.

כנפי יונה עם ליקוטים מאת ׳עיר וקדיש מצפת׳

ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ״ע מפאנו נעתק בכת״י 643. בראשו נוסף עניין הצמצום והמלבוש, כאשר עשו מקובלי אשכנז, כמתואר לעיל סעיף סג. ארבעה חלקים של ספר כנפי יונה נעתקו כאן, אך החלק הרביעי אינו נמצא כאן בשלמותו. בכל אלה דומה העתקה זו להעתקות רבות שנעשו לכנפי יונה באשכנז, אלא שהיא שונה מהן בתוספת גדולה שנמצאת בה ורק בה.
קט הסעיפים הראשונים בחלק הראשון של כנפי יונה שבכת״י 643, דפים 1 ע״א – 21 ע״ב, שווים לחלק הראשון של הספר בעריכתו של הרמ״ע. אחר, דפים 21 ע״ב – 29 ע״א, נוספו סעיפים קי–קנ, ובהם נכללו פסקאות ידועות מכתביהם של תלמידי האר״י על כוונות, ייחודים וגלגולים. אחר כל אלה נוספו, דף 29 ע״ב ואילך, סעיפים קנא–קסז, ובראשם נכתב.

> ליקוטי׳ מצאתי׳ **ביד עיר וקדיש מצפת תוב״ב**, ולהיו׳ הדברי׳ ערבי׳ על שומעיה׳ כתבתי לזכרון.

מיהו ׳עיר וקדיש מצפת׳ שהגיע לאשכנז? אנו יודעים על שני שלוחי צפת שהגיעו לאשכנז בשנים אלו והביאו עמהם דברים בקבלת האר״י: ר׳ יחיאל לוריא אשכנזי, כמתואר לעיל סעיף לה, ור׳ יעקב שווינפורט, כמתואר לעיל סעיף סח. האם הוא אחד מהם?

אחדים מסעיפים קנא–קסז נלקחו מכתביהם הידועים של ר׳ חיים ויטל ושאר תלמידי האר״י, ואילו רבים אחרים אינם מוכרים מכל מקור אחר והם נודעים כאן לראשונה. סעיפים אלו

מודיעים דברים חדשים בעיקריה וביסודותיה של קבלת האר״י, שכמותם לא מצאנו בשום חיבור אחר. מחידושים אלו נביא כאן שורות אחדות בלבד.

סעיף קסה, דף 35 ע״א, עוסק בצמצום.

ולהיות שצמצם הקב״ה שכינתו והמקום פנוי בו נבראו העולמות, ראוי לידע מקו׳ זה מה שמו אשר יקראו לו, ומהו סוד הצמצום.
דע כי המקו׳ פנוי שאמרנו רומז לשם אהי״ה, והוא כי כשיצאה **הנקודה** היא י׳ ויו״ד במילואה עם הכולל הוא פי׳ [צ״ל: גי׳] אהי״ה, וזהו בהיותו בסוד נקודה שעדיין לא נתגלתה אבל עתידה להתגלות, וזהו אשר אהי״ה שאני עתיד להיות אח״כ ולהתגלות, וכשנתגלתה אזי היא בסוד אותיו׳ אהי״ה ממש, וזהו היה **המקו׳ פנוי**...
וזה האצילות מלא מקום הפנוי והוא סוד אהי״ה האחרון אהיה שלחני אליכם, הראשון הוא סוד **הנקודה**, והשני בסוד **האות**, והג׳ בסוד **הטעם** שהוא סוד התיקון...

סעיף קסו, דף 35 ע״ב, עוסק בקלקול ובתיקון.

ידוע הוא שסוד גלגול הנשמו׳ הוא תלוי בידיעת סוד שבעה המלכי׳ אשר מלכו לפני מלוך מלך לבני ישראל דמיתו ונשתברו... מתו תתקע״ד דורות וקומטו בלא עת, וכן כל המלאכי׳ וכל בריות עליוני׳ ותחתוני׳ כולם נחרבו ומיתו(!), עד עת בא והגיע רצון ממ״ה הקב״ה להחיותם ולתקנם פעם שיניתי(!) בתיקון יותר נאות. כי כל הבריו׳ הראשוני׳ של הז׳ מלכי׳ שנבראו קודם שנברא העולם הזה שנק׳ מלך השמיני היו כולם רעים וחטאים לה׳ מאוד מאוד, להיו׳ שגברה עליהם הדיני׳ והקליפות עד למאוד ולא מצא הקב״ה מהם שום נחת רוח בעולם כלל ועיקר, על כן חזר והחריבן.
וזהו שאמר רז״ל מלמד שבנה הקב״ה עולמות והחריבן ואמר דין לא הניין לי, ועל העולם הזה שבנה אמר דין אהניין לי... והטעם הוא שא״ס ממ״ה הקב״ה לא האציל באותו העולם מאורו הקדוש והטהור אלא **סוד הנפש** לבד משמו הגדול ב״ה, וכבר נודע ליודעי חן שחטאי האדם אינם באים אלא מצד הנפש...
לכן כיון שראה ית׳ ויתׂ שמו ממ״ה שהדינים והקליפות גברו בעולמו חזר והחריבו, ובנה עולם אחר שהוא העה״ז, והאציל מרוחו ומאורו הקדוש והטהור **סוד הרוח**, הה״ד ורוח אלהים מרחפת וגו׳, ומלך מלך השמיני הנק׳ הדר... ומצא בו הקב״ה נחת רוח ונתקיי׳...
ולעתיד גם הוא יחרב. וע״כ תמצא בד״ה שנזכר מיתה גם במלך השמיני שנ׳ וימת הדד, לפי שגם בו נתגברו הדיני׳ והקליפו׳ הגם שאינם חזקים כ״כ כמו הראשוני׳, מ״מ כדי לבער את כל הקליפות והרע מן העולם לגמרי בל יזכרו ובל יפקדו עוד לעולם, ויחזיר הקב״ה גם את זה העולם לתוהו ובוהו, ולא ישמרו כי אם נפשות הצדיקי׳ שדבקו עצמן בה׳ אלהי׳ חיים. בכן יחדש הקב״ה עולמו וברא ה׳ חדשה, ויוציא מאורו הגדול והקדוש **סוד הנשמה** של שמו הגדול ב״ה, בכן ונשגב ה׳ לבדו ביום ההוא... וכשיעביר ה׳ יתׂ שמו גם את המלך השמיני מן הארץ, כמו שנ׳ וימת הדד בדברי הימי׳, אזי ימלוך מלך לבני ישראל יתׂ ויתׂ

שמו, והוא שליטת נשמתו ית׳ שהוא כולו חיים וכולו טוב, וכולו רחמי׳ גמורי׳ ואין בו רע כלל, בכן יתפרסם גדולות מלכותו ית׳ ויטו כלם שכם אחד לעבדו...

לעיל, סעיף יג, תיארנו את הפירוש שכתב האר״י עצמו על מדרש הנעלם של רות. בפירוש זה שאל האר״י: ׳גם ראוי לחקור על מה שמצינו שינוי במלכים אלו מתורה למה שנזכר בדברי הימים... השביעי, כי בתורה לא נאמר מיתה במלך אחרון, ושם כתיב וימת הדד׳.[64] פירוש זה לא הגיע אלינו בשלמותו, ותשובתו של האר״י על שאלה זו איננה לפנינו. כאן, בליקוטים שהביא ׳עיר וקדיש מצפת תוב״ב׳ לאשכנז, אנו מוצאים תשובה על שאלתו של האר״י.

לליקוטי ׳עיר וקדיש׳ תוכן וסגנון יחידאיים, ולא מצאנו להם אח ורע בכל כתבי היד של קבלת האר״י הידועים לנו. ליקוטים אלו זקוקים לתיאור מפורט ולעיון מדוקדק, אך לא נוכל לעשותם הנה.

[643] כת״י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 1097□, ס׳ B 290, דפים 1 ע״א – 98 ע״ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

׳מחידושי מהר״ר יצחק לוריא׳

קובץ ובו פירושי פסוקים ועניני גלגולים על פי קבלת האר״י נמצא בכת״י 644. בראשו נכתב: ׳מחידושי מהר״ר יצחק לוריא׳. הקובץ אינו ידוע מכל כתב יד אחר, ותוכנו ראוי לתיאור מפורט ולעיון מדוקדק.

[644] כת״י פראג, המוזיאון היהודי 478, ס׳ 71895, דפים 35 ע״א – 41 ע״א.
דור ראשון. ראשית המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.

פירוש ספרא דצניעותא מאת ר׳ ישראל סרוק

פירושו של ר׳ ישראל סרוק על ספרא דצניעותא נתחבר בביתו של ר׳ ישכר בער איילינבורג ונעתק בידי ר׳ עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נז. הפירוש הגיע לאשכנז ונכלל בקובץ החיבורים שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סג. עריכה נוספת של פירוש ספרא דצניעותא נמצאת בכת״י 645. גם עריכה זו נעשתה באשכנז, וביסודה נמצא הנוסח שנעתק בכת״י 548 שהיה בידיו של ר׳ אלכסנדר כ״ץ.
בסופו של נוסח זה נוספו בכת״י 645 פסקאות אחדות, ובהן שני פירושים קצרים על ספרא דצניעותא. מנין נלקחו שני פירושים אלו? אלו הם פירושיו של הרמ״ע מפאנו שנכללו בספרו מעין גנים, כמתואר לעיל סעיף נט. שני פירושים אלו, במהדורתם הראשונה, נעתקו בקובץ ׳סוד המרגלא׳ שערך ר׳ אלכסנדר כ״ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיף סד, ומשם נעתקו ונספחו לסוף פירוש ספרא דצניעותא של ר״י סרוק שלפנינו.

64 דפוס 876, דף סו ע״ב–ע״ג.

על פי תוכנו ועל פי עריכתו של כת"י 645 נדפס פירוש ספרא דצניעותא מאת ר' ישראל סרוק בדפוס 646.[65]

[645] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□ 330, שלום 27, ס' B 277, דפים 2 ע"א – 35 ע"ב.
דור ראשון. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[646] דפוס, פירוש ספרא דצניעותא, עם לימודי אצילות, מונקאטש תרנ"ז, דפים לד ע"א – מד (!) ע"ד.

העתקות ר' מאיר טירקלן

בשנת שע"ז העתיק ר' מאיר טירקלן שני חיבורים: חלק ראשון של כנפי יונה, בעריכתו הראשונה של הרמ"ע מפאנו, שתואר לעיל סעיף מה; ופירוש השירים של שבת מאת ר' ישראל סרוק, שתואר לעיל סעיף נז.
בסוף כתב היד הודיע המעתיק את שמו, זמנו ומקומו.

> היו' יום ד' טו"ב אדר הראשון סיימתי להעתיק ספר כנפי יונה ופי' השיר' האדירי', שנת שנ"ה טוב"ה [=שע"ז] לפ"ק, פה ק"ק ערמצהובן [Ermetzhofen], נאם זעירא דמן חבריא מאיר בן בנימן ז"ל טירקלן.

[647] כת"י אוקספורד, בודלי 1739, ס' 17770, 87 דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

העתקות ר' יצחק איילונבורג

ר' יצחק איש איילונבורג העתיק בכת"י 648 חיבורים אחדים: לימודי האצילות (דפים 113 ע"א – 150 ע"ב); פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק (דפים 152 ע"א – 178 ע"ב). שני חיבורים אלו היו בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיף סג.
החיבורים נעתקו בקראקא בשנים שפ"א–שפ"ב, כפי שעולה מדברי המעתיק.

> תם ונשלם... ליל ג' פר' האזינו כ"ח והאל המאזרני חיל יתן לנו כ"ח ואומץ ושלו"ם [=שפ"ב], הקטן והטרוד יצחק בלא"א מהר"ר אברהם משה ישראל זצ"ל איש איילונבורג מק"ק קראקא (דף 134 ע"ב).
> היום יום ד' פרשת תבא ט"ו אלול שנת א' מ' כתבינו בספ"ר גאל"ה [=שפ"א] לישועה, כע' הכו' יצחק בלא"א מהר"ר אברהם משה ישראל ז"ל ה"ה איילונבורג (דף 150 ע"ב).

[648] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8□ 1, שלום 26, ס' B 98, דפים 113 ע"א – 178 ע"ב.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

65 בספר זוהר הרקיע, קארעץ תקמ"ה, דף קג ואילך, נדפס פירוש על ספרא דצניעותא. בראשו נכתב: 'פי' התלמיד', ובתחילתו נוסף: 'אמר המעתיק, מצאתי פי' על ס"ד לא' מתלמידי האר"י זלה"ה, והוא אחרון שבאחרוני' כנראה מדבריו שראה דברי מנחם עזרי". ביסודו של פירוש זה נמצא הפירוש שכתב ר"י סרוק, ועליו נוספו דברים רבים מאת מקובל ששמו לא נודע.

ספר הכוונות עם הגהות ר׳ פתחיה בן ר׳ יוסף

ר׳ משה טרינקי הדפיס ספר כוונות בוונציה בשנת ש״פ, כמתואר לעיל סעיף נה. ארבע שנים לאחר מכן נדפס הספר שנית בהענא על ידי ר׳ בנימין בן ר׳ יקותיאל, שליח ירושלים.[66]
הספר הוגה ותוקן בידי ר׳ פתחיה בן ר׳ יוסף, אב״ד פרנקפורט. הוא הכין שני דפים של ׳לוח הטעויות׳, שנוספו בסוף הספר, ובתחילתם כתב.

> יען כי הגוי המדפיס ספר זה היה נחוץ לגמור מלאכתו, והשליח מירושלים אשר הביאו לבית הדפוס היה ג״כ נחוץ להשיב לשולחו דבר, על כן לא עלתה ההגהה כהוגן ועלה כלו קמשונים, מצורף לזה שהספר הראשון שזה הספר הועתק ממנו היה מלא טעיות... תקנתי הכל... ואם ימצא בו עוד טעות הצריך תקון ידונני לכף זכות כי מלאכתי זאת נעשית בעת צרה בהיותי חבוש בבית האסורים בק״ק פרנקבורט בעוונותי כ״ג יום.

[649] דפוס, ספר הכונות, [הענא] שפ״ד, סה + [5] דפים.

ר׳ אליהו לואנץ

ר׳ אליהו לואנץ כתב פירוש על ספר הזוהר, ושמו אדרת אליהו. בשנת ש״פ גמר ר׳ אליהו לואנץ לכתוב את מהדורתו הראשונה, ובשנת שפ״ז החל בכתיבת מהדורא בתרא של הספר.[67]
ר׳ אליהו לואנץ ייסד את ספר אדרת אליהו על ספרי ר׳ משה קורדובירו ור׳ משה איסרלש, אבל גם שלושה חיבורים בקבלת האר״י מצוטטים בו: כנפי יונה, יונת אלם ולימודי האצילות. שלושה חיבורים אלו היו בפרנקפורט אצל ר׳ אלכסנדר כ״ץ, כמתואר לעיל סעיף סג, ואצל ר׳ נפתלי, כמתואר לעיל סעיף עא.
ר׳ אליהו לואנץ כתב את פירושו על כל ספר הזוהר. הפירוש, בעצם כתיבת ידו, נמצא בכת״י 650. חלק ראשון של אדרת אליהו, הפירוש על ספר בראשית, נדפס בדפוס 651.[68]
דברים מתוך כנפי יונה ציטט ר׳ אליהו לואנץ גם בספרו מכלל יופי: ׳כתב שארי האלהי האר״י אשכנזי ז״ל ה״ה פ״ג דחלק רביעי מכנפי יונה׳ (אמשטרדם תנ״ה, דף יא ע״ב).

[650] כת״י אוקספורד, בודלי 1829, ס׳ 18422 + 18423 + 18424, 576 + 280 + 360 דפים.
דור ראשון. המאה הי״ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר׳ אליהו לואנץ.

[651] דפוס, אדרת אליהו, ירושלים תשנ״ח, 14 + שעה עמודים.

66 פרטים נוספים על הספר כתב א׳ יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי״ח, עמ׳ 77–78.
67 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך מו.
68 ר׳ אליהו לואנץ היה באשכנז ועל כן כתב את ספרו על פי סדרו של הזוהר שנדפס בקרימונה, כאמור לעיל סעיף לד הערה 104. מדפיסיו של ספר אדרת אליהו בדפוס 651 רצו להתאימו לזוהר שנמצא כיום ביד הכול, ולכן שינו את סדרו המקורי וסידרוהו מחדש על פי הזוהר שנדפס במנטובה. סידור זה קוטע את הרצף המקורי, משבש אותו ומקשה את הבנתו. מאליו יובן כי כל המעונין להבין את דברי ר׳ אליהו לואנץ כראוי חייב לחזור אל סדרו המקורי של הספר.

aspect of *ẓimẓum* and the uppermost Emanation starts with the letter *yod* and with the power of *din* and concludes with *rahamim* and *dinim*, while the other process of *ẓimẓum* and uppermost Emanation begins in a straight, thin line and a circular space and concludes by means of the linear *sefirot* and the circular *sefirot*.

All this leads to a new understanding of the purpose and meaning of Lurianic Kabbalah. One aspect teaches the way of Emanation of *shefa haḥiyyut ve-haberacha* (the abundance of life vitality and blessing), and the other teaches the way of Emanation of the *Or Ha`Azmut* (the light of the essence); one aspect seeks to sustain and revitalize creatures, and the second tries to reveal the *Or Ha`Azmut* so that the creatures can conceive and recognize it.

Thus is the essence of Lurianic Kabbalah clarified. One aspect, that of flowing forth abundance, describes the functioning of Divine Providence and Activity; the other, that of the revelation of *Or Ha`Azmut*, interprets the way of understanding and conceiving the Divine. These two meanings underpin Lurianic Kabbalah in its entirety and reveal its essence.

At this point we can answer the first of three questions posed at the outset of the study: In the basic works we find Ha-Ari's teachings as he wrote them himself and as he taught them. On these works, and only on them, do we base our study of Lurianiac Kabbalah.

On the basis of these fundamental works we try to answer the next two questions.

To do so, we have to clarify the process of Divine Emanation and its meaning as taught by Ha-Ari. For this purpose we must clear obstacles that lie in our path — the many contradictions within Lurianic Kabbalah. Anyone studying Ha-Ari's teachings on *ẓimẓum* (contraction, withdrawal), *kilkul* (ruination), and *tikkun* (restoration and reintegration) discovers deep contradictions regarding the foundations of Lurianic Kabbalah. For example, in several places Ha-Ari taught that the reason for *ẓimẓum*, *kilkul*, and *tikkun* is due to the state of *rahamim* ("Mercy") and *dinim* ("Judgment") while elsewhere he explained that they occurred because of the difference between the aspects of *iggulim* (circular form) and *yosher* (linear form) of the *sefirot.*
We found a solution for these contradictions in Ha-Ari's own admission that there are two *beḥinot* (aspects) of *moḥin* (consciousness/intellects) in the process of Emanation — *moḥin pnimi`im* (internal) and *moḥin makifim* (surrounding). We followed Ha-Ari's distinction between these two kinds of *moḥin* and found that it conforms to the entire process of Emanation. We recorded the terms and concepts with which Ha-Ari taught the two aspects of *moḥin* and found that they conform to the terms and concepts with which he expounded upon the entire process of Emanation. In this way we found two entirely different *beḥinot* throughout Lurianic Kabbalah, providing two different ways of examining each and every subject — each one expounding on the process of Emanation in its own meaning and using its own vocabulary. Thus the distinction between these two aspects accounts for the essential contradictions in Lurianic Kabbalah, explaining how two different opinions can exist side by side.
On the basis of this distinction we provide a new interpretation of the entire process of Divine Emanation in Lurianic Kabbalah, stage by stage, aspect by aspect. One process of Emanation opens with *rahamim* and *dinim* and concludes with the flow of the internal *moḥin*. The second begins with lights and vessels and concludes by exploding out of the surrounding *moḥin*. One

compositions and make Lurianic Kabbalah available to the public – and it was they who succeeded, but in many cases, as a result of the efforts of the disciples, the original form of the writings was lost forever. Consequently, tracts and compositions in Lurianic Kabbalah were widely diffused, but not always in their original form. Many works were copied in abridged form or in a fragmentary way; consequently the Kabbalists tried to correct these flaws by adding glosses or rearranging and editing the text.

Rearrangement and redacting was a continuous, long-term effort. In the course of two hundred years these tracts and compositions were edited and copied in thousands of manuscripts, and many new writings were created under the rubric "Lurianic Writings." Within this enormous body of works we may find original compositions of Lurianic Kabbalah, but in order to track them down we have to describe the redacting and copying undergone by the entire corpus of "Lurianic writings" over the years and in a variety of places.

Therefore, we first describe the works written by Ha-Ari himself and his immediate disciples and then how they were redacted and copied over the next two centuries between 1570 and 1770. Such editing and copying is found in thousands of manuscripts and dozens of printed books. Of these we list here several hundred manuscripts and dozens of printed volumes. These are the most important sources for Lurianic Kabbalah, and we selected them from among thousands of manuscripts which we examined. The manuscripts and printed books chosen and listed faithfully represent all the manuscripts that have come to our attention, and they accurately reflect the principles of editing and copying of Lurianic compositions.

In the course of those two centuries Lurianic works were copied in Eretz Israel and in all the lands of the Diaspora. The process of editing and copying is described chronologically and geographically, generation after generation, country by country. Since all of these works were copied from one copy to another, only a punctilious reconstruction of the editing process can reveal the original works. Only after identifying all of Ha-Ari's writings and those of his disciples and tracing all the editing and copying that was done in the course of two centuries, can we go back and ascertain beyond doubt which were the first, original compositions. Consequently we shall then return to the works of Ha-Ari and his disciples and to their earliest edited form, and from among them all we shall select the basic works — the original compositions written by Ha-Ari and by his immediate disciples.

ABSTRACT

This book seeks to answer one simple question: What were the original teachings of R. Isaac Luria? In other words, what was Ha-Ari's kabbalistic system that he himself set down in writing and taught?

Although this is a brief question, it can only be answered after dealing with three preliminary issues:

- Where can we find Ha-Ari's words, as he wrote them himself and as he related them to his disciples?
- What is the process of Divine emanation that Ha-Ari himself wrote about and taught?
- What are the ramifications of that process of emanation for understanding Lurianic Kabbalah?

Since these three questions are interrelated and the answers to them are interdependent, this volume deals with them consecutively, one after the other.

First of all, we seek out the writings in which Ha-Ari's words have been preserved. For although many works are identified as "Lurianic Writings," only a few of them contain what he himself wrote or said. These are the original compositions that Ha-Ari and his immediate disciples set down in writing. To find the original compositions we need to turn to all the compositions that are called Lurianic and clarify which were written by him and in which his kabbalistic teaching was preserved as he himself wrote it or taught it to his disciples.

This is no simple task. The writings of Ha-Ari and his disciples were not published shortly after they were written. The fact of the matter is that though his disciples did record what they heard from their master, they tried to keep their writings secret and hide the Lurianic teachings from the public. On the other hand, other Kabbalists did their utmost to discover these

ISBN 978–965–235–118–0

©
All rights reserved to the Ben-Zvi Institute
Printed in Jerusalem, 2008

KABBALA LURIANA

Vol. I

The Lurianic Writings until 1620

YOSEF AVIVI

Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East
Jerusalem 2008